

ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

11

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

АРАБСКИЕ ИСТОЧНИКИ

II

ИБН АЛ-АСИР

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
А.Н. ТЕР-ГЕВОНДЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1981

9(-11)
1-14

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Բ

ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ

984

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳԻՑ.
ԱՌԱՋԱԲԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ,
ԵՐԵՎԱՆ 1981

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների բեկեմանու

Հ. Գ. ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ

Կիբեթ երատարակության եւ Երաշխավորել գրախոսներ՝ պատմական գիտությունների

ղեկավարներ Հ. Մ. ԲԱՐՔԻՆԿՅԱՆԸ և Բ. Ա. ՈՒՆՈՒՐԱՐՅԱՆԸ

Իրն ալ-Ասիր.

Ի 148 [Թնագիր] / Թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի; հմբ. Հ. Գ. Մելքոնյան—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981.—443 էջ.—(Ստար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին; 11 Արաբական աղբյուրներ, 2 | ՀՍՍՀ ԳԱ, Պատմ. ին-տ):

Գրքում մարզմանարար տրված են XIII դ. արաբ պատմիչ Իրն ալ-Ասիրի «Ալ-Քամիլ Ֆի-լ-Տարիխ» (Ահկատար պատմություն) բաղձահատոր աշխատության (և «Պատմություն մոսուլի ամիրների պետության») Հայաստանին և հայերին վերաբերող հատվածները: Իրն ալ-Ասիրի տեղեկությունները վերաբերում են Հայաստանի պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններին (VII—XIII դդ.):

Աշխատությունը նախատեսված է հայագետների և արևելագետների համար:

0505040000

ԳՄԻ 63.3(22) 1

Ի — 703(02) — 81 27—80

9(43) 1

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ երատարակություն, 1981, առաջաբանի, բարձրագույն և ծանոթագրությունների համար:

ԱՐԱԲ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԻՐՆ ԱԼ-ԱՍԻՐԸ

Արևելքի պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից է արաբ պատմագրությունը, որն սկսեց կազմավորվել արաբական նվաճումներից հետո և զարգացման բարձր աստիճանի հասավ Թ—ԺԾ դարերում:

Արաբ պատմագրությունը սկզբնավորվել է մի քանի աղբյուրներից: Նախքան մահմեդականությունը Արաբիայում եղել են պատմական ավանդություններ, որոնց մեջ հատկապես կարևոր են հարավային Արաբիայի (Յեմենի) հնագույն պատմության վերաբերյալ զրույցները, որոնք միայն հետագայում գրի առնվեցին: Բուն (հյուսիսային) արաբները ունեին իրենց ցեղերի մասին զրույցներ, որոնք կոչվում էին «արաբների [ընդհարումների] օրեր» (այլամ ալ-արաբ): Բացի դրանից կային տոհմաբանությանը պատկանող մարդիկ, որոնց հաղորդած նյութերը հետագայում գրի առնվեցին մատենագիրների կողմից (օրինակ՝ Քալբին, մեռ. 819 թ.):

Մուհամմադ մարգարեի գործունեությունը և նորակազմ մահմեդական պետության՝ խալիֆայության, առաջին արշավանքները առատ նյութ տվեցին պատմական զրույցների գոյացման համար: Արդեն Ը դարում այդ նյութերն սկսեցին հավաքվել և ստեղծվեց խալիֆայության վաղ շրջանի պատմագրությունը, որի լավագույն ներկայացուցիչն էր Վակիդին (747—823): Նրա գրած պատմությունը մահմեդականության ծագման և խալիֆայության առաջին արշավանքների մասին թեև հիմնականում կորած է, այսուհանդերձ իր ժամանակին օգտագործվել է այլ պատմիչների կողմից:

Արաբ պատմագրության այս նախնական աստիճանի համար կարևոր աղբյուրներ էին Դամասկոսի և ապա Բաղդատի արքունի գիվանների հարուստ փաստաթղթերը: Այսպես, օրինակ, Աբբասյան ժամանակաշրջանի հարկային մատյանների առատ նյութերի հիման վրա Աբու Յուսուֆը (731—798) կազմեց իր հայտնի «Հարկամատյանը» (Քիտաբ ալ-հարաջ), որը կարևոր աղբյուր է խալիֆայության տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար:

Հետագայում ծնունդ առավ պատմական աշխատությունների մի ամբողջ շարք, որի մեջնալը պատմագիտության մեջ ընդհանուր անունով կոչվում է Կեղծ Վակիդի:

Արաբ պատմագրության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ պարսից արքաների պատմության նշանավոր մատյանը՝ Խվաթայ-նամակը (Խուզայ նամե), որը դեռ է դարձում պարսիկ Իբն ալ-Մուկաֆայի (մեռ. 756) ձեռքով պահպանված թարգմանվել է արաբերենի: Պարսից արքաների մասին եղած պատմական բոլոր ավանդությունները, մանավանդ Սասանյան ժամանակաշրջանի պատմությունը, մուտք գործեցին արաբ պատմագրություն և կազմեցին նրա կարևոր բաժինը:

Ինչ վերաբերում է Աստվածաշնչի (Հին և Նոր կտակարանների) նյութերին², ապա դրանք դեռ Ղուրանի միջոցով համառոտ կերպով ծանոթ էին արաբներին, իսկ Ը—Թ դարերում ընդարձակ ձևով ներթափանցեցին արաբ մատենագրության մեջ Իհարկե ո՛չ առանց ասորիների գործուն միջնորդության:

Այսպիսով, Թ դարում ծնունդ առավ արաբ պատմագրությունը, որի առաջին ներկայացուցիչներն էին Բալազուրին (մեռ. 892), Դինավարին (մեռ. 895) և Իբն Վադիհ ալ-Ցակուրին (մեռ. 897): Արաբ պատմիչները ձգտում էին իրենց պատմական երկերը շարադրել համաշխարհային (տիեզերական) պատմության շրջանակներում: Իհարկե, տարբեր ազգերի պատմությունը տրվում էր մեծ մասամբ նախամահմեդական շրջանի համար, իսկ մահմեդականության երևան գալուց հետո տրվում էր հիմնականում խալիֆայության և նրա հետ առնչություն ունեցող պետությունների պատմությունը:

Բալազուրին հայտնի է իր «Երկրների նվաճում» (Յուտուհ ալ-բուդան) կոչված աշխատությանը (մեղ հասել է համառոտ խմբագրությունը), ուր ի մի են բերված խալիֆայության բոլոր նվաճումները, ընդ որում ամեն մի երկրի նվաճմանը հատուկ գլուխ է նվիրված: Իհարկե, Բալազուրիի պատմության մեջ շարադրված են նաև նվաճումներին հաջորդող դեպքերը մինչև Թ դարի կեսերը, սակայն շեշտը դրված է նվաճումների վրա: Արժեքավոր է այն, որ պատմիչը մեջ է բերում բաղմամբիվ պայմանագրերի պատճեններ, որոնք կնքվել են արաբ զորավարների և նվաճված երկրների ու քաղաքների միջև:

Հայաստանի նվաճմանը հատկացված գլխում նա մանրամասն շարադրում է 654-ին Հաբեբ իբն-Մասլամա զորավարի արշավանքը Հայաստան և, ընդհանրապես, արաբների քաղաքականությունը է—Թ դարերում: Բալազուրիի պատմությունը հրատարակված է Մ. դե Գույեի կողմից³: Նրա

² Բյուզանդական պատմագրությունը ազդել է քրիստոնյա արաբ պատմագրության վրա, իսկ մահմեդական արաբ պատմագրության վրա նրա ազդեցության հարցը դեռ չի պարզաբանված:

³ Liber expugnationis regionum, auctore al-Beladsori, ed. M. J. de Goeje, Lugdunt Batavorum, 1866.

մյուս՝ պատմատոհմաբանական աշխատությունից՝ «Գիրք ազնվականաց տոհմաբանության» (Քիտաբ անսար ալ-աշրաֆ), հասել է միայն երկու հատոր:

Մագոմուլ պարսիկ է պատմիչ Դինավարին, որի «Գիրք երկարապատում ավանդությանց» (Քիտաբ ալ-ախբար ալ-թիվալ)⁴ աշխատության մեջ Իրանի պատմությունը կարևոր տեղ է գրավում:

Տիեզերական պատմության հեղինակ է Յակուբին: Նրա պատմության սկզբնական մասը ամբողջովին նվիրված է Աստվածաշնչից բաղած նյութերին (հրեաների պատմությունը), այն հասցնելով մինչև քրիստոնեության հանդես գալը: Պատմության մեջ մեծ տեղ է գրավում հունաց, հռոմայեցոց, պարսից և արևելյան այլ ժողովուրդների պատմությունը, ընդ որում հիշվում են արևելքում Չինաստանի թագավորները, իսկ արևմուտքում՝ հյուսիսային Աֆրիկայի բերբերները: Գրքում տրված է բուն Արաբիայի, Եմենի, ինչպես նաև նախամահմեդական շրջանի արաբ ցեղերի պատմությունը: Մահմեդականության սկզբնավորման մանրամասն շարադրանքը տալուց հետո, սկսում է բուն խալիֆայության պատմությունը: Աբբասյանների ժամանակաշրջանի պատմությունը հասնում է մինչև 872/873 թվականը, որով և ավարտվում է շարադրանքը: Յակուբիի Պատմությունը հրատարակված է Տ. Հաուտսմայի կողմից՝ երկու հատորով: Ունի նաև արևելյան հրատարակություններ: Նա հեղինակն է նաև մի աշխարհագրական երկի⁵:

Բալազուրին, Յակուբին և մյուսները (Վակիդի, Դինավարի) հիմք դրեցին արաբական դասական պատմագրությանը, որը դարգացավ և դարձավ Արևելքի և ընդհանրապես միջնադարյան աշխարհի ուսումնասիրման պատմական կարևոր աղբյուրներից մեկը: Արաբ պատմագրությունը հիմք դարձավ մահմեդական բոլոր ժողովուրդների (պարսիկներ և այլն) պատմագրության զարգացման համար:

Արաբ դասական պատմագրությունը զարգացման գագաթնակետին հասավ պարսիկ Աբու Ջաֆար Մուհամմադ իբն Ջարիր ալ-Թաբրիի (838—923) մեծ աշխատության մեջ, որի վերնագիրն է «Պատմություն մարզարեից ու թագավորաց» (Տարիխ ալ-ռուսուլ ու-ալ-մուլուք): Միջնադարում նա հայտնի էր նաև որպես հեղինակ Ղուրանի բաղմահատորաց մեկնության, որի նյութերը լրացնելու համար նա հավաքել էր մեծ թվով պատմական ավանդություններ: Հենց այդ նյութերից օգտվելով էլ

⁴ *Dinawari*, Kitab al-Akhbar al-Tiwal, publ. par V. Guirgas, Leide, 1888.

⁵ Ibn Wadhiih qui dicitur *al-Jaqubi Historiae*, I—II, ed. M. Th. Houtsma, Lugd. Bat., 1883.

⁶ *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII, ed. M. J. de Goeje, Lugd. Bat., 1889.

նա շարադրեց իր պատմական ընդարձակ աշխատությունը: Այն, ինչ հասել է Քաբարու անունով, նրա Պատմության սոսկ համառոտ խմբագրությունն է, իսկ ընդարձակ խմբագրությունը մեզ չի հասել:

Քաբարին իր «Պատմության» մեջ մանրամասն շարադրում է, նախ, եբրայեցիներին, ապա Իրանի պատմությունը, որին նվիրված է մի մեծ բաժին, որը հատկապես կարևոր է նրանով, որ շարադրված է հվաթայ-նամակի թարգմանության հիման վրա: Հանգամանալից է նաև խալիֆայության պատմությունը, որը հասցված է մինչև հիշրի 302(914/15) թվականը: Բացի մեզ հայտնի արաբ պատմիչներից, Քաբարին օգտագործել է նաև այնպիսի մատենագիրների, որոնց աշխատությունները այժմ կորած են: Թեև նա իր սկզբնաղբյուրները միշտ չի հիշատակում, այսուհանդերձ երևում է, որ նա բազմաթիվ աղբյուրներ է օգտագործել: Քաբարի ընդարձակ խմբագրությունն իր ժամանակին օգտագործել է Սամանի պետության վեզիր, պարսիկ Բալամին, որը 963 թվականին տվել է նրա պարսկերեն համառոտ թարգմանությունը: Բալամին թեև շատ է կրճատել Քաբարու Պատմությունը, բայց որովհետև նրա ընդարձակ (մեզ չհասած) խմբագրությունն է օգտագործել, բազմաթիվ հետաքրքրական փաստեր է պարունակում նրա մատյանը:

Մ. դե Գուլյեյի և այլոց ջանքերով Քաբարու Պատմությունը հրատարակվել է 13 հատորով: Ունի նաև արևելյան հրատարակություններ: Ք. Նյուլդեբեն գերմաներենի է թարգմանել Իրանին վերաբերող հատվածը, որպես մի բեկոր հվաթայ-նամակի կորած նյութերի:

Ժ դարը մեզ տվել է ևս մի մեծ պատմիչ՝ Մասուդի (մեռ. 956), որը ծագում է արաբ ազնվական ընտանիքից: Նա իրավացիորեն համարվում է արաբ պատմագրության խոշորագույն ղեմբերից մեկը, նույնիսկ արաբ պատմագրության Հերոդոտոսը, Բայց, զժբախտաբար, մեզ հասել է նրա Պատմության երեք տարբեր խմբագրություններից (ընդարձակ, միջին և համառոտ) միայն համառոտ խմբագրությունը: Լինելով բազմակողմանիորեն զարգացած անձնավորություն, հետաքրքրվել է ոչ միայն մահմեդական երկրներով, այլև քրիստոնյա ժողովուրդների և նույնիսկ հնդկների կենցաղով: Նրանից մեզ հասած պատմական աշխատությունը՝ «Ոսկու լվացարաններ և թանկարժեք քարերի հանքեր» (Մուրուջ ալ-զահաբ ու մասադին ալ-շահահաբ), պարունակում է բազում երկրների պատմությունը, հիշվում է նույնիսկ այնպիսի հաղվագյուտ զրույց, ինչպիսին է հայկական «Արա և Շամիրամը»: Արժեքավոր է նրա գրքում Կովկասյան լեռնաշխարհի նկարագրությունը: Ահա այս բազմակողմանիությունն է, որ հիմք է տվել ուսումնասիրողներին նրա աշխատությունը համարել

¹ Annales auctore Abu Djafar... at-Tabari, ed. M. J. de Goeje, series I—III, Lugd. Bat. 1879—1901. Tarikh At-Tabari, v. I—X, Le Catre, 1960—1969.

հանրագիտարան: Նրա արաբերեն բնագիրը հրատարակել է Բարբյե դը Մեյնարը⁵: Ունի նաև արևելյան հրատարակություններ: Մասուդին ունի նաև աշխարհագրական մի երկ:

Ժ դարում հիշատակության արժանի են նաև այլ պատմիչներ, ինչպես, օրինակ, Սուլեյն և Համզա Իսֆահանցին:

Արաբ պատմագրության հետ սերտորեն կապված է աշխարհագրությունը, որը, նույնպես, զարգացավ Ք դարում և բարձր աստիճանի հասավ ժ դարում: Ք դարի աշխարհագրագետներ իբև Խորդատբեհից և իբև ալ-Ֆակիհից հետո ժ դարում առաջացավ, այսպես կոչված, «Դասական գլոբոսը», որի ներկայացուցիչներն էին Իսթախրին, իբև Հաուկալը և Մուկադդասին: Արաբ աշխարհագրագետների երկերում կան հարուստ պատմական փաստեր, որոնք լրացնում են պատմիչների տեղեկությունները:

Ք—ժ դարերի արաբ պատմագրության այս հարուստ ավանդույթներին վրա շարունակեց զարգանալ հետագա ժամանակաշրջանի արաբ պատմագրությունը: ԺԱ դարում որոշ փոփոխություն է նկատվում արաբ պատմագրության մեջ: Եթե Ք—ժ դարերի պատմիչները գիտնական հոգևորականներ էին, որոնք տալիս էին ամբողջ խալիֆայության պատմությունը, որոշ վերաբերմունք ցուցաբերելով պատմական դեպքերի շարադրման ժամանակ, ապա ժԱ—ժԳ դարերի պատմիչները մեծ մասամբ աշխարհիկ պալատական տարեգիրներ էին: Այս պալատական պատմիչները շարադրում էին դեպքերը ըստ տարիների, օգտվելով, իհարկե, արքունի դիվանատների փաստաթղթերից և անձնական ծանոթություններից: Դեռ ժ դարում Քաբարին իր պատմական նյութը շարադրել էր ըստ հիշրի թվականության տարիների, իսկ հետագայում ժամանակագրություն գրելու ձևը աստիճանաբար տիրապետող դարձավ պատմագրության մեջ:

ԺԱ դարում հայտնի ղեմք էր պարսիկ Իբև Միսբավաչը (պարսկերեն իբև Մուշբույե): Մառախել է Բույինների (Բուվալահինների) արքունիքում (Շիրազում) և մահացել խոր ծերության մեջ 1030 թվականին: Նրա բազմահատոր «Գիրք պղծների փորձությունց» (Քիտաբ տաշարիբ ալ-ումամ) ընդհանուր պատմության առաջին մասերը, պարզապես, վերաշարադրանքն են Քաբարի «Պատմության»: Սակայն 912/913 թվականից, արդեն, ինքնուրույն է նրա շարադրանքը, և, բնականաբար, այս մասը մեծ նշանակություն ունի, որը հասնում է մինչև 982/983 թվականը:

Միսբավաչից հետո արաբ պատմագրությունը որոշ անկում ապրեց: ԺԱ դարում պատմագրության մեջ ոչ մի տիրապետող ղեմք հանդես չե-

⁵ Macoudi, Les prairies d'or, texte et traduction par C. B. de Meynard, I—IX, Paris, 1861—1877.

⁶ The Eclipse of the Abbasid Caliphate, H. F. Amedroz and D. S. Margoth, ed. and tr., 6 vols. Oxford—London, 1920—1921.

կավ: Գրվում էին սոսկ տեղական պատմություններ: Սաալիբին (մեռ. 1038) իր «Պատմության» մեջ տեղեկություններ է տալիս Իրանի մասին: Նույնը կարելի է ասել նաև Ուտբիի (931—1036) մասին, որի տված տեղեկությունները սահմանափակ են: ԺԲ դարում կարելի է հիշել Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին, որի «Նփրկերտի Պատմությունը»¹⁰ (Տարիս Մայ-յաֆարիկին) կարևոր աղբյուր է Հայաստանի հարավային գավառների պատմության համար:

Սակայն, ըստ էության, արաբ պատմագրությունը զարգանում էր նոր ճյուղեր ստեղծելով: Իրանը էին մի կողմից, ինչպես տեսանք, ժամանակագրությունը, ապա կենսագրական պատմագրությունը և մյուս կողմից՝ քրիստոնյա արաբ պատմագրությունը: Հանրագիտական ընդգրկում ունեցող մատենագիր է Բիրունին (973—1048), որից հայտնի է «Արևելյան ազգաց ժամանակագրությունը»: Այս շրջանում հայտնի է նաև իբն ալ-Կալանիսին իր «Դամասկոսի ժամանակագրությամբ»:

Քրիստոնյա արաբ մատենագրությունը ժ դարում տվեց մի քանի հայտնի դեմքեր պատմագրության մեջ, որոնցից կարելի է հիշել Մելքիտ եպիսկոպոս Եվտիմիոսին և ղպտի եպիսկոպոս Սևերոս Իբն ալ-Մուկաֆային, իսկ ԺԱ դարում Յահիա Անտիոքացուն (Անթաքի):

* * *

Այսպիսի վիճակում էր արաբ պատմագրությունը, երբ հանդես եկավ Իզզ ալ-Դին Աբու-լ-Հասան Ալի իբն Մուհամմադ իբն ալ-Ասիրը¹¹ (1160—1233), որը Ջազիրայի (Վերին Միջագետք) արաբներից էր: Հակառակ իր ունեցած հոշակին, նրա կենսագրությունը հայտնի է միայն ընդհանուր գծերով:

Նրա հայրը՝ Մուհամմադը, եղել է բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ Մոսուլի Ջանգինների մոտ: Նա պաշտոնավարել է Ջազիրատ իբն Օմարում (Մեծ Հայքի Կորճայք նահանգում), որտեղ և ծնվել է պատմիչը:

Իզզ ալ-Դին Ալին ծնվել է 555 թվականի Ջումադա Ա ամսի 4-ին (12 մայիսի 1160): Կյանքի մեծ մասն անց է կացրել Մոսուլում, որտեղ և ուսանել է: Բազում առիթներով այցելել է Բաղդադ, ընդ որում ուղարկված է եղել նաև Մոսուլի տիրոջ կողմից՝ որոշ հանձնարարություններով: Բաղդադում նա որոշ ժամանակ ուսում էլ է ստացել: 28 տարեկան՝ իր եղբոր հետ եղել է խաչակիրների դեմ կովոզ այն զորքում, որը գտնվում էր Սալահ ալ-Դինի հրամանատարության տակ: Հալեբում նա հանդիպել

¹⁰ Ibn al-Azraq al-Fariqi, Tarikh al-Fariqi, ed. B. A. L. Awad, Cairo, 1959.

¹¹ Իբն ալ-Ասիր անունով հայտնի են նաև նրա երկու եղբայրները՝ Մաջդ ալ-Դին և Դիա ալ-Դին, որոնք՝ նույնպես հայտնի դեմքեր են արաբ մատենագրության մեջ:

է նշանավոր մատենագիր Իբն Խալիբանին, որ հակիրճ հիշում է նրան իբն կենսագրական նշանավոր բառարանում:

Իր կյանքի վերջին տարիներին, հիշրի 626—28 (1228—1231) թվականներին պատվավոր հյուր է եղել Հալեբի աթաբեկի մոտ, որոշ ընդմիջումներով այցելելով նաև Դամասկոս: Հալեբում աշխարհագրագետ Յա-կուբը մահվանից առաջ խնդրում է Իբն ալ-Ասիրին, որ իր ձեռագրերը փոխադրի Բաղդադի որևէ ապահով հաստատություն: Իբն ալ-Ասիրը մեռավ 630-ի Շաբան կամ Ռամադան ամսին (մայիս-հունիս 1233)¹²:

Իբն ալ-Ասիրն սկզբում, որոշ ժամանակ զբաղվել է իսլամի առաջին օրերի հայտնի անձնավորությունների կենսագրություններով, սակայն շուտով ամբողջովին նվիրվել է քաղաքական պատմության ուսումնասիրմանը: Նա ունի Ջանգինների (Մոսուլի աթաբեկների) մի համառոտ պատմություն, որի համար օգտվել է իր հորից և իրեն ծանոթ փաստերից:

Սակայն նրա մեծագույն աշխատությունը ընդարձակ «Պատմություն» է: Այս բազմահատոր ժամանակագրության մեջ ընդհանուր (Տիեզերական) պատմությունը շարադրված է արարչագործությունից սկսած մինչև հիշրի 628 (1231) թվականը: Սա կոչվում է «Լիակատար (ամբողջական կամ տիեզերական) պատմություն» (Ալ-Քամալ ֆի-լ-տարիխ):

Իբն ալ-Ասիրը իր ժամանակագրության համար օգտագործել է իրեն նախորդող արաբական ամբողջ պատմագրությունը, օրինակ, Բալազորիի և մանավանդ Քաբարիի աշխատությունները, ինչպես նաև Իբն Միսբա-վայհի, Ուտբիի և այլոց երկերը: Բանն այն է, որ նա օգտվել է Քաբարիի բնագրածակ (մեզ չհասած) խմբագրությունից: Նա երբեմն այնքան հարազատորեն է ընդօրինակել Քաբարիին, որ նրա ձեռագրերում եղած կասկածելի ընթերցումները ճշտելու համար հաճախ նկատի են առնվում Քաբարիի համապատասխան տեղերը:

Իբն ալ-Ասիրն օգտագործել է նաև աղբյուրներ, որոնք այժմ կորած են համարվում: Օրինակ՝ Միջին Ասիայի Սամանիների 261—342 թվականների (հիշրի) պատմության համար նրա աղբյուրն է եղել ալ-Սալլամիի «Խորասանի կառավարիչների պատմությունը»: Այս վերջինից օգտը-վել է նաև ԺԱ դարի պարսիկ մատենագիր Գարդիզին, սակայն Իբն ալ-Ասիրի մոտ այդ տեղեկությունները շատ ավելի մանրամասն են վերց-ված¹³:

¹² F. Rosenthal, Ibn al-Athir, Enc. de l'Islam, Leyde—Paris, nouv. éd., III, 1971, p. 746—747.

C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, I, Weimar, 1898, s. 345—346.

¹³ О. Б. Фролова, К вопросу об источниках сведений Ибн ал-Асира о правлении Саманидов (X в.) в Средней Азии. Памяти акад. И. Ю. Крачковского, Л., 1958, стр. 36—43.

Նրա պատմության վերջին շրջանի (ԺԱ դարի երկրորդ կես և ԺԲ դար) համար թեև կան արաբական այլ կարևոր աղբյուրներ՝ Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանի (1125—1201), որի պատմությունը մեզ հասել է ԺԳ դարի սկզբում Բունդարիի կատարած վերաշարադրանքով, Սադր ալ-Դին ալ-Հուսայնի (1183—1225) և ուրիշներ, այսուհանդերձ Իբն ալ-Ասիրի երկը կենտրոնական տեղ է գրավում:

Պատմիչն իր առաջաբանում բացատրում է, թե ինչու իր պատմական երկը կոչել է «Լիակատար Պատմություն»: Մինչ այդ, ասում է նա, եղել են պատմության առանձին երկեր, որոնցից ամեն մեկը, ըստ նրա, փոքր հարցեր է քննել և պատմության միայն որոշ կողմերն է բացատրել, իսկ ինքը կամենում է ընթերցողին տալ մի ամբողջական ժողովածու, որի մեջ պատմությունը կատարյալ ձևով է ներկայացված:

Պատմության մեջ Իբն ալ-Ասիրը, նախորդների նման, Աստվածաշնչի նյութերը միաձուլում է Շահնամեի հետ և, այսպիսով, տալիս աշխարհի պատմության մի հետաքրքրական շարադրանք: Աղամից մինչև Նոյ հասնելուց հետո, տալիս է աշխարհի տարբեր ժողովուրդների առաջացման միջնադարյան պատկերացումը, ընդ որում երբայական նյութերի կողքին տալով իրանական զրույցները: Մովսեսի, Դավթի ու Սողոմոնի մանրամասն պատմությունից անցնում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ու պարսից Արշակունի թագավորներին և վերջապես կանգ առնում քրիստոնեության առաջացման վրա: Հռոմեական կայսրության պատմությունը շարադրելիս, չի մոռանում նաև քրիստոնյաների կրոնական վեճերը, օրինակ՝ Նիքեոսի ժողովը կամ հակոբիկների (յակոբիթա) և երկարնականների (մեթոդիստներ) հակամարտությունները և այլն: Սասանյան Իրանի պատմությունը, բնականաբար, զբաղեցնում է մի խոշոր հատված, ուր հատկապես փայլում է Քիսրա (Խոսրով) Անուշիրվանի կերպարը:

Նախամահմեդական Արաբիայի պատմությունից մինչև հարավ-արաբական հնագույն զրույցները պատմիչի մոտ փոքր տեղ են զբաղեցնում և հիմնականում խոսվում է Հյուսիսային արաբական ցեղերի Ե—Ձ դարերում ունեցած նշանավոր ընդհարումների մասին:

Իսլամի դարաշրջանից, արդեն, պատմիչն անցնում է բուն նյութի՝ խալիֆայության պատմության շարադրանքին:

Մի հսկայական բաժին է Մուհամմադ մարգարեին և նրա մասին եղած ավանդություններին հատկացված մասը, որից հետո սկիզբ է առնում արաբական նորակազմ խալիֆայության պատմությունը: Առանձնապես մանրամասն են նկարագրված արաբների առաջին ճակատամարտերը բյուզանդացիների հետ՝ Պաղեստինում և Ասորիքում: Խալիֆայության կազմավորման շրջանը բնականաբար հատուկ տեղ է գրավում: Օմայյան Աբդ ալ-Մալիք և Վալիդ խալիֆաների օրոք կազմավորվեց մի հզոր

պետություն (661—750), որի սահմանները տարածվում էին Ինդոսի գետից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս:

Աբբասյանների հզորության (750—861), ինչպես նաև նրանց թուլացման շրջանը (861—945), մեծ տեղ է գրավում Իբն ալ-Ասիրի շարադրանքում: Դրանից հետո Աբբասյան խալիֆաները խաղալիք էին նախաբանի Բուխհերի (Բուայհիներ) (945—1055) և ապա, մոտ հարյուր տարի, սելջուկ սուլթանների ձեռքում:

ԺԲ դարի երկրորդ կեսում Աբբասյանները վերածնունդ ապրեցին, որպես անկախ պետություն՝ Իրաքի սահմաններում, մինչև մոնղոլների կողմից վերջնական կործանումը՝ 1258 թվականին:

Դեռևս 754 թվականին Արաբիայի հարավ-արևելքում՝ Օմանում գոյացել էր մի անկախ պետություն, իսկ հեռավոր Իսպանիայում (Անդալուս) 756-ին ջախջախված Օմայյանների մի ճյուղը անկախ պետություն հիմնեց: Անկախ կամ կիսանկախ էին դարձել նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի մի շարք երկրներ: Սակայն Աբբասյանների թուլացման շրջանի հենց սկզբին՝ 860-ական թվականներին էր, որ խալիֆայության ընդարձակ տարածքը ծածկվեց անկախ պետությունների մի ամբողջ ցանցով, որոնց մանրամասն պատմությունը շարադրում է մեր պատմիչը:

Այսպես, Իսպանիայում կազմավորված Օմայյանների ամիրությունը 929 թվականին դարձավ խալիֆայություն և գոյատևեց մինչև 1031 թվականը, երբ երկիրը տրոհվեց մանր ամիրությունների:

Հյուսիսային Աֆրիկայում գոյացան արաբաբերբերական պետություններ, ինչպես՝ այժմյան Մարոկկոյում՝ Իդրիսիների (788—985), Ալ-ժիրում՝ Ռաստեմիների (776—909) պետությունները: Իսկ Թունիսում Աղլաբիները (800—909) ինքնուրույն դարձան, միայն ձեռնադրեցին ենթակա մնալով Աբբասյաններին: 909-ին Թունիսում կազմավորված Ֆաթիմյան պետությունն իր տիրապետությունը տարածեց ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկայի վրա, սակայն, նրա կենտրոնը 969 թվականին Եգիպտոս փոխադրվելուց հետո, հին տիրույթները աստիճանաբար անջատվեցին: Այսպես, Ալմորավիդները (ալ-մուրաբիթներ) իշխեցին Մարոկկոյում (ԺԱ դարի կեսից 1146), Զիրիները (969—1015), Համմադիները (1015—1152) Ալժիրում, իսկ նույն Զիրիները Թունիսում ավելի երկար իշխեցին (973—1160): Ապա Ալմուհադները (ալ-մուհադհիներ) իրենց իշխանության տակ միավորեցին ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկան՝ ԺԲ դարի կեսերից մինչև 1269:

Իբն ալ-Ասիրը հատուկ ուշադրություն է դարձնում Եգիպտոսում իրար հաջորդած Թուլունիների (868—905), Իխշիդիների (935—969) և Ֆաթիմիների (Ֆաթիմյաններ 969—1171) պետությունների պատմությանը: Ֆաթիմյանների իշխանությունը թեև աստիճանաբար թուլացավ Հյուսի-

սային Աֆրիկայում, այսուհանդերձ տարածվեց ու ամրապնդվեց Պաղեստինում, Սիրիայում և Արաբիայի որոշ մասերում:

Խայտաբեղեա էր քաղաքական պատկերը նաև Ասորիքում ու Վերին Միջագետքում: Սիրիայում Թուլունիների իշխանության վերացումից հետո առաջացան Համդանիների Հալեբի ճյուղի (945—1004) և ապա Միրզասիների (1023—1079) ամիրությունները: Վերին Միջագետքում (Մոսուլ կենտրոնով) գոյացան Համդանիների (905—991) և ապա Ուկայլիների (990—1096) ամիրությունները, իսկ կենտրոնական Իրաքում (Հիլա կենտրոնով) իշխեցին Մագիազիները (961—1150):

Իրանը թեև թ—ժԱ դարերում դարձավ ամբողջովին անկախ երկիր, սակայն երբեք չմիավորվեց մեկ պետության մեջ: Իրանի խորասան մեծ նահանգում և միջինասիական Մավերաննահրում (Մա վարա ալ-Նահր) գոյացան Թահիրիների (823—873), (որը ձևականորեն ենթակա էր Աբբասյաններին), ապա Մաֆֆարիների (867—900) պետությունները և մանավանդ Մամանիների մեծ տերությունը (819—999): Արևմտյան Իրանում՝ Թարարիստանում Ալիականները (864—928) և Զիարիները (927—1042) վրկանում (Զուրջան) կազմեցին անկախ ամիրություններ: Հատկապես հիշատակության արժանի է Բուհիների կամ Բուլայիների տերությունը (935—1055) Շիրազ կենտրոնով, որն իրեն ենթարկեց նույնիսկ Աբբասյաններին: Ռեյի շրջանում գոյացել էր նաև Կակուիների (Կակավալ՝ 1008—1051) ամիրությունը:

Այսպիսի քաղաքական պատկեր ուներ մահմեդական աշխարհը ժԱ դարում, երբ Միջին Ասիայից հարավ և արևմուտք հոսեցին սելջուկյան հրոսակները: Հրով ու սրով կատարված նվաճումների շնորհիվ կազմավորված նրանց պետությունը շուտով քայքայվեց հազիվ կես դար գոյություն ունենալուց հետո: Ըստ էության երբեք չի եղել միացյալ սելջուկյան պետություն, այլ սկզբից եղել են չորս միավորներ, որոնց գլխավորում էին սելջուկյան տոհմի տարբեր ներկայացուցիչներ: Դրանք էին՝ բուն սելջուկյան պետությունը (1038—1118), Քիրմանի սուլթանությունը (1041—1187), Սիրիայի սելջուկյան պետությունը (1074—1117) և Իկոնիայի (Ռումի) սուլթանությունը (1077—1307): Բուն սելջուկյան պետությունը Մելիքշահի (1072—1092) մահվանից հետո, արդեն գոյություն չունեի որպես միաձուլյալ պետություն և պաշտոնապես երկու մասի բաժանվեց 1118-ին: Այս տերությունների քայքայումից ծնվեցին մի շարք նոր պետություններ ու ամիրություններ:

Վերին Միջագետքում կազմավորվեց Արտուխյանների ամիրությունն իր երկու ճյուղերով՝ Ամիդի ու Հիսն-Քեյֆի (1098—1232) և Նիդրկերտի ու Մարդինի (1104—1408), իսկ Մոսուլում գոյացավ Զանգիների պետությունը:

(1127—1222), որն ունեցավ իր ճյուղավորումը Դամասկոսում ու Հալեբում (1146—1181):

Այս վերջինիս ճանաչակությամբ, սելջուկների հարվածներից թուլացած, Ֆաթիմյան խալիֆայությունը կործանվեց և իշխանության զուլաանցավ Սալահ ալ-Դինը, որը հիմնեց Այյուբյան տոհմի տիրապետությունը Եգիպտոսում և այլ երկրներում (1171—1250): Սալահ ալ-Դինի մահվանից հետո այս պետությունը տրոհվեց մի քանի միավորների, որոնցից էին Դամասկոսի (1186—1260), Հալեբի (1183—1260) և Դիարբեքրի (Դիար Բաքր) (1185—1260) ճյուղերը:

Փոքր Հայքում և այլ շրջաններում առաջացավ Դանիշմանյանների ամիրությունը, որն ունեցավ երկու ճյուղ՝ Սեբաստիայի (1071—1174) և Մալաթիայի (1142—1178):

Իրանը, նույնպես, ծածկվեց առանձին ամիրությունների ցանցով: Արևմտյան Իրանում կազմավորվեցին Ատրպատականի Ելտկուզյանների (Իլդիլիդ) (1137—1225), Ֆարսի Սալղուրիների (1148—1287) և Լուրիստանի Հազարասպիների աթաբեկությունները: Իրանի հյուսիսում, էլբրուսի լեռների շրջանում, Ալամութ բերդի շուրջը ամրացավ իսմայիլական ասասինների մանր պետությունը (1090—1256), որն իր ճյուղավորումն ուներ Սիրիայում (1100—1273): Միջին Ասիայում ծնունդ առավ Խորեզմշահների պետությունը (1077—1220), որն Իրանում մեծ նվաճումներ կատարեց, հասնելով մինչև Իրաքի սահմանները: Իրանի հարավարևելյան մասում դեռ իր գոյությունը պահպանում էր Ղազնևիների պետությունը (977—1186):

Ահա այսպիսի վիճակում էին Արևելքի մահմեդական երկրները, երբ անցնելով Միջին Ասիայի վրայով, մոնղոլները (թաթարները) ողողեցին Իրանը, Հայաստանը և այլ երկրներ:

Իբն ալ-Ասիրի հիմնական նպատակն է իր «Լիակատար Պատմության» մեջ շարադրել միայն մահմեդական պետությունների պատմությունը, իսկ ոչ մահմեդական երկրների մասին պատմում է այնքան, ինչքան դա կառուցվի մահմեդական աշխարհին:

Ահա այսպիսի բնույթ ունեն նաև Հայաստանի մասին նրա հաղորդած տվյալները: Երբ խոսում է արաբական տիրապետության շրջանի կամ Հայաստանում հաստատված սելջուկյան ամիրությունների մասին, պատմում է թե՛ պատերազմների, թե՛ ներքին կյանքի մասին, իսկ է դարի Հայոց իշխանապետության, Բազրատունյաց թագավորության, Զաքարյան իշխանապետության և Կիլիկիայի հայկական պետության մասին խոսելիս, նրան հետաքրքրում է միայն նրանց հարաբերությունները մահմեդական պետությունների հետ, բայց ո՛չ ներքին կյանքը:

Իրն ալ-Ասիրի տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին հարուստ են և վերաբերում են մի քանի ժամանակաշրջաններին:

Առաջին տեղեկությունները վերաբերում են Սասանյան Իրանի արքաների՝ Հայաստան կատարած արշավանքներին: Այսպես, հիշվում է, թե Արտաշէր Ա (226—239) արշավում է Հայաստան և իբր նվաճում է երկիրը: Այս տեղեկությունը վերաբերում է Հայոց Տրդատ Բ (216—252/253) Արշակունի արքայի օրոք տեղի ունեցած հայ-իրանական պատերազմներին, երբ Հայաստանը հանդես էր գալիս որպես Հոռմի դաշնակից¹⁴: Ապա պատմվում է, թե ինչպես Խոսրով Ա Անուշիրվանը (531—579) ճորա պահակում ամրություններ է կառուցել, այնտեղ բնակեցնելով Սիսականացիներին (Սիսսիցիներին):

Սակայն Իբն ալ-Ասիրի՝ Հայաստանի մասին առաջին ստույգ տեղեկությունները վերաբերում են է դարին:

է դարի երեսնական թվականներին, երբ նորակազմ արաբական խալիֆայությունը ջախջախել էր Սասանյան Իրանը և թուլացրել Բյուզանդական կայսրությունը, Հայաստանը կարողացավ ինքնուրույն քաղաքական գոյավիճակ ձեռք բերել: Հայոց իշխանապետությունը 639 թվականից ընդգրկում էր ամբողջ Հայաստանը, նախկին բյուզանդական և պարսկական մասերով: Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին ձգտում էր վերացնել երկրում տիրող մասնատվածությունը, սակայն հենց այդ ժամանակ Հայաստանի հարավային մասերում հայտնվեցին արաբական առաջին զորախմբերը:

Արաբ զորավար Իյադ իբն Անմը 17 հիշրի (638—639) թվականին, վերին Միջագետքը նվաճելուց հետո, մտավ նաև Հայաստան: Աղձնիքի քաղաքները (Նփրկերտ, Բաղեշ, Արզն) գրավելուց հետո արաբական զորքն անցավ լեռնանցքը (Չորա պահակ) և գրավեց Խլաթը և այլ վայրեր: Հաբիբ իբն Մասլամա զորավարը 25 հիշրի (645—646) թվականին նվաճեց Հայաստանը և Վիրքը, իսկ Մալման իբն Ռաբիան միաժամանակ նվաճեց Հայաստանի Արցախ և Ուտիք նահանգները, Աղվանքը և մերձկասպյան գավառները՝ մինչև Դերբենդ (Բաբ ալ-Աբուաբ): Սա Հաբիբ իբն Մասլամայի 654 թվականին կատարած արշավանքն է, որը արաբ պատմիչների մոտ հիշվում է 644 թվականին, շփոթելով Հաբիբի Չորրորդ Հայք կատարած արշավանքի հետ¹⁵:

Թեև արաբ պատմագրությունը է դարի կեսերից Հայաստանը համա-

բում է նվաճված երկիր, այսուհանդերձ իրականում վերոհիշյալ նվաճումը ժամանակավոր բնույթ ուներ և Հայաստանը է դարի երկրորդ կեսում մնում էր մի ինքնուրույն իշխանապետություն: Հենց այդ պատճառով էլ Հայաստանի է դարի պատմության մասին արաբ պատմիչների տեղեկությունները կցկտուր են:

73 հիշրի (692—693) թվականին, արդեն, սկսվում է վերջնական պայքարը Հայաստանի և դրացի երկրների նվաճման համար, Աբդ ալ-Մալիք (685—705) խալիֆայի եղբոր՝ Մուհամմադ իբն Մրվանի, հրամանատարության տակ: Վերջինս այդ տարվանից համարվում էր Արմինիայի (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, մերձկասպյան գավառներ, Դերբենդ), Ատրպատականի ու Ջաղիրայի փոխարքա: Հայաստանի նվաճումն արաբների կողմից ավարտվեց 82 հիշրի (701—702) թվականին, որից անմիջապես հետո Հայաստանում ծագեց 703 թվականի ապստամբությունը և հայերն սպանեցին Արմինիայի առաջին ոստիկանին:

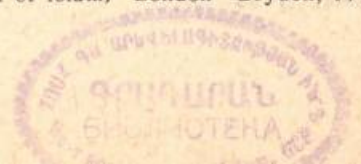
Սկսած Ը դարի սկզբից մինչև Թ դարի երկրորդ կեսը, Իբն ալ-Ասիրը հաճախակի է հիշում արաբական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի քաղաքական անցուղարձերը: Մանրամասն նկարագրված են արաբական խալիֆայության պատերազմները Բյուզանդական կայսրության հետ, որոնց թատերաբեմը հիմնականում Փոքր Հայքն ու Կիլիկիան էին¹⁶: Արաբական զորքերը Փոքր Ասիան բազմիցս ասպատակելուց հետո, 98 հիշրի (716—717) թվականին հասան Կ. Պոլիս ու պաշարեցին: Վերջապես, Իսավրյան կայսերական տոհմի հիմնադիր Անոն Գ-ն (717—740) կարողացավ հակահարված տալ արաբներին և ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ սարակինոսներն ու բյուզանդացիները փոխնիփոխ ասպատակում էին մեկը մյուսի հողերը: Արաբները Կիլիկիայում և Փոքր Հայքում ունեին սահմանային երկու շրջաններ (սուղուր), որտեղից սկիզբ էին առնում Փոքր Ասիա ուղղված արշավանքները:

Կատաղի էր նաև գոտեմարտը խազարական վայրագ ցեղերի հետ, որի հիմնական հենակետը արաբների համար Դերբենդն էր (Բաբ ալ-Աբուաբ) իր հինավուրց ամրություններով: 112 հիշրի (730—731) թվականին խազարները խորացել էին Շիրվան, Հայաստան և Ատրպատական, և միայն մեծ զժվարություններով արաբներին հաջողվեց նրանց ետ մղել Դերբենդից այն կողմ: Շուտով Արմինիայի, Ատրպատականի ու Ջաղիրայի փոխարքա նշանակվեց Մրվան իբն Մուհամմադը, որը 119 հիշրի (737) թվականին մեծ արշավանք կատարեց խազարների դեմ: Սրան մասնակցեց նաև Հայոց այրուձին՝ Հայոց իշխան և սպարապետ Աշոտ Բագրատունու զխալիֆայում: Խալիֆայության զորքերը հալածեցին պարտ-

¹⁴ Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, մասն Ա, էջ 73—80:

¹⁵ А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 29—30.

¹⁶ E. Hontgmann, Thughur, Encyclopaedia of Islam, London—Leyden, IV, p. 738—739.

ված խազարներին մինչև Վոլգայի գետաբերանը, և խաքանը հպատակութիւն հայտնեց (ժամանակավորապես) խալիֆայութիւնը¹⁷։

Մովսէսը շուտով դարձավ խալիֆա (744—750), սակայն Աբբասյանները խլեցին իշխանութիւնը Օմայաններէից։ Վերջիններէս դեմ 747-ին ծագած ապստամբութեան ժամանակ ընդվզեց նաև Հայաստանը, սակայն ինչպես արաբ այլ պատմիչները, իբն ալ-Ասիրը, նույնպես, ուղղակիորեն չի խոսում այդ մասին։

Աբբասյանները շարունակեցին պայքարը Բյուզանդիայի և խազարների դեմ։ 133 հիշրի (750—751) թվականին Ռումի (Բյուզանդիայի) թագավոր Կոստանդին Ե-ն (741—775) գրավեց Մալաթիան (Մելիտեն) և ապա Կարնո քաղաքը (Կալիկալա), որի գրավման ժամանակ հարձակվող բյուզանդական զորքերի հրամանատարն էր հայազգի Գուսանը (Քուշան ալ-Արմանի)։ Քաղաքը գրավվեց բնակիչներից երկու հայ եղբայրների օգնութեան շնորհիվ։ 164 հիշրի (780—781) թվականին, արաբների հարձակման ժամանակ, նրանց դեմ պայքարի էլնող բյուզանդական 90 հազարանոց զորքի հրամանատարներն էին, ըստ իբն ալ-Ասիրի, Միքայել պատրիկը և հայազգի Տաճատ պատրիկը (Քազադ ալ-Արմանի ալ-բաթրիկ), այսինքն Տաճատ Անձևացին, որը հետագայում անցավ արաբների կողմը, վերադարձավ իր ծննդավայրը և դարձավ Հայոց իշխան։

Արաբների հարձակումները Բյուզանդիայի դեմ ընթանում էին Գրունք Կիլիկիո կողմած լեռնանցքով (Տավրոսյան լեռնաշղթայի վրա), որտեղից ուղղվում էին դեպի Հերակլիա և Տիանա քաղաքները, ինչպես նաև Հազասի կողմից դեպի Կապադովկիա։ Բյուզանդիայի դեմ պայքարի հենարան ստեղծելու և Հայաստանը զսպված պահելու նպատակով Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆան (786—809) Հայաստան գաղթեցրեց արաբական ցեղերի, որոնք հաստատվեցին հարավարևմտյան գավառներում¹⁸։

Մամուն խալիֆայի (813—833) օրոք քաղաքական դրությունը շեղացած էր։ Մի կողմից ուժեղացել էր պայքարը Բյուզանդիայի դեմ, որի ընթացքում էլ, ի վերջո, նա մեռավ Կիլիկիայում, իսկ մյուս կողմից 816-ին Ատրպատականում սկիզբ առավ հուռամյան ապստամբությունը։ Քաբարիից օգտվելով, իբն ալ-Ասիրը մանրամասնորեն նկարագրում է խալիֆայութեան ուժերի պայքարը ապստամբների դեմ, ընդհուպ մինչև նրա ճնշումը 837 թվականին։ Հայաստան ապստամանած Բաբեկին ձերբակալեցին Արցախի իշխան Սահլ Սմբատյանի (Սահլ իբն Սինբաթ ալ-Արմանի) տիրույթներում։

¹⁷ М. И. Артамонов, История хазар, стр. 218—225.

¹⁸ Ա. Տեր Անդրեյան, Արաբական ամիրայութիւնները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 58—66։

Ատրպատականում հուռամյան շարժման ճնշումից անմիջապես հետո, Մուտասիմ խալիֆան (833—842) մեծ արշավանք կազմակերպեց Բյուզանդիայի դեմ, որը Բաբեկի դաշնակիցն էր։ 838 թվականին Մուտասիմը գրավեց Ամորիոնը և մեծ վնասներ հասցրեց։ Բյուզանդիայի դեմ պայքարում աչքի ընկավ հայազգի Ալի իբն Յահա ալ-Արմանին, որը եղել է նաև Արմինիայի ոստիկան։

Հայաստանում խալիֆայութեան դեմ ծագած ապստամբություններից համեմատաբար մանրամասն արաբ պատմիչները նկարագրում են 850—852 թվականների հուժկու շարժումը։ Գարձյալ Քաբարիից քաղելով, իբն ալ-Ասիրը հիշատակում է ամբողջ Արմինիայի պատրիկների պատրիկ Բագարատ Բագրատունու (Բակրաթ իբն Աշութ) ձգտումը Արմինիայի ոստիկան դառնալու և նրա շարանեզ ձերբակալումը Յուսուֆ ոստիկանի կողմից, խուժեցի լեռնականների ընդվզումը, Յուսուֆի սպանութիւնն ու նրա զորքի կոտորվելը։

237 հիշրի (851—852) թվականին Բուզան մեծ զորքով մտավ Հայաստան, գերի վերցրեց Վասպուրականի տեր Աշոտ Արծրունուն, սակայն Արցախի Գտիշ (Քթիշ) ամրոցի առջև անհաջողութիւն ունեցավ։ Ըստ իբն ալ-Ասիրի նա գրավեց բերդը և գերի տարավ Իսա (Ծսայի) իշխանին։

Ք դարի 60-ական թվականներին իրադրութիւնը փոխվեց արաբ-բյուզանդական Սահմանային գոտում՝ հօգուտ Բյուզանդիայի։ Մինչ այդ Պավլիկյան համայնքը արաբների հետ դաշնակցած կռվում էր Բյուզանդիայի դեմ, նրանց առաջնորդ Կարբեսը (Կարբիաս) մասնակցում էր Մալաթիայի ամիրի արշավանքներին։ Մակեդոնական (հայկական) հարստութեան հիմնադիր Վասիլ Ա (867—886) կայսեր օրոք բյուզանդական զորքերը¹⁹ համարձակ ասպատակում էին Կիլիկիայի և Փոքր Հայքի արաբական ամրութիւնները։ Արաբների դեմ պայքարում աչքի ընկավ հայազգի Մլեհ (Մալիհ ալ-Արմանի) զորավարը։

Աբբասյան խալիֆայութեան թուլացումից օգտվեց նաև Հայաստանը։ Ք դարի ութսունական թվականներից, արդեն, արաբ ոստիկաններ չէին գալիս Հայաստան։ Վերջին ոստիկանները՝ Իսհակ իբն Քունդաշիկը և Իսա իբն Շայխը հիշվում են 266 հիշրի (879—880) և 269 հիշրի (882—883) թվականների տակ։ Սրանով վերջանում են արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանի մասին տեղեկութիւնները և սկսվում է Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի ղեկավարի շարագրանքը, որը համեմատաբար հակիրճ է։

Իբն ալ-Ասիրը չի հիշատակում Հայոց թագավորութեան վերականգնումը Աշոտ Ա-ի օրոք, սակայն խոսում է նրա դեմ Աբբասյանների ձեռ-

¹⁹ A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. II, Ire partie, La dynastie Macedonienne, Bruxelles, 1968, p. 32—47.

նարկած հակահարվածի մասին: 885-ին Մուտամիդ խալիֆան (870—892) թագ էր ուղարկել Աշոտ Ա-ին, իսկ 90-ական թվականներին Մուտամիդ խալիֆան (892—902) Ատրպատականի կառավարիչ Սաջյան Աֆշինին համարեց Ատրպատականի ու Արմինիայի կառավարիչ (մինչդեռ Արմինիա նահանգն այլևս գոյություն չունեիր), որով սրեց հարաբերությունները Հայոց Բագրատունի թագավորների ու Սաջյանների միջև:

894 թվականին տեղի ունեցավ Դվինի մեծ երկրաշարժը, որի նկարագրությունը լրացնում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու²⁰ ու Թովմա Արծրունու²¹ տեղեկությունները այդ ողբերգական դեպքի մասին:

Ինչքան ուժեղանում էր Բյուզանդիայի պայքարը խալիֆայության դեմ, այնքան պատերազմի թատերաբեմը մոտենում էր Հայաստանին: Բյուզանդացիները ամեն կերպ ձգտում էին ներթափանցել Կիլիկիա և Փոքր Հայք, հաճախակի հարձակումներ գործելով Տարսուսի ու Մալաթիայի դեմ:

315 հիշրի (927—928) թվականին գոմեստիկոսը (գոմեստուս), այսինքն Հովհան Կուրկուսս գորավարն իր հարձակումները հասցրեց մինչև Դվին: Քաղաքում գտնվող մահմեդական գործերը դիմադրեցին: Հաջորդ տարի 316 հիշրի (928—929) թվականին գոմեստիկոսը գրավեց Խլաթ և Բաղեշ քաղաքները, սակայն վերադարձավ:

319 հիշրի (931—932) թվականին արարները հակահարված տվեցին բյուզանդացիներին և Տարսուսի կողմից ներխուժելով Փոքր Ասիա, հասան Ամորիոն: Նույն տարում Վասպուրականի տիրակալ Գերենիկի որդու (Իբն ալ-Գայրանի), այսինքն՝ Գագիկ Արծրունու որդու՝ բյուզանդացի հարձակվեցին²², գրավեցին Խլաթն ու Բերկրին, իսկ Ատրպատականի կառավարիչ Մուֆլիհը, որպես պատասխան, ասպատակեց Վասպուրականը:

Վերջապես, գոմեստիկոս Կուրկուսը (Կուրկաշ) 934 թվականին նվաճեց Մալաթիան, որի մահմեդական բնակիչների մի մասն ընդունեց քրիստոնեություն, իսկ մնացածները հեռացան:

Թեպետ Աշոտ Բ Երկաթ թագավորը (914—929) Հայաստանից վերջնականապես վտարել էր Ատրպատականից եկող հրոսակներին, այսուհանդերձ ժամանակ առ ժամանակ լինում էին ասպատակություններ: 326 հիշրի (937—938) թվականին Լաշքարի անունով մի արկածախնդիր Ատրպատականից ներխուժեց Հայաստան՝ Անձևացիք (աղ-Ջավաղան) գավառի կողմից, որի իշխան հայազգի Ատոմը (Աթում ալ-Արմանի), այսինքն Անձևացյաց իշխան Գուրգենի որդի Ատոմը, նախ հաշտություն

²⁰ «Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867, էջ 204—205:
²¹ «Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 230—231:
²² A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. II, I partie, p. 263—264.

առաջարկեց նրան, սակայն տեսնելով, որ ավազակից ազատվելու այլ միջոց չկա, մի նեղ կիրճում կոտորեց նրա զորքը և նրան էլ սպանեց:

Խալիֆայության ուժերը վերջին հակահարվածը տվեցին Բյուզանդիային 940—50-ական թվականներին, երբ վերին Միջագետքում ուժեղանում հաստատված Համդանյան Սայֆ ալ-Գաուլան մի շարք արշավանքներ կատարեց Կիլիկիայում ու Փոքր Հայքում: Այդ արշավանքների ժամանակ ներխուժեց նաև Հայաստանի հարավարևմտյան գավառները և որոշ բերդեր նվաճեց: Սակայն 967 թվականին՝ նրա մահվանից հետո, արաբները հիմնականում պաշտպանվում էին կամ նահանջում:

Բյուզանդացիք 359 հիշրի (969—970) թվականին ժամանակավորապես նվաճեցին Մանազկերտը, հարձակումներ գործեցին Ամիդ, Նիքիկերտ, Բաղեշ քաղաքների վրա: Մյուս կողմից առաջ էին շարժվում Շիրազի ու Միջագետքի տեր Բուայհինները, որոնք նվաճեցին վերոհիշյալ քաղաքները: Ժգարին վերաբերող վերջին դեպքը, որ հիշատակում է Իբն ալ-Ասիրը, բյուզանդացիների կողմից Մանազկերտի ու Արճեշի գրավումն է՝ 382 հիշրի (992—993) թվականին:

Սրանից հետո Իբն ալ-Ասիրի՝ Հայաստանի մասին տված տեղեկությունները քառասուն տարով ընդհատվում են: Չէ՞ որ նա Հայաստանի պատմության այն դեպքերն է նշում, որոնք առնչվում են մահմեդական աշխարհին, իսկ Հայաստանը այս քառասունամյա շրջանում լրիվ կտրվել էր խալիֆայությունից: Հայաստանում իշխում էր հզոր արքա Գագիկ Ա-ն (990—1020), որն ամրապնդեց Հայոց թագավորության միասնականությունը²³: Մյուս կողմից՝ Հայաստանի հարավարևմտյան գավառներն էին բյուզանդական ազդեցության տակ և ոչ մի մահմեդական պետություն ուժ չունեին ներխուժելու Հայաստան:

Սակայն սելջուկյան (օղուզ-թուրքմենական) բարբարոս հրոսակների ջրան, Հայաստան և արևելյան այլ երկրներ կատարած արշավանքները կանգնեցրին Առաջավոր Ասիայի զարգացման բնականոն ընթացքը: Նրանք հրով և սրով ավերակ դարձրին ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մահմեդական երկրները: Իբն ալ-Ասիրը նկարագրում է, թե ինչպես 420 հիշրի (1029—1030) թվականին օղուզ-թուրքմենները Ատրպատականում «անմիջապես անցան շարագործության, ապականության, սպանության և կոտորածի: Գնացին Մարաղա, վառեցին մզկիթը, անխնա կոտորեցին հասարակ ժողովրդին»:

Այսուհանդերձ, կրոնական մոլեռանդությունը ստիպում է ներողամբ տեսնել այս փաստերի կողքով և Իբն ալ-Ասիրը համակրանքով

²³ «Ստեփանոսի Տարսնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 255—257:

է նկարագրում սելջուկ սուլթանների գործունեությունը: Վերջիններս նենգորեն շահագործում էին կրոնական մոլեռանդությունը՝ ոգևորելու մահմեդական ժողովուրդներին (արաբներ, պարսիկներ և այլն) սրբազան պայքարի (ջիհադ) դուրս գալու ալլակրոնների դեմ: Բյուզանդիայի առաջխաղացման հետևանքով մահմեդական երկրներում առաջացած խուճապը սելջուկները ճարպկորեն օգտագործեցին իրենց նպատակների իրականացման համար, իրենց հայտարարելով սուննի (ուղղափառ) մահմեդականության պաշտպաններ, որոնք գալիս էին վրեժ լուծելու ոչ միայն ալլակրոն քրիստոնյաներից (Բյուզանդիա, Հայաստան), այլև մահմեդական աշխարհն ազատելու Բուրի (Բուվայճի) և Ֆաթիմյան շիալական՝ հերետիկոս պետություններից:

Նման իրադրության մեջ Բյուզանդիան²⁴, որ խաբեությունը ու նենգությունը կործանել էր Բագրատունյաց թագավորությունը 1045 թվականին, անպաշտպան էր թողել Հայաստանի իր գրաված մասերը: Իսկ Հայաստանի անկախ մնացած քաղաքական միավորները (Տաշիր-Չորագետի, Կարսի, Սյունյաց թագավորությունները, Արցախի մեծ իշխանությունը) հազիվ ի վիճակի էին մեկուսացած վիճակում իրենց գոյությունը պահպանել:

Թշնամու ասպատակություններին ենթակա էր հատկապես հարավային Հայաստանը՝ Վասպուրականն ու Տարոնը: Սակայն այդ նահանգներում գոյություն ունեցող հայկական իշխանություններն իրենց ձեռքը վերցրին երկրի պաշտպանության գործը, որի մի փայլուն օրինակը նկարագրում է Իբն ալ-Ասիրը, թեև դա Բագրատունյաց թագավորության կործանումից առաջ էր տեղի ունեցել: 427 հիշրի (1035—1036) թվականին Ատրպատականից, Խորասանից խաժամուժ մի ամբողջ, Մեքքա ուխտագնացության ճանապարհով ելու անվան տակ, մտնում է Հայաստան (թեև Հայաստանը բոլորովին էլ Մեքքայի ճանապարհի վրա չէր), անցնում Անի, Խլաթ, Ոստան քաղաքներով, և թեև պատմիչը չի հիշատակում, թե ինչով էին նրանք զբաղված, սակայն ավելացնում է, թե այդ կողմերի հայերն ընդվզեցին նրանց դեմ: Վերջիններիս օգնության հասան սասունցիք, որոնք կոտորեցին ու գերեվարեցին այս «ուխտավորներին»: Վերջապես, Աղձնիքի Մրվանյան ամիրի միջնորդությամբ Սասունի թագավորը (մալիք ալ-Սանասինա), որը հավանաբար Սասունի Թոռնիկ իշխանն էր, բաց է թողնում գերիներին:

Մի քանի ասպատակություններ կատարելուց հետո, օղուզ-թուրք մենները 440 հիշրի (1048—1049) թվականին առաջին մեծ արշավանքը կատարեցին Հայաստան, հասան Մանազկերտ ու Կարնո քաղաք: Բյու-

զանդական զորքի հետ ունեցած ճակատամարտից²⁵ (Կապուտուրի մոտ) հետո նրանք մեծ ավար վերցրին, կողոպտելով շրջակա գավառները:

Թուղրիլ բեկը անձամբ գլխավորեց 446 հիշրի (1054—1055) թվականի արշավանքը Հայաստան, սակայն անհաջողության հասավ թե՛ Կարսի մոտ, թե՛ մանավանդ, Մանազկերտը պաշարելիս, որի պաշտպանները, նույնիսկ, ծաղրի ենթարկեցին նրան: Իբն ալ-Ասիրը հիշատակում է Մանազկերտի պաշարումը՝ նշելով միայն, թե քաղաքն անառիկ էր:

Մանրամասն նկարագրված է Ալրարատի գավառների և մանավանդ, Անի մայրաքաղաքի նվաճումը 456 հիշրի (1063—1064) թվականին, Ալֆարսլանի կողմից: Կողոպտուի ծարավ օղուզ զորավարները համոզել էին նրան անպայման ասպատակել այս հարուստ շրջանները: Մի շարք ամբաստանած քաղաքներ գրավելուց հետո, սելջուկյան զորքերը կանգ առան Անիի պարիսպների առջև: Ամրակու պարիսպներով շրջապատված քաղաքը որոշ ժամանակ պաշարելուց հետո, ըստ մեր պատմիչի, «մահմեդականները գրավելուց հուսահատվեցին, երբ տեսան, թե ինչ անառիկ է»: Սակայն քաղաքի ներսում առաջացած խուճապը, որն արդյունք էր կայազորի հրամանատարների ապիկարության, հնարավորություն տվեց արդեն հուսահատված պաշարողներին քանդել պարիսպը և ներխուժել քաղաք: Պատմիչը պարիսպների քանդվելը վերագրում է նախախնամության կողմից կատարված հրաշքի:

Հետաքրքրական են Մանազկերտի ճակատամարտի²⁶ մասին (1071) Իբն ալ-Ասիրի հաղորդած տվյալները: Ռոմանոս (Արմանոս) կայսրը զուրա էր եկել երկու հարյուր հազար զորքով, իսկ Ալֆարսլանն ուներ տասնհինգ հազար: Վերջինս, հաղթանակի հույս չունենալով, հաշտություն խնդրեց, բայց Ռոմանոս կայսրը կտրուկ կերպով մերժեց:

Արևելքի պատմության մեջ շրջադարձային նշանակություն ունեցող այս ճակատամարտի աղետալի ելքը որոշեց բյուզանդական խայտաբղետ քանակի ներսում բույն դրած դավաճանությունը, որի հետևանքով խուճապ առաջացավ և հաղթանակը մնաց թշնամուն:

Մանազկերտի պարտությունը վճռեց Բյուզանդիայի, ինչպես նաև Հայաստանի և արևելյան ուրիշ քաղաքակիրթ երկրների բախտը²⁷: Ատրպատականում, Շիրվանում, Մեծ Հայքի որոշ մասերում և ամբողջ Փոքր Ասիայում վաշկատուն վայրագ ցեղերի հաստատման հետևանքով տեղի ունեցավ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի քայքայում, և երկար դարերի ընթացքում այդ ցեղերը աստիճանաբար յուրացրին վերոհիշյալ հողերը:

25 Չ. Մանազյան, Եշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 39—43:

26 Ս. Բոնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, Երևան, 1980, էջ 95—118:

27 Չ. Մանազյան, Եշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 65:

²⁴ «Պատմիքին Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ», Երևան, 1963, էջ 61—63:

Սելջուկյան պետությունը, ինչպես նշվեց, արագ քայքայվեց: Մելիք-շահի (1072—1092) մահվանից հետո, արդեն ըստ էության այդ պետությունը քայքայված էր, իսկ 1118 թվականին պաշտոնապես երկատվեց:

ԺԲ դարում Հայաստանում իշխում էր լիակատար մասնատվածությունը: Երկրի որոշ մասերում իշխում էին Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանից մնացած թագավորություններն ու իշխանությունները (Տաշիր-Չորագետ, Սյունիք, Արցախ, Վասպուրական, Սասուն և այլն), իսկ այլ մասերում բռնացել էին մահմեդական ամիրությունները (Խլաթում, Նփրկերտում, Կարնո քաղաքում և այլն):

ԺԱ դարի վերջին և ԺԲ դարի առաջին տասնամյակներում սկիզբ առավ Հայոց պատմության մի նոր ժամանակաշրջան, որին վերաբերող էին ալ-Ասիբի տեղեկությունները անհրաժեշտ է խմբավորել: ԺԱ դարից հետո հայության պատմությունը այլևս մեկ երկրում ապրող ժողովրդի պատմություն չէ, այլ տարբեր հայկական քաղաքական միավորների և հայրենիքից դուրս բնկած, բաժան-բաժան եղած զանգվածների տարեգրությունն է:

Իբն ալ-Ասիբի մոտ ԺԲ դարի և ԺԳ դարի առաջին երեսնամյակին վերաբերող տեղեկությունները Հայաստանի ու հայերի մասին կարելի է բաժանել երեք խմբի, տեղեկություններ Մեծ Հայքում (Զաքարյան իշխանապետություն և Հարավային Հայաստան) կատարված դեպքերի մասին, Կիլիկիայի հայկական պետությանն առնչվող դեպքերի նկարագրությունը և վերջապես Եգիպտոսի հայ վեզիրների պատմությունը:

ԺԲ դարում Մեծ Հայքում պայքար ծավալվեց հայկական հողերի ազատագրման համար, որը գլխավորեցին նախկինում Տաշիր-Չորագետի՝ Բագրատունի թագավորներին ենթակա Զաքարյան իշխանները, և երկարատև պայքարով ազատագրվեց Հյուսիսային Հայաստանը: Իբն ալ-Ասիբը հաղորդում է, որ 556 հիջրի (1160—1161) թվականին գրավվեց Անին, իսկ հաջորդ տարին՝ Դվինը:

Այդ ժամանակ Հարավային Հայաստանում (որոշ մասերում) իշխում էին Շահ-Արմենները, որոնք պատերազմների մեջ էին Վրաստանի հետ, իսկ հարավից, ԺԲ դարի վերջերին, մոտենում էր Սալահ ալ-Դինը²⁵, որը, Երուսաղեմի խաչակիրների թագավորությանը հաղթելուց հետո, նվաճել էր Սսորիքն ու Վերին Միջագետքը: Նփրկերտը գրավելուց հետո, նա ձրգտում էր տիրանալ նաև Խլաթի ամիրությանը, սակայն վերահաս մահը կանխեց նրան: Պատմիչը մանրամասն շարադրում է Խլաթի ամիրության մեջ կատարված դավադրությունները, ներքին պայքարը:

599 հիջրի (1202—1203) թվականին Դվինի ազատագրումը Զաքար-

յանների կողմից պատմիչը հիշատակում է դառնությունը, մեղադրելով մահմեդական տիրակալներին: 601 հիջրի (1204—1205) թվականին Զաքարյանների²⁶ գնդերը (որոնք Իբն ալ-Ասիբի մոտ միշտ կոչվում են բուրջ) արշավեցին հարավ, հասնելով Մանազկերտ ու Արճեշ, սակայն սպանվեց Փոքր Զաքարին (Զաքարի ալ-սադիբ): 602 հիջրի (1205—1206) թվականին Զաքարյանների զորքերը դարձյալ արշավեցին հարավ ու հասան Խլաթ, սակայն շուտով վերադարձան:

Խլաթում Շահ-Արմենների իշխանությունն այնքան էր թուլացել, որ 604 հիջրի (1207—1208) թվականին Սալահ ալ-Դինի եղբոր՝ ալ-Մալիք ալ-Ադիլի որդին, ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը, դուրություն բերեց Խլաթին ու շրջակա հայկական գավառներին: Հաջորդ տարում Զաքարյանների գրեթե կրկին հարձակվեցին, գրավեցին Արճեշը և կհասնեին ավելի մեծ հաջողության, եթե Իվանեն անզուգույնում գերի չընկներ:

Այդ ժամանակ Ատրպատականում ու Հայաստանում հայտնվեց Խորեզմշահի որդի Զալալ ալ-Դինը, որը փախել էր մոնղոլներից (Իբն ալ-Ասիբի մոտ միշտ՝ թաթար): 622 հիջրի (1125—1126) թվականին նա գրավեց Դվինը, իսկ Իվանե ավազակները իր զորքով չկարողացավ կանգնեցնել նրան (Գառնիի ճակատամարտում) և նահանջեց: Սակայն Զալալ ալ-Դինը անհաջողության մատնվեց Անի և Կարս քաղաքների առջև, չկարողացավ գրավել Խլաթը և երկար պաշարելուց հետո նահանջեց: Միայն 626 հիջրի (1228—1229) թվականին նա կրկին պաշարելով և սովի մատնելով Խլաթը, կարողացավ նվաճել ու կոտորել բնակչությանը:

Հաջորդ տարի Այուբյան Աշրաֆը և Ռումի (Իկոնիայի) սուլթան Քեյ Կուբադ Ա-ն միացյալ ուժերով ջախջախեցին Զալալ ալ-Դինին, որն իսկական աղետ էր դարձել Հայաստանի ու դրացի երկրների համար և պատահան չէ, որ, ըստ հայկական աղբյուրների, Իկոնիայի սուլթանի հետ կռվում էին նաև Կիլիկյան Հայաստանի օգնական զորքերը:

Սարսափելի գույներով է նկարագրում Իբն ալ-Ասիբը մոնղոլների (թաթարների) երևան գալը Միջին և Մերձավոր արևելքում, որը համարում է համաշխարհային պատմության մեջ աննախընթաց աղետ: Զալալ ալ-Դինին հալածող մոնղոլ զորքերի՝ Հայաստանում (Բերկի, Արճեշ) և հարևան երկրներում կատարած ավերածությունների հիշատակումով Իբն ալ-Ասիբը ավարտում է իր բազմահատոր աշխատությունը:

1080 թվականին Կիլիկիայում հիմնադրվեց Ռուբինյանների հայկական իշխանապետությունը, որի մասին Իբն ալ-Ասիբը բավական հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում:

Խաչակրաց (ֆրանկների) առաջին արշավանքի ժամանակ (1096—

²⁵ Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1946, p. 647—648.

²⁶ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, p. 101—103.

1099), նրանց զորքը 1098 թվականին անցնելով «հայերի երկրով» (Կիլիկիա), դուրս եկավ Ասորիք ու պաշարեց Անտիոքը: Խաչակիրների մի զորամաս Բալդուինի գլխավորությամբ գրավեց Եղեսիան³⁰, որի բնակչության մեծամասնությունը (մի այլ դեպքում պատմիչն ասում է՝ ընդհանրապես) հայեր էին: Այսպիսով, հիմնադրվեց Եղեսիայի կոմսությունը, որը հազիվ կես դար գոյատևեց: Խաչակրաց հիմնած մյուս պետություններն էին Երուսաղեմի թագավորությունը (բուլղոսի ավագը), Տրիպոլիի կոմսությունը և Անտիոքի իշխանությունը:

Կիլիկիայի հայկական իշխանապետությունից առաջ, գեոևս 1071 թվականին, Եփրատ գետից արևմուտք ընկած տարածության վրա (Եփրատացիք) գոյացել էր Փիլարտոս³¹ վարածնունու (Ֆիլարդուս ալ-Ռումի) հայկական իշխանությունը՝ Մարաշ մայրաքաղաքով: Փիլարտոսը, ղեկավարված ղազանի զորքով ժառանգելու ժամանակ, ընդունել էր քաղկեդոնականությունը և այդ պատճառով Իրն-ալ-Ասիբը նրան հոռոմ (ռումի) է կոչում: Եփրատացիք նահանգում նրանից հետո իշխեց հայ իշխան Գոզ Վասիլը (արաբ. Քուվասիլ), իսկ վերջինիս մահվանից (1112) հետո այս իշխանությունը աստիճանաբար քայքայվեց:

Իրն ալ-Ասիբը, արաբ այլ պատմիչների նման, Կիլիկիայի Հայկական պետությունը կոչում է Լեոնի որդու երկիր, նույնիսկ այն սկզբնական շրջանի համար, երբ գեո Լեոն անունով տիրակալ չէր եղել: Կիլիկիան Լեոնի որդու երկիր է կոչվել հավանաբար Լեոն իշխանապետի (1123—1137) որդի Քորոսի անունով, որն իր հոր գերի տարվելուց հետո՝ 1145-ին, վերականգնեց Կիլիկիայի Հայկական պետությունը և ամրապնդեց այն:

Հիշատակելով Կիլիկիայի Հայկական պետության մի քանի տարով վերացման մասին, Իբն ալ-Ասիբը նշում է, որ Ռումի թագավորը (Հովհան Բ Կոմենենոս) մտնելով կիրճերի, ամրոցների տեր հայազգի Լեոնի որդու երկիրը, հպատակեցրեց նրան՝ շատ զանձեր վերցնելով:

Չափազանց հետաքրքրական է մահմեդական պատմիչի վերաբերմունքը Կիլիկիայի իշխանապետ Մլեհ Ռուբինյանի քաղաքական կողմնորոշման մասին: Հայ պատմիչները դժկամությամբ են հիշում Մլեհի դաշնակցելը մահմեդական ամիր նուր ալ-Դինի հետ: Իբն ալ-Ասիբն իր վերաբերմունքն արտահայտում է նուր ալ-Դինի խոսքերով. վերջինս պատասխանելով իրենց զարմանքն արտահայտող մարդկանց, ասում է, թե նրան օգտագործում է իր կրոնի մարդկանց (բյուզանդացիներին) ղեմ պայքարելու համար: Համենայն դեպս, Մլեհն իր ձկուն քաղաքականու-

թյան շնորհիվ կարողացավ, վերջապես, նվաճել հայկական պետության համար այնքան անհրաժեշտ դաշտային Կիլիկիան՝ Ադանա և Տարսոն քաղաքներով:

Եփրատոսի սուլթան Սալահ ալ-Դինը, Ասորիքի մեծ մասն իրեն ենթարկելուց հետո, մոտեցել էր Ամանոսյան լեռներին ու սպառնում էր Կիլիկիային: 576 հիշրի (1180—1181) թվականին, օգտագործելով մի խումբ թուրքմենների՝ Կիլիկիայից վտարվելու առիթը, հարձակվեց լեռնալեռն շրջանները, սակայն Լեոնի որդին, այսինքն՝ իշխանապետ Ռուբեն Գ-ն (1174—1185) պաշտպանվեց իր լեռներում:

Մի քանի տարի անց՝ 584 հիշրի (1188—1189) թվականին, Սալահ ալ-Դինը դրավեց Ամանոսյան լեռների վրա գտնվող Բաղրաս բերդը, սակայն կողոպտելուց ու քանդելուց հետո նահանջեց: Իսկ Հայոց տերը՝ (սահիբ ալ-Արման) Լեոնի որդին (Լեոն իշխանապետ և ապա թագավոր 1186—1219), գրավեց³², նորոգեց բերդը ու կայագոր նշանակեց և, այսպիսով, հնարավորություն ունեցավ հսկելու Հալեբի ամիրության վրա:

586 հիշրի (1190—1191) թվականին գերմանների (ալման) թագավորը (խաչակրաց Գ արշավանքի ղեկավարներից, Ֆրիդրիխ Շիկամորուս կայսր) հասավ Հայոց երկիրը, որի տերն էր Լեոնի որդի Ստեփանեի որդի Լեոնը: Թագավորը շարունակեց ճանապարհը, սակայն խեղդվեց ծանծաղ մի գետում:

Լեոն Ա Մեծագործ թագավորը³³ ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև ամբողջ հայ ժողովրդի պատմության խոշորագույն ղեկավարներից է: Նա 1198 թվականին հանդիսավոր պայմաններում Տարսոնում օծվեց թագավոր Հայոց և հզորացրեց հայկական պետականությունը: 602 հիշրի (1205—1206) թվականին հայազգի Լեոնի որդին, ապահովելու համար Կիլիկիայի հարավային սահմանները, հարձակվեց Հալեբի նահանգի վրա: Հալեբի տերը պատասխան արշավանք կատարեց, սակայն Լեոնի որդին ջախջախեց նրան և ամրացավ իր լեռներում ու բերդերում: Հալեբի տերը համարձակություն չունեցավ հետապնդելու, քանզի Լեոնի երկիրը ուներ քարքարոտ լեռներ ու զոժվարանցանքի կիրճեր:

Լեոն թագավորը մահացել էր և շուներ արու զավակ, ուստի հայերը նրա դստերը (Ջապել) թագուհի դարձրին ու ամուսնացրին Անտիոքի իշխանի (բրինս) որդու (Ֆիլիպ) հետ: Սակայն հայերը զղջացին, վախենալով, որ ֆրանկներն իրենց երկիրը կգրավեն, ուստի ձեռքակալեցին ու բանտարկեցին նրան: Հայրը պահանջեց իր որդուն ազատ արձակել, բայց հայերը մերժեցին:

³⁰ H. Lammens, La Syrie, précis historique, v. I, Beyrouth, 1921, p. 211.

³¹ Մատթեոս Ռոմեյեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 206—210:

³² Г. Микаелян, История армянского киликийского государства, Ереван, 1952, стр. 159.

³³ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 435—485:

Անտիոքի իշխանը լուր ուղարկեց Հոռոմ՝ «Ֆրանկների թագավոր՝ պապին», Կիլիկիայի վրա հարձակվելու արտոնություն խնդրելով, սակայն պապն արգելեց, սակայն, որ հայերը իրենց համայնքին (միլլատ) պատկանող ժողովուրդ են: Իշխանը Իկոնիայի սուլթանին զրդեց Կիլիկիայի դեմ և երկու կողմից հարձակվեցին, սակայն տևտոնյան և Հյուրընկալ ասպետները շմասնակցեցին, քանի որ պապն արգելել էր: Ասելով Անտիոքի տիրոջ արարքը, պապը բանադրեց նրան:

Այս ժամանակ իշխանը գրեց պապին, թե հայերն իր որդուն չեն արձակում: Սա հրաման ուղարկեց հայերին, որ ազատեն իշխանի որդուն, ապա թե ոչ, իշխանին թույլ կտա հարձակվել: Հայերը բաց չիղզեցին իշխանի որդուն, և իշխանը հարձակվեց, սակայն ոչ մի հաջողություն չունեցավ:

Կիլիկիայի Հայկական թագավորության հետ սերտորեն կապված էր Ասորիքի ու Եգիպտոսի հայությունը: Եգիպտոսում Ֆաթիմյանների խալիֆայության ժամանակաշրջանում (969—1171), բաղմամբիվ հայազգի անձնավորություններ վեզիրության պաշտոնին հասան: Մուստանսիր խալիֆայի օրոք (1036—1094) մեծ հեղինակություն ունեցավ Բազր ալ Գամալին (Ջամալի)³⁴, որը նախապես եղել է Ասորիքի կառավարիչ: Նա իր հայկական գնդերով գալիս է Եգիպտոս, դառնում է վեզիր ու մեծագույն հմտությամբ կարգ ու կանոն հաստատում երկրում, ուր անիշխանություն էր տիրում: Նա կոչվում էր Զորաց հրամանատար (Ամիր ալ-ջուլուշ): Պատմիչը գրում է. «Երբ նա մեռավ, անցել էր ուստուն տարին և նա էր, որ տնօրինում էր ու կառավարում Մուստանսիրի օրոք»:

Բազրի որդին՝ Աֆղալը, հաջորդ խալիֆայի՝ Մուստալիի օրոք (1094—1101) նույնպես զարձակ վեզիր: Նա այնպիսի հեղինակություն ունեցավ, որ թեև Մուստանսիրն իր կենդանության օրոք զահր կտակել էր իր նիզար որդուն, սակայն Աֆղալը թույլ չտվեց նրան զահր բարձրանալ, որովհետև անցյալում նա վիրավորել էր իրեն: Իր հոր նման երկրի իսկական տնօրինողն ու տիրակալն էր: Նրա մահվան առթիվ, 515 հիջրի (1121—1122) թվականին, պատմիչը հիշատակում է, որ Զորաց հրամանատար (Ամիր ալ-ջուլուշ) վեզիր Աֆղալը հիսունութ տարեկանին սպանվեց թշնամիների ձեռքով: Քառասուն օր նրա առասպելական հարստությունը կրում էին խալիֆայի ապարանքը, իսկ քարտուղարները արձանագրում էին բերված արժեքավոր իրերը, որոնց նմանը տեսնված չէր, ավելացնում է իբն ալ-Ասիրը:

Եգիպտոսի հայ վեզիրների շարքում եզակի դեմք է Վահրամ Պահլավունին (Բահրամ ալ-Արմանի), որը հավատարիմ էր մնացել իր նախ-

նիների քրիստոնեական հավատին³⁵, բայց որպես լիազոր վեզիր պաշտոնավարում էր մահմեդական Հաֆիզ (1130—1149) խալիֆայի օրոք, կրեթով Իշխանության թագ (Տաշ ալ-դաուլա) պատվանունը: Նրան մեղադրում էին, որ շատ հայերի է նշանակել բարձր պաշտոնների: Նա պաշտոնից հեռացվեց 1137 թվականին, իր հակառակորդի սադրանքներով, որը գրավեց վեզիրության պաշտոնը: Իբն ալ-Ասիրը չի պատմում, որ հետագայում նույն խալիֆան կրկին պալատ հրավիրեց Վահրամին և բարձր դիրքի հասցրեց նրան:

Ֆաթիմյան վերջին խալիֆա Ադիդի (1160—1171) օրոք ևս արբունիքում իշխեցին հայ վեզիրներ: Թալաի իբն Ռուզդիբը, լինելով լիազոր վեզիր, ինքն էր հիշյալ Ադիդին խալիֆա դարձրել, սակայն նրա թշնամիները դավադրությամբ սպանեցին նրան: Վեզիրության պաշտոնում նրան հաջորդեց որդին՝ Ռուզդիբը, որը կոչվում էր Ադիլ (արդար): Թալաի իբն Ռուզդիբը հայտնի էր որպես ճարտար բանաստեղծ:

Սուննի Այյուբյանների օրոք (1171—1250) հայերը չկարողացան գրավել այն դիրքը, որ ունեին շիալական Ֆաթիմյանների օրոք:

Իբն ալ-Ասիրը խոսելով նույն երկրների ու ժողովուրդների մասին, որոնք հիշատակված են Թ դարի պատմիչների մոտ (Բալազուրի, Յակուբի), հաճախ նոր անուններով է կոչում նրանց: Օրինակ, խազարները նրա մոտ կոչվում են թե՛ խազար, թե՛ թուրք, ընդ որում վերջին արտահայտությունը բավական հաճախ է օգտագործում:

Աղարբայան տեղանունը օգտագործված է, բացի բուն Ատրպատականից, նաև Արաբսից հյուսիս ընկած Առան և Շիրվան նահանգների համար, որը մերթ ընդ մերթ նկատվում է իբն ալ-Ասիրի շարադրանքի մեջ:

Առհասարակ պետք է զգուշությամբ օգտագործել իբն ալ-Ասիրի արտահայտությունները:

Օրինակ, անորոշ է Հայաստան (Արմինիա) անունը, որն օգտագործելիս նա երբեմն (Ը—Թ դարերի համար) հասկանում է բուն Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքը, Շիրվանը և Դերբենդը միասին՝ որպես մեկ միավոր (Արմինիա արաբական նահանգը), երբեմն՝ (Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի համար) բուն Հայաստանը, իսկ երբեմն էլ՝ (ԺԱ—ԺԳ դարերի համար) միայն Հարավային Հայաստանը՝ իր թի ամիրությունը (Շահ Արմենների պետությունը):

Զաքարյան իշխանապետության ժամանակաշրջանի մասին խոսելիս նա առավել ևս անորոշ է: Քուրջ ասելով հասկանում է թե՛ վրացիներին, թե՛ Զաքարյան իշխանապետության (ընդհանրապես Հյուսիսային Հայաստան)

³⁵ M. Canard, Un vizir chrétien à l'époque fatimide: l'Arménien Bahram, Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, t. XII, Alger, 1954, p. 84—113.

³⁴ Գ. Մսրյան, Ականատր հայեր Եգիպտոսի մեջ, Գահիրե, 1947, էջ 23—36:

տանի) հայերին: Բիլլադ ալ-Քուրջ ասելով հասկանում է թե՛ Վրաստանը, թե՛ Հյուսիսային Հայաստանը միասին:

Իբն ալ-Ասիրը իր «Պատմությունը» շարադրելիս, նախ նշում է թվականը, ապա դրա տակ տալիս է մանր ենթավերնագրեր: Ամեն մի ենթավերնագրից հետո, հաճախ մի նախադասությունը, տալիս է իր նկարագրելիք դեպքերի հակիրճ բովանդակությունը, ապա անցնում մանրամասն շարադրանքին, հիշատակելով, նույնիսկ, դեպքի օրը ամսվա մեջ և, երբեմն, նույնիսկ շաբաթվա օրը: Տարբեր աղբյուրներից քաղելու դեպքում նշում է, որ թեպետ ինքն այսպես է գրում, սակայն այլ տարբերակ էլ կա: Փոքր դեպքերն ի մի բերելով, շարադրում է ամեն տարվա վերջում «Տարբեր դեպքերի մասին» վերնագրի տակ:

* * *

Իբն ալ-Ասիրի «Պատմությունը» հրատարակվել է Եվրոպայում Թորնթերգի կողմից և ունեցել է նաև արևելյան հրատարակություններ Կահիրեում (1290 հիշրի (1873—1874), 1303 (1885—1886) և այլն):

Իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար Պատմության» ձեռագրեր կան Բեռլինում³⁶, Փարիզում³⁷, Լոնդոնում³⁸, Կոստանդնուպոլսում³⁹, Կահիրեում⁴⁰, Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտում⁴¹, Լենինգրադի Պետական համալսարանում⁴² և այլուր:

Իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար Պատմությունը» ոչ մի լեզվով ամբողջական թարգմանություն չունի:

Նրանից քաղվածքներ են թարգմանվել ռուսերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներով: Ռուսերեն թարգմանություններ են կատարել Ն. Ի. Իլ-

մրեակին (մոնղոլները՝ 1220—1224 թթ. կովկասյան երկրներ կատարած արշավանքի մասին)⁴³, Վ. Գ. Տիգենհաուզներ (Ոսկե հորդայի մասին)⁴⁴, Ն. Ա. Մեդնիկովը (Պաղեստինի ու Ասորիքի մասին)⁴⁵, Ն. Ի. Լեմանովը և Պ. Վոլինը (Թուրքմենիայի վերաբերյալ)⁴⁶ և Պ. Կ. Ժուլեն (Ադրբեջանի մասին)⁴⁷:

Ֆրանսերեն թարգմանվել են քաղվածքներ խաչակրաց արշավանքների և նրանց հիմնած պետությունների մասին⁴⁸: Բյուզանդիայի հետ պայմանագրերի մղած պատերազմներին վերաբերող քաղվածքներ նախ թարգմանվել են ռուսերեն Ա. Վասիլևի⁴⁹ կողմից, ապա նույն այդ մասը լրամասնորով թարգմանել ու հրատարակել է Մ. Կանարը՝ ֆրանսերեն⁵⁰:

Անգլերեն են թարգմանվել քաղվածքներ դարձյալ խաչակիրների վերաբերյալ⁵¹:

Իբն ալ-Ասիրից հայերեն թարգմանվել են Հայաստանի վերաբերյալ քաղվածքներ Բ. Խալաթյանցի կողմից⁵²:

Ներկա հատորում թարգմանել ենք քաղվածքներ Իբն ալ-Ասիրի Լիակատար Պատմությունից և Մոսուլի աթաբեկների պետության պատմությունից: Վերջինից կատարված թարգմանության համար օգտագործել ենք թեպետ փարիզյան հրատարակությունը⁵³:

³⁶ Н. И. Ильминский, Выписки из Ибн эль Атира о первом нашествии татар на кавказские и черноморские страны с 1220 по 1224 г., Ученые записки Императорского университета в Казани, 1-е и 3-е отд., II, 1854, стр. 636—668.

³⁷ В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, I, СПб., 1884, стр. 1—45.

³⁸ Н. А. Медников, Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам, Православный Палестинский сборник, т. XVII, вып. II (2), СПб., 1897, стр. 401—528.

³⁹ И. Н. Леманов и С. Волин, Извлечения из «ал-Камил фи-т-тарих» Ибн ат-Асира, Материалы по истории туркмен и Туркмении, I, М.-Л., 1939, стр. 358—409.

⁴⁰ П. К. Жузе, Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-Камиль Ибн ат-Асира, Баку, 1940.

⁴¹ Recueil des historiens des croisades. Historiens Orientaux, Paris, 1872.

⁴² А. А. Васильев, Византия и арабы, т. I, СПб., 1900, стр. 86—106.

⁴³ А. А. Васильев, Byzance et les Arabes, t. II, La dynastie Macédonienne, deuxième partie, extraits des sources arabes, traduits par M. Canard, Bruxelles, 1950, p. 129—162.

⁴⁴ Ibn al-Athir, The Collection of Histories, in F. Gabrieli (ed.), Arab Historians of the Crusades, London, 1969.

⁴⁵ «Արաբացի մատենագիրների Հայաստանի մասին, հաւաքեց և թարգմանեց Բազարտ Նալբանդը», Ազգային Մատենադարան, 27, Վիեննա, 1919, էջ 124—147:

⁴⁶ Recueil des historiens des croisades, publié par les soins de l'Académie des inscriptions et belles-lettres. Historiens orientaux, Paris, 1876, t. 2, 2e partie.

³⁶ W. Ahlwardt, Verzeichniss der arabischen Handschriften der Königlischen Bibliothek zu Berlin, B. IX, Berlin, 1897, no. 9438—9440.

³⁷ de Slane, Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1883—1895, no. 1468, 2; 1492—1504; 1595, 2.

³⁸ A. G. Ellis and E. Edwards, A descriptive List of the Arabic Mss. acquired by the Trustees of the British Museum since 1894, London, 1912, p. 32.

³⁹ Cl. Cahen, Les chroniques arabes concernant la Syrie, L'Égypte et la Mésopotamie de la conquête arabe à la conquête ottomane dans les bibliothèques d'Istanbul, Revue des études islamiques, Paris, 1936, p. 339.

⁴⁰ Revue de l'Institut des manuscrits arabes, Le Caire, 1960, t. VI, p. 328. Fihris al-Makhtutat al-Musawwara, Le Caire, 1957, II, I, p. 212, 213, no. 402: II, 3, p. 242, no. 1177.

⁴¹ Каталог арабских рукописей Инс. нар. Азии, вып. 3, А. И. Михайлова, История, М., 1965, № 21.

⁴² В. И. Беляев и П. Г. Булгаков, Арабские рукописи собрания ЛГУ, в сб. Памяти ак. И. Ю. Крачковского, Ленинград, 1958, с. 28.

«Լիակատար Պատմութեան» թարգմանութեան հիմք ենք ընդունել Իբն ալ-Ասիրի արարներն բնագրի՝ Կահիրեի հրատարակութիւնը⁵⁴, միաժամանակ, ըստ կարելիութեան, համեմատելով Կ. Քորնթերգի Լեյդենյան հրատարակութեան հետ⁵⁵:

Թարգմանել ենք ո՛չ միայն Հայաստանին, այլև դրացի երկրներին (Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դերբենդ, Ատրպատական, Վերին Միջագետք, Ասորիք և Փոքր Ասիա) վերաբերող հատվածները:

Թարգմանութեան մեջ արաբական և ընդհանրապէս մահմեդական անձնանունները տվել ենք արաբական ձևով՝ հայկական հնարավոր տառադարձութեամբ, իսկ հայկական կամ բյուզանդական և ընդհանրապէս քրիստոնեական և հեթանոսական (պարսկական) անունները տվել ենք մատենագրութեան ավանդած ձևերով՝ կողքին, փակագծերի մեջ նշելով արաբական ձևը: Տեղանունները թարգմանելիս տվել ենք հայ պատմագրութեան մեջ ընդունված ձևը և կողքին, փակագծերի մեջ՝ արաբական ձևը, իսկ այնպիսի տեղանուններ, որոնք հայկական ընդունված ձևեր չունեն կամ արաբական ձևը շատ հանրածանոթ է և կամ անորոշ է, թողել ենք նույնութեամբ:

Ինչ վերաբերում է վարչական, տնտեսական, հարկային և այլ հատուկ բառերին, ապա դրանք հիմնականում թողել ենք արաբական ձևով, մեծ մասամբ կողքին, փակագծերի մեջ տալով հայերեն թարգմանութիւնը կամ բացատրելով ծանոթագրութիւնների մեջ:

Մեր թարգմանութեան մեջ ամենադժվարին խնդիրներից մեկը տառադարձութեան հարցն է: Մինչ այժմ չկա հայերեն տառերով արաբերենի տառադարձութիւն, (որի համար պետք է լինեն տպագրական տառաձևեր, միջոցներ), ինչպես կա եվրոպական լեզուներում լատինական տառերով և ռուսերենում՝ ռուսական տառերով:

Այնուհանդերձ ստեղծել ենք մեզ համար պայմանական տառադարձութիւն, որը կիրառել ենք նաև այս թարգմանութեան մեջ: Արաբերենի 28 տառերից հնարավոր է հայերեն տառադարձել միայն 21-ը: Դրանք են \bar{a} (ա), \bar{b} (բ), \bar{t} (տ), \bar{c} (չ), \bar{h} (հ), \bar{d} (դ), \bar{r} (ր), \bar{z} (զ), \bar{s} (ս), \bar{sh} (շ), \bar{p} (թ), \bar{g} (ղ), \bar{f} (ֆ), \bar{q} (կ), \bar{k} (ք), \bar{l} (լ), \bar{e} (մ), \bar{n} (ն), \bar{h} (հ), \bar{o} (ու), \bar{y} (յ):

Մնում են յոթ տառ, որոնց համար հայերենում չունենք համապատասխան համարժեքներ, ուստի և գոհացել ենք հարմարեցնելով: Այսպես՝ լեզվաշրթնային \bar{w} (սա) տառի համար դրել ենք պարզապէս ս: Սույն հայկական տառն օգտագործել ենք նաև լեզվաքմային \bar{w} (սադ) տառի համար: Կոկորդային \bar{c} (հա) տառի դիմաց դրել ենք սովորական

\bar{c} լեզվաքմային \bar{d} (ղալ) տառի դիմաց դ, լեզվաքմային \bar{z} (դադ) տառի ֆոխարեն նույնպէս դ, լեզվաքմային \bar{b} (զա) տառի համար դ: Սակայն ամենամեծ թերութիւնը կոկորդային \bar{c} (այն) տառի դիմաց ոչ մի համար գիր չի ներկայացնում: Տվյալ դեպքում ապաթարցը հնարավոր չէ օգտագործել, որովհետև դա օգտագործել կարելի է ալիֆ համադայի \bar{a} համար, իսկ այնի համար թե՛ եվրոպական լեզուներում, թե՛ ռուսերենում ապաթարցի հակառակ ուղղութեամբ կիսակլոր է օգտագործվում:

Հնարավորութիւն չկա նաև երկար ձայնավորներն (երկար ա, ու, ի) արտահայտելու:

Արաբերենի (ալ-) որոշիչ հոգը բաղաձայնով սկսվող բառից առաջ արտասանվում է ըստ իրեն հետևող տառի: Եթե նրան հաջորդում է արեւելային կոչված բաղաձայններից մեկը \bar{a} \bar{b} \bar{t} \bar{c} \bar{h} \bar{d} \bar{r} \bar{z} \bar{s} \bar{sh} \bar{p} \bar{g} \bar{f} \bar{q} \bar{k} \bar{l} \bar{e} \bar{n} \bar{h} \bar{o} \bar{y} , ապա նրա լ հնչյունը, աղղվելով հաջորդ բաղաձայնից, կրկնակի է արտասանվում: Այսպես՝ գրվում է ալ-շամս (արև), բայց արտասանվում է ալ-շամս: Իսկ եթե հաջորդող բառի առաջին բաղաձայնը լուսային է (\bar{a} \bar{b} \bar{t} \bar{c} \bar{h} \bar{d} \bar{r} \bar{z} \bar{s} \bar{sh} \bar{p} \bar{g} \bar{f} \bar{q} \bar{k} \bar{l} \bar{e} \bar{n} \bar{h} \bar{o} \bar{y}), ապա կարգացվում է այնպէս, ինչպէս գրվում է: Այսպես՝ գրվում է ալ-կամար (լուսին) և նույն ձևով արտասանվում է: Հետևելով եվրոպական արևելագիտութեան մեջ այժմ ընդունված սկզբունքին որոշիչ հոգը գրում ենք միշտ ալ-ձևով, անկախ այն բանից, թե ինչպիսի բաղաձայն է նրան հաջորդում:

Նույնպէս և Աբու (հայր) բառի դեպքում, երբ հոլովվելով դառնում է Աբի, ինչպէս, օրինակ, Իբն Աբի Ջաֆար (Աբու Ջաֆարի որդի), դարձյալ գրում ենք եվրոպական արևելագիտութեան մեջ ընդունված ձևով՝ Իբն Աբու Ջաֆար՝ Աբու բառը միշտ պահելով ուղղական հոլովով:

⁵⁴ Ibn al-Athir, al-Kamil fi-l-Tarikh, al-Qahira. I—IX, 1353 (1934—1935).

⁵⁵ Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. C. J. Tornberg, v. I—XIV, Lugduni Batavotum, 1851—1876.

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(ԱԼ - ԲԱՄԻԼ ՖԻ-Լ-ՏԱՐԻԽ)

էջ 41

ՆՈՅԻ (ՆՈՒՀ) ԺԱՄԱՆԱԿ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եվ ծփաց [Նոյան] տապանը երկրի վրա ոչ մի տեղ կանգ չառնելով մինչև որ հասավ սրբավայրը (հարամ)¹, ուր կանգ չառավ և մի շաբաթ պտույտ գործեց նրա շուրջը. ապա շարունակեց իր ընթացքը երկրի վրա մինչև որ հասավ ալ-Ջուզի², որը լնռ է Կարդիում³, Մոսուլի երկրում, և այնտեղ կանգ առավ: Այստեղ է, որ ասվել է «Թող կորչե՛ն անարդար մարդիկ»: Եվ երբ կանգ առավ, ասվել է. «Ո՛վ երկիր» կուլ տուր քո ջուրը և երկինք հեռացրու ջրերը»: Հողը ներծծեց [ջուրը] և Նոյը մնաց վերևում մինչև որ ջրերը իջան: Երբ դուրս եկավ Ջազիրայի հողում, Կարդիի կողմերում տեղ ընտրեց ու կառուցեց մի գյուղ, որը կոչվեց Սամանին (Թամանին)⁴ և այժմ կոչվում է Սամանինի (ութսունի) շուկա, որովհետև նրա հետ եղածներից ամեն մեկը մի տուն կառուցեց, իսկ նրանք ութսուն հոգի էին:

էջ 46

ՆՈՅԻ (ՆՈՒՀ) ՍԵՐՆԴԻ ՄԱՍԻՆ⁵

Իսկ Հաբեթի (Յաֆիս) որդիներն էին Գոմեր (Ջամիր), Մավա, Մաու-թիբ, Բուան, Ֆուրա, Մոսոբ (Մաշիջ) և Թիրաս (Տիրաշ): Գոմերի որդիներն էին պարսից թագավորները: Թիրասի (Տիրաշ) որդիներից էին թուրքերը, իսկ Մոսոբի որդիները՝ աշբանները: Մավայի որդիներից էին Գոգն (Յաջոջ) ու Մագոգը (Մաջոջ), Բուանի որդիներն էին Սակալի-բա (սլավոններ) և Բուրջան: Աշբանները հնում Ռուսի երկրում էին նախ-քան կպատահեր այն, ինչ պատահեց Իսահակի որդի Ծսավի (Այս) որդու

և ուրիշների հետ: Եվ այդ երեքից ամեն մեկը՝ Սեմը (Սամ), Քամը (Համ) և Հաբեթը, դիմեց մի երկիր, ուր ապրեց և ուրիշներին քշեց այնտեղից: Հաբեթի որդիներն են հոռոմները (ռոմ), որոնք Նոյի որդի Հաբեթի որդի Յունանի որդի Լանթայի⁵ որդիներն են:

էջ 192

ՌՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՐՐՈՐԿ ԳԱՍԸ ՀԻՋՐԱՅԻՑ ՀԵՏՈ

Նրանցից առաջինը Հերակլն է, որի թագավոր դառնալու մասին խոսել ենք: Նրա իշխանության շրջանը քսանհինգ տարի է, ասվում է նաև երեսուցամեկ տարի: Նրա օրոք է ծնվել [Մուհամմադ] մարգարեն: Մահմեդականները նրա ձեռքից նվաճեցին Ասորիքը:

էջ 193

Նրանից (Հուստինիանոսից) հետո իշխեց Անաստասիոսը, որդի Փիլիպպոսի (Նասթաս իրն Ֆիլիֆոս): Նրա օրոք հոռոմների մեջ դժգոհություն կար և նրան հանցեցին ու արսորեցին: Ապա իշխեց Թեոդոսիոսը (Սիդոս), որը կոչվում էր հայազգի (արմանի): Իշխել է Սուլայման իրն Արդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] օրոք և սրան էր որ Մասլամա իրն Արդ ալ-Մալիքը պաշարեց:

Նրանից հետո իշխանությունը վերցրեց Լևոնը, որդի Կոստանդինի (Ալլուն իրն Կուսթանթին), քանզի նա (Թեոդոսիոսը) թույլ էր, իսկ Լևոնի (Ալլուն) շնորհիվ հոռոմներն ի վիճակի եղան մահմեդականներին հաճելի Կոստանդնուպոլիսից: Դրա համար նրան դարձրին թագավոր և նա իշխեց քսանվեց տարի:

էջ 194

Նրա (Միքայելի) դեմ դուրս եկավ Վասիլ սլավոնը (Բասիլ ալ-սակլաբի), որը գրավեց իշխանությունը և երկու հարյուր հիսուներեք հիջրի (367) թվականին սպանեց Միքայելին: Ապա Վասիլ սլավոնը իշխեց քսան տարի Մուտազզ և Մուհամադի խալիֆաների օրոք և Մուտամիդի առաջին տարիներին: Նրա մայրն սլավոնուհի էր, որի պատճառով ինքն էլ [սլավոն] կոչվեց:

էջ 195

Այս Կոստանդինի դեմ դուրս եկավ Կոստանդինը, որդի Անդրոնիկոսի (Անդրոնիկոս), որի հայրը զնացել էր Մուբտաֆի [խալիֆայի] մոտ, երկու հարյուր իննսունչորս հիջրի (906—907) թվականին և ընդունել մահմեդականություն ու մահացել: Իսկ որդին փախավ Հայաստանի ու Աթոր-պատականի ճանապարհով դեպի Ռումի երկիրը: Նրա մոտ մեծ բազմություն հավաքվեց, հետևորդները շատացան և զնաց Կոստանդնուպոլիս Կոստանդինի հետ կռվեց իշխանության համար երեք հարյուր մեկ հիջրի (913—914) թվականին, հաղթեց ու սպանեց նրան:

էջ 222

ԱՐԿԱՇԻՐ ՈՐԿԻ ԲԱԲՍԻ ԵՎ ՊԱՐՍԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եվ կոչվեց Արդաշիր⁷ Շահանշահ, ապա շարժվեց դեպի Համազան ու գրավեց այն և հետո ալ-Ջաբալ⁸, Ատրպատական⁹, Հայաստան (Արմի-նիա)¹⁰, Մոսուլ և ուժով նվաճեց: Ապա Մոսուլից շարժվեց դեպի Սաուադ (Մտորին Միջագետք) ու գրավեց. մի արևմտյան քաղաք կառուցեց (Մտորին (Դիլլա) ասին Տիզրոնի (Թայասֆուն) դիմաց, որը Մա-թինի (Տիզրոն)¹¹ արևելքում է և այն անվանեց Բեհ Արդաշիր և Սաուա-դից վերադարձավ Իսթախր:

էջ 242

ՀԱԶԿԵՐՏԻ (ՅԱԶԳԱՋԻՐԿ) ՈՐԿԻ ՊԵՐՈՋԻ (ՖԻՐՈՋ) ՈՐԿԻ ԿԱՎԱՏԻ (ԿՈՒԲԱԿ) ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ապա Կավատը հարձակվեց Ռումի վրա, նվաճեց Ամիդ քաղաքը, կառուցեց Առաջան ու Հուլուան քաղաքները և մեռավ: Նրանից հետո իշխեց որդին՝ Խոսրով (Քիսրա) Անուշիրուանը:

Կավատի իշխանությունը իր եղբոր Ջամասպի հետ միասին քառասուներեք տարի տևեց: Անուշիրուանը իր իշխանությունը ենթարկեց այն, ինչ որ հայրը թողել էր նրան նվաճելու:

Նրա [Կավատի] օրոք խազարները դուրս եկան և ասպատակելով նրա երկիրը, հասան Դինավար: Կավատը իր մեծ զորավարներից մեկին ուղար-

կեց տասներկու հազար [զինվորներով]: Ապա մտավ Առան և նվաճեց Արարս (ալ-Ռաս) կոչված գետից մինչև Շիրուան ընկած [տարածությունը]: Ապա Կավատը հասավ նրանց ետևից և Առանում կառուցեց Բայլական քաղաքը և Պարտավը (Բարդաս), որն ամբողջ սահմանային գոտու [զվխավոր] քաղաքն է և ուրիշ քաղաքներ, իսկ խաղարները մնացին: Ապա կառուցեց Ալանաց պաշտպանության գիծը Շիրուան երկրի ու Ալանաց դռան (Բաբ Ալլան) միջև: Այս պաշտպանության գծի վրա կառուցեց բազմաթիվ քաղաքներ, որոնք կործանվեցին Բաբ ալ-Աբուարի կառուցվելուց հետո:

էջ 256—257

ՊԻՂԻ ՀԱԶԿԵՐՏԻ (ՅԱԶԳԻԱՋԻՐԳԻ) ՈՐԳԻ ԲԱՀՐԱՄ ԳՈՒՐԻ (ՋՈՒՐԻ) ՈՐԳԻ ՀԱԶԿԵՐՏԻ (ՅԱԶԳԻԱՋԻՐԳԻ) ՈՐԳԻ ՊԵՐՈՋԻ (ՅԻՐՈՒՉ) ՈՐԳԻ ԿԱՎԱՏԻ (ԿՈՒԲԱԿ) ՈՐԳԻ ԽՈՍՐՈՎ (ՔԻՍՐԱ) ԱՆՈՒՇԻՐՈՒԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Եվ հավաքվեցին աբխազները, Բանջարը, Բալանջարը¹² և ալանները՝ նրա (Անուշիրուանի) երկրի վրա հարձակվելու նպատակով: Նրանք մտան Հայաստան (Արմինիա) նրա ժողովրդի վրա հարձակվելու նպատակով, քանզի ճանապարհը այստեղ հեշտ էր: Խոսրովը (Քիսրա) զանգազեց մինչև որ սրանք խորացան երկրում, ապա ուղարկեց զորքեր, որոնք կռվի բռնվեցին նրանց հետ ու կոտորեցին, բացի տաս հազար մարդուց, որոնց գերեցին ու բնակեցրին Ատրպատականում

Պերոզ (Յիրուզ) թագավորը Սուլի (Ճորա) երկրում ու ալանների [կողմերում], իր երկրի համար լավ ամրություններ էր կառուցել, իսկ նրա որդին՝ Կավատը (Կուբադ) ավելին կառուցեց: Երբ թագավորեց Խոսրով Անուշիրուանը, Սուլի կողմերում ու Վրկանում (Ջուրջան) շատ կառուցումներ [արեց] ու բերդեր շինեց, որոնցով իր ամբողջ երկիրը ամրացրեց: Մինչդեռ Խականը, որ թուրքերի ամենամեծն էր, զիմեց նրա երկիրը՝ իր կողմը սիրաշահելով խաղարներին, աբխազներին ու Բալանջարի մարդկանց, որոնք հպատակվեցին նրան: Նա եկավ մեծ զորքով և գրեց Խոսրովին հարկ պահանջելով ու չհնազանդվելու դեպքում սպառնալով նրան: Խոսրովը նրա ոչ մի պահանջին պատասխան չտվեց, քանզի իր երկիրը պաշտպանված էր և ամրացրեց Հայաստան (Արմինիա) սահմանային երկիրը այնպես, որ փոքրաթիվ [ազամիկներով] կարող էր գոհանալ: Խականը հարձակվեց նրա երկրի վրա բայց ոչինչ չկարողացավ անել և ամոթահար վերադարձավ:

ԱՆՈՒՇԻՐՈՒԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱՄ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹³

Հայաստանի (Արմինիա) և Ատրպատականի մի մասը հռոմեացիները էր, իսկ մի մասը խաղարներին: Կավատը մի պարիսպ կառուցեց այդ երկրներից մի քիչ այն կողմ ու, երբ մեռավ և իշխեց որդին՝ Անուշիրուանը, հզորացավ ու նվաճեց Ֆարդանան, Բուրաջանը և Աղը: Նա կառուցեց Շարուրան¹⁴, Մասկաթ (Մաղթութթ) և Բաբ ալ-Աբուար (Դարբանդ) քաղաքները: Իսկ սա կոչվել է Աբուար (դռներ), որովհետև կառուցվել է ընդան մի անցքի վրա: Եվ [Անուշիրուանը] բնակեցրեց այդ քաղաքներում մարդկանց, որոնց նա կոչեց ալ-Սիասիջին¹⁵: Շինեց նաև այլ քաղաքներ և ամեն մի դռան (կապանի) առջև քարե պալատ կառուցեց: Վրաց (Ջուրջան)¹⁶ երկրում կառուցեց Սուղարբիլ քաղաքը և այնտեղ բնակեցրեց Սուղդի [բնակիչներին] ու Պարսկաստանի (Յարս) որդիներին: Կառուցեց Ալանաց դուռը (Բաբ Ալլան) և Հայաստանում նվաճեց այն բոլորը, որ հռոմեացիները ձեռքում էր: Շենացրեց Արդարբիլ քաղաքը և բազում բերդեր:

Նա գրեց թուրքաց¹⁷ թագավորին՝ առաջարկելով բարեկամություն ու համաձայնություն, նրա աղջկա ձեռքը խնդրեց ու ցանկացավ փեսա դառնալ նրան: Նրանցից ամեն մեկը մյուսի աղջկա հետ ամուսնացավ: Սակայն Խոսրովը թուրքաց թագավոր Խականին ուղարկեց մի աղջկա, որին իր կանանցից մեկը որդեգրել էր և սասց, որ սա իմ աղջիկն է: Իսկ թուրքաց թագավորը ուղարկեց իր աղջկան և նրանք իրար մերձեցան: Անուշիրուանը հրամայեց իր վստահիկներից ոմանց, որ ինչ-որ կողմից հարձակվեն թուրքաց ճամբարի վրա և հրդեհ գցեն. այդպես էլ արեցին: Երբ առավոտ եղավ թուրքաց թագավորը բողոքեց այդ մասին, իսկ սա ուրացավ, ասելով թե տեղյակ չէ: Մի քանի գիշեր անց նույնը պատվիրեց անել. թուրքը նեղացավ, իսկ Անուշիրուանը քաղցր խոսեց և ներողություն խնդրեց: Ապա Անուշիրուանը հրամայեց, որ կրակ գցեն իր ճամբարի այն մասի վրա, ուր կային ծղոտե խրճիթներ: Երբ առավոտ եղավ ինքը բողոքեց թուրքին, ասելով, որ կատարեցիր այն, ինչի համար ինձ մեղադրում էիր: Թուրքը երդվեց, որ ոչինչ չգիտի այդ մասին: Ասաց Անուշիրուանը՝ մեր զինվորները դժգոհ են մեր հաշտությունից, քանի որ կտրվեց նրանց տրված հասույթը և վերջ գտան ասպատակությունները: Ես չեմ ուզում, որ նրանք այնպիսի բան անեն, որ մեր սրտերը պղտորեն և վերսկսենք թշնամությունը: Կարծում եմ լավ կլինի, որ ինձ թույլ տաս մի պարիսպ կառուցել իմ և քո միջև, որի վրա դարպասներ կպատրաստենք: Ոչ ոք թեզ

մոտ չի մտնի, եթե չես ուզի և մեզ մոտ կմտնի միայն նա, որին մենք կուզենանք: [Թուրքը] համաձայնեց այս բանին:

Անուշիրուանը կառուցեց¹³ պարիսպը ծովից սկսած մինչև լեռների զագաթը և վրան երկաթե դարպասներ դրեց ու պահակներ նշանակեց: Ասացին թուրքաց թագավորին, թե նա քեզ խաբեց, քո կինը նրա աղջիկը չէ և նա քեզանից պաշտպանվեց, իսկ դու այլևս ոչ մի հնար չես կարող գործադրել:

Անուշիրուանը թագավորներ նշանակեց այդ կողմերում, որոնցից էին Սարիբի (Գահի) տերը, Յիլան շահը, Լաբզի, Մասկաթի [տերերը] և ուրիշներ:

Հայաստանը մնաց պարսից ձեռքում մինչև որ երևաց մահմեդականությունը և Սիասիջին [կոչվածներից] շատերը լքեցին իրենց հանձնված բերդերն ու քաղաքները, մինչև որ դրանք քայքայվեցին և այն գրավեցին խաղարներն ու հոռոմները: Այս վիճակում էր երկիրը, երբ երևան եկավ մահմեդականությունը:

էջ 281

ՈՐՄԻՋԳԻ (ՀՈՒՐՄՈՒՋ) ՈՐԳԻ ԽՈՍՐՈՎ (ՔԻՍՐԱ) ՊԱՐՈՒԵՋԻ (ԱՔԱՐՈՒԻՋ) ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պատրաստվեց Հերակլը (Հիրակլ) և իր որդուն թողեց Կոստանդնուպոլսում (Կոսթանթինիյա), իսկ ինքը գնաց ոչ Շահրիբազի¹⁵ գնացած ճանապարհով, այլ գնաց մինչև որ մտավ Հայաստան երկիրը, դիմեց Զադիրա և կանգ առավ Մծբինի (Նասիրին) մոտ, խոսքովը գինվորներ ուղարկեց նրա դեմ ու հրամայեց մնալ Մոսուլում: Նա լուր ուղարկեց Շահրիբազին, որպեսզի գա իր մոտ և միասին կռվի դուրս գան Հերակլի դեմ:

Հ Ա Տ Ո Ր Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

Տ Ա Ս Ն Հ Ի Ն Գ Թ Վ Ա Կ Ա Ն

էջ 344

(14 փետրվար 636—1 փետրվար 637)

ՀԱԼԵՔԻ, ԱՆՏԻՈՔԻ ԵՎ ԱՎԱՍԻՄԻ ԱՅԼ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԵՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ²⁰

Երբ Աբու Ուբայդան վերջացրեց Կիննասրինի [նվաճումը] գնաց դեպի Հալեբ: Սակայն նրան լուր հասավ, թե Կիննասրինի բնակիչները ապրտամբել և դավաճանել են: Նա նրանց դեմ ուղարկեց ալ-Սիմթ ալ-

Քինդիին, որը պաշարեց նրանց, նվաճեց ու բռնազրավեց արջառն ու ոչ-խարը: Դրանց մի մասը բաժանեց իր զորքի մեջ, իսկ մնացածը դարձրեց ավար (ղանիմա)²¹:

Աբու Ուբայդան հասավ Հալեբի մեծ արվարձանը, որը նրանից մոտիկ է: Աբու Ուբայդան հավաքեց տարբեր արաբների և նրանց հետ հաշտություն կնքեց շիզիա (գլխահարկ) վճարելու պայմանով: Հետագայում դրանք մահմեդականացան: Եկավ Հալեբ, իսկ նրա առաջապահ [զորքի] հրամանատարն էր Իյադ իբն Ղանմ ալ-Ֆիհրին: Նրա բնակիչները ամբացան, իսկ մահմեդականները պաշարեցին նրանց: Սակայն շուտով խնդրեցին հաշտություն և երաշխավորագիր (աման) իրենց անձերի, գավակների, քաղաքի, եկեղեցիների ու բերդի համար: Տրվեց այն և մզկիթի համար տեղ հատկացրեց:

Նա, որ հաշտություն կնքեց Իյադին էր, իսկ Աբու Ուբայդան համաձայնություն էր տվել: Սակայն ասվում է, որ պայմանավորվել էին նաև նրանց բնակարանները և եկեղեցիները [մահմեդականների միջև] բաժանել: Ասվում է նաև, որ Աբու Ուբայդան Հալեբում ոչ ոքի չհանդիպեց, քանզի ժողովուրդը տեղափոխվել էր Անտիոք. գրագրություն ունեցավ հաշտության մասին և, երբ այն իրականացավ, նրանք վերադարձան:

Աբու Ուբայդան Հալեբից գնաց Անտիոք, ուր շատերը Կիննասրինից և այլ վայրերից եկել ու ամրացել էին: Երբ նա դուրս եկավ, հանդիպեց թշնամիների մի խմբի, որին հաղթեց ու ստիպեց քաղաքում ապաստանել: Բոլոր կողմերից պաշարեց այն, իսկ նրանք հաշտություն կնքեցին հեռանալու կամ ջիզիա (գլխահարկ)²² [վճարելու] պայմանով: Ոմանք հեռացան, իսկ ոմանք էլ մնացին, որոնց երաշխավորագիր (աման) տրվեց²³: Սակայն հետո դավաճանեցին և Աբու Ուբայդան նրանց դեմ ուղարկեց Իյադ իբն Ղանմին և Հաբիբ իբն Մասլամային, որոնք գրավեցին [քաղաքը] նախկին հաշտության պայմաններով:

Անտիոքը մեծ համբավ ուներ մահմեդականների մոտ և, երբ նվաճվեց, Օմարը²⁴ գրեց Աբու Ուբայդային, որ Անտիոքում մահմեդականների մի խումբ տեղավորի, նրանց դարձնի [մշտական] կայադր և ոռճիկ շինայի:

Աբու Ուբայդան տեղեկացավ, որ հոռոմների մի զորամաս կա Մաարատ Մասրայնի և Հալեբի միջև և գնաց նրանց դեմ, բախվեց ու հաղթեց նրանց: Շատ պատրիկների (բաթարիկա)²⁵ սպանեց, գերեվարեց ու կողոպտեց: Նվաճեց Մաարատ Մասրայնը՝ Հալեբի հաշտության պայմաններով: Նրա ձիավորները շարժվեցին և հասան Բուկա ու գրավեցին ալ-Ջումա, Սարմայն ու Բիրայն գյուղերը և նվաճեցին ամբողջ Կիննասրինն ու Անտիոքը:

Ապա Աբու Ուրալյան եկավ Հալեբ, որի ժողովուրդը ըմբոստացել էր, իսկ նա ստիպեց նրանց հպատակվել և քաղաքի [ղոճերը] բացել: Եվ Աբու Ուրալյան գնաց դեպի Կուրուս, իսկ նրա առաջապահ զորքի [հրամանատարն էր] Իյադը: Նրան դիմավորեց վանականներից մեկը հաշտութուն խնդրելով: [Իյադը] ուղարկեց նրան Աբու Ուրալյային, իսկ սա հաշտութուն կնքեց Անտիոքի պայմաններով: Նա իր ձեռքեր արձակելով նվաճեց ամբողջ Կուրուսի նահանգը, գրավեց Տալ Աղադը: Աբու Ուրալյայի զորքում էր Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բահիլին, որն իջևանեց Կուրուսի բերդերից մեկում, և սա նրա անունով կոչվեց Հիսն (բերդ) Սալման: Ապա Աբու Ուրալյան գնաց Մանբիջ: Նրա առաջապահ զորքի հրամանատարն էր Իյադը և հասավ վերջինիս, երբ արդեն [Մանբիջի] բնակիչների հետ հաշտութուն էր կնքել՝ Անտիոքի պայմաններով: [Աբու Ուրալյան] ուղարկեց Իյադին Տլուքի (Գուլուք) և Ռաբաանի կողմերը և սա հաշտութուն կնքեց բնակիչների հետ՝ Մանբիջի նման պայմաններով, և պարտավորեցրեց նրանց մահմեդականներին տեղյակ պահել հոռոմների գործողությունների մասին: Ամեն մի նվաճած գավառում Աբու Ուրալյան կառավարելու ներ նշանակեց և խմբեր բնակեցրեց և կարիք ունեցող վայրերը պարենավորեց: Ապա գնաց Բալխս և Հաբիբ իբն Մասլամայի հետ զորք ուղարկեց Կասրին: Վերջինս հաշտութուն կնքեց բնակիչների հետ՝ ջիզիա վճարելու կամ հեռանալու պայմանով: Մեծամասնությունը հեռացավ Ռումի երկիրը, Ջադիրա և Ջիսր (կամուրջ) Մանբիջ գյուղը: Մակայն այդ ժամանակ դեռ կամուրջ չկար, այլ Օմար խալիֆայի օրոք սարքվեց՝ ամառային հարձակումների համար: Ասվում է, որ այնտեղ կային հին [կամուրջի] ավերակներ և մահմեդականները այս կողմից անցնելով նփրատը՝ գրավել էին Ասորիքը (Շամ):

Աբու Ուրալյան վերադարձավ Պաղեստին (Ֆիլասթին): Ալ-Լուբամ (Ամանոս) լեռների վրա կար մի քաղաք՝ կոչված Ջարջարումա, իսկ ժողովուրդը կոչվում էր Ջարջիմա²⁶: Հաբիբ իբն-Մասլաման Անտիոքից այնտեղ գնաց և հաշտության պայմանագրով գրավեց, ըստ որի նրանք պարտավոր էին օժանդակություն ցույց տալ մահմեդականներին:

Այդ տարում Աբու Ուրալյա իբն-ալ-Ջառահը զորք ուղարկեց Մալսարա իբն Մասրուկ ալ-Աբսիի հետ, որն Անտիոքի կողմերում անցավ Բադրասի լեռնանցքը դեպի Ռումի երկիրը: Նա առաջինն էր, որ անցել էր այս լեռնանցքը և հանդիպեց մի խումբ հոռոմների: Նրանց հետ էին արաբներ Ղասսան, Տաննուխ և Իյադ [ցեղերից]²⁷, որոնք ուզում էին Հերակլին միանալ: [Մալսարան] հարձակվեց նրանց վրա և մեծ կոտորած արեց: Ապա նրան միացավ նաև Մալիբ իբն Աշտար ալ-Նախին՝ օգնական զորք բերելով Անտիոքում գտնվող Աբու Ուրալյայից: Նրանք վերջացրին ուսպահով վերադարձան:

[Աբու Ուրալյան] մի ուրիշ զորք ուղարկեց Մարաշ խալիդ իբն ալ-Վալիդի հետ, որը գրավեց ու բնակիչներին երաշխավորագրով հեռացնեց հետ կործանեց: Մի ուրիշ զորք ևս ուղարկեց Հաբիբ իբն Մասլամայի հետ Հադաս բերդը: Սա կոչվել է Հադաս (մատղաշ)²⁸, որովհետև մահմեդականները այնտեղ գտան մի երիտասարդ տղայի, որը նրանց հետ կոչվեց բռնվեց: Ուստի և ասվել է Դարբ (լեռնանցք) ալ-Հադաս (երիտակոչի): Ասվում է նաև, որ մահմեդականներն այնտեղ վիրավորվել են և այդ պատճառով կոչվել է Դարբ ալ-Հադաս (դեպքի): Օմայանները այն կոչում էին Դարբ ալ-Մալամա (ապահովության լեռնանցք):

ՏԱՍՆՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(23 հունվար 638—11 հունվար 639)

էջ 372—375

ՋԱԶԻՐԱՅԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում նվաճվեց Ջազիրան²⁹, Հիշել ենք, որ Սաադը զորք էր ուղարկել Ջազիրա: Ելավ Իյադ իբն Ղանմը իր ընկերակիցների հետ և Սուհայլ իբն Ադդիին ուղարկեց Ռակկա:

Երբ գրավեցին Ռակկան ու Մժբինը (Նասիբին) Իյադն իր հետ վերցրեց Սուհայլին և Աբդալլահին և առաջնորդեց զորքը դեպի Խառան (Հառան): Երբ այնտեղ հասավ, բնակիչները համաձայնեցին ջիզիա վճարել և նա ընդունեց...

Իյադն իր զինվորներով շարժվեց ու կանգնեց Եդեսիայի (Ռուհա) առջև, և բնակչությունը համաձայնություն տվեց հաշտվել Խառանի պայմաններով: Նա ուղարկեց Աբու Մուսային Մժբին, որը նվաճեց այն: Ապա Իյադը անձամբ գնաց Դարա և նվաճեց:

Օսմանը Իբն Աբու-լ-Ասին ուղարկեց Չորրորդ Հայաստան³⁰, և սա կոչվեց նրա բնակիչների դեմ, իսկ Սաֆուան իբն Մուաթթալը նահատակվեց: Օսմանը նրա բնակիչների հետ հաշտություն կնքեց ջիզիա վճարելու պայմանով՝ ամեն մի ծխից մեկ դինար: Ապա տեղի ունեցավ Պաղեստինի, Կեսարիայի (Կայսարիյա) նվաճումը և Հերակլի փախուստը: Ըստ այսմ, Ջազիրայի նվաճումը Իրաքի արաբների նվաճումներից էր, սակայն մեծամասնությունը համոզված է, որ սա Ասորիքի (Շամ) արաբների նվաճումն է, քանի որ Աբու Ուրալյան էր Իյադին ուղարկել Ջազիրա....

Եվ Իյադը ասպատակում է ու վերադառնում Եդեսիա: Նա նվաճեց Սամոսատը (Սումայսաթը) և հասավ Սարուզ և Ռասա Քայֆա և ալ-Արդ ալ-Բայդա և նրանց բնակիչները Եդեսիայի համաձայնագրի պայմաններով

ՔՍԱՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(10 դեկտեմբեր 641—29 նոյեմբեր 642)

էջ 9

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, որ քսան թվականին (640/641) ամիրներն (կառավարիչներ) էին Ումայր իբն Սադը՝ Դամասկոսի (Դիմաշկ), Հաուրանի, Եմեսաքի (Հիմս), Կիննասրինի և Ջազիրայի (Վերին Միջագետք) վրա, իսկ Մուավիան՝ Բալխայի, Հորդանանի (Ուրդունի), Պաղեստինի (Ֆիլասթին), Ծովափի (սավահիլ), Անտիոքի (Անթաքիա), Կիլիկիայի (Կիլիկիայ) և Մատաա Մասրայի վրա: Այդ ժամանակ Աբու Հաշիմ իբն Ուտրա իբն Քաբիան հաշտություն կնքեց Կիլիկիայի համար:

ՔՍԱՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(30 նոյեմբեր 642—18 նոյեմբեր 643)

էջ 13

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԼՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, երբ Նաիմը (Նուայմ) գրավեց Ռեյը (Ռայ), ոչ թե Աբու Գուլանային, այլ Սիմաք իբն Խարաշա ալ-Անսարին ուղարկեց որպես զինական Բուքայր իբն Աբդալլահի՝ Օմար [Խալիֆայի] հրամանով Ատրպատականում կռվելու համար: Սիմաքը գնաց Բուքայրի մոտ, որը, երբ հասավ Ատրպատական, կանգ առավ և Ջարմիդան լեռը բարձրացավ, բախվեց [մարզպան] Ֆառուխադի որդի Իսֆանդիարի հետ, որը փախչում էր Վաշի-Ռուդից: Սա նրա առաջին կռիվն էր Ատրպատականում: Պարսիկները պարտվեցին և Բուքայրը գերի բռնեց Իսֆանդիարին: Իսֆանդիարը ասաց նրան՝ հաշտությունն ես նախընտրում, թե՞ պատերազմը, ասաց՝ իհարկե հաշտությունը: Ասաց՝ այդ դեպքում քեզ մոտ պահիր ինձ, քանզի Ատրպատականի բնակիչները քեզ չեն հպատակվի, եթե ես քեզ հետ հաշտություն չկնքեմ կամ նրանց առջև հանդես չգամ, այլ կգնան շրջակա լեռները՝ Կաբջի (Կովկասի) մարդկանց և Ռումի երկիրը, իսկ ովքեր բերդերում են փակված կմնան որոշ ժամանակ: Եվ [Բուքայրը] նրան պահեց իր մոտ ու երկիրը նրան հպատակվեց, բացի ամ-

հաշտություն կնքեցին: Հետո Սամոսատի ժողովուրդը դավաճանեց, իսկ Իյադը վերադարձավ, պաշարեց ու գրավեց: Ապա եկավ Կառիյատ՝ Եփրատի վրա, որը Ջիսր Մանբեջից այն կողմ գտնվող շրջանն է ու նվաճեց այն: Ապա շարժվեց դեպի Ռաս Այն, որը Այն ալ-Վարդա [վայրն] է, և սա դիմադրեց նրան: Նա [պաշարված] թողեց ու գնաց Տալլ Մաուզան, որը նվաճեց, Եղեսիայի պայմաններով, տասնինը թվին: Ապա շարժվեց դեպի Ամիդ ու պաշարեց այն. բնակիչները կռվի ելան, սակայն հաշտության համաձայնեցին՝ Եղեսիայի պայմաններով: Նույն ձևով նվաճեց նաև Նփրկերտը³¹ (Մայաֆարիկին), Քաֆր Տուսան և ապա շարժվեց դեպի Մծբին (Նասիբին), որի բնակիչները կռվեցին և ապա հաշտություն կնքեցին՝ Եղեսիայի համաձայնության պայմաններով: Նա գրավեց Թուր Աբդինը, Մարդինի բերդը և ուղղվեց դեպի Մոսուլ և գրավեց երկու բերդերից մեկը:

Ասվում է, որ դեռ այնտեղ չէր հասել, երբ եկավ Անձևացյաց (Զավադան)³² պատրիկը և հաշտության պայմանագիր կնքեց, ապա [Իյադը] գնաց Արզն և գրավեց այն, մտավ լեռնանցքը և անցավ Բաղեշ³³ (Բաղլիս), հասավ Խլաթ, որի պատրիկը հաշտություն կնքեց նրա հետ, և վերջապես հասավ ալ-Այն ալ-Համիդա (Թթու ջուր)³⁴ Հայաստանում:

Ապա վերադարձավ Ռակկա, գնաց Եմեսա (Հիմս) և մեռավ քսան թվականին:

Օմարը [այս կողմերի] կառավարիչ նշանակեց Սաիդ իբն Ամիր իբն Հուլայմին, որը սակայն քիչ անց մեռավ: Ապա նա կառավարիչ նշանակեց Ումայր իբն Սաադ ալ-Անսարին, որը սաստիկ կռվից հետո նվաճեց Ռաս Այնը: Ասվում է, որ Իյադն է Ումայր իբն Սաադին Ռաս Այն ուղարկել, և սա նվաճել է այն՝ սաստիկ պայքարից հետո: Ասվում է նաև, որ Օմարը Իյադի մահվանից հետո է Աբու Մուսա ալ-Աշարիին Ռաս Այն ուղարկել: Ասվում է նաև, որ Խալիդ իբն ալ-Վալիդը Իյադի հետ անձամբ ներկա է եղել Ջազիրայի նվաճմանը և Ամիդում մտել է մի բաղնիք և զվարճացել գինով, իսկ Օմարը պաշտոնանկ էր արել նրան: Ասվում է, որ Խալիդը ոչ ոքի դրոշի տակ չի բնթացել, բացի Աբու Ուբայդայից, սակայն ճշմարտությունը միայն ալլահը գիտի:

Երբ Իյադը նվաճեց Սամոսատը, Մալաթիա ուղարկեց Հաբիբ իբն Մասլամային, որը ուժով նվաճեց այն, սակայն հաշտություն կնքելուց հետո բնակիչները դրժեցին [պայմանը]: Երբ Մուավիան նշանակվեց Ասորիքի (Շամ) ու Ջազիրայի կառավարիչ կրկին այնտեղ ուղարկեց Հաբիբ իբն Մասլամային, որը սրով նվաճեց այն և մահմեդական ռազմիկների տեղավորեց այնտեղ և կառավարիչ նշանակեց:

յի նրան փոխարինելը, հաստատեց Աբդ ալ-Ռահմանին որպէս ալ-Բաբ սահմանային քաղաքի [կառավարիչ] և հրամայեց նրան արշավել թուրքերի դեմ:

էջ 14—15

ԹՈՒՐԻՔԵՐԻ (ԽԱՂԱՐՆԵՐԻ) ԴԵՄ ԱՐԾԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Օմար [խալիֆան] հրամայեց Աբդ-ալ-Ռահման իրն Ռաբիային արշավել թուրքերի դեմ, սա դուրս եկավ իր զորքով և անցավ ալ-Բաբը՝ Շահրիարը հարցրեց նրան՝ ի՞նչ ես ուզում անել: Ասաց՝ ուզում եմ արշավել Բալանջարի և թուրքերի դեմ: Ասաց՝ մենք գոհ կլինենք, եթե նրանք մեզ հանգիստ թողնեն ալ-Բաբից այս կողմ: Ասաց Աբդ ալ-Ռահմանը՝ սակայն մենք չենք գոհանա, մինչև որ արշավենք նրանց երկիրը: Ինչ հետ կան այնպիսի մարդիկ, որ, եթե մեր ամիրը³⁰ (խալիֆան) թույլ տա [այդ երկրի] խորքերը զնալու, ալլահը վկա ես նրանց հետ կհասնեմ մինչև Ռոմ³¹: Ասաց՝ ուրքեր են դրանք, պատասխանեց՝ մարդիկ են, որոնք ընկերացել են ալլահի առաքյալին և լծվել են այս գործին անկեղծ ցանկությամբ: Նրանք հպարտության և արժանապատվության տեր էին դեռ նախահամեդական շրջանում և այժմ առավել ևս ավելացել է հպարտությունն ու արժանապատվությունը: Նրանք այս գործը երբեք չեն լքի, հաղթանակը նրանց հետ կլինի, եթե ուրիշները չլքեն և երես չդարձնեն:

Եվ նա արշավեց Բալանջար Օմարի ժամանակ: Ասացին [թուրքերը]՝ նա մեզ վրա չէր համարձակվի արշավել, եթե նրա հետ չլինեին հրեշտակները, որոնք փրկում էին նրանց մահից: Սրանք փախան ու պատրաստվեցին բերդերում, իսկ նա վերադարձավ ավարով ու հաղթանակով: Նրա ձիավորները հասան ալ-Բաբը [քաղաքը]՝ Բալանջարից երկու հարյուր փարսախ [հեռավորության] վրա, ապա վերադարձավ, և նրա մարդկանցից ոչ ոք չէր սպանվել:

Եվ [Աբդ ալ-Ռահմանը] նրանց դեմ արշավանքներ կատարեց նաև Օսման իրն Աֆֆան [խալիֆայի] օրոք և նախկինի նման հաղթանակ տարավ: Սակայն Քուֆայի [ռազմիկների] տրամադրությունը փոխվեց, քանզի Օսմանը կրոնափոխ եղածներին օգտագործում էր [զորքի մեջ], որպեսզի ուղիղ ճանապարհի բերի նրանց: Բայց դա նրանց չուղեց, այլ առավել ևս փշացան:

Դրանից հետո Աբդ ալ-Ռահմանը նորից արշավեց. թուրքերը սկսեցին գալընալ ու հավաքվեցին անտառներում: Նրանցից մեկը հանկար-

* Բնագրում կա՝ պարիսպը (առդմ):

ժակի նետահարեց մի մահմեդականի և սպանեց նրան, իսկ սրա ընկերները լքեցին ու փախան: Այդ ժամանակ [խազարները] դուրս եկան ու կռիվն սկսեցին: Կռիվը սաստկացավ և մեկը օդի մեջ գոռաց՝ համբերութուն Աբդ ալ-Ռահմանի մարդիկ, ձեզ սպասում է դրախտը: Կուլեց Աբդ ալ-Ռահմանը, մինչև որ սպանվեց, իսկ նրա ընկերակիցները ցրվեցին: Գրոշը վերցրեց նրա եղբայրը՝ Սալման իրն Ռաբիան և շարունակեց կռվել: Նորից մեկը գոռաց՝ համբերութուն Սալմանի մարդիկ: Սալմանն ասաց՝ քեզ մի՞թե անհամբերություն ես տեսնում: Դրանից հետո նա իր մարդկանցով և Աբու Հուրայրա ալ-Դուսիի հետ նահանջեց Գեդան (Ջիլան) և այնտեղից անցան Վրկան (Ջուրջան): Ապա թուրքերը հանդուգն դարձան, և նույնիսկ, խլեցին Աբդ ալ-Ռահմանի դիակը, որի միջոցով մինչև օրս իրենց աստժուց անձրև են խնդրում:

էջ 15

ԵՎԱՃՎԱՍ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՔՈՒՑԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԲԱՍՐԱՑԻՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԲԱԺԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ նույն տարում Օմար [խալիֆան] նվաճված երկրները վերաբաժանեց քուֆացիների ու բասրացիների միջև...

Երբ կուսակալ դարձավ Մուավիան, որը երկու Իրաքներից* եկած մարդկանցից, որոնք նրան ներկայացել էին Ալիի [խալիֆայության] ժամանակ, կազմակերպեց Կիննասրիների զորքը, իսկ Կիննասրիներ մինչև այդ ժամանակ (Հիմսի) գավառներից էր, ապա նա տվեց նրանց (քուֆացիներին) բաժինը՝ Իրաքի, Ատրպատականի, Մոսուլի և ալ-Բաբի (Դարբանդի) նվաճումներից, քանզի այդ բոլորը քուֆացիների նվաճումներն էին: Իսկ Ջաղիրայի ու Մոսուլի բնակչութունը խայտաբղետ էր. Ալիի օրոք այստեղ էին փոխադրվել վերահիշյալ երկու քաղաքներից եկած գաղթականներ, և ահա Մուավիան քուֆացիներին տվեց իրենց բաժինը:

Հայաստանի ժողովուրդը ապստամբեց Մուավիայի ժամանակ, և սա Հաբիբ իրն Մասլամային նշանակեց ալ-Բաբի կառավարիչ, իսկ Հաբիբը այդ ժամանակ Վիրքում (Ջուրջան) էր: Նա գրեց Տփղիսի և վրաց (Ջուրջանի) լեռների ժողովուրդներին, և նրանք հպատակվեցին նրան:

* Պարսկական Իրաքը (Համադան քաղաքով) և արաբական Իրաքը (Միջագետք):

(19 նոյեմբեր 643—6 նոյեմբեր 644)

ՍԱԼՄԱ ԻՐՆ ԿԱՅՍ ԱԼ-ԱՇՋԱՅԻԻ ԵՎ ՔՐԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Օմար խալիֆան, երբ տեսնում էր, որ մահմեդականների զորք էր հավաքվել, հրամայում էր, որ զորավար նշանակվի գիտութեան և մահմեդական իրավունքին ծանոթ որեէ մարդ: Եվ ահա հավաքվել էր նրա մոտ մահմեդականների մի զորք և նա նշանակեց Սալմա իբն Կայս ալ-Աշջայիին: Ասաց՝ գնա՛ ալլահի անունով, կովի՛ր ալլահի համար՝ ալլահին չհավատացողների դեմ: Երբ թշնամու հանդիպեք, կո՛չ արեք մահմեդականութուն ընդունել, եթե ընդունեն կմնան իրենց երկրում և կվճարեն դաքատ²⁷, բայց ֆայից²⁸ բաժին չեն ունենա: Եթե Ձեզ հետ շարժվեն (կովի գնան), ապա կունենան ձեր իրավունքները և ձեր պարտականութունները: Սակայն, եթե մերժեն [ընդունել մահմեդականութունը], ապա առաջարկեցեք վճարել ջիզիա: Եթե ընդունեն, վերցրեք նրանցից [ջիզիան], սակայն, եթե այս էլ մերժեն, կովեցե՛ք նրանց դեմ: Եթե ապաստանեն ամրութուններում և ապա խնդրեն ձեզանից, որ իջնեն [ամրութուններից] վստահելով ալլահի ու նրա մարգարեի դատաստանին կամ ալլահի հովանավորութեանը (զիմմա), մի՛ ընդառաջեք նրանց, քանզի չգիտեք, կստանա՞ք ալլահի ու նրա մարգարեի դատաստանը և հովանավորութունը, թե՞ ոչ:

Ասվում է, որ նրանք առաջ խաղացին ու հանդիպեցին: Թշնամի հեթանոս քրդերի և առաջարկեցին մահմեդականութուն կամ ջիզիա, սակայն սրանք չհամաձայնեցին: Կովեցին նրանց հետ և փախուստի մատնեցին [քրդերին], կոտորեցին ռազմիկներին, գերեվարեցին երեսաններին և իրենց միջև բաժանեցին:

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուավիան ամառային արշավանք կատարեց, մինչև որ հասավ Ամորիոն (Ամմուրիյա) և իր հետ էր ալլահի առաքյալի ընկերներից Իբրահ իբն ալ-Սամիտը, Աբու Այյուբ ալ-Անսարին, Աբու Զուրրը և Շադլադ իբն Աուսը:

(28 հոկտեմբեր 645—16 հոկտեմբեր 646)

ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԻԱՅԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ալեքսանդրիայի (Իսքանդարիյա) բնակիչներն ապրամարեցին և իրենց հաշտութեան [պայմանագիրը] խախտեցին:

Բանն այն է, որ հոռոմները դժգոհ էին, որ մահմեդականները գրավել էին Ալեքսանդրիան և կարծում էին, որ իրենք ապահով չեն լինի իրենց երկրում՝ Ալեքսանդրիան կորցնելուց հետո: Նրանք գրեցին ներսում եղած հոռոմներին ու դրդեցին նրանց հաշտութեան [պայմանագիրը] խախտելու: Վերջիններս ընդունեցին:

Կոստանդնուպոլսից նրանց մոտ եկավ մի մեծ բանակ, որի հրամանատարն էր Մանուել (Մանուիլ)²⁹ ներքինին: Նրանք այնտեղ ամրացան և նրանց միացան ներսում եղած հոռոմները, սակայն ալ-Մուկաուկիսը (պատրիարքը) չհամաձայնեց նրանց հետ, այլ հավատարիմ մնաց հաշտութեան [պայմանագրին]: Երբ լուրը հասավ Ամրու իբն ալ-Ասին, շարժվեց նրանց դեմ, և հոռոմները, նույնպես, դուրս եկան նրա դեմ: Նրանք հանդիպեցին, և տեղի ունեցավ սաստիկ ընդհարում: Հոռոմները պարտվեցին և մահմեդականները հետապնդեցին նրանց մինչև որ մտցրեցին Ալեքսանդրիա և սաստիկ կոտորած արեցին քաղաքում: Սպանվածների մեջ էր նաև Մանուել (Մանուիլ) ներքինին: Երբ հոռոմները դուրս եկան քաղաքից, իրենց հետ տարան բոլոր գյուղերի բնակիչների ունեցվածքը, լինեն դրանք իրենց համակիր [գյուղեր], թե՞ հակառակորդ: Երբ մահմեդականները հաղթեցին, այն գյուղերի ժողովուրդը, որ [հոռոմներին] դեմ էր, ասաց Ամրուին՝ հոռոմները վերցրին մեր գրաստը և փողերը, իսկ մենք ձեզ չենք դավաճանել և հպատակ էինք ձեզ: Նա ստուգումից հետո վերադարձրեց նրանց փողերը ինչքան որ նրանք կարող էին ապացուցել: Եվ Ամրուն քանդեց Ալեքսանդրիայի պարիսպները՝ այն թողնելով առանց պարսպի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ՀԵՏ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Օսմանը վալիդին Քուֆայի կառավարիչ նշանակեց, Ուտբա իբն Ֆարկադին հեռացրեց Ատրպատականից, իսկ սրա ժողովուրդը ապստամ-

կնքեց: Նա գնաց Տփղիս (Տաֆլիս), որը Վիրքում է և նրա բնակիչներին հետ հաշտութիւն կնքեց, ապա հաշտութեամբ գրավեց շրջակա բազմաթիւ բերդեր ու քաղաքներ:

Սալման իրն Ռաբիա ալ-Բահիլին⁴⁹ գնաց Առան և նվաճեց Բայլահանը՝ հաշտութեան պայմանագրով, ըստ որի [երաշխավորում էր] նրանց կյանքը, ունեցվածքը և քաղաքի պարիսպները, [պահանջելով] ջիզիա և խարաջ: Ապա Սալմանը եկավ Պարտավ (Բարդաա) և բանակ դրեց Քարթառ (Սարսուր)⁵⁰ գետի ափին, որը [քաղաքից] մեկ փարսախ հեռավորութեան վրա էր գտնվում: Նրա բնակիչները օրերով դիմադրեցին նրան, իսկ նա ասպատակեց գյուղերը: Եւ Պարտավի բնակիչները հաշտութիւն կնքեցին Բայլահանի պայմաններով և նա մտավ [քաղաքը], իր ձեռավորներին ցրեց, որոնք այդ նահանգի գյուղերը նվաճեցին: Նա Բաղասականի (Բալասաջան) քրդերին հրավիրեց ընդունելու մահմեդականությունը, սակայն նրանք կովի դուրս եկան նրա դեմ և նա հաղթեց նրանց, ոմանց պարտավորեցրեց վճարել ջիզիա, իսկ ոմանց, որոնք քիչ էին, պարտավորեցրեց վճարել սադակա [հարկը]: Նա մի ձեռավոր ջոկատ ուղարկեց Շամխոր (Շամքուր), որը նվաճեց այն: Սա մի հին քաղաք էր և շեն մնաց մինչև որ այն կործանեցին սևորդիք (Սիլավարդիյա)⁵¹ կոչվածները: Սա մի ժողովուրդ է, որը համախմբվեց, երբ Յազիդ իբն Մազիազ [ոստիկանը] հեռացավ Հայաստանից և նրանք ուժեղացան: Բուղան այն վերականգնեց երկուհարյուր քառասուն թվականին (854/855) և այն կոչեց Մուտավաթիլիյա՝ Մութավաթիլի [խալիֆայի] անունով:

Ապա Սալմանը գնաց Արաբսի (ալ-Ռաս) և Քուտի միախառնման վայրը, գրավեց Կապադակը (Կաբալա), և Շաբիի տերը և ուրիշներ հաշտութիւն կնքեցին հարկ վճարելու պայմանով: Հաշտութիւն կնքեցին նաև Շիրուանի թագավորը, լեռների մյուս թագավորները, Մասկաթի, Շապուրանի (Շաքուրան) և ալ-Բաբի բնակիչները, սակայն հետո հրաժարվեցին:

էջ 44

ՄՈՒԱՎԻԱՅԻՆ ՌՈՒՄԻ ԳԵՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուսավիան արշավեց Ռումի երկիրը, հասավ Ամորիոն (Ամմուրիյա) և Անտիոքի ու Տարսոնի միջև գտնվող բերդերը գտավ լքված վիճակում: Նա Ասորիքի ու Զազիրայի մեծաթիւ զորքեր նշանակեց հսկելու մինչև որ վերջացնէր իր արշավանքները: Ապա նա Յազիդ իբն ալ-Հուռ ալ-Արսիին ուղարկեց ամառային արշավանքի և նրան հրամայեց նույնն անել: Երբ վերադարձավ, քանդեց այդ բերդերը մինչև Անտիոք:

ԵՐԵՄՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(24 օգոստոս 651—11 օգոստոս 652)

էջ 59

Ասվում է, որ այդ տարում նվաճվեց Հայաստանը Հաբիբ իբն Մաւլամայի կողմից, որի մասին նախապես հիշել ենք:

ԵՐԵՄՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(12 օգոստոս 652 —1 օգոստոս 653)

էջ 66

ԹՈՒՐԳԵՐԻ (ԽԱԶԱՐՆԵՐԻ) ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱԲԳ ԱԼ-ՌԱՀՄԱՆ ԻՐՆ ՌԱԲԻԱՅԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում խաղարները և թուրքերը հաղթեցին մահմեդականներին: Իսկ այն էր, որ երբ արշավանքները հաճախակի դարձան, [խաղարները] սկսեցին դժգոհել ու խորհրդակցել: Նրանք ասում էին՝ մենք առաջ մի ազգ էինք, որին ոչ ոք չէր կարող դիմադրել, մինչև որ եկավ այս փոքրաթիւ ազգը, և մենք անզոր դարձանք նրա դիմաց: Նրանցից ոմանք սացին՝ սրանք չեն մեռնում և արշավանքի ժամանակ ոչ ոք չի վիրավորվում: Իրոք, մահմեդականները արշավել էին, բայց ոչ ոք չէր սպանվել և դրա համար [խաղարները] կարծեցին, թե նրանցից ոչ ոք չի մեռնում: Ասացին իրար՝ արդյոք չփորձենք [սպանել նրանց]: Նրանք դարան մտան անտառում և մի քանի զինվոր անցավ նրանց մոտով ու նրանք նետահարելով սպանեցին նրանց: Ապա նրանց հրամանատարները պայմանաւորվեցին և օր նշանակեցին նրանց վրա հարձակվելու համար: Գրանից առաջ Օսման [խալիֆան] Աբդ ալ-Ռահման իբն Ռաբիային, որն այդ ժամանակ ալ-Բաբի [կառավարին] էր, գրել էր՝ մարդկանց (ուզմիկներին) փափկացրել է կուշտ կյանքը, ուստի մի վտանգիր մահմեդականներին հեռունները տանելով, քանզի ես վախենում եմ, որ կկոտորվեն: Սակայն սա ետ չկանգնեցրեց Աբդ ալ-Ռահմանին իր նպատակից: Նա արշավեց գետի Բալանջար, իսկ թուրքերն ու խաղարները հավաքվել էին, և խիստ ընդհարվեցին մահմեդականների հետ, և Աբդ ալ-Ռահմանն սպանվեց: Նա կոչվում էր Զու-լ-Նուր (լուսավոր), որը նրա սրի անունն էր: Բալանջարի ժողովուրդը վերցրեց նրա դիակը, դրեց դագաղի մեջ և նրա միջոցով անձրև ու հաղթանակ էր հայցում [աստծուց]:

Երբ նա սպանվեց մարդիկ երկու մասի բաժանվեցին. մի մասն [ուզ-

ղվեց] ալ-Բար, ուր միացավ Սալման իբն Ռարիային՝ Աբդ ալ-Ռահմանի եղբորը, որին Սաիդ իբն ալ-Ասը մահմեդականներին օգնական էր ուղարկել Օսմանի հրամանով: Երբ նրանք միացան, միասին փրկվեցին: Մյուս խումբը [գնաց] Գեղան (Ջիլան) ու Վրկան (Ջուրջան), և սրանց մեջ էին Սալման պարսիկն ու Աբու Հուրայրան:

ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(2 օգոստոս 653—21 հուլիս 654)

էջ 68

Այդ տարում տեղի ունեցավ Մուավիայի արշավանքը Հիսն Մարա, Ռումի երկրում, Մալաթիայի կողմերում:

ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(19 հունիս 657—8 հունիս 658)

էջ 165

Ապա [Ալի խալիֆան] եկավ ու մտավ պալատը և, երբ նա եկավ Քուֆա, խարիջները (սպստամբները) նրա հետ ըմտան, այլ եկան, կանդ առան Հուրարայում: Իսկ Ալիս ալ-Կարնին սպանվել է Սիֆֆինի ճակատամարտում, սակայն ասվում է, թե նա սպանվել է Դամասկոսում, ասվում է նաև, թե մահացել է Հայաստանում կամ Սիջիստանում:

ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(26 ապրիլ 662—14 ապրիլ 663)

էջ 210

Այս տարում մահմեդականներն արշավեցին ալանների, ինչպես նաև հոռոմների դեմ և մեծ պարտության մատնեցին նրանց, կոտորելով մի խումբ պատրիկներին:

էջ 212

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում մեռավ Հաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրին Հայաստանում, ուր նա Մուավիայի կողմից կառավարիչ (ամիր) էր նշանակված և մասնակցել էր նրա բոլոր պատերազմներին:

ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(15 ապրիլ 663—3 ապրիլ 664)

էջ 212

Այդ տարում Բիսր իբն Աբու Արթատը արշավեց Ռումի երկիրը և այնտեղ ձմեռեց, մինչև որ հասավ Կոստանդնուպոլիս, ինչպես ասում է Վալիդին: Սակայն ավանդութունների գիտակ մարդիկ ժխտում են, ասելով, թե Բիսրը ոչ մի ժամանակ չի ձմեռել Ռումի երկրում:

ՔԱՌԱՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(4 ապրիլ 664—23 մարտ 665)

էջ 218—219

Այդ տարում մահմեդականները Աբդ ալ-Ռահման իբն հալիդ իբն ալ-Վալիդի հետ մտան Ռումի երկիրը և այնտեղ ձմեռեցին, իսկ Բիսր իբն Աբու Արթատը ծովի վրա հարձակում գործեց:

ՀԻՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(8 հունվար 672—26 դեկտեմբեր 672)

էջ 244

Այդ տարում Սուֆիան իբն Աուֆ ալ-Ասադին արշավեց Ռումի երկիրը և այնտեղ ձմեռեց: Ըստ ոմանց, նա այնտեղ մեռավ և հետնորդ նշանակեց Աբդալլահ իբն Մասադա ալ-Ֆիդարին: Ասվում է նաև, որ այդ տարում Ռումի երկրում ձմեռել է Բիսր իբն Աբու Արթատը, որի հետ էր Սուֆիան իբն Աուֆը, իսկ ամառային հարձակումն այդ տարում կատարել է Մուհամմադ իբն Աբդալլահ ալ-Սակաֆին:

ՀԻՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(25 հոկտեմբեր 678—12 հոկտեմբեր 679)

էջ 256

Այդ տարում ցամաքում Ամրու իբն Մուրրա ալ-Ջահնին ձմեռեց Ռումի երկրում, իսկ ծովում հարձակվեց Ջունադա իբն Աբու Ումայյան: Ասվում է նաև, թե այդ տարում ծովային հարձակում չէր եղել:

էջ 259

Այդ տարում մահմեդականները հարձակվեցին Կամախ (Քամախ) բերդի վրա, և նրանց հետ էր Ումայր իբն ալ-Հուբար ալ-Սուլամին: Ումայրը մագլցեց պարիսպը և մենակ շարունակեց կռվել, մինչև որ հայտնաբերեց հոռոմների [մուտքը]: Մահմեդականները բարձրացան ու զբավեցին այն Ումայրի հետ միասին, որը զրանով (հաղթանակով) շատ էր հպարտանում:

ՎԱԹՍՈՒՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(8 օգոստոս 685—27 հուլիս 686)

էջ 364

ՄՈՒԽՏԱՐԻ՝ ՔՈՒՅԱՅՈՒՄ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

.....

Առաջին պաշտոնը, որ տվեց Մուխտարը՝ այն էր, որ Աբդալլահ իբն ալ-Հարիսին, ալ-Աշտարի եղբորը նշանակեց Հայաստանի կառավարիչ և Մուհամմադ իբն Ումայր իբն Աթարիդին՝ Ատրպատականի կառավարիչ, իսկ իբն ալ-Ռահման իբն Սաիդ իբն Կայսին Մոսուլի վրա [նշանակեց]:

ՎԱԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(28 հուլիս 686—17 հուլիս 687)

էջ 386

ՄՈՒՍԱԲԻ՝ ՄՈՒԽՏԱՐԻ ԴԵՄ ԳԵԱՂՈՒ ԵՎ ՄՈՒԽՏԱՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

.....

Աբդ ալ-Մալիբ իբն Մարուան [խալիֆան] զրեց իբն ալ-Աշտարին՝ կոչ անելով հնազանդվել և ասաց՝ եթե համաձայնես, ապա քե՛ղ կլինի Իրաքի [կառավարչությունը]: Իբրահիմ [իբն ալ-Աշտարը] խորհրդակցեց ընկերների հետ, և նրանք տարակարծիք եղան: Ասաց Իբրահիմը՝ եթե վիրավորած չլինեի իբն Զիադին և Ասորիքի (Շամի) ազնվականներին, կընդունեի Աբդ ալ-Մալիբի առաջարկը, թեև իմ երկրից ու ընտանիքից ոչինչ չեմ նախընտրի: Նա զրեց Մուսաբին, թե ուզում է միանալ նրան: Մուսաբը զրեց նրան, որ պատրաստ է ընդունելու և նա եկավ ու հնազանդվեց:

Երբ Մուսաբը լսեց նրա գալստյան մասին, ալ-Մուհալլաբին ուղար-

կեց, որպես Մոսուլի (Մաուսիլ), Ջադիրայի, Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ:

ՎԱԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(18 հուլիս 687—5 հուլիս 688)

էջ 389

ԽԱՐԻԶԻՆԵՐԻ ՅԱՐՍՈՒՄ ՈՒ ԻՐԱՔՈՒՄ ՄՂԱՍ ԿՈՒՎՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Մուսաբը Յամար իբն Ուբայդալլահ իբն Մուամմարին նշանակեց Ֆարսի կառավարիչ և հանձնարարեց պայքարել աղբակի [հոռանքին պատկանող] խարիջիների (ապստամբ) դեմ: Մուսաբի առաջին կառավարչության շրջանին և Համզա իբն Աբդալլահ իբն ալ-Ջուբայրի կառավարչության ժամանակ նրանց դեմ պայքարը հանձնարարված էր Մուհալլաբին: Երբ Մուսաբը [Աբդալլահ իբն Ջուբայրի կողմից] կրկին [Իրաքի] կառավարիչ նշանակվեց, կամեցավ Մուհալլաբին Մոսուլի, Ջադիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ դարձնել:

ՀԱՏՈՐ ՉՈՐՐՈՐԳ

ՅՈՒՄԱՆԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(25 հունիս 689—14 հունիս 690)

էջ 9

[Ապստամբ] Ջահհաֆը փախավ, իսկ Աբդ ալ-Մալիբ [խալիֆան] հրամայեց բռնել նրան, և նա անցավ հոռոմների երկիրը:

Ջահհաֆը թափառում էր հոռոմների երկրում՝ Տրապիզոնից (Թարաբուզանդա) մինչև Կարնո քաղաք (Կալիկալա): Նա Աբդ ալ-Մալիբի պալատականներից Կայս ցեղին պատկանող մեկին ուղարկեց իրեն համար երաշխավորագրի խնդրելու: Աբդ ալ-Մալիբը տվեց երաշխավորագիրը և նա (Ջահհաֆը) վերադարձավ:

էջ 28

ՄՈՒՀԱՄՄԱԿ ԻՐՆ ՄԱՐՈՒԱՆԻ՝ ԶԱԶԻՐԱՅԻ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԵՇԱՆԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Արդ ալ-Մալիքը իր եղբորը՝ Մուհամմադին, նշանակեց Ջադիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ: Սա արշավանք կատարեց ու ջարդեց թշնամուն: [Մինչ այդ], Տառնիսի (Թիրրիսի)⁵⁵ լիճը Հայաստանում ազատ էր [ձկնորսութեան համար] և ոչ ոք արգելք չէր դնում, այլ ով ուզում էր, վերցնում էր իր ցանկացածը: Սակայն [Մուհամմադը] արգելեց ձկնորսությունը և [պաշտոնյա] նշանակեց, որը վերցնում էր [ձուկը] վաճառում ու գինը ստանում: Նրանից հետո անցավ որդուն՝ Մարուանին, և երբ պետական իշխանությունը նրանց (Օմայաններին) ձեռքից գնաց, [այս իրավունքը] նրանցից վերցվեց և մինչև օրս մնում է այսպես արգելված: Քանզի, ով որ վատ օրենք է սահմանում, ինքն է պատասխանատու դրա համար, ինչպես նաև այն մարդկանց համար, որոնք շարունակում են այն պահպանել մինչև վերջին հարստության օրը, իսկ նրանց պատասխանատվությունը ոչ մի բանով չի կարելի պակասեցնել:

Այս տառնիսը (Թիրրիս) աշխարհի հրաշալիքներից է, քանզի փոքր ձուկ է, որը տարվա որոշ եղանակին է երևան գալիս լճում: Առաջանում է մի գետի մեջ, որը թափվում է լիճը, այնքան շատ, որ կարելի է ձեռքով որսալ և մանավանդ հատուկ պատրաստված գործիքների միջոցով: Երբ այդ եղանակը վերջանում է, այլևս ոչինչ չի մնում:

էջ 28

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը ամառային արշավանք կատարեց Ռումի երկիրը և հաղթեց: Այդ տարում էր Օսման իբն Վալիդի ընդհարումը հոռոմների հետ՝ Հայաստանի կողմերում: [Օսմանի հետ] կար շորս հազար ռազմիկ, իսկ հոռոմների մոտ՝ վաթսուն հազար: Նա [Օսմանը] հաղթեց նրանց ու շատերին կոտորեց:

էջ 41

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը ամառային արշավանք կատարեց, երբ հոռոմները Մարաշի կողմից դուրս էին եկել ալ-Ղանիկ:

էջ 53—54

ՄԱՀՄԵԳԱԿԱՆ ԳԻՐԸԵՄՆԵՐ ԵՎ ԳԻՆԱՐՆԵՐ ԹՈՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Արդ ալ-Մալիք իբն Մարուանը թողարկեց դինարներ և դիրհեմներ: Նա առաջինն էր մահմեդական ժամանակաշրջանում, որ այն երևան բերեց և մարդիկ դրանից օգտվեցին:

Թողարկման պատճառն այն էր, որ հոռոմներին ուղղված գրությունների սկզբում գրվում էր՝ «Ասա՛ նա՛ է միակ ալլահը» և հիշվում էր մարգարեի անունը՝ թվականի հետ միասին: Իսկ Ռումի թագավորը գրեց նրան (խալիֆային). Դուք այս և այս բաները նոր եք մտցրել [նամականերում], թողեք դրանք, թե չէ՝ մեր դինարների վրա ձեր մարգարեի մասին վատ բաներ կգրենք: Այս խոսքերը շատ ծանր էին նրա (խալիֆայի) համար և կանչեց իսլամի իբն Յազիդ իբն Մուավիային խորհրդակցելու ու ասաց նրան՝ արգելի՛ր նրանց դինարները և թողարկիր այնպիսի դրամներ, որոնց վրա բարձրալն ալլահը հիշվի: Եվ սա թողարկեց դինարներ ու դիրհեմներ: Ապա Հաջջաը թողարկեց դիրհեմներ վրան քանդակել տալով «Ասա՛ նա՛ է միակ ալլահը»: Մարդիկ այն շրնդունեցին Ղուրանի [խոսքերի] պատճառով, քանզի ամեն տեսակ աղտոտ ձևեր քսվում էր դրանց, և արգելվեց նորերը թողարկել:

Սակայն հրեա Սամիրը թողարկեց այդպիսին: [Հաջջաը] բռնեց նրան, որ սպանի: Ասաց նրան [Սամիրը]՝ իմ դիրհեմների մաքրության աստիճանը ավելի բարձր է, քան քո դիրհեմներինը, ինչո՞ւ ես ինձ սպանում: Սակայն նա (Հաջջաը) շփոթեց նրան: Եվ սա (Սամիրը) մարդկանց համար սարքեց կռաքարեր, որպեսզի իրեն բաց թողնեն, սակայն Հաջջաը՝ այդ բանը չարեց: Իսկ մարդիկ մինչ այդ [սահմանված] կռաքար

շունեին, այլ առարկաները իրարով էին կշռում: Երբ Սամիրը կշռաբարեք սահմանեց, մարդիկ այլևս իրար չէին խաբում:

Առաջինը, որ կշռի հարցում խստություններ մտցրեց և արծաթը իր նախորդներից ավելի դեղեց, Օմար իբն Հուբայրան էր՝ Յազիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] ժամանակ: Նա դիրհեմները որակավոր (մաքուր) դարձրեց և [արծաթի] մաքրության աստիճանը բարձրացրեց ու խիստ հսկողություն սահմանեց: Ապա խալիդ իբն Աբդալլահ ալ-Կիսրին, Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] օրերին, Իբն Հուբայրայից ավելի խստություններ մտցրեց: Ապա [այդ գործին] նշանակվեց Յուսուֆ իբն Օմարը, որը խստությունը ծայրահեղ չափի հասցրեց: Մի օր ստուգում կատարեց ու գտավ, որ մի դիրհեմի մեջ մեկ հաբբա³⁷ (հատիկ) պակաս էր: Հրամայեց ամեն մի արհեստավորին հազար մորակի հարված հասցնել, իսկ նրանք հարյուր արհեստավոր էին, ուստի մեկ հաբբայի համար հարյուր հազար մորակի հարված հասցրեց: Այսպիսով, ալ-Հուբայրից, ալ-Խալիդից և ալ-Յուսուֆից [կոչվածները] Օմայյանների ամենամաքուր դրամներն էին: Ալ-Մանսուր [խալիֆան] դրանցից բացի այլ դրամներ չէր ընդունում խարաջի համար:

Առաջին դիրհեմները «մաքրուհա» (մերժված) էին կոչվում: Ասվում է, որ մաքրուհա էին կոչվում Հաջջաջի թողարկած դրամները, որոնց վրա փորագրված կար «Ասա՛ նա՛ է միակ ալլահը» և գիտուն մարդիկ մերժեցին, քանզի ամեն տեսակ աղտոտ ձեռք կարող էր քսվել դրանց:

Օտարների [թողարկած] դիրհեմները տարբեր էին իրենց մեծությամբ ու փոքրությամբ: Նրանք մեկ միսկալ (մսխալ) էին թողարկում, աչսինթն քսան կիրաթ: Կային նաև տասներկու կիրաթ և տասը կիրաթ³⁸ [քաշով], քանզի տարբեր միսկալներ կային: Երբ մահմեդականության ժամանակ դիրհեմներ թողարկվեցին, վերցրեցին (գումարեցին) քսան կիրաթը, տասներկու կիրաթը ու տասը կիրաթը և դարձավ քառասուներկու կիրաթ, որը բաժանեցին երեքի և ստացվեց տասնչորս կիրաթ: Այսպիսով, արաբական դիրհեմը տասնչորս կիրաթ է և տասը դիրհեմի կշիռը յոթը միսկալ է: Ասվում է, որ Մուսաբ իբն ալ-Ջուբայրը որոշ չափով դիրհեմներ թողարկեց իր եղբոր՝ Աբդալլահ իբն ալ-Ջուբայրի օրոք, սակայն Աբդ ալ-Մալիքի ժամանակ ջարդվեցին: Ճշմարտությունն այն է, որ Աբդ ալ-Մալիքն առաջինն էր, որ դիրհեմներ ու դինարներ թողարկեց:

էջ 55

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը արշավեց Ռումի երկիրը Մալաթիայի կողմից:

(26 փետրվար 700—14 փետրվար 701)

էջ 75

Այս տարում Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան [խալիֆան] իր որդուն՝ Աբդալլահին, արշավանքի ուղարկեց և նա նվաճեց Կարնո քաղաքը (Գալիկալա):

(15 փետրվար 701—3 փետրվար 702)

էջ 84

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում³⁹ Մուհամմադ իբն Մարուանը արշավեց Հայաստան հաղթեց և [հայերը] հաշտություն խնդրեցին և նա հաշտության կնքեց ու կառավարիչ նշանակեց Աբու Շայխ իբն Աբդալլահին, սակայն նրանք դավաճանեցին ու սպանեցին նրան: Ասվում է, որ նրան սպանեցին ութսուններեք թվականին:

(24 հունվար 703—13 հունվար 704)

էջ 94—95

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբդալլահ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեց Ռումի վրա, զբավեց Մամեստիան (Մասիսա), նրա բերդը կառուցեց և այնտեղ տեղավորեց երեքհարյուր քաջարի ռազմիկների, իսկ մինչ այդ մահմեդականները այնտեղ չէին տեղավորվել: Նա այնտեղ մզկիթ կառուցեց: Նույն տարում Մուհամմադ իբն Մարուանն արշավեց Հայաստան:

ՈՒԹՍՈՒՆԶԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(14 հունվար 704—1 հունվար 705)

էջ 102

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Մարուանն արշավեց Հայաստան և ալստեղ անցկացրեց ամառն ու ձմեռը:

ՈՒԹՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(2 հունվար 705—22 դեկտեմբեր 705)

էջ 106

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց Ռումի երկիրը:

ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(23 դեկտեմբեր 705—11 դեկտեմբեր 706)

էջ 107

ՌՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, որ այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց Ռումի երկիրը, և նրանց մեծ կոտորած արեց Մաուանայում, Մամեստիայի (Մասիսա) կողմերում և բերդը գրավեց: Ասվում է նաև, թե այդ տարում արշավողը Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիքն էր: Սա գրավեց Հիսն Բուլակը, Հիսն ալ-Ախրամը, Հիսն Բուլուսը (Պոզոսի բերդ) և Կումկումը և սպանեց արաբացածներից մոտավորապես հազար ռազմիկ, իսկ նրանց երեսաններին ու կանանց գերեվարեց:

ՈՒԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(12 դեկտեմբեր 706—30 նոյեմբեր 707)

էջ 108

ՏԻԱՆԱՅԻ (ԹՈՒԱՆԱ) ԳՐԱՎՈՒՄԸ ՌՈՒՄԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը և Աբբաս իբն ալ-Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեցին Ռումի երկիրը: Վալիդը [խալիֆան] գրել էր Հայաստանի տիրողը⁶⁰, որ հայտնի Ռումի թագավորին, թե խա-

զարները և Հայաստանի (Արմինիա) լեռների թագավորներից⁶¹ ոմանք որոշել են հարձակվել նրա երկրի վրա: Սա կատարեց [հրամանը] և վաճառեց Ասորիք ուղարկվելիք մատակարարումը հատկացրեց Հայաստանին, ավելացրեց զորքը և մեծացրեց սպառազինումը: Նրանք շարժվեցին դեպի Ջաղիրա և ապա թեքվեցին դեպի Ռումի երկիրը: Նրանք հարձակվեցին հռոմեացի վրա, վերջիններս փախուստի մատնվեցին, սակայն ետ եկան ու մահմեդականները պարտվեցին: Մնաց Աբբասը մի խումբ մարդկանց հետ, որոնց մեջ էր իբն Մուհայրիզ ալ-Հաշմին: Ասաց նրան Աբբասը՝ «Եր է Ղուրանի [հավատացյալ] ժողովուրդը, որը գրախտն է ցանկանում: Ասաց նրան իբն Մուհայրիզը՝ կանչի՛ր և նրանք կգան: Կանչեց Աբբասը՝ «Վ Ղուրանի ժողովուրդ, և նրանք բոլորը եկան: Ալլահը փախուստի մատնեց հռոմեացիին, որոնք մտան Տիանա (Թուանա): Սակայն մահմեդականները պաշարեցին ու գրավեցին այն Զումադա Ա [ամսին] (9 ապրիլ—8 մայիս 707):

էջ 109

ՄԱՐԳԱՐԵԻ ՄԶԿԻԹԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

.....
Վալիդը լուր ուղարկեց՝ Ռումի թագավորին տեղեկացնելով, որ քանզի է մարգարեի մզկիթը՝ վերակառուցելու նպատակով: Ռումի թագավորը նրան ուղարկեց հարյուր հազար մսխալ (միսկալ) ոսկի, հարյուր զործավոր և քառասուն ուղտի բեռ խճանկարի [հատիկներ]: Վալիդն այս բոլորն ուղարկեց Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզին: Եկավ Օմարը մարդկանց հետ և հիմքերը դրեցին ու սկսեցին կառուցել:
Ասվում է, որ այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը կրկին արշավեց Ռումի երկիրը և երեք բերդ գրավեց՝ Հիսն Կուսթանթին (Կուստանդինի բերդ), Ղազալա և Հիսն ալ-Ախրամ: Նա արաբացածներից⁶² մոտավորապես հազար հոգու սպանեց և ունեցվածքը բռնագրավեց:

ՈՒԹՍՈՒՆԻՆ ԹՎԱԿԱՆ

(1 դեկտեմբեր 707—19 դեկտեմբեր 708)

էջ 110

ՌՈՒՄԻ ԳԵՄ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, որ այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը և Աբբաս իբն ալ-Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեցին Ռումի երկիրը: Մասլա-

ման գրավեց Ամորիոն (Ամմուրիյա) բերդը, իսկ Աբբասը գրավեց Ազ-
րուլիյան: Նա բախվեց հոռոմների մի խմբի ու փախուստի մատնեց նը-
րանց: Ասվում է, որ Մասլաման շարժվեց դեպի Ամորիոն և, այնտեղ
հանդիպելով բազմաթիվ հոռոմների, փախուստի մատնեց նրանց և ապա
նվաճեց Հերակլիան (Հիրակլա) ու Կամունիյան: Աբբասը ամառային ար-
շավանք կատարեց Բողանդոնի (Բաղանդուն) կողմից:

էջ 113

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց թուրքերի դեմ
Ատրպատականի կողմից և այնտեղ նվաճեց բերդեր ու քաղաքներ:

ԻՆՆՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(20 նոյեմբեր 708—8 նոյեմբեր 709)

էջ 116

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց Ռումի երկիրը,
նվաճեց Սուրիայում⁵³ եղած հինգ բերդ: Աբբաս իբն ալ-Վալիդն արշավեց
ու հասավ Արզն (Արզան) և Սուրիա:

Այդ տարում Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆան] Կուրրա իբն Շա-
րիբին կառավարիչ նշանակեց Եգիպտոսի վրա և այդ պաշտոնից հեռաց-
րեց իր եղբորը՝ Աբդ ալ-Մալիք իբն Աբդ ալ-Մալիքին:

Այդ տարում հոռոմները գերեցին ծովի հրամանատար Խալիդ իբն
Քիսանին, սակայն նրանց թագավորը նրան նվիրեց Վալիդին:

ԻՆՆՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 նոյեմբեր 709—28 հոկտեմբեր 710)

էջ 119

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբդ ալ-Ազիզ իբն ալ-Վալիդը ամառային արշավանք
կատարեց, և զորքի հրամանատարն էր Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը:

Այդ տարում Վալիդ [խալիֆան] հեռացրեց իր հորեղբորը՝ Մուհամ-
մադ իբն Մարուանին, Ջազիրայի ու Հայաստանի [կառավարչությունից]
և դրանց վրա կառավարիչ նշանակեց իր եղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-
Մալիքին: Մասլաման արշավեց թուրքերի դեմ, Ատրպատականի կողմից,
մինչև որ հասավ ալ-Բաբ (Դարբանդ) և գրավեց քաղաքներ ու բերդեր,
դրանց առջև քարանետ մեքենաներ դնելով:

ԻՆՆՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(19 հոկտեմբեր 711—6 հոկտեմբեր 712)

էջ 129

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդն արշավեց Ռումի երկիրը,
նվաճեց Սերաստոպոլիսը (Սիրասթիյա)⁵⁴, ալ-Մարդուբանայնը և Տար-
սոնը (Թարսուս):

Այդ տարում Մարուան իբն ալ-Վալիդն արշավեց ու հասավ Խանջա-
բա:

Այդ տարում Մասլաման կրկին արշավեց Ռումի երկիրը և Մալա-
թիայի կողմերում գրավեց Մասիսան (Մասա), Հիսն ալ-Հադիդը և Ղա-
զալան:

ԻՆՆՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(7 հոկտեմբեր 712—25 սեպտեմբեր 713)

էջ 131

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդն արշավեց Ռումի երկիրը, գրա-
վեց Անտիոքը:

Այդ տարում Աբդ ալ-Ազիզ իբն ալ-Վալիդն արշավեց ու հասավ
Ղազալա, Վալիդ իբն Հիշամ ալ-Մուայթին հասավ Բուրջ ալ-Համամ⁵⁵.
Իսկ Յազիդ իբն Աբու Քաբշան՝ Սուրիա:

Այդ տարում երկրաշարժ եղավ Ասորիքում և տևեց քառասուն օր:
Երկիրն ավերվեց և մանավանդ Անտիոքը:

ԻՆՆՍՈՒՆԸԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(26 սեպտեմբեր 713—15 սեպտեմբեր 714)

էջ 135

ՏԱՐՔԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդն արշավեց Ռում, նվաճեց Հե-
րակիան (Հիրակլա) և այլ վայրեր:

Այդ տարում նվաճվեց Հնդկաստանի ծայրագույն մասը, բացի ալ-Քի-
րաշից և ալ-Մանդիլից:

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդը նվաճեց Կիննասրիներ:

Այդ տարում ալ-Վադդահին սպանվեց Ռումի երկրում, մոտավորա-
պես հազար հոգու հետ:

ԻՆՆՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(16 սեպտեմբեր 714—4 սեպտեմբեր 715)

էջ 146

ՏԱՐՔԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սուլայման իբն Արդ ալ-Մալիք [խալիֆան] զորքեր
ուղարկեց Կոստանդնուպոլսի դեմ և իր որդուն՝ Դաուդին, նշանակեց
ամառային արշավանքի հրամանատար: Սա գրավեց Հիսն ալ-Մարան⁶⁶:

Այդ տարում Մասլաման արշավեց ալ-Վադդահիյա երկիրը, գրավեց
այն բերդը, որ նվաճել էր ալ-Վադդահիյայի տեր Վադդահը:

Այդ տարում Օմար իբն Հուբայրան արշավեց Ռումի երկիրը ծովի
կողմից և այնտեղ ձմեռեց:

ԻՆՆՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(25 օգոստոս 716—13 օգոստոս 717)

էջ 146—147

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՊԱՇԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սուլայման իբն Աբդ ալ-Մալիքը շարժվեց դեպի Դա-
բիկ և զորք սպառազինեց իր եղբոր Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքի հետ,
որ գնա Կոստանդնուպոլսի դեմ:

Եվ մեռավ Ռումի թագավորը ու եկավ Լևոնը (Ալլուն)⁶⁷ Ատրպատա-
կանից, իմաց տվեց նրան և երաշխավորեց Ռումի [պետության] նվա-
ճումը և Մասլաման գնաց նրա հետ: Շարժվեցին դեպի Կոստանդնուպո-
լիս և, երբ մոտեցան նրան, հրամայեց ամեն մի ձիավորի, որ իր հետ ձիու
կարողության շահ մթերք՝ երկու մող ուսեստեղեն, տանի Կոստանդնու-
պոլիս: Նրանք գործադրեցին այն և, երբ բերեցին, հրամայեց, որ մթեր-
քը լեռան նման թափեն և ասաց մահմեդական [զինվորներին]՝ ոչինչ
չուտեք սրանից, այլ ասպատակեցեք նրանց երկիրը և ցանեցեք: Նա
փայտից տներ կառուցեց և անցկացրեց ձմեռն ու ամառը: Մարդիկ ցա-
նեցին, իսկ [բերած] մթերքը դաշտում մնաց, քանզի մարդիկ ուտում
էին ասպատակություններից ձեռք բերածը և իրենց ցանածը:

Մասլաման նեղ վիճակի մեջ դրեց Հոռոմներին: Նրա հետ էին երևե-
լի մարդիկ՝ խալիվ իբն Մադանը, Մուջահիդ իբն Ջաբրը, Աբդալլահ իբն
Աբի Ջաբարիա ալ-Խուզաին և ուրիշներ: Հոռոմները լուր ուղարկեցին
Մասլամային, առաջարկելով ամեն մի զլխի դիմաց մի ոսկի տալ, սակայն
նա չընդունեց:

Հոռոմները ասացին Լևոնին (Ալլուն)՝ եթե մահմեդականներին քշես
մեր կողմերից, քեզ թագավոր կդարձնենք: Նա վստահեց նրանց: Երբ եկավ
Մասլաման, նա ասաց նրան՝ գիտես, որ հոռոմները իմացել են, որ դու
կովելու նպատակ չունես, և ձգձգում ես պատերազմը, քանի որ մթերք
ունես: Արդ եթե վառես այն, նրանք կգան քեզ կհնազանդվեն: Եվ նա
հրամայեց վառել իսկ հոռոմները ուժեղացան և հարվածներ հասցրեցին
մահմեդականներին այնքան, որ քիչ էր մնում ոչնչացնեին նրանց: Այս-
պես մնացին, մինչև որ մեռավ Սուլայման [խալիֆան]:

էջ 150

ՏԱՐՔԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Դաուդ իբն Սուլայմանը արշավեց Ռումի երկիրը, նվա-
ճեց Հիսն ալ-Մարան, որը Մալաթիայից այն կողմ էր:

Այդ տարում աշխարհում շատ երկրաշարժներ եղան և տևեցին վեց
ամիս:

ԻՆՆՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(14 օգոստոս 717—2 օգոստոս 718)

էջ 154

ՏԱՐՔԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզ [խալիֆան] լուր ուղարկեց
Մասլամային, որը Ռումի երկրում էր՝ հրամայելով ետ դառնալ իր մոտ

եղած մահճեղականների հետ միասին: Ուղարկեց նրան ցեղային ձիեր և շատ մթերք, հրամայելով իր մարդկանց օգնել նրանց:

Այդ տարում թուրքերը հարձակվեցին Ատրպատականի վրա, սպանեցին մի խումբ մահճեղականների: Օմար [խալիֆան] ուղարկեց Հատիմ իբն ալ-Նուման ալ-Բահիլին, որն սպանեց այդ թուրքերին և նրանցից միայն քչերը ազատվեցին: [Հատիմը] եկավ Օմարի մոտ՝ հիսուն գերիների հետ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԹՎԱԿԱՆ

(3 օգոստոս 718—23 հուլիս 719)

էջ 159—160

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզը հրամայեց Տարենդեի (Քարանդա) բնակիչներին այնտեղից տեղափոխվել Մալաթիա, իսկ Տարենդեն Ռումի երկրի կողմերում էր և Մալաթիայից երեք օրվա ճանապարհ (մարհալա)՝ այն կողմ էր գտնվում: Աբդալլահ իբն Աբդ ալ-Մալիքը այնտեղ բնակեցրել էր մահճեղականների, երբ ութսուներեք թվին նվաճել էր այն, իսկ այդ ժամանակ Մալաթիան ավերակ էր: Այնտեղ գալիս էին զինվորները Ջազիրայից, մնում մինչև ձյան իջնելը ու վերագառնում իրենց երկիրը:

Այդպես մնաց, մինչև որ Օմարը դարձավ խալիֆա ու հրամայեց նրանց (տարենդեցիներին) տեղափոխվել Մալաթիա: Տարենդեն դատարկվեց քանզի նա անհանգստացած էր մահճեղականների համար և վախենում էր թշնամուց: Նա ավերեց Տարենդեն և Մալաթիայի կառավարիչ նշանակեց Ջավանա իբն ալ-Հարասին:

Այդ տարում Օմար իբն աբդ ալ-Ազիզ [խալիֆան] Օմար իբն Հուբայբի ալ-Ֆիզալիին նշանակեց Ջազիրայի կառավարիչ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(24 հուլիս 719—11 հուլիս 720)

էջ 167—168

ՄՈՒՀԱՄՄԱԿ ԻԲՆ ՄԱՐՈՒԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մուհամմադ իբն Մարուան իբն ալ-Հաբաբը՝ Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] եղբայրը: Նա եղել էր կառավարիչ Ջազիր-

այդ, Հայաստանի ու Ատրպատականի, արշավել էր հոռոմների դեմ, իսկ Հայաստանի ժողովրդի դեմ՝ մի քանի անգամ:

Նա քաջ էր, ուժեղ, իսկ այդ բանի համար Աբդ ալ-Մալիքը նախանձում էր նրան: Երբ ամեն ինչ դասավորվեց Աբդ ալ-Մալիքի օգտին, նա ցույց տվեց իր սրտում եղածը: Մուհամմադը պատրաստվեց Հայաստանի դեմ արշավելու: Երբ Աբդ ալ-Մալիքը ողջերթ էր մաղթում նրան, հարցրեց հեռանալու պատճառի մասին և նա ասաց.

Դու չես տեսնում, որ ազատորդուն վտարելը Հավասարազոր է նրան անարգելուն
Եթե երկուսս լինեինք մի աստիճանի
Կսուրայի, իսկ դու կմնայիր մոլորված:

Ասաց նրան Աբդ ալ-Մալիքը՝ երզվում եմ, որ պետք է մնաս, ալլահը պահպանի քեզ, ինչնից վատ բան չես տեսնի: Եվ հաշտվեց նրա հետ:

[Հետագայում] երբ Վալիդ [խալիֆան] ուղեց հանել նրան, պահանջեց մեկին, որ կարողանար փոխարինել: Միայն Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը հարմար գտնվեց այդ բանին (պաշտոնին):

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(12 հուլիս 720—30 հունիս 721)

էջ 182

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Օմար իբն Հուբայբի արշավեց Ռումի երկիրը՝ Հայաստանի կողմից, երբ նա դեռ Ջազիրայի կառավարիչ էր, նախքան Իրաքի կառավարիչ դառնալը: Նա հաղթեց նրանց, շատերին գերեվարեց և սպանեց յոթհարյուր գերի:

Այդ տարում Աբբաս իբն ալ-Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեց Ռումի դեմ ու զրավեց Դալսան (Ռասլա):

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(1 հուլիս 721—20 հունիս 722)

էջ 184

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ավում է, որ այդ տարում թուրքերը արշավեցին ալանների դեմ: Այդ տարում ալ-Աբբաս իբն ալ-Վալիդը ասպատակեց Ռումի երկիրը, արշավեց մի քաղաք, որը կոչվում էր Դասլա (Ռասլա):

էջ 186

ԽԱԶԱՐՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՄԱՀՄԵԳՍԿԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ

Այդ տարում մահմեդականների զորքը մտավ Հայաստանի կողմից խաղարաց երկիրը և նրա հրամանատարն էր Սաբիտ ալ-Նազրանին: Խաղարաները հավաքվեցին մեծ բազմությունը և նրանց օժանդակեցին ղիչաղները⁷⁰ (կիֆչակ) և թուրքերի այլ [ցեղեր]: Նրանք բախվեցին մահմեդականների հետ մի վայրում, որը կոչվում էր Մարջ ալ-Հիջարա (Քարերի մարդագետին) և ուժեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Մահմեդականներից շատ մարդ սպանվեց, խաղարաները նրանց ճամբարը գրավեցին և ամեն ինչ կողոպտեցին:

Փախչողները հասան Ասորիք ու դիմեցին Ցաղիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆային] և նրանց հետ էր նաև Սաբիտը: Ցաղիդը հանդիմանեց նրանց պարտություն համար: Սա (Սաբիտը) ասաց՝ ո՛վ իշխան հավատացելոց, ես չվախեցա և ոչ էլ խուսափեցի թշնամուն հանդիպելուց, այլ ձին ձիուն խառնված էր և մարդը մարդուն: Այնքան խոցեցի, մինչև որ նիզակա ջարդվեց և կոտորեցի, մինչև որ սուրս կոտորվեց: Սակայն ալլահը, օրհնյալն ու բարձրյալը անում է ինչ որ կամենա:

էջ 186—187

ՋԱՌԱՀԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԴԱՌՆԱԼԸ, ԲԱՆԱՆՋԱՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ԱՅԼՆ

Երբ մահմեդականների հիշյալ պարտությունը տեղի ունեցավ, խաղարանները ցանկացան երկիրը գրավել և հավաքվեցին ու բանակ կազմեցին: Այդ ժամանակ Ցաղիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆան] ալ-Ջառահ իբն Աբդալլահ ալ-Հաբաթիին նշանակեց Հայաստանի կառավարիչ և սովար բանակ տվեց արշավելու խաղարանների և այլ թշնամիների դեմ և ասպատակելու նրանց երկիրը:

Ջառահը առաջ խաղաց, իսկ խաղարանները լսելով եկան կանգնեցին Բաբ ալ-Աբուաբում (Դարբանդ): Ջառահը հասավ Պարտավ (Բարդաա), ուր մնաց, հանգստանալով իր դինակիցների հետ միասին: Ապա շարժվեց խաղարանների դեմ, անցավ Կուր գետը և իմացավ, որ իր հետ եղածներից մեկը՝ ալդ լեռների բնակիչներից, գրել է խաղարաց թագավորին

իմաց տալով Ջառահի առաջխաղացման մասին: Այդ ժամանակ Ջառահը հրամայեց իր մոնետիկին հայտարարել բոլոր մարդկանց, թե ամիրը (հրամանատարը) մի քանի օր մնալու է այս վայրում, ուստի պետք է ինչքան կարելի է շատ մթերք հավաքել: Այդ մարդը գրեց խաղարաց թագավորին, տեղեկացնելով, որ Ջառահը մնալու է այդ վայրում և խորհուրդ տվեց, որ առաջխաղացում չկատարի, ուստի մահմեդականները չըպտորաստվեն կովի: Երբ գիշերը վրա հասավ Ջառահը հրամայեց առաջ խաղալ և մեծ եռանդով շարժվեց, մինչև որ հասավ Բաբ ալ-Աբուաբ քաղաքը առանց հանդիպելու խաղարանների: Նա մտավ քաղաքը ասպատակ սփռեց, հարձակվեց ու կողոպտեց նրա մերձակայքը: [Ամեն ինչ] սովարի տվեցին և հաջորդ օրը վերադարձան:

Նրա դեմ եկան խաղարանները իրենց թագավորի որդու զխավորությամբ, հանդիպեցին ալ-Ռան գետի մոտ և աստիկ ճակատամարտ եղավ: Ջառահն իր մարդկանց ոգևորեց, կոխվր սաստկացավ և նրանք հաղթեցին ու փախուստի մատնեցին, իսկ մահմեդականները հետապնդեցին նրանց կոտորելով ու գերեվարելով: Շատ մարդ սպանվեց և մահմեդականները սովարի տվեցին խաղարանների ամբողջ ունեցվածքը: [Մահմեդականները] առաջ խաղացին մինչև որ կանգ առան Հուսայն (Բերդի) կոչված բերդի մոտ: Բնակիչները երաշխավորագիր խնդրեցին զըրամական հարկ վճարելու դիմաց: Ջառահը ընդունեց պայմանները և զուրս հանեց նրանց: Ապա շարժվեց, գնաց մի քաղաք, որ կոչվում էր Ցարդուա և վեց օր պաշարեց այն ու ջանասիրությամբ կովեց: Նրանք երաշխավորագիր խնդրեցին և նա տվեց նրանց: Նա ստացավ բերդը և նրանց զուրս բերեց այնտեղից:

Ապա Ջառահը գնաց Բալանջար, որը նրանց նշանավոր բերդերից էր, ու պաշարեց այն: Բերդի բնակիչները հրեհհարյուր սալ էին հավաքել և իրար կապելով բերդը շրջապատել պաշտպանվելու համար և արգելելու մահմեդականներին մոտենալ բերդին: Այդ սալերը մեծագույն խոշորոտը դարձան մահմեդականների առջև՝ կովի ժամանակ:

Երբ մահմեդականները տեսան, թե ինչպիսի վնաս է գալիս այդ քանից, մոտավորապես երեսուն հոգի հավաքվեցին, որոնք երգվեցին մեռել, իրենց սրերի պատյանները կոտրեցին և մեկ մարդու պես դեպի սալերը վազեցին: Անհավատները նույնպես կատաղի կովեցին և աչքան նետ էին արձակում, որ արևի լույսը ծածկվում էր, սակայն որոնք (երեսուն մարդը) առաջ գնացին, մինչև որ հասան սալերին: Նրանք կախվեցին դրանցից և կտրեցին այն պարանները, որոնք պահում էին դրանք ու քաշեցին: Ցած թափվեցին [պարանները] և դրանց ետևից նաև բոլոր սալերը, քանի որ մեկը մյուսին էր կապված: Ապա բոլոր [խաղարանները] զլորվեցին մահմեդականների դեմ, կոխվր տաքացավ ու

(29 մայիս 724—18 մայիս 725)

սաստկացավ և այնքան դժվար վիճակ ստեղծվեց, որ «սրտերը հասան կողորդը»: Ապա խաղաղները փախուստի դիմեցին, իսկ մահամեղականները սրով գրավեցին բերդը և ամեն ինչ որ կար ավարի տվեցին Ռարի Ա [ամսին] (19 օգոստոս—17 սեպտեմբեր): Ամեն մի հեծյալին բաժին ընկավ երեքհարյուր դինար, իսկ նրանք երեսուն հազարից քիչ ավելի էին:

Ապա Ջառահը վերջրեց Բալանջարի տիրոջ սրգիններին և ընտանիքը և կանչելով նրան իր մոտ, վերադարձրեց ունեցվածքը, ընտանիքը, բերդը: Նրան դարձրեց իր գործակալը (լրտես), որը պետք է տեղեկացնեի անհավատների ամեն մի արածի մասին: Ապա Բալանջարից հեռացավ ու պաշարեց Օլուբանդարը (Օլուղ Բենդեր) ուր կար մտաավորապես քառասուն հազար թուրք ընտանիք: Նրանք հաշտութուն կնքեցին Ջառահի հետ՝ տարեկան որոշ դրամական հարկի դիմաց:

Սակայն այդ երկրի ժողովուրդը հավաքվեց և փակեց մահամեղականների [վերադարձի] ճամփան: Բալանջարի տերը գրեց Ջառահին տեղեկացնելով այդ մասին և սա արագ վերադարձավ, մինչև որ հասավ Մլի կոչված գավառը: Վրա հասավ ձմեռը և մահամեղականները այնտեղ մնացին: Ջառահը գրեց Յազիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքին՝ ալլահի օգնությամբ կատարած իր նվաճումների և անհավատների որոշման մասին, օգնութուն խնդրելով: Սա խոստացավ զորք ուղարկել, սակայն մահը վրա հասավ նախքան զորք ուղարկելը: [Նոր խալիֆա] Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիքը [նամակ] ուղարկեց Ջառահին հաստատելով նրան պաշտոնի մեջ և օգնութուն խոստանալով:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(10 հունիս 723—28 մայիս 724)

էջ 193

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ջառահ ալ-Հաբամին արշավեց Ալանք (ալ-Լան) մինչև որ հասավ Բալանջարից այն կողմ [գտնվող] քաղաքներն ու բերդերը: Մի մասը գրավեց և մեծ ավար վերցրեց:

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմադը ամառային «աջ» արշավանք կատարեց, նվաճեց Իկոնիան (Կոնիա) Ռումի երկրում և Կամախը (Քամախ):

(19 մայիս 725—7 մայիս 726)

էջ 198

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հիշամ [խալիֆան] հեռացրեց Ջառահ իբն Աբդալլահ ալ-Հաբամիին Հայաստանի ու Ատրպատականի [փոխարքայութունից] և նշանակեց իր եղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին: Մասլաման [Հայաստանի] կառավարիչ նշանակեց ալ-Հարիս իբն Ամրու ալ-Թախին, որը թուրքաց երկրում գրավեց քաղում գավառներ ու գյուղեր և [Հայաստանում] մեծ ազդեցութուն թողեց:

(8 մայիս 726—27 ապրիլ 727)

էջ 199

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց Ռումի երկիրը՝ Ջազիրայից այն կողմ և գրավեց Կեսարիան (Կայսարիյյա), որը նշանավոր քաղաք էր: Նույն տարում Իբրահիմ իբն Հիշամը արշավեց ու նվաճեց Ռումի բերդերից մեկը:

Այդ տարում թուրքաց թագավոր՝ Խականի որդին, շարժվեց դեպի Ատրպատական, որոշ քաղաքներ պաշարեց: Նրա դեմ դուրս եկավ ալ-Հարիս իբն Ամրու ալ-Թաին: Նրանք բախվեցին և թուրքերը փախուստի դիմեցին: Ալ-Հարիսը հետապնդեց նրանց, մինչև որ անցավ Արաքս (ալ-Ռաս, Արաս) գետը: Ապա վերադարձավ Խականի որդին, վերսկսեց պատերազմը, սակայն պարտվեց, և թուրքերից շատ մասն սպանվեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

էջ 201

(28 ապրիլ 727—15 ապրիլ 728)

Այդ տարում Աբդալլահ իբն Ուկբա ալ-Ֆիհրին հարձակում կատարեց ծովի վրա: Իսկ Մուավիա իբն Հիշամը՝ արշավեց Ռումի երկիրը և գրավեց մի բերդ, որի անունն էր Թիրա:

Այդ տարում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքն արշավեց թուրքերի դեմ Ատրպատականի կողմից, ավարի տվեց, գերեվարեց և ողջ վերադարձավ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍ ԹՎԱԿԱՆ

(16 ապրիլ 728—4 ապրիլ 729)

էջ 205

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլաման արշավեց թուրքերի դեմ՝ Ալանաց դռները (Բար ալ-Լան) կողմից: Հանդիպելով Խականին և նրա զորքերին, մտաւ՝ վորապես մեկ ամիս կռվեց: Մաստիկ անձրև եկավ և Խականը փախուստի դիմեց ու հեռացավ: Մասլաման վերադարձավ Ջուլ-Գարնայնի (երկկոտողավոր)⁷¹ ճանապարհով:

Այդ տարում Մուավիան արշավեց Ռումի երկիրը և գրավեց Սիմլան (Սիմալա): Այդ տարում ամառային արշավանքը գլխավորում էր Աբդալլահ իբն Ուկբա ալ-Ֆիհրին, իսկ ծովի վրա հրամանատար էր Աբդ ալ-Ռահման իբն Մուավիա իբն Հուդայը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(5 ապրիլ 729—25 մարտ 730)

էջ 206

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուավիա իբն Հիշամը ամառային «ձախ» արշավանք կատարեց, իսկ Սաիդ իբն Հիշամը՝ ամառային «աջ» արշավանք⁷², մինչև որ

հասավ Կեսարիա (Կայսարիյյա): Մովում հարձակում կատարեց Աբդալլահ իբն Աբի Մարիամը: Հիշամ [խալիֆան] Ասորիքի և Եգիպտոսի կառավարիչ նշանակեց ալ-Հաքամ իբն Կայս իբն Մախրամա իբն Աբդ ալ-Մութալիբ իբն Աբդ Մանաֆին:

Այդ տարում թուրքերը շարժվեցին դեպի Ատրպատական: Նրանց գեմ դուրս եկավ ալ-Հարիս իբն Ամրուն և պարտության մատնեց: Այդ տարում Հիշամը ալ-Ջառահ իբն Աբդալլահ ալ-Հաքամիին նշանակեց Հայաստանի կառավարիչ, այդ պաշտոնից հանելով իր եղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին: Սա խաղաղաց երկիրը մտավ Տփղիսի (Տաֆլիս) կողմից, գրավեց նրանց ալ-Բայրա (սպիտակ) քաղաքը և ողջ վերադարձավ: Խաղաղաները հավաքվեցին, կուտակվեցին և շարժվեցին դեպի մահմեդականների երկիրը, և սա դարձավ պատճառը Ջառահի սպանության, ինչպես կտեսնենք կամոքն ավահի:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(26 մարտ 730—14 մարտ 731)

էջ 207—208

ԱԼ-ՋԱՌԱՀ ԱԼ-ՀԱՔԻՄԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այդ տարում սպանվեց ալ-Ջառահ իբն Աբդալլահ ալ-Հաքամին:

Բանն այն էր, որ ինչպես նախապես հիշեցինք, նա մտել էր խաղաղաց երկիրը և նրանց պարտության մատնել: Պարտությունից հետո խաղաղաներն ու թուրքերը հավաքվեցին Ալանաց (ալ-Լան) կողմից և նրանց գեմ դուրս եկավ ալ-Ջառահ իբն Աբդալլահը Ասորիքի զորքերով: Տեղի ունեցավ ամենասաստիկ ճակատամարտը, որ մարդիկ տեսել էին: Երկու կողմերն էլ համբերեցին, սակայն խաղաղաներն ու թուրքերը թվով գերազանցում էին մահմեդականներին: Ջառահը, իր հետ եղածներով, նահատակվեց Արդաբիլի դաշտում: Նախապես նա իր եղբորը՝ ալ-Հաքամ իբն Աբդալլահին հաջորդ էր նշանակել, որպես Հայաստանի կառավարիչ:

Երբ Ջառահը սպանվեց, խաղաղաների ցանկությունը բորբոքվեց և ներխուժեցին երկիրը, մինչև որ մոտեցան Մոսուլին: Սա մեծ դժբախտություն էր մահմեդականների համար:

Ջառահը առատաձեռն էր, ազնիվ և Օմար իբն ալ-Ադիլ [խալիֆայի] կառավարիչներից էր ու նրա մասին շատ բանաստեղծներ ողբեր գրեցին: Ասվում է, որ նա սպանվեց Բալանշարում: Երբ մահվան լուրը հասավ Հիշամ [խալիֆային], կանչեց Սաիդ ալ-Հարաշիին և ս.ս.ց նրան՝ ինձ

տեղեկացրել են, որ Ջառահը ետ է կանգնել անհավատների դեմ պայքարից: Ասաց [Հարաշին]՝ ո՛չ, իշխա՛ն հավատացելոց, ալ-Ջառահը այնքան էր նվիրված ալլահին, որ հազիվ թե կուլից փախչեր, սակայն նա սպանվեց: Ասաց [խալիֆան]՝ ինչ է կարծիքդ [ղրության մասին]: Ասաց՝ ուղարկիր ինձ քառասուն փոստի⁷³ ձիերով, ապա ամեն օր քառասուն մարդ ուղարկիր և զրիր զորքերի հրամանատարներին, որպեսզի ինձ օգնության հասնեն: Այդպես էլ արեց Հիշամը:

Հարաշին շարժվեց և ամեն մի քաղաքով անցնելիս խանդավառում էր բնակիչներին, իսկ ուժքեր կամենում էին մասնակցել ջիհադին, արծազանքում էին նրա կոշիկ: Այսպես շարունակվեց, մինչև որ հասավ Արզն (Արզան) քաղաքը, ուր հանդիպեց Ջառահի զորքից մի խմբի: Նրանք արտասվեցին և նա էլ նրանց նայելով, արտասվեց: Նրանց փող բաժանեց ու իր հետ վերցրեց: Գրանից հետո Ջառահի մարդկանցից ում որ հանդիպեց, վերցրեց իր հետ: Նա հասավ իլաթ, որի դռները փակել էին իր առջև: Պաշարեց, զրավեց և ավարը բաժանեց իր ընկերակիցների միջև: Ապա իլաթից շարժվեց և աստիճանաբար բերդերն ու ամրոցները գրավելով հասավ Պարտավ (Բարդաա) ուր և իջեանեց:

Այդ ժամանակ իսկանի որդին Ատրպատականում ասպատակում էր, ավարի տալիս, գերեվարում ու կոտորում: Նա պաշարել էր Վարդանակերտ⁷⁴ (Վարսան) քաղաքը: Հարաշին վախենալով, որ նրան կհաջողվի այն գրավել, իր մարդկանցից ոմանց թաքուն ուղարկեց Վարդանակերտի բնակիչների մոտ՝ հայտնելով իր ժամանումը, հրամայեց համբերել: Նրա սուրհանդակը գնաց, սակայն խաղարների հանդիպեց, որոնք բռնեցին նրան ու հարցաքննեցին: Նա պատմեց և ճիշտ խոսեց: Ասացին նրան, եթե անես այն, ինչ որ քեզ կհրամայենք, քեզ հետ լավ կվերաբերվենք և ազատ կարձակենք, թե չէ՝ կսպանենք: Ասաց՝ իսկ ի՞նչ եք կամենում: Ասացին՝ կասես Վարդանակերտի բնակիչներին, որ դուք ո՛չ մի օգնություն չեք ստանա և ոչ ոք չի կարող ձեր վիճակը բարելավել և կհրամայես քաղաքը մեզ հանձնել: Նա համաձայնեց և երբ քաղաքին մոտեցավ, այնպես կանգնեց, որ բնակիչները լսեն նրա խոսքը: Ասաց նրանց՝ գիտե՛ք ինձ: Ասացին՝ դու այսինչն ես: Ասաց՝ Հարաշին ասում է, որ հասել է այնինչ վայրը շատ զորքով և հրամայում է ձեզ պահել քաղաքը ու դիմանալ, քանզի այս երկու օրում ձեզ [օգնության] կհասնի: Նրանք իրենց ձայները բարձրացրին կոչելով՝ մեծ է ալլահը և չկա աստված բացի ալլահից:

Խաղարները սպանեցին այդ մարդուն և Վարդանակերտ քաղաքից հեռացան: Հասավ Հարաշին իր զորքով, սակայն ոչ ոք չկար այնտեղ: Հետապնդելով խաղարներին, նա այնտեղից գնաց Արդաբիլ, իսկ խաղարները այնտեղից էլ հեռացան: Հարաշին իջավ Բաջարուան⁷⁵ (Բաջրավան) և նրա մոտ եկավ մի ձիավոր՝ սպիտակ ձիու վրա, ողջունեց նրան և ասաց՝ կա-

մենում ես ջիհադ⁷⁶ (սրբազան պատերազմ) և ավար: Ասաց՝ ինչպե՞ս կարող եմ այդ բանին հասնել: Ասաց՝ ահա խաղարաց զորքը, տասը հազարով և նրանց հետ կան հինգ հազար մահմեդական զերիններ և գերեվարված ժողովուրդ: Նրանք շորս փարսախի (ֆարսախ) վրա են:

Հարաշին գիշերանց գնաց և հասավ նրանց մոտ գիշերվա վերջում, երբ քնած էին: Իր մարդկանց շորս կողմի վրա բաժանեց և արևածագին հանկարծակի հարձակվեց: Մահմեդականները սրի բաշեցին նրանց և դեռ արևը չծագած արդեն բոլորն սպանված էին, բացի մի մարդուց: Հարաշին նրանց ձեռքում գտնվող բոլոր մահմեդականներին ազատ արձակեց ու տարավ Բաջարուան: Երբ մտան [քաղաքը], նրա մոտ եկավ սպիտակ ձիավորը, ողջունեց ու ասաց՝ ահա այնինչ վայրում կա խաղարաց մի քանակ և նրա ձեռքում է մահմեդականների ունեցվածքը և Ջառահի կանանոցն ու զավակները: Հարաշին շարժվեց այն կողմ և երբ [խաղարներից] սթափվեցին, մահմեդականներն արդեն նրանց մոտ էին: Սրախողխող արեցին նրանց ու կոտորեցին ինչպես որ կամենում էին, և խաղարներից փրկվեցին միայն մի քանի փախստականներ: Ազատեցին նրանց մոտ գտնվող մահմեդական տղամարդկանց ու կանանց, ավարի տվեցին նրանց ունեցվածքը: [Հարաշին] վերցրեց Ջառահի որդիներին, պատվեց ու հարգեց և բոլորին տարավ Բաջարուան (Բագարվան, Բադավան):

Խաղարաց զորքի հետ Հարաշիի կատարածի լուրը հասավ նրանց թագավորի որդուն, որն այսպանեց իր զորքը, ամբաստանեց որպես թուլամորթների ու երկչոտների: Սակայն նրանք իրար ոգևորեցին և նրա հետ խորհրդակցեցին, որ կրկին հավաքի իր զորքը և վերադառնա Հարաշիի դեմ պայքարի: Նա զորք հավաքեց Ատրպատականի կողմերից, և նրա մոտ շատ զորք կուտակվեց: Հարաշին եկավ նրա դեմ և նրանք հանդիպեցին Բարզանդի հողում: Սաստիկ և ահեղ ճակատամարտ եղավ. մահմեդականները մի քիչ թուլացան, սակայն Հարաշին քաջալերեց նրանց և հրամայեց դիմանալ: Նրանք ետ դարձան և արիաբար կռվեցին: Խաղարների մոտ գտնվող մահմեդական զերինները օգնության կանչեցին նրանց, գոչելով՝ «մեծ է ալլահը» և «չկա աստված բացի ալլահից»: Այդ լսելով, մահմեդականները իրար քաջալերեցին և բոլորն սկսեցին արտասվել, կարեկցելով գերիններին: Մահմեդականները խիստ կոտորած տվին թշնամուն և փախուստի մատնեցին՝ հետապնդելով նրան մինչև Արաբս գետը: Ապա վերադարձան ու հավաքեցին նրանց ճամբարում եղած ամբողջ ունեցվածքը, ավարը, ազատ արձակեցին թե՛ գերի ընկած ռազմիկներին և թե՛ գերեվարված ազգաբնակչությանը ու բոլորին տարան Բաջարուան: Ապա խաղարաց թագավորի որդին նորից հավաքեց իր մոտ գտնվող զորքերը և հարձակվեց Հարաշիի վրա: Նա բանակ դրեց Բայլական գետի

մտտ: Տեղեկանալով այդ մասին, Հարաշին նրա դեմ դուրս եկավ մահմեդական զորքով և Բայլական գետի ափին հանդիպեց նրան: Հարաշին խրախուսեց իր մարդկանց և սքանք արիաբար հարձակվեցին ու թուլացրին խաղարների շարքերը: Հարձակումները կրկնվեցին, իսկ խաղարները մեծ դիմացկունություն ցուցաբերեցին, այսուհանդերձ պարտություն կրեցին և փախուստի դիմեցին: Գետի մեջ խեղզվողների թիվը ավելի մեծ էր, քան սպանվածներինը: Հարաշին հավաքեց ավարը և վերադարձավ Բաջարուան, բաժանեց՝ մեկ հինգերորդն ուղարկեց Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիքին և տեղեկացրեց, թե ալլահը ինչ հաղթանակ էր պարգևել մահմեդականներին: Հիշամը շնորհակալագիր ուղարկեց նրան:

Նա (Հարաշին) մնաց Բաջարուանում: Եվ ահա ստացավ Հիշամի գրությունը, որը հրամայում էր նրան իր մոտ գալ: Նա (Հիշամը) իր եղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին, նշանակել էր Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ: Սա տեղ հասնելով՝ շարժվեց թուրքերի դեմ սաստիկ ձմռանը, հետապնդելով նրանց երկրի մեկ ծայրից մյուսը:

էջ 214

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուսավիա իբն Հիշամը ամառային արշավանք կատարեց ու գրավեց Խարսիանոնը (Խարշանա):

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

էջ 214

(15 մարտ 731—2 մարտ 732)

Այդ տարում Մասլաման իր զորքերը սփռեց Խականի երկրում և քաղաքներ ու բերդեր գրավեց: Նրանց կոտորեց, [ազմիկներին] գերեց ու [ժողովրդին] գերեվարեց, հրկիզեց և նրան ենթարկվեցին Բալանջար լեռների այն կողմի մարդիկ: Խականի որդին էլ սպանվեց և ահա այս բուլոր ազգերը՝ խաղարները և ուրիշներ հավաքվեցին Մասլամայի դեմ այնպիսի բազմությունը, որի թիվը միայն բարձրյալն ալլահը գիտի: Մասլաման արդեն Բալանջարից այն կողմ էր, և երբ տեղեկացավ այս բուլորի մասին, հրամայեց իր մարդկանց կրակները (խարույկ) վառած թողնել և ապա թողնելով իր վրաններն ու բեռները, զորքի հետ փախուստի դիմեց: Թուլլերին առջևից էին տանում, իսկ ուժեղները ետևից էին գնում, մեկ

օրվա ճանապարհի (մարհալա) փոխարեն երկու օրվա ճանապարհ էին անցնում, մինչև որ կիսամեռ հասան Բաբ ալ-Աբուաբ (Գարբանդ):

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(3 մարտ 732—20 փետրվար 732)

էջ 215—216

ՄԱՐՈՒԱՆ ԻԲՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆան] Մարուան⁷⁷ իբն Մուհամմադ իբն Մարուանին, որն իր հորեղբորորդին էր, կառավարիչ նշանակեց Ջադիրայի, Ատրպատականի և Հայաստանի վրա:

Բանն այն էր, որ նա Հայաստանում Մասլամայի զորքի մեջ էր, երբ սա խաղարների դեմ էր արշավում: Երբ Մասլաման վերադարձավ, Մարուանը գնաց Հիշամի մոտ և աննկատելի ձևով ներս մտավ: Հիշամը հարցրեց գալու պատճառը, իսկ [Մարուանը] ասաց՝ ինձ համար անտանելի է այն, ինչի մասին խոսելու եմ, բայց և այնպես ինձանից բացի ոչ ոք չի կարող այդ հարցը լուծել: Ասաց՝ իսկ ի՞նչ է դա: Ասաց Մարուանը՝ խաղարների ներսուժումը իսլամի երկիր, Ջառահի և այլ մահմեդականների սպանությունը հուսալքում առաջացրին մահմեդականների մեջ: Հավատացելոց իշխանը որոշեց իր եղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին, ուղարկել նրանց (խաղարների) դեմ, սակայն երդվում եմ ալլահով, որ նրա ոտքը հազիվ է դիպել նրանց ցածրագիր հողերին: Երբ նա (Մասլաման) տեսավ իր զորքերի հոժ բազմությունը, ոգևորությունը նամակ գրեց խաղարներին՝ նրանց պատերազմ հայտարարելով: Դրանից հետո երեք ամիս սպասեց, մինչև որ նրանք (խաղարները) պատրաստվեցին ու զորք հավաքեցին: Երբ մտավ նրանց երկիրը, լկարողացավ հաղթել նրանց և հասցրեց սոսկ գլուխն ազատել: Կամենում եմ, որ ինձ թույլ տաս արշավանք կատարել, մեզանից ջնջել ամոթը և թշնամուց վրեժ լուծել:

Ասաց [խալիֆան]՝ Թույլ եմ տալիս:

Ասաց՝ ինձ պետք է հարյուր քսան հազար զորք տաս:

Ասաց՝ համաձայն եմ:

Ասաց՝ բայց պետք է այդ բանը թաքուն պահես բոլորից:

Ասաց՝ համաձայն եմ և քեզ էլ Հայաստանի կառավարիչ եմ նշանակում:

Հրաժեշտ տվեց նրանց և գնաց Հայաստան որպես կառավարիչ: Հի-

շամը զորքեր ուղարկեց Ասորիքից, Իրաքից և Զազիրայից: Այսպիսով, նրա (Մարուանի) մոտ հավաքվեց հարյուր քսան հազար [կանոնավոր] զորք և կամավորներ: Նա ձևացրեց, թե ալանների դեմ արշավանքի է գնում և իրոք դիմեց նրանց երկիրը, իսկ խազարաց թագավորին դիմեց հաշտություն առաջարկելով: Սա համաձայնեց և մարդ ուղարկեց հաշտություն կնքելու նպատակով: [Մարուանը] իր մոտ պահեց դեսպանին, մինչև որ վերջացրեց պատրաստությունը և արեց ինչ որ կամենում էր: Ապա սկսեց կոպիտ խոսել նրանց (խազարների) հետ, պատերազմ հայտարարեց և նույն դեսպանի միջոցով այդ բանը հայտնեց նրա տիրոջը: Սակայն հանձնարարեց իր մարդկանց, որ նրան (դեսպանին) տանեն երկար ճանապարհով, իսկ ինքը զնաց ամենակարճ ճանապարհով: Երբ դեսպանը հասել էր տիրոջ մոտ, Մարուանն արդեն այնտեղ էր: Նա տեղեկացրեց իր տիրոջը, թե ինչպես Մարուանը զորք է հավաքել ու պատրաստվել:

Խազարաց թագավորը խորհրդակցեց իր մերձավորների հետ, որոնք ասացին՝ սա քեզ խաբեց ու ներխուժեց քո երկիրը: Եթե սպասես զորքդ հավաքելու, այդ բանը երկար կտևի և նա (Մարուանը) կանի ինչ որ կամենում է: Իսկ եթե այս վիճակում դուրս գաս նրա դեմ կհաղթի քեզ ու փախուստի կմատնի: Մեր կարծիքն այն է, որ պետք է նահանջել մինչև քո երկրի ամենախորքը և թողնել նրան, որ անի ինչ ուզում է:

Նա ընդունեց այդ առաջարկը և զնաց ինչպես ասել էին: Մարուանը մտավ նրա երկիրը, խորացավ, ավերեց այն, ավարի տվեց, գերեվարեց ու հասավ մինչև ամենախորքերը: Նա մի քանի օր մնաց, մինչև որ ստորացրեց նրանց և վրեժ լուծեց: Նա մտավ Սարիրի (գահի) տիրոջ՝ երկիրը, կոտորեց ժողովրդին, գրավեց բերդերը: Թագավորը հպատակվեց նրան և հաշտություն կնքեց, խոստանալով տալ 1500 երիտասարդ տղա, հինգ հարյուր սևահեր աղախին և հարյուր հազար մոդ ցորեն, որը պետք է տանեին Բաբ: Մարուանը հաշտություն կնքեց Տումանի բնակիչների հետ հարյուր երիտասարդ տղա երկու մասով [տալու պայմանով], ինչպես նաև քսան հազար մոդ ցորեն [պահանջեց]: Ապա մտավ Զարիքի րան երկիրը և նրա թագավորի հետ հաշտություն կնքեց: Ապա եկավ Համդին երկիրը, սակայն Համդինը մերժեց հաշտություն կնքել: Նա պաշարեց ու գրավեց նրա բերդը: Ապա եկավ Սուդան և հաշտության պայմանագրով նվաճեց ու պարտավորեցրեց Քիրշանշահին տարեկան տասը հազար մոդ ցորեն տանել Բաբ (Գարբանդ): Ապա պաշարեց Լաքզի տիրոջ բերդը, որը մերժեց հարկ վճարել: Լաքզի թագավորը դուրս եկավ խազարաց թագավորի մոտ զնալու նպատակով, սակայն մի հովիվ նետով սպանեց նրան, առանց իմանալու, թե ով է: Ապա Լաքզի ժողովրդը Մարուանի հետ հաշտություն կնքեց, իսկ նա մի կառավարիչ նշանակեց նրանց մոտ: Ապա զնաց Շարուան ամրոցը, որը ծովի ափին էր և բնակիչ-

ները հնազանդվեցին նրան, վերջապես դիմեց Գուդանիյա (Գիդոյք), հաղթեց նրա (բնակիչներին) ու վերադարձավ:

էջ 216—217

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուավիա իբն Հիշամը ամառային «ձախ» արշավանք կատարեց ու հասավ Ակրանի արվարձանը (ուբադ), իսկ Աբդալլահ ալ-Քաթթալը բախվեց Կոստանդինի (Կոսթանթին) և այլոց հետ: Հաղթեց ու գերեց Կոստանդինին:

Այդ տարում Սուլայման իբն Հիշամը ամառային «աջ» արշավանք կատարեց ու հասավ Կեսարիա (Կայսարիյա):

Այդ տարում, Խականի պարտվելուց հետո, եկավ Մասլամա իբն Աբդալ-Մալիքը ու կարգի բերեց գործերը, կառուցեց Բաբը:

Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչն էր Մարուան իբն Մուհամմադը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՆԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(21 փետրվար 733—9 փետրվար 734)

էջ 217

Այդ տարում Մուավիա իբն Հիշամը արշավեց Ռումի երկիրը: Նույն տարում ժանտախտ եղավ Ասորիքում:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(10 փետրվար 734—30 հունվար 735)

էջ 217

Այդ տարում Մուավիա իբն Աբդալ-Մալիքը ամառային արշավանք կատարեց Ռումի երկիրը: Մաստիկ ժանտախտ եղավ Իրաքում:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(31 հունվար 735—19 հունվար 736)

էջ 219

Այդ տարում Մուավիա իբն Հիշամը ամառային «ձախ» արշավանք կատարեց, իսկ Սուլայման իբն Հիշամը՝ ամառային «աջ» արշավանք Զազիրայի կողմից և իր ջոկատները սփռեց Ռումի երկրում:

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմադը, որը Հայաստանի կառավարիչ էր, երկու բանակ ուղարկեց, որոնցից մեկը ավանաց (ալ-Վան) երեք բերդեր գրավեց, իսկ մյուսը պաշարեց Տումանշահը, իսկ ժողովուրդը հաշտություն կնքեց:

էջ 224

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչն էր Մարուան իբն Մուհամմադը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(20 հունվար 736—7 հունվար 737)

էջ 224

Այդ տարում Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆայի] երկու որդիները՝ Մուսավիան և Սուլայմանը, արշավեցին Ռումի երկիրը:

էջ 226

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմադը Հայաստանից արշավեց Վարնիսի⁷³ երկիրը երեք կողմից: Վարնիսը փախավ խաղարաց երկիրը և ամրացավ մի բերդում: Մարուանը բանակ դրեց նրա բերդի առջև, պաշարեց և ջարանետ մեքենաներ (մանջանիկ) դրեց: Վարնիսին սպանեց մի պատահական անցորդ, որը նրա գլուխն ուղարկեց Մարուանին: Մարուանը այն ցուցադրեց բերդի պաշտպաններին, որի հետևանքով նրանք ընդունեցին նրա պայմանները: Նա կոտորեց ռազմիկներին, իսկ նրանց ընտանիքները գերեվարեց:

Այդ տարում Հայաստանի կառավարիչն էր Մարուան իբն Մուհամմադ իբն Մարուանը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆԻՆ ԹՎԱԿԱՆ

(8 հունվար 737—28 դեկտեմբեր 737)

էջ 233—234

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Վալիդ իբն ալ-Կական արշավեց Ռումի երկիրը:

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմադը արշավեց Հայաստան, մտավ

ավանաց երկիրը և առաջ ընթացավ, մինչև որ հասավ խաղարաց երկիրը, անցավ Բալանջար, Սամանդար [Քաղաքներով] և հասավ ալ-Բայդա (ըսպիտակ), ուր հականն էր լինում: Սակայն հականը փախավ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆ ԹՎԱԿԱՆ

(29 դեկտեմբեր 737—17 դեկտեմբեր 738)

էջ 239

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իսհակ իբն Սալմ ալ-Ուկայլին արշավեց Տումանշահ, գրավեց բերդերը և երկիրն ավերեց:

Այդ տարում Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչն էր Մարուան իբն Մուհամմադը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՄԵՆԿ ԹՎԱԿԱՆ

(18 դեկտեմբեր 738—6 դեկտեմբեր 739)

էջ 240

Այդ տարում Մասլամա իբն Հիշամը արշավեց Ռումի երկիրը և ցորենի շտեմարաններ (մաթամիր)⁸⁰ գրավեց:

էջ 245

ՄԱՐՈՒԱՆ ԻԲՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԿ ԻԲՆ ՄԱՐՈՒԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

[Հարյուր] քսանմեկ թվականին Մարուան իբն Մուհամմադ իբն Մարուանն արշավեց Հայաստանի [որոշ մասեր], որի կառավարիչն էր: Հասավ Սարիրի տիրոջ բերդը, սպանեց ու գերեվարեց, ապա հասավ մի ուրիշ բերդ, սպանեց ու գերեվարեց. մտավ Ղուժիկ⁸¹ բերդը, որտեղ էր թագավորի դուստրը և նրա գահը: Թագավորը փախավ նրանից ու հասավ մի բերդ, որը կոչվում էր խայզաջ, ուր նրա ոսկե գահն էր: Մարուանը առաջ շարժվեց և ամբողջ ամառն ու ձմեռը կովեց նրա դեմ: Թագավորը համաձայնեց տարեկան տալ հազար գլուխ [անասուն] և հարյուր հազար մող [ցորեն]:

Մարուանը գնաց ու մտավ Աղրուբիթրան երկիրը, որի թագավորը հաշտություն կնքեց նրա հետ, ապա ներխուժեց Տուման երկիրը, որի հետ հաշտություն կնքեց: Առաջ խաղաց, մինչև որ հասավ Համզին, որն ավերեց և ապա պաշարեց մեկ ամիս նրա բերդերից մեկը, մինչև որ ստիպեց հաշտություն կնքել: Մարուանը եկավ Մասդարա երկիրը, որը հաշտու-

թյամբ նվաճեց: Ապա գրավեց Քիրանը, (Գիրան) և նրա հետ հաշտութիւն կնքեցին Քաբարսարանն ու Ֆիլանը և ծովափնյա բոլոր նահանգները՝ Հայաստանից մինչև Քաբարիստան:

էջ 245

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մասլամա իբն Հիշամը արշավեց Ռումի երկիրը և գրավեց ցորենի շտեմարանները (մաթամիր):

Այդ տարում Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարին էր Մարուան իբն Մուհամմադը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(7 դեկտեմբեր 739—25 նոյեմբեր 740)

էջ 248

ԲԱԹԹԱԼԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ՝ ՌՈՒՄԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Այդ տարում մի խումբ մահմեդականներին հետ Ռումի երկրում սպանվեց Բաթթալը⁸², իսկ նրա բուն անունն էր Աբդալլահ Աբու-լ-Հուսայն ալ-Անթաբի (Անտիոքացի): Ասվում է նաև, որ [սպանվեց] հարյուր քսաներեք թվականին: Նա հաճախ էր արշավում Ռումի երկիրը, ասպատակում և մեծ անուն ունեւր նրանց մոտ ու վախենում էին նրանից: Պատմվում է, որ նա նրանց երկիրը կատարած արշավանքներից մեկի ժամանակ իր ընկերակիցներին հետ գիշերանց մտել է մի գյուղ, ուր մի կին իր լացող երեխային ասում էր՝ լո՛ւի՛ր, թե չէ քեզ Բաթթալին կտամ, ապա բարձրացնում է ձեռքի վրա և ասում՝ վերցրու Բաթթալ: Իսկ նա վերցնում է [երեխային] նրա ձեռքից:

Աբդ ալ-Մալիքն իր որդու՝ Մասլամայի, հետ նրան ուղարկեց Ռումի երկիրը և հրամանատար դարձրեց Ջազիրայի ու Ասորիքի վրա: Իր որդուն հրամայեց, որ նրան հանձնի առաջապահ զորքը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(15 նոյեմբեր 741—3 նոյեմբեր 742)

էջ 254

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սուլայման իբն Հիշամը ամառային արշավանք կատարեց: Նա հանդիպեց Ռումի թագավոր Լեոնին (Ալյուն) և կողոպտեց [նրա ճամբարը]:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(4 նոյեմբեր 742—24 նոյեմբեր 743)

էջ 261

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Ջապետրայի (Ջիբաթրա) վրա: Սա մի հին բերդ է, որը գրավել էր Հարիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրին. հոռոմները քանդեցին այն, ապա վերակառուցվեց, սակայն ոչ ամուր ձևով և հոռոմները կրկին եկան ու քանդեցին Մարուան իբն Մուհամմադ ալ-Հիմարի (ալմանակ) ժամանակ: Ռաշիդը վերակառուցեց այն և զորք տեղավորեց: Մամունի օրոք հոռոմները հարձակվեցին ու քանդեցին, իսկ Մամունը հրամայեց նորոգել ու ամրացնել: Հոռոմները հարձակվեցին նաև Մուասսիմի օրոք, ինչպես հիշելու ենք, եթե ալլահը կամենա: Այս բոլորը հենց այնպես հիշեցի, որովհետև չգիտեմ [բոլոր] դեպքերի թվականները:

Այդ տարում վալիդ [խալիֆան] իր եղբորը՝ Ղամր իբն Յազիդին, [Ռումի դեմ] արշավանքի հրամանատար նշանակեց, իսկ ծովերի վրա հրամանատար կարգեց Ասուադ իբն Բիլալ ալ-Մուհազիին, որին ուղարկեց Կիպրոս որպեսզի բնակիչներին առաջարկի ընտրություն կատարել՝ Ասորիք գնալ կամ Ռումի երկիրը: Մի խումբ ցանկացավ մահմեդականների մոտ լինել և նրանց բերեցին Ասորիք, իսկ ուրիշներն ընտրեցին Ռումի երկիրը և նրանց էլ այնտեղ ուղարկեցին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(25 նոյեմբեր 743—12 նոյեմբեր 744)

էջ 264—266

ՎԱԼԻԻ ԻԲՆ ՅԱԶԻԴ ԻԲՆ ԱԲԻ ԱԼ-ՄԱԼԻԲԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ջումադա Բ ամսում սպանվեց ալ-Վալիդ իբն Յազիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք [խալիֆան], որին նակիս (տհաս, պակաս) էին կոչում: Սուլանություն պատճառը նրա անառակությունն էր ու զեխությունը: Երբ խալիֆա դարձավ, շարունակեց զբաղվել խաղամուրոթյամբ, հաճոյասիրությամբ, որսորդությամբ, գինեմուրոթյամբ և անառակությամբ, իսկ այս բանից դժգոհ էին ժողովուրդը և զորքը...:

[Սպանություն] լուրը հասավ Մարուան իբն Մուհամմադին, որը Հայաստանում էր և զրեց Սաիդ իբն Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուանին հրամայելով մարդկանց արգելել, զգուշացնել դավադրություններից և վախեցնել վատ հետևանքներով...:

ՄԱՐՈՒԱՆ ԻՔՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԿԻ ԸՄԲՈՍԱՅՈՒՄԸ

Այդ տարում Մարուան իբն Մուհամմազը ըմբոստացավ Յազիդ (Եզիդ) իբն ալ-Վալիդ [խալիֆայի] դեմ:

Դրա պատճառն այն էր, որ երբ Վալիդը սպանվեց, Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան իբն Մուհամմազը, Վալիդի եղբոր՝ ալ-Ղամր իբն Յազիդի հետ, խառնուում էր՝ [Ռումի դեմ] ամառային արշավանքից վերադարձից հետո: Իսկ Ջազիրայում Աբդու իբն ալ-Ռիահ ալ-Ղասսանին կառավարիչ էր՝ Վալիդի կողմից նշանակված: Երբ Վալիդը սպանվեց, Աբդուն շարժվեց դեպի Ասորիք, իսկ Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան իբն Մուհամմազը հարձակվեց խառանի (Հառան) ու Ջազիրայի վրա և գրավեց: Ապա գրեց իր հորը, որը Հայաստանում էր, տեղեկացնելով այդ մասին և շտապեցնելով, որ օգնության հասնի: Մարուանը երթի պատրաստվեց և մարդ ուղարկեց Սահմանային գոտին (Սուլուր)՝ այն կառավարելու և պաշտպանելու համար: Նա ձեացրեց, որ Վալիդի արյան վրեժն է պահանջելու և առաջ խաղաց իր զինվորների հետ, միասին տանելով պաղեստինցի Սաբիտ իբն Նաիմ ալ-Ջուլամիին, որի հետ նրա բարեկամության պատճառն այն էր, որ Հիշամը [Ժամանակին] բանտարկել էր նրան (Սաբիտին): Նրա բանտարկության պատճառն այն էր, որ երբ Աֆրիկայի կառավարիչ Քուլսում իբն Իյադին սպանել էին, Հիշամը [Սաբիտին] Աֆրիկա էր ուղարկել, սակայն սա զինվորներին փշացրել էր, իսկ Հիշամը բանտարկել տվեց նրան: Մարուանն իր այցելություններից մեկում դիմեց Հիշամին և բարեխոսեց նրա համար: Սա արձակեց նրան, և [Մարուանը] բարեկամացավ նրա հետ:

Արդ, երբ Մարուանը այսպիսի ընթացք բռնեց, Սաբիտ իբն Նաիմը (Նուայմ) հրամայեց Մարուանի մարդկանց, որոնք Ասորիքից էին եկել, թողնել Մարուանին և իրեն միանալ՝ Ասորիք վերադառնալու համար: Նրանք պատասխանեցին նրա կոչին, և նրա մոտ Մարուանի մոտ եղածի կրկինը հավաքվեց և զուգը զիրք բռնեցին:

Երբ առավոտ եղավ, աատերազմի պատրաստվեցին: Մարուանը մուսնտիկներ ուղարկեց գորբերի մեջ, որոնք կանչում էին՝ ո՛վ Ասորիքի մարդիկ, ինչը ձեզ ստիպեց այդ անելու: Չէ՞ որ ես ձեզ լավ եմ վերաբերվել: Պատասխանեցին՝ մենք քեզ հնազանդվում էինք ինչպես խալիֆային, իսկ այժմ նա (խալիֆան) սպանվել է և Ասորիքի ժողովուրդը ընտրել է Յազիդին [որպես խալիֆա]. ուստի հետևելով Սաբիտին, կամեցանք մեր դավառները վերադառնալ: Ասաց [Մարուանը]՝ ստում եք, դուք չեք ուզում այն, ինչ ասում եք, այլ ուզում եք կողոպտել ձեր ձանապարհին պատահած զիմմի մարդկանց ունեցվածքը: Իմ և ձեր միջև մի-

այն սուրը կարող է դատել, սակայն եթե գաք ինձ մոտ և ձեզ կովի տանեմ, ապա կթողնեմ, որ վերադառնանք ձեր գավառները: Հնազանդվեցին նրան և նա ձերբակալեց Սաբիտ իբն Նուայմին ու որդիներին բանտարկեց, իսկ զինվորներին՝ հսկողություն տակ տարավ, մինչև որ հասան խառան ու հասցրեց Ասորիք: Նա կոչ արեց Ջազիրայի [մարտունակ] բնակիչներին, որ ներկայանան: Ներկայացան քսան հազարից ավելի և նա պատրաստվեց Յազիդի դեմ գնալու:

Յազիդը գրեց նրան, համոզելով, որ իրեն տա ընտրությունը (բայա), իսկ ինքը նրան կտա այնքան իշխանություն, ինչքան Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան [խալիֆան] տվել էր նրա հորը՝ Մուհամմազ իբն Մարուանին, այսինքն՝ Ջազիրան, Հայաստանը, Մոսուլն ու Ատրպատականը: Մարուանը [խալիֆայի] ընտրությունը նրան տվեց, իսկ Յազիդը շնորհեց վերոհիշյալ նահանգների [իշխանությունը]:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(11 սեպտեմբեր 747—30 օգոստոս 748)

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Վալիդ իբն Հիշամը ու գրավեց ալ-Ամիլը (ալ-Ումկ) և Մարաշի բերդը կառուցեց:

ԻԲՐԱՀԻՄ ԻՔՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԿԻ ԻՔՆ ԱԼԻ ԱԼ-ԻՄԱՄԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հիշել ենք նրա բանտարկության պատճառը, իսկ նրա մահվան մասին տարբեր կարծիքներ կան: Ասվում է, որ Մարուանը նրան բանտարկեց խառանում, ինչպես նաև Սաիդ իբն Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մալիքին, նրա երկու որդիներին՝ Օսմանին և Մարուանին, ինչպես նաև Աբդալլահ իբն Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզին, ալ-Աբբաս իբն ալ-Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքին և Աբու Մուհամմազ ալ-Մուֆիանին: Այս բոլորից խառանում տեղի ունեցած մի համաճարակի ղոհ գնացին ալ-Աբբաս իբն ալ-Վալիդը, Իբրահիմ իբն Մուհամմազ իբն Ալի ալ-Իմամը և Աբդալլահ իբն Օմարը:

Մարուանի՝ Ջարի մոտ կրած պարտությունից մեկ շաբաթ առաջ Սայիդ իբն Հիշամը և նրա հորեղբոր որդին, այլ բանտարկյալների հետ միասին, ապստամբեցին, սպանեցին բանտապետին և դուրս եկան: Սակայն խառանի բնակիչները, ամբոխի հետ միասին սպանեցին նրանց: խառանի բնակիչների սպանածների մեջ էին Շուրահիլ իբն Մասլամա իբն Աբդ

ալ-Մալիբը, Արդ ալ-Մալիբ իբն Բիշը ալ-Տաղլիբին և շորթորդ Արմինիա-
յի պատրիկը, որի անունն էր Քուշան⁵⁵:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(20 օգոստոս 749—8 օգոստոս 750)

էջ 330

ՄԱՐՈՒԱՆ ԻԲՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԿ ԻԲՆ ՄԱՐՈՒԱՆ ԻԲՆ ԱԼ-ՀԱՔԱՄԻ
ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հարյուր երեսուներկու թվականի Զուլ-Հիջջա [ամսից] երեք օր
մնացած (6 օգոստոս 750) սպանվեց Մարուան իբն Մուհամմադը, Բու
Սիրում, որը Եգիպտոսի գավառներից է:

Երբ Մարուանը Զաբի մոտ պարտվեց Աբդալլահ իբն Ալիից, եկավ
Մոսուլ քաղաքը, ուր կալին Հիշամ իբն Ամրու ալ-Տաղլիբին և Բիշը իբն
Նուզայմ ալ-Ասադին, որոնք կամուրջը փակել էին: Ասորիբի զորքերը
գոռացին նրանց՝ սա հավատացելոց իշխան Մարուանն է: Ասացին՝ սը-
տում եք, հավատացելոց իշխանը չի փախչի: Եվ Մոսուլի բնակիչները
հայհոյեցին նրան ու ասացին՝ ո՛վ ցնդած ապիկար, փառք ալլահին, որ
ձեք իշխանությունը վերացրեց և պետությունը ոչնչացրեց: Փառք ալլահին,
որը մեր մարգարեի տան մարդկանց⁵⁵ բերեց [իշխանության գլուխ]:

Երբ այս խոսքերը լսեց, գնաց մի գյուղի ուղղությամբ և Տիգրիսի
անցնելով դիմեց Նաուան (Հաուան), ուր իր եղբորորդին՝ Իբբան իբն Յա-
զիդ իբն Մուհամմադ իբն Մարուանը, կառավարիչ էր՝ [իր կողմից նշա-
նակված]: Այնտեղ մնաց քսան օրից մի քիչ ավելի:

Եկավ Աբդալլահ իբն Ալին, որը հասավ Մոսուլ ու մտավ [քաղաքը]:
Նա պաշտոնից հանեց Հիշամին և կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ
իբն Սուլին: Ապա հետապնդեց Մարուան իբն Մուհամմադին և երբ Աբ-
դալլահը նրան մոտեցավ, Մարուանը իր զորքի ու ընտանիքի հետ փա-
խավ՝ թողնելով Նաուանում իր եղբորորդուն՝ Իբբան իբն Յազիդին, իսկ
նրա հետ նաև Ումմ Օսմանին՝ Մարուանի դստերը:

Աբդալլահ իբն Ալին եկավ Նաուան և նրան Իբբանը դիմավորեց սև⁵⁶
[դրոշակով] և ընտրությունը նրան տվեց: Նա հնազանդվեց նրան (Աբ-
դալլահին), իսկ վերջինս ապահովեցրեց նրան, ինչպես նաև Նաուանի ու
Զազիրայի բոլոր բնակիչներին:

Իսկ Մարուանը գնաց Եմեսա (Հիմս), որի բնակիչները հպատակ-
վեցին ու հնազանդվեցին նրան: Նա այնտեղ երկու, թե՛ երեք օր մնաց ու
հեռացավ:

էջ 335

ՋԱԶԻՐԱՅԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ՝ [ԽԱԿԻՑԱՅԻՑ] ՀՐԱԺԱՐՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Զազիրայի բնակիչները հրաժարվեցին Աբու-լ-Աբբաս
Սաֆահից⁵⁶ և շարժվեցին դեպի Նաուան, ուր Մուսա իբն Քաաբն էր, Սաֆ-
հի զորքերից երեք հազար հոգու հետ, և պաշարեցին նրան: Սակայն
Զազիրայի ժողովուրդը ղեկավարող առաջնորդ շուներ: Նրանց դեմ ելավ
Իսհակ իբն Մուսլիմ ալ-Ուկայլին, որը եկավ Հայաստանից: Սա դուրս էր
եկել, երբ Մարուանի պարտության լուրը հասել էր նրան: Զազիրայի ժո-
ղովուրդը հավաքվեց ու պաշարեց Մուսա իբն Քաաբին մոտավորապես
երկու ամիս:

Աբու-լ-Աբբասը իր եղբորը՝ Աբու Զաֆարին, ուղարկեց իր մոտ եղած
զորքերի հետ, որոնք վասիթում պաշարել էին իբն Հուբայրային: [Աբու
Զաֆարը] շարժվեց դեպի Կիրկիսիա և Ռակկա, որոնց բնակիչները հրա-
ժարվել էին [Սաֆահիին ընդունել]: Ապա գնաց դեպի Նաուան, իսկ Իսհակ
իբն Մուսլիմը դիմեց Եգիպտոս (Ռուհա): Այս բոլորը կատարվեց հարյուր
երեսուներեք թվականին (750—751):

Մուսա իբն Քաաբը դուրս եկավ Նաուանից ու բախում ունեցավ Աբու
Զաֆարի հետ: Իսհակ իբն Մուսլիմն իր եղբորը՝ Բաքբար իբն Մուսլի-
մին, ուղարկեց Ռաբիա [ցեղերի] մոտ՝ Դարա և Մարդին: Այդ ժամանակ
Ռաբիայի ցեղապետը մի մարդ էր Հարուրիյա [տոհմից] և նրա անունն
էր Բարիբա: Աբու Զաֆարը նրանց կողմը գնաց և խիստ բախումից հետո
Բարիբան սպանվեց ճակատամարտում: Բաքբարը գնաց իր եղբոր՝ Իսհա-
կի, մոտ Եգիպտոս և Իսհակը նրան փոխանորդ թողեց Եգիպտոսում, իսկ
ինքը Սամոսատ (Սումայասթ) գնաց մեծ զորքով: Աբու Զաֆարը եկավ
Եգիպտոս և նրա ու Բաքբարի միջև ընդհարումներ եղան:

Սաֆահի գրեց Աբդալլահ իբն Ալիին՝ հրամայելով, որ իր զորքով
գնա Սամոսատ: Սա գնաց ու կանգ առավ Իսհակի մոտ Սամոսատում: Այդ
ժամանակ Իսհակը վախժան հազարով կանգնած էր Եգիպտոսի այն ափին:
Աբու Զաֆարը եկավ Եգիպտոսից և Իսհակին յոթ ամիս պաշարեց Սամո-
սատում: Իսհակն ասում էր՝ իմ վզին է ընտրություն [պարտքը] և ես շեմ
կարող այն մոռանալ, մինչև որ իմանամ նրա տերը մեռած կամ սպան-
ված է: Աբու Զաֆարը նրան լուր ուղարկեց, թե Մարուանը սպանված է:
[Իսհակը] ասաց՝ պետք է վստահ լինեմ: Երբ վստահ դարձավ, հաշտու-
թյուն և երաշխավորագիր խնդրեց: Այդ մասին Սաֆահին գրեցին և սա
հրամայեց նրան ու ընկերակիցներին երաշխավորել: Այդ մասին գրու-
թյուն պատրաստվեց և Իսհակը եկավ Աբու Զաֆարի մոտ, որի հետ ըն-
կերության հիշատակներ ունեք, Զազիրայի և Ասորիբի ժողովուրդը հան-
դարտվեց: Աբու-լ-Աբբասն իր եղբորը՝ Աբու Զաֆարին, նշանակեց Զա-

դիրայի, Հայաստանի, Ատրպատականի կառավարիչ: Եվ այսպես մնաց
[Աբու Զաֆարը] մինչև խալիֆա դառնալը:

Էջ 339

**ՅԱԶԻԱ ԻՐԵՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻՒ ՄՈՍՈՒԼԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՆՇԱՆԱԿՎԵԼՈՒ ԵՎ
ԳՐԱ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՊԱՏՄՎԱՍՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Այդ տարում Սաֆֆահը իր եղբորը՝ Յահիա իրն Մուհամմադին Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ իրն Մուլի փոխարեն:

Բանն այն է, որ Մոսուլի բնակիչները ընդվզեցին Մուհամմադ իրն Մուլի դեմ, ասելով՝ չենք ուզում արյունարբուի ստորադրյալին, և դուրս բշեցին նրան: Սա գրեց Սաֆֆահին այդ մասին, իսկ վերջինս իր եղբորը՝ Յահիա իրն Մուհամմադին նշանակեց կառավարիչ և տասներկու հազար զորքով ուղարկեց:

Նա իջևանեց իշխանական սալատում, որը գլխավոր մզկիթի մոտ էր և ոչ մի վատ արարք չգործեց ժողովրդի դեմ ու ոչ մի բանի արգելք չդարձավ: Ապա նրանց հրավիրեց և [հանկարծակի] տասներկու մարդ սպանեց:

Այդ ժամանակ բնակիչները փախան և գենք վերցրին: Սակայն նա երաշխավորագիր տվեց և հրամայեց, որ մուսնետիկը կանչի, թե ով որ մզկիթ մտնի ապահովության մեջ կլինի: Մարդիկ խուսերամ եկան, իսկ Յահիան մզկիթի դռների վրա մարդիկ նշանակեց, որոնք [մտնողներին] անխնա սրի քաշեցին: Ասվում է, որ այսպիսով տասնմեկ հազար սպանվեց միայն կնիք⁸⁷ ունեցողներից, իսկ կնիք չունեցողներից՝ անհաշիվ:

Երբ գիշերը վրա հասավ, Յահիան լսեց կանանց ողբը, որոնց ամուսիններն սպանված էին: Հարցրեց այդ մասին և նրան հայտնեցին: Այն ժամանակ նա ասաց՝ վաղը կսպանեք նաև կանանց ու երեխաներին: Այդպես էլ արեցին և երեք օր կոտորած եղավ: Սակայն նրա բանակում կար մի զորավար, որը ձեռքի տակ ուներ շորս հազար զինջի (սևամորթ) և սրանք կանանց բռնությամբ հափշտակեցին:

Երբ Յահիան երրորդ օրը վերջացրեց կոտորածը Մոսուլում, շորրորդ օրը ձի նստած դուրս եկավ՝ իր հետ ունենալով [ուզմիկներ] մերկացրած նիզակներով ու սրերով: Նրա ճամփան կտրեց մի կին՝ բռնելով ձիու սանձը: Նրա մարդիկ ուզեցին սպանել նրան, սակայն նա արգելեց: Կինն ասաց՝ մի՞թե դու Հաշիմի⁸⁸ տոհմից չես, մի՞թե ավազի մարգարեի հորեղբորորդին չես: Ինչպե՞ս ես թույլ տալիս, որ մահմեդական արար կանանց

[հափշտակեն] զինջիները (սևամորթները) և ամուսնանան: [Յահիան] չպատասխանեց նրան և հրամայեց ապահով տեղ հասցնել, քանզի նրա խոսքերը ազդել էին իր վրա: Հաջորդ օրը նա հրավիրեց զինջիներին դրամ բաժանելու պատրվակով: Երբ հավաքվեցին, հրամայեց բոլորին կոտորել:

Ասվում է, որ Մոսուլի բնակիչների կոտորածի պատճառը նրանց համակրանքն էր Օմայանների նկատմամբ և ատելությունը՝ Աբբասյանների: Մի կին իր գլուխն էր լվացել և խթմիյյա (տուղտ) բույսը տանիքից գցել էր ցած և սա ընկել էր խորասանյան ուզմիկներից մեկի գլխին: Կարծելով, որ գիտմամբ է արված, նա հարձակվել էր տան վրա և սպանել բնակիչներին: Քաղաքի ժողովուրդը ոտքի էր կանգնել ու սպանել նրան, որից հետո խռովությունը տարածվել էր:

Էջ 340

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սաֆֆահը իր եղբորը՝ Մանսուրին, նշանակեց Ջազիրա-թի: Ատրպատականի ու Հայաստանի կառավարիչ:

[Այսպիսով], Ջազիրայի, Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարիչը դարձավ Աբու Զաֆար Իրն Մուհամմադ Իրն Ալին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(9 օգոստոս 750—29 հուլիս 751)

Էջ 341

ՀՈՒՈՄՆԵՐԻՒ ՄԱԼԱԹԻԱՆ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավոր Կոստանդինը⁸⁹ եկավ Մալաթիա ու Կամախ (Քամախ):

Նա պաշարեց Կամախը, որի բնակիչները օգնության կանչեցին Մալաթիայի ժողովրդին: Այնտեղից եկավ ութ հարյուր ուզմիկ, որոնց հոտմենները հաղթեցին, իսկ մահմեդականները փախուստի դիմեցին: Հոտմենները եկան պաշարեցին Մալաթիան: Այդ ժամանակ Ջազիրան, ինչպես տեսանք, խռովյալ վիճակում էր, իսկ նրա կառավարիչ Մուսա իրն Քաբըը իսառանում էր: Կոստանդինը Մալաթիայի ժողովրդին լուր ուղարկեց, թե ես ձեզ պաշարում եմ ոչ առանց տեղյակ լինելու մահմեդականների երկպառակություն մասին, այնպես որ ես ձեզ կտամ երաշխավորագիր և դուք կզնաք իսլամի երկիրը, իսկ Մալաթիան ես կվերացնեմ:

Սրանք չպատասխանեցին նրան, իսկ նա քարանետ մեքենա դրեց և նրանք հպատակվեցին ու հանձնեցին քաղաքը՝ երաշխավորագիր ստանալով, և ապա տեղափոխվեցին իսլամի երկիրը: Նրանք իրենց հետ տարան ինչ որ կարող էին տանել, իսկ ինչ չէին կարող՝ զցեցին ջրհորներն ու կոյուղին: Երբ նրանք շարժվեցին, հոռոմները տեղեկացան այդ մասին: Նրանք գնացին ու ցրվեցին Ջաղիրայի տարբեր կողմերում:

Ռումի թագավորն եկավ Կարնո քաղաք (Կալիկալա), կանգ առավ Մարջ ալ-Խիսիյյ (նեբքինու դաշտ) վայրում և ուղարկեց հայազգի Քուշանին, որը սպաշարեց այն: Եվ ահա քաղաքի բնակիչներին երկու հայ եղբայրներ պարիսպների մեջ անցք բացեցին և Քուշանը իր մարդկանց հետ մտավ քաղաք: Նրանք հաղթեցին, տղամարդկանց կոտորեցին, կանանց գերեվարեցին: Իսկ կառավարչին տարան Ռումի թագավորի մոտ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(30 հուլիս 751—17 հուլիս 752)

էջ 344

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սաֆֆահը Հիրայից Անբար փոխադրվեց Զուլ-Հիջջա ամսին (19 հունիս—17 հուլիս 752):

Այդ տարում⁹⁰ ճանապարհների [լույսի] և մղոնների նշաններ դրվեցին Քուֆայի և Մեքքայի միջև: Ուխտավորներին առաջնորդեց Իսա իբն Մուսան, որը Քուֆայի կառավարիչն էր: Իսկ Քուֆայի դատավորն էր իբն Աբի Լայլան:

Մադինայի, Մեքքայի (Մաքքա), Թաիֆի և Յամամայի կառավարիչն էր Զիադ իբն Ուբայդալլահը:

Ծմենի (Յաման) կառավարիչն էր Ալի իբն ալ-Ռաբի ալ-Հարիսին: Բասրայի և գավառների ու Տիգրիսի շրջանների ու Օմանի (Ումման) կառավարիչն էր Սուլայման իբն Ալին: Իսկ դատավորն էր Իբադ իբն Մանսուրը:

Սինդի կառավարիչն էր Մուսա իբն Քաարը:

Խորասանի, Զիբալի կառավարիչն էր Աբու Մուսլիմը:

Պաղեստինի (Յիլասթին) կառավարիչն էր Սալիհ իբն Ալին:

Եգիպտոսի (Միսր) կառավարիչն էր Աբու Աունը:

Մոսուլի կառավարիչն էր Իսմաիլ իբն Ալին:

Հայաստանի (Արմինիա) կառավարիչն էր Յազիդ իբն Ուսայդը:

Ատրպատականի կառավարիչն էր Մուհամմադ իբն Սուլը:

Հարկային դիվանի [պետն] էր Խալիդ իբն Բարմաքը:

Ջաղիրայի կառավարիչն էր (փոխարքա) Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրը, իսկ նրա տեղակալներն Ատրպատականի ու Հայաստանի վրա արդեն հիշել ենք:

Ատրիբի (Շամ) կառավարիչն էր Աբդալլահ իբն Ալին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԶՈՐ ԹՎԱԿԱՆ

(27 հունիս 754—15 հունիս 755)

էջ 349

ԱԲԳԱԿԱՀ ԻԲՆ ԱԼԻ ԲԱՍՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ապա Աբդալլահ իբն Ալին եկավ կանգ առավ Մծբինում և խրամատ փորեց: Եկավ նաև Աբու Մուսլիմը⁹¹ իր հետ եղած [զորքով]: Մանսուր [Խալիֆան] գրել էր Հասան իբն Կահթաբային, որ իր փոխանորդն (խալիֆա) էր Հայաստանում, հրամայելով նրան օգնության գալ Աբու Մուսլիմին: Մա եկավ Աբու Մուսլիմի մոտ՝ Մոսուլ: Ապա Աբու Մուսլիմը շարժվեց դեպի Մծբինի կողմերը...:

էջ 350

ԱՐՈՒ ՄՈՒՍԼԻՄ ԽՈՐԱՍԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սպանվեց Աբու Մուսլիմ ալ-Խորասանին՝ Մանսուրի ձեռքով:

Դրա պատճառն այն էր, որ Աբու Մուսլիմը գրեց Սաֆֆահին՝ թույլտվություն խնդրելով ուխտի գնալ [Մեքքա] նախկինի նման: Սաֆֆահը գրեց Մանսուրին, որը Ջաղիրայի, Հայաստանի ու Ատրպատականի [փոխարքան] էր, թե՛ Աբու Մուսլիմը գրել է ինձ թույլտվություն խնդրելով ուխտի գնալ, իսկ ես թույլ տվեցի, սակայն նա ուզում է նաև խնդրել, որ իրեն վերակացու նշանակեն ուխտագնացության շրջանում: Ուստի դու գրիր ինձ ու թույլտվություն խնդրիր ուխտի գնալու, և ես թույլ կտամ. բանդի, եթե դու լինես Մեքքայում, նա չի համարձակվի քեզանից առաջ անցնել:

Մանսուրը գրեց եղբորը՝ Սաֆֆահին թույլտվություն խնդրելով ուխտի գնալու, և նա թույլ տվեց: Մա եկավ Անբար: Աբու Մուսլիմն ասաց՝ Աբու Ջաֆարը ուրիշ տարի չի գտել ուխտի գնալու, բացի այս տարվանից ու զայրացավ այս բանի համար: Նրանք միասին գնացին ուխտի...:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հունիս 755—4 հունիս 756)

էջ 359

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավոր Կոստանդինը (Կուսթանթին) ելավ իսլամի երկրի դեմ, բռնությամբ մտավ Մալաթիա, ճնշեց ժողովրդին, քանդեց պարիսպը, սակայն խնայեց [մահմեդական] սաղմուկներին ու նրանց երեխաներին:

Այդ տարում ալ-Աբբաս իբն Մուհամմադ իբն Ալի իբն Աբդալլահ իբն ալ-Աբբասը ամառային արշավանք կատարեց Սալիհ իբն Ալիի և Իսա իբն Ալիի հետ: Ասվում է նաև, որ սա [հարյուր] երեսունինը թվականին էր: Սալիհը վերակառուցեց Մալաթիայի պարիսպներից այն, ինչ որ Ռումի թագավորը քանդել էր:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հունիս 756—24 մայիս 757)

էջ 359—360

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ԵՎ ԵՐԱՆՅ ՀԵՏ ԳԵՐԻՆԵՐԻ ՓՐԿԱԳՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սալիհ իբն Ալին և ալ-Աբբաս իբն Մուհամմադը ավարտեցին վերակառուցումը այն ամենի, ինչ հոռոմները քանդել էին Մալաթիայում: Ապա նրանք ամառային արշավանք կատարեցին Դարբ ալ-Հադասից և ներթափանցեցին Ռումի երկիրը: Սալիհի հետ արշավանքի գրեթե նաև երկու քույրերը Ումմ Իսան և Լուբաբան՝ Ալիի դուստրերը: Նրանք երդվել էին, որ եթե Օմայանների պետությունը վերանա, իրենք կովելու են ճանուն ալլահի: Մալաթիայի լեռնանցքի կողմից հարձակվեց Ջաֆար իբն Հանդալա ալ-Մուհրանին:

Այդ տարում գերիների փրկագնում եղավ Մանսուրի ու Ռումի թագավորի միջև: Մանսուրը հոռոմներից փրկագնեց Կարնո քաղաքի (Կալիկալա) գերիներին և այլոց, վերակառուցեց [քաղաքը] ու շենացրեց: Բնակիչներին նորից վերադարձրեց քաղաք և Ջազիրայի մարդկանցից և այլ տեղերից զորք բերեց, որպեսզի հաստատվեն ու պաշտպանեն այն:

Դրանից հետո ամառային արշավանք տեղի չունեցավ մինչև [հարյուր] քառասունվեց թվականը (763—764), որովհետև Մանսուրը զբաղված էր Աբդալլահ իբն ալ-Հասան իբն Ալիի երկու որդիներով:

Ոմանք ասում են, որ Հասան իբն Կահթաբան [հարյուր] քառասուն թվականին ամառային արշավանք կատարեց Աբդ ալ-Վահհաբ իբն Իբրահիմ ալ-Իմամի հետ, իսկ Ռումի թագավոր Կոստանդինը հարյուր հազարով եկավ հասավ Ջայհան [գետը], բայց լսելով մահմեդականների հակայական թվի մասին, խուսափեց նրանցից: Դրանից հետո ամառային արշավանք չեղավ մինչև [հարյուր] քառասունվեց թվականը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(25 մայիս 757—13 մայիս 758)

էջ 365

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մանսուրն իր եղբոր՝ Իբրահիմ ալ-Իմամի որդուն՝ Աբդ ալ-Վահհաբին և ալ-Հասան իբն Կահթաբային յոթնասուն հազար ռազմիկներով ուղարկեց Մալաթիա: Նրանք իջան այնտեղ և վերակառուցեցին այն, ինչ հոռոմները քանդել էին: Վեց ամսում ավարտեցին այդ արշավանքը, և Հասանը այդ գործում մեծ դեր կատարեց: Մանսուրն այնտեղ շոր հազար ռազմիկ բնակեցրեց, շատ զենք կուտակեց ու զինամթերք և կառուցեց Կալաուդիյա⁹² բերդը: Երբ Ռումի թագավորը լսեց Աբդ ալ-Վահհաբի և Հասանի Մալաթիա գնալու մասին, հարյուր հազարով զնաց նրանց դեմ, կանգ առավ Ջայհան գետի մոտ, բայց լսելով մահմեդականների մեծ թվի մասին, ետ դարձավ:

Երբ Մալաթիան վերակառուցվեց, նրա բնակիչներից ողջ մնացածները վերադարձան:

Այդ տարում Մանսուրը հրամայեց Ջիբրայիլ իբն Յահիային վերակառուցել Մամեստիան (ալ-Մասիսա), որի պարիսպները երկրաշարժից քայքայվել էին, իսկ բնակիչները քշացել էին: Սա կառուցեց պարիսպը և անվանեց ալ-Մամուրա (շեն), և այնտեղ մայր մզկիթ կառուցեց: Հազար հոգու պարտավորեցրեց այն [պահպանել] և շատերի այնտեղ վերաբնակեցրեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(4 մայիս 759—21 ապրիլ 760)

էջ 369

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մանսուրը Ջազիրայի, Սահմանային գոտում (սուզուր) և Ավասիմի⁹³ քաղաքիչ նշանակեց իր եղբորը՝ ալ-Աբբաս իբն Մուհամմադին: Նա

Մոսուլից հեռացրեց իր հորեղբորը՝ Իսմայիլ իրն Ալիին, և կառավարիչ նշանակեց Մալիք իրն ալ-Հայսամ ալ-Խուզաբին:

Հ Ա Տ Ո Ր Հ Ի Ն Գ Ե Բ Ո Ր Գ

Հ Ա Ր Յ Ո Ւ Բ Ք Ա Ռ Ա Ս Ո Ւ Ն Հ Ի Ն Գ Թ Վ Ա Ա Ն

(1 ապրիլ 762—20 մարտ 763)

էջ 14—15

Բ Ա Ղ Գ Ա Գ Ք Ա Ղ Ա Ք Ի Կ Ա Ռ Ո Ւ Ց Մ Ա Ն Մ Ա Ս Ի Ն

Այդ տարում Մանսուրն սկսեց Բաղդադ քաղաքի կառուցումը:

Բանն այն էր, որ նա կառուցել էր ալ-Հաշիմիյա⁹⁴ քաղաքը Քուֆայի կողմերում, սակայն երբ Ռափանդիյա⁹⁵ [աղանդն] ապստամբեց, նա շուգեց այնտեղ բնակվել, մանավանդ, որ մոտ էր Քուֆային, որի բնակիչներին նա շէր վստահում. նրանք փշացրել էին իր զորքը:

Նա դուրս եկավ անձամբ բնակության վայր փնտրելու իր և զորքի համար: Նա իջավ Ջարջարայա⁹⁶, ապա բարձրացավ Մոսուլ և քայլեց դեպի լեռը, կառուցման վայր փնտրելով: Իր զինվորներից մեկը ետ էր մնացել Մաղաինի (Տիզբոնի) մոտ աչքի ցավի պատճառով: Ապա բժիշկը, որ բուժում էր նրան, հարցրեց Մանսուրի շրջագայության պատճառը: Երբ զինվորը պատմեց նրան, նա ասաց՝ մենք գտել ենք մեզ մոտ եղած մի գրքում, որ մի մարդ, որը կոչվում է Միկլաս (ուղտ կթող) կկառուցի մի քաղաք Տիզբոնի ու Սարատի (Սարահ) միջև⁹⁷, որը կոչվում է ալ-Չաուրա: Երբ հիմնի այն և սկսի կառուցումը, նրան խանգարելու է Հիջազում ծագած խռովությունը (ճեղքվածքը) և կանգնելու է շինարարությունը, սակայն գործը կարգավորվելու է: Ապա ավելի մեծ վնաս (ճեղքվածք) կգա Բասրայի կողմից: Սակայն բոլոր վնասվածքները կբուժվեն (կնորոգվեն) և նա կշարունակի կառուցումը, ապա երկար կապրի և իրենից հետո նրա թագավորությունը կմնա որդիներին:

Զինվորը եկավ Մանսուրի ճամբարը, որը լեռան կողմերում էր և պատմեց: Սա ասաց՝ ալլահը վկա երեխա ժամանակ ինձ կոչում էին Միկլաս, իսկ հետո մոռացվեց:

Նա գնաց, մինչև որ հասավ այն վանքը, որն իր [հետագայում կառուցված] ալ-Խուլդ կոչված պալատի դիմացն էր և կանչեց վանահորը և Ռիհա (չրաղաց) ալ-Բաթրիկի տեր պատրիկին, Բաղդադ [գյուղի] տիրոջը, Մուխարիմի⁹⁸ տիրոջը, Բուստան (այգի) ալ-Նաֆասի տիրոջը և ալ-Ատիկայի տիրոջը և ամեն մեկին հարցրեց իրենց տեղերի մասին, թե

ինչպիսին է վիճակը շոգին ու ցրտին, անձրևների, ցեխի ժամանակ, մոտակների ու քնի հարմարություն մասին:

Ամեն մեկը իր մոտ եղած վիճակի մասին պատմեց և վերջապես բնորությունն ընկավ Բաղդադի վրա: [Մանսուրը] խորհուրդ հարցրեց նրա տիրոջից: Սա ասաց՝ ո՛վ հավատացելոց իշխան, հարցնում ես այս վայրերի մասին և ուզում ես ընտրություն կատարել: Ես հարմար եմ գտնում, որ հաստատվես չորս թասուլների⁹⁹ վրա՝ արևմտյան կողմում կլինի երկու թասուլ, որոնք են Կաթրարլ (Կաթրաբբուլ) և Բադարայա (Բադարիյա), իսկ արևելյան կողմում՝ երկու թասուլ, որոնք են Նահր Բուկ և Քիլուադի: Դու կլինես արմավենիների մեջ և ջրին մոտիկ, և եթե մի թասուլը չորանա և շինարարությունն ուշանա, մյուսի մեջ շինարարությունը կշարունակվի: Ո՛վ հավատացելոց իշխան, դու կլինես Սարատ գետի վրա և պարենը քեզ կհասնի նավերով Ասորիքից, Ռակկայից, Արևմուտքից՝ Եգիպտոսի կողմերից: Քեզ պարեն կգա Չինաստանից, Հնդկաստանից, Բասրայից, Վասիթից, Դիար Բաքրից, Ռումի երկրից, Մոսուլից և այլ կողմերից՝ Տիզբոնի վրայով: Քեզ կգա պարենը Հայաստանից և նրա հետ կապված կողմերից, Տամարայի վրայով մինչև որ կապվի Զաբի հետ: Դու կլինես գետերի միջև և թշնամին քեզ կարող է հասնել միայն կամուրջների և ջրաթմբերի վրայով: Եթե կտրես կամուրջը կամ քանդես ջրաթումբը, նա քեզ չի հասնի: Տիզբոնը, Եփրատը և Սարատը խրամատներ կլինեն այդ քաղաքի համար: Դու միջին կետում կլինես Բասրայի, Քուֆայի, Վասիթի¹⁰⁰, Մոսուլի և Սավադի միջև, մոտիկ լինելով ցամաքին, ծովին և լեռան:

Մանսուրի ցանկությունը ավելացավ այս վայրում հաստատվելու համար: Ասվում է, որ երբ Մանսուրը կամեցավ իր Բաղդադ քաղաքը կառուցել, տեսավ մի [բրիտանյա] վանականի, որին կանչեց ու ասաց՝ ձեռք գրքերում ասված է, թե այտեղ քաղաք պիտի կառուցվի: Ասաց՝ այո, այն կկառուցի մի Միկլաս: Ասաց՝ ես փոքր ժամանակ միկլաս էի կոչվում: Ասաց՝ ուրեմն դու ես նրա տերը:

Մանսուրն սկսեց գործը [հարյուր] քառասունհինգին և գրեց Ասորիք, ալ-Ջիբալ, Քուֆա, Վասիթ և Բասրա, որպեսզի արհեստավորներ և գործավորներ ուղարկեն: Հրամայեց ընտրել առաքինի, արդարամիտ, աստվածավախ մարդկանց, որոնք կլինեին հավատարիմ և երկրաչափական գիտելիքներ կունենային: Այս նպատակով եկածների մեջ էին Հաջջաջ իբն Աբթառը և Աբու Հանիֆան:

Հրամայեց գծել քաղաքի [հատակագիծը] և փորել հիմքերը, հում աղյուսը թափեցին և թրծեցին: Այս բոլորն սկսեց նրանով, որ հրամայեց մտերմ շրջագծել [հիմքերը] և այսպես մտավ [Մանսուրը] դռներից, պարիսպներից, կամարներից ու դահլիճներից [բակերից] ներս, որոնք

մտխրով գծած էին: Ապա հրամայեց մոխրի վրա բամբակի սերմեր ցանել և վառել: Այդպես էլ արեցին և նա նայելով վառվածին, հասկացավ ու պատկերացրեց հատակագիծը: Եվ հրամայեց այդ նույն ձևով փորել հիմքերը: Իր զորավարներից չորսին վերակացու նշանակեց [քաղաքի] ամեն մի քառորդի վրա, իսկ Աբու-Հանիֆային հանձնարարեց թրծած աղյուսի և հում աղյուսի գործը:

Դրանից առաջ [Մանսուրը] կամեցել էր, որ Աբու Հանիֆան ստանձնի դատական գործը և հանցագործությունների հսկողությունը, սակայն վերջինս չէր համաձայնվել: Մանսուրը պնդեց, որ նա մնա և աշխատի: Այսպիսով որոշվեց, որ նա Բաղդադի շինարարության մեջ վերակացու լինի հում և թրծած աղյուսի պատրաստության գործին՝ օգտագործելով եղեգը և նա առաջինն էր, որ այդ բանն արեց: Մանսուրը պարսպի հիմքի լայնությունը զարձրեց ներքևից հիսուն կանգուն (զիրա)¹⁰¹, իսկ վերևից բասն կանգուն: Շինարարության մեջ նա օգտագործեց եղեգը և փայտը: Նա իր ձեռքով դրեց առաջին աղյուսը՝ ասելով.

«Հանուն ալլահի և փա՛ռք նրան: Հողը նրանն է, կժառանգեցնի ում որ կամենա իրեն երկրպագողներից, իսկ [բարի] վախճանը բարեպաշտներին է»: Ապա ավելացրեց. «Կառուցե՛ք ալլահի օրհնությունը»: Երբ պարիսպը մարդահասակ բարձրացավ, լուր եկավ, թե զուլս է բարձրացրել Մուհամմադ Իբն Աբդալլահը: [Մանսուրը] ընդհատեց աշխատանքը և զնաց Քուֆա, վերջացրեց կոփվը Մուհամմադի և եղբոր՝ Իբրահիմի¹⁰², հետ: Ապա վերադարձավ Բաղդադ և ավարտեց նրա կառուցումը: Այստեղ նա հողամասեր հատկացրեց իր մերձավորներին: Մանսուրը պատրաստել էր ամեն ինչ, որ անհրաժեշտ էր քաղաքի կառուցման համար՝ փայտ, կաղնի և այլ բաներ: Մանսուրը Քուֆա գնալու ժամանակ իր փոխարեն շինարարության վերակացու էր նշանակել իր մատուց Ասլամին: Երբ սրան լուր հասավ, թե իրը Իբրահիմը հաղթել է Մանսուրի զորքին, վառեց այն շինանյութը, որ Մանսուրը թողել էր իրեն: Երբ Մանսուրը լսեց այդ մասին գրեց ու այգանեց նրան: Ասլամը գրեց, թե ինքը վախեցել էր, որ այդ բոլորը Իբրահիմի ձեռքը կանցնի: [Մանսուրը] այլևս ոչինչ չասաց: Քաղաքի կառուցման մասին խոսելու ենք [հարյուր] քառասունվեց թվականի տակ, կամոքն ալլահի:

էջ 20

ՏԱՐՅՈՒՐ ԳԵՊԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում թուրքերն ու խաղարները հարձակվեցին Բաբ ալ-Աբուաբի վրա և Հայաստանում մեծ թվով մահմեդականների կոտորեցին:

Այդ տարում Մանսուրը Մալիք Իբն ալ-Հայսամին հանեց Մոսուլից և նշանակեց իր որդուն՝ Ջաֆար Իբն Աբի Ջաֆար ալ-Մանսուրին: Նրա հետ ուղարկեց նաև Հարբ Իբն Աբդալլահին, որը նրա մեծագույն զորավարներից էր և Բաղդադի զորականների պետը: Նա Մոսուլի ներքին մասում կառուցեց մի պալատ, ուր ապրեց և մինչև օրս ծանոթ է Հարբի պալատ անունով:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(21 մարտ 763—9 մարտ 764)

էջ 20

ՄԱՆՍՈՒՐԻ ԲԱՂԴԱԴ ՏԵՂԱՓՈԽՎԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

Այդ տարում Սաֆար [ամսին] (20 ապրիլ—18 մայիս) Մանսուրը Իբն Հուբայրա¹⁰³ քաղաքից տեղափոխվեց Բաղդադ և կառուցեց նրա [բուն] քաղաքը: [Հարյուր] քառասունհինգ թվականին մենք հիշեցինք, թե ինչ պատճառներով Մանսուրը ձեռնարկեց Բաղդադ քաղաքի կառուցումը, իսկ այժմ կհիշենք հենց կառուցումը:

Երբ Մանսուրն արդեն որոշել էր կառուցել Բաղդադը, խորհրդակցեց մերձավորների հետ, որոնց մեջ էր Խալիֆ Իբն Բարմաթը¹⁰⁴, որը զծագրել էր հատակագիծը: [Մանսուրը] խորհրդակցեց նրա հետ Մադահնը (Տիգրան) և Իյուան Քիսրան (Խոսրովի պալատ) քանդելու և ավերակները Բաղդադ տեղափոխելու մասին: Ասաց՝ [Խալիֆը] ես համաձայն չեմ գրան, որովհետև սա իսլամի [երկրի] նշանավոր վայրերից մեկն է, որին նայողը եզրակացնում է, որ սա անցողիկ չի լինելու, ինչպես աշխարհիկ բաներն են, այլ կրոնական նշանակություն ունի, մանավանդ, որ Ալի Իբն Աբու Թալիբի աղոթավայրն էլ այստեղ է: Ասաց Մանսուրը՝ [Իբրահիմում] դու դեմ ես այս բանին ըտ պարսիկ ազգակիցների սիրուն: Եվ հրամայեց բանդել սպիտակ պալատը: Մի կողմը բանդեցին և մասերը փոխադրեցին, սակայն պարզվեց, որ այսպիսով ավելի թանկ էր արժեքը, քան նորը կառուցելը: [Մանսուրը] կանչեց Խալիֆ Իբն Բարմաթին ու հայտնեց այս բանը: Ասաց՝ ո՞վ հավատացելոց իշխան, ես դեմ էի այդ անշուն, բայց բանի որ արեցիր, կարծում եմ, որ պետք է լրիվ բանդես, որ շասն, թե դու շկարողացար բանդել այն, ինչ ուրիշները կառուցել են: Մակայն [Մանսուրը] շնորհունեց և հրաժարվեց բանդելուց:

Նա տեղափոխեց Վասիթի դարպասները և հարմարեցրեց Բաղդադին, մի դարպաս էլ բերվեց Ասորիքից, մի ուրիշն էլ բերվեց Քուֆայից, որը

շինել էր խալիք իբն Աբդալլահ ալ-Կիսրին: Նա քաղաքը կը որ կառուցեց, արպեսալը բնակիչներին մի մասը մյուսներին ավելի մոտիկ չի նի տիրակալին (սուլթան): Երկու պարիսպ դրեց, ընդ որում ներքին պարիսպը արտաքինից ավելի բարձր էր: Իր պալատը կառուցեց նրա մեջտեղում, իսկ պալատի կողքին՝ գլխավոր մզկիթը: Մզկիթի հատակագիծը պատրաստել էր ալ-Հաշշաշ իբն Արթուրը:

Հում աղյուսի [մեծութունը], որն օգտագործվում էր կառուցման մեջ, կանգունով կանգուն (զիրա) էր, իսկ մեկ աղյուսի կշիռը հարյուր տասնվեց ռաթլ¹⁰⁵ (լիտր) էր:

[Այդ ժամանակ] շուկաները քաղաքի ներսում էին, և ահա եկավ Ռումի թագավորի ղեսպանը: [Մանսուրը] հրամայեց Ռաբիին, որ նրան ման ածի քաղաքում: Ասաց նրան՝ ինչպե՞ս տեսար: Ասաց [ղեսպանը]՝ լավ շինութուններ տեսա, սակայն տեսնում եմ, որ քեզ հետ են թշնամիներդ՝ շուկայի մարդիկ: Երբ ղեսպանը վերադարձավ, [Մանսուրը] հրամայեց, որ նրանց դուրս բերեն ղեսպի Քարխի կողմերը: Ասվում է, որ նրանց դուրս բերեցին, քանզի օտարականները մտնում էին [քաղաք] և զիջեցրում այնտեղ և հավանաբար նրանց մեջ լրտեսներ կային: Ասվում է նաև, որ Մանսուրը հետևում էր Իբրահիմ իբն Աբդալլահի հետ ամեն դուրս եկողին, իսկ Բաղդադի մուհտասիբ¹⁰⁶ Աբու Զաքարիա Յահյա իբն Աբդալլահը Իբրահիմի հետ մտերիմ էր: Մա ստորին խավի մարդկանցից մի խումբ հավաքեց և խոռովություն բարձրացրեց Մանսուրի դեմ: [Վերջինս] ճնշեց նրանց, Աբու Զաքարիային սպանեց ու շուկաներն էլ դուրս հանեց: Նա հրամայեց, որ ամեն մի թաղամասում լինի նպարավաճառ, որը ծախի միայն բանջարեղեն և քացախ:

[Քաղաքի] կառուցման, ինչպես նաև մզկիթի, պալատի, շուկաների, պարիսպների, խրամատների ու դարպասների վրա ծախսված դրամի գումարը շորս միլիոն ութ հարյուր երեսուներեք դիրհեմ էր: Վարպետ կառուցողը (պատ շարող) օրական ստանում էր մեկ կիրատ արծաթ, օրավարձով աշխատողը (ռուղքարի)¹⁰⁷ երկու հատիկ [արծաթ]: Եվ նա [Մանսուրը] հաշվեց իր [վերակացու] զորավարների, նույնիսկ, ազատ նստած ժամանակը և ստիպեց մնացած փողը վերադարձնել, և գտնելով, որ խալիք իբն ալ-Մալիքի մոտ մնում է տասնհինգ դիրհեմ, բանտարկեց նրան և փողը վերջրեց:

էջ 22

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մալիք իբն Աբդալլահ ալ-Խասամին, որը կոչվում էր «ամառային արշավանքների Մալիք» և Պաղեստինի բնակիչներից էր,

արշավեց Ռումի երկիրը, շատ ավար վերցրեց և վերադարձավ: Երբ Դարբ (խեանցք) ալ-Հադասից տասնհինգ մղոն հեռավորության վրա էր Ռահուա (բարձունք) կոչված վայրում, երեք օր իջևանեց, վաճառեց ավարը, բաժանելով այն ըստ մասերի: Այդ բարձունքը կոչվեց Ռահուատ Մալիք (Մալիքի բարձունք):

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(10 մարտ 764—26 փետրվար 765)

էջ 22

ՀԱՐԲ ԻԲՆ ԱՐԴԱԼԼԱՀԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աստարխան ալ-Խուարիզմին (Խորեզմցի) թուրքերի զորքով հարձակվեց մահմեդականների վրա՝ Հայաստանում: Գերեվարեց մահմեդականներին ու զիմմայի մարդկանց և մտավ Տփղիս (Տաֆլիս): Հարբը Մոսուլում էր իր երկու հազար ռազմիկներով Ջաղիրայի ապրստամբներին (խարիջիներին) հսկելու նպատակով: Մանսուր [խալիֆան]՝ թուրքերի դեմ կովելու համար, ուղարկեց Ջիրբայիլ իբն Յահյային և Հարբ իբն Աբդալլահին, որոնք պարտություն կրեցին: Ջիրբայիլը փախուստի գլխաց, Հարբը սպանվեց, իսկ Ջիրբայիլի մարդկանցից շատերը նույնպես սպանվեցին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(27 փետրվար 765—15 փետրվար 766)

էջ 25

ԽԱԼԻԳ ԻԲՆ ԲԱՐՄԱՔԻՎԱՌԱՎԱՐԻՉ ՆՇԱՆԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մանսուրը Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց խալիք իբն Բարմաթին:

Բանն այն է, որ քրդերը այդ նահանգում տարածվել ու ապականել էին նա սասց՝ ո՞ւմ եք առաջարկում: Ասացին՝ ալ-Մուսայյիդ իբն Զուհայթին: Ումարա իբն Ղամրան առաջարկեց խալիք իբն Բարմաթին և [Մանսուրը] սրան նշանակեց կառավարիչ և այնտեղ ուղարկեց:

Մա լավ վերաբերվեց մարդկանց, իսկ ապականողներին ճնշեց ու սպանեց: Երկրի ժողովուրդը սաստիկ վախենում էր նրանից, թեև նա լավ էր վերաբերվում նրանց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(16 փետրվար 766—5 փետրվար 767)

էջ 28

Այդ տարում ալ-Աբբաս իբն Մուհամմադը ամառային արշավանք կատարեց Ռումի երկիրը, իր հետ ունենալով ալ-Հասան իբն Կահթաբային և Մուհամմադ իբն ալ-Աշասին: Սակայն Մուհամմադը մեռավ ճանապարհին:

Այդ տարում Մանսուրն ավարտեց Բաղդադ քաղաքի պարսպի և խրամատի կառուցումը և բոլոր աշխատանքներն ավարտեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՆԵՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(13 դեկտեմբեր 771—1 դեկտեմբեր 772)

էջ 38

Այդ տարում Ռումի թագավորը Մանսուրից հաշտութիւն խնդրեց՝ շիլիա (գլխահարկ) վճարելու պայմանով:

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Յազիդ իբն Ուսայդ ալ-Սուլամին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(21 նոյեմբեր 773—10 նոյեմբեր 774)

էջ 41

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Յազիդ իբն Ուսայդ ալ-Սուլամին: Նա Բաթթայի մատուց Սինանին ուղարկեց մի բերդի դեմ և վերջինս գերեզմարեց ու ավարի տվեց: Ասվում է, որ ամառային արշավանք կատարողը Զաֆար իբն Ասիմն էր:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(11 նոյեմբեր 774—30 հոկտեմբեր 775)

էջ 48

ՄԱՆՍՈՒՐԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ասվում է, որ Հայաստանի տերը (սահիր Արմինիա) գրել էր Մանսու-

րին, իմաց տալով, որ ղինվորները խռովություն բարձրացրին և կողոպտեցին ինչ որ կար պետական գանձարանում (Բայտ ալ-մալ)¹⁰⁸: Իր [պատասխան] գրության մեջ [Մանսուրը] նշում է՝ հեռացի՛ր ու խայտառակված պաշտոնյա. եթե խելոք լինեիր, խռովություն չէին բարձրացնի և եթե խիստ լինեիր, չէին կողոպտի:

Այս և նրա այլ խոսքերը վկայում են նրա ճարտասանության և ճարտար լեզվի մասին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 հոկտեմբեր 777—27 սեպտեմբեր 778)

էջ 60

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սուլայման իբն ալ-Վալիդը ամառային արշավանք կատարեց [Ռումի երկիրը] և կանգ առավ Գաբիկում¹⁰⁹: Հոռոմները Միքայելի (Միխայիլ) առաջնորդությամբ ելան ութսուն հազարով, եկան Մարաշի Ամկը (փոսր) կոտորեցին, գերեզմարեցին, ավարի տվին: [Միքայելը] եկավ ու պաշարեց Մարաշը: Ճակատամարտ եղավ և մահմեդականներից շատերն սպանվեցին: Մարաշի բերդում գտնվում էր Իսա իբն Ալին, և հոռոմները հեռացան Պիրամոս (Ջիհան) [գետը]: Լուրը հասավ Մահդի [խալիֆային], որը զայրացավ ու պատրաստվեց Ռումի դեմ արշավանքի, ինչպես կհիշենք հարյուր վաթսուներկու թվականին: Այս պատճառով մահմեդականները ամառային արշավանք չունեցան:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(28 սեպտեմբեր 778—16 սեպտեմբեր 779)

էջ 62

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մահդին հիմնեց վերահսկող դիվանը (դիվան ալ-ադիմ-մա)¹¹⁰ և վերակացու կարգեց իր մատուց Ամրու իբն Մուրաբբային:

Մահդին դրամական միջոցներ նշանակեց բորոտներին և բանտարկյալներին՝ բոլոր կողմերում:

Այդ տարում հոռոմները եկան ալ-Հադաս, քանդեցին նրա պարիսպը: Ամառային արշավանք կատարեց ալ-Հասան իբն Կահթաբան ութսուն հազար կանոնավոր զորքով¹¹¹, բացի կամավորներից: Նա հասավ Հիմմատ

(Ջերմուկ) Աղրուկից, շատ վայրեր հրդեհեց ու կործանեց Ռուսի երկրում: Նա շնվաճեց ոչ մի բերդ և ոչ էլ մարդկանց հանդիպեց: Հոռոմները նրան կոչում էին վիշապ և ասում՝ եկել է Հիմմա (Ջերմուկ), սրպեսզի լվացվի իր բորոտութունից: Մարդիկ կովից վերադարձան ողջ-առողջ:

Այդ տարում Յաղիզ իբն Ուսայդ ալ-Սուլամին Կարնո քաղաքի (Կալիկալա) կողմից արշավեց և երեք բերդ գրավեց ու գերեզմանեց մարդկանց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(17 սեպտեմբեր 779—5 սեպտեմբեր 780)

էջ 63

ՌՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մահդին պատրաստվեց արշավել Ռումի երկիրը: Ելավ արշավանքի և զորքը կանգնեց Բարդան [գետի] մոտ: Նա հավաքել էր զորքը հորասանից և այլ վայրերից և առաջ խաղաց:

Նա անցավ Եփրատը դեպի Հալեբ և այնտեղ եղած ժամանակ հալածել տվեց բոլոր անհավատներին (զանադիվա), սպանեց նրանց և զորքերը դանակներով կտրտեց: Այնտեղից դուրս եկավ և ճանապարհ գցեց իր որդուն՝ Հարուն ալ-Ռաշիդին, մինչև որ անցավ լեռնանցքը ու հասավ Պիրամոս (Ջիհան): Հարունը և իր ընկերակիցները՝ Իսա իբն Մուսան, Աբդ ալ-Մալիք իբն Սալիհը, Ռաբին, ալ-Հասան իբն Կահթարան, ալ-Հասանը, Սուլայման իբն Բարմաքը և Յահիա իբն Խալիդ իբն Բարմաքը (վերջինիս էր հանձնարարված հոգ տանել զորքի, ծախսերի, նամակագրության և այլ բաների համար), եկան ու պաշարեցին Մամալու բերդը: Հարունը երեսունութ օր պաշարեց, քարանետ մեքենաներ դրեց և ալլահը նրանց հնարավորություն տվեց նվաճելու երաշխավորագրի պայմանով և նրանք շատ հաղթանակներ տարան:

էջ 63

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մահդին իր որդուն՝ Հարունին ամբողջ Մաղրիբի, Ատրոպատականի և Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց: Սա հարկային գրագիր (քարտուղար) նշանակեց Սաբիթ իբն Մուսային, իսկ նամակագրու-

Քյան [քարտուղար] նշանակեց Յահիա իբն Խալիդ իբն Բարմաքին: Այդ տարում [Մահդին] Ջուֆար իբն Ասիմին պաշտոնանկ արեց Ջալիրայից և կառավարիչ նշանակեց Աբդալլահ իբն Սալիհին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(6 սեպտեմբեր 780—25 օգոստոս 781)

էջ 64

Այդ տարում Աբդ ալ-Քաբիր իբն Աբդ ալ-Համիդ իբն Աբդ ալ-Ռահման իբն Ջայդ իբն Խաթթաբը Դարբ (լեռնանցք) ալ-Հադասից հարձակվեց Ռումի երկիրը: Նրա դեմ ելան Միքայել պատրիկը (Միխայիլ ալ-Բաթրիկ) և հայազգի Տաճատ պատրիկը (Թազադ ալ-Արմանի ալ-Բաթրիկ)¹¹² ինչքան հազարով: Աբդ ալ Քաբիրը վախեցավ և արգելեց մարդկանց կռվել ու վերադարձավ: Մահդին ուզեց սպանել նրան, բայց մեղքացավ ու բանտարկեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(26 օգոստոս 781—14 օգոստոս 782)

էջ 65

ՌՈՒՄԻ ԳԵՄ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մահդին իր որդուն՝ ալ-Ռաշիդին, ուղարկեց ամառային արշավանքի Ռումի դեմ Ջումադա Բ [ամսին] (21 հունվար—18 փետրվար), ինչպես հազար ինը հարյուր իննսուներեք մարդկանցով: Նրա հետ էր նաև Ռաբին: Հարունը ներխուժեց Ռումի երկիրը: Նրա դեմ ելավ Պամսերի կոմս Նիկիտան (Նիկիթա կոմիս ալ-Կավամիսա): Նրա հետ մենամարտեց Յաղիզ իբն Մաղիադ ալ-Շալբանին և խոցեց նրան, իսկ հոռոմները փախուստի դիմեցին: Յաղիզը գրավեց նրանց ճամբարը և առաջ խաղացին Դոմեստիկոսի (Դոմոստոկ) դեմ, որը զինանոցների վերակացուն էր: Սա հանձնեց նրանց հարյուր իննսուներեք հազար շորս հարյուր հիսուն դինար, իսկ արծաթ դրամով՝ քսանմեկ միլիոն տասնչորս հազար ութ հարյուր դիրհեմ: Ռաշիդը առաջ խաղաց, մինչև որ հասավ Կոստանդնուպոլսի ծոցը: Ռումի տերը այդ ժամանակ Օզոստան (Աղուսթա) էր, Լևոնի (Ալիոն) կինը¹¹³, քանզի որդին գեռատի էր, իսկ նրա հայրը սպանվել էր, երբ նա մոր գրկում էր:

Հաշտութիւն կայացաւ նրա և Ռաշիդի միջև փրկագին վճարելու պայմանով, ինչպես նաև հոռոմները պետք է ուղղեցուցց առաջնորդներ տային և շուկաներ բացեին ճանապարհի վրա, քանի որ [Ռաշիդը] մտել էր մի նեղ, վտանգավոր անցք: Նա գոհացրեց [Ռաշիդի] պահանջը, իսկ փրկագինը որոշվեց վճարել տարեկան յոթանասուն հազար դինար և Ռաշիդը վերադարձավ:

Չինաղադարը կնքվեց երեք տարվա համար: Դեռ պայմանագրից առաջ մահմեդականները տարան հինգ հազար գլուխ գերի և վեց հարյուր քառասուններեք գլուխ [արջառ], քսան հազար գլուխ հեծնելու ուղտ՝ հարմարանքներով, հարյուր հազար գլուխ կով և ոչխար մորթեցին, ճակատամարտերում հիսունչորս հազար հոռոմների սպանեցին, իսկ գերիներից անխնա կոտորեցին երկու հազար իննսուն հոգու:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈՒԱՆԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(3 հուլիս 786—21 հունիս 787)

էջ 83

Այդ տարում Ռաշիդը ամբողջ Սահմանային գոտին անջատեց Ջազիրայից ու Կիննասրիկից և զարծրեց մի շրջան, որը կոչվում էր ալ-Ավասիմ: Նա հրամայեց շենացնել Տարսոնը (Թարսուս) Փարաջ ալ-Հատիմ ալ-Տուրքիի ձեռքով և բնակիչներ ուղարկեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈՒԱՆԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(11 հուլիս 788—30 մայիս 789)

էջ 86

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդը Իսհակ իբն Մուհամմադին պաշտոնանկ արեց Մոսուլից և կառավարիչ նշանակեց Սաիդ իբն Սալմ ալ-Բահիլին: Ռաշիդը Յազիդ իբն Մազիադ իբն Ջալիդային, որը Ման իբն Ջալիդայի եղբորորդին էր, Հայաստանից պաշտոնանկ արեց և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց իր եղբորը՝ Ուբայդալլահ իբն ալ-Մահդիին: Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Իսհակ իբն Սուլայման իբն Ալին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈՒԱՆԱՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(20 մայիս 790—9 մայիս 791)

էջ 88

Այդ տարում մեռավ Ռաուհ իբն Հատիմը: Ռաշիդը գնաց Արարադ [Ջուդի լեռը] և իջևանեց Բակիրդա և Բազիրդա [վայրերում]՝ Ջազիրատ իբն Ումարի շրջաններից, և այնտեղ պալատ կառուցեց:

[Այդ տարում] ամառային արշավանք կատարեց Աբդ ալ-Մալիք իբն Սալիհը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈՒԱՆԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(28 ապրիլ 792—17 ապրիլ 793)

էջ 94

Այդ տարում ապստամբ Ֆադլը հանդես եկավ Մծբինի (Նասիբին) կողմերում, ժողովրդի ունեցվածքը հափշտակեց ու շարժվեց դեպի Դարա, Ամիդ և Արզն և նրանց ունեցվածքը ևս վերցրեց: Այսպես արեց նաև Նլաթում, ապա վերադարձավ Մծբին և եկավ Մոսուլ, որի զորքը նրա դեմ դուրս եկավ, սակայն նա Ջարի մոտ հաղթեց: Ապա նրանք կրկին եկան և Ֆադլը իր ընկերների հետ սպանվեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈՒԱՆԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 ապրիլ 794—26 մարտ 795)

էջ 97

ԱՊՍՍԱՄԲ ԱԼՎԱԼԻԴ ԻՐՆ ԹԱՐԻՖԻ ՀԱՆԳԵՍ ԳԱՂՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ալ-Վալիդ իբն Թարիֆ ալ-Տաղիբին ապստամբեց Ջազիրայում և Մծբինում սպանեց Իբրահիմ իբն Խադիմ իբն Խուզայմային: Ապա ալ-Վալիդը առավել ուժեղացավ, մտավ Հայաստան ու քսան օր պաշարեց Նլաթը: Մարդիկ նրանից ազատվեցին երեսուն հազար [դինար] փրկագնով: Ապա գնաց Ատրպատական, հետո Հուլուան և Սավազ երկիրը (Ստորին Միջագետք), ապա անցավ Տիզրիսի արևմտյան կողմը, դիմեց Բալադ քաղաքը, ուր նրանից ազատվեցին հարյուր հազար փրկագնով: Նա ասպատակեց Ջազիրան:

Ռաշիդը նրա դեմ ուղարկեց Յազիդ իբն Մազիադ իբն Ջալիդա ալ-Շայբանին, որը Ման իբն Ջալիդայի եղբորորդին էր:

Յազիդն սկսեց խորամանկել նրա հետ: Բարձրագույնները, որոնք հակակրում էին Յազիդին, ասացին Ռաշիդին՝ Յազիդը խուսափում է Վալիդից խնայելով նրան, քանզի երկուսն էլ Վալի տոհմից են: Նրանք ձեռնարկում էին հավատացնել, թե Վալիդը թույլ է: Ռաշիդը մի գայրացած նամակ գրեց նրան (Յազիդին), ասելով՝ եթե իմ ծառաներից մեկին ուղարկեի, քեզանից ավելի գործ կաներ, իսկ դու խաբեբա ես ու խարդախ: Երգվում եմ ավահով, որ եթե գործը չվերջացնես, թո՛ղ ուրիշ բերել կտամ:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ
(16 մարտ 796—4 մարտ 797)

էջ 103

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդը քանդեց Մոսուլի պարիսպը՝ Աթթաֆ իբն Սուֆիան ալ-Ազդիի պատճառով: Անձամբ գնաց այնտեղ, քանդեց պարիսպը և երգվեց, որ բնակիչներից ում որ հանդիպի, կսպանի: Սակայն դատավոր Աբու Յուսուֆը հորդորեց նրան և արգելեց այդ բանն անել: Աթթաֆը այնտեղից շարժվել էր դեպի Հայաստան, իսկ Ռաշիդը չկարողացավ բռնել նրան և գնաց Ռակկա, որը նստավայր (բնակավայր) դարձրեց:

Այդ տարում [Ռաշիդը] Սաիդ իբն Սալմին նշանակեց Ջազիրայի կառավարիչ: Ամառային արշավանքը կատարեց Մուհամմադ իբն Մուավիա իբն Ջուֆար իբն Ասիմը:

Այդ տարում Ռաշիդը Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց Յահյա իբն Սաիդ ալ-Հարաշիին, որը վատ վերաբերվեց բնակչությանը, անիրավութուն գործեց և պահանջեց անցած տարիների հարկը: Քաղաքի բնակիչների մեծ մասը հեռացավ:

Այդ տարում Ռաշիդը հրամայեց կառուցել Անարզաբա (Այն Ջարբա) քաղաքը, ամրացրեց և խորասանից ու այլ վայրերից գնդեր տարավ և նրանց հողամասեր պարգևեց:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ
(5 մարտ 797—21 փետրվար 798)

էջ 105

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդը արշավեց Ռումի երկիրը և գրավեց Սաֆսաֆ բերդը:

Այդ տարում Աբդ ալ-Մալիք իբն Սալիհը արշավեց Ռումի երկիրը և հասավ Անկարա, գրավեց մի ցորենի շտեմարան:

Այդ տարում գերիների փրկագնում եղավ հոռոմների և մահմեդականների միջև և սա Աբբասյանների օրոք առաջին փրկագնումն էր: Կալիֆ իբն Ռաշիդը նրա (Ռաշիդի) կողմից վերակացու էր: Իսկ [Ռումի] թագավորն էր Նիկեիֆորը (Նիկիֆոր)¹¹²: Մարդիկ ուրախացան այդ բանի համար և Ռումի երկրում եղած բոլոր գերիները փրկագնով ազատվեցին: Փրկագնումը կատարվում էր Լամիս [գետի] մոտ, ծովի ափին, իսկ նրա և Տարսոնի (Թարսուս) միջև տասներկու փարսախ կար:

Այս արարողությունը ներկա եղավ երեսուն հազար վարձատրվող (կանոնավոր) զորք՝ Աբու Սուլայմանի հետ: Դուրս եկավ Տարսոնի վերակացու (մուտավալի) ալ-Խադիմը, ինչպես նաև Սահմանային գոտու բնակիչներից մեծ բազմություն և զիտուն ու երևելի մարդիկ: [Փրկագնված] գերիների թիվն էր երեք հազար յոթ հարյուր: Ասվում է նաև, թե ավելի էր:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(22 փետրվար 798—11 փետրվար 799)

էջ 107

Այդ տարում հազարաց թագավոր Խականի դստերը [հարսնություն] տարան Փադլ իբն Յահյայի համար: Սակայն նա մեռավ Պարտավում (Բարդաա) և նրա հետ եղածները վերագարձան հոր մոտ, տեղեկացնելով, որ նա դավաճանաբար սպանվել է: Սա պատրաստվեց իսլամի երկրի դեմ արշավելու:

[Այդ տարում] ամառային արշավանք կատարեց Աբդ ալ-Մահման իբն Աբդ ալ-Մալիք իբն Սալիհը և հասավ [Կիլիկիայի] Եփեսոս (Աֆսուս) քաղաքի մարդկանց (Ասհաբ ալ-Քահֆ)¹¹⁵ քաղաքը:

Այդ տարում հոռոմները իրենց թագավոր Լևոնի որդի Կոստանդինի (Կուսթանթին)¹¹⁶ իբն Ալյուն) աչքերը կուրացրին և նրա մորը Իրեննին (Ռինի) նստեցրին գահին, որը կոչվեց Օգոստա (Աղուսթա):

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(12 փետրվար 799—31 հունվար 800)

էջ 108

ԽԱՉԱՐՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում խազարները Խականի դստեր պատճառով դուրս եկան Բաբ ալ-Արուարից (Դարբանդ) և մահմեդականների ու զիմմիների կո-

տորած սարքեցին, քշելով ավելի քան հարյուր հազար գլուխ [անասուն] և այնպիսի սարսափելի բաներ արեցին, որի նմանը երկրի վրա չէր լսվել: Ռաշիդը Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Յազիդ իբն Մազիազին, ավելացնելով նաև Ատրպատականը և օգնական զորք տալով, ուղարկեց նրանց դեմ: Նա խուզայմա իբն խազիմին ուղարկեց Մծբին (Նասիրին), որպեսզի օգնի Հայաստանի ժողովրդին:

Ասվում է, որ [խազարների] հարձակման պատճառը այն էր, որ Սա-
իդ իբն Սալմը սպանել էր ալ-Մունաջջիմ ալ-Մուլամիին և ահա սրա որ-
դին զնացել էր խազարաց երկիրը և նրանց օգնության կանչել Սաիդի
դեմ: Սրանք հարձակվեցին և մտան Հայաստան [Բաբ ալ-Աբուաբի պա-
րըսպի] ճեղքվածքից: Սաիդը փախուստի դիմեց և [խազարները] մոտա-
վորապես յոթանասուն օր մնացին: Ապա Ռաշիդը խուզայմա իբն խազի-
մին ու Յազիդ իբն Մազիազին ուղարկեց, որոնք շտկեցին այն, ինչ որ
փչացրել էր Սաիդը և դուրս քշելով խազարներին, ճեղքվածքը նորոգեցին:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԷՒՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(20 հունվար 801—9 հունվար 802)

էջ 111

Այդ տարում Պարտավում մեռավ Յազիդ իբն Մազիազ իբն Ջաիդա
ալ-Շայբանին, որը Մասն իբն Ջաիդայի եղբորորդին էր: Նրա փոխարեն
[կառավարիչ] նշանակվեց Ասադ իբն Յազիդը: Յազիդը երեկելի էր, առա-
տաձեռն, ազնիվ և քաջարի: Բանաստեղծները շատ ողբեր գրեցին նրա
մասին: Գրված ողբերից լավագույնը Աբու Մուհամմադ ալ-Տամիմիի
հորինածն է:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(30 դեկտեմբեր 802—19 դեկտեմբեր 803)

էջ 118

ՈՒՌՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Կասիմ իբն ալ-Ռաշիդը մտավ Ռումի երկիրը Շաբան
(25 հուլիս—23 օգոստոս) ամսին, կանգնեց Կուրբայի մոտ ու պաշարեց
այն: Ուղարկեց նա Աբբաս իբն Ջաֆար իբն Մուհամմադ իբն ալ-Աշա-
սին, որը պաշարեց Սինան բերդը, մինչև որ ընկճեց բնակիչներին: Հո-
ռոմները նրան երեք հարյուր քսան մահմեդական զբրի ուղարկեցին, պալ-

մանով, որ վերցնի ու հեռանա: Նա համաձայնեց և հաշտությամբ հե-
ռացավ նրանցից: Այս կովում Ռումի երկրում մեռավ Ալի իբն Իսան:

Այդ ժամանակ Ռումի տիրակալն էր մի կին, որի անունն էր Իրինե
(Ռինի): Սրան հոռոմները հանեցին և թագավորեցրին Նիկեփորին (Նիկե-
ֆոր). հոռոմները ասում են, թե իբր սա Ջաֆնա իբն Ղասսանի հետ-
նորդներից էր: Նախքան թագավորելը հարկերի տեսչության պետն էր:
Իրինեն հանվելուց (զահրնկեց լինելուց) հինգ ամիս հետո մեռավ:

Երբ Ռումի երկրում իր իշխանությունը ամրապնդեց, Նիկեփորը
գրեց Ռաշիդին. «Ռումի թագավոր Նիկեփորից՝ արաբաց թագավոր Հա-
բոմին: Ինձանից առաջ եղած թագուհին քեզ դրել էր նավակի, իսկ իրեն
զինվորի տեղ և քեզ ուղարկում էր այնպիսի գումարներ, որոնց կրկնա-
կին դու պարտավոր էիր նրան ուղարկել: Սակայն այդ բոլորը եղավ կա-
նացի թուլության և տխմարության պատճառով: Երբ կարգաս այս նամա-
կը, վերադարձրու քեզ տրված դրամները և փրկիր քո անձը, վճարելով
մեզ պատկանող գումարները, թե չէ սուրը կվճռի իմ և քո միջև»:

Երբ Ռաշիդը կարգաց նամակը, խիստ կատաղեց, այնպես որ ոչ
ոք չէր կարող նրան նայել կամ խոսել նրա հետ, իսկ նրա ժողովական-
ները ցրվեցին: Նա բերել տվեց թանաք ու գրեց նամակի հետևում. «Հա-
նուն ալլահի գթած ու գթառատի. հավատացելոց իշխան Հարունից՝ Ռու-
մի շուն Նիկեփորին: Կարդացի նամակդ, ո՞վ անհավատ կնոջ որդի,
իսկ պատասխանը դու աչքերովդ կտեսնես և ոչ թե կլեսս այդ մասին:
Ողջո՞ւյն»:

Նույն օրը նա շարժվեց, մինչև որ հասավ Հերակլիա (Հիրակլա): Գը-
րավեց, կողոպտեց, հրկիզեց ու կործանեց: Նիկեփորը հաշտություն խընդ-
րեց տարեկան հարկ վճարել խոստանալով: Նա (Ռաշիդը) համաձայնեց,
սակայն, երբ վերադարձավ արշավանքից ու հասավ Ռակկա, Նիկեփորը
խախտեց պայմանագիրը, քանզի ցուրտը սաստիկ էր և վստահ էր, որ
Ռաշիդն այլևս չի կարող վերադառնալ: Երբ [պայմանագիրը] խախտե-
լու լուրը հասավ, ոչ ոք չհամարձակվեց Ռաշիդին իմաց տալ՝ շուրջնալով
այդպիսի ցուրտ ժամանակ կովի վերադառնալ, վախենալով իրենց անձի
համար և խղճալով Ռաշիդին: Եվ ստիպված խորամանկեցին և համոզե-
ցին զինվորներից մի բանաստեղծի՝ Աբու Մուհամմադ Աբդալլահ իբն
Յուսուֆին, ասվում է նաև, թե դա Հաջջա իբն Յուսուֆ ալ-Տիմին էր: Նա
ասաց հետևյալ տողերը.

խախտեց Նիկեփորը քո տված պայմանը,
Ուստի նրա բաժինն է դժգոխքը:
Հրճվիր իշխան հավատացելոց, քանզի
Ալլահը հաղթանակ է տալու քեզ.

Մի նոր հաղթանակ եղածների վրա,
Հավատում ենք դրոշին քո հաղթական:

եվ այլ տողեր:

Երբ Ռաշիդը այս բոլորը լսեց, ասաց՝ իրոք այդպե՞ս է արել նիկի-
փորը և հասկացավ, որ վեզիրները խորամանկութուն էին արել այդ հար-
ցում: Նա կրկին դիմեց Ռումի երկիրը ամենավատ ժամանակ և մեծա-
գույն դժվարություններով հասավ նրանց երկիրը ու մնաց այնտեղ, մինչև
որ կարողացավ իր վրեժը հաղեցնել և արեց, ինչ որ ուզում էր:

Ասվում է, որ նիկեփորի արարքը և այս բանաստեղծական տողերը
պատճառ դարձան Ռաշիդի առաջխաղացման և Հերակլիայի նվաճման,
ինչպես կ՛հիշենք հարյուր իննսուն թվականին, եթե բարձրյալն ավաճը
կամենա:

ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(20 դեկտեմբեր 803—7 դեկտեմբեր 804)

էջ 120

Այդ տարում Իրրահիմ իբն Ջիբրաիլը ամառային հարձակում կատա-
րեց, մտավ Ռումի երկիրը՝ Սաֆսաֆի լեռնանցքից: Ռումի թագավորը՝
Նիկեփորը, ելավ նրա դեմ, սակայն մի այլ հարցի պատճառով ետ մնաց:
Երբ հանդիպեց մահմեդական զորքին, երեք վերք ստացավ և շատ հոռոմ-
նեք սպանվեցին, ինչպես ասում են՝ քառասուն հազար յոթ հարյուր մարդ:
Այդ տարում Կասիմ իբն Ռաշիդի զորքը հաստատվեց Դարիկում:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(27 նոյեմբեր 805—16 նոյեմբեր 806)

էջ 122

ՀԵՐԱԿԼԻԱՅԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդը Հերակլիան նվաճեց ու կործանեց: Նրա հար-
ձակման պատճառը, ինչպես արդեն հիշեցինք, հարյուր ութսունյոթ թվա-
կանի տակ, նիկեփորի ուխտադրուժ լինելն էր: Նվաճումը կատարվեց Շա-
վալ (20 օգոստոս—17 սեպտեմբեր) ամսին, պաշարումը տևեց երեսուն
օր և (Ռաշիդը) գերեվարեց ժողովրդին: Նա մտել էր երկիրը հարյուր երե-
սունհինգ հազար կանոնավոր զորքով, բացի հպատակներից, կամավոր-
ներից ու ոչ մի դիվանի շենթարկվողներից:

Աբդալլահ իբն Մալիքը կանգ առավ Զի-լ-Քիլա ամրոցի առջև, իսկ
Գաուդ իբն Իսա իբն Մուսային [Ռաշիդը] ուղարկեց Ռումի երկրի խորքը
լոթանասուն հազարով: Սա ավերեց, կողոպտեց և ավաճը նրան հաղթա-
նակ պարգևեց: Շուրահբիլ իբն Ման իբն Զաիդան նվաճեց Սակալիբա
ամրոցը և Դալսան: Յազիդ իբն Մուխալլադը գրավեց Սաֆսաֆն ու Մալ-
կունիան:

Ռաշիդն ուղղվեց Տիանա (Թուանա) և այնտեղ կանգ առավ: Այա
հեռացավ, թողնելով Ուկբա իբն Զաֆարին: Նիկեփորն ուղարկեց ջիզիա
(գլխահարկ) և խարաջ (հողահարկ)՝ իր գլխի համար՝ շորս դինար, որդու
գլխի համար՝ երկու դինար, նույնքան էլ իր պատրիկների համար: Նի-
կեփորը գրեց Ռաշիդին՝ Հերակլիայում գերի ընկած մի հարճի մասին,
որն իր որդու նշանածն էր և սա ետ ուղարկեց նրան:

էջ 123

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշիդն ամառային արշավանք կատարեց և Մամունին,
իր փոխանորդը նշանակելով Ռակկայում, նրան լիազորություններ տվեց:
Նա ամեն կողմ գրեց այդ մասին և նրան տվեց Մանսուրի մատանին
(կնիքը) որպես բախտաբեր նշան, որի վրա փորագրված էր՝ ավաճն է իմ
սպավենը, նրան եմ հավատում:

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Անարզաբայի (Այն Զարբա)
և ալ-Քանիսա ալ-Սաուդայի (Սև եկեղեցի) վրա, ասպատակեցին շրջա-
կայքը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(17 նոյեմբեր 806—5 նոյեմբեր 807)

էջ 127

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Յազիդ իբն Մուխալլադ ալ-Հուբայրին տասը հազարով
արշավեց Ռումի երկիրը: Հոռոմները նրան բռնեցին մի կիրճի մեջ և
հիսուն հոգու հետ սպանեցին, իսկ մնացածները փախան: Սա տեղի
ունեցավ Տարսոնից երկու օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա:

Այդ տարում Ռաշիդն ամառային արշավանքների պետ նշանակեց
Հարսամա իբն Այանին, նախքան Խորասանի կառավարիչ նշանակելը:
Նրան տվեց երեսուն հազար խորասանյան զորք: Ռաշիդը Դարբ ալ-Հա-
գասում հրամանատար նշանակեց Աբդալլահ իբն Մալիքին, իսկ Մարա-

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ
(30 հուլիս 816—19 հուլիս 817)

էջ 184

ԲԱՔԵԿ ԽՈՒՌԱՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾԻ ՍԿՋՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Բաբեկ խուռամին¹²⁰ լիսավորեց Ջավիդանյաններին՝ Բաղդի տեր Ջավիդան իբն Սահլի կողմնակիցներին: Նա հավատացնում էր թե Ջավիդանի հոգին իր մեջ է մտել և սկսեց երկիրը ապականել ու փրշացնել: Ջավիդան նշանակում է մնայուն, հավիտյան, իսկ խուռամ նշանակում է հաճույք և դա մոգերի ուսմունքն է: Նրանց մոտ մարդը կարող էր ամուսնանալ իր մոր, քրոջ և աղջկա հետ և դրա համար էլ հաճույքի կրոն է կոչվում: Նրանք հավատում են փոխակերպման ուսմունքին՝ այն, որ հոգիները մի կենդանի արարածից անցնում են մյուսին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ
(17 հունիս 820—5 հունիս 821)

էջ 197

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մամուն [խալիֆան] Յահիա իբն Մուադին նշանակեց Ջավիդայի (Վեբին Միշագետքի) կառավարիչ, իսկ Իսա իբն Մուհամմադ իբն Աբի Խալիդին՝ Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ, Բաբեկի դեմ պայքարելու պարտականությունով:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹ ԹՎԱԿԱՆ
(27 մայիս 822—15 մայիս 823)

էջ 205

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իրարում գնեցրը բարձրացան այնքան, որ ցորենի մի կաֆիզը¹²¹ Հարունիում հասել էր քառասունից հիսուն դիրհեմի: Այդ տարում Մուհամմադ իբն Հաֆսը նշանակվեց Քաբարիստանի, Ռույանի և Դամավանդի (Դանբավանդ) կառավարիչ, իսկ մարզկանց (մահմեդականներին) հետ ուխտագնացության ելավ Աբու Իսա իբն ալ-Ռաշիդը:

Այդ տարում Մամուն [խալիֆան] հրամայեց Մոսուլի կառավարիչ ալ-Սայյիդ իբն Ունսին հարձակվել Շայբան և այլ արաբական ցեղերի վրա, քանզի նրանք երկիրը ապականում էին: Սա հարձակվեց, ներխուժեց նրանց կալվածները, կոտորեց, ունեցվածքը կողոպտեց ու վերադարձավ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ
(4 մայիս 824—23 ապրիլ 825)

էջ 208

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամուն [խալիֆան] Ալի իբն Սադակային՝ Զուրայկ կոչված, նշանակեց Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ՝ հանձնարարելով պայքարել Բաբեկի դեմ: (Ատրպատականում) նրան փոխանորդ նշանակվեց Ահմադ իբն ալ-Զունայդ ալ-Իսբաֆին: Բաբեկը սրան գերեց և Իբրահիմ իբն ալ-Լայսը նշանակվեց Ատրպատականի կառավարիչ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ
(2 ապրիլ 827—21 մարտ 828)

էջ 215—216

ՄՈՒՀԱՄՄԱԳ ԻԲՆ ՀՈՒՄԱՅԳԻ ՄՈՍՈՒԼԸ (ՄԱՌԻՍԻԼ) ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամունը Մուհամմադ իբն Հուժայդ (Համիդ) ալ-Թուսիին ուղարկեց Բաբեկ խուռամյանի դեմ կովելու և հրամայեց նաև, որ ճանապարհին անցնի Մոսուլի վրայով ու դրուժյունը կարգավորի՝ կովելով Զուրայկ իբն Ալիի դեմ: Մուհամմադը եկավ Մոսուլ իր զորքով ու հավաքեց այնտեղ եղած Յամանի ու Ռաբիա ցեղերի ռազմիկներին: Նա առաջ խաղաց՝ պատերազմելու Զուրայկի դեմ: Նրա հետ էր նաև Մուհամմադ իբն ալ-Սայյիդ իբն Ունս ալ-Ազդին:

Լուրը հասավ Զուրայկին, որը եկավ նրանց դեմ և իրար հանդիպեցին Ջաբ [գետի] վրա: Մուհամմադ իբն Հուժայդը նամակ ուղարկեց նրան հնազանդության հրավիրելով, սակայն սա մերժեց և Մուհամմադը պայքարի ելավ: Զուրայկը պարտվեց և լուր ուղարկեց՝ խնդրելով երաշխավորագիր (աման): Մուհամմադը տվեց և նրան ուղարկեց Մամունի մոտ: Մա-

մունը գրեց Մուհամմադին, հրամայելով բռնադրավել Զուրայկի բոլոր գյուղերը, քաղաքամերձ կալվածները (ոուստակ), ունեցվածքը և այլն, և նա այս բոլորն իրեն վերցրեց: Մուհամմադը հավաքեց Զուրայկի զավակներին, եղբայրներին ու տեղեկացրեց, թե ինչ էր հրամայել Մամունը: Նրանք հնազանդվեցին: [Մուհամմադը] ասաց նրանց՝ հավատացելոց իշխանը ինձ այսպես էր հրամայել, իսկ ևս վերցրեցի միայն ինչ որ հաճելի թվաց, իսկ [մնացածը] վերադարձնում եմ ձեզ: Նրանք շնորհակալություն հայտնեցին այդ բանի համար:

Ապա գնաց Ատրպատական, Մասուլում փոխանորդ նշանակելով Մուհամմադ իրն ալ-Սայյիդին: Նա գնաց Ատրպատականում տիրություն անող ապստամբների դեմ: Նա ձերբակալեց Ալի իբն Մուռային և նրա նմաններին և ուղարկեց Մամունի մոտ, ապա ուղղվեց դեպի Բաբեկ ալ-Խուռամը, նրա դեմ պատերազմելու համար:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(22 մարտ 828—10 մարտ 829)

էջ 216

Այդ տարում Մամունը իր որդուն՝ Աբբասին, նշանակեց Զաղիրայի, Սահմանային գոտու և Ավասիմի կառավարիչ, իսկ իր եղբորը՝ Աբու Իսհակ ալ-Մուտասիմին, Ասորիքի և Եգիպտոսի կառավարիչ, հրամայելով տալ ամեն մեկին, ինչպես նաև Աբդալլահ իբն Թահիրին, հինգ հարյուր հազար դիրհեմ: Ասվում է, որ ոչ մի ժամանակ որևէ մեկին այդքան դրամ չէր տվել:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(11 մարտ 829—27 փետրվար 830)

էջ 217—218

ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԱԼ-ԹՈՒՍԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սպանվեց Մուհամմադ իրն Հուամայդ (Համիդ) ալ-Թուսին՝ Բաբեկ Խուռամյանի ձեռքով:

Բանն այն էր, որ [Մուհամմադը] վերջացնելով ապստամբների (մուտաղալիբների) գործը [Ատրպատականում], ուղղվեց Բաբեկի կողմը: Նա հավաքեց զորք, զենքեր (մեքենաներ) և պարեն: Նրա մոտ հավաքվել

էին մեծ թվով կամավորներ՝ տարբեր կողմերից: Նա լեռնանցքներով ընթանում էր Բաբեկի կողմը և ամեն մի լեռնանցքից կամ դժվարանցանելի վայրից անցնելիս պահակներ էր թողնում այն պաշտպանելու համար, մինչև որ հասավ Հեշտադսար, ուր խրամատ փորեց և խորհրդակցեց [մարդկանց հետ] Բաբեկի քաղաքը մտնելու մասին: Նրանք խորհուրդ տվեցին ինչ-որ մի կողմից մտնելու մասին: Նա ընդունեց նրանց կարծիքը և պատրաստեց իր մարդկանց: Կենտրոնում հրամանատար նշանակեց Մուհամմադ իբն Յուսուֆ իբն Աբդ ալ-Ռահման ալ-Թախին, որը կոչվում էր Աբու Սաիդ, աջ թևում՝ ալ-Սաադի իբն Ասրամին, ձախ թևում՝ ալ-Աբբաս իբն Աբդ ալ-Ջաբբար ալ-Յակթինին, իսկ ետևում կանգնեց Մուհամմադ իբն Հուամայդ մի խմբով հսկելու և կարիքի դեպքում օգնելու նպատակով:

Բաբեկը լեռան վրայից հետևում էր նրանց և իր մարդկանց դարան էր մտցրել ամեն մի ժայռի տակ: Երբ Մուհամմադի մարդիկ մոտեցան ու երեք փարսախ բարձրացան լեռը, դարանամուտ մարդիկ դուրս եկան, իսկ Բաբեկը իր մարդկանցով վերևից հարձակվեց նրանց վրա: Հարձակվողները պարտվեցին: Աբու Սաիդը և Մուհամմադ իբն Հուամայդը հրամայեցին դիմանալ, սակայն (զինվորները) չլսեցին նրանց և կոտորվելով փախուստի դիմեցին: Մուհամմադ իբն Հուամայդ իր տեղում դիմացավ, սակայն նրա մոտ եղածները բոլորը փախան, բացի մի հոգուց և նրանք երկուսով նահանջեցին փրկվելու համար: Մուհամմադը տեսավ մի խումբ, որը կոչվում էր. մոտեցավ ու տեսավ, որ Խուռամյանները կոչվում էին իր մարդկանց մի խմբի հետ: Երբ Խուռամյանները նրան տեսան, նկատելով նրա վայելուչ արտաքինը, հարձակվեցին: Նա կովի բռնվեց նրանց հետ, սակայն նրա ձիուն հարվածեցին նիզակով և սա ընկավ գետին: Թափվեցին Մուհամմադ իբն Հուամայդի վրա և սպանեցին նրան:

Մուհամմադը գովասանքների էր արժանացել և առատաձեռն էր: Ողբացին նրան բանաստեղծները, մանավանդ շատ ողբեր գրեց ալ-Թախին: Երբ նրա սպանվելու լուրը հասավ Մամունին, շատ վշտացավ նրա համար և նրա փոխարեն նշանակեց Աբդալլահ իբն Թահիրին, Բաբեկի դեմ կովելու համար և սա առաջ խաղաց:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆՇԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(28 փետրվար 830—17 փետրվար 831)

էջ 219

ՄԱՄՈՒՆԻ ՌՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամունը Ռումի դեմ գնաց Մուհաում (28 փետրվար—29 մարտ) ամսին: Գնալու ժամանակ Բաղդադում իրեն փոխանորդ նշա-

նակեց Իսհակ իբն Իրրահիմ իբն Մուսաբին, որին միաժամանակ կառավարիչ նշանակեց Սավադի (Ստորին Միջագետք) Հուլուանի և Տիգրիսի շրջանների վրա:

Մամունը գնաց Մոսուլի ճանապարհով, մինչև որ հասավ Մանբիջ, ապա Դաբիկ, Անտիոք, ապա Մամեստիա և Տարսոն, որտեղից մտավ Ռումի երկիրը Ջումադա Ա (26 հունիս—25 հուլիս) ամսին: Նրա որդին՝ ալ-Աբբասը, Մալաթիայից հարձակվեց:

Մամունը կանգ առավ Կուտա¹²² ամրոցի առջև, մինչև որ գրավեց ու բանդեց այն Ջումադա Ա ամսվա վերջին շորս օր մնացած: Ասվում է, որ բնակիչները նրանից երաշխավորագիր խնդրեցին, և Մամունը տվեց: Նա ուղարկեց Աշնասին Սունդուս ամրոցը և սա բերեց նրա բերդապահին: [Մամունը] ուղարկեց Ուջայֆին ու Ջաֆար ալ-Խալաթիին Սինադ (Սինան) ամրոցի տիրոջ մոտ, որը հպատակվեց ու հնազանդվեց:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(18 փետրվար 831—6 փետրվար 832)

էջ 220

ՀԵՐԱԿԼԻԱՅԻ ԵՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամունը վերադարձավ Ռումի երկիրը:

Բանն այն էր, որ նա իմացավ, թե Ռումի թագավորը Տարսոնի ու Մամեստիայի բնակիչներից հազար վեց հարյուր հոգու կոտորել էր: Նա շարժվեց ու մտավ Ռումի երկիրը Ջումադա Ա (16 հունիս—15 հուլիս) ամսին և մնաց մինչև Շաբանի (13 սեպտեմբեր—11 հոկտեմբեր) կեսը:

Ասվում է, որ նրա հարձակման պատճառն այն էր, որ Ռումի թագավորը նրան նամակ էր գրել, սակայն նա շարժվեց առանց նամակը կարդալու: Երբ մտավ Ռումի երկիրը, կանգ առավ Անթիոքի¹²³ առջև և բնակիչները հաշտութուն խնդրեցին, ապա գնաց Հերակլիա, որի բնակիչները նույնպես հաշտութուն խնդրեցին: Նա իր եղբորը՝ Աբու Իսհակ Մուսասիմին, ուղարկեց, որը գրավեց երեսուն բերդ և ցորենի շտեմարան (մաթամիր):

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 փետրվար 832—26 հունվար 833)

էջ 221

Այդ տարում Մամունը վերստին հարձակվեց Ռումի երկրի վրա: Կանգ առավ Լուլուայի առջև հարյուր օր, ապա հեռացավ իր փոխարեն

Թաղեկով Ուջայֆին, որին բնակիչները խաբելով գերի բռնեցին: Սա ութ օր մնաց նրանց ձեռքում, որից հետո արձակեցին նրան:

Եկավ Ռումի թագավոր Թեոփիլոսը (Տուֆիլ)¹²⁴, պաշարեց Ուջայֆին, սակայն Մամունը զորք ուղարկեց նրան, և Թեոփիլոսը, նախքան սրահանելը, հեռացավ: Լուլուայի բնակիչները երաշխավորագրով հանձնվեցին Ուջայֆին: Ռումի թագավորը հաշտութուն խնդրեց, բայց այդ բանը տեղի չունեցավ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(27 հունվար 833—15 հունվար 834)

էջ 227

ՄԱՄՈՒՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ԵՎԱՐԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մամունը Ռաջաբ (23 հուլիս—21 օգոստոս) ամսվա վերջին տասներկու օր մնացած: Երբ հիվանդությունը սաստկացավ և մահը մերձեցավ, խնամողն առաջարկեց նրան վկայություն տալ (շիհադա)¹²⁵: Նրա մոտ էր բժիշկ իբն Մասավայհը, որն ասաց այդ մարդուն (խնամողին)՝ թող նրան, այդ վիճակում նա չի տարբերում իր Տիրոջը և Մանիին¹²⁶: Մամունը աչքերը բացեց և ուզում էր ճզմել նրան, բայց ի վիճակի չէր: Ուղեց խոսել, բայց չկարողացավ: Ապա խոսեց ասելով՝ ո՛վ անմահ, ողորմիր մահկանացուիս, ապա մեռավ նույն պահին:

Երբ նա մեռավ, նրա Աբբաս որդին և եղբայրը՝ Մուսասիմը, տարան նրան Տարսոն և թաղեցին Ռաշիդի ծառա Խականի տանը: Նրա վրա աղոթեց Մուսասիմը: Նրա վրա պահակ զրեցին Տարսոնի բնակիչներից և ուրիշներից հարյուր հոգու, նրանցից ամեն մեկին տալով իննըսուն դիրհեմ:

Նրա խալիֆայությունը տևեց քսան տարի հինգ ամիս քսաներեք օր, բացի այն տարիներից, երբ նրան խալիֆա էին հռչակել Մեքքայում, իսկ եղբայրը՝ Ամիրը, պաշարված էր Բաղդադում: Նա ծնվել էր Ռաբի Ա ամսվա կեսին հարյուր յոթանասուն (3 հուլիս 786—21 հունիս 787) թվականին: Նրա Քունիան էր Աբու-լ-Աբբասը: Նա սպիտակ դեմք ուներ, գեղեցիկ էր, երկար մորուքով, ալեհեր: Ասվում է նաև, որ նա թուխ էր, որոշ դեղնությամբ, երկար մորուքով, ալեհեր, հոնքերը իրար կպած, իսկ երեսի վրա սև խալ կար:

էջ 231

ՏԱՐՔԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մամունը վերադարձել էր Սալղուս և իր որդուն՝ Աբբասին, ուղարկել Տիանա (Թուանա), հրամայելով վերակառուցել այն: Նա

մոտ եղածը և տալիս էր իր մոտ եղածը: Ապա Հայասան իր մարդկանց հետ հանդիպում էր ճանապարհի մեջտեղում Աբու Սաիդի մարդկանց, որոնց հետ զորախումբ էր լինում: Նրանք վերցնում էին Հայասանի մոտ եղածը և իրենց մոտ եղածը հանձնում նրան: Եթե իրենցից որևէ մեկը ճանապարհի մեջտեղը մյուսից շուտ հասներ, շատր է առաջ անցներ: Իսկ Աբու Սաիդը իր մոտ եղած զորքի հետ գնում էր Աֆշինի ճամբարը, ուր նրան հանդիպում էր Աֆշինի ջոկատի պետը, ընդունում էր նրանից նրա ընկերակցողներին և հանձնում իր հետ եղած ռազմիկներին: Այսպես գործը ընթանում էր:

Երբ նրանք որևէ լրտես էին բռնում, տանում էին Աֆշինի մոտ, որը նրանց հետ լավ էր վարվում, նվերներ տալիս, հարցնում, թե Բաբելը ինչքան էր տալիս և ինքը կրկնակին էր վճարում՝ համոզելով, որ լինեն իր լրտեսները և օգտվում էր նրանցից:

էջ 235—237

ԱՖՇԻՆԻ ՄԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԲԱԲԵԿԻ ՉԵՏ

Այդ տարում տեղի ունեցավ Աֆշինի կոնվը Բաբելի հետ, որի ընթացքում Բաբելի մարդկանցից մեծ բազմություն կոտորվեց:

Մուտասիմ [խալիֆան] Ավագ Բուղային ուղարկել էր Աֆշինի մոտ: Սա իր հետ ուներ փոքր զինվորների և ծախսերի համար: Հասավ Արգաթիլ, և Բաբելը լուր ստանալով, պատրաստվեց իր մարդկանցով, որպեսզի նրա ճանապարհը կտրեն նախքան Աֆշինի մոտ հասնելը: Սակայն լրտեսը եկավ և հայտնեց Աֆշինին այդ մասին: Երբ Աֆշինը ստուգեց այդ լուրը, գրեց Բուղային, որ ձևացնի, թե ուզում է տեղից շարժվել և փողը բարձած ուղտերի վրա գալ իր (Աֆշինի) մոտ, ապա հասնելով գետի բերդը, իր մարդկանց պահի և բաց թողնի [միայն նրանց], որոնք ընկերակցում էին և փողը իր հետ ունենալով վերադառնա Արգաթիլ: Բուղան այս բանն արեց, և կարավանը շարժվեց: Լրտեսները եկան Բաբելին տեղեկացրին, որ նա փողի հետ միասին հասել է գետը: Նույն օրվա երեկոյան, որ Աֆշինը նշանակել էր Բուղային, նա Բարդանդից զուրս եկավ ինչ՝ մայրամուտի ժամանակ և կանգ առավ Աբու Սաիդի խրամատից զուրս: Առավոտյան թաքուն հեծան ձիերը՝ առանց թմբուկների խփելու ու դրոշներ պարզելու, հրամայելով մարդկանց ձայն չհանել և արագ առաջ խաղաց: Շարժվեց նաև կարավանը, որն այդ օրը գետից անցնելով պետք է գնար Հայասանի կողմը:

Բաբելը նույնպես պատրաստվեց իր մարդկանցով և շարժվեց դեպի գետի ճանապարհը, կարծելով, որ գտնելու է փողը: Բաբելի ձիավորները

հարձակվեցին կարավանի վրա, որի հետ էր գետի բերդի տերը: Նա կովի ելավ նրանց դեմ, սակայն սպանեցին նրան, ինչպես նաև նրա հետ եղած զինվորներին, վերցնելով այն ամենը, որ կար նրանց մոտ և ահա այդտեղ իմացան, որ փողը իրենց ձեռքից բաց են թողել: Նրանք վերցրին նրա դրոշը և մարդկանց զգեստները և իրենք հագնվելով, կերպարանափոխվելով ուղեցին [խաբուսիքով] բռնել Հայասան ալ-Ղանավիին և նրա հետ եղած մարդկանց: Նրանք շփոթեին Աֆշինի զուրս գալու մասին և եկան, ձևացնելով, թե գետի բերդի տիրոջ մարդիկ են, սակայն շիմանալով, թե որն է գետի տիրոջ դրոշի տեղը, այլ տեղում կանգնեցին:

Եկավ Հայասանը, կանգնեց իր սովորական տեղում և նրան խորթ թվացին իր առջևում տեսած [մարդիկ]։ Նա իր հորեղբոր տղային ուղարկեց, ասելով՝ գնա այդ գարշելիի մոտ և ասա, թե ինչու է այնտեղ կանգնել: Գնաց և նրան էլ [այդ մարդիկ] խորթ թվալով, եկավ ու զեկուցեց: [Հայասանը] այլ մարդկանց ուղարկեց և նրանք նույնպես, շճանալեցին նրանց և տեղեկացրին [Հայասանին], թե Բաբելը սպանել է գետի բերդի տիրոջը՝ Ալավայհին, ու նրա մարդկանց, վերցնելով դրոշները և զգեստները: Հայասանը վերադարձավ, փրկելով կարավանը, որն իր հետ էր: Նա և իր մարդիկ [կարավանի] հոտից էին ընթանում, պաշտպանելով նրան, մինչև որ կարավանը հասավ Արշակ բերդը: Նա երկու հոգու ուղարկեց Աֆշինի և Աբու Սաիդի մոտ՝ իմաց տալու կատարվածի մասին և սրանք սրբնթաց գնացին:

Հայասանը մտավ բերդը, իսկ Բաբելը պաշարեց նրան: Նա մի աթոռ գրեց բերդի դիմացի լեռներում և լուր ուղարկեց Հայասանին, թե՛ թող բերդն ու հեռացիր: Հայասանը մերժեց և Բաբելը կոնվ սկսեց, ըստ իր սովորության, գինի խմելով կովի ընթացքում:

Երկու ձիավորները գնացին ու գտան Աֆշինին մեկ փարսախից պակաս հեռավորության վրա: [Աֆշինին] ասաց իր առաջապահ զորքի հրամանատարին՝ տեսնում եմ երկու ձիավոր խիստ սրբնթաց գալիս են, ապա ավելացրեց՝ զարկեք թմբուկները, պարզեցեք դրոշները, և սրբնթաց գնացեք նրանց կողմը գոշելով՝ այստեղ ենք ահա, այստեղ ենք¹²⁹: Այդպես էլ արեցին, և մարդիկ ձիերի սանձերը բաց թողեցին և հասան Բաբելին, որը նստած էր: Նա դեռ չէր նստել իր ձին, երբ ձիավորները վրա հասան: Սկսվեց կոնվը և Բաբելի մարդկանցից ոչ ոք չազատվեց. միայն ինքը մի քանի ձիավորներով փախավ Մուղան (Մուկան), սակայն նրա ջոկատները նրանից կտրվեցին:

Աֆշինը վերադարձավ Բարդանդ, իսկ Բաբելը մնաց Մուղանում: Նա լուր ուղարկեց Բաղդ և զորք ստանալով, նրա հետ հեռացավ Մուղանից, մինչև որ հասավ Բաղդ:

Աֆշինը մնաց Բարդանդում՝ իր ճամբարում: Մի օր մի կարավան

անցավ, որի վրա հարձակվեց Բարեկի իսբահրազը (սպահապետը) կողոպտեց և սպանեց այնտեղ եղած մարդկանց: Աֆշինի զորքը այդ պատճառով սովի մատնվեց, իսկ Աֆշինը գրեց Մարաղայի տիրոջը, հրամայելով շտապ պարեն բերել: Սա նրան ուղարկեց մի հսկայական կարավան, որի մեջ կար մոտավորապես հազար ցուլ, բացի ուրիշ զբաստից, որոնք պարեն էին տանում զինվորների ընկերակցութեամբ: Նրանց վրա հարձակվեց Բարեկի մի ձիավոր ջոկատ, որն ամեն ինչ կողոպտեց: [Աֆշինի] զորքը շատ նեղ վիճակում էր և Աֆշինը գրեց Շիրուանի տիրոջը, հրամայելով, որ իրեն մթերք բերեն և սա շատ ուտեստեղեն ուղարկեց ու փրկեց մարդկանց:

Աֆշինի մոտ եկավ Բուղան իր հետ եղածներով միասին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(26 դեկտեմբեր 835—13 դեկտեմբեր 836)

էջ 237—239

ԲԱՅԵԿԻ ԴԵՄ ԿՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Բարեկը ընդհարում ունեցավ Ավագ (քարիւ, մեծ) Բուղայի հետ, որին փախուստի մատնեց: Աֆշինը, նույնպես, կոխվ ունեցավ (Բարեկի հետ) և հաղթեց նրան:

Բանն այն էր, որ Ավագ Բուղան եկել էր Աֆշինի մոտ իր հետ բերած փողերով և սա բաժանեց (փողերը) իր զորքի մեջ և կովի պատրաստվեց նովրուզից (իրանական ամանոր) հետո: Նա Բուղային զորք ուղարկեց, որպեսզի Հեշտագսարի շուրջը պտտվի և կանգ առնի Մուհամմադ իբն Հուսայնի խրամատների մոտ՝ այն փորելով ու ամրացնելով: Բուղան զրնաց խրամատների մոտ, իսկ Աֆշինը Բարզանդից հեռացավ, շարժվեց նաև Աբու Սաիդը՝ Խուշից, և նրանք երկուսով ուղում էին Բարեկի [դեմ գնալ] ու պայմանավորվեցին մի վայրում, որը կոչվում էր Գարուազ:

Աֆշինը խրամատ փորեց և նրա մոտ պարիսպ կառուցեց, իսկ նրա ու Բաղդի միջև վեց մղոն կար: Բուղան առանց Աֆշինի հրամանի պատրաստվեց և իր հետ տանելով պարեն ու պտտվելով Հեշտագսարի շուրջը, մտավ Բաղդ գյուղը և այնտեղ կանգ առավ: Ապա հազար հոգու ուղարկեց անասնակերի հետևից: Նրանց դեմ դուրս եկան Բարեկի զինվորները, որոնք խլեցին անասնակերը և շարդեցին նրանց, ով իրենց հետ կովի բռնվեց, իսկ մնացածներին գերի վերցրեցին: Դրանցից երկուսին [Բարեկը] ուղարկեց Աֆշինի մոտ, տեղեկացնելու կատարվածի մասին:

Բուղան վերադարձավ Մուհամմադ իբն Հուսայնի խրամատը, ձևացնելով, որ փախուստի է դիմել և գրեց Աֆշինին՝ այդ բանն իմաց տալով

և օգնություն խնդրելով: Աֆշինը նրա մոտ ուղարկեց իր եղբորը՝ Ֆադլին, Ահմադ իբն ալ-Խալիլ իբն Հիշամին, իբն Զաուշանին և միակնի Զաուհին՝ ուստիկանապետին, Հասան իբն Սահլին, ինչպես նաև Ֆադլ իբն Մահլի ազգական երկու եղբայրներից մեկին, և նրանք բոլորը եկան Բուղայի մոտ: Աֆշինը գրեց Բուղային, հիշեցնելով, որ նա Բարեկի վրա պետք է հարձակվի իր նշանակած այն օրը [երբ ինքն էլ էր հարձակվելու], որպեսզի նրա վրա երկու կողմից հարձակում լինի: Այդ օրը Աֆշինը Գարուազից ելավ Բարեկի դեմ, իսկ Բուղան դուրս եկավ խրամատից ու գնաց Հեշտագսար: Սակայն մարդիկ չէին դիմանում սաստիկ ցրտին ու քամուն, ուստի վերադարձան ճամբար՝ կանչի հեռավորության վրա: Երբ ցուրտ քամին փչեց և խիստ անձրևեց, Բուղան էլ վերադարձավ ճամբար: Իսկ Աֆշինը, Բուղայի վերադառնալու մյուս օրը, հարձակվեց Բարեկի մարդկանց վրա, գրավեց ճամբարը, նրա վրանները, գերեց նրա հետ եղած կնոջը և կանգ առավ Բարեկի ճամբարում:

Մյուս օրը Բուղան պատրաստվեց ու բարձրացավ Հեշտագսար և հասավ զորքին, որն իրենից առաջ արդեն Բարեկի վրա հարձակվել էր, և վերադարձավ, որոշ բան ձեռք բերելով նրանց կահ-կարասիից ու թամբերից: Նա իջավ Հեշտագսարից՝ Բաղդ գնալու նպատակով, իսկ նրա առաջապահ զորքի հրամանատարն էր Դաուդ Սիահը: Բուղան նրան լուր ուղարկեց, թե արդեն երեկո է, մարդիկ հոգնած են և մեզ ծանոթ վայր ենք հասել, ուստի ընտրիր մի լավ պաշտպանված լեռ, ուր կկարողանանք այս գիշեր բանակ դնել: [Դաուդ Սիահը] բարձրացավ մի լեռ, որը նայում էր Աֆշինի ճամբարին: Նրան ասացին՝ այս գիշեր այստեղ կմնանք մինչև վաղը և ապա կիջնենք կովելու անհավատի դեմ, եթե ալլահը կամենա: Այդ գիշեր ամպը պատեց, ցրտեց և ուժեղ ձյուն տեղաց, այնպես որ ցրտի սաստկությունից առավոտյան ոչ ոք չէր կարող իջնել շուր վերցնելու կամ անասուններին խմեցնելու, քանզի շատ ձյուն էր եկել ու մառախուղ պատել: Երբ երրորդ օրը եղավ, զինվորները ասացին Բուղային՝ մեր պարենը վերջացել է, իսկ ցուրտը մեզ նեղում է, ուստի ամեն գնով մեզ իջեցրու՝ կամ վերադառնալու և կամ անհավատի վրա հարձակվելու նպատակով:

Մառախուղի և ձյան օրերին Բարեկը գիշերով հարձակվել էր Աֆշինի ու նրա զորքի մի մասի վրա և Աֆշինը վերադարձել էր իր ճամբարը: Իսկ Բուղան թմբուկը խփել տվեց և իջավ լեռից՝ կամենալով հարձակվել Բաղդի վրա, առանց իմանալու, թե ինչ էր կատարվել Աֆշինի հետ և կարծում էր, թե նա իր [նախկին] ճամբարում է: Երբ ձորը իջավ, գտավ, որ երկինքը պարզ է, իսկ եղանակը հաճելի, բացի այն լեռան կատարից, ուր ինքն էր գտնվում: Նա իր զորքը կարգի բերեց և ուղղվեց դեպի Բաղդ

[և առաջացավ], մինչև որ գրեթե կալավ Բաղդի լեռան, այնպես, որ իր եղած տեղից կես մղոն մնաց, որ տեսներ Բաղդի տները: Նրա առաջապահ գնդի մեջ կային մարդիկ, որոնց մեջ էր իբն ալ-Բախի ծառաներից մեկը. սա ազգականներ ուներ Բաղդում: Սրանց տեսան Բաբելի առաջապահները և նրանցից մեկը ճանաչեց այդ ծառային: Նրա հորեղբայրը հարցրեց, թե ո՞վ կար իր մոտ ազգականներից և սա պատասխանեց: [Հորեղբայրը] ասաց՝ վերադարձիր և ասա, ում որ պետք է, թող հեռանա, մենք արդեն հաղթել ենք Աֆշինին, որը փախավ իր խրամատները, իսկ մենք ձեր զեմ երկու զորք ենք պատրաստել. շտապիր գնալ, գուցե ազատվես: Ծառան վերադարձավ և տեղեկացրեց իբն ալ-Բախին, որն իմաց տվեց Բուղային: Վերջինս խորհրդակցեց իր մերձավորների հետ: Ոմանք ասացին՝ դա սուտ խաբեություն է, իսկ ուրիշներ՝ ահա լեռան կատարը, որ տեղից կարելի է տեսնել Աֆշինի ճամբարը: Բուղան մի քանի մարդկանցով բարձրացավ լեռան կատարը և շտեսնելով Աֆշինի զորքը, հասկացավ, որ հեռացել է:

Խորհրդակցեցին և որոշեցին, որ պետք է հեռանալ գիշերը վրա չհասած: Հեռացան և արագ ընթանում էին, սակայն [Բուղան] շանցավ եկած ճանապարհով, քանզի շատ կիրճեր կային, այլ գնաց այն ճանապարհով, որը Հեշտադսարի շուրջն է պատվում, ուր միայն մեկ կիրճ կար: Զինվորները ճանապարհին զենքերը գցում էին և վախի մեջ էին: Բուղան մի խումբ զորավարների հետ թիկունքում էր, քանի որ Բաբելի առաջապահները, թվով տասը ձիավոր, հետապնդում էին: Բուղան իր մարդկանց հետ խորհրդակցեց, ասելով՝ վախենում եմ, որ սրանք մեզ զբաղեցնելով ետ պահեն, որպեսզի հնարավորություն տան իրենց ընկերներին կիրճը գրավել: Ցաղը ասաց նրան՝ զրանք գիշերապահներն են, ուստի շտապիր և շղանդաղես, մինչև որ կիրճը անցնենք: Մեկ ուրիշն ասաց՝ զորքը բաժան-բաժան է եղել, զինվորները զենքը գցել են, իսկ փողն ու զենքերը մնացել են ջորիների վրա առանց հսկողություն և վստահ չենք, որ այն շեն տանի, նույնպես և գերին, որ այնտեղ է: Նրանց հետ էր Զավիդանի որդին գերի վիճակում, և ուզում էին նրան փոխանակել [որևէ մեկի հետ]:

Նրանք բանակ դրեցին մի անառիկ լեռան կատարին, սակայն մարդիկ զզված ու հոգնած լինելով իջան, քանի որ պարենը վերջացել էր: Նրանք ուշադիր հսկում էին վերև բարձրանալու ճանապարհը, իսկ Բաբելը այլ կողմից եկավ և հարձակվեց Բուղայի ու նրա զորքի վրա: Բուղան փախավ հետիոտն, սակայն տեսնելով մի ձի՝ նստեց, Ցաղը իբն Քաուը վիրավորվեց, Զանահ ալ-Սուքքարին և իբն Զաուշանը սպանվեցին, իսկ Ցաղը իբն Սահլի երկու ազգական եղբայրները գերի ընկան: Բուղան և այլ մարդիկ ազատվեցին, իսկ Խուռամյանները չհետապնդեցին

Նրանց, վերցնելով դրամը, զենքերն ու գերուն: Մարդիկ հասան իրենց ճամբարը ու մտան խրամատները, և Բուղան տասնհինգ օր այսպես մնաց:

Աֆշինը նրան գրեց՝ հրամայելով վերադառնալ Մարաղա և օգնական ուժեր ուղարկել: Բուղան գնաց Մարաղա, իսկ Աֆշինը այդ տարում զորքերը տեղավորեց ձմեռանոցներում, սպասելով մինչև գարնան գալը:

Այդ տարում սպանվեց Թարխանը՝ Բաբելի մեծագույն զորավարներից մեկը: Բանն այն էր, որ Բաբելից թույլտվություն էր խնդրել, որպեսզի ձմեռն անցկացնի իր գյուղում, որը Մարաղայի կողմերում էր, իսկ Աֆշինը հետապնդում էր նրան և երբ տեղեկացավ նրա մասին, գրեց Թուրքին՝ Իսհակ իբն Իբրահիմի մատուլային, որը Մարաղայում էր, որպեսզի գիշերով գնա այդ գյուղը և սպանի նրան կամ գերի վերցնի: Թուրքը արեց այդ բանը, գնաց ու սպանեց նրան, իսկ զուլբը կտրեց և ուղարկեց Աֆշինին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(14 դեկտեմբեր 836—2 դեկտեմբեր 837)

էջ 239—240

ԿՐԿԻՆ ԲԱԲԵԿԻ ԳԵՄ ԿՈՒԿԸ

Այդ տարում Մուտասիմ [խալիֆան] Զաֆար ալ-Խայյաթին ուղարկեց Աֆշինի մոտ օգնություն, ուղարկեց նաև Իտախին՝ երեսուն միլիոն դիրհեմով՝ զինվորների և ծախսերի համար: Սա բոլորը հանձնեց Աֆշինին և վերադարձավ:

Այդ տարում ընդհարում տեղի ունեցավ Աֆշինի զինվորների և Բաբելի զորավարներից մեկի միջև, որի անունն էր Ադին:

Բանն այն էր, որ երբ երկու հարյուր քսանմեկ թվականի ձմեռը վերջացավ, եկավ զարուհը, և սկսվեց քսաներկու թվականը, և հենց որ հնարավորություն ստեղծվեց, Աֆշինը գնաց այն վայրը, որը կոչվում էր Գիլան (Քիլան) Ռուդ, որը նշանակում է Մեծ գետ: Այստեղ նա խրամատ փորեց և գրեց Աբու Սաիդին, որպեսզի Բարզանդից գա Գիլան Ռուդի կողմերը, իսկ նրանց միջև երեք մղոն հեռավորություն կար: Աֆշինը Գիլան Ռուդում հինգ օր մնաց: Նրան իմաց տվին, թե Բաբելի զորավարներից մեկը, որի անունն էր Ադին, բանակ է դրել նրա մոտ, իսկ իր ընտանիքին ձիավորների հետ ետ էր ուղարկել: Բաբելը մեկ անգամ ասել էր նրան՝ ավելի լավ է նրանց (ընտանիքը) բերդի մեջ պահել: Ասել էր՝ չեմ ուզում պաշտպանվել հրեաներից, այսինքն մահմեդականներից, ալլահը վկայեց նրանց (ընտանիքին) երբեք բերդ չեմ մտցնի:

[Իմանալով այդ մասին], Աֆշինը ուղարկեց Զաֆար իբն ալ-Ալա ալ-Սաադիին ձիավոր և հետիոտն մի խմբի հետ: Նրանք գիշերով հասան մի նեղ կիրճ, որով մեկ-մեկ կարելի էր անցնել: Մարդկանց մեծ մասը իրենց ձիերի սանձերը քաշեցին ու մագլցեցին լեռը և հափշտակեցին Ադինի կանանց և որդիներից մի քանիսին:

Այդ լուրը հասավ Ադինին: Աֆշինը վախենում էր, որ նրանց ճանապարհը կկտրեն, ու հրամայեց, որ ամեն մի լեռան գլխին մարդիկ նշանակեն սև դրոշներով և նրանք վտանգ տեսնելու դեպքում դրոշները պետք է շարժեն: Այդպես էլ արեցին: Երբ նրանք Ադինի կանանց բռնեցին ու վերադարձան դեպի ճանապարհը, նախքան կիրճը անցնելը նրանց դեմ եկավ Ադինը իր մարդկանցով, նրանց մի մասին կոտորեց, իսկ կանանցից ոմանք ազատվեցին: Լեռան վրա նշանակված մարդիկ դրոշները շարժեցին: Ադինը մարդկանց ետ ուղարկեց, որ կիրճը բռնեն: Երբ Աֆշինը տեսավ իր կողքի դրոշի շարժվելը, զինվորների մի խումբ ուղարկեց Մուզաֆֆար իբն Քալզարի հետ, որն աճապարեց նրանց մոտ: Ապա ուղարկեց Աբու Մաիդին և Բուխարախուդային: Երբ կիրճի մոտ եղած Ադինի հետիոտն շոկատը տեսավ նրանց, թողեց ու գնաց ընկերների մոտ: Այսպիսով, Զաֆար իբն ալ-Ալան իր ընկերակիցների հետ հաղթեց և իր հետ տարավ Ադինի կանանցից (ընտանիքից) մի քանիսին:

էջ 240—245

ԲԱԳԻԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ԵՎ ԲԱՔԵԿԻ ԳԵՐԻ ԲՈՒՆՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում գրավվեց Բադդը՝ Բարեկի քաղաքը: Մահմեդականները մտան, ավերեցին ու կողոպտեցին: Սա տեղի ունեցավ Ռամադան (7 օգոստոս—5 սեպտեմբեր) ամսվա վերջին տասը օր մնացած:

Բանն այն էր, որ Աֆշինը, երբ որոշեց Գիլան Ռուդից դուրս գալով մերձենալ Բադդին, հակառակ իր նախկին վարմունքի բիշ-բիշ էր առաջանում: Նրան գրեց Մուտասիմ [խալիֆան], հրամայելով, որ ձիավոր մարդկանց գիշերապահ նշանակի, որպեսզի գիշերային հարձակումների առաջն առնեն, սակայն մարդիկ հոգնածության պատճառով ընդվզեցին, ասելով՝ մեր և թշնամու միջև շորս փարսախ կա, իսկ մենք այնպես ենք վարվում, կարծես թշնամին մեր կողքին է: Մարդկանց առջև ծիծաղելի ենք դառնում: Տար մեզ կովի, կամ մենք կհաղթենք, կամ նրանք: Ասաց [Աֆշինը]՝ գիտեմ, որ ճշմարիտ եք ասում, սակայն հավատացե՛րոց իշխանը ինձ այսպես է հրամայել: Եվ, իրոք, նորից նամակ ստացավ Մուտասիմից, որը կրկին նույնն էր հրամայում:

Այդպես էլ շարունակեց [Աֆշինը] մի քանի օր և ապա իջավ Ռուզալ-Ռուզ և առաջացավ, մինչև որ հասավ այն վայրը, ուր անցյալ տարի ընդհարում էր եղել: Այնտեղ նա տեսավ խուռամյանների մի հեծյալ ջոկատ, սակայն չկովեց նրանց հետ: Նա մնաց մինչև կեսօր, ապա վերագարձավ իր ճամբարը, ուր երկու օր մնալուց հետո վերադարձավ նախկինից ավելի մեծ զորքով, սակայն դարձյալ կովի չբռնվեց: Աֆշինը մնաց Ռուզ ալ-Ռուզում և հրամայեց քուհրանիներին¹³⁰, որոնք հետախույզներ էին, որ լեռների կատարին հայտնաբերեն այնպիսի վայրեր, ուր հետիոտն զինվորները կարող էին ամրանալ: Նրանք բնութեցին երեք լեռ, որոնց վրա ամուր բերդեր էին եղել, բայց ավերվել: Նա իր հետ վերցնելով գործավորներ, ինչպես նաև շոր խմորեղեն և ցորենի ապուր¹³¹, գնաց այդ լեռները: Նա հրամայեց գործավորներին քարերը տեղափոխել և փակել ճանապարհը դեպի լեռները, որպեսզի բերդի նման [պաշտպանված] գառնան: Նա հրամայեց, որ քարե [պարսպից] դուրս ամեն մի ճանապարհի վրա խրամատ փորեն և ոչ մի ճանապարհ չթողնեն դեպի լեռը, բացի մի նեղ անցքից: Այդ խրամատները փորելը վերջացավ տաս օրից, որի ընթացքում նա և իր զորքը գիշեր-ցերեկ պահպանում էին գործավորներին ու հետիոտն զորքին: Երբ վերջացավ այդ գործը, հետիոտն զորքը տեղավորվեց նրա մեջ:

Իսկ Բաբեկը նրա մոտ պատգամաբեր ուղարկեց, որն իր հետ տարավ մեծ վարունգ, ձմերուկ և մանր վարունգ: Նա հրամայել էր նրան ասել, որ զու [հավանաբար] զգվել և ձանձրացել ես շոր խմորեղեն ուտելուց, իսկ մենք այստեղ առատության մեջ ենք: (Աֆշինը) ընդունեց այս բոլորը և ասաց՝ հասկացա, ինչ է ուզում ասել իմ եղբայրը, և վերև տանելով պատգամաբերին, ցույց տվեց, թե ինչ էր կատարված, ման ածեց բոլոր խրամատները և ասաց՝ գնա և պատմիր, ինչ որ տեսար:

Խուռամյանների մի խումբ մոտիկ էր գալիս Աֆշինի խրամատին ու գոռոռում: Աֆշինը ոչ ոքի չէր թողնում նրանց դեմ դուրս գալ: Նրանք երեք օր այդ բանը կրկնեցին: Ապա Աֆշինը դարան մտցրեց իր մարդկանց և երբ նորից եկան, սրանք հարձակվեցին և նրանք փախան ու այլևս չվերադարձան:

Աֆշինը դասավորեց իր զինվորներին և ամեն մեկին պարտավորեցրեց իր տեղը գրավել: Նա ձիով անցնում էր, իսկ մարդիկ նրա առջև իրենց տեղում կանգնած էին: Նա առավոտները մութն ու լուսին աղոթում էր, ապա հրամայում էր թմբուկները զարնել ու գրոհել: Առաջ շարժվելու և կանգնելու նշանը թմբուկների հարվածներն էին, քանի որ մարդիկ շատ էին և շարքերով գնում էին լեռներով ու հովիտներով: Երբ քայլում էին՝ խփում էին, իսկ կանգնելու համար դադարում էին խփելուց: Բոլորը միա-

սին քայլում էին և միասին կանգնում: [Աֆշինը] դանդաղ էր առաջ շարժվում: Ամեն անգամ, երբ մի լեռնային հետախույզ (քուհրանի) լուր էր բերում, նա առաջ էր շարժվում կամ կանգնում: Եթե ուզում էր [օրինակ] առաջանալ մինչև այն վայրը, ուր անցյալ տարի կռիվ էր եղել, թողնում էր Բուխարախուդային լեռնանցքի դլխին հազար ձիավորով ու վեց հարյուր հետիոտն զինվորներով՝ ճանապարհը պահպանելու, որպեսզի հուռամյանները նրան հանկարծակիի չբերեն:

Բարեկը, երբ զգում էր նրա գալուստը, իր մարդկանց մի խումբ էր ուղարկում, որ դարան մտնեն ձորում այդ լեռնանցքի տակ Բուխարախուդայի եղած տեղից ներքև: Աֆշինը աշխատում էր Բարեկի դարանի վայրը իմանալ, սակայն չէր կարողանում: [Այն ժամանակ] նա հրամայեց Աբու Սաիդին, Ջաֆար ալ-Խայյաթին և Ահմադ իբն ալ-Խալիլին, որ ամեն մեկը ճեղքի կիրճը մի ձիավոր ջոկատով: Այսպիսով, այնտեղ կլինեի երեք ջոկատ տարբեր կողմերում: Բարեկը դուրս էր բերում իր զորքը և կանգնում այդ ջոկատների կողքին, որպեսզի նրանցից ոչ մեկը առաջ գնալով չհասնի Բաղդի դուռը: Նա իր զորքը դարան էր մտցնում և միայն քեհերն էին մնում իր մոտ:

Աֆշինը նստում էր բարձր բլուրի վրա, որտեղից գիտում էր Բարեկի պալատը, իսկ զորքը ջոկատներով [կանգնած էր]: Ով որ նրա հետ էր կիրճի կողմից, իջնում էր իր ձիուց, իսկ ով որ այն կողմում էր՝ Աբու Սաիդի, Ջաֆարի և Ահմադ իբն ալ-Խալիլի հետ, թշնամուց հետո չէր: Բարեկը և իր մարդիկ գինի էին խմում և գուռնա նվագում: Աֆշինը կեսօրվա աղոթքից հետո վերադառնում էր խրամատները Թուր-ալ-Թուրում, ընդ որում վերադառնում էր նախ և առաջ թշնամուն մոտիկ գտնվողը, ապա հաջորդը և ապա նրա հաջորդը, իսկ ամենավերջինը վերադառնում էր Բուխարախուդան, որովհետև նա թշնամուց ամենահեռուն էր կանգնած: Երբ նրանք վերադառնում էին, հուռամյանները գոռում-գոչում էին նրանց ետևից:

Սակայն մի օր հուռամյանները ձանձրացան ձգձգումից, իսկ Աֆշինը սովորակա՞նի նման գնաց, ձիավոր ջոկատները, որոնք կիրճի այն կողմում էին, երբ ետ դարձան և մնացել էր միայն Ջաֆար ալ-Խայյաթը, հուռամյանները բացին Բաղդի դուռը և [ռազմիկների] մի խումբ հարձակվեց Ջաֆարի զինվորների վրա: Աղաղակ բարձրացավ և Ջաֆարը անձամբ առաջ անցավ ու ետ մղեց հուռամյաններին դեպի Բաղդի դուռը և աղմուկ բարձրացավ զորքի մեջ: Ետ դարձավ Աֆշինը և տեսավ Ջաֆարին ու զինվորներին կռվելիս: Երկու կողմից էլ առանձին մարդիկ դուրս եկան [կռվի]: Իսկ Աֆշինը իր տեղում նստած զայրանում էր Ջաֆարի վրա, ասելով՝ փչացրեց իմ ծրագիրը: Աղմուկը ավելի բարձրացավ և ահա Աբու Դուլաֆի հետ եղած կամավորները, առանց Աֆշինի հրամանի,

զինեցին Ջաֆարի կողմը և մոտեցան Բաղդի պարիսպներին, որոշ վնաս պատճառեցին և քիչ էր մնում, որ բարձրանան ու մտնեն Բաղդ:

Ջաֆարը լուր ուղարկեց Աֆշինին, թե օգնիր ինձ հինգ հարյուր հետիոտն նետածի՞գ զինվորներով, քանզի ես ուզում եմ, կամօքն ավաճի, մտնել Բաղդ: Աֆշինը լուր ուղարկեց, թե՛ դու իմ գործը փչացրիր, կամաց-կամաց գլուխդ ազատիր, ազատիր նաև զինվորներդ և հեռացիր: Կամավորները աղմուկ բարձրացրին և մոտեցան Բաղդին: Բարեկի դարանամուտ մարդիկ կարծեցին, որ կռիվը սկսվել է, և մի մասը Բուխարախուդայի [կանգնած տեղի] տակից դուրս ցատկեց, իսկ ուրիշները այլ կողմերից դուրս թռան: Բուր դարան մտած հուռամյանները շարժման մեջ մտան և ոչ ոք տեղում չմնաց, իսկ [Աֆշինի] զորքերը նրանց գլխի վերևում էին գտնվում:

Աֆշինն ասաց՝ փառք ավաճին, որ նրանց տեղերը (դարանը) հայտնի դարձրեց: Ջաֆարը վերադարձավ իր մարդկանցով ու կամավորներով, եկավ Աֆշինի մոտ այսպանեց նրան շօգնելու համար և նրանք խիստ լարվեցին իրար դեմ: Եկավ կամավորներից մեկը՝ բերելով մի քարի կտոր ու ասաց Աֆշինին՝ դու մեզ ետ կանգնեցրիր այն բանից հետո, երբ արդեն պարսպից քար էի պոկել: Ասաց [Աֆշինը], եթե գնաս կտեսնես, թե ովքեր էին քո ճանապարհին: Նկատի ունեի դարանը, որը Բուխարախուդայի մոտ էր: Նա ասաց Ջաֆարին՝ եթե այս դարանամուտ մարդիկ հարձակվեին, ի՞նչ կլինեի այս կամավորների վիճակը: Ապա նա իր զինվորների հետ սովորականի նման վերադարձավ: Երբ նրանք տեսան այն դարանը, որ Բուխարախուդայի մոտ էր, հասկացան, թե ինչ է եղել իրենց թիկունքում, և եթե Բուխարախուդան առաջ շարժվեր, նրանք (դարանամուտ մարդիկ) այդ վայրը կգրավեին և մահմեդականները ամբողջովին կկոտորվեին:

Ապա Աֆշինը օրերով մնաց իր խրամատներում, իսկ կամավորները բողոքում էին նրան անասնակերի, մթերքի և ոռճիկի ուշացման պատճառով: Նա ասաց՝ ով կհամբերի, թող դիմանա, իսկ ով ոչ՝ ճանապարհը լայն է՝ թող գնա: Հավատացելուց իշխանի զորքը ինձ բավական է: Կամավորները հեռացան, ասելով՝ եթե Աֆշինը Ջաֆարին և մեզ թողներ կգրավեինք Բաղդը, սակայն նա կամենում է ձգձգել: Նրան (Աֆշինին) հասան այս և այլ բամբասանքներ, որ կամավորները ասում էին նրա մասին: Նրանցից մեկը, նույնիսկ, պատմում էր մյուսներին՝ երազումս տեսա ավաճի առաքյալին, որն ինձ ասաց՝ ասա Աֆշինին, որ թող դրա (Բարեկի) դեմ կռվի և լրջորեն զբաղվի այդ գործով, թե չէ կհրամայեմ, որ լեռները քեզ վրա քարեր տեղան: Մարդիկ խոսում էին այդ մասին և խոսքը հասավ Աֆշինին, որը կանչել տվեց նրան ու հարցրեց երազի մասին: Սա

պատմեց և նա ասաց՝ ալլահը գիտի իմ նպատակները և թե ինչ եմ կամենում այս ժողովրդին և եթե ալլահը որեէ մեկի վրա քարեր տեղար, ապա կտեղար այս անհավատի վրա և մեզ էլ կազատեր նրանից: Կամավորներից մեկն ասաց՝ ով իշխան (ամիր) մի զրկիր մեզ նահատակ դառնալու [հնարավորությունից], քանի որ դա մեր առջև է: Մեր նպատակն է ալլահից վարձատրություն ստանալ և նրա երեսը տեսնել: Թող մեզ, մենակ առաջ գնանք քո թուլլովությունամբ, չէ՞ որ ալլահը մեզ հաղթանակ կտա: Աֆշինն ասաց՝ տեսնում եմ, որ դուք պատրաստակամ եք և կարծում եմ, որ այն կամենում է բարձրյալն ալլահը և թող բարին կատարվի, բարձրյալն ալլահի կամքով: Տեսնում եմ, որ դուք և [խալիֆայի] զորքը եռանդուն եք, և ես այն չգիտեի նախապես, սակայն այս ժամին, երբ լսեցի ձեր խոսքերը (հասկացա): Որոշեցեք, ալլահի ողորմածությամբ, որ որը կուզեք, որպեսզի մենք նրա (Բաբեկի) դեմ դուրս գանք, քանզի ուժն ու ամրությունը միայն բարձրյալ և փառավորյալ ալլահի մեջ է: Ներանք դուրս եկան [Աֆշինի մոտից] ուրախությամբ լի և հեռանալ ուղղուները արդեն մնացին: Աֆշինը նշանակեց նրանց [հարձակման] օրը և հրամայեց մարդկանց պատրաստվել: Նա հրամայեց դրամները, պարենը և ջուրը բաժնալ, իսկ հիվանդների համար ջորիների վրա պատգարակներ պատրաստել: Նշանակված օրը նա զորքի հետ հարձակվեց, իսկ Բուխարայի թողեց իր տեղում՝ լեռնանցքի մոտ: Նույն տեղում նստելով, ուր նստում էր նախկինում, Աֆշինը հրամայեց Աբու Դուլաֆին՝ ասա կամավորներին որ կողմն ավելի հեշտ է նրանց համար, թող այնտեղ էլ տեղավորվեն: Զաֆարին ասաց՝ ամբողջ զորքը քո առջև է՝ նետաձիգներ, նավթաձիգներ, վերցրու նրանցից, ում որ կամենում ես, զործիր ալլահի ողորմածությամբ և շարժվիր որտեղից ուզում ես: Սա գնաց այն տեղը, ուր գտնվում էր [անցած] օրը: [Աֆշինը] ասաց Աբու Սաիդին՝ դու և քո զինվորները կանգնեցեք ինձ մոտ, իսկ Զաֆարին ասաց՝ կանգնիր հենց այս տեղում և ցույց տվեց [ասելով]՝ եթե Զաֆարը հետիոտն կամ ձիավոր զորք ուզենա, կօգնենք նրան:

Զաֆարը կամավորների հետ առաջ անցավ և նրանք հարձակվեցին ու կառնեցին Բադդի պարիսպներին: Զաֆարը խփեց Բադդի դարպասին և այնտեղ կանգնեց կովելով: Աֆշինը նրան և կամավորներին դրամ ուղարկեց, որպեսզի բաժանեն նրանց, ովքեր առաջ կգնան. նաև զործավորներ ուղարկեց կացիններով, ինչպես նաև ջուր, որ շծարավեն և շոր խմորեղեն ու ցորենի ապուր: Դարպասի մոտ կոխվել երկարեց և խուռամյանները դարպասը բաց անելով դուրս եկան Զաֆարի զորքի դեմ և ետ մղեցին դարպասից, իսկ մյուս կողմից նեղում էին կամավորներին, որոնց ետ շարտեցին պարսպից և ժառեր նետեցին նրանց վրա: Նրանք այնքան

զնասներ պատճառեցին [կամավորներին], որ սրանք այլևս ի վիճակի չէին պատերազմելու: Զաֆարն իր զինվորներից մոտավորապես հարյուր մարդու հետ կանգնեցին վահաններով պաշտպանված այնպես, որ պատենը դարձան երկուսի միջև և ոչ մեկը մյուսին չէր կարող մերձենալ: Այսպես տեղ մինչև կեսօրվա աղոթքի ժամը և ապա նրանք ցրվեցին:

Աֆշինը իր մոտ եղած հետիոտն զորքն ուղարկեց կամավորներին, մի մասն էլ Զաֆարին, որ չլինի թե թշնամին համարձակություն ունենա (ավելի նեղելու նրանց): Սակայն Զաֆարն ասաց՝ ես [մարդկանց] պակասությունից չեմ նեղվում, այլ պարզապես կովելու համար հարմար տեղ չեմ տեսնում: [Աֆշինը] հրամայեց նրանց հեռանալ և նա հեռացավ: Աֆշինը հրամայեց վիրավորներին և նետված քարերից թուլացածներին բարձրացնել ջորիների պատգարակների վրա: Նրանք հեռացան և մարդիկ այդ տարում [քաղաքը] նվաճելուց հուսահատվեցին, իսկ կամավորները մեծ մասը ցրվեց:

Սակայն երկու շաբաթ անց Աֆշինը նորից պատրաստվեց: Նա կես գիշերին հազար հետիոտն նետաձիգ ուղարկեց, որոնցից ամեն մեկին տվեց ջրի կաշի տուպրակ, շոր խմորեղեն, ինչպես նաև [նիզակին] շամբացված դրոշներ: Նրանց հետ դրեց ուղեցույցներ և նրանք դժվարանցանելի լեռներով, տարբեր ճամփաներով քայլեցին, մինչև որ հասան բլրի ետևը, որի վրա [ընդհանրապես] կանգնում էր Ադինը: Սա մի բարձր լեռ էր: [Աֆշինը] հրամայել էր, որ նրանք այնպես գնան, որ ոչ ոք չիմանա և երբ տեսնեն Աֆշինի դրոշները, աղոթքը կատարեն և հենց որ տեսնեն ճակատամարտի սկսվելը, ապա թող դրոշները հագցնեն նիզակների վրա, թմբուկները խփեն, իջնեն լեռից և նետեր ու քարեր արձակեն խուռամյաններին վրա: Սակայն, եթե շտեսնեն [Աֆշինի] դրոշները, տեղից չշարժվեն, մինչև որ լուր ստանան: Այդպես էլ արեցին: Նրանք հասան լեռան կատարը կանուխ առավոտյան: Մի գիշեր Աֆշինը լուր ուղարկեց զինվորներին, որ պատրաստվեն կովի: Նա ուղարկեց Բաշիր ալ-Տուրքիին և Ֆերդանացի զորավարներին, որոնք իր հետ էին, հրամայելով քայլել, մինչև որ հասնեն այն բլրի տակ, որի վրա գտնվում էր Ադինը: Նա գիտեր, որ Բաբեկը դարան է մտցրել այդ լեռան տակ:

Նրանք առաջ գնացին գիշերով և զորքի մեծ մասը այդ մասին չգիտեր: Իսկ ինքը և զորքը արշալույսին առավոտյան աղոթքը կատարեցին, թմբուկները զարկին և հեծան [ձիերը]: Նա եկավ այն վայրը, ուր միշտ կանգնում էր և, ըստ սովորության, նստեց: Բուխարայի ուղարկած հրամայեց, որ կանգնի Զաֆար ալ-Խալլաթի, Աբու Սաիդի և Ահմադ իբն Խալիլ իբն Հիշամի մոտ, իսկ ինքը կանգնած մնաց իր տեղում: Այս բանը տարորինակ թվաց զորքին: Նա հրամայեց, որ մոտենան այն բլրին, որի վրա

էր Ադինը և շրջապատել նրան, իսկ նախապես այդ բանը արգելում էր նրանց: Այս շորս զորավարների հետ շարժվեց նաև զորքը:

Ջաֆարը կանգնած էր [Բաղդի] դարպասի մոտ, նրա կողքին՝ Աբու Սաիդը, վերջինիս կողքին՝ Բուխարախուզան, իսկ Ահմադը՝ Բուխարախուզայի մոտ: Նրանք բոլորվեցին բլրի շուրջը: Կիրճի ներքևից աղմուկ բարձրացավ և Բաբելի դարանամուտ մարդիկ հարձակվեցին Բաշիր ալ-Տուրքիի և ֆերղանացիների վրա ու կռվի բռնվեցին նրանց հետ: Ձորքը լսեց նրանց գոռում-գոչումը և ուզեց շարժվել, սակայն Աֆշինը մունետիկ ուղարկեց նրանց հայտնելու, թե Բաշիրն էր, որ գրգռել էր դարանամուտ մարդկանց, ուստի ոչ ոք թող տեղից չշարժվի և նրանք լռեցին:

Իսկ այն մարդիկ, որոնց [Աֆշինը] տարել էր լեռան կատարը, երբ զորքի գոռում-գոչումը լսեցին դրոշները ամրացրին նիզակների ծայրին: Տեսավ զորքը, թե ինչպես դրոշները զլորվում (զրոհում) են լեռից ցած Ադինի ձիավորների վրա: Ադինը իր մարդկանց ուղարկեց նրանց դեմ, իսկ Ջաֆարը իր մարդկանցով Ադինի վրա հարձակվեց, մինչև որ բարձրացան նրա մոտ և այնպիսի ուժեղ հարվածներ տվեցին, որ ստիպեցին իջնել ձորը: Աբու Սաիդի զորքի մի մասն էլ հարձակվեց, սակայն պարզվեց, որ նրանց ձիերի ոտքերի տակ հորեր են փորված, որոնց մեջ ընկան ձիավորները: Աֆշինը գործավորներ ուղարկեց, որ լցնեն հորերը և նրանք այդպես էլ արեցին: [Մահմեդական] զորքը սաստիկ հարձակում գործեց նրանց վրա: Ադինը լեռան վրա պատրաստել էր մի սայլ, որի վրա ժայռաբեկորներ կային և ահա, երբ զորքը հարձակվեց, նա ցած գլորել տվեց սայլը: Ձորքը ետ քաշվեց այնպես, որ [բարերը] ցած գլորվեցին: Ապա զորքը հարձակվեց ամեն կողմից:

Երբ Բաբելը տեսավ, որ իր զորքը ամեն կողմից շրջապատված է, դուրս եկավ Բաղդի այն կողմը, ուր Աֆշինն էր: Եկավ նրա կողմը և Աֆշինին ասացին, թե Բաբելը դիմում է քեզ: Սա մոտեցավ այնքան, որ կարող էր լսել նրա և զորքերի խոսքերը, իսկ Ադինի շուրջը կռիվը շարունակվում էր:

[Բաբելն] ասաց՝ ուզում եմ երաշխավորագիր ստանալ հավատացելոց իշխանից:

Աֆշինն ասաց՝ ես քեզ առաջարկել էի այն և դա քեզ կտրվի, երբ որ կամենաս:

Ասաց նրան [Բաբելը]՝ հիմա եմ ուզում, միայն այն պայմանով, որ ինձ ժամանակ տաս ընտանիքս դուրս բերելու և պատրաստվելու: Աֆշինն ասաց՝ խորհուրդ եմ տալիս այսօր դուրս գալ և ոչ վաղը: Ասաց՝ ընդունում եմ:

Ասաց Աֆշինը՝ ապա ուղարկիր պատանդներին:

Ասաց՝ այո, այսինչն ու այնինչը գտնվում են այդ բլրի վրա, հրամայիր մարդկանցդ, որ կռիվը դադարեցնեն:

Եկավ Աֆշինի սուրհանդակը, որպեսզի մարդկանց ետ կանգնեցնի [կռից], սակայն ասացին նրան՝ ֆերղանացիք դրոշներով արդեն մտան Բաղդ և բարձրացել են դղյակը: Այն ժամանակ [Աֆշինը] ձին նստեց և մարդկանց կանչելով մտավ [բաղաքը] և նրանք էլ ետևից մտան: Ձորքը դրոշներով բարձրացավ Բաբելի դղյակը: Այնտեղ իր շորս պալատներում [Բաբելը] դարան էր մտցրել վեց հարյուր մարդ, որոնք դուրս եկան [հարձակվող] զորքի դեմ և կռվի բռնվեցին: Իսկ Բաբելը սրանից օգտվելով անցավ, մինչև որ աննկատելի մտավ կիրճը, որը Հեշտադսարից այն կողմ էր:

Աֆշինը և նրա զորքը կռվում էին դղյակների դռների մոտ: Նա բերել տվեց նավթածիզներին, որոնք հրկիզեցին այն և զորքը քանդեց դղյակները ու բոլոր խուռամյաններին կոտորեց: Աֆշինը գերի վերցրեց Բաբելի որդիներին ու ընտանիքը (կանանց): Նա այնտեղ մնաց մինչև երեկո և զորքին հրամայեց ցրվել ու նրանք վերադարձան Ռուզ ալ-Ռուդի խրամատները:

Իսկ Բաբելը, Աֆշինի դուրս գալուց հետո, իր ընկերակիցների հետ վերադարձավ Բաղդ և նրանք ուտելիք ու դրամ վերցրին ինչքան որ կարող էին:

Մյուս օրը Աֆշինը կրկին եկավ Բաղդ և հրամայեց [լրիվ] կործանել դղյակները և հրկիզել այնպես, որ ոչ մի տուն չմնաս:

Նա գրեց Հայաստանի բոլոր թագավորներին ու պատրիկներին, իմաց տալով, որ Բաբելը մի քանի հոգու հետ փախել է և կանցնի նրանց կողմերով: Նա հրամայեց նրանց, որ հսկողություն սահմանեն իրենց գավառներում և ոչ ոքի չթողնեն առանց ստուգման անցնել այդ կողմերով:

Եկան Աֆշինի լրտեսները և նրան տեղեկացրին, թե որտեղ է Բաբելը: Սա մի ծառաշատ և առատ խոտով կիրճի մեջ էր, որի ծայրը Ատրպատականի կողմն էր, մյուս ծայրը՝ Հայաստանի: Ձիերը չէին կարող այնտեղ իջնել և եթե մեկը թաքնվեր, չէր երևա ծառերի ու ջրերի առատության պատճառով: Այդ կիրճը կոչվում էր Ղայդա (Թավուտ): Աֆշինը կիրճը տանող բոլոր ճամփաներին խմբեր (դասակներ) նշանակեց՝ պահպանություն համար, և դրանք տասնհինգ խումբ էին:

Այդ ժամանակ հասավ Մուտասիմ [խալիֆայի] հրովարտակը Բաբելին երաշխավորագիր շնորհելու մասին: Աֆշինը կանչեց Բաբելի մարդկանցից նրանց, որոնց երաշխավորագիր էր տվել և տեղեկացրեց այդ մասին, հրամայելով, որ այդ գրությունը գնան նրա մոտ: Նրանց հետ էր

նակ [Բաբելի] որդին: Սակայն ոչ որ շահամարձակվեց գնալ՝ վախենալով նրանից: [Աֆշինը] ասաց՝ նա կուրախանա այդ երաշխավորագրի համար: Նրանք պատասխանեցին՝ մենք քեզանից լավ գիտենք նրան: Ապա երկու մարդ ելան ու ասացին՝ երաշխավորիր, որ մեր ընտանիքին կհոգաս [եթե սպանվենք]: Նա երաշխավորեց նրանց և վերցնելով գրությունը գնացին: Երբ նրան (Բաբելին) տեսան, տեղեկացրին, թե ինչու են եկել: Նա մեկին սպանեց, իսկ մյուսին հրամայեց, որ այդ գրությամբ վերադառնա Աֆշինի մոտ: Նրա որդին այդ երկուսի հետ նամակ էր ուղարկել նրան, իսկ նա ասաց՝ ասա՛ այդ անառակ կնոջ որդուն, որ, եթե իմ որդին լինեիր, ինձ հետ կգայիր, սակայն դու իմ որդին չես: Լավ է, որ մեկ օր ապրեիր որպես ազատ մարդ, քան թե քառասուն տարի՝ որպես ստոր ստրուկ:

Նա մնաց իր տեղում այդ թավուտի մեջ, մինչև որ պարենը վերջացավ: Նա դուրս եկավ [դիտելու] վերոհիշյալ ճանապարհներից մեկը, որի պահապան զինվորները մի քիչ հեռացել էին, թողնելով միայն շորս հոգու՝ հսկողութայն համար: Մի օր կեսօրին Բաբելը իր մարդկանց հետ դուրս եկավ և շտեմնելով ոչ զորք և ոչ էլ այն պահապաններին, որոնք հսկում էին, կարծեց մարդ չկա: Դուրս եկավ նա, նրա եղբայրները՝ Աբգալահը, Մուավիան, մայրը և մի կին: Նրանք շարժվեցին, կամենալով գնալ Հայաստան: Նրանց տեսան պահակները և լուր ուղարկեցին իրենց ընկերներին, թե նկատեցին անձանոթ ձիավորներ: Սրանց պետն էր Աբու-լ-Սաջը: Նրանք ձի նստեցին և գնացին նրա կողմը, տեսան Բաբելին ու ընկերակիցներին, որոնք մի ջրի մոտ ճաշում էին: Տեսնելով զորքը, [Բաբելը] ձի նստեց իր ընկերակիցների հետ: Նա փրկվեց [սակայն] Մուավիան, Բաբելի մայրը և այն մյուս կինը բռնվեցին: Աբու-լ-Սաջը նրանց ուղարկեց Աֆշինին:

Իսկ Բաբելը գնաց Հայաստանի լեռները թաքնվելու: Նա ուտելիքի կարիք զգաց, սակայն Հայաստանի պատրիկները պահպանում էին իրենց գավառները, կարգադրելով, որ եթե որևէ մեկը անցնի, բռնեն ու ստուգեն: Բաբելը սովածացավ և մի կիրճի մեջ տեսնելով մի հողագործի, ասաց իր ծառային՝ իջիր այդ հողագործի մոտ, վերցրու քեզ հետ դինարներ ու դիրհաններ ու եթե հաց ունի, գնիր նրանից: Հողագործը մի ընկեր ուներ, որն ինչ-որ կարիքի համար տեղ էր գնացել և երբ ծառան իջավ հողագործի մոտ նրանից ուտելիք վերցնելու, հողագործի այն ընկերը տեսավ և կարծելով, որ նա բռնի է վերցնում. ինչ որ վերցնում է, գնաց զինվորական պահակակետը և իմաց տվեց, թե սրով ու զենքով զինված մի մարդ հափշտակել է իր ընկերոջ հացը: Սմբատի որդու (Իբն Սինբաթ) լեռներում գտնվող այս պահակակետի հրամանատարը տեղեկացրեց Սահլ իբն Սինբաթին: Սա մի ջոկատով եկավ և հասավ հողագործին, իսկ ծառան

զեռ նրա մոտ էր: Նա հարցրեց նրան և հողագործը պատմեց պատահածը: Մառան պատմեց իր տիրոջ մասին և առաջնորդեց նրա մոտ: Երբ նա (Սահլ իբն Սինբաթը) տեսավ Բաբելի դեմքը, ճանաչեց, իջավ ու համբուրեց նրա ձեռքը, ասելով՝ ո՛ւր ես ուզում գնալ: Ասաց՝ Ռուսի երկիրը: Ասաց՝ չես գտնի մի մարդ, որ ինձնից ավելի գնահատի քեզ, ես խալիֆայի (սուլթան) հետ գործ չունեմ: Այստեղի բոլոր պատրիկները քո հարազատներն են, դու նրանց [կանանցից] զավակներ ես ունեցել:

Բանն այն է, որ Բաբելը հենց որ իմանում էր, թե [պատրիկներից] որևէ մեկը գեղեցիկ կին ունի, պահանջում էր¹³⁹, եթե ուղարկեին նրան [գործը դրանով վերջանում էր], ապա թե ոչ՝ լույսը չբացված գնում էր, խլում նրան (կնոջը) և կողոպտում ունեցվածքն ու վերադառնում: Սմբատի որդին այնպես խաբեց նրան, որ նա գնաց մինչև նրա մարտը, իսկ իր եղբորը Աբգալահին ուղարկեց Ստեփանոսի (Իսթիֆանուսի) բերդը:

Սմբատի որդին Աֆշինին լուր ուղարկեց այդ մասին և Աֆշինը գրեց նրան խոստումներ անելով ու հույսեր տալով: Նա ուղարկեց Աբու Սաիդին և Բուրմարային (Բուլբարա) իրենց ջոկատներով ու հրամայեց նրանց հնազանդ լինել [իբն Սինբաթին]: Սմբատի որդին հրամայեց նրանց իր նշանակած տեղում նմալ և ասաց՝ տեղից շարժվեք, մինչև որ իմ սուրհանդակը գա և կանեք այն, ինչ որ կասի ձեզ:

Ապա նա ասաց Բաբելին՝ երևի ձանձրացար այս բերդից, եկ իջնենք որսի: Բաբելը համաձայնեց, բայց հենց որ բերդից իջան, Սմբատի որդին իմաց տվեց Աբու Սաիդին ու Բուրմարային՝ հրամայելով, որ նրանցից մեկը գա կիրճի մի կողմից, իսկ մյուսը՝ այլ կողմից: Բանն այն է, որ նա չէր ուզում իր ձեռքով (Բաբելին) նրանց հանձնել: Մինչդեռ Բաբելը և Սմբատի որդին որսում էին, նրանց վրա հարձակվեցին Աբու Սաիդը և Բուրմարան իրենց ջոկատներով: Բաբելի վրա կար սպիտակ քաթանե շապիկ: Նրանք երկուսին էլ բռնեցին, հրամայելով Բաբելին իջնել: Նա ասաց՝ ովքեր եք դուք: Ասաց՝ ես Աբու Սաիդն եմ, իսկ սա՛ այնինչն է: Նա իջավ, ապա ասաց Սմբատի որդուն վատ խոսքեր և հայհոյանքներ¹³⁹, ավելացնելով՝ դու ինձ ծախեցիր հրեաներին շնչին բանի դիմաց, եթե դրամ էիր ուզում, ես քեզ ավելին կտայի, քան նրանք են քեզ տալիս:

Աբու Սաիդը ձիու վրա նստեցրեց նրան և տարան Աֆշինի մոտ: Երբ մոտեցան զորքին, Աֆշինը վերև բարձրացավ ու նստեց [մի գահի], դիտելով նրանց: Նա իր զորքը երկու շարք կանգնեցրեց ու հրամայեց Բաբելին իջեցնել ու երկու շարքի մեջտեղից քայլեցնել: Աֆշինը նրան մտքորեն մի տուն և պահապաններ նշանակեց:

Սմբատի որդին Սահլը (իբն Սինբաթ)¹³⁴ (Բաբելի) հետ ուղարկել էր իր Մուավիա որդուն, որին Աֆշինը հարյուր հազար դիրհամ տվեց, իսկ

Սահլին հրամայեց տալ մեկ միլիոն դիրհեմ, թանկարժեք բարերից ընդելուզված մի գոտի և պատրիկության թագ¹³⁵։

Աֆշինը իսա իրն Յունիս իբն Իսթաֆանուսին¹³⁶ լուր ուղարկեց, պահանջելով Բաբելի եղբորը՝ Աբդալլահին։ Սա ուղարկեց նրան և [Աֆշինը] նրան բանտարկեց եղբոր հետ։ Ապա այդ մասին գրեց Մուտասիմին, իսկ վերջինս հրամայեց երկուսին էլ բերել իր մոտ։

Բաբելը հասավ Բարզանդ՝ Աֆշինի մոտ, Շավվալ ամսվա վերջին տաս օր մնացած։ Աֆշինն ազատ արձակեց բազմաթիվ կանանց ու երեխաների, որոնք վկայեցին, որ Բաբելը գերել էր նրանց, իսկ նրանք արաբ և դեհկան ազատներ էին¹³⁷։ Նա հրամայեց նրանց հատկացնել մի մեծ փարախ ու հրամայեց, որ գրեն ու գտնեն իրենց հարազատներին։ Ով գալիս ու ճանաչում էր իր կնոջը, երեխային կամ հարճին և երկու վկա գտնում, տանում էր նրան։ Այսպիսով, մարդիկ շատերին տարան, սակայն շատերն էլ մնացին։

ԵՐԿՈՒ ԼԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(3 դեկտեմբեր 837—22 նոյեմբեր 838)

էջ 245—246

ԱՅՇԻՆԻ ԲԱԲԵԿԻ ԸՆԾ ԳԱԼԸ

Այդ տարում Աֆշինը եկավ Սամարա և իր հետ բերեց Բաբել ալ-Խուռամիին և եղբորը՝ Աբդալլահին, քսաներեք թվականի Սաֆար [ամսին]։

Այդ օրվանից, երբ Աֆշինը դուրս եկավ Բարզանդից, մինչև Սամարա հասնելը Մուտասիմ [խալիֆան] ամեն օր մի թանկարժեք զգեստ (խիլա) և մի նժույգ էր ուղարկում։ Երբ Աֆշինը հասավ Հուզայֆայի կամուրջը, նրան դիմավորեցին Մուտասիմի որդին՝ Հարուն ալ-Վասիկը և Մուտասիմի ամբողջ տունը։ Աֆշինը Բաբելին վերցրեց իր մոտ՝ Մաթիրայի պալատը։ Նրա մոտ եկավ Ահմադ իբն Աբու Դուադը ծպտված նայեց Բաբելին, խոսեց նրա հետ ու վերադարձավ Մուտասիմի մոտ նկարագրեց նրան։ Նրա մոտ եկավ նաև Մուտասիմը ծպտված ու տեսավ նրան։

Մյուս օրը Մուտասիմը հանդիսավոր հավաք կազմակերպեց։ Մարդիկ շարժվեցին Հասարակաց դռնից (Բար ալ-Ամմա) մինչև Մաթիրա։ Մուտասիմը նրան (Բաբելին) անարզանքի ենթարկեց, հրամայեց փղի վրա նստել։ Նա նստեց և ժողովուրդը նրան ընկերակցեց մինչև Հասարակաց դուռը։

Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Մալիք ալ-Ջայլատն ասաց.

Փղին զարդարել են ըստ սովորության,

նա տանում է Խորասանի սատանային,

Զէ՞ որ զարդարվում է մարմինը փղի

Միայն հանդիսավոր դեպքերում։

Ապա Բաբելին բերեցին Մուտասիմի ապարանքը¹³⁸։ Նա հրամայեց բերել Բաբելի դահճին, ու հրամայեց կտրել նրա ձեռքերն ու ոտքերը։ Նա կտրեց և սա ընկավ։ Ապա հրամայեց զլխատել նրան ու զլխատեց նրան։ Նրա փորը պատռել տվեց և զուխը ուղարկել տվեց Խորասան, իսկ իրանը խաչել տվեց Սամառայում։ Նա հրամայեց նրա եղբորը՝ Աբդալլահին, տանել Իսհակ իբն Իբրահիմի մոտ՝ Բաղդադ ու հրամայեց վերջինիս անել այն, ինչ որ ինքը Բաբելին էր արել։ Նա այդպես էլ վարվեց՝ կտրեց զուխը և նրան խաչեց արևելյան կողմում՝ երկու կամուրջների միջև։

Պատմում են, որ Աֆշինը Բաբելի դեմ կռվի ժամանակ, բացի պարենից, նվերներից և օժանդակությունից, ամեն մի օրվա համար, որ ձի էր նստում ստացել էր հազար դիրհեմ, իսկ այն օրը, որ ձի չէր նստում՝ հինգ հարյուր դիրհեմ։ Քսան տարում Բաբելի կողմից բոլոր սպանվածների թիվն էր երկու հարյուր հիսունհինգ հազար և հինգ հարյուր մարդ։ Հաղթել էր հետևյալ զորավարներին՝ Յահիա իբն Մուադ, Իսա իբն Մուհամմադ իբն Աբի Խալիֆ, Ահմադ իբն ալ-Ջունայդ, որին գերել էր, Ջուրայլ իբն Ալի իբն Սադակա, Մուհամմադ իբն Հուսայն ալ-Թուսի և Իբրահիմ իբն ալ-Լայս։ Բաբելի հետ գերի ընկան երեք հազար երեք հարյուր ինն մարդ, իսկ նրա ձեռքում գերի ընկած յոթը հազար վեց հարյուր մահմեդական կանայք ու երեխաներ ազատվեցին։ Աֆշինի ձեռքն ընկան Բաբելի որդիներից տասնյոթ հոգի, աղջիկներից ու կանանցից՝ քսաներեք կին։

Երբ Աֆշինը հասավ, նրան դիմավորեց Մուտասիմը, հագցրեց երկու ակնազարդ սուր¹³⁹, նվիրեց քսան միլիոն դիրհեմ, իսկ տասը միլիոն բաժանեց նրա զորքին, նրան զորահրամանատար նշանակեց Սինդ նահանգում ու բանաստեղծներ հատկացրեց, որ ներբողեն նրան։

էջ 246—247

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ՝ ԶԱՊԵՏՐԱՅԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավոր Միքայելի որդի Թեոփիլոսը (Տուֆիլ) հարձակման դուրս եկավ իսլամի երկրի դեմ։ Նա հարձակվեց Ջապետրայի (Ջիբաթրա) և այլ վայրերի բնակիչների վրա։

Բանն այն էր, որ երբ Բաբելը նեղվեց Աֆշինից և կորստյան սպառնալիքի տակ էր, գրեց Ռումի Թեոփիլոս թագավորին, տեղեկացնելով, որ Մուտասիմն իր դեմ է ուղարկել բոլոր զորքերն ու ռազմիկներին, նույն-

իսկ իր դերձակին, այսինքն՝ Զաֆար իբն Դինար ալ-Խալլաթին¹⁴⁰ և խոհարարին, այսինքն՝ Իտախին, այնպես որ իր դռանը մարդ չի մնացել: Ուստի, եթե կամենում ես հարձակվել, քեզ խանգարող չի լինի: Բարեկը մտածում էր, որ եթե Ռումի թագավորը շարժվի, ապա իր վիճակը մասամբ կթեթևանա, քանի որ Մուտասիմն իր զորքը կուղարկի Ռումի դեմ:

Թեոփիլոսը ելավ հարձակման հարյուր հազարով: Ասվում է, որ նրանց մեծ մասը [կանոնավոր] զորք էր, մոտավորապես յոթանասուն հազար, իսկ մնացածները՝ հպատակներ: Սրանց հետ էին նաև Մուհամմիրաներ¹⁴¹, որոնք լեռներն էին բարձրացել և հասել հոռոմների մոտ, երբ նրանց դեմ կռվում էր Իսհակ իբն Իբրահիմ իբն Մուսաբը:

[Թեոփիլոսը] հասավ Զապետրա, կոտորեց տղամարդկանց, իսկ երեխաներին ու կանանց գերեզմարեց: Հարձակվեց Մալաթիայի ու մահմեդականների այլ բերդերի բնակիչների վրա, գերեզմարեց մահմեդական կանանց, իր առջև բերել տվեց գերիներին ու կուրացրեց, քթերն ու ականջները կտրել տվեց: Նրանց դեմ դուրս եկան Ասորիքի ու Զազիրայի Մահմանային գոտու բնակիչները, բացի նրանցից, ովքեր շունեին գրաստ կամ զենք:

էջ 247—251

ԱՄՈՐԻՈՆԻ (ԱՄՄՈՒՐԻՅԱ) ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Ռումի թագավորը հարձակվեց և խալափի երկրում գործեց վերոհիշյալ գործերը, լուրը հասավ Մուտասիմին, որը երբ լսեց, զայրացավ ու կատաղեց: Նա լսեց, որ Հաշիմի ընտանիքից մի կին հոռոմների ձեռքը գերի ընկնելիս գոչել է՝ ով Մուտասիմ, իսկ նա իր գահից գոչեց՝ լսում եմ, լսում եմ, և անմիջապես վեր կենալով գոռաց իր պալատում՝ շեփորը, շեփորը: Ապա նստեց իր ձին, որից կախված էր մի շղթա, խոփ և տոպրակ, սակայն չէր կարող երթի դուրս գալ, մինչև չպատրաստվեր ու զորքերը չհավաքեր:

Նա նստեց Հասարակաց պալատում (Դար ալ-Ամմա)¹⁴², կանչեց Բաղդադի դատավորին, որը Աբդ ալ-Ռահման իբն Իսհակն էր և Շուբա իբն Սահլին, որոնց մոտ երեք հարյուր քսանութ հոգի կար արդարադատության մարդկանցից: Նա վկա դարձրեց նրանց իր վակֆ¹⁴³ հայտարարած կալվածքների համար: Մեկ երրորդը տվեց իր որդուն, մեկ երրորդը՝ բարձրրյալն ալլահին, իսկ մեկ երրորդը՝ իր մատակներին¹⁴⁴:

Ապա շարժվեց գնաց Տիգրիսից արևմուտք Զումադա Ա. (31 մարտ—29 ապրիլ) ամսվա վերջին երկու օր մնացած: Նա Ուջայֆ իբն Անբասային, Օմար ալ-Ֆարդանիին, Մուհամմադ Քուտահին և մի խումբ զորավարների

ուղարկեց Զապետրա՝ օգնելու նրա բնակիչներին: Նրանք [հասնելով] տեսան, որ Ռումի թագավորը հեռացել էր իր երկիրը, գործելուց հետո այն, ինչ որ ասացինք: Նրանք որոշ ժամանակ սպասեցին, մինչև որ մարդիկ վերադարձան իրենց գյուղերն ու ապահով դարձան:

Երբ Մուտասիմը հաղթեց Բարեկին, ասաց՝ Ռումի ո՞ր քաղաքը ավելի անառիկ է և ամուր: Ասացին՝ Ամորիոնը, դեռ ոչ ոք չի գրավել այն խալափի երկան գալուց հետո: Դա քրիստոնյաների լավագույն քաղաքն է և կոստանդնուպոլսից ավելի պատվական:

Մուտասիմը շարժվեց Սուլա Ման Ռաաից (Սամառայից): Պատմվում է, որ նրա երթը քսաներկու թվականին էր, ասվում է նաև, թե քսանչորսին (838/839) էր: Նա այնպես պատրաստվեց, որ իրենից առաջ ոչ մի խալիֆա այդպես չէր պատրաստվել: Նա պատրաստել էր զենքեր, սարքավորումներ, մեքենաներ, հաց (ուտելիք), ջրամաններ, ջրի տիկեր և այլ բաներ: Առաջապահ դարձրեց Իշնասին (Աշինաս), որին հետևում էր Մուհամմադ իբն Իբրահիմ իբն Մուսաբը, աջ կողմում՝ Իտախին, ձախ կողմում՝ Զաֆար իբն Դինար իբն Աբդալլահ ալ-Խալլաթին, իսկ կենտրոնում՝ Ուջայֆ իբն Անբասային:

Երբ [Մուտասիմը] մտավ Ռումի երկիրը, իջևանեց ալ-Սինն գետի ափին, որը Սելևկիայի (Սալուկիյա) վրա էր, ծովի մոտ, նրա և Տարսոնի միջև մի օրվա ճանապարհ էր և այնտեղ էր լինում գերիների փոխանակումը: Մուտասիմը Աֆշինին ուղարկեց Սարուջ, հրամայեց ներխուժել Դարբ ալ-Հադասից (Հադասի լեռնանցք), նշանակելով օրը, երբ պետք է մտնել և այն օրը, երբ պետք է իրար հանդիպեն:

Նա Իշնասին ուղարկեց Տարսոնի լեռնանցքը և հրամայեց՝ իրեն սպասել Սաֆսաֆի մոտ: Իշնասը դուրս եկավ Ռաջաբ (29 մայիս—27 հունիս) ամսվա վերջից երկու օր առաջ: Մուտասիմը Իշնասի ետևից ուղարկեց Վասիֆին, իսկ ինքը շարժվեց Ռաջաբ [ամսի] վերջից վեց օր մնացած (23 մայիս): Երբ Իշնասը հասավ Մարջ ալ-Ռուկուֆ [Կիլիկիայում], ստացավ Մուտասիմի նամակը Մաթամիրից, որի մեջ տեղեկացնում էր, որ Ռումի թագավորը իր առջև է և որ ինքը կամենում է նրա վրա հանկարծակի հարձակվել ու հրամայում էր մնալ տեղում, մինչև որ ինքը հասնի նրա մոտ: Նա մնաց երեք օր:

Նրան (Իշնասին) տեղեկացրին, որ [Ռումի] թագավորը երեսուն օրից ավելի է, որ սպասում է Մուտասիմի առաջապահ զորքին, որպեսզի հարձակում կատարի, սակայն նա լուր էր ստացել, թե նրա երկիրը մտել է մի մեծ բանակ Արմենիակոնի (Արմինիակ) կողմից, այսինքն՝ Աֆշինի բանակը:

Մուտասիմն իշնասի ետևից ուղարկեց Վասիֆին, իսկ ինքը՝ Մուտասիմը, շարժվեց Ռաջար [ամսվա] վերջին վեց օր մնացած:

Զորքը բերեց գերի ընկած ռազմիկների և գերեվարած խայտաբղետ ժողովրդին: Մուտասիմը հրամայեց ազնվականներին անջատել մնացածներից: Նա հրամայեց ավարը վաճառել մի քանի տեղերում, և հինգ օրից ավելի վաճառք կատարվեց, իսկ մնացածը նա հրամայեց վառել: Որևէ բան վաճառելիս միայն երեք անգամ էին ձայն տալիս, ապա անմիջապես վաճառում, որպեսզի արագ վերջանա: Իսկ ստրուկներին հինգ-հինգ կամ տաս-տաս էին աճուրդի հանում արագության համար:

Ավարը վաճառելու օրերին զորքը հարձակվեց ավարի վրա, սակայն Մուտասիմն իր ձին հեծած, սուրը ձեռքին, սրընթաց վազեց նրանց վրա և նրանք ետ քաշվեցին ու հրաժարվեցին կողոպուտից:

Նա [Մուտասիմը] վերադարձավ իր վրաններն ու նրա հրամանով Ամորիոնը կործանվեց ու հրկիզվեց: Նա պաշարումը սկսել էր Ռամադանի (27 հուլիս—25 օգոստոս) վերջին վեց օր մնացած և այն պաշարել էր հիսունհինգ օր: Նա գերի ընկածներին բաժանեց իր զորավարներին, իսկ ինքը գնաց Տարսոն:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ
(23 հոյեմբեր 838—11 հոյեմբեր 839)

էջ 257

ԱՅՇԻՆԻ ԱԶԳԱԿԱՆ ՄԱՆՔԻՉՈՒՐԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Աֆշինը Բաբելի գործը վերջացրեց և վերադարձավ Սամառա, իր իշխանության տակ գտնվող Ատրպատականի կառավարիչ նշանակեց Մանքիջուրին (Մանգիջուր), որը նրա ազգականներից էր: Սա Բաբելի գյուղերից մեկում հսկայական գումար էր գտել, բայց չէր հայտնել ո՛չ Մուտասիմին, ո՛չ էլ Աֆշինին: Այդ մասին փոստի տերը (պաշտոնյան) գրեց Մուտասիմին, սակայն Մանքիջուրը նույնպես գրեց, հերքելով նրան, և նրանց միջև վեճ սկսվեց: Մանքիջուրն ուզեց սպանել նրան, սակայն Արդաբիլի բնակիչները արգելեցին և Մանքիջուրը կովի բռնվեց նրանց հետ: Այս բանը լսելով Մուտասիմը հրամայեց Աֆշինին հեռացնել Մանքիջուրին և հսկայական զորքով ուղարկեց մի զորավարի: Երբ Մանքիջուրն

այս բանը լսեց ապստամբեց [խալիֆայի դեմ] և հավաքելով թափառական հանցագործների (սաալիթ), դուրս եկավ Արդաբիլից, սակայն [հիշյալ] զորավարը նրա դեմ դուրս գալով փախուստի մատնեց նրան: Նա գնաց Ատրպատականի բերդերից մեկը, որը Բաբելը քանդել էր և այն վերակառուցեց, նորոգեց, այնտեղ ամրացավ և մի ամիս մնաց, սակայն նրա զորքը ընդվզեց նրա դեմ ու նրան հանձնեց զորավարին: Սա տարավ նրան Սամառա, և Մուտասիմը նրան բանտարկեց, իսկ Աֆշինին մեղադրեց այդ գործի համար: Նրա (Մանքիջուրի) բերվելը տեղի ունեցավ երկու հարյուր քսանհինգ թվականին:

Ասվում է, թե Մանքիջուրի մոտ ուղարկված զորավարը Բուղա ալ-Քաբիրն էր (ավագ Բուղան) և թե Մանքիջուրը նրան հանձնվեց երաշխավորագիր ստանալով:

էջ 258

ԱՔԳԱԼԱՀԻՒ ՄՈՍՈՒԼԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԵՎ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այդ տարում Մոսուլի¹⁴⁶ նահանգում ապստամբեց քրդերի առաջնորդներից մեկը, որի անունն էր Ջաֆար իբն Ֆահրջաս, որին հետևեց քրդերի և այլ խռովարարների մի մեծ խումբ: Մուտասիմը Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց Աբդալլահ իբն ալ-Սայյիդ իբն Անաս ալ-Ազդիին և հրամայեց պայքարել Ջաֆարի դեմ:

Աբդալլահը եկավ Մոսուլ, իսկ Ջաֆարը տիրել էր Մատիսին: Աբդալլահը գնաց նրա դեմ ու կովեց և դուրս հանեց Մատիսից: Սա գիմեց Գասին լեռը ու ամրացավ մի բարձրաբերձ անմատչելի վայրում, որը մէնեղ ճանապարհ ունեւ: Աբդալլահը այնտեղ էլ գնաց և թափանցեց կիրճերը, մինչև որ հասավ նրան ու կովեց նրա հետ: Ջաֆարը և նրան ընկերակցող քրդերը նեղեցին Աբդալլահին, քանի որ այդ վայրերը իրենց ծանոթ էին և ընդունակ էին կովելու առանց ձիու: Աբդալլահը փախուստի դիմեց, իսկ նրա հետ եղածների մեծամասնությունը սպանվեց:

Սակայն նրանցից մեկը, որի անունն էր Ռիբահ, կարողացավ քրդերին նեղ վիճակի մեջ դնել, ձեղքեց նրանց շարքերը, խոցեց ու կոտորեց նրանց և նրանց թիկունքի կողմն անցնելով կարողացավ նրանց ուշադրությունը և նրանց թիկունքի կողմն անցնելով կարողացավ, ազատվեց: Քրդերը շեղել իր ընկերներից, այնպես որ ով կարողացավ, ազատվեց: Քրդերը կոտակվեցին նրա շուրջը, իսկ նա լեռան կատարից իրեն նետեց իր ձիու վրա: Ներքևում գետ կար, ձին ընկավ գետի մեջ, իսկ Ռիբահը փրկվեց:

Ջաֆարի ձեռքը գերի ընկածների մեջ կար երկու մարդ, որոնցից մեկի անունն Իսմայիլ էր, իսկ մյուսինը՝ Իսհակ իբն Անաս: Առաջինը

Արդալլահ իբն Սայյիդի հորեղբայրն էր, իսկ Իսհակը Ջաֆարի փեսան էր: Ջաֆարը բերել տվեց նրանց իր մոտ: Իսմայիլը կարծում էր, որ իրեն կսպանի, իսկ Իսհակին՝ ազգակից լինելու պատճառով չի [սպանի]: Նա [Իսմայիլը] ասաց՝ ով Իսհակ, երեխաներիս քեզ եմ թողնում: Իսհակը պատասխանեց նրան՝ կարծում ես, որ կսպանվես, իսկ ես քեզանից հետո կմնամ: Ապա շուռ գալով Ջաֆարին ասաց՝ խնդրում եմ ինձ սպանիր նրանից առաջ, որպեսզի նրա սիրտը հանգստանա: Եվ նա [Ջաֆարը] նախ սրան սպանել տվեց և ապա Իսմայիլին:

Երբ Մուտասիմը այս բանը լսեց, հրամայեց Իտախին հարձակվել Ջաֆարի վրա և կռվել նրա հետ: Սա եկավ Մոսուլ [Երկու հարյուր] քսանհինգ թվին և բարձրացավ Դասին լեռը և ճանապարհին անցավ Մուկ ալ-Ահադից (Կիրակնօրյա շուկա): Նրան հանդիպեց Ջաֆարը և նրանք սաստիկ կռվեցին: Ջաֆարն սպանվեց, իսկ ընկերները ցրվեցին և այսպիսով վերջ գտավ մարդկանց պատճառած նրանց չարիքն ու վնասը:

Ասվում է, որ Ջաֆարը թույն խմեց, որն իր հետ ունեւր, և մեռավ: Իտախը չարդեց քրոջերին, շատերին կոտորեց, ունեցվածքը կողոպտեց, իսկ գերիներին, կանանց և ունեցվածքը հավաքեց, Տաքրիտ ուղարկեց: Ասվում է, որ Իտախի հաղթանակը Ջաֆարի դեմ տեղի էր ունեցել [Երկու հարյուր] քսանվեց թվին, սակայն ալլահն է միայն լավատեղյակ:

էջ 259

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Արդալլահ ալ-Վարսանին ապստամբեց Վարդանակերտում (Վարսան), ապա հպատակութուն հայտնեց և եկավ Մուտասիմի մոտ երաշխավորագիր խնդրելու՝ երկու հարյուր քսանհինգ թվականին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(12 նոյեմբեր 839—30 հոկտեմբեր 840)

էջ 259

ՄՈՒՏԱՍԻՄԻ ԶԱՅՐՈՒՅԹԸ ԱՅՇԵՆԻ ԳԵՄ ԵՎ ՍՐԱ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այդ տարում Մուտասիմը զայրացավ Աֆշինի դեմ և բանտարկել տրվեց նրան:

Բանն այն էր, որ Աֆշինը Բաբեկի դեմ կռվի ժամանակ ինչ նվերներ որ ստանում էր Հայաստանի և Ատրպատականի ժողովրդից, ուղարկում էր

Աշրուսանա, իսկ նվերների [կարավանը] երբ անցնում էր Արդալլահ իբն Քահիրի մոտով, վերջինս դրում էր Մուտասիմին տեղեկացնելով այդ մասին: Մուտասիմը նախապես նրան գրել էր, որ իրեն տեղեկացնի ամեն ինչի մասին, որ ուղարկում էր Աֆշինը և Արդալլահը կատարեց հրամանը: Ամեն անգամ, որ Աֆշինի մոտ դրամ էր կուտակվում, նա իր մարդկանց գոտիների մեջ կապում էր և ուղարկում Աշրուսանա:

Մի անգամ նա շատ փող ուղարկեց իր մարդկանց հետ, որոնք հասան Նիշապուր (Նիսաբուր): Արդալլահը մարդ ուղարկեց, ստուգել տվեց նրանց և դրամ գտան նրանց գոտիներում: Ասաց՝ ձեզ որտեղից է այս դրամը: Ասացին՝ Աֆշինինն է: Նա ասաց՝ ստում եք, եթե իմ եղբայր Աֆշինը կամենար այսպիսի նվերներ ու դրամներ ուղարկել, [բացեիքաց] կգրեր ինձ ու կտեղեկացներ այդ մասին, դուք պարզապես գողեր եք: Արդալլահը վերցրեց դրամը և տվեց իր զինվորներին, իսկ Աֆշինին գրեց նրա մարդկանց ասածի մասին: Նա ավելացրեց՝ ես չեմ հավատում, որ դու այդպիսի դրամներ ուղարկած լինես առանց ինձ տեղեկացնելու: Ես այն բաժանեցի զինվորներին այն դրամի փոխարեն, որ հավատացելոց իշխանը ուղարկում է [այդ նպատակով]: Եթե իրոք դա քո դրամն է, ինչպես նրանք ասում են, ապա հենց որ հավատացելոց իշխանից դրամը գա, այն ես քեզ կուղարկեմ, իսկ այլ դեպքում հավատացելոց իշխանի իրավունքն է այն ստանալ: Ես այն վճարեցի իմ զինվորներին, քանզի ուզում եմ նրանց ուղարկել Թուրքաց երկիրը:

Աֆշինը գրեց՝ իմ և հավատացելոց իշխանի դրամները մեկ են ու խնդրեց, որ իր մարդկանց բաց թողնի և սա բաց թողեց: Ահա այս էր թշնամության պատճառը երկուսի միջև, իսկ Արդալլահը հետապնդում էր նրան: Աֆշինը Մուտասիմից երբեմն լսում էր, որ ուզում է Արդալլահին հեռացնել հորասանից և ահա ինքը ցանկացավ այդ նահանգին տիրանալ: Նա գրեց Մազիարին համոզելով ապստամբել [իշխանության դեմ], ենթադրելով, որ եթե նա ապստամբի, Մուտասիմը Արդալլահին կհեռացնի հորասանից և իրեն կնշանակի կառավարիչ, հանձնարարելով պայքարել Մազիարի դեմ: Մենք արդեն տեսանք, թե ինչով վերջացավ Մազիարի գործը, ինչպես նաև Մանքիշուրի ապստամբությունը:

Մուտասիմը ստուգելով Աֆշինի գործը, զայրացավ նրա դեմ: Աֆշինը զգաց այդ բանը և չգիտեր ինչ անել ու որոշեց իր պալատում մակուկներ պատրաստել և Մուտասիմի ու զորավարների զբաղված վիճակում հղած մի օր [Տիգրիսի վրայով] ընկնել Մոսուլի ճանապարհը, ապա անցնել Ջաբ [գետը], այդ կողմերի վրայով անցնել Հայաստան, իսկ Հայաստանը նրա իշխանության տակ էր, ապա անցնել Խաղարաց երկիրը, շրջել Թուրքաց երկրում ու վերադառնալ Աշրուսանա և կամ խաղարներին գրգռել

մահմեդականների դեմ: Սակայն այդ բանը չկարողացավ անել և որոշեց մեծ ճաշկերույթ պատրաստել, հրավիրել Մուտասիմին ու զորավարներին, [ճաշի] մեջ թույն դնել և եթե նույնիսկ Մուտասիմը չգա զբաղված լինելու պատճառով, ապա կթունալորի զորավարներին՝ օրինակ՝ Իշնասին, Իտախին և ուրիշների: Երբ նրանք դուրս կգան իր մոտից, ինքն էլ գիշերվա սկզբում կփախչի: Նա սկսեց պատրաստվել այդ բանին, իսկ զորավարները [այդ ժամանակ] հերթով պահպանություն էին անում Մուտասիմի տանը, ինչպես (ընդհանրապես) անում են զորավարները:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ
(7 սեպտեմբեր 845—27 օգոստոս 846)

էջ 275

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում [գերիների] փոխանակում եղավ մահմեդականների և հոռոմների միջև: Մահմեդականները հավաքվեցին ալ-Լամիս գետի ափին Տարսոնից մեկ օրվա ճանապարհի վրա: Վասիկը (խալիֆան) գնեց Բաղդադում և այլ վայրերում եղած հոռոմներին: Վասիկը Ահմադ իբն Սաիդ իբն Սալմ իբն Կուտայբա ալ-Բահաիլին Սահմանային գոտու և Ավասիմի կառավարիչ նշանակեց, հրամայելով նրան և իսկան ալ-Խադիմին (ներքինի) ներկա լինել և ստուգել մահմեդական գերիներին: Ով կասի Դուրանը ստեղծված է¹⁴⁷ և ալլահը անտեսանելի է հանդերձյալում, փոխանակել նրան և տալ մեկ դինար, իսկ ով այդ բանը չի ասի, թողնել նրան հոռոմների ձեռքում:

[Երկու հարյուր] երեսունմեկ թվականի Աշուրայի¹⁴⁸ օրը մահմեդականները իրենց հետ եղած գերիների հետ հավաքվեցին գետի ափին, եկան նաև հոռոմները՝ իրենց հետ եղած գերիների հետ, և գետը ընկած էր երկուսի միջև: Մահմեդականները բաց էին թողնում մի դերու, իսկ հոռոմները նույնպես մի մահմեդական գերու էին բաց թողնում, որոնք գետի մեջտեղում իրար էին հանդիպում: Եվ այսպես գալիս էին բոլորը և երբ գերին հասնում էր մահմեդականների մոտ, բոլորը գոռում էին՝ ալլահ աքբար (մեծ է ալլահը) և երբ [հոռոմ] գերին հասնում էր հոռոմների մոտ, սրանք էին դոռում, և այսպես մինչև վերջ:

Մահմեդական գերիների թիվը շորս հազար շորս հարյուր վաթսուներեք էր, կանայք ու երեխաները ութ հարյուր հոգի էին, իսկ մահմեդականները

րի [իշխանության տակ գտնվող] ոչ մահմեդականները (զիմմա) հարյուր հոգի էին:

Գետը ծանծաղուտ ունեւր, որտեղից էլ անցնում էին գերիները: Ասվում է նաև, որ նրա վրա կամուրջ կար:

Երբ փոխանակումը ավարտեցին, Ահմադ իբն Սաիդ իբն Սալմ ալ-Բահաիլին ձմեռային արշավանք կատարեց: Մարդիկ ձյան և անձրևի տակ մնացին և երկու հարյուր մարդ մեռավ, նույնքան էլ գերի ընկավ, իսկ Պուղանտի (Բաղանդուն) [գետի] մեջ շատերը խեղդվեցին: Վասիկը զայրացավ Ահմադի վրա:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ
(28 օգոստոս 846—16 օգոստոս 847)

էջ 278

ՄՈՒՏԱՎԱՔՔԻՒԻ ԽԱԼԻՖԱ ԴԱՌՆԱԼԸ

Այդ տարում Մուտավաքքիլ ալ-ալլահ Ջաֆար իբն Մուտասիմին երդում (բայա)¹⁴⁹ տվեցին Վասիկի մահվանից հետո:

Բանն այսպես կատարվեց: Երբ մեռավ Վասիկը, [խալիֆայական] տուն եկան Ահմադ իբն Աբու Դուադը, Իտախը, Վասիֆը, Օմար իբն Ֆարքը, իբն Ջալլատը և Աբու-լ-Վադիր Ահմադ իբն Խալիդը ու որոշեցին երդում տալ Մուհամմադ իբն ալ-Վասիկին, որն անմորուք կարճ տղա էր: Նրան հագցրեցին սև շապիկ ու սաղավարտ և տեսան, որ կարճահասակ է: Վասիֆն ասաց՝ ալլահից չեք վախենում, որ սրան խալիֆա եք հռչակում: Նրանք վիճեցին, թե ո՞ւմ հռչակեն և շատերի անունները տվեցին: Ապա բերել տվեցին Մուտավաքքիլին: Երբ եկավ, Ահմադ իբն Աբի Դուադը հագցրեց նրան երկար [զրահը] և փաթթոց կապեց [զլիսին] և աչքերի մեջտեղը համբուրեց, ասելով՝ ողջույն քեզ, ո՞վ իշխան հավատացելոց, և ալլահի գթությունն ու ողորմությունը քեզ:

Ապա լվացին Վասիկին, աղոթեցին նրա վրա ու թաղեցին: Մուտավաքքիլի տարիքը [խալիֆա] հռչակման օրը քսանվեց էր: Նա զինվորներին ութ ամսվա ուճիկ վճարեց: Երբ իբն Ջալլատը կամեցավ նրան Մունտասիր (Հաղթանակող) պատվանունը տալ, Ահմադ իբն Աբու Դուադը ասաց՝ ես մի պատվանուն գտա, որը հարմար է՝ Մուտավաքքիլ ալալլահ (ալլահին ապավինող): Նա հրամայեց կնիք պատրաստել և այսպես էլ գրվեց (հայտնվեց) ամեն կողմ:

ՄՈՒՀԱՄՄԱԿ ԻՐՆ ԲԱԻՍԻ ՓԱԽՍՏՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ իբն ալ-Բախս իբն ալ-Ջալիսը փախավ [բանտից]:

Փախուստի պատճառն այն էր, որ նա գերի էր ընկել Ատրպատականում և բերվել Սամառա: Նա ուներ մի ծառա, որը կոչվում էր Խալիֆա: Մուտավաքքիլ [խալիֆան] հիվանդ էր և Խալիֆա [կոչվածը] իբն ալ-Բախսին հայտնեց, թե Մուտավաքքիլը մեռավ: Սակայն վերջինս չէր մեռել, այլ [ծառան] ուղում էր իբն ալ-Բախսին համոզել, որ փախչի և սա համաձայնություն տվեց փախչելու: [Մառան] ձեռքը պատրաստեց և նրանք երկուսով փախան Ատրպատականում գտնվող մի վայր, որը կոչվում էր Մարանդ: Ասվում է, որ նա ուներ Շահի և Յակոբար ամրոցները: Ասվում է նաև, որ Բախսը Իսհակ իբն Իբրահիմ իբն Մուսաբի բանտում էր գտնվում: Նրա համար բարեխոսել էր Բուղա ալ-Շարաբին, և նրան արձակել էին մոտավորապես երեսուց հոգուց երաշխք վերցնելով, որոնցից էր Մուհամմադ իբն Խալիլ իբն Յազիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանին: [Իբն ալ-Բախսը] հաճախ այցելում էր Սամառա և այնտեղից էլ փախել էր Մարանդ և պարեն ամբարել:

Սա ամբարցված քաղաք էր, ջրի աղբյուրներով, շատ պարտեզներով: Նրա մոտ հավաքվեցին խոտվոթյան սիրահարներ՝ Ռաբիա և այլ ցեղերից: Եվ այսպիսով նա ունեցավ երկու հազար երկու հարյուր մարդ:

[Այդ ժամանակ] Ատրպատականի կառավարիչն էր Մուհամմադ իբն Հատիմ իբն Հարսաման, որը բավարար չափով շահտապնդեց նրան, և Մուտավաքքիլը Ատրպատականի կառավարիչ նշանակեց Համդաուայհ իբն Ալի իբն ալ-Ֆադլ ալ-Սաադին, որին ուղարկեց փոստի [ձեռքով]: Սա զորք հավաքեց և գնաց իբն ալ-Բախսի դեմ ու պաշարեց նրան Մարանդում: Երբ պաշարումը երկարեց, Մուտավաքքիլն ուղարկեց Ջիրաք ալ-Տուրքիին երկու հարյուր թուրք ձիավորներով, սակայն ոչինչ չկարողացավ անել: Մուտավաքքիլն ուղարկեց Օմար իբն Սիսիլ իբն Քալիլ՝ ինը հարյուր ձիավորներով, սակայն ոչ մի օգուտ չտվեց: Այն ժամանակ նա ուղարկեց Բուղա ալ-Շարաբիին՝ երկու հազար ձիավորներով:

Համդաուայհը, իբն Սիսիլը և Ջիրաքը Մարանդի շուրջը հարյուր հազար ծառ էին կտրել և քսան քարանետ մեքենա էին զետեղել: Իբն Բախսը ևս դրեց նույնքան [քարանետներ] և նրանք չկարողացան մոտե-

նալ պարսպին: Ութ ամսվա պատերազմի ընթացքում Մուտավաքքիլի զորքից մոտավորապես հարյուր մարդ սպանվեց և շորս հարյուր՝ վիրավորվեց: Նույնքան մարդ էլ տուժեց նրա (իբն ալ-Բախսի) զորքից:

Համդաուայհը, Օմարը և Ջիրաքը կովում էին նրա դեմ առավտյան և երեկոյան, իսկ նրա մարդիկ, նիզակները ձեռքներին, պարաններով կախվում էին պարսպից և կովի բռնվում նրանց հետ: Երբ խալիֆայի զորքը հարձակվում էր, ապաստանում էին պարսպի ներսում ու պաշտպանվում: Երբեմն նրանք բացում էին դարպասները, կովում և ապա վերադառնում:

Երբ Բուղա ալ-Շարաբին մոտեցավ Մարանդին, Իսա իբն ալ-Շայխ իբն ալ-Սալիլին ուղարկեց՝ տալով երաշխավորագիր (աման) իբն ալ-Բախսի զորքի համար, եֆե իջնեն բերդից, և [առանձին] երաշխավորագիր նաև իբն ալ-Բախսին, եթե նա իջնի ըստ Մուտավաքքիլի պայմանների: Նրա մարդկանցից շատերը իջան ըստ երաշխավորագրի և ապա բացեցին քաղաքի դուռը, և Մուտավաքքիլի զորքը մտավ: Իբն ալ-Բախսը փախավ, սակայն զորքի մի մասը հասավ նրա հետևից և գերի բռնեց նրան: Ձինվորները կողոպտեցին նրա և մերձավորների տները, ինչպես նաև քաղաքի որոշ բնակիչների տները: Ապա ընդհանուր երաշխք (աման) տրվեց: Գերի տարան իբն ալ-Բախսի երկու քույրերին, երեք դուստրերին և բազմաթիվ աղախիներին: Ապա մյուս օրը հասավ Բուղա ալ-Շարաբին և մունետիկի միջոցով արգելեց կողոպուտը: Նա գրեց [խալիֆային] իր հաղթանակի մասին և իբն ալ-Բախսին իր հետ տարավ նրա մոտ:

ՄՈՒՏԱՎԱՔՔԻԼԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԳԱՀԱՄԱՌԱՆԳ ՀՈՉԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուտավաքքիլն իր երեք որդիներին զահաժառանգ հրաշակեց: Դրանք էին՝ Մուհամմադը, որին տվեց ալ-Մունտասիր Բիլլահ պատվանունը, Աբու Աբդալլահ Մուհամմադը և նրան տվեց ալ-Մուտազզ Բիլլահ պատվանունը և Իբրահիմը, որին տվեց ալ-Մուայյիդ Բիլլահ պատվանունը: Նրանցից ամեն մեկին տվեց երկուական դրոշ՝ մեկը սև, որը զահաժառանգման (երդման) դրոշն էր, իսկ մյուսը՝ սպիտակ, որն աշխատանքի դրոշն էր: Նրանցից ամեն մեկին տվեց հետևյալ [նահանգները].

Մունտասիրին պարդևեց Աֆրիկա նահանգը (Իֆրիկիա) և ամբողջ

Մաղրիբը, Ավասիմը, Կիննասրինը, ամբողջ Սահմանային գոտին՝ Ասորիքի և Զազիրայի մասերով, Դիար Մուղարը, Դիար Ռարիան, Մոսուլը, Հիտը, Անան, Անբարը, Խաբուրը, Բաջուրմի շրջանները, Տիգրիսի շրջանները, Սավազի բոլոր գավառները, երկու սրբավայրերը¹⁵⁰, Եմենը, Հադրամաուտը, Յամաման, Բահրայնը, Սինդը, Մուբրանը, Կանդաբիլը, Ֆարաջ Բայթ ալ-Ջահարը, Ահուազի շրջանները, Սամաուայի բերքերը, Մահ ալ-Քուֆան, Մահ ալ-Բասրան, Մահ Սուբադանը, Միհրաջան Կողակը, Շահրուրը, Սամդանը, Խաբահանը, Կումը, Կաշանը, ամբողջ Զիբալը և Բասրայի արարների հարկերը (սադակա):

Մուտազզին պարզեց խորասանը իր հարակից մասերով, Թարաբիստանը, Ռեյը (Ռայ), Հայաստանը, Ատրպատականը, Պարսից (Ֆարիս) շրջանը, ապա ավելացրեց [երկու հարյուր] քառասուն թվին (854/855) բոլոր [հիշյալ] նահանգների դրամների հավաքումը և բոլոր փոզերանոցների (դար ալ-Գարը) հսկողությունը և հրամայեց, որ իր անունը դնի դիրհեմների վրա:

Իսկ Մուալլիդին պարզեց Եմեսայի (Հիմս), Դամասկոսի (Դիմաշկ) և Պաղեստինի (Ֆիլասթին) ջուղերը¹⁵¹:

էջ 285

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուտավաքիլը զիմմայի ժողովրդին (ոչ մահմեդականներին) հրամայեց կրել մեղրագույն պատմուճաններ (թալլասան), կապել զուննար [կոշված] գոտիներ և նստել թամբին փայտե ասպանդակներով, թամբի ետևում երկու գունդ կապել, իրենց ստրուկների (մամլուք) հագուստների վրա դրանց գույնից տարբեր գույնով երկու շերտ դնել շորս մատ մեծությամբ և իրարից տարբեր գույնով: Նրանց կանայք դուրս գալուց պետք է կրեին մեղրագույն քող: Նա արգելեց նրանց հանդիսավոր գոտիներ կապել: Հրամայեց քանդել նորակառույց եկեղեցիները և տասանորդ (ուշր) վերցրեց նրանց տներից: Նրանց տների դռների վրա պետք է սատանայի փայտե պատկերներ լինեին: Արգելեց նրանց պետական (արքունի) պաշտոններ ստանալ և մահմեդականը չէր կարող նրանց ուսուցանել: Արգելեց նրանց ծաղկազարդին խաչ ցուցադրել և կամ ճանապարհներում [խաչ] դնել: Նա հրամայեց նրանց գերեզմանները հողին հավասարեցնել: Այս բոլորի մասին նա գրավոր հայտնեց ամեն կողմ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(15 հուլիս 850—4 հուլիս 851)

էջ 288

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հանկարծակի մեռավ Աբու Սաիդ Մուհամմադ իբն Յուսուֆ ալ-Մարուազին, որին տրված էր Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարչությունը: Նա մի կոշիկը հագել էր և [ոտքը] մեկնել էր մյուսը հագնելու, բայց հենց այդ պահին մահացել էր: Մուտավաքիլը նրա որդուն հանձնարարեց հոր վարած պատերազմը ղեկավարելու և իրավունք տվեց նահանգի հարկերը հավաքելու: Նա զնաց և երկիրը զսպեց:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հուլիս 851—22 հունիս 852)

էջ 288—289

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՐԵՆՅ ԿԱՌԱՎԱՐՉԻ ԴԵՄ ԱՊՍԱՄԲԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հայաստանի ժողովուրդը ապստամբեց իր կառավարիչ Յուսուֆ իբն Մուհամմադի դեմ և սպանեց նրան:

Բանն այն էր, որ Յուսուֆը երբ զնաց Հայաստան, նրան դիմավորեց մի պատրիկ, որի անունն էր Բագարատ որդի Աշոտի (Բակրաթ իբն Աշութ)¹⁵² և կոչվում էր պատրիկների պատրիկ (բաթրիկ ալ-բաթարիկա): Սա նրանից երաշխավորագիր (աման) խնդրեց¹⁵³: Յուսուֆը նրան և որդուն¹⁵⁴ ձերբակալեց և ուղարկեց խալիֆայի դուռը: Հայաստանի պատրիկները հավաքվեցին Աշոտի որդի Բագարատի եղբորորդու¹⁵⁵ մոտ և երգվեցին սպանել Յուսուֆին: Նրանց հետ համաձայնեց նաև Մուսա իբն Զուրարան¹⁵⁶, որը Բագարատի փեսան էր աղջկա կողմից: Լուրը հասավ Յուսուֆին, որին մերձավորները զգուշացրին, որ այնտեղ չմնա, սակայն նա չլսեց նրանց:

Երբ ձմեռը վրա հասավ, իջավ ձյունը, նրանք (հայերը) սպասեցին, մինչև որ ձյունը նստի: Ապա եկան նրա մոտ Տարոն (Թարուն)¹⁵⁷ քաղաքը և պաշարեցին նրան: Նա դուրս եկավ քաղաքից, կովեց նրանց հետ, սակայն նրանք սպանեցին նրան ու նրա զինակիցներին: Իսկ ովքեր չէին կոչվում նրա հետ, ասացին նրանց՝ հագուստները հանեցեք և մերկ փրկվեցեք: Այդպես էլ արեցին և բոկոտն, մերկ գնացին. մեծ մասը ցրտից մե-

ուսման և շատերի մատնեքը պոկվեցին և [այսպես] փրկվեցին: Այս բոլորը կատարվեց Ռամադան (26 փետրվար—26 մարտ) [ամսին]:

Դրանից առաջ Յուսուֆն իր մարդկանց բաժանել էր ըստ իր նահանգի շրջանների (ռուստակ) և ամեն մի ջոկատի դեմ ուղարկվեց պատրիկների մի խումբ, որոնք մեկ օրում կոտորեցին նրանց:

Երբ Մուսավաքքիլը լսեց այս բանը, նրանց դեմ ուղարկեց Բուղա ալ-Քաբիրին (Ավագ Բուղային)՝ Յուսուֆի արյան վրեժը լուծելու: Նա գնաց Մոսուլի ու Զազիրայի վրայով և սկսեց [իր գործունեությունը] Արդնում, ուր Մուսա իբն Զուբարան էր, որի եղբայրներն էին Իսմայիլը, Սուլայմանը, Ահմադը, Իսահ, Մուհամմադը և Հարունը: Բուղան Մուսա իբն Զուբարային ուղարկեց Մուսավաքքիլի մոտ: Ապա նա հարձակվեց Յուսուֆին սպանողների վրա և կոտորեց մոտավորապես երեսուն հազար մարդ և մեծ թվով մարդկանց գերեվարեց ու վաճառեց: Նա գնաց Աղբակ (ալ-Բակ)¹⁵⁸ երկիրը, գերեվարեց Աշութ (Աշոտ)¹⁵⁹ իբն Համզա (Համազասպ) Աբու-Աբբասին՝ Աղբակի տիրոջը, իսկ Աղբակը Վասպուրականի (Բուսֆուռաջան) գավառներից էր: Ապա գնաց Դվին (Դաբիլ) քաղաքը Հայաստանում, մնաց մեկ ամիս, հետո գնաց Տփղիս (Տաֆլիս) ու պաշարեց այն:

էջ 291

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(23 հունիս 852—11 հունիս 853)

էջ 291—292

ԲՈՒՂԱՅԻՆ ՏՓՂԻՍՈՒՄ ԿՍԱՐԱՄԵՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հիշեցինք Բուղայի գնալը Տփղիս և պաշարելը: Երբ Բուղան այնտեղ գնաց, ուղարկեց Զիրաք ալ-Տուրքիին, որը Կուր գետը անցավ: Սա մեծ գետ էր, որի [արևմտյան] ափին էր Տփղիս քաղաքը, իսկ Մուղղաբիլը նրա արևելյան կողմում էր: Երբ նա անցավ գետը, կանգնեց Տփղիսի հրապարակում (մայրան): Բուղան ուղարկեց նաև քրիստոնյա Աբու-Աբբաս

ալ-Վարիսիին¹⁶⁰ Հայաստանի ժողովրդին՝ նրա արաբներին և օտարներին¹⁶¹ (աջամ): [Զիրաքը] եկավ Տփղիս Բաբ ալ-Ռաբադի¹⁶² կողմից: Իսահկ իբն Իսմայիլը՝ Օմայանների մատուան, Տփղիսից դուրս եկավ Զիրաքի դեմ և հանդիպեց նրան հրապարակի մոտ: Բուղան կանգնած էր մի բարձր բլրի վրա և դիտում էր Զիրաքի և Աբու-Աբբասի գործողությունները: Բուղան կանչեց նավթածիգներին, որոնք կրակի տվեցին քաղաքը, հրկիզեցին այն, քանզի կառուցված էր սոճու փայտից: Իսահկ իբն Իսմայիլը եկավ քաղաք և տեսավ, որ կրակը վառել էր իր պալատը և շրջապատել հարճերին: Եկան թուրքերը և մաղիրեցին¹⁶³ և զերի վերջերին նրան ու որդուն՝ Օմարին և երկուսին էլ բերեցին Բուղայի մոտ: Նա հրամայեց Իսահկի վիզը կտրել, իսկ մարմինը խաչ հանել Կուր գետի վրա: Սա մի գեր ծերունի էր խոշոր գլխով, շիլ աչքերով: Քաղաքում վառվեց մոտավորապես հիսուն հազար մարդ, իսկ ով կրակից ազատվեց, գերի տարվեց և մեռյալներն էլ կողոպտվեցին: Տարան նաև Իսահկի ընտանիքը և նրա հրգեհից հետո մնացած ամբողջ ունեցվածքը Մուղղաբիլում: Սա մի ամբացված քաղաք էր Տփղիսի դիմացը, որը կառուցել էր Խոսրով (Քիսրա) Անուշիրուանը, իսկ Իսահկը ամրացրել էր այն և այնտեղ պահել իր ունեցվածքը, ինչպես և կնոջը՝ Սարիբի տիրոջ դստերը¹⁶⁴:

Ապա Բուղան իր զորքի մի մասի հետ Զիրաքին ուղարկեց Գարդման (Զարգաման), որը Պարտավի (Բարդաա) և Տփղիսի մեջտեղ էր գտնվում: Սա գրավեց այն և նրա պատրիկին¹⁶⁵ գերի վերջրեց: Ապա Բուղան գնաց Իսահ իբն Յուսուֆի դեմ, որը Քուիշ (Քատիշ)¹⁶⁶ ամրոցում էր Բայլականի գավառում: Նա գրավեց այն և նրան գերի բռնելով տարավ: Նրա հետ տարավ նաև Աբու-Աբբաս ալ-Վարիսիին, որի անունն էր Մմբատ որդի Աշոտի (Սինբաթ իբն Աշութ)¹⁶⁷, ինչպես նաև Մմբատի որդի Սահլի որդի Մուսավիային (Մուսավիա իբն Սահլ իբն Սինբաթ)¹⁶⁸ Առանի պատրիկին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(12 հունիս 853—1 հունիս 854)

էջ 293

Այդ տարում Մուսավաքքիլ [խալիֆան] հրամայեց զիմմի ժողովրդին (ոչ մահմեդականներին) հազնել կրկնակի դեղին շապիկ՝ որպես պատմունձան և հեծնել միմիայն շորի ու ավանակ, բայց ոչ ձի կամ նրժույգ:

Այդ տարում ամառային արշավանք կատարեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին¹⁶⁹:

(22 մայիս 855—9 մայիս 856)

էջ 295

ԳԵՐԻՆԵՐԻ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒՄԸ ՄԱՀՄԵԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Այդ տարում մահմեդական և հոռոմ գերինների փոխանակում եղավ այն բանից հետո, երբ Ռումի թագուհի Թեոդորան (Տուդուրա)¹⁷⁰ տասներկու հազար հոգի սպանել էր տվել մահմեդական գերիններից: Նա առաջարկեց նրանց բրիտանոնեոթյունն ընդունել, և ով ընդունեց, նրան համարեց, որ փոխարինում է սպանված բրիտանոնյաններին, իսկ ով մերժեց՝ սպանվեց: Մնացածների համար նա լուր ուղարկեց փոխանակում առաջարկելով:

Մուտավաքքիլը Շանիֆ (Շունայֆ) Խաղիմին (ներքինի)¹⁷¹ ուղարկեց փոխանակման համար և պահանջեց դատավորաց դատավոր Ջաֆար իբն Աբդ ալ-Վահիդին, որ ներկա լինի փոխանակման [արարողությանը], իր փոխարեն մեկին թողնելով որպես դատավոր: Նա թույլտվություն ստացավ և իր փոխարեն դատավոր նշանակեց իբն Աբու-լ-Շավարիբին, որը երիտասարդ էր: Փոխանակումը տեղի ունեցավ կամիս գետի մոտ: Մահմեդական գերիններն էին յոթ հարյուր ութսունհինգ տղամարդ և հարյուր քսանհինգ կին:

Այդ տարում Մուտավաքքիլը ամբողջ Շիշմաթ¹⁷² գավառը դարձրեց ուշրիյա¹⁷³ (տասանորդական), իսկ մինչ այդ խարաջիյա (խարաջային) էր:

(10 մայիս 856—29 ապրիլ 857)

էջ 297

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Սամոսատի (Սումայսաթ) կողմերը՝ Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի ամառային արշավանքից հետո, և մոտեցան Ամիդին: Նրանք դուրս եկան Ջազիրայի Սահմանային գոտուց (սուդուր), կողոպտեցին, գերեցին մոտավորապես տաս հազարի: Նրանք մտան Աբրիկի (Աբիհի)¹⁷⁴ Կարբեասի (Կարիբաս)¹⁷⁵ գյուղի կողմից, ապա վերադարձան: Նրանց հետապնդեցին Կարբեասը, Յամար իբն Աբդալլահ ալ-Ակիթան և կամավորների մի խումբ, սակայն չհասան: Մուտավաքքիլը գրեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիին, որ նրանց գեմ ձմեռային հարձակում կատարի:

էջ 298—299

(8 ապրիլ 859—27 մարտ 860)

Այդ տարում Մաղրիբի երկրում երկրաշարժ եղավ, կործանվեցին բերդեր, տներ, կամուրջներ: Մուտավաքքիլը երեք միլիոն դիրհեմ բաժանեց անտուն մնացածներին:

Երկրաշարժ եղավ Մահդիի ճամբարում (Ասքար ալ-Մահդի, Բաղդադի Ռուսաֆա), Մաղաինում (Տիզբոն), ինչպես նաև Անտիոքում և շատ մարդ մեռավ, ու քանդվեց հազար հինգ հարյուր տուն, իսկ [բաղաքի] աշտարակներից իննսունից ավելին քանդվեց: Ահռելի և աննկարագրելի ձայներ լսվեցին: Քաղաքի մոտ եղած Ակոա (լերկ) լեռը պատուվեց և ընկավ ծովը: Այդ օրը ծովը ալեկոծվեց և սև թանձր կեղտոտ ծուխ բարձրացավ, որի հետևանքով մի գետ մեկ փարսախ հեռավորության վրա ցրվեց, և շիմացան թե ուր: Տիննիսի¹⁷⁶ ժողովուրդը, ինչպես ասվում է, հակալական, երկարատև դժբախտ լսեց, որից շատերը մեռան: Երկրաշարժ եղավ Ջազիրայում, Սահմանային գոտում, Տարսոնում, Աղանայում, ինչպես նաև Ասորիքում: Կադիկեի (Կազակիա) ժողովրդից միայն քչերը փրկվեցին:

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Սամոսատի (Սումայսաթ) վրա, կոտորեցին, գերեվարեցին [ժողովրդին] և մեծ թվով գերեցին [զինվորներին]:

Նույն տարում Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին ամառային արշավանք կատարեց:

(28 մարտ 860—16 մարտ 861)

էջ 300

Այդ տարում Ամրու (Օմար) իբն Աբդալլահ ալ-Ակիթան ամառային հարձակում կատարեց [Ռումի երկիրը]: Նա տասնյոթ հազար զուլխ [անասուն] տարավ: Արշավեց Կարբեասը (Կարիբաս) և տարավ հինգ հազար զուլխ [անասուն]: Արշավեց նաև Ֆադլ իբն Կարինը, մոտավորապես քսան նավով և նվաճեց Անտիոքի բերդը: Բալբաջուրը արշավեց, ավարի տվեց և գերեվարեց: Արշավեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին և տարավ հինգ հազար զուլխ [ոչխար], իսկ ձիեր, ուղտեր և ավանակներ՝ մոտավորապես տաս հազար զուլխ:

Այդ տարում Մուտավաքքիլը տեղափոխվեց Ջաֆարիյա:
Այդ տարում գերինների փոխանակություն եղավ Սաֆար ամսին (27 ապրիլ—25 մայիս) Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի ձեռքով: Փոխանակվեցին երկու հազար երեք հարյուր վաթսուներեք հոգի:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 մարտ 862—23 փետրվար 863)

էջ 312

Այդ տարում Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին հանվեց Ասորիքի Սահմանային գոտուց և Ռամադան ամսին (29 հոկտեմբեր—27 նոյեմբեր) նշանակվեց Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարիչ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(24 փետրվար 863—13 փետրվար 864)

էջ 312—313

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԵՎ ԱԼԻ ԻԲՆ ՅԱՀԻԱ ԱԼ-ԱՐՄԱՆԻ
ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ջաֆար իբն Դինարը ամառային արշավանք կատարեց, գրավեց մի բերդ և ցորենի շտեմարաններ (մաթամիր): Օմար իբն Ուբայդալահ ալ-Ակթան հրաման խնդրեց Ռումի երկիրը արշավելու: [Ջաֆարը] թույլ տվեց և նա Մալաթիայի մարդկանցից բաղկացած մեծ զորքով գնաց: Նրա դեմ դուրս եկավ Ռումի թագավորը՝ մեծ զորքով, Մարջ ալ-Ուսկուֆ վայրում: Սաստիկ պատերազմ եղավ, որի ընթացքում երկու կողմից շատերն սպանվեցին: Ապա նրան շրջապատեցին հոռոմները, որոնք հիսուն հազար էին: Սպանվեց Օմարը և նրա հետ եղածներից երկու հազար մահմեդական, Ռաջաբ ամսի (20 օգոստոս—18 սեպտեմբեր) կեսին:

Երբ Օմար իբն Ուբայդալահը սպանվեց, հոռոմները դուրս եկան Ջազիրայի սահմանային գոտի, ձեռք մեկնեցին մահմեդականների ունեցվածքին ու կանանց: Այս բանը լսեց Ալի իբն Յահիան, որը Հայաստանից գալիս էր Նիքիկերտ (Մայաֆարիկին), նրա և Սալսալայի¹⁷⁷ բնակիչների մի խմբի հետ: Նա հարձակվեց, սակայն պարտվեց և մոտավորապես շորս հարյուր հոգու հետ սպանվեց Ռամադան ամսին (18 հոկտեմբեր—16 նոյեմբեր):

էջ 313

ԽՈՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՂՂԱԴՈՒՄ

Այդ տարում ղինվորները և վարձկանները Բաղղադում խռովություն բարձրացրին:

Բանն այն է, որ այստեղ և Սամառայում ու նրա մերձակայքում հասավ Օմար իբն Արդալլահի (ալ-Ակթա) և Ալի իբն Յահիայի (ալ-Արմանի) ապստամբության լուրը, որոնք իսլամի քաջերից ու կորովի զորականներից էին և Սահմանային գոտում (սուղուր) կարևոր դեր էին կատարել մահմեդականների (հոռոմների դեմ) մղած պայքարում: Մանր էր այն, որ սրանք մեկը մյուսի ետևից էին սպանվել և մանավանդ մարդիկ դեռ չէին մոռացել թուրքերի (ռազմիկների) Մուտավաքքիլ խալիֆային սպանելը, մահմեդական պետության գործերին միջամտելը: Վերջիններս սպանում էին խալիֆաներին և իրենց ուզածին դարձնում խալիֆա, առանց հարգելու ո՛չ կրոնը, ո՛չ էլ մահմեդականներին:

Բազմությունը հավաքվեց Բաղղադում գոռոցներով ու շեփոններով և նրան միացան արնա (արարի ու պարսիկի խառնուրդ) կոչվածները, վարձկանները, որոնք ոռճիկ էին պահանջում: Սա տեղի ունեցավ Սաֆար ամսին (26 մարտ—23 ապրիլ): Նրանք բանտերի դռները բացեցին, բանտարկյալներին ազատեցին, երկու կամուրջներից մեկը վառեցին, իսկ մյուսը՝ ջարդեցին: Նրանք կողոպտեցին (քրիստոնյա) Հարունի Քիշր և Քրբահիմ որդիների տունը, որոնք Մուհամմադ իբն Արդալլահի քարտուղարներն էին: Ապա Բաղղադի ու Սամառայի հարուստները շատ դրամ տրամադրեցին և բաժանեցին այնպիսիներին, որոնք կովի էին գնում Սահմանային գոտի: Եկան մարդիկ Ջիբալից, Ֆարսից և այլ վայրերից հոռոմների դեմ կովի գնալու, թեև խալիֆան ո՛չ հրաման էր տվել, ո՛չ զորք ուղարկել:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(2 փետրվար 865—21 հունվար 866)

էջ 329

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հայաստանում երկու մարդ երևան եկան (ապստամբեցին), որոնց դեմ կովեց Ալա իբն Ահմադը՝ Բուղա ալ-Շարաբիի նշանակած կառավարիչը (պաշտոնյան): Սա հաղթեց նրանց և նրանք բարձրացան մի ամրոց նույն տեղում: Նա պաշարեց, քարանետ մեքենաներ դրեց ու փախուստի մատնեց նրանց: Նրանք թաքնվեցին, իսկ բերդը գրավվեց:

էջ 333

ՄՈՒԱՅՅԻՒԻ ՇՆՈՐՀԱԶՈՒՐԿ ԼԻՆԵԼԸ ԵՎ ՄԱՀԸ

Այդ տարվա Ռաշաբ ամսին Մուտազզ [խալիֆան] իր եղբորը՝ Մուայյիդին, իրենից հեռո գահը ժառանգելու [իրավունքից] զրկեց:

Բանն այն է, որ Հայաստանի կառավարիչ (ամիր) ալ-Ալա իրն Ահմադը Մուայյիդին ուղարկել էր հինգ հազար զինար, որպեսզի իր գործերը կարգի բերի, և սա ուղարկեց Իսա իբն Ֆարխանշահին և վերցրեց [գումարը]: Մուայյիդը թուրքերին զրկեց Իսաչի դեմ, իսկ մաղրիբցիները հակառակվեցին: Մուտազզը Մուայյիդի և Աբու Ահմադի մոտ մարդ ուղարկեց և ձերբակալեց ու բանտարկեց երկուսին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(9 դեկտեմբեր 869—28 նոյեմբեր 870)

էջ 359

ԻՍԱ ԻՐՆ ԱԼ-ՇԱՅԻԻ ԱՍՈՐԻՔԻՅ ՀԱՆՎԵԼԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻԶ ԵՇԱՆԱԿՎԵԼԸ

Երբ իբն ալ-Շայխը դրավեց Դամասկոսը և այլևս հարկերը չուղարկեց Բաղդադ, այնպես պատահեց, որ իբն ալ-Մուղաբրիբը մոտավորապես յոթ հարյուր հազար զինար Եգիպտոսից ուղարկեց Բաղդադ, սակայն Իսա իբն ալ-Շայխը ճանապարհին վերցրեց այն: Բաղդադից նրա մոտ ուղարկվեց ծառա (խադիմ, ներքինի) Հուսայնը՝ դրամը պահանջելու: Սա պատասխանեց, որ ծախսել է զինվորների վրա: Հուսայնը նրան հրովարտակ տվեց Հայաստանի կառավարիչ դառնալու համար, միայն թե խալիֆա ճանաչեր Մուտամիդին, իսկ նա [նախապես] այդ բանից հրաժարվել էր: Նա վերցրեց հրովարտակը ու ճանաչեց Մուտամիդին և սև հագավ, հուսալով, որ Ասորիքը կմնա իր ձեռքում:

Մուտամիդը ուղարկեց Ամաշուրին և նշանակեց Դամասկոսի ու շրջակա նահանգների կառավարիչ: Սա եկավ մոտավորապես հազար հոգով և երբ մոտեցավ, Իսան նրա դեմ ուղարկեց իր որդուն՝ Մանսուրին, քսան հազար զինվորներով: Երբ իրար բախվեցին, Մանսուրի զորքը պարտվեց, իսկ Մանսուրն սպանվեց: Իսան թուլացավ ու գնաց Հայաստան՝ ծովափի ճանապարհով, իսկ Ամաշուրը Դամասկոսի կառավարիչ դարձավ:

էջ 370

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում բախվեցին Մուհամմադ իբն ալ-Ֆադլ իբն Բայանը և Վահսուդան իբն Ջաստան ալ-Դայլամին և պարտվեց Վահսուդանը:

Այդ տարում հոռոմները հարձակվեցին Սամոսատի վրա, ապա իջան Մալաթիա, որի բնակիչները կովեցին նրանց դեմ: Հոռոմները պարտվեցին և սպանվեց պատրիկների պատրիկը:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(6 հոկտեմբեր 873—23 սեպտեմբեր 874)

էջ 371

ՄՈՍՈՒԼՈՒՄ ԾԱԳԱՍ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐԶԻ ՀՆՈՒՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մուտամիդ ալալլահ խալիֆան Մոսուլի կառավարիչ էր նշանակել Ասատիբինին, որը թուրքերի մեծ զորավարներից էր: Սա իր որդուն՝ Ազրուտիբինին երկու հարյուր հիսունինը թվականին Ջումադա Ա ամսին (5 մարտ—3 ապրիլ 873) այնտեղ ուղարկեց: Երբ այդ տարվա նիրուզ (նով-րուզ) օրը հասավ, որը նիսան (ապրիլ) ամսի տասներեքն է, նա Ազրուտիբինին և Մոսուլի մեծամեծներին հրավիրեց հրապարակի վրա մի գմբեթավոր շենք և բերել տվեց հաճույքի միջոցներ, առատ գինի և բացահայտ կերպով խմեց, իսկ նրա ընկերակիցները բացեփրաց անառակություն էին անում և մարդկանց նկատմամբ վատ վերաբերվում:

Այդ տարում խիստ ցուրտ էր, որից փչացան ծառերը, պտուղները, ցորենը և գարին, իսկ նա փչացած բերքի հողահարկն (խարաջ) էր պահանջում: Սա շատ զայրացրեց մարդկանց: Հենց որ լսում էր, թե մեկի մոտ ընտիր նժույգ կա, խլում էր: Մոսուլի բնակիչները համբերում էին, մինչև որ մի օր նրա մերձավորներից մեկը հարձակվեց մի կնոջ վրա ու բռնեց փողոցում, իսկ [կինը] պաշտպանվեց և օգնություն խնդրեց: Իդրբիս ալ-Հիմիարի անունով մի անձնավորություն, որը Ղուրանի գիտակ էր, բարեպաշտ, հասավ և ազատեց կնոջը նրա ձեռքից: Զինվորը գնաց Ազրուտիբինի մոտ և բողոքեց այդ մարդուց: Սա առանց գործն ստուգելու, բերել տվեց ու խիստ զանակոծության ենթարկեց նրան:

Մոսուլի մեծամեծները հավաքվեցին մայր մզկիթում և ասացին՝ համբերեցինք ունեցվածքը հափշտակելուն, հայհոյանքին, ավանդու-

Յիշուեները ոտնահարելուն, բռնութեանը, սակայն գործը հասավ պատիվը անարգելուն: Նրանք որոշեցին հեռացնել նրան և խալիֆային բողոքել: Իսկ նա լսեց այդ մասին և իր զինվորներով ու նավթածիզներով հարձակվեց: Սաստիկ կռիվ եղավ, մինչև որ նրան զուրս բերեցին Մոսուլից և տունը ավարի տվին: Մի քար կպավ նրան և վիրավորեց: Այդ օրվանից նա զնաց իր քաղաքը, իսկ այնտեղից էլ Սամառա: Մարդիկ հավաքվեցին Յահիա իրն Սուլայմանի մոտ և իշխանութունը նրան հանձնեցին: Այդպես էլ եղավ և նա մնաց մինչև [երկու հարյուր] վաթսուն թվականի վերջը:

Հ Ա Տ Ո Ր Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Գ

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հոկտեմբեր 874—5 հոկտեմբեր 875)

էջ 3

Այդ տարում՝ Շավալ ամսին, Մուտամիդը¹⁷⁸ նստեց հասարակաց տանը (դար ալ-ամմա) և իր որդուն՝ Ջաֆարին, գահաժառանգ հռչակեց, շնորհելով ալ-Մուֆավիդադ իլալահ պատվանունը և նրան [օգնական] տալով Մուսա իրն Բուղային: Նրան կուսակալ նշանակեց [հետևյալ նահանգներում]՝ Աֆրիկա (Իֆրիկիա), Եգիպտոս (Միսր), Ասորիք (Շամ), Ջազիրա, Մոսուլ (Մաուսիլ), Հայաստան, Խորասանի ճանապարհը և Միհրաջանկոդակ: Իր եղբորը՝ Աբու Ահմադին, փոխանորդ նշանակեց Ջաֆարին, նրան տալով ալ-Նասիր լիդին Իլահ ալ-Մուվաֆֆակ պատվանունը, և նշանակելով կուսակալ [հետևյալ նահանգներին]՝ Արևելյան կողմեր (Մաշրիկ), Բաղդադ, Սավադ, Քուֆա, Մեքքայի ճանապարհը, Մադինա, Եմեն (Յաման), Քասբար, Տիգրիսի գավառները (Քուր Դիշլա), Ահուազ, Պարսք (Ֆարիս), Սպահան (Իսբահան), Կում, Քարաջ, Դինավար, Ռեյ (Ռայ), Զինջան և Սինդ: Եվ նրանցից ամեն մեկին տվեց երկուական դրոշ՝ սև և սպիտակ:

էջ 7

ՏԱՐՔԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուտամիդ ալալահ խալիֆան Ատրպատականի կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ իբն Օմար իբն Ալի իբն Մուռ ալ-Թահ ալ-Մաուսիլին: Սա այնտեղ եկավ իր շուրջը հավաքելով խարիջիներից* և այլոց մեծ բազմություն: Ատրպատականում դրանից առաջ կառավարիչ

* Իսլամի հոսանքներից մեկը, Բառաջի՝ ապստամբ:

էր ալ-Ալա իբն Ահմադ ալ-Ազդին, որը հաշմանդամ էր դարձել: Սա պատգարակի վրա զուրս եկավ, որպեսզի թույլ չտա Մուհամմադ իբն Օմարին կառավարիչ դառնալ և կովի բռնվեց: Ալայի զորքը պարտվեց, և ինքն էլ գերի ընկավ: Մուհամմադ իբն Օմար իբն Ալին զբավեց Ալայի բերդը և այնտեղից վերցրեց երեք միլիոն դիրհեմ, իսկ Ալան մեռավ նրա ձեռքում՝ գերութեան մեջ:

Այդ տարում Մուտամիդ ալալահ Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց ալ-Խազր իբն Ահմադ իբն Օմար իբն ալ-Խաթթար ալ-Տադլիբին:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(24 սեպտեմբեր 876—12 սեպտեմբեր 877)

էջ 14

ՀՈՒՈՄՆԵՐԻ ԼՈՒՂՈՒՄ ԳՐԱՎԵՂՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սլավոնները (սակալիբա)¹⁷⁹ Լուլուան¹⁸⁰ հանձնեցին հոռոմներին:

Բանն այն է, որ Ահմադ իբն Թուլունը տարվեց Տարսոն (Թարսուս) արշավելու գաղափարով նախքան Եգիպտոսի կառավարիչ դառնալը: Երբ Եգիպտոսի կառավարիչ դարձավ, ձգտում էր նաև Տարսոնն ստանալ, որպեսզի, իբրև կառավարիչ, [հոռոմների դեմ] արշավանքներ կազմակերպի: Նա գրեց Աբու Ահմադ ալ-Մուվաֆֆակին, խնդրելով այդ պաշտոնը, սակայն սա չընդառաջեց նրան և կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ իբն Հարուն ալ-Տադլիբին: Սա նավ նստեց Տիգրիսի վրա և քամին նրան ափ գցեց, իսկ Մուսավիր ալ-Շարիի մարդիկ բռնեցին նրան ու սպանեցին: Նրա փոխարեն նշանակվեց Մուհամմադ իբն Ալի ալ-Արմանին, որին տրվեց նաև Անտիոքը: Սակայն Տարսոնի բնակիչները ապստամբեցին ու սպանեցին նրան:

Ապա կառավարիչ նշանակվեց Արխուզ (Ուրխուզ) իբն Յուլադ (Ուլուդ) իբն Թարխան ալ-Տուրբին, որն այնտեղ զնաց, սակայն անփորձ և տգետ էր ու վատ վերաբերմունք ունեցավ: Նա Լուլուայի մարդկանց ոռճիկն ու մթերքները ուշացրեց և սրանք ապստամբեցին ու գրեցին Տարսոն, բողոքելով՝ եթե մեր ոռճիկն ու մթերքը չուղարկեք, ապա բերդը հոռոմներին կհանձնենք: Տարսոնի մարդիկ աղղվեցին այդ բանից և իրենց մեջ հավաքեցին տասնհինգ հազար զինար, որ նրանց տանեն: Արխուզը այն վերցրեց նրանցից՝ Լուլուայի մարդկանց տանելու համար, սակայն իր մոտ պահեց: Երբ դրամը ուշացավ, սրանք բերդը հանձնեցին հոռոմներին: Տարսոնի ժողովրդի համար սա կործանում էր, [այդ բերդը] փուշ էր թշնամու կոկորդին, քանզի հոռոմները հենց որ [հարձակման] էին դուրս

գալիս ցամաքով, թե ծովով, [բերդի պահապանները] տեսնում էին նրանց և ազդանշան տալիս:

Այդ լուրը հասավ Մուտամիդին, որը Ահմադ իբն Թուլունին նշանակեց Տարսոնի կառավարիչ և տեղում առանձին հրամանատար նշանակեց մեկին, որը կարողանար արշավանքներ կատարել հոռոմների դեմ և պահպանել այդ սահմանային ամրությունը:

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՉՈՐՄ ԹՎԱԿԱՆ

(13 սեպտեմբեր 877—2 սեպտեմբեր 878)

էջ 16

ԱՅԳԱԼԱՀ ԻՔՆ ՔԱՌՍԻ ԳԵՐԵՎԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հոռոմները գերի բռնեցին Աբդալլահ իբն Ռաշիդ իբն Քաուսին:

Բանն այն էր, որ նա մտավ Ռումի երկիրը, Ասորիքի Սահմանային գոտու զորքից շրտ հազար հոգու հետ և կողոպտեց ու կոտորեց: Երբ Պոզանդիից (Բազանդուն) հեռացավ, նրա դեմ դուրս եկավ Սելեկիայի (Սալուկիյյա) պատրիկը և Կուռատ Քաուրբաբի ու Խարսիանոնի (Խարշանա) պատրիկը և պաշարեցին մահմեդականներին: Մահմեդականներն իջան ձիերից, կտրեցին նրանց ծնկատակի շլերը ու կովի անցան: Նրանք բոլորն էլ սպանվեցին, բացի հինգ հարյուրից, որոնք մի մարդու նման հարձակվեցին և իրենց ձիերով ազատվեցին: Հոռոմներն սպանեցին, ում որ կարողացան սպանել և գերեցին Աբդալլահ իբն Ռաշիդին, նրան վիրավորելուց հետո, ու տարան Ռումի թագավորի մոտ:

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(23 օգոստոս 879—11 օգոստոս 880)

էջ 25

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

[Այդ տարում] իբն Քունդաշը գրավեց Մծբինը, Դիար Ռաբիան, իսկ իբն Այյուբը դիմեց Իսա իբն ալ-Շայխ ալ-Շայբանիին, որն Ամիդում էր, և նա օգնություն եկավ: Դիմեց նաև Աբու-լ-Մուհդ¹⁸¹ իբն Մուսա իբն Զուրարային, որն Արդնում էր, և նա էլ օգնության եկավ: Իբն Քունդաշը վերադարձավ Մոսուլ և Մուտամիդ խալիֆայից հրովարտակ ստացավ Մոսուլի կառավարիչ դառնալու համար և այնտեղ էլ վերադարձավ:

Այն ժամանակ իբն ալ-Շայխը¹⁸² և իբն Զուրարան և ուրիշներ երկու

հարյուր հազար դինար առաջարկեցին [իբն Քունդաշին], որպեսզի վերջինս նրանց հաստատի իրենց գավառներում: Նա չընդառաջեց և սրանք հավաքվեցին կովի: Սակայն, երբ այս բանը տեսավ, զոհացրեց նրանց զահանջն ու վերադարձավ, իսկ նրանք էլ վերադարձան իրենց երկրները:

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(12 օգոստոս 880—31 հուլիս 881)

էջ 36

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ճակատամարտ տեղի ունեցավ մի կողմից Իսհակ իբն Քունդաշիի և մյուս կողմից Իսհակ իբն Այյուբի, Իսա իբն ալ-Շայխի, Աբու-լ-Մադրայի, Համդան իբն Համդանի և նրանց հարած Ռաբիա, Տաղլիբ, Բաբր և Եմենի (Յաման) ցեղերի մարդկանց միջև: Իբն Քունդաշիը նրանց փախուստի մատնեց Մծբին ու հետապնդեց մինչև Ամիդ:

Նա Ամիդի մոտ զորք թողեց Իսային պաշարելու համար, և Ամիդի մոտ նրանց միջև մի քանի ընդհարումներ տեղի ունեցան:

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(1 օգոստոս 881—20 հուլիս 882)

էջ 40

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավորը¹⁸³, որը կոչվում էր Սլավոնուհու որդի (իբն ալ-Սակլաբիյյա), պաշարեց Մալաթիան: Վերջինիս օգնեց Մարաշի ու Հադասի զորքը և Ռումի թագավորը պարտվեց: Ասորիքի Սահմանային գոտու կողմից ամառային արշավանք կատարեց իբն Թուլունի տեղակալ ալ-Ֆարդանին: Սա հոռոմներից մի քանի տասնյակ հազար մարդ սպանեց և այնպես կողոպտեց ժողովրդին, որ ամեն մի ուզմիկի բաժինը քառասուն դինար դարձավ:

ԵՐԿՈՒ ԶԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(21 հուլիս 882—10 հուլիս 883)

էջ 50

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Իսա ալ-Շայխ իբն ալ-Սալիլ ալ-Շայբանին, որի մեղքում էին Հայաստանը և Դիար Բաբրը:

(11 հուլիս 883—28 հունիս 884)

էջ 55

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ԳԵՄ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Այդ տարում հոռոմները կուլի դուրս եկան հարյուր հազարով և պաշարեցին Կալամիլյան, որը Տարսոսից վեց մղոնի վրա էր: Նրանց դեմ գիշերով գուրս եկավ Բազմարը¹⁸⁴ և հարձակում կատարեց Ռաբի Ա ամսին (ութ սեպտեմբեր—7 հոկտեմբեր) և, ինչպես ասվում է, յոթանասուն հազար մարդ կոտորեց: Սպանեց նրանց առաջնորդին, որը պատրիկների պատրիկ էր, նաև Կապադովկիայի (Ֆանադին) և Անատոլիկի (Բաթլիկ) պատրիկներին: Կուռայի պատրիկը փախավ վերքերով ծածկված: [Բազմարը] նրանցից խլեց յոթը ոսկե ու արծաթե խաչ, որոնց մեջ էր նրանց մեծագույն ոսկե խաչը՝ զոհարներով զարդարված: Նա վերցրեց տասնհինգ հազար ձի և շորի, ինչպես նաև թամբեր և այլ բաներ: [Նա վերցրեց] նաև զարդարուն սրբեր, շորս ոսկե գահեր, իսկ երկու հարյուր՝ արծաթե, բազմաթիվ ամաններ, մոտավորապես տասը հազար դիպակե դրոշ, բազում դիպակ, մեծ քանակությամբ մետաքս (բազյուն) և այլն:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(8 հունիս 886—27 մայիս 887)

էջ 61

ՎԵՃԸ ԻՐՆ ԱՔՈՒ-Լ-ՍԱՋԻ ԵՎ ԻՐՆ ՔՈՒՆԳԱՋԻ ՄԻՋԵՎ ԵՎ ԶԱՋԻՐԱՅՈՒՄ ԻՐՆ ԹՈՒՂՈՒՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՇԱՍԱԿՈՒՄԸ [ԻՔՐԵՎ ՏԻՐԱԿԱՒԻ]

Այդ տարում Մուհամմադ իբն Աբու-լ-Սաջի և Իսհակ իբն Քունդաջի միջև հարաբերությունները սրվեցին, մինչդեռ նրանք [նախապես] հաշտ իշխում էին Ջազիրայում:

Բանն այն է, որ իբն Աբու-լ-Սաջը վեճ ունեցավ Իսհակի հետ կառավարման գործերում և ուզեց առաջինը լինել, իսկ Իսհակը շնազանդվեց նրան: Աբու-լ-Սաջը լուր ուղարկեց Եգիպտոսի տիրոջ՝ Ահմադ իբն Թուլունի, որդուն՝ Խումարավայհին, հնազանդություն հայտնեց, նրա կողմն անցավ և իր դավառում, որն էր Կիննասրինը, խուժբայում նրա

անունը հիշեց [որպես տիրակալի]: Նա իր որդուն՝ Դիվդադին, ուղարկեց Խումարավայհի մոտ՝ որպես պատանդ և Խումարավայհը շատ փող ուղարկեց նրան ու նրա զորավարներին: Խումարավայհը եկավ Ասորիք և Բախսի մոտ հանդիպեց իբն Աբու-լ-Սաջին: Իբն Աբու-լ-Սաջը անցավ Եգիպտոս դեպի Ռակկա, բախվեց իբն Քունդաջի հետ և կռիվ տեղի ունեցավ, որի ժամանակ իբն Քունդաջը պարտվեց և իբն Աբու-լ-Սաջը գրավեց նրա ունեցվածքը:

Խումարավայհը անցավ Եգիպտոս և իջևանեց Ռաֆիկայում: Իսհակը փախավ Մարդինի ամրոցը, իսկ իբն Աբու-լ-Սաջը պաշարեց նրան և այնտեղից գնաց Սինջար ու հաղթեց մի խումբ արաբ [բեդկինների]: Իբն Քունդաջը Մարդինից գնաց Մոսուլ, իսկ իբն Աբու-լ-Սաջը Բառկաիդում հանդիպեց նրան, և [ռազմիկներին] դարանակալ պահեց: Սրանք կուլի ժամանակ դուրս եկան իբն Քունդաջի դեմ և նա պարտվեց ու փախավ վերադառնալով Մարդին, ուր նախապես մնում էր: Իբն Աբու-լ-Սաջը ուժեղացավ, նրա անունը բարձրացավ, տիրեց Ջազիրային ու Մոսուլին և սկսեց հիշել նախ Խումարավայհին և ապա՝ հենց իր անունը [մղկիթում]:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(23 մարտ 893—12 մարտ 894)

էջ 76

ՄՈՒՏԱԳԻԳ [ԽԱԼԻՖԱՅԻ]՝ ՇԱՅԲԱՆԻՆԵՐԻ ԳԵՄ ԳՆԱԼԸ ԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ

Այդ տարում Սաֆար [ամսի] մեկին Մուտադիդը Բաղդադից գնաց Շայբանիների դեմ՝ այն վայրը, ուր նրանք հավաքվում էին Ջազիրայի երկրում: Երբ լսեցին նրա գալուստը, հավաքեցին իրենց ունեցվածքը և ընտանիքները: Մուտադիդը արշավեց արաբ [բեդկինների] վրա, Սիննի մոտ կողոպտեց նրանց ունեցվածքը, մեծ կոտորած արեց և մեծ թրվով էլ ջրախեղդ արեց Ջաբի մեջ: Սակայն մարդիկ շարողանալով տանել իրենց վերքրած կողոպուտը, մի ոչխարը ծախում էին մեկ դիրհեմի, իսկ ուղտը հինգ դիրհեմի: Նա գնաց Մոսուլ և Բալադ, ուր նրան ընդառաջ ելան Շայբանիները թողություն խնդրելով և պատանդներ տալով: Նա համաձայնեց նրանց խնդրանքին ու վերադարձավ Բաղդադ: Նա լուր ուղարկեց Ահմադ իբն Իսա իբն ալ-Շայխին, պահանջելով նրանից Ամիդում իբն Քունդաջիից խլած ունեցվածքը: Սա ուղարկեց նրան առատ նվերներով հանդերձ:

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Իսկ Շավալ ամսին (14 դեկտեմբեր 893—11 հունվար 894) լուսինը խավարեց և Դվինի ու ամբողջ երկրի ժողովուրդը խավարի մեջ մնացին: Եվ խավարը մնաց, մինչև որ երեկոյան սև քամի փչեց և տեեց մինչև գիշերվա երրորդը: Իսկ գիշերվա երրորդին երկրաշարժ եղավ և քաղաքն ավերվեց: Նրա տներից միայն հարյուրի չափ տուն մնաց: Սրանից հետո հինգ անգամ ցնցվեց: Ավերակները տակից հանվածները թիվն էր հարյուր հիսուն հազար, բոլորն էլ մեռած:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(28 հունվար 898—16 հունվար 899)

Այդ տարում Մուտաղիդը Մուհամմադ իբն Աբու-լ-Սաջին կառավարիչ նշանակեց Ատրպատականի ու Հայաստանի վրա¹⁸⁵, վերջինս [նախապես] տիրացել էր այդ [երկրներին] և ըմբոստացել: Նա պատվական զգեստներ էր ուղարկել նրան [որպես ընծա]:

Այդ տարում մեռավ Ահմադ իբն Իսա իբն ալ-Շայխը և Ամիրում ու ենթակա հողերում նրան հաջորդեց որդին՝ Մուհամմադը, որպես բռնի տիրացող: Մուտաղիդը Զու-լ-Հիջջա (19 դեկտեմբեր—16 հունվար) ամսում զորքով Մոսուլի վրայով եկավ նրա դեմ՝ Ամիր, իր հետ ունենալով որդուն՝ Աբու Մուհամմադ Ալի ալ-Մուքտաֆին: Նա հասավ Ամիր ու քարանետ մեքենաներ դնելով պաշարեց մինչև երկու հարյուր ութսունվեց թվականի Ռաբի Բ (16 ապրիլ—14 մայիս) ամիսը: Մուհամմադ իբն Ահմադ իբն Իսան լուր ուղարկեց նրան, խնդրելով երաշխավորագիր իր, մերձավորների ու քաղաքի բնակիչների համար: Մուտաղիդը համաձայնեց, և սա դուրս եկավ ու հանձնեց քաղաքը: Մուտաղիդը ընտիր զգեստներ նվիրեց, պատվեց, սակայն քաղաքի պարիսպները քանդեց: Ապա նրան լուր հասավ, որ Մուհամմադ իբն ալ-Շայխը ուզում է փախչել և նա ձերբակալեց նրան ու նրա ընտանիքը:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 հունվար 900—25 դեկտեմբեր 900)

ՄՈՒՏԱԴԻԴԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՎԱՍԻՅԻ ԵՎ ԿՈՂՄՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ԴԵՄ
Այդ տարում Մուհամմադ իբն Աբու-լ-Սաջի ծառա վասիֆը Պարտավից (Բարդա) փախավ Մալաթիա, որը նրա տիրոջ կալվածներից էր: Նա

գրեց Մուտաղիդին, խնդրելով, որ իրեն կառավարիչ նշանակի Սահմանային գոտում: Սա հարցաքննեց նրա սուրհանդակներին Վասիֆի տիրոջից հեռանալու մասին: Նրանք նշեցին, որ նա հեռացել էր նախօրոք համաձայնելով, որ երբ վասիֆը Սահմանային գոտու կառավարիչ դառնա, նրա տերը ետևից կգա և նրանք միասին կհարձակվեն Դիար Մուղարի վրա ու կգրավեն...:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(30 սեպտեմբեր 908—19 սեպտեմբեր 909)

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում [խալիֆան] Յուսուֆ իբն Աբու-լ-Սաջին նշանակեց Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարիչ՝ պարտավորեցնելով [վճարել] հարյուր քսան հազար դինար [տարեկան հարկ]: Նա այնտեղ գնաց Դինավարից:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(29 օգոստոս 911—17 օգոստոս 912)

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սահմանային գոտու հրամանատար Ռուստամը ամառային արշավանք կատարեց Տարսուսի կողմից, իր հետ ունենալով Դիմիանային: Նա պաշարեց հայազգի Մլեհի (Մալիհ ալ-Արմանի)¹⁸⁶ բերդը, ապա մտավ նրա գավառը և հրկիզեց:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(17 հուլիս 915—4 հուլիս 916)

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հայազգի Մլեհը հարձակվեց Մարաշի վրա, ասպատակեց և նրա շրջակայքից շատերին գերեվարելով, վերադարձավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հուլիս 916—23 հունիս 917)

էջ 154

ՅՈՒՍՈՒՖ ԻՐՆ ԱՐՈՒ-Լ-ՍԱԶԻ ՄԱՍԻՆ

Իբն ալ-Ֆուրատի¹⁸⁷ առաջին վեպիրության հենց սկզբից Յուսուֆ իբն Աբու-լ-Սաջը, որպես Ատրպատականի ու Հայաստանի կառավարիչ, [իր ձեռքում ունենալ] պատերազմական, կրոնական (աղոթքի), դատական և այլ գործեր: Նա պարտավոր էր որոշակի գումար մուծել խալիֆայական դիվանը: Երբ իբն ալ-Ֆուրատը հանվեց, և վեպիր դարձավ ալ-Խականին և նրանից հետո Ալի իբն Իսան, նրա մեջ ազահ ցանկություն առաջացավ և [խալիֆային] ուղարկվելիք հարկի մի մասը ուշադրեց: Այսպիսով, նրա մոտ այնքան դրամ կուտակվեց, որ իրեն ի վիճակի զգաց [խալիֆային] հպատակվելուց հրաժարվել և այսպես մնաց մինչև այս տարին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍ ԹՎԱԿԱՆ

(1 մայիս 922—20 ապրիլ 923)

էջ 172

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում հաջիբ Մուհամմադ իբն Նասրը¹⁸⁸ Մոսուլից գնաց Կարնո քաղաք (Կալիկալա)¹⁸⁹ ղազինների հրամանատարությունը ստանձնելու և այդ կողմից արշավեց Ռումի երկիրը:

Այդ տարում Տարսուհի զորքը մտավ Մալաթիա, հաղթեց, մտավ Ռումի երկիրը և, սպասվածից ավելի հաջողություն ունենալով, վերադարձավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(19 մարտ 926—7 մարտ 927)

էջ 185

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարվա Ռաբի Բ (16 հունիս—14 հուլիս) ամսում Մալաթիայի ու շրջակա գավառների վրա հարձակվեցին հոռոմները Դոմեստիկոսի (Դոմոստոկ) հետ, որին ընկերակցում էր կիրճերի տեր հայազգի Մլեհը: Նրանք պաշարեցին Մալաթիան, իսկ նրա բնակիչները դիմադրեցին:

Հոռոմները նրա արվարձանի (ծայրամաս) մի քանի դարպասներ գրավեցին ու ներս մտան, սակայն բնակիչները կովեցին և դուրս քշեցին նրանց: Հոռոմները քաղաքում ոչինչ ձեռք չբերեցին, սակայն նրա գյուղերից շատերը ավերեցին, նույնիսկ մեռելները դուրս բերեցին և մեջտեղը գցեցին, ապա հեռացան:

Մալաթիայի բնակիչները Ջումադա Ա ամսին (15 հուլիս—13 օգոստոս 926) դիմեցին Բաղդադ՝ օգնություն խնդրելու, սակայն շատացան և ձեռնունայն վերադարձան:

[Այդ տարում] Տարսուհի զորքը ամառային արշավանք կատարեց և վարով վերադարձավ:

Այդ տարում Տիգրիսը սառեց Մոսուլի մոտ՝ Բալազից մինչև ալ-Հադիսա, այնպես, որ սառույցի պնդությունից ձիերը անցնում էին գետի վրայով:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՉԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(8 մարտ 927—24 փետրվար 928)

էջ 186

Այդ տարում հոռոմները աշխուժացան և հարձակվեցին Սահմանային գոտու վրա, մտան Սամոսատ (Սումայսաթ) ու լրիվ կողոպտեցին՝ ունեցվածք, զենք և ամեն ինչ, իսկ մայր մզկիթում աղոթքի ժամանակ զանգ հնչեցրին: Ապա մահմեդականները հետապնդեցին հոռոմներին, կովի բռնվեցին և մեծ ավար վերցրեցին:

էջ 189—190

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՀՈՒՈՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Այդ տարում Տարսուհից մի ձիավոր զորամաս դուրս եկավ Ռումի երկիրը: Թշնամին հարձակվեց նրա վրա, և կովի բռնվեցին, հոռոմները հաղթեցին ու մահմեդականներից շորս հարյուր հոգու բռնեցին ու անխնա սպանեցին:

Այդ տարում Դոմեստիկոսը (Դոստոստոկ)¹⁹⁰ մեծ բանակով շարժվեց Ռումի երկրից դեպի Դվին (Դաբիլ) քաղաքը, ուր նասր ալ-Մուբուրին էր՝ պաշտպան զորքով: Դոմեստիկոսը ուներ խոյեր (դաբբադատ) և քարանետ մեքենաներ (մանաջիկ) և հրարձակ գործիքներ (սրվակներ), որոնցից ամեն մեկը տասներկու մարդ կարող էր վառել և այնքան ուժեղ կրակ ուներ ու

կաշում էր մարդուն, որ ոչ ոք չէր կարող դիմանալ: Մահմեդականները ամենից ավելի դրանից էին վախենում: Այդ մեքենաները դեկավարում էր մի հրարձակ նետածիգ, որը նրանց քաջագույններից էր, սակայն մի մահմեդական զինվոր նետահարեց նրան ու սպանեց և ալլահը մահմեդականներին փրկեց նրանց շարիքից:

Դոմեստիկոսը նստում էր մի բարձր գահի վրա, որը նայում էր քաղաքին ու զորքին: Նա հրամայեց կռիվն սկսել իր աչքի առջև: Քաղաքի բնակիչները դիմադրեցին: Հոռոմները Դոմեստիկոսի հրամանատարութեան տակ համառ պայքարով հասան քաղաքի պարիսպներին և այնտեղ բազմաթիվ ճեղքվածքներ բացին ու մտան քաղաք: Քաղաքի ժողովուրդը և ներսի զորքը սաստիկ պատերազմ տվեցին, և մահմեդականները հաղթեցին ու հոռոմներին դուրս բռնեցին, սպանելով մոտավորապես տասը հազար մարդ:

Այդ տարում Զու-լ-Կադա (28 դեկտեմբեր—26 հունվար) ամսում Սամալը իր ընկերակիցների հետ ողջ առողջ ամառային արշավանքից վերադարձավ Տարսոն: Նա կռիվ էր բռնվել հոռոմների մի մեծ խմբի հետ, մահմեդականները հաղթել էին, հոռոմներից շատերին սպանել և անհաշիվ ավար էին վերցրել: Նրանց ավարի մեջ պետք է հաշվել և այն, որ Ռումի երկրում երեք հարյուր հազար գլուխ ոչխար էին մորթել, բացի ողջ վիճակում տարածից: Նրանց զեմ դուրս եկավ մի մարդ Իբն ալ-Գահահաբ անունով՝ մի բուրդ ցեղապետ, որը Զաֆարի կռված մի բերդ ուներ: Սա մահմեդականությունից հավատափոխ էր եղել ու անցել Ռումի թագավորի կողմը, որը նրան մեծ պարգևներ էր տվել ու հրամայել վերադառնալ իր բերդը: Մահմեդականները հանդիպեցին նրան, կռվեցին, գերեցին և սպանեցին նրան ու բոլոր ընկերակիցներին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(25 փետրվար 928—13 փետրվար 929)

էջ 198—199

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Դոմեստիկոսը մեծ բանակով Ռումի երկրից եկավ Հայաստան, պաշարեց Խլաթը¹⁹¹, որի բնակիչները հաշտություն կնքեցին: Նա հեռացավ այնտեղից մզկիթից բեմը (մինբար) հանելուց և փոխարենը խաչ դնելուց հետո: Այդ նույնը արեց նաև Բաղեշում (Բաղլիս): Արզնի և այլ [քաղաքների] բնակիչները վախեցան նրանից ու թողնելով իրենց եր-

կիրը հեռացան, իսկ նրանց մեծամեծերը գնացին Բաղդադ՝ խալիֆայից օգնություն խնդրելու, բայց չստացան:

Այդ տարում յոթ հարյուր հոգի՝ հոռոմներ ու հայեր, հասան Մալաթիա և ունենալով բահեր ու բրիններ, ձևացրին, որ իբր թե [սևագործ] աշխատանքով ապրողներ են: Սակայն պարզվեց, որ կիրճերի տեր հայազգի Մլեհը (Մալիհ ալ-Արմանի) նրանց ուղարկել էր, որպեսզի մնան և, երբ որ ինքը պաշարի քաղաքը, այն իրեն հանձնեն: Այդ բանն իմացան Մալաթիայի բնակիչները, կոտորեցին նրանց և ունեցվածքն էլ վերցրեցին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(14 փետրվար 929—2 փետրվար 930)

էջ 201—202

ՄՈՒԿՏԱԴԻՐԻ ԿՐԿԻՆ ԽԱԼԻՖԱ ԴԱՌՆԱԼԸ

Ապա հետիոտն զորքը (ոաջջալա) եկավ (պահակազորքի պետ) Մուխիսի տունը՝ գոռալով և պահանջելով Մուկտադիրին: Եկան ծառաները (ներքինիներ) և փակեցին խալիֆայական տան (դար ալ-խիլաֆա, ապարանք) դռները:

Երբ Մուկտադիրին ասացին, որ դուրս գա, վախեցավ իր անձի համար, կարծելով, որ դա ծուղակ է և հրաժարվեց դուրս գալ: Սակայն նրան դուրս բերեցին և հետիոտն ուղարկեցին նրան իրենց վզին նստեցրած տարան մինչև խալիֆայական տունը:

Իսկ Բանի իբն Նաֆիսը, որ Մուկտադիրի ամենակատաղի թշնամիներից էր, հենց որ լսեց կատարվածի մասին, այսինքն թե նա (Մուկտադիրը) վերստին խալիֆա է դարձել, հեծավ մի նժույգ և փախավ Մոսուլ, ապա գնաց Հայաստան, իսկ հետո շարունակեց ճանապարհը, մինչև հասավ Կոստանդնուպոլիս և ընդունեց քրիստոնեությունը:

էջ 206

Այդ տարում Զազիրայի սահմանային գոտում Մալաթիա, Նփրկերտ, Ամիդ, Արզն և այլ վայրեր իրենց թույլ զգացին հոռոմների առջև և որոշեցին հպատակվել Ռումի թագավորին ու հանձնվել նրան, քանզի Մուկտադիր բիլլահ խալիֆան ի վիճակի չէր նրանց պաշտպանել: Մարդ ուղարկեցին Բաղդադ հանձնվելու թուլլուլուլուն խնդրելով, հիշեցնելով իրենց

թույլ լինելը և օգնական զորք խնդրելով, որպեսզի պաշտպանվեն, սակայն ոչինչ չստացան ու վերադարձան:

Այս տարում Մուֆլիհ ալ-Սաշին բախվեց Դոմեստիկոսի հետ, նրանք կռվեցին և Դոմեստիկոսը պարտվեց, իսկ Մուֆլիհը նրա ետևից Ռումի երկիրը մտավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(3 փետրվար 930—23 հունվար 931)

էջ 208—209

ՆԱՍԻՐ ԱԼ-ԴԱՌԻԱ ԻԲՆ ՀԱՄԳԱՆԻ ՄՈՍՈՒԼԻՑ ՀԱՆՎԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՓՈՆԱՐԵՆ ՍԱԻԿ ԵՎ ՆԱՍԻ ՀՈՐԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻ ԿՈՌԱՎԱՐԻՉ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ

Այս տարում Ռաբի Ա ամսին (3 ապրիլ—2 մայիս) Նասիր ալ-Դաուլա Հասան իբն Աբդալլահ իբն Համդանը Մոսուլից հանվեց և այնտեղ կառավարիչ նշանակվեցին Համդանի որդիներ Սաիդ և Նասր հորեղբայրները: Նասիր ալ-Դաուլան նշանակվեց Դիար Ռաբիայի, Մծբինի, Սինջարի, Խաբուրի, Ռաս Այնի, ինչպես նաև Դիար Բաբրի, Նփրկերտի ու Արզնի կառավարիչ, որոշակի գումարի դիմաց և նա գնաց: Սաիդը Մոսուլ հասավ Ռաբի Բ ամսին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՍՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(24 հունվար 931—12 հունվար 932)

էջ 216—217

ՊԱՏՆԵՐԱԶՄԸ ՄԱՀՄԵԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Այդ տարում Ռաբի Ա ամսին (23 մարտ—22 ապրիլ 931) Տարսոնի կառավարիչ Սամալը արշավեց Ռումի երկիրը: Նա անցավ մի գետ, ապա ձյուն տեղաց, [ծածկելով] մինչև ձիերի կրծքերը: Նրանց վրա հարձակվեց հոռոմների մի մեծ բազմություն, սակայն ալլահը մահճեղականներին հաղթանակ պարգևեց և նրանք հոռոմներից վեց հարյուր հոգու սպանեցին և մտավորապես երեք հազար հոգու գերեվարեցին, կողոպտելով մեծ քանակությամբ ոսկի, արծաթ, դիպակ (դիբաջ) և այլ բաներ:

Այդ տարում Ռաջաբ ամսին (20 հուլիսի—18 օգոստոս 931) Սամալը վերադարձավ Տարսոն և մտավ Ռումի երկիրը մեծ զորքով՝ թե՛ ձիավոր, թե՛ հետիոտն: Նրանք Ամորիոն (Ամմուրիյա) հասան, ուր մեծ թվով

հոռոմներ էին հավաքվել, սակայն հենց որ լսեցին Սամալի [գալստյան] մասին, ցրվեցին: Մահճեղականները մտան և այնտեղ գտան շատ ապքանք ու մթերք, որը վերցրեցին և ապա վառեցին թշնամու բոլոր կառույցները: Նրանք մտան Ռումի երկիրը և կողոպտելով, կոտորելով ու ավերելով հասան մինչև Անկարա, որն այժմ կոչվում է Անկիրիոն (Անբուբիյա) և ողջ-առողջ վերադարձան, առանց որևէ վտանգի հանդիպելու: Ավարի արժեքը կազմում էր հարյուր երեսունվեց հազար դինար: Նրանք հասան Տարսոն Ռամադան ամսի (17 սեպտեմբեր—16 հոկտեմբեր 931) վերջում:

Այդ տարում Իբն ալ-Դայրանին¹⁹² (Դերենիկի որդին) և Հայաստանի ժայրամասային [գավառների] այլ հայազգի [իշխաններ] գրեցին հոռոմներին, զրդեղով հարձակվել իսլամի երկրի վրա և խոստանալով իրենց օգնությունը: Հոռոմները մեծ բազմությամբ հարձակվեցին, ավերեցին Քերկրին (Բարբարի), Խլաթը իր շրջակայքով, մահճեղականներից շատերին սպանեցին և մեծ բազմություն գերեցին: Այս լուրը հասավ Մուֆլիհին՝ Յուսուֆ իբն Աբու-լ-Սաշի ղուլամին, որն Ատրպատականի կառավարիչն էր: Սա Հայաստան եկավ մեծ զորքով, որին հետևում էին կամավորներ և հասավ Ռամադան ամսին: Նա դիմեց Իբն ալ-Դայրանիի երկիրը և կռվեց նրանց դեմ, որոնք առաջինի հետ համախոհ էին այդ թողհարումների ժամանակ: Նա սպանեց նրա մարդկանց, կողոպտեց նրանց ունեցվածքը: Իբն ալ-Դայրանին ամրացավ իր մի բերդում: Հայեքից այնքան շատ կոտորեցին, որ ասվում է, թե դրանց թիվը հասնում էր հարյուր հազարի, սակայն ալլահը ավելի լավ գիտի:

Ռումի զորքերը գնացին Սամոսատ (Սումայասթ) ու պաշարեցին: Քնակիչները օգնություն խնդրեցին Սաիդ իբն Համդանից, որին Մուկադդիրը Մոսուլի ու Դիար Ռաբիայի կառավարիչ էր կարգել, պարտավորեցնելով արշավել Ռումի կողմերը և նրանցից փրկել Մալաթիան, որի բնակիչները վատ դրություն մեջ լինելով հաշտություն էին կնքել հոռոմների հետ՝ նրանց հանձնելով քաղաքի բանալիները և սրանք դարձել էին մահճեղականների տերերը: Արդ, երբ Սամոսատի բնակիչները սուրհանդակը եկավ Սաիդ իբն Համդանի մոտ, սա պատրաստվեց ու շտապ գնաց նրանց մոտ: Հասավ, երբ հոռոմները գրեթե գրավելու վրա էին, սակայն երբ նա մոտեցավ, նրանք փախան: Այնտեղից նա գնաց Մալաթիա, ուր կար հոռոմների բազմություն, ինչպես նաև հայազգի Մուհի (Մալիհ ալ-Արմանի) զորքը: Սրա հետ էր Մուկտադիրի [հին] զորապետ Բանի (Բունայյ) իբն Նաֆիսը, որը, լինելով հոռոմների ձեռքում, ընդունել էր քրիստոնեությունը: Երբ իմացան, որ Սաիդը գալիս է, դուրս եկան քաղաքից, վախենալով, որ քաղաքի դրսի կողմից Սաիդը

կգա իր զորքով, իսկ [ներսից] բնակիչները կապստամբեն ու կսպանեն իրենց: Ուստի փախան, իսկ Սաիդը մտավ քաղաք, ապա, որպես փոխանորդ թողնելով իր զորապետներից մեկին, վերադարձավ:

Նա մտավ Ռուսի երկիրը, որպես զազի (հավատի մարտիկ), Շավվալ ամսին (17 հոկտեմբեր—15 նոյեմբեր 931): Նրա երկու առաջապահ զորամասերը, զեռ նախքան իր Ռուսի երկիրը ներթափանցելը, արդեն հոռոմներից մեծ բազմություն կոտորել էին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(22 դեկտեմբեր 933—10 դեկտեմբեր 934)

էջ 243

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Դոմեստիկոս (Դոմոստոս) Կուրկուասը (Կուրկաշ) հիսուն հազար հոռոմների հետ եկավ ու պաշարեց Մալաթիան երկար ժամանակ, այնպես որ բնակիչների մեծ մասը սովից մեռավ: Նա երկու վրան խփեց, որոնցից մեկի վրա խաչ կար և ասաց՝ ով ուզում է քրիստոնյա դառնալ, թող գա այն վրանի մոտ, որի վրա խաչ կա, որ ստանա իր ընտանիքը և ունեցվածքը, իսկ ով ուզում է մահմեդական մնալ, թող մյուս վրանի մոտ գա և կստանա իր կյանքի ապահովությունը և ապահով տեղ կհասնի: Մահմեդականների մեծ մասը եկավ այն վրանի մոտ, ուր խաչ կար, ցանկանալով ստանալ իրենց ընտանիքը և ունեցվածքը: Մնացածներին մի պատրիկի հետ ապահով վայր ուղարկեց և երաշխավորագրով գրավեց (քաղաքը) Զումադա Բ ամսի սկզբին, կիրակի օրը (19 մայիս 934): Նրանք տիրեցին նաև Սամոսատին, ավերեցին այդ շրջանը, շատ կոտորեցին ու սարսափելի արարքներ գործեցին և երկրի մեծ մասը նրանց ձեռքն ընկավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(8 նոյեմբեր 937—28 հոկտեմբեր 938)

էջ 267—268

ԱՇՔԱՐԻԻ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Լաշարի իբն Մարդին գրավեց Ատրպատականը¹⁹³: Այս Լաշարին ավելի հզոր էր, քան վերոհիշյալը, քանզի Վաշմգիրի¹⁹⁴ տեղա-

կալն էր Զաբալ նահանգում: Նա շատ դրամ և զորք հավաքեց ու գնաց Ատրպատական, ուր այն ժամանակ իշխում էր Դայսամ իբն Իրահիմ ալ-Քուրդին՝ իբն Աբու-լ-Սաշի մերձավորներից (ղորականներից) մեկը: Դայսամը զորք հավաքեց ու կովեց Լաշարիի հետ և պարտվեց, ապա նորից եկավ, [զորք] հավաքեց ու կովի բռնվեց, սակայն նորից պարտվեց:

Լաշարին գրավեց նրա երկիրը, բացի Ատրպատականի մայրաքաղաք Արդարիլից, քանզի նրա բնակիչները շուրջիցին հանձնվել, հույսը դնելով քաղաքի անառիկության վրա, իսկ իրենք ևս քաջ և ուժեղ էին: Լաշարին նամակներ ուղարկեց խոստանալով լավ վերաբերմունք ցուցաբերել, քանզի նրանք լսել էին դեմիկների (դայլամի)¹⁹⁵ Զաբալ նահանգում, Համադանում և այլուր ցույց տված վատ վերաբերմունքի մասին: Նա երկար ժամանակ պաշարեց նրանց, ապա նրա զինվորները բարձրացան պարիսպը, մի քանի տեղ ծակեցին ու մտան քաղաքը: Լաշարին ցերեկը մտնում էր քաղաք, իսկ գիշերը՝ վերադառնում իր զորքի մոտ: Սակայն քաղաքի բնակիչները պարսպի ճեղքվածքը փակեցին, ըմբոստացան նրա դեմ ու նորից սկսեցին պատերազմը: Նա զղջաց իր դանդաղկոտության և անվճռականության համար:

Արդաբիլի բնակիչները լուր ուղարկեցին Դայսամին, տեղեկացնելով այդ վիճակի մասին և օր որոշեցին, որ դա, ընդ որում իրենք դուրս էին գալու Լաշարիի դեմ կովի, իսկ նա գալու էր ետևից: Նա այդպես էլ արեց ու գնաց նրանց մոտ, և նրանք նշանակված օրը դուրս եկան մեծ բազմությամբ ու կովեցին Լաշարու դեմ: Դայսամը եկավ ետևից, և նա [Լաշարին] սաստիկ պարտություն կրեց ու նրա մարդկանցից մեծ բազմություն կոտորվեց:

Նա փախավ Մուզան (Մուկան), որի իսրահաղը (սպահապետ), Իբն Դաուլա կոչված, պատվեց նրան ու լավ հյուրասիրություն ցույց տվեց:

Լաշարին [զորք] հավաքեց ու շարժվեց Դայսամի դեմ: Նրան օգնեց Իբն Դաուլան, իսկ Դայսամը փախավ ու անցավ Արաքս (Արաս) գետը: Լաշարիի մարդկանցից ոմանք անցան գետը նրա ետևից, և Դայսամը պարտություն կրեց: Նա գնաց Վաշմգիրի մոտ, որը Ռեյում (Ռայ) էր ու վախեցրեց նրան Լաշարուց: Դայսամը տարեկան որոշ գումար խոստացավ այն բանի համար, որ սա (Վաշմգիրը) իրեն զորք տա: Վերջինս ընդառաջեց նրան և հետը զորք ուղարկեց:

Լաշարիի զորականները գրեցին Վաշմգիրին, տեղեկացնելով, որ իրենք հնազանդ են նրան և երբ որ տեսնեն նրա զորքը, նրա կողմը կանցնեն՝ ընդդեմ Լաշարու: Սակայն Լաշարին բռնեց այդ նամակներն ու ծածկեց այդ բանը նրանցից (Վաշմգիրի կողմնակիցներից): Երբ Վաշմգիրը մոտեցավ, հավաքեց իր զորքն ու հայտնեց ամեն ինչ և ասաց, որ

ինքը նրանց հետ չի կարող կռվել ու որոշել է գնալ Անձևացոյաց (ալ-Ձավազան) կողմերը՝ կողոպտելու ճանապարհի վրա գտնվող հայերին, ապա գնալ Մոսուլ, այն գրավելու և այլ վայրեր [արշավել]։ Նրանք համաձայնեցին, և նա գնաց Հայաստան, որի բնակիչները անտեղյակ նստած էին։ Նա կողոպտեց, ավարի տվեց, գերեզարեց ու հասավ Անձևացիք՝ իր հետ ունենալով ավարը։ Նա կանգ առավ մի հայի տիրույթներում։ Սա դրամ առաջարկեց նրան, միայն թե հանգիստ թողներ իրեն և իր երկիրը։ (Լաշքարին) համաձայնեց նրա հետ։ Ապա հայը ծուղակ լարեց մի կիրճում ու հրամայեց մի քանի հայերի, որ Լաշքարի ունեցվածքից որևէ բան կողոպտեն ու գնան այդ կիրճի կողմը։ Նրանք այդպես էլ արեցին ու լուրը հասավ Լաշքարուն։ Սա հեծավ իր ձին ու հետապնդեց նրանց հինգ մարդկանցով, իսկ դարան մտածները դուրս գալով սպանեցին նրան ու ընկերներին։ Ապա եկան նրա զորքերը ու տեսնելով նրանց սպանված վիճակում, վերադարձան։ Նրանք հրամանատար ընտրեցին որդուն՝ Լաշքարիստանին, ու որոշեցին գնալ Տիննին լեռնանցքով, որը Զուղի (Արաբադ) լեռան այն կողմում էր և այնտեղ ապահով վայրում թողնելով իրենց հոտերը, վերադարձան հայազգի Ատոմի (Աթում ալ-Արմանի)¹⁹⁶ մոտ, որ վրեժ լուծեն նրանից։ Ատոմը այս բանը լսելով, մարդկանց տեղավորեց կիրճերի վրա, որպեսզի բարկոծեն նրանց ու թույլ շտան անցնելու։ Նրանք (հայերը) մեծ թվով մարդկանց սպանեցին և միայն քչերը փրկվեցին, որոնց մեջ էր Լաշքարիստանը։ Սա իր մարդկանցով գնաց Նասիր ալ-Դաուլա իբն Համդանի¹⁹⁷ մոտ՝ Մոսուլ, նրա զորքի մի մասը սրա մոտ մնաց, իսկ ուրիշները գնացին Բաղդադ։

Մոսուլում մնացածներին (Նասիրը) հորեզորորդու՝ Աբու Աբդալլահ ալ-Հուսայն իբն Սաիդ իբն Համդանի, հետ ուղարկեց Ատրպատականի իր իշխանության տակ գտնվող մասը, այն ժամանակ, երբ Դալասամը այնտեղ էր եկել գրավելու նպատակով։ Աբու Աբդալլահն իր հորեզորորդու՝ Նասիր ալ-Դաուլայի, կողմից կառավարիչի օգնական (մուավին)¹⁹⁸ էր՝ նշանակվել Ատրպատականում, սակայն Դալասամը եկավ, կռվեց նրա դեմ, և իբն Համդանը անկարող գտնվելով նրան զիմադրել, հեռացավ Ատրպատականից, իսկ Դալասամը գրավեց այն։

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(25 սեպտեմբեր 941—14 սեպտեմբեր 942)

էջ 286

ԳԵԼՄԻԿՆԵՐԻ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Մարզուբանը¹⁹⁹ գնաց Ատրպատական, Դալասամը նույնպես գնաց և երբ դեմ առ դեմ դուրս եկան պատերազմելու, ղեկավարները (դալա-

միներ) և նրանց ետևից նաև շատ քրդեր նորից անցան Մարզուբանի կողմը, նրա հովանավորության տակ։ Մարզուբանը հաղթեց Դալասամին և սա մերձավորների մի փոքրիկ խմբով փախավ Հայաստան՝ ապաստանելով Դերանիկի որդի Գագիկին (Ջաջիկ իբն ալ-Դալասանի) մոտ, քանզի նրանց միջև մտերմություն կար, և վերջինս պատվով ընդունեց նրան։ Դալասամը սկսեց կազմակերպել քրդերին։ Նրա մտերմները խորհուրդ էին տալիս, որ հեռացնի իր զորքի մեջ եղած ղեկավարներին (դալասամի), որոնք խորթ էին թե՛ ցեղով, թե՛ հավատով, սակայն նա չընդունեց։ Եվ Մարզուբանը տիրեց Ատրպատականին ու նրա գործերը հաջող էին, մինչև որ նրա հարաբերությունները փչացան իր վեզիրի՝ Ալի իբն Ջաֆարի, հետ։

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(15 սեպտեմբեր 942—3 սեպտեմբեր 943)

էջ 294

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊԷՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավորը լուր ուղարկեց Մուստակի լիլահ [խալիֆային], խնդրելով մի թաշկինակ, որի մասին ասում էին, թե Քրիստոսը իր երեսին էր քսել, և դեմքը նրա վրա էր պատկերվել։ Դա գտնվում էր Եդեսիայի (Ռուհա) եկեղեցիներից մեկում։ Նա նշում էր, որ եթե թաշկինակը (մանդիլ) իրեն ուղարկվի, ապա ինքը մեծ թվով մահմեդական գերիների ազատ կարձակի։

Մուստակի լիլահը հրավիրեց դատավորների (կադի)։ օրենսգետների (ֆակիհ) և նրանցից ֆատուա²⁰⁰ պահանջեց։ Նրանք տարբեր կարծիքներ հայտնեցին. ոմանք համաձայն էին այն հանձնել [Ռումի] թագավորին և գերիներին փրկել, իսկ ուրիշներ ասացին՝ այս թաշկինակը հնագույն ժամանակներից եղել է իսլամի երկրում և Ռումի ոչ մի թագավոր այն չի պահանջել, ուստի հանձնելը նվաստացում է։ Հավաքվածների մեջ էր նաև Ալի իբն Իսա վեզիրը, որն ասաց՝ մահմեդականներին գերությունից, նեղությունից ու զրկանքից ազատելը ավելի լավ է, քան այդ թաշկինակը մեզ մոտ պահելը։ Եվ խալիֆան հրամայեց այն հանձնել և գերիներին ազատել։ Այդպես էլ արվեց և մարդ ուղարկվեց, որ գնա Ռումի երկրից գերիներին բերի, և [իրոք] սրանք ազատ արձակվեցին։

տեղաց, և իբն Համդանի զորքը ցրվեց, քանզի մեծ մասամբ անապատի արաբներ էին: Նասիր ալ-Դաուլայից նամակ եկավ [իբն Համդանին]՝ իմաց տալով, որ Տուգունը մահացել է, իսկ ինքը կամենում է իջնել Բաղդադ և հրամայում էր նրան վերադառնալ, և սա ետ դարձավ:

Իսկ Մարզուբանի մարդիկ շարունակեցին կռվել ռուսների դեմ և հիվանդությունները տարածվեցին ռուսների մեջ: Երբ նրանք թաղում էին մարդուն, հետը դնում էին նաև գեները, և [հետագայում] ռուսների հետանալուց հետո մահմեդականները դրա մեծ մասը դուրս բերեցին: Ապա նրանք (ռուսները) գիշերով բերդից դուրս եկան, իրենց մեջքի վրա տանելով ցանկացած ունեցվածքը և այլ բաներ: Նրանք իջան Կուր և իրենց նավերը նստելով հեռացան: Մարզուբանի զորքերը չկարողացան նրանց հետապնդել և տարած ունեցվածքը խլել նրանցից ու թողեցին նրանց: Եվ ալլահը երկիրը մաքրեց նրանցից:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(13 օգոստոս 945—1 օգոստոս 946)

էջ 317

ԵՐԿՐԻ (ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ) ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԱՎԱՏՆԵՐԻ (ԻԿԹԱ) ԵՎ ՆՐԱ ԿՈՐՆԱՆՈՒՄԸ²⁰³

Այդ տարում զորքը ըմբոստացավ Մուհլզ ալ-Դաուլա իբն Բուայհի դեմ և շատ անվայել խոսքեր ասացին, և նա պարտավորվեց որոշված ժամկետում վճարել նրանց ռոճիկը: Այդ պատճառով նա ստիպված եղավ կողոպտել ժողովրդին և ապօրինի ճանապարհներով փողեր վերցնել: Նա իր բոլոր զորավարներին ու մերձավորներին պարգևեց սուլթանի (տերունի) և կավածատիրական (ամլաք) գյուղերը, որի պատճառով [պետական] դիվանների մեծ մասը դադարեց գործելուց և պաշտոնյաներն անգործ մնացին: Երկիրն արգեն ավերվել էր երկպառակությունների, սղության և կողոպտարի պատճառով:

Ձորավարները գրավեցին շեն գյուղերը և դրանք առավել շենացան և եկամուտը ավելացավ սրանց [բարձր] դիրքի շնորհիվ: Իսկ Մուհլզ ալ-Դաուլան չկարողացավ այդ [կավածաները] ետ վերցնել նրանցից: Ինչ վերաբերում է հասարակ [աստիճանավորներին], ապա նրանց վերցրած [հողերը] առավել ևս ավերվեցին և նրանք վերադարձրին ու փոխարենը [նորը] պահանջեցին ու տրվեց նրանց: [Շարքային] գինավորականները հոգ չէին տանում գյուղերում ջրանցքներ փորելու և դրանց հունը մաքրե-

լու գործին և դրանք փշացան ու շատերը անօգտագործելի դարձան: Ավատառուները²⁰⁴ ղուլամները սկսեցին անիրավություն գործել [գյուղացիների նկատմամբ], հարկը ժամկետից շուտ էին հավաքում և եթե մեկը չէր կարողանում հարկը վճարել, ամբողջ ունեցվածքը գրավվում էր:

Ապա Մուհլզ ալ-Դաուլան ամեն մի տեղի պաշտպանությունը հանձնարարեց իր մերձավոր մեծամեծներից որևէ մեկին: Սրանք այն դարձրին բնակելի [կավածաներ] և առավել ազահ դարձան և նրանց եղբայրներն էլ եկան հավաքվեցին: Ձորավարները բողոքում էին, թե հասույթը վատ է, սակայն ո՛չ վեճիրը, ո՛չ էլ ուրիշը չէր կարող այդ բանը ստուգել և եթե որևէ մեկը վիճեր [զորավարների հետ], ապա սրանք թշնամի էին դառնում նրան: Այսպիսով, ամեն ինչ թողեցին նրանց կամքին, իսկ սրանք առավել ազահ դարձան և ոչ մի բանի առջև կանգ չէին առնում:

Մուհլզ ալ-Դաուլան անկարող դարձավ միերք հավաքելու, աղետները և անակնկալները [դիմագրավելու] համար: Եվ սկսեց ավելի շատ տիրույթներ պարգևել իր թուրք ղուլամներին, որին նախանձեցին դեմիկները և ծնունդ առան թշնամություն ու երկպառակություններ, որոնց մասին կխոսենք ստորև:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(11 հուլիս 948—30 հունիս 949)

էջ 330—331

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համդանը հարձակվեց Ռումի երկրի վրա, պատերազմ տեղի ունեցավ և պարտվեց Սայֆ ալ-Դաուլան, իսկ հոռոմները գրավեցին Մարաշը և պարտության մատնեցին Տարսուխ զորքը:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(18 մայիս 953—6 մայիս 954)

էջ 342

ԳԱՅՍԱՄԻ ՓԱԽՈՒՍԸ ԱՏՐՊԱՍԱԿԱՆՑ

Այդ տարում Ատրպատականից փախավ Դայսամ իբն Իբրահիմ Աբու Սալիմը, որն, ինչպես հիշել ենք, գրավել էր Ատրպատականը:

Փախուստի պատճառն այն էր, որ Ռուբն ալ-Դաուլա իբն Բուայհը²⁰⁵ ձերբակալել էր նրա զորավարներից մեկին, որի անունն էր Ալի իբն Միսքի: Սա փախավ բանտից և դիմեց Զաբալ [նահանգը], հավաքեց մարդկանց ու գնաց Մարզուբանի եղբոր՝ Վահսուդանի, մոտ: Նրանք միաբանեցին և դաշնակցեցին Դալասամի դեմ: Ապա Դալասամը գրավեց Սամիրամ բերդը, որի մասին կհիշենք: Նրա նամակները ազատվելու մասին հասան եղբորը և Ալի իբն Միսքիին: Նա գրեց նաև դեմիկներին՝ նրանց իր կողմը սիրաշահելու համար: Սակայն Դալասամը չգիտեր Մարզուբանի ազատման մասին և կարծում էր, որ իր դեմ կռվում են Վահսուդանն ու Ալի իբն Միսքին:

Նա (Դալասամը) ուներ մի վեզիր, որը կոչվում էր Աբու Աբդալլահ ալ-Նախմի: [Դալասամը] աչք դրեց նրա ունեցվածքին, ձերբակալեց նրան և նրա փոխարեն նշանակեց մի մարդու, որը նախապես Նախմիի քարտուղարն էր եղել: Նախմին խորամանկորեն զիջեց նրա բոլոր պահանջներին և համաձայնեց վճարել այդ քարտուղարի համար: Դալասամը ազատ արձակեց [Նախմիին], նրան հանձնեց քարտուղարին և նրան վերադարձրեց նախկին դիրքին:

Ապա Դալասամը դուրս եկավ Արդաբեյլից՝ թողնելով նրան (Նախմիին), որպեսզի պատրաստի այն փողերը, որ խոստացել էր: Սակայն Նախմին սպանեց իր քարտուղարին և իր ամբողջ ունեցվածքով փախավ Ալի իբն Միսքիի մոտ: Երբ լուրը հասավ Դալասամին, որը Զինջանի մոտ էր, վերադարձավ Արդաբեյլ: Նրա դեմ ըմբոստացան դեմիկները, և նա իր մոտ եղած դրամները բաժանելով [հանգստացրեց նրանց]:

Երբ նա տեղեկացավ, որ Ալի իբն Միսքին փոքրաթիվ շոկատով գնացել էր Արդաբեյլ, ինքն էլ գնաց: Նրանք հանդիպեցին ու ընդհարվեցին, դեմիկներն անցան Ալիի կողմը, իսկ Դալասամը մի քանի քրդերի հետ փախուստի դիմեց Հալաստան, որի թագավորները²⁰⁶ նրան օգնեցին, որպեսզի դիմանա:

Նա լուր ստացավ, որ Մարզուբանը Սամիրամ ամրոցից գնացել է Արդաբեյլ, գրավել Ատրպատականը և բանակ ուղարկել իր դեմ: Նա շարողացավ մնալ և Հալաստանից փախավ Բաղդադ, ուր հասավ հենց այս տարում: Նրան դիմավորեց Մուսլիմ ալ-Դաուլան, մեծարեց, լավ վերաբերվեց և նա գոհ վիճակում էր գտնվում:

Սակայն նրա մերձավորներն ու բարեկամները Ատրպատականից գրեցին նրան և ահա [երեք հարյուր] քառասուներեք թվին նա դուրս եկավ Բաղդադից: Նա օգնական զորք խնդրեց Մուսլիմ ալ-Դաուլայից²⁰⁷, սակայն սա չտվեց, քանզի Մարզուբանը հաշտություն էր կնքել Ռուբն ալ-

Դաուլայի հետ և խնամիացել, իսկ Մուսլիմ ալ-Դաուլան չկարողացավ Ռուբն ալ-Դաուլային հակառակ գործել:

Դալասամը գնաց Մոսուլ՝ Նասիր ալ-Դաուլա իբն Համդանի մոտ՝ օգնություն խնդրելու, սակայն սա չօգնեց նրան, ապա գնաց Ասորիք՝ Սայֆ ալ-Դաուլայի մոտ և մնաց մինչև երեք հարյուր քառասունչորս թվականը:

Այդ ժամանակ Բաբ ալ-Աբուաբի (Դարբանդ) ժողովուրդը ապստամբեց Մարզուբանի դեմ: Նա գնաց նրանց դեմ արշավանքի և ահա Ատրպատականի քուրդ ցեղապետներից մեկը լուր ուղարկեց Դալասամին՝ հրավիրելով Ատրպատական և խոստանալով օգնել նրան իշխանությունը տիրանալու: Սա գնաց ու գրավեց Սալմաստ քաղաքը: Մարզուբանը զորավարներեց մեկին ուղարկեց, և կովի մեջ զորավարի մարդիկ անցան Դալասամի կողմը և նա պարտվեց, իսկ Դալասամը մնաց Սալմաստում:

Երբ Մարզուբանը [Դարբանդի] ապստամբների գործը վերջացրեց, վերադարձավ Ատրպատական: Երբ մոտեցավ Դալասամին, վերջինս Սալմաստը թողեց ու հեռացավ Հալաստան ու դիմեց Դերանիկի որդուն (իբն ալ-Դայրանի) և Գազիկի որդուն (իբն Զաշիկին)²⁰⁸, քանի որ վստահում էր նրանց: Մարզուբանը գրեց Դերանիկի որդուն, հրամայելով ձերբակալել Դալասամին, սակայն սա չենթարկվեց: Վերջապես ձերբակալեց նրան, վախենալով Մարզուբանից: Երբ բռնեցին նրան, Մարզուբանը հրամայեց իրեն հանձնել և այս անգամ էլ [Արծրունին] չենթարկվեց, սակայն ի վերջո ստիպված եղավ հանձնել նրան: Երբ Մարզուբանը ձեռք բերեց նրան, աչքերը փորել տվեց, կուրացրեց նրան և ապա բանտարկեց:

Երբ մեռավ Մարզուբանը, նրա մերձավորներից (զորականներից) մի քանիսը սպանեցին Դալասամին՝ վախենալով նրանում կուտակված ոսկից:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(7 մայիս 954—26 ապրիլ 955)

էջ 346—347

ՍԱՅՑ ԱԼ-ԴԱՌԻԱ ԻԲՆ ՀԱՄԳԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Այդ տարում Ռաբի Ա մասին (5 հուլիս—3 օգոստոս) Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համդանը²⁰⁹ արշավեց Ռումի երկիրը: Նա կոտորեց, գերեց, գերեվարեց [ժողովրդին], ավարի տվեց: Սպանվածների մեջ էր Դոմեստիկոսի որդի Կոստանդինը (Կուսթանթին), և այս բանը ծանր էր հոռոմներին և Դոմեստիկոսին: Նա զորք հավաքեց հոռոմներից, ռուսներից, բուլղարներից և ուրիշներից ու շարժվեց դեպի Սահմանային գոտին (սուղուր):

Նրա դեմ դուրս եկավ Սայֆ ալ-Դաուլա իրն Համդանը և նրանք հանդիպեցին Հադասի մոտ Շաաբան ամսին (30 նոյեմբեր—28 դեկտեմբեր) և սաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ նրանց միջև, քանզի երկու կողմերը համառ դիմադրեցին: Սակայն բարձրալն ալլահը հաղթանակը տվեց մահմեդականներին և հոռոմները փախուստի դիմեցին: Նրանցից ու նրանց ընկերացողներից մեծ բազմություն կոտորվեց, գերի ընկավ Դոմեստիկոսի փեսան, աղջկա տղան և բազում պատրիկներ, իսկ Դոմեստիկոսը վերագարձավ պարտված և ընկճված:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՆԵՐԻ ԹՎԱԿԱՆ

(15 ապրիլ 956—3 ապրիլ 957)

էջ 351

ՍԱՅՑ ԱԼ-ԴԱՌԻԱՅԻՆ՝ ՌՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաշար ամսին (9 հոկտեմբեր—7 նոյեմբեր) Սայֆ ալ-Դաուլա իրն Համդանը մեծ զորքով շարժվեց դեպի Ռումի երկիրը, արշավեց մինչև Նարշանա և Սարիխա, բազում բերդեր գրավեց ու գերեվարեց [ժողովրդին], գերեց, հրկիզեց, ավերեց ու շատերին կոտորեց: Նա վերադարձավ Ադանա, մնաց այնտեղ մինչև եկավ Տարսուսի պետը, որին նա պատվական զգեստներ շնորհեց, շատ նվերներ տվեց ու վերադարձավ Հալեբ:

Երբ հոռոմները լսեցին, թե նա ինչ էր արել, հավաքվեցին ու հարձակվեցին Նփրկերտի վրա, հրկիզեցին երկիրը, կողոպտեցին, ավերեցին, գերեվարեցին ժողովրդին և, ամբողջ ունեցվածքը հափշտակելուց հետո, վերադարձան:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(4 ապրիլ 957—24 մարտ 958)

էջ 352

ՄԱՐՉՈՒՔԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռամդան ամսին (նոյեմբեր 957) Ատրպատականում մեռավ նրա տերը Սալար Մարզուբանը:

Երբ նա [առողջանալու] հույսը կտրեց, իշխանությունը կտակեց իր եղբորը՝ Վահսուղանին, որից հետո պետք է անցնեի իր որդուն՝ Ջաստան

իբն ալ-Մարզուբանին: Սակայն մինչ այդ նա դիմել էր բերդերի վրա իր թողած տեղակալներին, որ դրանք (բերդերը) իր մահվանից հետո հանձնեն միայն իր որդուն՝ Ջաստանին, որի մահից հետո պետք է տրվեին իր իբրահիմ որդուն, իսկ եթե սա էլ մեռնի՝ իր [մյուս] որդուն՝ Նասիրին և եթե դրանցից ոչ մեկը չմնար, ապա իր եղբորը՝ Վահսուղանին: Բայց երբ այս կտակը տվեց իր եղբորը, տեղեկացրեց նրան իր և բերդերի հրամանատարների միջև եղած պայմանական նշանների մասին, որով նա կարող էր [հետագայում] այդ բերդերը ստանալ:

Երբ Մարզուբանը մեռավ, նրա եղբայրը՝ Վահսուղանը, [բերդերի հրամանատարներին] ուղարկեց իր կնիքը և պայմանական նշանները, սակայն նրանք ցույց տվեցին նրան առաջին կտակը: Վահսուղանը կասկածեց, որ եղբայրը խաբել է իրեն: Նա մնաց իր եղբորորդիների մոտ, սակայն, երբ նրանք իշխանությունը իրենց ձեռքը վերցրին առանց նրա, նա հեռացավ Արդաբեյլից, ապաստանելով Թարոմ:

Իշխանությունը վերցրեց Ջաստանը, իրեն ենթարկելով եղբայրներին, իսկ վեզիր նշանակվեց Աբու Աբդալլահ ալ-Նախմին: Նրան ներկայացան իր հոր զորավարները, բացի Ջաստան իբն Շարմազանից, որը վճռել էր գրավել Հայաստանը, քանի որ նրա կառավարին էր [համարվում]:

Իսկ Վահսուղանը սկսեց երկպառակություն մտցնել իր եղբորորդիների միջև, իրար դեմ գրգռել և թշնամիներին դրդել նրանց դեմ, մինչև որ հասավ իր նպատակին և նրանցից մի քանիսին սպանեց:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՆԵՐԻ ԹՎԱԿԱՆ

(3 մարտ 960—19 փետրվար 961)

էջ 357

ՄՈՒՍՍԱՋԻՐ ԲԻԼԱՀԻՆԻ ԵՐԵՎԱՆ ԳԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ատրպատականում ալ-Մուբտաֆի Բիլլահ [խալիֆայի] որդի Իսայի որդիներից մեկը երևան եկավ, որը կրում էր Մուստաշիր Բիլլահ անունը:

Նա [հավատարմության] երդում տվեց Մուհամմադի ընտանիքից սերվող Ռիդային, բողբ զգեստ հագավ, արգարություն էր գործում, հրամայում էր բարիք [գործել] և արգելում չարիքը: Նրա հետևորդները շատացան:

Նրա երևան գալու պատճառն այն էր, որ Ատրպատականի տեր Ջաստան իբն ալ-Մարզուբանը թողել էր իր հոր՝ զորքով զբաղվելու սովորու-

թյունը և զբաղվում էր խաղերով ու կանանց հետ հավաքույթներով: Այդ ժամանակ Զաստան իրն Շարմազանը Հայաստանում ամրացած էր, իսկ Վահուտյանը Քարոմում էր և բանսարկուծություններ էր գցում իր եղբորորդիների մեջ, որպեսզի կովեն իրար հետ: Զաստան իրն ալ-Մարզուբանը ձերբակալեց իր վեզիր Նախմիին, բայց քանի որ սա ազգակցական կապ ունեւր Զաստան իրն Շարմազանի վեզիր Աբու-լ-Հասան Ուրալալլահ իրն Մուհամմադ իրն Համզուլայի (Համզավալ) հետ, ապա վերջինս զայրացավ Նախմիի ձերբակալման համար և իր տիրոջը՝ իրն Շարմազանին զբողեց, որ նամակագրության մեջ մտնի Հայաստանում գտնվող Իբրահիմ իրն ալ-Մարզուբանի հետ: Սա գրեց և զրդեց նրան [Ատրպատակահնում] իշխանությանը տիրանալու, և, իրոք, սա եկավ, հարձակվեց Մարաղայի վրա ու գրավեց այն:

Երբ Զաստան իրն ալ-Մարզուբանն այդ բանն իմացավ, նամակ գրեց իրն Շարմազանին, որի վեզիրն էր Աբու-լ-Հասանը: Նա երկուսի հետ էլ լավացրեց իր հարաբերությունները և վատահեցրեց, որ ազատ կարձակի Նախմիին և այսպիսով [իրն Շարմազանը] հրաժարվեց Իբրահիմին օգնելուց: Սակայն [իրն ալ-Մարզուբանը] և իր եղբայրը իմացան, որ իրն Շարմազանը կեղծում է իրենց և նրանք նամակների միջոցով պայմանավորվեցին նրա դեմ (պայքարել): Այդ ժամանակ Նախմի փախավ Զաստան իրն ալ-Մարզուբանի բանտից ու գնաց Մուղան, նամակ գրեց իրն Իսա իրն ալ-Մուքտաֆի Բիլլահին ու հրապուրեց նրան խալիֆայական իշխանությամբ, խոստանալով զորք հավաքել ու նրա անունով տիրել Ատրպատակահնին, իսկ եթե հնարավորություն ունենա՝ նաև Իրաքին: [Իրն Իսան] եկավ նրա կողմը երեք հարյուր հոգով, և այստեղ եկավ նաև Զաստան իրն Շարմազանը, և սա ուժեղացավ ու մարդիկ նրան [հավատարմության] երզում տվեցին, և նրա գործը հաջողություն գտավ: Նըրանց դեմ դուրս եկան Մարզուբանի որդիները՝ Զաստանը և Իբրահիմը, փովելու նպատակով: Երբ նրանք բախվեցին, Մուստաջիրի մարդիկ փախուստի դիմեցին, իսկ ինքը գերի ընկավ և ոչնչացվեց: Ասվում է, որ նա սպանվեց, ասվում է նաև, թե՛ մեռավ [բնական մահով]:

էջ 357

ՎԱՀՍՈՒԳԱՆԻ ԻՐ ԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԲՈՒՆԵԼՈՒ ԵՎ ՍՊԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Իսկ Վահուտյանը, երբ տեսավ իր եղբորորդիների անհամաձայնությունը և թե ինչպես նրանցից ամեն մեկը ձգտում էր մյուսին դավել, Մուստաջիրի հետ կովից հետո գրեց Իբրահիմին ու հրավիրեց իր մոտ այցելության: Սա եկավ, հորեղբայրը հյուրասիրեց նրան և այնքան նվեր-

ներ տվեց, որ սա լիացավ: Նա գրեց նաև իր մյուս եղբորորդուն՝ Նասիրին՝ ու հրապուրեց նրան: Սա թողնելով իր եղբորը՝ Զաստանին, գնաց Մուղան, իսկ զորքը կարծելով, որ արդեն առիթ է ներկայացել ավար (ունեցվածք) ձեռք բերելու, մեծ մասամբ լքեց Զաստանին ու գնաց եղբոր՝ Նասիրի ետևից: Այսպիսով, սա եղբորից՝ Զաստանից, ավելի ուժեղ դարձավ ու գրավեց Արդաբիլը, սակայն երբ զինվորները Նասիրից դրամ պահանջեցին, վերջինս շարողացավ գոհացնել, մանավանդ որ հորեղբայրը՝ Վահուտյանը, հրաժարվեց նրան օգնելուց: Երբ նա [Նասիրը] իմացավ, որ վերջինս սոսկ հրապուրում է նրան, նամակ գրելով իր եղբորը՝ Զաստանին, հաշտվեց նրա հետ ու դաշնակցեց:

Սակայն, քանի որ դրամական խիստ նեղության մեջ էին, գործերը խառն էին, իսկ զավառների կառավարիչները բռնության միջոցով իրենց ձեռքի տակ եղած [տիրույթների] տերերն էին դարձել, ապա Զաստանը և Նասիրը՝ Մարզուբանի որդիները, ստիպված եղան իրենց մոր հետ գնալ հորեղբոր՝ Վահուտյանի մոտ: Նրանք նախօրոք նամակ գրեցին նրան և պայմանագրեր վերցնելուց հետո նրա մոտ գնացին: Սակայն, երբ գնացին, սա զավաճանեց, ուխտադրուժ եղավ ու ձերբակալեց նրանց՝ Զաստանին, Նասիրին և նրանց մորը՝ իրեն ենթարկելով զորքը: Նա իշխանությունը հանձնեց իր որդուն՝ Իսմայիլին, տալով իր բերդերի մեծ մասը և դրամ բաժանելով գոհացրեց զորքը:

[Այդ ժամանակ] Իբրահիմ իրն ալ-Մարզուբանը գնացել էր Հայաստան²¹⁰: Սա կովի պատրաստվեց Իսմայիլի դեմ, նպատակ ունենալով իր երկու եղբայրներին ազատել հորեղբոր՝ Վահուտյանի բանտից: Երբ Վահուտյանը այս բանը լսեց և տեսավ, որ բոլորը տրամադրված են իր դեմ, աճապարեց սպանել եղբոր որդիներին՝ Զաստանին ու Նասիրին, ինչպես նաև նրանց մորը: Նա գրեց Զաստան իրն Շարմազանին, պահանջելով հարձակվել Իբրահիմի վրա: Նա զորք և դրամ ուղարկեց նրան և սա կատարեց նրա պահանջը: Իբրահիմը ստիպված եղավ փախչել ու վերադառնալ Հայաստան, իսկ իրն Շարմազանը տիրացավ նրա ճամբարին ու Մարաղա քաղաքին, Ուրմիայի հետ միասին²¹¹:

էջ 358

ՍԱՀՅ ԱԼ-ԳԱՌԻԱՅԻ ՌՈՒՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սայֆ ալ-Դաուլան մեծ զորքով արշավեց Ռումի երկիրը, շատ հաղթանակներ տարավ, հրկիզեց ու գրավեց բազում բերդեր և վերցնելով մեծ թվով գերիներ ու ավար, հասավ Խարսիանոն (Խարշանա): Ապա հոռոմները բռնեցին կիրճերը և, երբ նա ուզեց վերադառնալ, նրա

հետ եղած Տարսոնի զորքերը ասացին նրան՝ հոռոմները տիրացել են քո թիկունքում գտնվող կիրճերին (լեռնանցքներին) և շեռ կարող այստեղից վերադառնալ: Ավելի լավ է, որ մեզ հետ վերադառնաս: Սակայն նա շընդունեց, քանզի համառ էր իր կարծիքի վրա, սիրում էր պնդել և ոչ ոքի հետ չէր խորհրդակցում, որ շամլի, թե ուրիշի կարծիքով շարժվեց: Նա վերադարձավ նույն կիրճով, որի միջով եկել էր և ահա նրա առջև ելան հոռոմները, խլեցին նրա ամբողջ ավարն ու բռնեցին, կոտորեցին նրա մարդկանց ու շատերին սպանեցին ու զերեցին: Նա մեծ դժվարությամբ հազիվ կարողացավ փրկվել երեք հարյուր մարդկանց հետ միասին: Սա է խելոք մարդկանց կարծիքը անտեսելու վատ հետևանքը: Իսկ ճշմարտությունը միայն ալլահը գիտի:

Հ Ա Տ Ո Ր Յ Ո Յ Ե Ր Ո Ր Դ

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 փետրվար 962—29 հունվար 963)

էջ 5

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարվա Ջումադա Բ (7 հուլիս—4 օգոստոս) ամսին Սայֆ ալ-Դաուլան վերակառուցեց Անազարրան (Այն Ջարբա) և իր հաջիբին Տարսոնի բնակիչներից բաղկացած զորքով ուղարկեց Ռումի երկիրը: Սրանք ավերեցին, կոտորեցին, զերեվարեցին ու վերադարձան: Իսկ հոռոմները հարձակվեցին Սիս (Սիսիյա) ամրոցի վրա ու տիրեցին:

Այդ տարում Սայֆ ալ-Դաուլայի ծառա (ղուլամ) Նաջան զորքով հարձակվեց Խարբերդի (Հիսն Ջիյադ) վրա: Հոռոմների մի զորամաս դիմադրեց նրան, սակայն նա հաղթեց և հոռոմներից հինգ հարյուր հոգի հանձնվեց երաշխավորագրով:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(30 հունվար 963—18 հունվար 964)

էջ 7

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Ռաբի Ա (30 մարտ—28 ապրիլ) ամսին հայերը հետիոտն (ոաջչալա) մեծ բազմությամբ հավաքվելով դուրս եկան Եզե-սիայի դեմ, հարձակվեցին, կողոպտեցին, զերեցին և լի ավարով վերադարձան:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(19 հունվար 964—6 հունվար 965)

էջ 9

ՆԱԶԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԱՅՑ ԱԼ-ԴԱՌԱՅԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐՈՇ ՄԱՍԵՐԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Մենք արդեն հիշեցինք, թե ինչ էր արել Սայֆ ալ-Դաուլա իբն Համզանի ծառա (ղուլամ) Նաջան Խառանի ժողովրդին [երեք հարյուր] հիսուներկու թվականին և թե ինչպես խլել էր նրանց ունեցվածքը: Երբ այս դրամները կուտակվեցին նրա մոտ, նա իրեն ուժեղ զգալով երախտամոռ դարձավ, ապերախտ դտնվեց իր բարերարի նկատմամբ և ամբարշտությամբ շարժվեց դեպի Նփրկերտ (Մայաֆարիկին) ու հարձակվեց Հայաստանի վրա, որի շատ մասերին տիրել էր մի արաբ՝ Աբու-լ-Վարդը²¹², նրա հետ կովեց Նաջան, և սպանեց Աբու-լ-Վարդին: Նա գրավեց նրա բերդերը, ինչպես նաև Խլաթը, Մանազկերտը (Մանազքիրդ), Մուշը և այլ վայրեր: Նրա մոտ շատ հարստություն կուտակվեց Աբու-լ-Վարդի ունեցվածքը հափշտակելուց և նա ապստամբեց Սայֆ ալ-Դաուլայի դեմ:

Այնպես պատահեց, որ այդ ժամանակ Մուհզզ ալ-Դաուլա իբն Բուայհը Բաղդադից շարժվեց դեպի Մոսուլ և Մծբին ու գրավեց և դուրս քշեց Նասիր ալ-Դաուլային, ինչպես կհիշենք շուտով: Նաջան գրեց նրան, երբ նա Մծբինում էր, խնդրելով նրա օգնությունը իր տերերի՝ Համզանի տոհմի դեմ: Սակայն երբ Մուհզզ ալ-Դաուլան վերադարձավ Բաղդադ ու հաշտվեց Նասիր ալ-Դաուլայի հետ, Սայֆ ալ-Դաուլան հարձակվեց Նաջայի վրա, քանի որ սա ապստամբել և ըմբոստացել էր: Երբ նա հասավ Նփրկերտ, Նաջան փախավ, իսկ Սայֆ ալ-Դաուլան գրավեց նրա քաղաքներն ու բերդերը, որ սա իր հերթին գրավել էր Աբու-լ-Վարդից: Նաջայի մերձավորներից որոշ մարդիկ երաշխավորագիր խնդրեցին նրանից (Սայֆ ալ-Դաուլայից), սակայն նա սպանեց նրանց: Երաշխավորագիր խնդրեց նաև Նաջայի եղբայրը և նա լավ վերաբերվեց ու հարգեց նրան: Նա (Սայֆ ալ-Դաուլան) մարդ ուղարկեց Նաջայի մոտ, համոզելով ու սպառնալով, որ վերադառնա, և սա եկավ նրա մոտ: Նա լավ վերաբերվեց և նրան վերադարձրեց իր պաշտոնին: Յակայն Սայֆ ալ-Դաուլայի զուլամները (ծառաները) նրա ներկայությամբ հարձակվեցին Նաջայի վրա Սայֆ ալ-Դաուլայի տանը Նփրկերտում և սպանեցին նրան [երեք հարյուր] հիսունչորս թվականի Ռաբի Ա ամսին (18 մարտ—16 ապրիլ): Սայֆ ալ-Դաուլան շատ վատ զգաց, իսկ Նաջային դուրս տա-

բան ու գեցեցին ջրի ու կեղտերի առուն, ուր նա մնաց մինչև հաջորդ օրը, ապա հանեցին ու թաղեցին նրան:

էջ 9

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՄԱՄԵՍՏԻԱՆ ՊԱՇՏԱՐԵԼԸ ԵՎ ԽՈՐԱՍԱՆԻՅ ՌԱԶՄԻԿՆԵՐԻ ՀԱՍՆԵԼԸ

Այդ տարում հոռոմները Դոմեստիկոսի հետ պաշարեցին Մամեստիան (Մասիսա), բնակիչներին դեմ կռվեցին և պարիսպը ծակեցին, սակայն բնակիչները նրա շուրջը ուժեղ դիմադրություն ցուցաբերեցին, մինչև որ նրանց ետ մղեցին՝ սաստիկ կռվից հետո: Հոռոմները հրկիզեցին նրա, ինչպես նաև Ադանայի ու Տարսոսի գավառները, քանի որ վերջիններիս բնակիչները օգնել էին սրա ժողովրդին: Մահմեդականներին տասնհինգ հազար մարդ կոտորվեց: Հոռոմները երկրում մնացին տասնհինգ օր, սակայն ոչ ոք նրանց չդիմադրեց: Նրանք գնբրի թանկության և ուտելիքի պակասի պատճառով ետ դարձան: Այդ ժամանակ Խորասանից Ասորիք եկավ մի մարդ՝ կռվելու նպատակով, իր հետ ունենալով մոտավորապես հինգ հազար ռազմիկ: Նրանց ճանապարհը անցնում էր Հայաստանի ու Նիբրկերտի վրայով: Երբ Սաֆար ամսին (18 փետրվար—17 մարտ) հասան Սայֆ ալ-Դաուլայի մոտ, նրանց կռվի տարավ Ռումի երկրի դեմ, որպեսզի մահմեդականներին զորավիճ լինեն: Սակայն տեսնելով, որ հոռոմները վերադարձել են, խորասանյան ռազմիկներն էլ ցրվեցին Սահմանային գոտում (սուրբ)՝ թանկության պատճառով: Նրանց մեծ մասը եկավ Բաղդադ, այնտեղից էլ գնաց Խորասան:

Երբ Դոմեստիկոսը վերադառնում էր Ռումի երկիրը Մամեստիայի, Ադանայի և Տարսոսի բնակիչներին լուր էր ուղարկել, թե ես հեռանում եմ ձեզանից ոչ թե թուլություն, այլ անասնակերի պակասություն և ուժեղ թանկություն պատճառով: Սակայն ես կվերադառնամ և ձեզանից, ով որ հեռացած լինի, կհրկվի, իսկ ում որ տեղում գտնեմ՝ կսպանեմ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ
(28 դեկտեմբեր 965—16 դեկտեմբեր 966)

էջ 18

ԽՐՐԱՀԻՄ ԻՔՆ ԱԼ-ՄԱՐԶՈՒԲԱՆԻ ՓԱԽՈՒՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իբրահիմ իբն ալ-Մարզուբանը Ատրպատականից փախավ Ռեյ:

Քանն այն էր, որ երբ Իբրահիմը պարտվեց Ջաստան իբն Շարմազանից, ինչպես հիշեցինք, երբ հարյուր քառասունինը թվականին, ապա նա գնաց Հայաստան և սկսեց պատրաստվել վերադառնալու համար Ատրպատական, իսկ Հայաստանի թագավորներն (տերերն) էին²¹³ հայեր և քրդեր: Նա նամակագրություն ունեցավ Ջաստան իբն Շարմազանի հետ, հաշտվեց նրա հետ, և նրա մոտ շատ զորք հավաքվեց:

Այնպես պատահեց, որ [այդ ժամանակ] նրա հորեղբոր Վահուգանի որդի Իսմայիլը մեռավ, և Իբրահիմը գնաց տիրացավ Արդաբիլին: Իբրահիմը գնաց իր հորեղբոր՝ Վահուգանի դեմ իր եղբայրների վրեժը պահանջելով: Վերջինս վախեցավ և իբն Մասիբիի հետ գնաց Դալլամի երկիրը, իսկ Իբրահիմը տիրացավ իր հորեղբոր գավառներին, հարվածեց նրա մերձավորներին ու գրավեց նրա ունեցվածքը: Վահուգանը հավաքեց զորքը և վերադարձավ իր Թարոմ (Թարոմ) բերդը, իսկ Աբու-լ-Կասիմ Մասիբիին զորքով ուղարկեց Իբրահիմի դեմ: Նրանք իրար հանդիպեցին և մեծ ընդհարում եղավ, իսկ Իբրահիմը պարտվեց ու նրան հետապնդեցին, սակայն չհասան: Նա գնաց մենակ, մինչև որ հասավ Ռեյ՝ Ռուբն ալ-Դինի մոտ: Սա հյուրասիրեց նրան, լավ վերաբերվեց, քանի որ Իբրահիմի քրոջ ամուսինն էր և այդ պատճառով շահագնաց հարգեց նրան և բազում ընծաներ ու պարգևներ տվեց:

էջ 18

ԽՈՐԱՍԱՆՅԱՆ ՂԱԶԻՆԵՐԻ ԵՎ ՌՈՒՔՆ ԱԼ-ԳԱՌԻԱՅԻ ՎԵՃԸ

Այս տարում Ռամադան ամսին (21 օգոստոս—19 սեպտեմբեր) Խորասանից դուրս եկավ մի մեծ բազմություն, որի թիվը հասնում էր քսան հազարի ու ժամանեց Ռեյ, որպես զազի (հավատի ռազմիկ) կռվի գնալու նպատակով: Լուրը հասավ [Բուայհի] Ռուբն ալ-Դաուլային, այն մասին, թե եկել են մեծ բազմություն, նրա երկրի ծայրամասերում շարագործություններ են կատարել, իսկ նրանց զորապետները այդ բանը չեն արգելել նրանց: Նրա վեզիրը՝ ուստազ (ուսուցիչ, գիտնական) Աբու-լ-Տադլ իբն ալ-Ամիրը առաջարկեց շթողնել նրանց երկիրը մտնել: Սակայն Ռուբն ալ-Դինն ասաց՝ թող այլ թագավորներ չկարծեն, թե զազիների մի խմբից վախեցա:

Երբ նրանք Ռեյ հասան, զորապետները իբն ալ-Ամիրի մոտ հավաքվեցին և իրենց ծախսերի համար դրամ պահանջեցին: Նա խոստացավ, սակայն նրանք հանդգնորեն թելադրեցին, ասելով՝ պահանջում ենք այս

երկրի ամբողջ խարաշը (հարկը), քանզի դա արքունի գանձարանին (բայտ ալ-մալ) է պատկանում: Չէ՞ որ հոռոմները, ինչպես տեղյակ եք, ինչեր են արել մահմեդականներին, գրավել են ձեր երկիրը, նույնն արել են նաև հայերը, իսկ մենք զազիներ ենք, աղքատ ու թափառական և ավելի իրավունք ունենք [պետական] դրամների նկատմամբ, քան դուք:

էջ 19—20

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ

Այդ տարվա Շավվալ (20 սեպտեմբեր—18 հոկտեմբեր) ամսին հոռոմները ելան ու հարձակվեցին Ամիդ քաղաքի վրա և պաշարեցին ու կռվեցին նրա բնակիչների հետ: Երեք հարյուր մարդ կոտորեցին, շորս հարյուր հոգի գերեցին, սակայն չկարողացան գրավել: Նրանք դիմեցին Գարա ու մոտեցան Մծբինին: Նփրկերտից եկող մի քարավան հանդիպեց նրանց, որը գրավեցին: Մարդիկ Մծբինից փախան, նրանցից վախենալով, այնքան որ մեկ անասունի (գրաստի) վարձքը հարյուր դիրհեմ գարձավ:

Սայֆ ալ-Գաուլան, որը Մծբինում էր, կապ հաստատեց արաբների հետ, որպեսզի նրանց հետ փախչի: Սակայն այնպես պատահեց, որ հոռոմները հեռացան նախքան նրա փախուստը կկայանար և նա մնաց իր տեղում:

Նրանք (հոռոմները) Ջազիրայից գնացին Ասորիք (Շամ), պաշարեցին Անտիոքը, երկար ժամանակ կռվեցին նրա բնակիչների դեմ, սակայն չկարողանալով գրավել, շրջակայքը ավերեցին, կողոպտեցին ու վերադարձան Տարսոս:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(14 հոյեմբեր 969—3 հոյեմբեր 970)

էջ 37

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավորը զորք ուղարկեց Մանազկերտ (Մալազքիրդ), որը Հայաստանում է, և պաշարեց այն ու նեղը գցելով տեղի մահմեդականներին, բռնի ուժով գրավեց²¹⁴: Նրանց (հոռոմների) ուժը ավելացավ, և երկրի տարբեր կողմերում մահմեդականները վախենում

էին նրանցից: Երկիրը անտեր էր մնացել, առանց պաշտպանի և [հոռոմները] ուր որ կամենային կհարձակվեին:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(12 հոկտեմբեր 972—1 հոկտեմբեր 973)

էջ 49

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՈՄԵՍՏԻԿՈՍԻ ԳԵՐԻ ԸՆԿՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ընդհարում տեղի ունեցավ Հիբատուլլահ իբն Նասիր ալ-Գաուլա իբն Համդանի և Գոմեստիկոսի (Գոմեստուկի) միջև Նփրկերտի (Մայյաֆարիկին) դավառում:

Բանն այն է, որ, ինչպես հիշեցիք, Գոմեստիկոսը արշավել էր իսլամի երկիրը և կողոպտել Դիար Ռաբիան ու Դիար Բաբբը: Երբ Գոմեստիկոսը տեսավ, որ դիմադրող չկար, ցանկացավ տիրանալ նաև Ամիդին: Նա առաջ շարժվեց, իսկ այնտեղ կար Աբու-լ-Հայջա իբն Համդանի ղուլամ Հազարմարդը: Սա նամակ գրեց, օգնություն և օժանդակություն խնդրելով Աբու-Տաղլիբից²¹⁵, բացատրելով դրուժյունը: Վերջինս նրա մոտ ուղարկեց իր եղբորը՝ Աբու-լ-Կասիմ Հիբատուլլահ իբն Նասիր ալ-Գաուլային, և սրանք երկուսով պատրաստվեցին Գոմեստիկոսի դեմ կռվի ու եկան հանդիպեցին նրան Ռամադանի վերջին: Գոմեստիկոսը մեծ զորքով էր, սակայն այն երկուսը նրան հանդիպեցին մի կիրճում, որի միջով ձիերը չէին կարող անցնել, իսկ հոռոմները պատրաստ չէին, ու պարտվեցին և մահմեդականները գերի վերցրեցին Գոմեստիկոսին: Սա բանտարկված մնաց, մինչև որ հիվանդացավ երեք հարյուր վաթսուներեք թվականին: Աբու Տաղլիբը շատ ջանք թափեց նրան բուժելու, հավաքեց բժիշկներին, սակայն ոչինչ չօգնեց ու մեռավ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(19 օգոստոս 977—8 օգոստոս 978)

էջ 92—93

ԱԳՈՒԳ ԱԼ-ԳԱՌԻԱՅԻ՝ ՀԱՄԴԱՆԻ ՏՈՂՄԻ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Աբու Տաղլիբը և Բախտիարը պարտվեցին, Ադուլ ալ-Գաուլան շարժվեց դեպի Մոսուլ և Զու-լ-Կադա [ամսի] տասներկուսին գրավեց այն հարակից շրջանների հետ:

Աբու Տաղլիբը կարծեց, որ սա ևս ուրիշների նման մի քիչ մնալուց հետո հաշտութիւն կկնքի և կվերադառնա, սակայն Աղուդ ալ-Դաուլան շատ վճռական էր: Մոսուլ գալիս իր հետ բերել էր պարեն, անասնակեր և Մոսուլն ու նրա նահանգը ճանաչող մարդկանց: Նա վստահ հաստատվեց Մոսուլում ու ձիավոր ջոկատներ ուղարկեց փնտրելու համար Աբու Տաղլիբին:

Աբու Տաղլիբը լուր ուղարկեց նրան, խնդրելով, որ երաշխավորի իր տիրույթները, սակայն Աղուդ ալ-Դաուլան չընդառաջեց և ասաց՝ այս երկիրը ինձ համար ավելի ցանկալի է, քան Իրաքը:

Աբու Տաղլիբի մոտ էին Մարզուբան իբն Բախտիարը, Աբու Իսհակը և Աբու Քահիրը՝ Մուսուլ ալ-Դաուլայի որդիները, ինչպես նաև նրանց մայրը, որը Ումմ (մայր) Բախտիարն էր՝ իրենց իրերով:

Աբու Տաղլիբը շարժվեց գեպի Մծրին (Նասիբին), իսկ Աղուդ ալ-Դաուլան մի ջոկատ ուղարկեց Ջազիրատ իբն Ումար՝ իր հաջիբ (սենեկապետ) Աբու Հարր Քուդանի գլխավորությամբ: Մի ջոկատ էլ ուղարկեց Սինջարի ճանապարհը՝ Աբու Տաղլիբին գտնելու, հրամանատար նշանակելով Աբու-լ-Վաֆան Քահիր իբն Մուհամմադին:

Աբու Տաղլիբը աճապարեց, եկավ Նփրկերտ և այնտեղ հաստատվեց իր ընտանիքի հետ, սակայն երբ լսեց Աբու-լ-Վաֆայի գալուստը իր դեմ, շարժվեց գեպի Բաղեշ (Բաղլիս)՝ իր հետ տանելով իր կանանց և ընտանիքի անդամներին: Աբու-լ-Վաֆան հասավ Նփրկերտ, որի դռները փակ էին իր առջև: Սա անառիկ բերդ էր՝ հոռոմների հին բերդերից: Նա թողեց ու գնաց Աբու Տաղլիբին փնտրելու, իսկ վերջինս Կարինից (Արզան ալ-Ռում) հեռացել էր Հասանիյյա, որը Ջազիրայի շրջաններից էր, բարձրացել էր Քավաշի ամրոցը և այլ ամրոցներ հավաքելով իր ամբողջ ունեցվածքը: Աբու-լ-Վաֆան վերադարձավ Նփրկերտ ու պաշարեց այն:

Երբ Աղուդ ալ-Դաուլան լսեց, թե Աբու Տաղլիբը գնացել է իր բերդերը, ինքն անձամբ գնաց նրա դեմ, սակայն չգտավ նրան, այլ միայն նրա (Աբու Տաղլիբի) մերձավորներից շատերը հանձնվեցին նրան: Նա վերադարձավ Մոսուլ և Աբու Տաղլիբի հետևից զորք ուղարկեց իր բարեկամ զորավարներից մեկի հետ, որի անունն էր Քուդան: Աբու Տաղլիբը փախավ Բաղեշ (Բաղլիս), կարծելով, որ ոչ ոք չի հետևի իրեն, սակայն Քուդանը հետապնդեց, և նա Բաղեշից փախելով դիմեց Ռումի երկիրը, որպեսզի հարաբերության մեջ մտնի նրանց Վարդ ալ-Ռումի կողմից թագավորի հետ, որը թագավորական ընտանիքից չէր, այլ բռնությունյամբ թագավոր էր դարձել: Հոռոմները նրան չեմթարկվեցին և մեկ ուրիշին բերեցին իրենց թագավորների որդիներից, և պատերազմը երկարեց նրանց միջև: Այս Վարդը ազգակցական կապ հաստատեց Աբու

Տաղլիբի հետ, որպեսզի հզորանա, սակայն Աբու Տաղլիբն էր, որ կարիք տեսնեք նրա օգնությունը:

Երբ Աբու Տաղլիբը Բաղեշից հեռանում էր, Աղուդ ալ-Դաուլայի զորքը հասավ նրա հետևից և ցանկացավ կողոպտել նրա մոտ եղած ամբողջ ունեցվածքը, քանզի լսել էր, որ շատ մեծ է: Երբ զորքը հարձակվել էր հրամանատարը դռնից՝ ձեռք չտաք այդ հարստությանը, որովհետև դա Աղուդ ալ-Դաուլայինն է: Այդ ժամանակ [զինվորները] ետ կանգնեցին կովից: Տեսնելով, որ նրանք թուլացան, Աբու Տաղլիբը հարձակվեց նրանց վրա և պարտության մատնեց՝ մեծ կոտորած սարքելով: Աղուդը նրանցից, նա եկավ Հիսն Զիյադ, որն այժմ հայտնի է Խարբոջ (Խարտրիքո) անունով:

Հիշյալ Վարդը գրեց նրան, տեղեկացնելով, որ հոռոմները հավաքվել են իր դեմ և օգնություն խնդրեց, ասելով՝ եթե վերջացնեմ [այս գործը], կբամ քեզ մոտ [օգնության]: Աբու Տաղլիբն իր զորքից մի մաս ուղարկեց, սակայն այնպես պատահեց, որ Վարդը պարտվեց: Աբու Տաղլիբը, երբ այդ բանն իմացավ, հույսը կտրեց հաղթանակից, վերադարձավ իսլամի երկիրը ու հաստատվեց Ամիրում: Այստեղ նա մնաց երկու ամիս, մինչև որ Նփրկերտը գրավվեց:

ԵՐԵՐ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(9 օգոստոս 978—28 հուլիս 979)

Ձե 35

ՆՓՐԿԵՐՏԻ, ԱՄԻԴԻ ԵՎ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԴԻԱՐԲԱՔՐՈՒՄ ԱԴՈՒԴ ԱԼ-ԴԱՌԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ

Երբ Աբու-լ-Վաֆան վերադարձավ Աբու Տաղլիբին հետապնդելուց, Վարդը Նփրկերտը (Մայյաֆարիկին), որի կառավարիչն էր Հազար-Մարը: Սա կաղմակերպեց քաղաքի պաշտպանությունը և երեք ամիս կառավարեց Աբու-լ-Վաֆայի դեմ: Ապա մեռավ Հազարմարը և Աբու Տաղլիբն այդ մասին գրվեց և նա հրամայեց, որ նրա փոխարեն զրվի Համբանիների ժառանգներից (ղուլամ) Մունիսը, որը դարձավ կառավար: Աբու-լ-Վաֆան ելք չգտնելով, նամակ գրեց քաղաքի երևելիներից Մամադ իբն Ուբայդալլահին, սիրաշահելու նպատակով: Սա համաձայնեց ու ակնց քաղաքի հպատակներին (ժողովրդին) սիրաշահել Աբու-լ-Վաֆայի կողմը, և սրանք ևս համաձայնեցին, ու նրա ազդեցությունն

ուժեղացավ: Վերջինս լուր ուղարկեց Մունիսին, պահանջելով քաղաքի բանալիները, որը չկարողացավ մերժել, բանի որ [Ահմադը] համակիրներ շատ ունեւր, և նա ուղարկեց [բանալիները], խնդրելով, որ իր համար երաշխավորագիր ստանա: Ահմադ իբն Ուբայդուլլահը լուր ուղարկեց Աբու-լ-Վաֆային, որը երաշխավորեց նրա (Մունիսի) և ամբողջ բնակչության [անվտանգութունը]: Այսպիսով դոները բացվեցին և քաղաքը հանձնվեց:

Աբու-լ-Վաֆան նփրկերտը պաշարելու ժամանակ իր ջոկատներն էր ուղարկել դրացի բերդերը, որոնք բոլորը գրավվեցին: Երբ Աբու Տաղլիին այս լսեց, ինքը և իր բույրը՝ Ջամիլան, Ամիրից գնացին Ռահրա, և հրամայեց իր մերձավորներին ոմանց ապաստան խնդրել Աբու-լ-Վաֆայից, և նրանք արեցին:

Ապա Աբու-լ-Վաֆան եկավ պաշարեց Ամիրը: Բնակիչները այս տեսնելով, նփրկերտի բնակիչների օրինակին հետևեցին և երաշխավորագիր ստանալով քաղաքը հանձնեցին: Աբու-լ-Վաֆան տիրեց ամբողջ Դիարբարքին, և Աբու Տաղլիի մերձավորները եկան հանձնվելու, իսկ նա երաշխավորեց նրանց և վերադարձավ Մոսուլ:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԱՐԳՈՒՐ ՅՈՒՐԱՆԱՍՈՒՆԵՐԻՔ ԹՎԱԿԱՆ

(15 հունիս 893—3 հունիս 984)

էջ 121—122

ՄԱՐՈՒԱՆԻՆԵՐԻ ՔԵՆԻ ԲԱԿ ԱԼ-ՔՈՒՐԴԻԻ ԵՎ ՆՐԱ՝ ՄՈՍՈՒՂ
ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ուժեղացավ Բադ ալ-Քուրդին²¹⁶, իսկ նրա անունն էր Աբու Աբդալլահ ալ-Հուսայն իբն Դուստաբ: Նա Համիրիյա քրդերից էր: Սկզբում հաճախ էր ասպատակում Դիար Բաքրի Սահմանային գոտին (սուդուր): Հաստամարմին էր, ջլապինդ և ուժեղ:

Երբ Աղուդ ալ-Դաուլան գրավեց Մոսուլը, սա եկավ նրա մոտ [ծառայության], սակայն, երբ Աղուդ ալ-Դաուլան տեսավ նրան, վախեցավ և սասց՝ չեմ կարծում, որ ինձ մոտ մնա և իրոք, հենց որ դուրս եկավ, փախավ: Նրա դուրս գալուց հետո Աղուդ ալ-Դաուլան հրամայեց ձեռքակալել ու բերել նրան, որովհետև, սասց Դաուլան, նա ջլապինդ է և ուժեղ, նրանում շարութուն կա և այդպիսին չի կարելի [կենդանի] թողնել: Հայտնեցին, որ փախել է, նա այլևս չհետաքրքրվեց նրանով:

Նա (Բադը) գնաց Դիար Բաքրի Սահմանային գոտին և մնաց, մինչև որ հաջողութուն գտավ, ուժեղացավ ու Աղուդ ալ-Դաուլայի մահվանից հետո գրավեց նփրկերտը (Մայաֆարիկին) ու Դիար Բաքրի մեծ մասը: Նրա մարդկանցից մի խումբ եկավ ու գրավեց Մծբինը:

[Բուայհի] Սամսամ ալ-Դաուլան²¹⁷ զորք պատրաստեց և ուղարկեց Աբու Սադ Բահրամ իբն Արդաշիրի հետ, սակայն կովում պարտվեց Բահրամը և նրա մերձավորների մի խումբ գերի ընկավ, իսկ Բադի ուժն ավելացավ: Սամսամ ալ-Դաուլան ուղարկեց հաջիբ Աբու-լ-Վասիմ Սադ իբն Մուհամմադին՝ մեծ զորքով, և բախվեցին Բաշլայայում, հարուր ալ-Հուսայինիյայի վրա, Քավաշի գյուղի մոտ: Սաստիկ կռիվ եղավ, Սադը և ընկերները փախուստի դիմեցին, իսկ Բադը շատ ղեկավարների (դայլամի) թանեց, սպանեց ու գերեվարեց, ապա անխնա կոտորեց գերիներին:

Երբ Բադը փախուստի մատնեց ղեկավարներին ու Սադին և արեց այն, ինչ որ ասվեց, Սադը կանխեց նրան ու մտավ Մոսուլ, և Բադը նրան հետագնդեց: Ժողովուրդը ապստամբեց Սադի դեմ՝ ղեկավարների վատ վերաբերմունքի պատճառով: Սա հաղիվ ազատվեց նրանցից, իսկ Բադը մտավ Մոսուլ ու գրավեց:

Նրա ուժն ավելացավ, դուրս եկավ ծայրամասայինների շարքից ու գրավեց մեծամեծների շարքը և նա մտածեց գրավել Բաղդադը և այնուհետև վերացնել ղեկավարներին: Սամսամ ալ-Դաուլան վախեցավ ու մտաճարեց և միայն այս հարցով էր զբաղվում: Նա զորք հավաքեց նրա դեմ ուղարկելու համար, սակայն տարին վերջացել էր:

Իմ (Իբն ալ-Ասիրի) մտերիմ Համիրիյա քրդերից մեկը, որ Բադի մասին հետաքրքրվում է, ինձ պատմել է, որ Բադի քունյան²¹⁸ էր Աբու Շուլա, անունը Բադ, իսկ Աբու Աբդալլահը Հուսայն իբն Դուստաբն է՝ Բադի եղբայրը:

Նա սկզբում հոտեր էր արածացնում, հյուրասեր էր ու առատածեռն, իր ունեցած ոչխարները մորթում էր ու մարդկանց հյուրասիրում և այդ պատճառով, որպես առատածեռն հայտնի դարձավ: Նրա մոտ զորք հավաքվեց, սկսեց ճանապարհ կտրել և ինչ որ ստանում էր բաժանում էր: Նրա մարդկանց թիվը աստիճանաբար շատացավ, և նա սկսեց արշավանքներ կատարել, ապա մտավ Հայաստան, գրավեց Արճեշ (Արշիշ) քաղաքը և դա առաջին քաղաքն էր, որ նա գրավել էր: Նա ուժեղացավ և այնուհետև գնաց Դիար Բաքր ու գրավեց Ամիր քաղաքը, ապա նփրկերտը (Մայաֆարիկին) և Դիար Բաքրի այլ քաղաքներ: Գրավեց նաև Մոսուլը, թողնելով արդեն հիշեցիներ:

ուժեղացավ: Վերջինս լուր ուղարկեց Մունիսին, պահանջելով քաղաքի բանալիները, որը չկարողացավ մերժել, քանի որ [Ահմադը] համակիրներ շատ ունեւր, և նա ուղարկեց [բանալիները], խնդրելով, որ իր համար երաշխավորագիր ստանա: Ահմադ իբն Ուբայդուլլահը լուր ուղարկեց Աբու-լ-Վաֆային, որը երաշխավորեց նրա (Մունիսի) և ամբողջ բնակչության [անվտանգութունը]: Այսպիսով դոները բացվեցին և քաղաքը հանձնվեց:

Աբու-լ-Վաֆան նփրկերտը պաշարելու ժամանակ իր ջոկատներն էր ուղարկել դրացի բերդերը, որոնք բոլորը գրավվեցին: Երբ Աբու Տաղլիբն այս լսեց, ինքը և իր քույրը՝ Զամիլան, Ամիդից գնացին Ռահրա, և հրամայեց իր մերձավորներից ոմանց ապաստան խնդրել Աբու-լ-Վաֆայից, և նրանք արեցին:

Ապա Աբու-լ-Վաֆան եկավ պաշարեց Ամիդը: Բնակիչները այս տեսնելով, նփրկերտի բնակիչների օրինակին հետևեցին և երաշխավորագիր ստանալով քաղաքը հանձնեցին: Աբու-լ-Վաֆան տիրեց ամբողջ Դիարրաքրին, և Աբու Տաղլիբի մերձավորները եկան հանձնվելու, իսկ նա երաշխավորեց նրանց և վերագարձավ Մոսուլ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈՒՔԱՆԱՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(15 հունիս 893—3 հունիս 984)

էջ 121—122

ՄԱՐՈՒԱՆԵՆԵՐԻ ՔԵՌԻ ԲԱԿ ԱԼ-ՔՈՒՐԴԻԻ ԵՎ ՆՐԱ՝ ՄՈՍՈՒՐ
ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ուժեղացավ Բադ ալ-Քուրդին²¹⁶, իսկ նրա անունն էր Աբու Աբդալլահ ալ-Հուսայն իբն Դուստաբ: Նա Համիդիյյա քրդերից էր: Սկզբում հաճախ էր ասպատակում Դիար Բաքրի Սահմանային գոտին (սուդուր): Հաստամարմին էր, ջլապինդ և ուժեղ:

Երբ Աղուդ ալ-Դաուլան գրավեց Մոսուլը, սա եկավ նրա մոտ [ժառանգության], սակայն, երբ Աղուդ ալ-Դաուլան տեսավ նրան, վախեցավ և սասց՝ չեմ կարծում, որ ինձ մոտ մնա և իրոք, հենց որ դուրս եկավ, փախավ: Նրա դուրս գալուց հետո Աղուդ ալ-Դաուլան հրամայեց ձերբակալել ու բերել նրան, որովհետև, սասց Դաուլան, նա ջլապինդ է և ուժեղ, նրանում շարություն կա և այդպիսինին չի կարելի [կենդանի] թողնել: Հայտնեցին, որ փախել է, նա այլևս չհետաքրքրվեց նրանով:

Նա (Բադը) գնաց Դիար Բաքրի Սահմանային գոտին և մնաց, մինչև որ հաջողութուն գտավ, ուժեղացավ ու Աղուդ ալ-Դաուլայի մահվանից հետո գրավեց նփրկերտը (Մայյաֆարիկին) ու Դիար Բաքրի մեծ մասը: Նրա մարդկանցից մի խումբ եկավ ու գրավեց Մծբինը:

[Բուայհի] Սամսամ ալ-Դաուլան²¹⁷ զորք պատրաստեց և ուղարկեց Աբու Սադ Բահրամ իբն Արդաշիրի հետ, սակայն կովում պարտվեց Բահրամը և նրա մերձավորների մի խումբ գերի ընկավ, իսկ Բադի ուժն ավելացավ: Սամսամ ալ-Դաուլան ուղարկեց հաջիբ Աբու-լ-Վասիմ Սադ իբն Մուհամմադին՝ մեծ զորքով, և բախվեցին Բաջլայայում, Խարուր ալ-Հուսայնիյայի վրա, Քավաշի գյուղի մոտ: Սաստիկ կռիվ եղավ, Սադը և ընկերները փախուստի դիմեցին, իսկ Բադը շատ զելմիկների (դայլամի) քոնեց, սպանեց ու գերեվարեց, ապա անխնա կոտորեց գերիներին:

Երբ Բադը փախուստի մատնեց զելմիկներին ու Սադին և արեց այն, ինչ որ ասվեց, Սադը կանխեց նրան ու մտավ Մոսուլ, և Բադը նրան հետապնդեց: Ժողովուրդը ապստամբեց Սադի դեմ՝ զելմիկների վատ վերաբերմունքի պատճառով: Սա հազիվ ազատվեց նրանցից, իսկ Բադը մտավ Մոսուլ ու գրավեց:

Նրա ուժն ավելացավ, դուրս եկավ ժայրամասայինների շարքից ու դասվեց մեծամեծների շարքը և նա մտածեց գրավել Բադղադը և այնտեղից վերացնել զելմիկներին: Սամսամ ալ-Դաուլան վախեցավ ու մտահոգվեց և միայն այս հարցով էր զբաղվում: Նա զորք հավաքեց նրա դեմ ուղարկելու համար, սակայն տարին վերջացել էր:

Իմ (Իբն ալ-Ասիրի) մտերիմ՝ Համիդիյյա քրդերից մեկը, որ Բադի մասին հետաքրքրվում է, ինձ պատմել է, որ Բադի քունյան²¹⁸ էր Աբու Շուջա, անունը Բադ, իսկ Աբու Աբդալլահը Հուսայն իբն Դուստաբն է՝ Բադի եղբայրը:

Նա սկզբում հոտեր էր արածացնում, հյուրասեր էր ու առատաձեռն, իբն ունեցած ոչխարները մորթում էր ու մարդկանց հյուրասիրում և այդ պատճառով, որպես առատաձեռն հայտնի դարձավ: Նրա մոտ զորք հավաքվեց, սկսեց ճանապարհ կտրել և ինչ որ ստանում էր բաժանում էր: Նրա մարդկանց թիվը աստիճանաբար շատացավ, և նա սկսեց արշավանքներ կատարել, ապա մտավ Հայաստան, գրավեց Արճեշ (Արջիշ) քաղաքը և դա առաջին քաղաքն էր, որ նա գրավել էր: Նա ուժեղացավ և այնտեղից գնաց Դիար Բաքր ու գրավեց Ամիդ քաղաքը, ապա նփրկերտը (Մայյաֆարիկին) և Դիար Բաքրի այլ քաղաքներ: Գրավեց նաև Մոսուլը, ինչպես արդեն հիշեցինք:

(24 մայիս 985—12 մայիս 986)

էջ 126—127

ՎԱՐԳ ԱԼ-ՌՈՒՄԻԻ ԱԶԱՏ ԱՐՁԱԿՄԱՆ, ԵՐԱ ԳՈՐԾԵՐԻ ԵՎ ՌՈՒՍՆԵՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սամսամ ալ-Դաուլան ազատ արձակեց Վարդ ալ-Ռու-միին²¹⁹, որի բանտարկության մասին խոսել ենք:

Արդ, նա բաց թողեց և ազատ արձակեց նրան այն պայմանով, որ մեծ թվով մահմեդական զորքների արձակելու, Ռումի բերդերից յոթը շըր-ջակա գավառների (աուստակ) հետ միասին հանձնելու և քանի կենդանի էր իսլամի երկրի վրա շահարձակվելու ո՛չ նա, ո՛չ էլ նրա մերձավորներից որևէ մեկը: Նա նրան (Վարդին) դրամ և այլ բաներ մատակարարեց, և սա գնաց Ռումի երկիրը: Ճանապարհին շատերին ներգրավեց, թե՛ անապատի, թե՛ այլ վայրերի բնակիչներից և հրապուրեց նրանց նվերների ու կողոպուտի հույսով: Նա եկավ, մինչև որ հասավ Մալաթիա, գրավեց այն և, աչպակառով, իր դիրքը ուժեղացրեց, օգտագործելով նաև այն դրամները և միջոցները, որ այնտեղ կային: Նա դիմեց Վարդիս իբն Լաունին, հետը նամակագրություն ունեցավ և նրանք պայմանավորվեցին, որ Կ. Պոլիսը (Կոսթանթնուպոլիս) և ծոցի՝ նրան հարող հյուսիսային շրջանները Վարդիսին լինեն, իսկ ծոցից այս կողմ (հարավում) ընկածը՝ Վարդին: Նրանք դաշնակցեցին և միացան:

Վարդիսը [հանկարծ] ձերբակալեց Վարդին ու բանտարկեց, բայց զղջաց և շուտով ազատ արձակեց: Վարդիսն անցավ ծոցն ու պաշարեց Կ. Պոլիսը, որտեղ կային երկու թագավորներ՝ Ռոմանոսի (Արմանուս) որդիներ Վասիլը (Բասիլ) և Կոստանդինը (Կոսթանթին):

Նա (Վարդիսը) նրանց շատ նեղեց, և նրանք նամակով դիմեցին ռուսների (Ռուսիյա) թագավորին, օգնության կանչեցին և նրան ամուսնացրին իրենց քրոջ հետ: Սակայն [նրանց քույրը] մերժած լինելով հանձնը-վել այլակրոնին, նա (ռուսների թագավորը) քրիստոնյա դարձավ, և սա ռուսների մոտ քրիստոնեության սկիզբն էր: Նրանք ամուսնացան, և նա (ռուսաց թագավորը) գնաց Վարդիսի դեմ ու կռվեց նրա հետ: Վարդիսն սպանվեց և երկու թագավորները իրենց իշխանությունը պահպանեցին: Նրանք նամակ գրեցին Վարդին հաստատելով նրա իշխանությունը այն ամենի վրա, որ իր ձեռքում էր: Սա երկար ապրելուց հետո մեռավ: Ասվում է, որ նա թունավորումից մեռավ:

Վասիլը (Բասիլ) առաջ գնաց թագավորության կառավարման մեջ: Նա քաջ էր, արդար, իմաստուն և նրա թագավորությունը հարատևեց:

Նա երեսունհինգ տարի պատերազմեց բուլղարների հետ, հաղթեց նրանց, շատերին իրենց երկրից դուրս քշեց և հոսոմների բնակեցրեց: Նա բարյաջակամ էր վերաբերվում մահմեդականներին և համակրանք ուներ նրանց նկատմամբ:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՌԻԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(31 մարտ 990—19 մարտ 991)

էջ 143

ՄԱՐՈՒԱՆԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻՉՔԸ

Երբ Բաղն սպանվեց, նրա քեռորդին՝ Աբու Ալի իբն Մրուանը (Մարուան) զորքի մի մասի հետ գնաց Հիսն Քայֆա (Հիսն Քեյֆ), որը Տիգրիսի վրա է և լավագույն ամրոցներից է: Այնտեղ էր Բաղի կինը իր ընտանիքով: Երբ հասավ բերդը, ասաց քեռու կնոջը՝ քեռիս ինձ ուղարկել է քեզ մոտ կարևոր գործով: Նա հավատաց նրան, և երբ [քեռորդին] բարձրացավ նրա մոտ, տեղեկացրեց նրա մահը և համոզեց, որ իր հետ ամուսնանա, և նա համաձայնեց՝ բերդում և այլ վայրերում իշխելու պայմանով:

Սա գնաց ու նվաճեց բազում բերդեր, մինչև որ գրավեց իր քեռու բոլոր տիրույթները: Գնաց նիփրկերտ, ուր եկան նաև Աբու Քահիրը և Աբու Աբդալլահը՝ Համդանի որդիները, որոնք աչք ունեին նրա (նիփրկերտի) վրա: Նրանց մոտ էր Բաղի գլուխը: Սրանք տեսնելով Աբու Ալիի ուժեղանալը, կույի մտան նրա հետ ու ընդհարվեցին: Սակայն հաղթեց Աբու Ալին և գերեց Աբդալլահ իբն Համդանին, որին լավ վերաբերվեց ու ազատ արձակեց: Սա գնաց իր եղբոր՝ Աբու Քահիրի մոտ, որը պաշարել էր Ամիզը և առաջարկեց նրան հաշտվել Իբն Մրուանի (Մարուանի) հետ, սակայն նա մերժեց և ինքն էլ ստիպված եղավ նրան միանալ ու գնալ Իբն Մրուանի դեմ: Սակայն կովում պարտվեցին և Աբու Աբդալլահն էլ գերի ընկավ: Նա [Իբն Մրուանը] վատ վերաբերվեց նրանց, մինչև որ Եգիպտոսի տերը գրեց նրան, բարեխոսեց և նա ազատ արձակեց նրանց:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՌԻԹՍՈՒՆՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(9 մարտ 992—25 փետրվար 993)

էջ 158

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավորը եկավ Հայաստան, պաշարեց Խլաթը, Մանազկերտը (Մալազքերտ) և Արճեշը (Արշիշ): Մարդիկ վախեցան նրա-

նից, ապա նրա հետ հաշտութիւն կնքեց Արու-ալ-Հասան իրն Մարուանը, տաս տարվա համար, և Ռումի թագավորը վերադարձավ:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆ ԹՎԱԿԱՆ
(20 հունվար 1029—8 հունվար 1030)

Էջ 335

ՅԱՄԻՆ ԱԼ-ԳԱՌԻԱՅԻՆ՝ ՌԵՅԸ (ՌԱՅ) ԵՎ ՋԱԲԱԼ ՆԱՀԱՆԳԸ ԳՐԱՎԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Յամին ալ-Դաուլա Մահմուդ իրն Սերուքթեղինը (Մաբուտաբին)²²⁰ գնաց դեպի Ռեյյ (Ռայ): Նրա մոտ եկավ Մինուչիհր իրն Կաբուաը, որը Վրկանի (Ջուրջան) և Թաբարիստանի տերն էր և բերեց նրան շորս հարյուր հազար դինար և շատ նվերներ:

Իսկ Ռեյյի տեր Մաջդ ալ-Դաուլա իրն Ֆախր ալ-Դաուլա իրն Բուայ-հը²²¹ նրան (Մահմուդին) գրել էր՝ բողոքելով իր զինվորներից: Սա զբաղված էր կանանցով և [ձեռագիր] մատյանների ընթերցանությամբ և ընդօրինակությամբ: Նրա մայրն էր թագավորությունը կառավարում և, երբ մեռավ, զորքը [իշխանությունը] խլելու ցանկություն ունեցավ, և դրությունը խառնաշփոթ էր:

Երբ նրա գրությունը հասավ Մահմուդին, նրա դեմ ուղարկեց մի զորք, որի հրամանատարն էր իր հաջիբը, հրամայելով ձերբակալել Մաջդ ալ-Դաուլային: Երբ զորքը հասավ Ռեյյ, Մաջդ ալ-Դաուլան ձիով ընդառաջ ելավ, սակայն նրան ու որդուն Աբու Դուլաֆին ձերբակալեցին: Ձերբակալման լուրն առնելուն պես Յամին ալ-Դաուլան եկավ Ռեյյ ու հասավ Ռաբի Բ (19 ապրիլ—17 մայիս) ամսին: Նա մտավ [պալատ] ու վերցրեց հազար-հազար (միլիոն) դինար (ոսկեգրամ), հինգ հարյուր հազար դինար արծողությամբ գոհարեղեն, վեց հազար հատ զգեստ, իսկ գործիքներ և այլ բաներ անհաշիվ:

Իր մոտ բերել տվեց Մաջդ ալ-Դաուլային ու ասաց՝ չե՞ս կարդացել Շահնամեն՝ Պարսից պատմությունը, և Թաբարու պատմագիրքը, որը մահմեդականների պատմությունն է: Ասաց՝ կարդացել եմ: Ասաց՝ չի երեւում, որ կարդացել ես, իսկ ճատրակ (շախմատ) չե՞ս խաղացել: Ասաց՝ խաղացել եմ: Ասաց՝ տեսե՞լ ես մի արքա (շահ), որ մոտենա այլ արքայի: Ասաց՝ ոչ: Ասաց՝ իսկ ինչը քեզ ստիպեց, որ քո անձը հանձնես քեզանից ուժեղին: Եվ նրան ձերբակալված ուղարկեց Խորասան:

Ապա նվաճեց Ղազվինը (Կազուին) և նրա ամրոցները...

Եվ Մահմուդի անունն էր հիշվում [ուրբաթ օրվա] խութբայի ժամանակ Ջաբալ նահանգի մեծ մասում, մինչև Հայաստանի սահմանները:

Էջ 339—340

ՂՈՒԶԶԵՐԻ (ՕՂՈՒԶՆԵՐԻ)՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱՄ ԳՈՐԾԵՐԻ ԵՎ ՀԵՌԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հիշել ենք, որ Ղուզզերի (ալ-ղուզ)²²² մի խումբ հասել էր Ատրպատական, Վահուդանը պատվեց նրանց ու խնամիացավ՝ հուսալով, որ օգնություն կստանա և կկանխի նրանց շարագործությունները: Նրանց շորավարների անուններն էին՝ Բուկա, Քուբտաշ, Մանսուր և Դանա: Սակայն նրա հույսերը չիրականացան, քանզի նրանք անմիջապես անցան շարագործության, ապականության, սպանության և կողոպուտի: Գնացին Մարաղա (չորս հարյուր) քսանինը թվականին, վառեցին մզկիթը, անխընձա կոտորեցին հասարակ ժողովրդին, ինչպես նաև Հադրանիյյա քրդերին: Դրությունը ծանրացավ, և շարիքը շատացավ: Երբ քրդերը տեսան, թե ինչ էր կատարվում իրենց հետ և իրենց երկրում, որոշեցին բանակցել և համաձայնություն կայացնել, որպեսզի ետ մղեն նրանց (օղուզների) շարիքը: Այսպիսով, Արու-ալ-Հալա իրն Ռաբիբ ալ-Դաուլան և Ատրպատականի տեր Վահուդանը համաձայնեցին և սկսեցին համատեղ գործել: Նրանց միացավ նաև այդ երկրի ժողովուրդը, և սկսեցին վրեժ լուծել զուզզերից: [Վերջիններս] տեսնելով, որ երկրի ժողովուրդը իրենց դեմ ստբի է կանգնել պայքարի, հեռացան Ատրպատականից, քանզի անկաբեղի էր այնտեղ մնալը:

...

Երբ Ալա ալ-Դաուլան հեռացավ Ռեյյից, նրան հետևեց զուզզերի մի խումբ, սակայն չհասավ նրան և թեքվեց դեպի Քարաշ, կողոպտեց և ամենաայլանդակ արարքները գործեց: Նրանցից մի խումբ նասուղլիի գլխավորությամբ գնաց Ղազվին (Կազուին), որի բնակիչները դիմադրեցին, սակայն հաշտություն կնքեցին՝ յոթ հազար դինար [վճարելու պայմանով] և նրանց հպատակվեցին: Նրանցից մի խումբ կար Ուրմիայում, որը գնաց Հայոց երկիր (Բիլադ ալ-Արման), հարձակվեց, ջարդեց, շատերին կոտորեց, կողոպտեց, գերեվարեց ու վերադարձավ Ուրմիա՝ Աբու-ալ-Հալա ալ-Հադրանիի գավառը: Այստեղ նրանց հետ կռվի մտան քրդերը, որոնք զայրացած էին նրանց (օղուզների) վատ հարեանությունից: Շատերն ապանվեցին, և զուզզերը կողոպտեցին ամբողջ երկիրը և քրդերից շատերին ապանեցին:

ՂՈՒԶԶԵՐԻ ԴԻԱՐ ԲԱՔՐ ՄՏՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

[Զորս հարյուր] երեսուներեք թվին (31 օգոստոս 1041—20 օգոստոս 1042) ղուզզերը հեռացան Ատրպատականից:

Պատճառն այն է, որ Իբրահիմ Յաննալը²²⁶, որը Թուղրիլ բեկի եղբայրն էր, գնաց Ռայյ: Սակայն, երբ այնտեղ եղած ղուզզերը լսեցին, վախից թողեցին Ջաբալ երկիրը և հեռացան, գնացին Ատրպատական: Բայց այստեղ ևս չէին կարող մնալ, քանի որ վատ էին վերաբերվել նրա ժողովրդին և Իբրահիմ Յաննալը իրենց ետևում էր, իսկ նրանից վախենում էին, որովհետև նրա Թուղրիլ բեկ և Դաուդ եղբայրների հպատակներն էին: Այդ պատճառով նրանք իրենց հետ վերցրին մի խումբ քրդերի, որոնք ճանապարհը զիտեին, անանցանելի լեռներով գնացին Անձևացիք (ալ-Ջավաղան) և այնտեղից դուրս եկան Ջազիրատ իբն Ումար:

Բուկան, նասուզլին և ուրիշներ եկան Դիար Բաքր, կողոպտեցին Կարդան, Բաղաբղան, ալ-Հասանիջյան և Ֆիշաբուրը, իսկ Մանսուր իբն Ղիզուղլին մնաց Ջազիրայի արևելյան կողմերում: Նրա հետ նամակակցեց Ջազիրայում իշխող Սուլայման իբն Նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանը՝ առաջարկելով հաշտութիւն կնքել և մնալ Ջազիրայում, մինչև որ ձմեռն անցներ, որից հետո այլ ղուզզերի հետ կգնար Ասորիք: Նրանք հաշտութիւն կնքեցին և հավատարմութիւն երդվեցին: Սակայն Սուլայմանը դավադրութիւն էր նյութում [Մանսուրի դեմ]: Նա հանդիսավոր ճաշկերույթ սարքեց ու հրավիրեց նրան, սակայն, երբ սա մտավ Ջազիրայի [իրեն պատկանող մասը], նա ձերբակալել տվեց նրան, բանտարկեց, իսկ նրա զորքը ցրվեց ամեն կողմ:

Երբ այդ մասին իմացավ Կարվաշը, մեծ զորք ուղարկեց, որին միացան Բաշնավի քրդերը, Ֆանսրի զորքը և Նասր ալ-Դաուլայի զորքը: Նրանք հետապնդեցին ղուզզերին, հասան ու կռվի բռնվեցին նրանց հետ: Ղուզզերը առաջարկեցին վերադարձնել ամեն ինչ, որ իրենք ավարի էին տվել, պայմանով, որ երաշխավորագիր (աման) տրվի, սակայն շտրվեց: Այն ժամանակ [ղուզզերը] կռվեցին այնպես, ինչպես կկռվեին մահվան [ըսպառնալիքից] վախեցող մարդիկ, և արաբներից շատերին սպանեցին ու նրանք ցրվեցին:

Ղուզզերից ոմանք գնացել էին Մծբին (Նասիբին) և Սինջար՝ արշավանքի, սակայն վերադարձան Ջազիրա ու պաշարեցին այն: Արաբները գնացին Իրաք՝ այնտեղ ձմեռելու համար, իսկ ղուզզերը ավերեցին Դիար Բաքրը, կողոպտեցին, կոտորեցին: Նասր ալ-Դաուլան վերցրեց իր որդու՝ Սուլայմանի մոտ [գերի վիճակում] գտնվող ղուզզերի ամիր Մանսուրին

և նամակ գրեց ղուզզերին՝ առաջարկելով դրամ տալ ու Մանսուրին ազատ արձակել, պայմանով, որ հեռանան իր տիրույթներից և նրանք համաձայնեցին: Նա բաց թողեց Մանսուրին, որոշ գումար ուղարկեց, սակայն [ղուզզերը] դավաճանեցին և էլ ավելի մեծ շարիքներ գործեցին: Նրանց մի մասը գնաց Մծբին (Նասիբին), Սինջար և Խաբուր, կողոպտեց ու վերադարձավ. մի մասն էլ գնաց Ջուհայնա և ալ-Ֆարաբ կողմերն ու կողոպտեցին: Նրանցից վախենալով Կարվաշը մտավ Մոսուլ:

ՄՈՍՈՒԼԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԴՈՒԶԶԵՐԻ ԴԵՄ ԱՊՍՍԱՄԲԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ ԿԱՏԱՐՎԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

.....
Երբ նրանք (ղուզզերը) երկար մնացին այդ երկրում և պատահեց այն, ինչ որ հիշել ենք, ալ-Մալիք Ջալալ ալ-Դաուլա իբն Բուայհը գրեց Թուղրիլ բեկին, պատմելով եղածի մասին: Նրան գրեց նաև Նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանը, բողոքելով նրանց (ղուզզերի) դեմ²²⁷:

[Թուղրիլ բեկը] գրեց Նասր ալ-Դաուլային՝ լսեցի, որ մեր ստրուկները (աբիդ)²²⁸ եկել են ձեր երկիրը և դու դրամներ ես ծախսել նրանց վրա: Դու Սահմանային գոտու (սաղր) տեր ես և պետք է օժանդակութիւն ցուցաբերես անհավատների դեմ կռվում: Նա խոստանում էր, որ (զորք) կուղարկի, որպեսզի նրանց դուրս բերի նրա երկրից: Իսկ նրանք (ղուզզերը) հարձակվում էին Հայոց երկրի (Բիլադ ալ-Արման) վրա, կողոպտում էին, գերեվարում այնքան շատ, որ գեղեցիկ հարձի գինը իջել էր հինգ գինարի, իսկ տղաներին (ղուլամ) ոչ ոք չէր ուզում:

Ինչ վերաբերում է Թուղրիլ բեկի՝ Ջալալ ալ-Դաուլային գրած նամակին, ապա նրանում նա ներողութիւն էր խնդրում, ասելով, որ այդ թուրքմենները մեր ստրուկները, ծառաներն ու հպատակներն էին, միշտ ծառայութիւն մեջ լինելով: Սակայն երբ ձեռնարկեցինք Մահմուդ իբն Սարուբտաբինի տոհմի գործերով զբաղվելուն և լիազորված էինք Խորեզմի գործերը դասավորելու, սրանք խուժեցին դեպի Ռեյ, ապականեցին, փշացրին և մենք մեր զինվորներով Խորասանից իջանք նրանց ետևից, ենթադրելով, որ երաշխավորագիր կխնդրեն, ներողութիւն ու թողութիւն կաղերսեն, բայց մոռացել էին պատկառանքն ու համեստութիւնը: Պետք է նրանց մեր զրոշներին հպատակեցնել և մեր զորութեամբ ըմբոստներին տալ արժանի հատուցում, լինեն մոտիկ, թե հեռու, ասպատակեն, թե օգնութեան գան:

ՄՈՍՈՒԼԻ ՏԵՐ ԿԱՐՎԱՇԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՂՈՒԶԶԵՐԻ ԴԵՄ

...
Եվ ալլահը Մոսուլի ժողովրդին աղատեց նրանց (ղուզգերի) շարիքից և Կարվաշը հետապնդեց նրանց մինչև Մծբին ու վերադարձավ:
Նրանք (ղուզգերը) դիմեցին Դիար Բաքր, կողոպտեցին, ապա թեքվեցին հայերի և հուռմների (երկրների) դեմ, կողոպտեցին նրանց և գնացին Ատրպատական:

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 նունվար 1030—28 դեկտեմբեր 1030)

ԽՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱՍՈՐԻՔԻ ՎՐԱ ՀԱՐԶԱԿՎԵԼՈՒ ԵՎ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Խումի թագավորը²³⁹ Կ. Պոլսից երեք հարյուր հազար զինվորներով հարձակվեց Ասորիքի վրա: Նրանք հասան Հալեբ, որի տերն էր Շիրլ ալ-Դաուլա Նասր իրն Սալիհ իբն Միրզասը, և կանգ առան մեկ օրվա հեռավորության վրա: Նրանք խիստ ծարավեցին, իսկ ժամանակն ամառ էր: Նրա (թագավորի) մարդիկ տարբեր տրամադրություններ ունեին. ոմանք նախանձում էին նրան, ոմանք ատում: Նրա հետ էր նաև իբն Դուկասը, որը նրա մեծամեծներից էր և կամենում էր թագավորի մահը, որպեսզի նրանից հետո ինքը թագավորի:

Թագավորն ասաց՝ կարծում եմ պետք է սպասենք, մինչև որ անձրևներ գան ու ջուրը շատանա: Իբն Դուկասը այս կարծիքը մերժեց և խորհուրդ տվեց աճապարել, քանզի շարիք էր կամենում և դավադրություն էր նյութել: Նա առաջ շարժվեց, իսկ Դուկասի որդին և Լուլույի որդին տասը հազար ձիավորներով բաժանվեցին և այլ ճանապարհով ընթացան: Թագավորի մտերիմներից ոմանք տեղեկացրին, որ Դուկասի որդին և Լուլույի որդին քառասուն հոգու հետ որոշել են սպանել իրեն: Նա զգացվեց ու վախեցավ այս բանից և անմիջապես վերադարձավ: Դուկասի որդին հասավ նրա ետևից ու հարցրեց վերադարձի պատճառը: Նա ասաց՝ արաբները մեզ շրջապատել էին և նրանք մոտ են: Նա անմիջապես ձերբակալեց Դուկասի որդուն, Լուլույի որդուն և մյուսներին: Մարդիկ վրդովվեցին և իրարանցման մեջ ընկան:

Թագավորը հեռացավ, իսկ արաբները, գյուղացիները և նույնիսկ

հայերը հետապնդեցին նրանց կոտորելով, կողոպտելով և թագավորից խլեցին շորս հարյուր ջորի բեռնավորված դրամով (ունեցվածքով) և ըզգեստներով: Հոռոմներից շատերը մեռան ծարավից: Փրկվեց միայն թագավորը, սակայն նրա ունեցվածքից ու գանձերից ոչինչ չփրկվեց և ալլահը հավատացյալներին փրկեց կոտորածից, քանզի հզոր է ու բարեգութ:

Նրա վերադարձի մասին այլ բան էլ է պատմվում: Արաբների մի խումբ, ոչ շատ բազմամարդ, մոտենում է նրա զորքին և հոռոմները կարծելով, որ դա շուրջկալ է, շեն իմանում ինչ անել, այն աստիճանի, որ թագավորը հագնում է սև կոշիկ, մինչդեռ սովորաբար նրանց թագավորները կարմիր կոշիկ են հագնում: Բայց նա թողնելով [կարմիրը] սևն է հագնում, որպեսզի իրեն չճանաչեն հետապնդողները: Նրանք փախուստի դիմեցին և մահմեդականները ավարի տվեցին ինչ որ կար նրանց մոտ:

ՅԱԳՂՈՒՆ ԱԼ-ՔՈՒՐԴԻԻ ԽԱԶԱՐՆԵՐԻ (ԶՈՒՐԶԵՐ) ԴԵՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏ ՊԱՏԱՀԱՄԻ ՄԱՍԻՆ

Այս Ֆաղուն ալ-Քուրդին²³⁰ իր ձեռքում ուներ Ատրպատականի մի մասը, որին նա տիրացել էր ու իշխել: Այնպես պատահեց, որ այդ տարում նա արշավեց խազարների (չուրդեր) դեմ, կոտորեց նրանց, գերեվարեց ու մեծ ավար վերցրեց: Երբ վերադառնում էր իր երկիրը, դանդաղեցրեց իր ընթացքը և անտարբեր գտնվեց, կարծելով, որ արդեն նրանց ջարդել ու թուլացրել էր: Սակայն նրանք (չուրդերը) ուշադիր հետևեցին նրան և հարձակվեցին, կոտորելով տաս հազար հոգուց ավելի նրա մերձավորներից ու կամավոր զորքից: Նրանք վերստին ձեռք բերեցին նրանց տարած ավարը և իրենք կողոպտելով մահմեդական զորքերի ունեցվածքը, վերադարձան:

Հ Ա Տ Ո Ր Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Դ

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(19 դեկտեմբեր 1031—6 դեկտեմբեր 1032)

ՏԱՐՔԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանի տեղակալը (Նաիր) Ջազիրայում տաս հազարից ավելի զորք հավաքեց և արշավեց իրեն հարևան հայերի վրա, մեծ հարվածներ հասցրեց, շատ կողոպտեց ու գերեվարեց և հաղթական վերադարձավ:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՀԻՆԴ ԹՎԱԿԱՆ

(26 հոյեմբեր 1033—16 հոյեմբեր 1034)

էջ 7

ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ՝ ԲԵՐԿՐԻ (ԲԱՐՔԱՐԻ) ԱՄՐՈՅԸ ԳՐԱՎԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Սա Հայոց [երկրին] սահմանակից ամրոց էր և գտնվում էր Վասուղան իբն Մամլանի քեռորդի Աբու-լ-Հայջա իբն Ռաբիբ ալ-Դաուլայի ձեռքում: Նրա և իր քեռու հարաբերությունները պատասխան և վերջինս հոռոմներին լուր ուղարկեց, համոզելով գրավել այն (Բերկրին): [Ռոմի] թագավորը մեծ զորք ուղարկեց, որը գրավեց այն: Երբ լուրը հասավ խալիֆային, մարդ ուղարկեց հաշտեցնելու Աբու-լ-Հայջային և քեռուն, որպեսզի համատեղ ուժերով ամրոցը գրավեն: Նրանք հաշտվեցին, սակայն չկարողացան այն վերստին գրավել: Նրանց միացավ նաև կամավորների մի մեծ խումբ, սակայն չկարողացան [վերագրավել], քանզի հոռոմները հաստատուն կերպով սուք էին գրել [այնտեղ]:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հոյեմբեր 1035—25 հոկտեմբեր 1036)

էջ 11

ՍԱՍՈՒՆՅԻՆԵՐԻ (ՍԱՆԱՍԻՆԱ) ՉԱՐԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՒՆՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԳԵՐԵՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՏԱՐԱԾԻ ԵՏ ԲԵՐՎԵՆԸ

Այդ տարում Ատրպատականից, Խորասանից, Թարարիստանից և այլ երկրներից մեծ բազմություն ելավ ուխտի գնալու և սրանք իրենց ճանապարհը ընտրեցին Հայաստանի ու Խլաթի վրայով: Նրանք եկան Անի և Ոստան (Վասթան), սակայն այդ կողմերի հայերը ընդվզեցին նրանց դեմ: Նրանց օգնեցին սասունցիք (Սանասինա), որոնք նույնպես հայեր են, սակայն անառիկ բերդեր ունեն Խլաթի մոտ և դաշինք ունեն Խլաթի տիրոջ հետ: Այդ բերդերը ըստ պայմանագրի իրենց ձեռքում պահեցին ինքնուրույն կերպով, մինչև հինգ հարյուր ութսուն թվականը (1184—1185)²³¹, երբ մահմեդականները գրավեցին այդ բերդերը և նրանց զուրս քշեցին այնտեղից, ինչպես հիշելու ենք կամոքն ալլահի:

Երբ [սասունցիք] պայմանավորվեցին երկրի հպատակ (ոախյա)²³² հայերի հետ, բռնեցին ուխտավորներին, շատերին սպանեցին, գերեցին, գերեվարեցին ու ունեցվածքը կողոպտեցին: Այս բոլորը տարան Ռումի

կողմերը, և հայերը ցանկացան նաև տիրանալ այդ երկրին: Նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանը, երբ լսեց այս լուրը, զորք հավաքեց, որոշելով հարձակվել նրանց վրա: Սակայն սասունցիների թագավորը (Մալիբ ալ-Սանասինա), երբ իմացավ ու տեսավ նրանց ջանքերը, նամակ գրեց ու խոստացավ վերադարձնել իր մարդկանց վերցրած ամբողջ [ավարը], արձակել գերիներին և գերեվարված [ժողովրդին]: Սա հաշտության համաձայնեց և ետ դարձավ, քանզի նրանք (սասունցիք) անառիկ բերդեր ունեն, նեղ կիրճեր և հոռոմներին մերձակա են, իսկ [նասրը] վախենալով, որ օգնության կկանչեն նրանց ու կպաշտպանվեն, հաշտություն կնքեց:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(14 հոկտեմբեր 1037—2 հոկտեմբեր 1038)

էջ 15

ԱՐԽԱԶՆԵՐԻ՝ ՏՓՂԻՍՐ ՊԱՇՏԱՐԵՆՈՒ ԵՎ ԵՏ ԴԱՌՆԱՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում աբխազաց թագավորը²³³ Տփղիս քաղաքը պաշարեց, սակայն բնակիչները պաշտպանվեցին, իսկ նա պաշարեց ու նեղեց նրանց այնքան, որ սննդամթերքը և պարենը վերջացավ: [Մահմեդական] բնակիչները լուր ուղարկեցին Ատրպատական՝ հրահրելով մահմեդականներին և օգնության կանչելով: Երբ զուգվերը Ատրպատական հասան, ապա աբխազները լսելով նրանց մոտիկ լինելը և թե ինչ էին արել հայերի հետ, խիստ վախեցած հեռացան Տփղիսից:

Երբ Ատրպատականի տեր Վահսուղանը տեսավ զուգվերի ուժը և թե ինչպես ինքը թույլ էր նրանց դիմաց, սիրաշահեց, խնամիրական կապեր հաստատեց նրանց հետ և նրանց ապավինեց ինչպես նախապես հիշել ենք:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՌԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հունիս 1048—4 հունիս 1049)

էջ 48

ԻԲՐԱՀԻՄ ՅԱՆՆԱԼԻ՝ ՌՈՒՄԻ ԳԵՄ ԱՐՇԱՎԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իբրահիմ Յաննալը արշավեց Ռումի դեմ, հաղթեց և ավար բերեց:

Բանն այն է, որ Մավարաննահրից (Մա վարա ալ-նահր)²³⁴ զուգվերի

մեծ բազմություն եկավ նրա մոտ, իսկ նա ասաց՝ իմ երկիրը չի կարող ձեռք տեղավորել ու գոհացնել ձեր կարիքները: Կարծում եմ, որ պետք է արշավեք Ռումի երկիրը և կռվեք հանուն ավազի, ավար վերցրեք, իսկ ես կգամ ձեր ետևից և ձեզ զորավիճ կլինեմ: Այդպես էլ արեցին ու զնացին նրա առջևից, իսկ նա հետևեց նրանց: Հասան Մանազկերտ (Մալազքիրդ), Արզան ալ-Ռում²³⁵ և Կալիկալա, ապա հասան Տրապիզոն (Թարաբզոն) և մինչև այլ վայրեր: Նրանց դեմ ելավ հոռոմների և արխազների հիսուն հազարանոց մի մեծ բանակ: Նրանք կռվի բռնվեցին, որը սաստկացավ և բազում ընդհարումներ եղան: Մերթ սրանք էին հաղթում, մերթ նրանք, սակայն ի վերջո հաղթանակը մահմեդականներինը եղավ և նրանք մեծ կոտորած տվեցին հոռոմներին, փախուստի մատնեցին նրանց և մեծ թվով պատրիկների գերի վերցրեցին: Գերվածների մեջ էր արխազաց թագավոր Կարիթը²³⁶, որն իր համար առաջարկեց երեք հարյուր հազար դինար, և հարյուր հազար [արժողությամբ] ընծաներ, սակայն նա (Յաննալը) չընդառաջեց նրան: Նա շարունակեց ավերել, կողոպտել, մինչև որ իր և Կ. Պոլսի միջև մնացել էր տասնհինգ օրով [ճանապարհ]: Մահմեդականները գրավեցին այն կողմերը, կողոպտեցին, ավարի տվեցին ամեն ինչ: Գերեվարեցին հարյուր հազար մարդուց ավելի, այնքան զրաստ, ջորիներ, ավար և հարստություն խլեցին, որ անհնար էր հաշվել: Ասվում է, որ ավարը տարան տասը հազար սայլի վրա, ընդ որում ավարի մեջ կար տասնինն հազար գրահ:

Սրանից առաջ Ռումի երկիրը մտել էր ղուղզերի մի խումբ Թուրքիլբեկի մի ազգականի գլխավորությամբ, որը մեծ գործ չկատարեց, նրա ընկերակիցներից շատերը սպանվեցին, ու նա վերադարձավ: Ահա նրանից հետո մտավ Իբրահիմ Յաննալը և արեց այն, ինչ որ հիշեցինք:

ՉՈՐՍ ՆԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(12 ապրիլ 1054—1 ապրիլ 1055)

էջ 67

ԹՈՒՂՐԻԼԵԿԻՒՍՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՌՈՒՄԻ ԳԵՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Թուրքիլբեկը եկավ Ատրպատական, դիմեց Դավրեթ (Տաբրիզ), որի տերն էր ամիր Աբու Մանսուր Վահսուդան իբն Մուհամմադ ալ-Ռավվադին: Սա հպատակվեց նրան, անունը խուլթբայի մեջ հիշել տրվեց, նվիրեց, ինչ որ նրան դուր կգար և իր որդուն պատանդ տվեց: Այս-

տեղից Թուրքիլբեկը եկավ Գանձակի (Ջանդա) տիրոջ՝ ամիր Աբու-լ-Ասուարի, մոտ և նա էլ հպատակվեց ու խուլթբայում հիշեց նրա անունը: Այսպես, այդ բոլոր կողմերից [դեսպաններ] ուղարկեցին, հնազանդություն հայտնելով նրան, անունը խուլթբայի մեջ հիշելով և զորք ուղարկելով, իսկ նա նրանց թողեց իրենց տիրույթներում: Նա վերցրեց նրանցից պատանդներ և եկավ Հայաստան ու դիմեց Մանազկերտ (Մալազքիրդ), որը պատկանում էր հոռոմներին: Նա պաշարեց այն, ժողովրդին նեղեց և շրջակա դավառները կողոպտեց ու ավերեց, սակայն սա մի անառիկ քաղաք էր: Դիար Բաբրի տեր նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանը բազում ընծաներ և զորք ուղարկեց: Նա դրանից առաջ էլ նրա անունը հիշում էր խուլթբայում և հնազանդություն էր հայտնել նրան:

Սուլթան Թուրքիլբեկը հոռոմների դեմ արշավանքի ընթացքում մեծ գործեր կատարեց և շատ կողոպտեց, սպանեց, գերեվարեց և արշավելով հասավ Կարնո քաղաք (Արզան ալ-Ռում), ապա, երբ ձմեռը վրա հասավ, վերադարձավ Ատրպատական, առանց Մանազկերտը (Մալազքիրդ) գրավելու²³⁷: Նա ձևացրեց, թե [Ատրպատականում] մնալու է մինչև ձմեռվա վերջը, ապա վերադառնալու ու շարունակելու է նվաճումները, սակայն դիմեց դեպի Ռեյ և այնտեղ մնաց մինչև (չորս հարյուր) քառասունյոթ թվականն ու վերադարձավ Իրաքի կողմերը, ինչպես հիշելու ենք, եթե ալլահը կամենա:

ՉՈՐՍ ՆԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(21 մարտ 1056—9 մարտ 1057)

էջ 79

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իրաքի ճանապարհները փակվեցին՝ կողոպտվելու ըսպանալիքի պատճառով, և զնեքը բարձրացան, թանկությունը շատացավ, սննդամթերք և այլ բաներ ճարելը դժվարացավ: Մարդիկ սկսեցին մեռելներ ուտել և սաստիկ համաճարակ սկսվեց, մահացումները շատացան, այնպես որ մեռելներին թաղում էին առանց լվանալու և պատանդելու: Մսի մի լիտրը (ռաթլ) ծախում էին մեկ դինար, չորս հավը՝ մեկ դինար, երկու լիտր գինին՝ մեկ դինար, մեկ սերկեկը՝ մի դինար, մեկ նուռը՝ մեկ դինար և այսպես ամեն ինչ:

մեծ բազմությունն եկավ նրա մոտ, իսկ նա ասաց՝ իմ երկիրը չի կարող ձեռք տեղավորել ու գոհացնել ձեր կարիքները: Կարծում եմ, որ պետք է արշավեք Ռուսի երկիրը և կովեք հանուն ալլահի, ավար վերցրեք, իսկ ես կգամ ձեր ետևից և ձեզ զորավորեց կլինեմ: Այդպես էլ արեցին ու գնացին նրա առջևից, իսկ նա հետևեց նրանց: Հասան Մանազկերտ (Մալազքիրդ), Արզան ալ-Ռում²⁹⁵ և Կալիկալա, այս հասան Տրապիզոն (Թարաբզոն) և մինչև այլ վայրեր: Նրանց դեմ ելավ հոռոմների և արխազների հիսուն հազարանոց մի մեծ բանակ: Նրանք կռվի բռնվեցին, որը սաստկացավ և բազում ընդհարումներ եղան: Մերթ սրանք էին հաղթում, մերթ նրանք, սակայն ի վերջո հաղթանակը մահմեդականներինը եղավ և նրանք մեծ կոտորած տվեցին հոռոմներին, փախուստի մատնեցին նրանց և մեծ թվով պատրիկների գերի վերցրեցին: Գերվածների մեջ էր արխազաց թագավոր Կարիթը²⁹⁶, որն իր համար առաջարկեց երեք հարյուր հազար դինար, և հարյուր հազար [արժողությամբ] ընծաներ, սակայն նա (Յաննալը) չընդառաջեց նրան: Նա շարունակեց ավերել, կողոպտել, մինչև որ իր և Կ. Պոլսի միջև մնացել էր տասնհինգ օրվա [ճանապարհ]: Մահմեդականները գրավեցին այն կողմերը, կողոպտեցին, ավարի տվեցին ամեն ինչ: Գերեվարեցին հարյուր հազար մարդուց ավելի, այնքան զրատտ, ջորիներ, ավար և հարստություն խլեցին, որ անհնար էր հաշվել: Ասվում է, որ ավարը տարան տասը հազար սալի վրա, ընդ որում ավարի մեջ կար տասնինն հազար զրա՛:

Սրանից առաջ Ռուսի երկիրը մտել էր զուղզերի մի խումբ Թուրքիլերեկի մի ազգականի զլխավորությունը, որը մեծ գործ չկատարեց, նրա ընկերակիցներից շատերը սպանվեցին, ու նա վերադարձավ: Ահա նրանից հետո մտավ Իբրահիմ Յաննալը և արեց այն, ինչ որ հիշեցինք:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(12 ապրիլ 1054—1 ապրիլ 1055)

էջ 67

ԹՈՒՂՐԻԼԵԿԻՒ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՌՈՒՄԻ ԳԵՄ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Թուրքիլերեկը եկավ Ատրպատական, դիմեց Դավոեծ (Տաբրիզ), որի տերն էր ամիր Աբու Մանսուր Վահսուդան իբն Մուհամմադ ալ-Ռավվադին: Սա հպատակվեց նրան, անունը խուժբայի մեջ հիշել տրվեց, նվիրեց, ինչ որ նրան դուր կգար և իր որդուն պատանդ տվեց: Այս-

տեղից Թուրքիլերեկը եկավ Գանձակի (Ջանզա) տիրոջ՝ ամիր Աբու-լ-Ասուարի, մոտ և նա էլ հպատակվեց ու խուժբայում հիշեց նրա անունը: Այսպես, այդ բոլոր կողմերից [դեսպաններ] ուղարկեցին, հնազանդություն հայտնելով նրան, անունը խուժբայի մեջ հիշելով և զորք ուղարկով, իսկ նա նրանց թողեց իրենց տիրույթներում: Նա վերցրեց նրանցից պատանդներ և եկավ Հայաստան ու դիմեց Մանազկերտ (Մալազքիրդ), որը պատկանում էր հոռոմներին: Նա պաշարեց այն, ժողովրդին նեղեց և շրջակա գավառները կողոպտեց ու ավերեց, սակայն սա մի անառիկ քաղաք էր: Դիար Բաբրի տեր նասր ալ-Դաուլա իբն Մարուանը բազում ընծաներ և զորք ուղարկեց: Նա դրանից առաջ էլ նրա անունը հիշում էր խուժբայում և հնազանդություն էր հայտնել նրան:

Սուլթան Թուրքիլերեկը հոռոմների դեմ արշավանքի ընթացքում մեծ գործեր կատարեց և շատ կողոպտեց, սպանեց, գերեվարեց և արշավելով հասավ Կարնո քաղաք (Արզան ալ-Ռում), ապա, երբ ձմեռը վրա հասավ, վերադարձավ Ատրպատական, առանց Մանազկերտը (Մալազքիրդ) գրավելու²⁹⁷: Նա ձևացրեց, թե [Ատրպատականում] մնալու է մինչև ձմեռվա վերջը, ապա վերադառնալու ու շարունակելու է նվաճումները, սակայն դիմեց դեպի Ռեյ և այնտեղ մնաց մինչև (չորս հարյուր) քառասունյոթ թվականն ու վերադարձավ Իրաքի կողմերը, ինչպես հիշելու ենք, եթե ալլահը կամենա:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(21 մարտ 1056—9 մարտ 1057)

էջ 79

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իրաքի ճանապարհները փակվեցին՝ կողոպտվելու ըսպանալիքի պատճառով, և դները բարձրացան, թանկությունը շատացավ, սննդամթերք և այլ բաներ ճարելը դժվարացավ: Մարդիկ սկսեցին մեռնել ուտել և սաստիկ համաճարակ սկսվեց, մահացումները շատացան, այնպես որ մեռելներին թաղում էին առանց լվանալու և պատանքելու: Մսի մի լիտրը (ոսթլ) ծախում էին մեկ դինար, շորս հավը՝ մեկ դինար, երկու լիտր գինին՝ մեկ դինար, մեկ սերկկիլը՝ մի դինար. մեկ նուռը՝ մեկ դինար և այսպես ամեն ինչ:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(6 փետրվար 1060—25 հունվար 1061)

էջ 90

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում վախճանվեց ալ-Կաթիմ Բիամր Իլլահ [արքայան] խալիֆայի (1031—1075) մայրը, որի անունն էր Կաթր ալ-Նադա (ցողի կաթիլ), ասվում է նաև Բադր ալ-Գուշա (գիշերվա լուսին), կոչվել է նաև Իլմ (գիտություն), Նա հայ ստրկուհի (ազախին) էր:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(26 հունվար 1061—14 հունվար 1062)

էջ 92

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Դամասկոսում վախճանվեց Աբու-լ-Կասիմ Ալի իբն Մուհամմադ իբն Յահյա ալ-Շիմշաթին: Սա փիլիսոփա քսկան գիտություններից գիտակ էր երկրաչափությանը և մաթեմատիկային: Նրա անունով էր Դամասկոսի մայր մզկիթի մոտ գտնվող ութաթև (մենաստան):

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆԸԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(4 հունվար 1063—24 դեկտեմբեր 1063)

էջ 94

ՍՈՒԹԱՆԻ ԲԱՂԴՍԳ ԳԱՂՈՒ ԵՎ ԽԱՆԻՖԱՅԻ ԱՂԶԿԱ ՀԵՏ ԱՄՈՒՍՆԱՆԱՂՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մուհամմադ ամսին, սուլթան Թուղրիբեկը Հայաստանից գնաց Բաղդադ: խալիֆան ուղեց նրան [անձամբ] դիմավորել, բայց նա ազատեց նրան (խալիֆային) այդ բանից, և նրան ընդունելու եկավ վեզիր իբն Ջահիրը (Ջուհայր):

էջ 96

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ամիր ալ-Ջուլուշ (զորաց հրամանատար)²³⁸ Բադրը տիրեց Դամասկոսին (Դիմաշկ) և կառավարիչ նշանակվեց Եգիպտոսի տեր

Մուստանսիր [խալիֆայի] կողմից: Նա այնտեղ հասավ Ռաբի Բ ամսի քսաներեքին (25 ապրիլ) և մնաց: Սակայն նրա և զորքերի միջև տարակարծություն առաջացավ, և նրանք [դիմավորները] ապստամբեցին նրա դեմ: Հասարակ ժողովուրդը նրանց կողմնակից եղավ և նա, անկարող լինելով նրանց ճնշել, հեռացավ [չորս հարյուր] հիսունվեցի Ռաջաբ ամսին (19 հունիս—18 հուլիս 1064):

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(25 դեկտեմբեր 1063—12 դեկտեմբեր 1064)

էջ 98

Ջուհադա Ա ամսի յոթին (27 ապրիլ) խալիֆան հանդիսավոր ընդունելություն սարքեց և տեսնվեց [Ալբ Արսալանի] դեսպանների հետ՝ Ալբ Արսալանին (Ալփ Արսալան) սուլթանություն տալու նպատակով: Նա պատվական զգեստներ շնորհեց նրան ժողովրդի ներկայությամբ: Գլխի կողմից ուղարկվեց նակիր²³⁹ Թիրադ ալ-Ջայնարին՝ հավատարմության երզում վերցնելու համար: Սրանք [բոլորը] հասան նրա (Ալբ Արսալանի) մոտ, երբ Նախճավանում (Նակչուան) էր, որը Ատրպատականի մեջ է, և նա հազավ պատվական զգեստներ (խիլա), հավատարմության երզում (բայա) տալով խալիֆային:

էջ 98—100

ԱՂ ԲԱՐՍԱՆԻ՝ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԱՅՂ ՎԱՅՐԵՐԸ ԳՐԱՎԵՂՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ապա սուլթանը Ռեյից դուրս եկավ Ռաբի Ա ամսի մեկին (22 փետրվար) ու գնաց Ատրպատական: Նա հասավ Մարանդ, որոշած լինելով կովել և արշավանք կատարել հռոմեների դեմ: Երբ նա Մարանդում էր, նրա մոտ եկավ թուրքմենների ամիրներից մեկը, որը հաճախ էր արշավել հռոմեների դեմ և անունն էր Թուղդաբին: Սրա հետ իր ցեղակիցների մեծ բազմություն կար, որը չիհադի (սրբազան պաշարի) սովոր էր և այդ երկիրը ճանաչում էր: Սա համոզեց նրան հարձակվել [այդ] երկրի վրա, խոստանալով ցույց տալ այնտեղ գնալու ուղիղ ճանապարհը: Նա (սուլթանը) գնաց նրա հետ, որը զորքը տարավ այդ երկրի կիրճերով ու լեռնաքի ճանապարհներով ու հասավ Նախճավան (Նակչուան): Նա հրամայեց նավեր պատրաստել՝ Արաքս (Արաս) գետը անցնելու համար:

Նրան ասվեց, որ Ատրպատականում Խոյի (Խուայյ) և Սալմաստի (Սալմաս) բնակիչները հրաժարվել են հնազանդվելուց, ամրանալով իրենց երկրում: Նա (Ալբ Արսալանը) նրանց դեմ ուղարկեց Խորասանի ամիրին²⁴⁰ (Կառավարչին), որը կոչ արեց հնազանդվել, իսկ հակառակ դեպքում՝

սպառնաց, նրանք հնազանդվեցին և անցնելով նրա կողմը, դարձան նրա գինվորները:

Այստեղ նրա մոտ հավաքվեցին անթիվ թագավորներ ու զորքեր և երբ զորքերի հավաքումն ու նավերի պատրաստումն ավարտվեց, շարժվեց²⁴¹ դեպի վրաց (Քուրջ) երկիրը, իր փոխարեն զորքի հրամանատար նշանակելով իր որդուն՝ Մալիքշահին, և վեղիր Նիզամ ալ-Մուլքին: Մալիքշահը և Նիզամ ալ-Մուլքը ուղղվեցին դեպի մի ամրոց²⁴², ուր շատ հոռոմներ կային: Նրա բնակիչները դուրս եկան և զորքից շատերին բռնելով, սպանեցին: Սակայն Նիզամ ալ-Մուլքը և Մալիքշահը իջան և կովի ելնելով, սպանեցին ամրոցի մարդկանց ու ներսուծելով սպանեցին ամրոցի ամիրին (հրամանատարին), և մահմեդականները գրավեցին այն:

Այստեղից նրանք գնացին Սուրմարի ամրոցը, ուր կան հոսող ջրեր ու պարտեզներ: Նրանք կովեցին ու գրավեցին այն և բնակիչներին դուրս բերեցին: Սրա մոտակայքում կար մի այլ ամրոց, որը Մալիքշահը գրավեց և ուղեց քանդել, սակայն Նիզամ ալ-Մուլքը համոզեց շանել այդ, ասելով, որ սա սահմանային ամրություն է (սաղր) մահմեդականների համար և ռազմիկները, ռազմամթերքը, դրամ ու զենք մատակարարելուց հետո այս ամրոցները հանձնեց Նախճավանի (Նակչուան) ամիրին:

Մեխրշահը և Նիզամ ալ-Մուլքը շարժվեցին դեպի Մարիամ Նիշին²⁴³, ուր շատ վանականներ ու քահանաներ (հոգևորականներ) կային: Քրիստոնյա թագավորներն ու նրանց ժողովուրդը բարյացակամ էին այս քաղաքի բնակիչների նկատմամբ: Սա մի ամրացված քաղաք էր, որի պարիսպները պատրաստված էին հսկայական պինդ քարերով, որոնք կապարի ու երկաթի միջոցով իրար էին կապված, իսկ նրա մոտ կար մի մեծ գետ:

Նիզամ ալ-Մուլքը պատրաստեց կովի համար պետք եղած նավերը և այլ բաներ ու կովի բռնվեց: Կռիվը տեղեց գիշեր ու ցերեկ, իսկ նա զինվորներին կովի էր բերում հերթով: Անհավատները հոգնեցին և հուսահատությունը պատեց նրանց: Մահմեդականները հասան նրա պարիսպները և աստիճաններ դնելով վեր բարձրացան, քանդի բրիչները բթացան քարի կարծրության պատճառով: Երբ բնակիչները մահմեդականներին պարսպի վրա տեսան, թուլացան և հուսալքվեցին: Մեխրշահը մտավ քաղաքը Նիզամ ալ-Մուլքի հետ և նրանք վառեցին ու կործանեցին եկեղեցիները, բնակիչներից շատերին կոտորեցին և շատերը մահմեդականություն ընդունելով մահվանից փրկվեցին:

Այլ Արսլանը իր մոտ կանչեց որդուն և Նիզամ ալ-Մուլքին, ուրախանալով, որ ալլահի օգնությամբ իր որդին նվաճումներ էր կատարել: Մալիքշահը իր ճանապարհին գրավեց բազմաթիվ ամրոցներ, բերդեր և ա-

համար թվով բրիստոնյաներ գերեվարեց: Ապա գնացին Սաբիղշահը²⁴⁴, որի բնակիչների և մահմեդականների միջև սաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ և այդ ժամանակ բազմաթիվ մահմեդականներ նահատակվեցին: Սակայն ալլահի օգնությամբ նվաճվեց և Այլ Արսլանը գրավեց և այնտեղից գնաց Աալ կալ²⁴⁵ քաղաքը, որն ամրակուռ էր, բարձր պարիսպներով, բարձրաբերձ կնրտվածքներով, արևելյան և արևմտյան կողմերից գտնվում էր բարձր լեռան վրա, իսկ լեռան վրա կային բազմաթիվ բերդեր: Մյուս երկու կողմերում կար մի անանցանելի մեծ գետ: Երբ մահմեդականները այն տեսան, հասկացան, որ անկարելի է գրավել ու նվաճել այն: Սրա, ինչպես նաև վերոհիշյալ նվաճված վայրերի թագավորը վրացի (քուրջ) էր:

Սուլթանը գետի վրա մեծ կամուրջ կառուցել տվեց և կռիվը բորբոքվեց ու վիճակը ծանրացավ: Քաղաքից երկու մարդ դուրս եկան օգնություն խնդրելու և երաշխավորագիր հայցելու, խնդրելով սուլթանից, որ մի զորամաս ուղարկի, և նա ուղարկեց մի բավական մեծ զորամաս: Երբ սրանք կամուրջն անցան, քաղաքի բնակիչ վրացիք (քուրջ) շրջապատեցին նրանց, սկսեցին կովել ու շատերին կոտորեցին, իսկ մահմեդականները ճանապարհի նեղ լինելու պատճառով շկարողացան փախչել: Վրացիք դուրս եկան քաղաքից, հարձակվեցին զորքի վրա և կռիվը սաստկացավ:

Այդ ժամանակ սուլթանը ազդեցում էր և լսելով զոռում-զոռումը, շվերկացավ, մինչև որ ավարտեց ազդեքը, ապա նստեց [իր ձին] և հարձակվեց անհավատների վրա ու սկսեց կռիվը: Մահմեդականները «Ալլահ արթար» (Մեծ է ալլահը) զոչելով հարձակվեցին, իսկ նրանք սկսեցին փախուստը ու մտան քաղաք և մահմեդականներն էլ նրանց ետևից: Մտավ նաև սուլթանը ու գրավեց այն: Բնակիչների մի խումբ ապաստանեց քաղաքի աշտարակներից մեկը և մահմեդականները կովի բռնվեցին նրանց հետ: Սուլթանը հրամայեց աշտարակի շուրջը փայտ լցնել ու վառել: Այդպես էլ արվեց և աշտարակը վառվեց այնտեղ եղածների հետ միասին: Սուլթանը վերադարձավ իր վրանները, իսկ մահմեդականները քաղաքից անթիվ անհամար ավար տարան: Երբ գիշերը վրա հասավ, սաստիկ քամի փչեց և աշտարակը վառող կրակը դեռ բավական բոցավառ լինելով քամուց տարածվեց և ամբողջ քաղաքը վառեց: Սա տեղի ունեցավ [չորս հարյուր] հիսունվեց թվականի Իաջաբ ամսին (19 հունիս—18 հուլիս):

Սուլթանը գրավեց մի ամուր բերդ, որն այդ քաղաքի մերձակայքում էր և ապա շարժվեց դեպի Կարսի կողմերը և Անի քաղաքը, որին մոտիկ կային երկու գավառներ, որոնք կոչվում էին Դարիլ (Դասիլ), Ուարդա և Նուրա²⁴⁶: Սրանց բնակիչները դուրս եկան, հնազանդվեցին իսլամին և [մահմեդականները] բանդեցին եկեղեցիներն ու մզկիթներ կառուցեցին:

Այնտեղից նա գնաց Անի քաղաքը և, երբ հասավ, տեսավ, որ ամուր և խիստ անառիկ քաղաք է: Նրա երեք բառորդը գտնվում էր Արաքս

(Արաս) գետի վրա, իսկ մի քառորդը՝ արագահոս խորը գետի վրա էր, որի մեջ եթե խոշոր քարեր նետեին, [ջուրը] կարող էր ջարդել ու քշել-տանել: Ճանապարհը դեպի քաղաք գնում էր մի խրամատի միջով, որի վրա պինդ քարից պարիսպ կար: Սա մի շեն ու բազմամարդ քաղաք էր, ուր կար հինգ հարյուրից ավելի եկեղեցի:

Նա պաշարեց և սկսեց նեղել նրանց, սակայն մահմեդականները հուսահատվեցին գրավելուց, երբ տեսան, թե ինչ անառիկ է: Սուլթանը փայտե աշտարակ շինել սվեց, լցրեց գինվորներով և դրեց քարանետ մեքենա (մանջանիկ) նետածիգների հետ միասին: Սրանք հոռոմներին քշեցին պարիսպից հեռու ու մահմեդականները մոտեցան, որպեսզի քանդեն այն և ահա ալլահի ողորմածությամբ պատահեց այն, ինչ նրանց հաշվի մեջ չկար (մտքից չէր անցնում)՝ պարսպից մի մեծ կտոր փուլ եկավ առանց պատճառի²⁴⁷: Նրանք քաղաք մտան և անթիվ անհամար կոտորեցին բնակիչներին, այնքան, որ մահմեդականներից շատերը դիակների շատության պատճառով չկարողացան քաղաք մտնել: Նրանք գրեթե նույնքան էլ գերի տարան:

Այս նվաճումների ուրախ լուրը տարածվեց երկրում և մահմեդականները հրճվեցին: Բաղդադում՝ խալիֆայական տան մեջ, նվաճման մասին նամակը կարդացվեց: Այլ Արսլանին ուղարկվեց խալիֆայի գրուխյունը, որի մեջ գովում էր նրան և աղոթում նրա համար:

[Այլ Արսլանը] այնտեղ (Անիում) թողեց մի ամիր (հրամանատար) հսկայական զորքի հետ միասին ու վերադարձավ: Վրաց (Քուրջի) թագավորը²⁴⁸ գրեց նրան հաշտության մասին, և [սուլթանը] պայմանագիր կնքեց ամեն տարի ջիզիա (գլխահարկ) վճարելու պայմանով, և նա ընդունեց:

Այնտեղից դուրս գալով, սուլթանը²⁴⁹ դիմեց Սպահան (Իսբահան), ապա Քիրման և նրան ընդունեց եղբայրը՝ Կաուրտ բեկը, Ջաղրի (Չաղրի) բեկ Գաուդի որդին: Ապա գնաց Մերվ (Մարվ) և իր որդուն Մալիքշահին ամուսնացրեց Մավարաանահի խականի դստեր հետ և հանդիսավորապես [դուստրը] բերվեց նրա մոտ: Մյուս որդուն՝ Արսլանշահին ամուսնացրեց Ղազնայի տիրոջ դստեր հետ և այսպիսով միացան երկու տները՝ Սելջուկի (Սալջուկ) ու Մահմուդի, և համաձայնություն կայացավ:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(20 հոկտեմբեր 1069—8 հոկտեմբեր 1070)

էջ 107

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում զորահրամանատար (ամիր ալ-Ջուլուշ) Բաղրը եգիպտոսից մեծ զորքով գնաց ու պաշարեց Տյուրոսը (Սուր), որը գրավել էր

դատավոր Այն ալ-Դաուլա իրն արու Ուկայը: Երբ նա (Բաղրը) պաշարեց զատավորը օգնության կանչեց Ասորիքի թուրքերի առաջնորդ ամիր Կուրլույին: Սա եկավ տասներկու հազար ձիավորներով և պաշարեց Սիդոն (Սալդա) քաղաքը, որը զորահրամանատար Բաղրի ձեռքում էր: Այդ ժամանակ Բաղրը հեռացավ և թուրքերն էլ վերադարձան: Սակայն Բաղրը մեկ տարի ևս շարունակեց Տյուրոսի պաշարումը ցամաքից ու ծովից և այնքան նեղեց բնակիչներին, որ հացի լիտրը (ոսթլ) կես գինարով (ոսկեգրամ) էին վերցնում: Այսուհանդերձ նա (Բաղրը) չհասավ իր նպատակին ու հեռացավ:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(9 հոկտեմբեր 1070—28 սեպտեմբեր 1071)

էջ 109—110

ՌՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԽԱԹ ԳԱՆՈՒ ԵՎ ԳԵՐԻ ԸՆԿՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի թագավոր Ռոմանոսը (Արմանուս) դուրս եկավ երկու հարյուր հազար հոռոմների, ֆրանկների, արևմտյան [ազգերի], ռուսների, պածինակների (բաշանաք) և վրացիների (քուրջ) ու այդ երկրներից եկած ուրիշ խմբերի²⁵⁰ բազմությամբ, և եկան հսկայական զորքով ու գեղեցիկ հանդերձանքով, դիմեցին իսլամի երկիրը: Նա եկավ Խրլաթ նահանգի Մանազկերտ (Մալաղբերդ) քաղաքը: Այս լուրը հասավ Ալթ Արսլանին, երբ նա վերադարձել էր Հալեբից և Ատրպատականի Խոյ (Խուայ) քաղաքում էր: Նա լսեց, թե ինչպիսի մեծ զորքով էր եկել Ռումի թագավորը, սակայն չկարողացավ իր զորքերը ի մի հավաքել, քանզի նրանք հեռու էին գտնվում, իսկ թշնամին մոտ էր: Նա իր գանձերը կնոջ ու Նիզամ ալ-Սուլթի հետ ուղարկեց Համադան, իսկ ինքն իր մոտ եղած առանձինը հազար հեծյալներով ճանապարհ ընկավ: Նա ասաց նրանց՝ ես կովելու եմ [ճակատագրին] հնազանդ և համբերատար կերպով. եթե ողջ մնամ, դա կլինի ալլահի ողորմությունը, իսկ եթե նահատակվեմ, ապա իմ որդին՝ Մալիքշահը իմ գահաժառանգն է:

Նրանք շարժվեցին առաջ, և երբ թշնամին մոտեցավ, նա առաջապահ զորամաս ուղարկեց, որը Խալիֆի մոտ հանդիպեց ռուսների²⁵¹ (ռուսիյա) առաջապահ զորամասին, որի մեջ կային տասը հազար հոռոմներ: Նրանք բախվեցին և ռուսները պարտվեցին, նրանց առաջապահի հրամանատարը գերի ընկավ, տարվեց սուլթանի մոտ և նրա քիթը կտրեցին: Ավարը նա ուղարկեց Նիզամ ալ-Սուլթին, հրամայելով, որ ուղարկի Բաղդադ:

Երբ երկու զորքերը իրար մոտեցան, սուլթանը լուր ուղարկեց Ռումի թագավորին հաշտություն խնդրելով, բայց սա ասաց՝ հաշտություն

Ակնքովի միայն Ռեյում: Սուլթանը վրդովվեց այս բանի համար: Նրա իմամը (կրոնապետ) և ֆալիհը (իրավագետ) Աբու Նասր Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Մալիք ալ-Բուխարի ալ-Հանաֆին ասաց՝ դու այն հավատի համար ես կովում, որին ալլահը խոստացել է օգնություն և հաղթանակ, բոլոր մյուս կրոնների նկատմամբ: Ես հույս ունեմ, որ բարձրյալն ալլահը քո անունով է գրել այս հաղթանակը: Ելիր նրանց դեմ ուրբաթ օրը մայրամուտից հետո, այն ժամին, երբ բարոզիչները մինբարներին (մզկիթի բեմերից) աղոթելու են սրբազան պայքարի ռազմիկների հաղթանակի համար, իսկ աղոթքը անպատասխան չի մնա:

Երբ այդ ժամը հասավ, [իմամը] նրանց հետ աղոթք կատարեց և սուլթանն արտասովեց, մարդիկ ևս լաց եղան նրա հետ, նա աղոթեց, և նրանք աղոթեցին նրա հետ: Նա ասաց՝ ով կամենում է հեռանալ, թող գնա, քանզի այստեղ չկա տիրակալ (սուլթան), որը հրամայի կամ արգելի: Նա դեմ գցեց աղեղն ու նետը և վերցրեց սուրն ու գուրզը և իր ձիու պոչը ձեռքով կապեց: Նույնը արեց նաև նրա զորքը: Նա սպիտակ հագավ ու օծվելուց հետո ասաց՝ եթե սպանվեմ, սա է իմ պատանքը:

Նա արշավեց հոռոմների դեմ, իսկ նրանք [նույնպես] դուրս եկան նրա դեմ: Երբ մոտեցավ նրանց, իջավ ձիուց, իր դեմքը շփեց հողին, արտասովեց և երկար աղոթեց: Ապա հեծավ իր ձին և սկսեց հարձակուժի ու զորքը նույնպես հարձակվեց: Մահմեդականները մնացին [հոռոմների] մեջտեղում և փոշին նրանց անջատել էր իրարից: Մահմեդականները կոտորեցին նրանց ինչքան որ կամեցան, ալլահը հաղթանակ պարգևեց նրանց²⁵², հոռոմները փախուստի դիմեցին և անհամար զոհեր տվեցին, այնպես, որ երկիրը ծածկվեց սպանվածների դիակներով:

Գերի ընկավ Ռումի թագավորը: Նրան բռնեց Քաուհարայիի (Գաուհարային) ծառաներից (զուլամ) մեկը և ուզեց սպանել, քանզի շփտեր նրան, բայց թագավորի մոտ գտնվող մի ծառա ասաց՝ մի սպանիր, սա թագավորն է: Այս ծառային Քաուհարայիը [ժամանակին] առաջարկել էր Նիզամ ալ-Մուլքին, բայց վերջինս արհամարհանքով հրաժարվել էր: Քաուհարայիը զովել էր նրան, իսկ Նիզամ ալ-Մուլքը [կատակով] ասել էր՝ գուցե նա Ռումի թագավորին գերի բռնած բերի: Այդպես էլ եղավ: Երբ ծառան թագավորին գերի բերեց Քաուհարայիի մոտ, սա տեղեկացրեց սուլթանին թագավորի գերի ընկնելը և նա հրամայեց բերել իր մոտ: Երբ բերեցին, սուլթան Ալբ Արսլանը երեք անգամ իր ձեռքով մտրակի հարված տվեց, ասելով՝ չէ՞ որ ես քեզ հաշտություն առաջարկեցի, իսկ դու մերժեցիր: Թող ինձ այպանելը և արա ինչ որ կամենում ես, ասաց նրան [թագավորը]: Սուլթանն ասաց՝ ի՞նչ կանեիր ինձ, եթե գերի վերցնեիր: Ասաց՝ վատ կվերաբերվեի: Իսկ ի՞նչ ես կարծում, ես քո նկատմամբ ի՞նչ կանեմ: Ասաց՝ կամ կսպանես ինձ, կամ խայտառակ ցու-

ցադրության կենթարկես մահմեդական երկրներում, իսկ վերջինը, որը քեզ հավանական է, ներում կընորհես, դրամ վերցնելով և ինձ քո տեղակալը դարձնելով: Ասաց՝ հենց այդպես էլ որոշել եմ անել:

Նա [թագավորի] համար փրկագին նշանակեց հազար հազար (մեկ միլիոն) հինգ հարյուր հազար դինար, պարտավորեցնելով, որ Ռումի զորքեր ուղարկվեն, հենց որ ինքը պահանջի և ազատ արձակի Ռումի երկրում եղած բոլոր [մահմեդական] գերիներին: Այդպես էլ գործերը կարգավորվեցին: Նա [թագավորին] տվեց մի վրան և տասը հազար դինար ուղարկեց, որպեսզի պատրաստություն տեսնի և պատրիկների մի մասին էլ ազատ արձակեց: Մյուս օրը Ռումի թագավորն ասաց՝ ո՞րն է խալիֆայի կողմը, ցույց տվեցին նրան, և նա ելավ գլուխը բացեց ու երկրպագեց, որպես ծառայության նշան: Սուլթանը հաշտություն կնքեց հիսուն տարվա համար, զորքի ընկերակցությամբ ուղարկեց նրան իր երկիրը և նրան ապահով տեղ հասցրեց: Մեկ փարսախ տարածության վրա սուլթանը ուղեկցեց նրան:

Իսկ Ռումի (երկրում) լսելով ճակատամարտի լուրը, թագավորի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Միքայելը (Միխայիլ), որը տիրացավ երկրին: Երբ Ռումանուս (Արմանուս) թագավորը հասավ Դուկիա²⁵³ ամրոցը և լսեց կատարվածը, բուրդ հագավ և խստակրոն կյանք վարեց: Նա լուր ուղարկեց Միքայելին, տեղեկացնելով, թե ինչ էր որոշվել սուլթանի հետ և ասաց՝ եթե ուզում ես ընդունիր այն, ինչ որոշված է, իսկ եթե ոչ՝ վերցրու [իշխանությունը]: Միքայելը պատասխանեց, որ նախընտրում է ընդունել որոշվածը և խնդրեց նրա միջնորդությունը սուլթանի կարծիքը հարցնելու համար:

Ռումանուսը (Արմանուս) հավաքեց իր մոտ ունեցած հարստությունը, որը երկու հարյուր հազար դինար էր և ուղարկեց սուլթանին, ինչպես նաև մի ոսկե ափսե, զոհարներով զարդարված՝ իննսուն հազար դինար արժույթով և երզվեց, որ ավելին չի կարող վճարել: Ապա Ռումանուսը (Արմանուս) գրավեց հայոց կողմերը և նրանց երկիրը: Իսկ բանաստեղծները ներբողեցին սուլթանին և շատ հաճախ հիշում էին այս նվաճումը:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(6 սեպտեմբեր 1073—26 օգոստոս 1074)

էջ 118

Չորս հարյուր վաթսունվեց թվականին Եգիպտոսում իշխանության տեղ դարձավ Բադր ալ-Գամալի (Ջամալի) զորահրամանատարը (ամիր ալ-չուլուշ): Նա սպանեց Ալդիգիզին, վեզիր իբն Քադիմային և պահակա-

զորքի մարդկանց մի խմբի: Նա պետութեան ղեկն իր ձեռքում պահեց մինչև իր մահը: Նրանից հետո իշխեց որդին՝ Աֆդալը: Նրանց մասին խոսվելու է ստորև:

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԻՆ ԹՎԱԿԱՆ

(5 օգոստոս 1076—24 հուլիս 1077)

էջ 123

ԱԿՍԻՍԻՒ ԿԱԶԻՐԵՆ ՊԱՇԱՐԵԼԵՆ ՈՒ ՎԵՐԱԳԱՐՁԸ

Ասորիքի պատմիչներից մեկը հիշել է, թե Ակսիսը (Աթսիզ) երբ հասավ Եգիպտոս (Կահիրե), զորահրամանատարը (ամիր ալ-ջուլուշ Բազրը) զորքը կազմակերպեց և արաբներից ու երկրի այլ բնակիչներից մեծ զորք հավաքեց: Նրանք ընդհարվեցին և Ակսիսը (Աթսիզ) փախուստի մատնվեց և նրա զորքի մեծ մասը կոտորվեց ու փախավ:

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՄԵՆ ԹՎԱԿԱՆ

(14 հուլիս 1078—3 հուլիս 1079)

էջ 126

Այդ տարում Տաջ ալ-Դաուլա (պետութեան թագ) Տուտուշ իբն Ալբարսլանը գրավեց Դամասկոսը:

Բանն այն է, որ նրա եղբայր Մալիքշահ (Մելիքշահ) սուլթանը, շորհարչուր յոթնամասուն (1077—1078) թվականին նրան պարգևել էր Ասորիքի իշխանությունը և ամեն ինչ, որ կնվաներ այդ կողմերում:

Նա եկավ Հալեբ ու պաշարեց, իսկ բնակչությունը սաստիկ սոսի ենթարկվեց: Նա իր մոտ ուներ թուրքմենների մեծ զորք և ահա Դամասկոսի տեր Ակսիսը (Աթսիզ) նրանից օգնություն խնդրեց, հայտնելով, որ եգիպտական զորքերը իրեն պաշարել են Դամասկոսում: Զորահրամանատար (ամիր ալ-ջուլուշ) Բազրը Եգիպտոսից զորք էր ուղարկել նասր ալ-Դաուլա կոչված մի զորավարի գլխավորությամբ, որը պաշարել էր Դամասկոսը: Ուստի Ակսիսը Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուշին լուր էր ուղարկել օգնության կանչելով և վերջինս եկավ պաշտպանելու Ակսիսին: Երբ եգիպտացիք լսեցին նրա մոտենալու մասին, վախեցած նրա ձեռքից փախան գրեթե պարտված վիճակում:

Ակսիսը դուրս եկավ պարսպի մոտ դիմավորելու Տուտուշին, սակայն վերջինս զայրացավ, թե ինչու [ընդառաջ չէր եկել] և միայն պարսպի մոտ էր սպասում ու մեղադրեց նրան: Ակսիսն ուզեց արդարանալ տարբեր

ձեերով, սակայն Տուտուշը շքնդունեց այդ խոսքերը և անմիջապես ձերբակալել տալով սպանեց նրան ու գրավեց քաղաքը:

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՅՈԹ ԹՎԱԿԱՆ

(10 մայիս 1084—28 ապրիլ 1085)

էջ 134

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՖԱԽՐ ԱԼ-ԴԱՌԻԱ ԻԲՆ ԶՈՒՀԱՅՐԻ ԵՎ ԻԲՆ ՄԱՐՈՒԱՆԻ ՈՒ ՇԱՐԱՖ ԱԼ-ԴԱՌԻԱՅԻ ՄԻՋԵՎ

Արդեն հիշել ենք, որ Ֆախր ալ-Դաուլա իբն Զուհայրը (խալիֆայի նախկին վեզիրը) սուլթանական զորքերով շարժվեց դեպի Դիար Բաքր: Այս տարում սուլթանը (Մելիքշահ) նորից զորք ուղարկեց, որի հետ էր Ուրտուկ (Արտուկ) իբն Աբսաբը և հրամայեց օգնել նրան (Ֆախր ալ-Դաուլային): [Դիար Բաքրի տեր] իբն Մարուանը գնացել էր [Հալեբի տեր] Շարաֆ ալ-Դաուլայի մոտ և օգնություն խնդրել, այն պայմանով, որ ինքը նրան կզիջի Ամիդը: Նրանք իրար երգվեցին, սակայն ամեն մեկը զիտեր, որ մյուսը ստում է, քանի որ թշնամանք կար նրանց միջև, սակայն միացել էին Ֆախր ալ-Դաուլայի դեմ պայքարում:

Երկու կողմերի միջև սաստիկ կռիվ սկսեց և արաբները պարտվեցին: Վեզիր Ֆախր ալ-Դաուլան և Ուրտուկը ճակատամարտին ներկա չեն եղել, իսկ նրանց թուրքմեն ռազմիկները գրավել էին արաբների վրանների ճամբարները (հիլլա) և տարել նրանց ձիերը: Շարաֆ ալ-Դաուլան պարտվեց և մտավ Ամիդի պարիսպից ներս: Ֆախր ալ-Դաուլան պաշարեց նրան ու նրա ընկերակիցներին:

Իբն Զուհայրը (Ֆախր ալ-Դաուլա) գնաց նփրկերտ և ապա ելավ:

ԶՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(29 ապրիլ 1085—17 ապրիլ 1086)

էջ 139

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Ռաբի Ա ամսին (27 հունիս—26 հուլիս) զորահրամանատարը (ամիր ալ-Ջուլուշ, Բազր) եգիպտական զորքով հասավ Ասորիք, պաշարեց Դամասկոսը, ուր նստում էր նրա տերը՝ Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուշը: Նա (Բազրը) նեղեց նրան ու կռվեց, սակայն չկարողանալով ոչինչ նվաճել, վերադարձավ Եգիպտոս:

(16 մարտ 1089—5 մարտ 1090)

էջ 150

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԶՈՐՔԻ ԱԿՐԱՆ (ԱՔՔԱ) ԵՎ ԱՍՈՐԻՔԻ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐ ԵՎԱՃԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Եգիպտոսի զորքը դուրս եկավ դեպի Ասորիք մի քանի զորահրամանատարներով ու պաշարեց Տյուրոս (Սուր) քաղաքը: Այն գրավել էր դատավոր Այն ալ-Դաուլա իբն արու Ուկայլը, որը պաշտպանվեց նըրանցից, սակայն մեռավ և որդիները իշխեցին: Երբ եգիպտական զորքը պաշարեց նրանց (որդիներին), դիմագրեւու բավական ուժ չունենալով, հանձնեցին քաղաքը:

Ապա զորքերը շարժվեցին դեպի Սիդոն (Սայդա) և այնտեղ ևս նույնը կատարվեց, ապա գնացին դեպի Ակրա, պաշարեցին, բնակիչներին նեղեցին ու գրավեցին: Ապա հարձակվեցին Բիրլոսի (Ջուբայլ) վրա, որը նույնպես նվաճեցին: Նրանք (եգիպտացիք) բարեկարգեցին այս երկրի վիճակը և կարգ ու կանոն հաստատեցին և ապա վերադարձան Եգիպտոս: Զորահրամանատարը (ամիր ալ-Ջուլուշ, Բադր) այս քաղաքներում կառավարիչներ (ամիր) և բարձրաստիճան պաշտոնյաներ (ամիր) նշանակեց:

(1 փետրվար 1093—20 հունվար 1094)

էջ 167

ՏՈՒՏՈՒՇԻ ԴԻԱՐ ԲԱՔՐԸ, ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ԵՎԱՃԵԼՈՒ ԵՎ ԱՍՈՐԻՔ ՎԵՐԱԳԱՌՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուշը²⁵⁴ վերջացրեց արաբների հետ իր զորածերը և Մոսուլի ու այլ վայրերի նվաճումը Ռաբի Բ ամսին (1 մայիս—29 մայիս), եկավ Դիար Բաքր, իբն Մարուանի ձեռքից վերցրեց նփրկերտը և ամբողջ Դիար Բաքրը: Այնտեղից նա գնաց Ատրպատական:

էջ 168

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՏՅՈՒՐՈՍԸ [ԿՐԿԻՆ] ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ԵՎ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Ջումադա Բ ամսին (29 հունիս—27 հուլիս) Եգիպտոսի ալիական (շիաական) տեր (խալիֆա) ալ-Մուստանսիր բիլլահի զորքերը գրավեցին Տյուրոսը (Սուր):

Բանն այն է, որ երբ չորս հարյուր ութսուներկու թվականին Մուստանսիր [խալիֆայի] վեզիր, զորահրամանատար (ամիր ալ-ջուլուշ) Բադրը

առաջնորդել էր զորքերը դեպի Տյուրոս (Սուր) և Ասորիքի (Շամ) այլ թովափնյա քաղաքները, դրանց ներսում գտնվող [զորքերը] մերժել էին հպատակվել, սակայն [Բադրը] գրավել էր, կարգավորել տեղական զորածերը և կառավարիչներ նշանակել: Նա Տյուրոսի կառավարիչ էր նշանակել մի ամիրի, որին կոչում էին Մունիր ալ-Դաուլա ալ-Ջուլուշի: Սա ապրտամբել էր Մուստանսիրի ու զորահրամանատարի դեմ և պաշտպանվել Տյուրոսում:

Ահա սրա դեմ Եգիպտոսից զորք ուղարկվեց, իսկ Տյուրոսի բնակչությունը մեղադրում էր Մունիր ալ-Դաուլային իր տիրակալի դեմ ապրտամբելու համար, և երբ եգիպտական զորքերը հասան Տյուրոս, պաշարեցին ու կռվեցին, ապա բնակիչները ապստամբեցին և Մուստանսիրի ու զորահրամանատարի (Բադրի) անունները կանչեցին: Նրանք հանձնեցին քաղաքը և եգիպտական զորքերը մտան առանց դիմագրության կամ պաշտպանության հանդիպելու, մեծ կողոպուտ վերցրեցին, գերեցին Մունիր ալ-Դաուլային, նրա մերձավորներին ու տարան Եգիպտոս: Քաղաքի բնակչությունից վաթսուն հազար դինար պահանջվեց, որը ծանր էր: Երբ Մունիր ալ-Դաուլան գերիների հետ Եգիպտոս տարվեց, բոլորը կոտորվեցին և ոչ ոքի ներում չընտրվեց:

(21 հունվար 1094—10 հունվար 1095)

էջ 170

ԱԼ-ՄՈՒԿՏԱԴԻ ԲԻԱՄՐԻԼԱՆ [ԽԱԼԻՖԱՅԻ] ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նա ապրեց երեսունութ տարի, ութ ամիս և յոթ օր: Իր խալիֆայություն [չըջանն] էր տասնինն տարի և ութ ամսից երկու օր պակաս: Նրա մայրը հայ ստրկուհի էր (ուսմ վալադ), որի անունն էր Արգավան (Արշուան)²⁵⁵ և կոչվում էր Կուռատ ալ-Այն: Նրա մայրն ապրեց, նրա, նրա որդու ալ-Մուստազհիր Բիլլահի և թոռան ալ-Մուստարշիդ Բիլլահի խալիֆայության օրերը:

էջ 170—171

ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԳԱՌԻԱ ԱԿՍՈՒՆԿՈՒՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՈՒՏՈՒՇԻ ՏԻՐԵԼԸ ՀԱԼԵԲԻՆ, ՋԱԶԻՐԱՅԻՆ, ԴԻԱՐ ԲԱՔՐԻՆ, ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻՆ ՈՒ ՀԱՄԱԳՒԱՆԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԱՆՈՒՆՈՎ ԽՈՒԹՐԱ ՀԻՇՎԵԼԸ ԲԱԳՎԱԳՈՒՄ

Այս տարի Ջումադա Ա ամսին (19 մայիս—17 հունիս) սպանվեց Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրը, Մոսուլի մեր թագավորների՝ նահատակ Ջանգի իբն Ակսունկուրի որդիների պապը:

Երբ Տուտուշը գրավեց Խառանը, Եղեսիան շարժվեց դեպի Զազիրա, որին ամբողջովին նվաճեց, ապա գրավեց Դիար Բաբըրը և Խալթը և ապա դիմեց դեպի Ատրպատական ու բոլոր քաղաքները նվաճեց:

էջ 172

ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ԱՄԻՐ ԱԼ-ՋՈՒՅՈՒՇԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Եգիպտոսում Զու-լ-Կադա ամսին (12 նոյեմբեր— 11 դեկտեմբեր) մեռավ զորքի տեր, Ամիր ալ-ջույուշ (զորահրամանատար) Բադր ալ-Ջամալին (Գամալի): Նա անցել էր ութսուն տարին և նա էր, որ տնօրինում էր և կառավարում Մուստանսիր (խալիֆայի) օրոք:

Սա (Մուստանսիր խալիֆան) նշանակել էր նրան Ասորիքի (Շամ) կառավարիչ շորս հարյուր հիսունհինգ թվականին (1063): Իր և հպատակների ու զորքի միջև Դամասկոսում պատահածի պատճառով, վախեցավ իր անձի համար և դուրս գալով, հեռացավ: Նա [զորք] հավաքեց ու կուտակեց, ապա եկավ Ասորիք և լրիվ գրավեց այն (շորս հարյուր) հիսունվեց թվականին (1063—1064): Ապա Դամասկոսի ժողովուրդը նորեն ապստամբեց և նա փախավ այնտեղից (շորս հարյուր) վաթսուն թվականին (1067—1068): Ժողովուրդն ու զորքը ավերեցին ամիրի պալատը: Ապա Ամիր ալ-ջույուշը գնաց Եգիպտոս, հաջողություն ունեցավ և իշխանության տերը դարձավ:

Երբ Բադրը մեռավ, նրա զորքերը վերցրեց որդին՝ Աֆդալը:

էջ 172—173

ՄՈՒՍՏԱՆՍԻՐԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ՈՐԴՈՒՄՈՒ ՄՈՒՍԱԼԻԻ, ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՏԻՐԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ մեռավ (Մուստանսիրը), նրան հաջորդեց Աբու-լ-Կասիմ Ահմադ ալ-Մուստալի Բիլլահը: Նա ծնվել էր շորս հարյուր վաթսունյոթ թվականի Մուհամմադ ամսին: Նա (Մուստանսիրը), իր կենդանության օրոք, խալիֆայությունը կտակել էր իր Նիզար որդուն, սակայն Աֆդալը²⁶⁶ հանեց նրան և [խալիֆա] հռչակեց Մուստալի Բիլլահին:

Նրա հանելու պատճառն այն էր, որ Աֆդալը մի անգամ, Մուստանսիրի օրոք, ձի նստած մտավ պալատի քակը ոսկե դռնից: Նիզարը դուրս էր գալիս, իսկ միջանցքը մութ էր և Աֆդալը շտեմսավ նրան: Նիզարը գոռաց՝ իջիր ձիուց ո՞վ շուն հայ, ինչ անքաղաքավար ես: Սա ոխ պահեց

Նքա դեմ և, երբ մեռավ Մուստանսիրը, հեռացրեց նրան, վախենալով իր անձի համար և [խալիֆա] հռչակեց Մուստալիին:

Նիզարը փախավ Ալեքսանդրիա (ալ-Իսքանդարիյա), ուր Նասիր ալ-Գաուլա Աֆտաբինն էր և այստեղ Ալեքսանդրիայի ժողովուրդը [խալիֆա] հռչակեց նրան, կոչելով ալ-Մուստաֆա Լիդինիլլահ: մարդիկ նրան խուժքա տվեցին ու անիծեցին Աֆդալին: Նրան օժանդակեց նաև Ալեքսանդրիայի դատավոր (կադի) Ջալալ ալ-Գաուլա իբն Ամմարը:

Աֆդալը գնաց նրանց դեմ, պաշարեց Ալեքսանդրիան, սակայն պարտված վերադարձավ: Ապա ավերացրեց զորքը ու գնաց [կրկին] պաշարեց, գրավեց այն ու բռնելով Աֆտաբինին սպանեց: Մուստալին քանեց Նիզարին ու վրան պատ շարել տվեց, ու սա մեռավ: Սպանեց նաև դատավոր Ջալալ ալ-Գաուլա իբն Ամմարին ու նրան օժանդակողներին:

ՉՈՐՍ ՉԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(9 դեկտեմբեր 1097—27 նոյեմբեր 1098)

էջ 186

ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ԱՆՏԻՈՒԲԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ ֆրանկները²⁶⁷ որոշեցին Ասորիքի (Շամ) վրա հարձակվել, գնացին Կ. Պոլիս, որպեսզի նեղուցը անցնելով մտնեն մասմեդականների երկիրը, ընթանալով ցամաքի ճամփով, որն ավելի դյուրին էր: Սակայն, երբ այնտեղ հասան, Ռուսի թագավորը արգելեց նրանց իր երկրի միջով անցնել, ասելով՝ չեմ թողնի, որ անցնեք իսլամի երկրները, մինչև որ երզում չտաք, որ ինձ կհանձնեք Անտիոքը: Նրա նպատակն էր դրդել նրանց, որ հարձակվեն իսլամի երկրների վրա՝ հույս ունենալով, որ թուրքերը նրանցից ոչ ոքի կենդանի չեն թողնի, քանի որ տեսավ սրանց (ֆրանկներին) հաստատակամությունը և ուժը: Նրանք համաձայնեցին և անցան նեղուցը Կ. Պոլիսի մոտ [շորս հարյուր] իննսուն թվականին և հասան Կիթի Արսլան իբն Սուլայման իբն Կուտուլմիշի երկիրը, որն [ընդգրկում է] Իգոնիան այլ [շրջանների] հետ միասին: Երբ հասան, Կիլիջ Արսլանն իր զորքով դիմադրեց և արգելք եղավ, սակայն նրանք կովեցին ու հաղթեցին [շորս հարյուր] իննսուն թվականի Ռաջաբ ամսին (4 հունիս—3 հուլիս): Նրա երկրի միջով անցնելով նրանք մտան հայազգի Առնի որդու (իբն լայուն ալ-Արմանի)²⁶⁸ երկիրը, որի միջով անցան և դուրս եկան Անտիոք (Անթարիա) ու պաշարեցին:

Երբ նրա (Անտիոքի) տեր Բադի Սիյանը լսեց նրանց հարձակման

մասին, վախեցավ այնտեղ ապրող քրիստոնյաներից: Մի օր մահամեղա-
կաններին դուրս բերեց քաղաքից և հրամայեց խրամատ փորել: Մյուս
օրն էլ քրիստոնյաներին դուրս բերեց, որպեսզի խրամատ փորեն, սակայն
առանց մահամեղականների: Նրանք մինչև երեկո աշխատեցին և երբ
կամեցան քաղաք մտնել, նա արգելեց նրանց, ասելով՝ Անտիոքը ձերն է,
այն նվիրեցե՛ք ինձ, մինչև որ իմանամ, թե ինչ կլինի իմ ու ֆրանկների
հարցը: Ասացին՝ իսկ ով կպահի մեր երեխաներին ու կանանց. ասաց՝
նրանց ես հոգ կտանեմ: Իսկ սրանք ելան դնացին ֆրանկների մոտ: Ան-
տիոքի պաշարումը տևեց ինն ամիս...²⁵⁹:

[Բաղի Սիլանը] բացեց քաղաքի դուռը և երեսուն ծառաներով (զու-
լամ) փախավ...: Երբ նա գետին ընկավ, ընկերակիցները ուզեցին նրան
ձի նստեցնել, սակայն նա ուժ չունեի, քանի որ մահամեղծ էր: Նրանք թո-
ղեցին նրան ու հեռացան: Նրա մոտով անցավ մի հայ մարդ, որը փայտա-
հատ էր: Նա վերջին շունչն էր փչում, երբ սա սպանեց նրան ու գլուխը տա-
րավ ֆրանկների մոտ՝ Անտիոք: Ֆրանկները գրել էին Հալեբի ու Դամասկոսի
տերերին, թե մենք կամենում ենք գրավել միայն այն երկիրը, որը [նա-
խապես] Ռումի ձեռքում էր գտնվում և ուրիշ բան չենք ցանկանում: Այս
բանն ասացին խորամանկորեն, խաբելու համար, որպեսզի Անտիոքի
տիրոջը չօգնեն:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(28 նոյեմբեր 1098—16 նոյեմբեր 1099)

էջ 189

ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ՝ ՍՈՒՐԲ ՔԱՂԱՔԸ (ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ) ԳՐԱՎԵԼԸ

Սուրբ քաղաքը Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուչին էր պատկանում, և նա
որպես պարզակալ տիրույթ (իկթա) տվել էր Ուրտուկ թուրքմենի որդուն՝
Սուկմանին: Երբ ֆրանկները Անտիոքի մոտ հաղթեցին թուրքերին ու
կոտորեցին, թուրքերը թուլացան և ցրվեցին: Եգիպտացիք տեսնելով թուր-
քերի թուլացումը, առաջ խաղացին Բադր ալ-Դամալիի (Զամալիի) որդի
Աֆդալի հրամանատարության տակ և պաշարեցին քաղաքը: Քաղաքում
էին Ուրտուկի որդիները՝ Սուկմանն ու Իլդաչին:

Նրանք (եգիպտացիք) քառասունից ավելի քարանետ մեքենաներ
(մանջանիկ) դրեցին և պարսպի շատ մասեր քանդեցին, սակայն բնա-
կիչները ուժեղ դիմադրեցին, և կռիվն ու պաշարումը տևեց քառասուն օրից
ավելի: Վերջապես, չորս հարյուր ութսունինը թվականի Շաբաբն ամսին
(1096) գրավեցին՝ երաշխավորագրի (աման) տալով: Աֆդալը Սուկմա-

նին, Իլդաչին և նրանց հետ եղածներին լավ վերաբերվեց, նրանց պար-
զենեք տվեց և բաց թողեց: Սրանք գնացին Դամասկոս, ապա անցան
Եփրատը: Սուկմանը հաստատվեց Եղեսիայում, իսկ Իլդաչին գնաց
Իրաք:

Եգիպտացիք [Երուսաղեմում] տեղակալ (նաիր) նշանակեցին Իֆ-
տիխար ալ-Դաուլա (պետութան պարծանք) կոչված մի ամիրի, որն այն-
տեղ մնաց, մինչև որ ֆրանկները Ակրան (Աքքա) պաշարելուց ու շար-
վելուց հետո պաշարեցին այն (Երուսաղեմը): Երբ հասան, քառասուն օրից
ավելի պաշարեցին...:

ՉՈՐՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(17 նոյեմբեր 1099—5 նոյեմբեր 1100)

էջ 195

ՄԱՀՄԵԴԱՎԱՆՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ԳՆՄ

Զուլ-կադա (սեպտեմբեր) ամսին ընդհարում տեղի ունեցավ Մա-
լաթիայի մոտ, Գիմիշտեգին իբն Դանիշմանդ Տիլուի (Քալլու) և ֆրանկ
պետերից Բոհեմունդի (Բիմունդ) միջև: Սա կոչվել էր Դանիշմանդ, քանզի
նրա հայրը ուսուցիչ էր եղել թուրքմենների մոտ: Գիմիշտեգինի վիճակը
շատ փոփոխություններ կրեց, մինչև որ նա տիրեց Մալաթիա, Սերաստիա
(Սիվաս) և այլ քաղաքների:

Մալաթիայի տերը²⁶⁰ նրան (Բոհեմունդին) գրել էր և իր մոտ հրա-
վիրել: Սա եկավ հինգ հազարով, սակայն բախվելով իբն Դանիշմանդի
հետ, պարտություն կրեց ու գերի ընկավ: Ապա ծովի ճանապարհով եկան
յոթ ֆրանկ կոմսեր (կամամիսա) և կամեցան փրկել Բոհեմունդին: Նրանք
հասան Անկիրիոն (Անքուրիյա) կոչված բերդը, գրավեցին և այնտեղի
մահամեղականներին կոտորեցին, ապա ուրիշ բերդի վրա հարձակվեցին,
ուր Իսմաիլ իբն Դանիշմանդն էր ու պաշարեցին: (Գիմիշտեգին) իբն Դա-
նիշմանդը մեծ զորք հավաքեց և շարժվեց ֆրանկների դեմ: Նա (իր մարդ-
կանց) դարան մտցրեց և կռիվն սկսելուց հետո դարանակալները դուրս
եկան, իսկ ֆրանկները, որոնք երեք հարյուր հազար էին, կոտորվեցին և
միայն երեք հազարը գիշերը գաղտնի փախավ վիրավոր վիճակում:

Ապա իբն Դանիշմանդը շարժվեց դեպի Մալաթիա, որը գրավեց ու
տիրոջը գերի բռնեց: Անտիոքը պաշարող ֆրանկները դուրս եկան նրա
դեմ, իսկ նա կովեց ու շարդեց նրանց: Այս դեպքերը կատարվեցին մի
քանի ուսովա ընթացքում:

(6 նոյեմբեր 1100—25 հոկտեմբեր 1101)

էջ 204

ՅՐԱՆԿՆԵՐԻ՝ ԱՍՈՐԻՔՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱՄ ԵՎ ԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ասորիքում (Շամ) ֆրանկների թագավոր և Սուրբ քաղաքի (Երուսաղեմ) տեր Գոդֆրիդը (Քունդիֆրի)²⁶¹ շարժվեց դեպի Ակրա (Աքքա)՝ Ասորիքի ափին և պաշարեց, սակայն նետը կայավ նրան և սպանվեց: Նա Հոբբե (Ցաֆա) քաղաքը շինացրել և հանձնել էր մի ֆրանկ կոմսի, որի անունն էր Քանկրեա (Քանքրի):

Երբ Գոդֆրիդն սպանվեց, նրա եղբայր Բալդուինը (Բաղդուին) եկավ Սուրբ քաղաքը՝ հինգ հարյուր ձիավորներով ու հետևակներով: Լուրը հասավ Դամասկոսի (Դիմաշկ) տեր Դուկակին, որը նրա դեմ ելավ իր զորքով, և նրա հետ էր ամիր Ջանաս ալ-Դաուլան՝ իր զորքով: Կռվեցին ու հաղթեցին ֆրանկներին:

Այդ տարում ֆրանկները Ջադիրայում գրավեցին Սարուջ քաղաքը՝ Բանն այն է, որ ֆրանկները գրավել էին Եղեսիա (Ռուհա) քաղաքը, նրա բնակիչներից գրավոր [հրավեր] ստանալով, քանզի նրա մեծամասնությունը հայեր են²⁶⁰, իսկ մահմեդականները այնտեղ շատ քիչ են: Արդ, Սուլթանը Սարուջում թուրքմենների մեծ բազմություն հավաքեց ու հարձակվեց: Նրանք [ֆրանկները] կռվի ելան նրա դեմ ու փախուստի մատնեցին Ռաբի Ա ամսին (հունվար): Մահմեդականների այս պարտությունից հետո, ֆրանկները գնացին Սարուջ, պաշարեցին, գրավեցին, ժողովրդից շատերին կոտորեցին, կանանց գերեվարեցին, նրանց ունեցվածքը կողոպտեցին, և միայն փախչողները փրկվեցին:

(15 հոկտեմբեր 1102—4 հոկտեմբեր 1103)

էջ 217

ԲԱՐՔԻԱՐՈՒԿԻ ԵՎ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Բարքիարուկը լսեց սուլթան Մուհամմադի և Մալիք Մաուզուդի²⁶³ միաբանության մասին, առանց կանգ առնելու եկավ, [սակայն] հասավ Մաուզուդի մահվանից հետո: Մաուզուդի զորքը համաձայնել էր սուլթան

Մուհամմադին հպատակություն հայտնել և երդում էր տվել նրան: Սրանց մեջ էին Սուրման ալ-Կութբի և Մուհամմադ իբն Բադի Սիյան, որի հայրը Անտիոքի տերն էր՝ Կիլիջ Արսլան իբն ալ-Սաբ ալ-Ահմարը²⁶⁴: Երբ Բարքիարուկը հասավ, նրանց երկուսի միջև կռիվ տեղի ունեցավ Խոյի (Խուայյ) դարպասի մոտ՝ Ատրպատականում, մայրամուտի ժամանակ և առեց մինչև զիշերային աղոթքը: Եվ պատահեց, որ ամիր Այազն իր հետ վերցնելով հինգ հարյուր կազդուրված ձիավորներ, նրանց կռվի տարավ, զորքը երկու կողմից սեղմեց սուլթան Մուհամմադի զորքը, ջարդեց նրան և փախուստի մատնեց:

Սուլթան Բարքիարուկը գնաց մի սար՝ Մարադայի ու Դավրեծի (Տարբիդ) միջև, ուր առատ խոտ և ջուր կար և այնտեղ մնաց մի քանի օր, ապա շարժվեց դեպի Ջինջան: Իսկ սուլթան Մուհամմադն իր մերձավորների մի խմբի հետ գնաց Արճեշ (Արշիշ), որը Հայաստանում է, ճակատամարտից²⁶⁵ քառասուն փարսախ հեռավորության վրա: Սա Խլաթի գավառներից է, ամիր Սուրման ալ-Կութբիի տիրույթներից: Նա այնտեղից գնաց Խլաթ, և նրա հետ հարաբերության մեջ մտավ ամիր Ալին՝ Արզան ալ-Ռումի տերը²⁶⁶, ապա գնաց Անի, որի տերն էր Ֆադլուն ալ-Ռավվադիի եղբայր Միլուշիհը²⁶⁷: Այնտեղից գնաց Դավրեծ (Տարբիդ), որն Ատրպատականում է:

(5 հոկտեմբեր 1103—22 սեպտեմբեր 1104)

էջ 220

ՍՈՒԼԹԱՆ ԲԱՐՔԻԱՐՈՒԿԻ ԵՎ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաբի Բ ամսին հաշտություն կայացավ երկու սուլթանների՝ Բարքիարուկի ու Մուհամմադի, Մալիքազի երկու որդիների միջև²⁶⁸:

Բանն այն է, որ պատերազմները երկարեցին երկուսի միջև, ապականությունն էր տիրում, [մարդկանց] ունեցվածքը կողոպտում էին, արյուն էր թափվում, քաղաքները կործանվում էին, գյուղերը հրկիզվում էին, իսկ իշխանությունը բոլորի կամայականության և քմահաճույքի առարկա էր դարձել: Թագավորները դարձել էին պարտված (կորցրել էին իրենց դիրքն ու հեղինակությունը), մինչդեռ նրանք հաղթական էին [ու հզոր], իսկ մեծամեծ ամիրները այս բանը նախընտրում էին, որպեսզի իրենց կողմից խլած իշխանությունը մնա և ընդարձակվի:

Այդ ժամանակ սուլթան Բարթիարուկը Ռեյում էր: Նրա անունը խուժ-բայի մեջ հիշել էին այնտեղ, Ջիրալում, Թաբարիստանում, Խուզիստանում, Ֆարսում, Դիար Բաքրում, Ջաշիրայում, երկու պատվական սրբավայրերում (Մեքքա և Մադինա): Սուլթան Մուհամմադը Ատրպատականում էր և նրա անունը խուժբայի մեջ հիշում էին այնտեղ, Առանում, Հայաստանում, Սպահանում և ամբողջ Իրաքում, բացի Տաբրիսից:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(23 սեպտեմբեր 1104—12 սեպտեմբեր 1105)

էջ 227

ՍՈՒԿՄԱՆ ԻԲՆ ՈՒՐՏՈՒԿԻ ՄԱՀԸ

Քիրբուկա [զորավարը] զուրս եկավ Մոսուլից, հարձակվեց Ամիդի վրա և կռվեց նրա տիրոջ դեմ: Վերջինս, որ թուրքմեն էր, օգնության կանչեց Սուլթանին և սա եկավ:

Սուլթանը պարտվեց, և նրա եղբորորդին՝ Յակուտին, գերի ընկավ: Քիրբուկան նրան բանտարկեց Մարդինում:

Յակուտին մնաց բանտում, մինչև որ Ուրտուկի (Արտուկ) կինը եկավ Քիրբուկայի մոտ և խնդրեց արձակել նրան: Սա արձակեց նրան (Յակուտին), որը հաստատվեց Մարդինի մոտ:

Նա ասպատակում էր [Մարդինի] Խլաթի դռնից մինչև Բաղդադ:

էջ 228

Յակուտից հետո Մարդինին տիրեց եղբայրը՝ Ալին, որը հպատակվեց [Մոսուլի աթաբեկ] Չուբիբիդին և տեղակալ թողեց մի ուրիշ Ալի: Այս վերջինը Մարդինից լուր ուղարկեց Սուլթանին, հայտնելով, որ քո եղբորորդին կամենում է Մարդինը հանձնել Չուբիբիդին: Սուլթանն անձամբ եկավ և վերցրեց քաղաքը: Նրա մոտ եկավ եղբորորդի Ալին և բերդը պահանջեց, իսկ նա (Սուլթանը) պատասխանեց թե՛ վերցրել եմ, որպեսզի մեր տունը (իշխանությունը) կանգուն մնա և նրան պարգևեց ճապաղ ջուրը (Ջաբալ ջուր) ու նրան այնտեղ փոխադրեց:

ՉՈՐՍ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(13 սեպտեմբեր 1105—1 սեպտեմբեր 1106)

էջ 235—236

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում Բաղդադ եկավ մի մարդ՝ քողարկվածներից (ալմորավիդներ), Մադրիբի (Հյուսիսային Աֆրիկա) տիրակալներից: Նա դիմեց

խալիֆայական պալատը (դար ալ-խիլաֆա) և պատվով ընդունվեց: Նրա հետ էր նաև մի մարդ, որը կոչվում էր Ֆակիհ (իրավագետ հոգևորական) և նույնպես քողարկվածներից (մուլասսամուն) էր: Այս հոգևորականը քաղաքեց պալատի մզկիթում, ուր մեծ բաղմոթյուն հավաքվեց: Նա քաղաքում էր երեսը քողարկված և միայն աչքերն էին երևում:

Այս քողարկվածը զորահրամանատար (ամիր ալ-ջույուշ) Աֆդալի որդու հետ մասնակցեց էր ֆրանկների դեմ պատերազմին և իրեն լավ դերակատրեց:

Նրա Բաղդադ գալու պատճառն այն էր, որ [սուննի] մադրիբցիները Թգիպտոսի տեր ալիականների (ֆաթիմիների) մասին խիստ վատ կարծիք ունեին և ուխտագնացության [Մեքքա] գնալիս Եգիպտոսի [տիրույթներ] չէին անցնում:

Չորահրամանատար (ամիր ալ-ջույուշ) Բադրը, Աֆդալի հայրը, կամեցել էր նրանց հետ լեզու գտնել, սակայն նրանք չէին ընդառաջել, ուստի նա (Բադրը) հրամայել էր կոտորել, նրանցից ով որ պատահի: Սա, երբ Աֆդալը պաշտոնի գլուխ էր անցել (դարձել վեզիր), լավ էր վերաբերվել և օգտագործել էր նրանց ֆրանկների դեմ պատերազմում: Ահա վերահիշյալը մեկն էր նրանցից, որ նրա կողքին կռվեցին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԹՎԱԿԱՆ

(2 սեպտեմբեր 1106—21 օգոստոս 1107)

էջ 240

ԿԻԼԻՋ ԱՐՍՒԱՆԻ ՄՈՍՈՒԼԸ ԳՐԱՎԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Գնաց [Կիլիջ Արսլանը] Մոսուլ ու տիրեց նրան Ռաջաբ ամսի քսանհինգին (22 մարտ): Կիլիջ Արսլանի կողմնակիցներն էին Ամիդի տեր Իբրահիմ իբն Յաննալ ալ-Տուրքմանին և Մուհամմադ իբն Ջաբալ ալ-Տուրքմանին՝ Հիսն Ջիլադի տերը, որը Խարբերդն (Խարտերիտ) է: Իբրահիմ իբն Յաննալի՝ Ամիդին տիրանալու պատճառն այն էր, որ երբ Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուշը տիրել էր Դիար Բաքրին, այն հանձնել էր նրան և այդպես էլ մնացել էր նրա ձեռքում: Իսկ Մուհամմադ իբն Ջաբալի՝ Խարբերդին (Հիսն Ջիլադ) տիրելու պայմանները հետևյալներն էին. այս բերդը գտնվում էր Փիլարտոս Հոռոմի (Ֆիլարդուս²⁹⁰ ալ-Ռումի)՝ Ռումի թագավորի թարգմանի ձեռքում, իսկ Եդեսիան (Ռուհա) և Անտիոքը (Անթաքիա) սրա գավառներից էին: Երբ Սուլայման իբն Կուտուբիշը՝ Կիլիջ Արսլանի հայրը, տիրեց Անտիոքին, իսկ Ֆախր ալ-Դաուլա իբն Ջուհայրը (Ջահիր) տիրեց Դիար Բաքրին, Փիլարտոսը (Ֆիլարդուս) շկարողացավ Հիսն Ջիլադ [բերդը] մատակարարել անդամթերքով ու մարդկանցով, այն

գրավեց Ջաբակը, իսկ Փիլարտոսը մահմեդականացավ սուլթան Մալիք շահի մոտ: Սա կառավարիչ նշանակեց նրան Եղեսիայում և այնտեղ նա մնաց մինչև իր մահը: Նրանից հետո այն գրավեց ամիր Բուզանը:

Հիսն Զիյադին մոտիկ կար մի ուրիշ [բերդ], մի հոռոմի ձեռքում, որի անունն էր Իֆրանջի (Ֆրանկ), որը ճանապարհներ էր կտրել և շատ մահմեդականներ կոտորել: Ջաբակը նրան նվեր ուղարկեց և բարեկամություն հաստատեց, որպեսզի մեկը մյուսին օգնեն, և վերջինս համաձայնեց: Այսպիսով, Ջաբակը օգնում էր Իֆրանջիին ճանապարհ կտրելու և այլ բաների մեջ, իսկ Իֆրանջիին օգնում էր Ջաբակին: Երբ արդեն մեկը մյուսին վստահում էր, Ջաբակը լուր ուղարկեց, թե ուզում է ինչ-որ տեղ դնալ և խնդրեց նրա մարդկանց: Սա ուղարկեց, և երբ նրանք միասին գնում էին, ճանապարհին [Ջաբակը] կապեց նրանց, տարավ Իֆրանջիի բերդը և ասաց բնակիչներին՝ ալլահը վկա, եթե չհանձնեք Իֆրանջիին, սրանց բոլորի գլուխները կկտրեմ և բերդը բռնի ուժով կգրավեմ և բոլորիդ կսպանեմ մի մարդու պատճառով: Սրանք բերդի դուռը բացին և Իֆրանջիին նրան հանձնեցին: Նա մաշկը բերթեց, ունեցվածքն ու զենքը խլեց, իսկ սա շատ հզոր էր: Ջաբակը մեռավ և նրան հաջորդեց որդին՝ Մուհամմադը:

Հին Գ ԶԱՐՑՈՒՐ ԵՐԿՈՒԹՎԱԿԱՆ

(11 օգոստոս 1108—30 հուլիս 1109)

էջ 252

ՄԱՌՆԻՆԻՆԻ ԵՎ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ԶՈՐՔԻՆ՝ ՄՈՍՈՒԼԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՄԱՌՆԻՆԻՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԳԱՌԵԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ [Մուհամմադ] սուլթանը ազատվեց Սադակայի²⁷⁰ գործերից և սպանեց նրան, դիմեց Բուրսուկի որդիներին՝ [Խլաթի տեր] Սուբան ալ-Կուբրիին, Մաուրոդ իրն Ալտունտեգինին, Ակսունկուր ալ-Բուրսուկիին, Նապ իրն Մուհալիլ իրն Աբի-լ-Շաուր ալ-Քուրդիին և Արբելայի (Իրբել) տիրոջը՝ Աբու-լ-Հալալին, որպեսզի շարժվեն դեպի Մոսուլ և Ջաուլիի երկիրը ու նրանից նվաճեն: Սրանք ճանապարհ ընկան դեպի Մոսուլ և տեսան, որ Ջաուլիին ապստամբել է, Մոսուլի պարիսպները վերակառուցել և ամրացրել այն, ինչ Ջիբրիմիշն էր կառուցել, իսկ քաղաքը ապահովել էր պարենով, մթերքով ու մեքենաներով:

էջ 253—254

ԿՈՄՍԻ ԵՎ ԱՆՏԻՈՔԻ ՏԻՐՈՋ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԱՀԱՄ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ կոմսը (կոմս)²⁷¹ ազատ արձակվեց և գնաց Անտիոք, նրա տեր Քանքրետը (Քանքրի) նրան տվեց երեսուն հազար դինար, ձիավորներ, զենք, զգեստ և այլ բաներ, իսկ Քանքրետը վերցրել էր Եղեսիան կոմսի մերձավորներից, երբ սա բանտարկած էր: Այժմ սա (կոմսը) դիմեց նրան այն վերադարձնելու համար, բայց նա (Քանքրետը) չընդունեց: Նա (կոմսը) դուրս եկավ նրա մոտից, գնաց Տալլ Բաշիր և երբ նրա մոտ եկավ Ջոսլինը, որին Ջաուլիին ազատ էր արձակել, շատ ուրախացավ:

Անտիոքի տեր Քանքրետն այս երկուսի դեմ կովի դուրս եկավ իր զորքով, նախքան նրանց ուժեղանալը, զորք հավաքելը, Ջաուլիի նրանց միանալը և օգնելը: Նրանք կովեցին և կռիվը վերջացնելուց հետո հավաքվեցին իրար մոտ, ճաշեցին ու զրուցեցին: Կոմսը իր մոտ եղած մահմեդական զբոյններից հարյուր վաթսուներեք թողեց, որոնք բոլորը Հալեբի հասարակ (գյուղական) ժողովրդից էին: Նա հազցրեց ու ճանապարհ գցեց նրանց:

Քանքրետը վերադարձավ Անտիոք առանց Եղեսիայի (Ռուհա) մասին որևէ հստակ որոշում առնելու: Իսկ կոմսն ու Ջոսլինը հարձակվեցին Անտիոքի տեր Քանքրետի բերդերի վրա, և կոմսը ապաստանեց Քուվասիլի²⁷² նահանգը: Սա հայ էր և նրա մոտ կային շատ հավատափոխ (մահմեդականներ) և ուրիշներ: Նա տեր էր Ռաբանի, Քեսունի (Քալսում) և Հալեբից հյուսիս գտնվող ուրիշ շատ ամրոցների: Նա կոմսին օգնեց հավատափոխների հազար ձիավորով ու երկու հազար հետիոտն [զինվորներով]: Նրանց դեմ հարձակվեց Քանքրետը և նրանք կովեցին Եղեսիայի համար: Միջնորդեց պատրիարքը (բաթրաք), որը նրանց մոտ նույնն է, ինչ որ իմամը մահմեդականների մոտ, որի հրամանը չի մերժվում: Եպիսկոպոսներից (մութրան) և քահանաներից շատերը վկայեցին, որ Քանկրետի (Քանքրի) քեռին Բոհեմունդը (Բիմունդ), երբ կամեցել էր նավ նստել ու գնալ իր երկիրը, կարգադրել էր, որ Եղեսիան պետք է վերադարձվեր կոմսին, հենց որ գերութունից ազատվեր: Ուստի Քանքրետը հրաժարվեց իր հավանութուններից և վերադարձրեց այն Սաֆար ամսի իննին (18 սեպտեմբեր 1108):

ՏԱՐՔԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շավվալ ամսին (մայիս 1109), Խլաթի տեր ամիր Սուբման ալ-Կութբիհն²⁷³ տիրացավ Նփրկերտին (Մայլաֆարիկին)՝ երաշխավորագրով (աման), այն բանից հետո, երբ երկար ամիսներ պաշարեց ու նեղեց բնակիչներին: Մթերքն սպառվեց, սովն ուժեղացավ, և բնակիչները հանձնվեցին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(20 հուլիս 1110—9 հուլիս 1111)

ԵԳԻՊՏԱՅԻՆԵՐԻ՝ ԱՍԿԱԼՈՆԸ (ԱՍԿԱՆ) ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ասկալոնը²⁷⁴ եգիպտացի ալավիներին էր պատկանում, ապա ալ-Ամիր Բիահրամիլլահ խալիֆան այնտեղ կառավարիչ նշանակեց մի մարզու, որի անունն էր Շամս ալ-Խիլաֆա:

Սա սկսեց ֆրանկների թագավոր Բալդուինի (Բաղդուին) հետ նամակագրության մեջ մտնել. նրա հետ հաշտ հարաբերության մեջ էր, նրան դրամ և թանկարժեք իրեր էր նվիրել: Այսպիսով, Եգիպտոսի իշխանությունը չէր ենթարկվում, սակայն բացեիբաց չէր ըմբոստանում: Երբ այս լուրը հասավ Եգիպտոսի տեր ալ-Ամիր Բիահրամիլլահին և նրա վեզիր Ամիր ալ-ջուլուշ (զորաց հրամանատար) ալ-Աֆդալին, դայրացան և մի բանակ պատրաստեցին ու իրենց մեծ զորավարներից մեկի հետ ուղարկեցին Ասկալոն: Նա պետք է ձևացներ, թե գնում է սրբազան պատերազմի (ընդդեմ քրիստոնյաների), սակայն նրան գաղտնի պատվիրված էր, որ, մոտենալով Ասկալոնին, ձեռքակալի Շամս ալ-Խիլաֆային, հենց որ վերջինս իրեն ներկայանա, և ինքը փոխարինի նրան որպես Ասկալոնի կառավարիչ: Չորքը շարժվեց, սակայն Շամս ալ-Խիլաֆան իմացավ դրության մասին, հրաժարվեց ներկայանալ եգիպտական զորքին, բացեիբաց ապստամբեց և իր մոտ եղած եգիպտական զորքը դուրս բերեց [Ասկալոնից]՝ վախենալով նրանից:

Երբ Աֆդալը տեղեկացավ այդ մասին, վախեցավ, որ նա Ասկալոնը կարող է ֆրանկներին հանձնել: Նրա մոտ մարդ ուղարկեց, սիրտը շահեց, հանգստացրեց, վերահաստատեց իր իշխանության մեջ և նրան վերադարձրեց Եգիպտոսում ունեցած կալվածները:

Սակայն Շամս ալ-Խիլաֆան կասկածելով Ասկալոնի բնակիչներին, հայերի մի խումբ (ջոկատ) բերեց և իրեն զորք դարձրեց: Այսպես էր դրությունը մինչև հինգ հարյուր շորս թվականի վերջը:

Այս բանը վրդովեցրեց քաղաքի բնակիչներին, և նրանց մեծամեծները հարձակվեցին, երբ նա ձիով գնում էր, ու վիրավորեցին նրան, և նա փախավ իր տունը: Նրանք հետապնդեցին ու սպանեցին նրան: Կողոպտեցին նրա տունն ամեն ինչով: Օգտվելով առիթից, կողոպտեցին նաև այլ հարուստների տները:

Նրանք Եգիպտոս՝ տիրակալին (խալիֆային) և Աֆդալին լուր ուղարկեցին, որոնք ուրախացան ու վարձատրեցին այս ավետիսը բերողին և նոր կառավարիչ ուղարկեցին, որը պետք է բարյացակամ լիներ բնակիչներին և լավ վարք ունենար: Այս բանը կատարվեց և վերացավ այն, ինչից վախենում էին:

ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ՝ ԱՍԱՐԻԲ ԲԵՐԴԸ ԵՎ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Անտիոքի տերը ֆրանկներից զորք հավաքեց՝ ձիավոր ու հետիոտն, և դիմեց դեպի Ասարիբ բերդը, որը Հալեբին մոտ էր, երեք փարսախ²⁷⁵ հեռավորության վրա: Նա պաշարեց այն, արգելեց պարենի մուտքը (բերդ), և այնտեղ գտնվող մահմեդականները նեղվեցին: Նրանք բերդից անցք փորեցին և փորձեցին նրանով հասնել Անտիոքի տիրոջ վրանի մոտ ու սպանել նրան:

Երբ այս բանն արեցին և մոտեցել էին նրա վրանին, մի հայ տղա, ապաստանելով նրա մոտ, հայտնեց այս մասին և սա (Անտիոքի տերը) զգուշացավ նրանցից և ուժերը լարելով կարողացավ բռնություն բերել զրավել բերդը: Երկու հազար մարդ կոտորեց և գերեվարեց մնացածներին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(10 հուլիս 1111—27 հունիս 1112)

ՉՈՐՔԵՐԻ ԱՌԱՋԵԱՂԱՅՈՒՄԸ ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ԳԵՄ ԿՈՎԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Այդ տարում հավաքվեցին այն զորքերը, որոնք սուլթան [Մուհամմադի] հրամանով պետք է գնային ֆրանկների դեմ: Գրանց [հրամանատարներն] էին՝ Մոսուլի տեր ամիր Մաուդուղը, Դիար Բաքրի տեր ամիր Սուբման ալ-Կութբիհն, Բուրսուքի որդիներ Իլենքին ու Զանգին՝ Համադանի ու հարևան շրջանների տերերը, Մարաղայի տեր Ահմադիլը: Գրել էին

նաև Արքեպիսկոպոս (Իրրի) տեր Արուստայի և Մարգինի տեր ամիր Իլ-
ղազիին ու Բաքչիյյա ամիրներին՝ գալու միանալու Մալիք Մասուդին և
Մասուդուդին: Եկան, բացի Մարգինի տեր Իլղազիից, որն ուղարկել էր իր
որդուն՝ Այազին, իսկ ինքը մնացել էր:

Երբ հավաքվեցին և շարժվեցին Մինչար քաղաքի դեմ, ֆրանկների
բազում բերդեր նվաճեցին, կոտորեցին այնտեղ գտնվողներին և որոշ ժա-
մանակ պաշարեցին Եղեսիան (Ռուհա): Ապա հեռացան առանց գրավելու:

Բանն այն էր, որ ֆրանկները հավաքվել էին ձիավոր ու հետիոտն,
և գնացել էին Եփրատ գետի մոտ, այն անցնելու և մահամեղականների
կողմից Եղեսիան գրավելու արգելելու նպատակով: Երբ դեռ հասան ու
լսեցին, որ մահամեղականները շատ են, մնացին Եփրատի մոտ: Հենց որ
այս տեսան մահամեղականները, Եղեսիայից հեռացան հառան (Հառան),
որպեսզի ֆրանկները հրապուրվելով անցնեն Եփրատը և իրենք կովի
բունվեն նրանց հետ:

Երբ նրանք հեռացան, ֆրանկները իրենց պարենով ու պաշարներով
եկան Եղեսիա: Նրանք քաղաքն ապահովեցին ամեն ինչով, իսկ մինչ այդ
պարենը սակավ էր և թիչ էր մնացել քաղաքը գրավվելու: Ապա հեռացրին
քաղաքից հիվանդներին, տկարներին, տնանկներին, վերադարձան Եփ-
րատ և անցան Ասորիքի կողմը ու ասպատակեցին Հալեբի գավառները,
փշացրին, կողոպտեցին, կոտորեցին, գերեվարելով մեծ բազմություն:

Բանն այն է, որ ֆրանկները, երբ անցել էին Վերին Միջագետքի (Ձա-
զիրա) կողմը, Հալեբի տեր Մալիք Ռիդուանը հարձակվել ու նվաճել էր
ֆրանկների ձեռքում գտնվող որոշ գավառներ, նրանց կողոպտել ու կոտո-
րել էր: Ահա թե ինչու ֆրանկները Եփրատն անցնելով արեցին այն, ինչ
պատմեցինք:

Իսկ սուլթանի զորքը, երբ լսեց ֆրանկների վերադարձը և Եփրատն
անցնելը, գնաց Եղեսիան պաշարելու, սակայն տեսնելով, որ նրանք (քա-
ղաքի բնակիչները) ուժեղ են ու ինքնավստահ ստացած պաշարով և ու-
նեն շատ ռազմիկներ, հուսահատվեցին ու հեռացան: Նրանք անցան Եփ-
րատը և Տելլ Բաշիրը և քառասունհինգ օր պաշարելուց հետո ձեռնունայն
հեռացան ու գնացին Հալեբ: Սակայն Մալիք Ռիդուանը փակեց Հալեբի
դռները և մերժեց հարաբերություն ունենալ նրանց հետ:

Այստեղ Սուլթան ալ-Կուլթեբի ամիրը հիվանդացավ ու կամեցավ վե-
րադառնալ, սակայն մեռավ Բալիսում: Նրա մարդիկ ղազաղի մեջ դրե-
ցին նրան և իրենց հետ վերցնելով շարունակեցին ընթացքը: Նրանց հե-
տապնդեց Իլղազին, որպեսզի կողոպտի: Նրանք, իրենց մեջտեղում պա-
հելով ղազաղը, կատաղի դիմադրություն ցուցաբերեցին: Իլղազին պարտ-
վեց ու փախավ, իսկ նրանք կողոպտեցին նրա ունեցվածքն ու գնացին
իրենց երկիրը:

(28 հունիս 1112—17 հունիս 1113)

էջ 265

Այդ տարում մեռավ կիրճերի տեր հայազգի Վասիլը (Բասիլ ալ-Ար-
մանի)²⁷⁶, [որի տիրույթները գտնվում էին] Անտի որդու (իրն կայուն)
երկրում: Անտիոքի տեր Թանքրետը (Թանքրի) Ջումադա Բ ամսի մեկին
(23 նոյեմբեր) եկավ նրա երկիրը՝ տիրելու ցանկությամբ, սակայն ճա-
նապարհին հիվանդացավ, վերադարձավ Անտիոք ու մեռավ Ջումադա Բ
ամսի ութին: Նրանից հետո իշխեց Քեոքոզին՝ Սարխալան (Սիրջալ)²⁷⁷:
Այս առթիվ վեճ առաջացավ ֆրանկների միջև, իսկ քահանաներն ու վա-
նականները հաշտեցրին նրանց, և նրա գործերը կարգավորվեցին:

(7 հունիս 1114—26 մայիս 1115)

էջ 269

ՄԱՐԱՇԻ ԵՎ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐԻ ՏԻՐՈՋ ՀՊԱՏԱԿՎԵԼԸ ԲՈՒՐՍՈՒԿԻՆ

Այդ տարում վախճանվեց Հայոց թագավորներից մեկը²⁷⁸, որի անունն
էր Գոռ Վասիլ (Քուլասիլ) և Մարաշի, Քեսունի (Քասում), Ռաբանի և
այլ վայրերի տերն էր: Նրա իշխանությանը տիրացավ կինը ու պաշտպան-
վեց ֆրանկներից: Նա զինվորներին լավ վերաբերվեց և նամակ գրեց Աբ-
սունկուր ալ-Բուրսուկիին²⁷⁹, որը Եղեսիան էր պաշարել ու հրավիրեց
նրա մերձավորներից (հրամանատարներից) մեկին, որպեսզի նրան են-
թարկվի: Սա ուղարկեց խաբուրի տիրոջը՝ ամիր Սունկուր Դազդարին,
որին, երբ եկավ, նա (կինը) հարգեց ու մեծ նվերներ տվեց: Նրա այստեղ
գտնվելու ժամանակ, ֆրանկների մի զորամաս եկավ ու բախվեց վերջինիս
զորքի հետ, որը բաղկացած էր մոտավորապես հարյուր ձիավորից: Խիստ
ընդհարում տեղի ունեցավ, սակայն մահամեղականները հաղթեցին ֆրանկ-
ներին ու մեծ մասին կոտորեցին: Իսկ Սունկուր Դազդարը վերադարձավ,
նրա (կնոջ) կողմից նվերներ տանելով Մալիք Մասուդին և ալ-Բուրսու-
կիին և նա (կինը) հպատակություն հայտնեց: Երբ ֆրանկները իմացան
այդ բանը, շատերը, որոնք այդ կնոջ մոտ էին ծառայում, վերադարձան
Անտիոք:

(2 ապրիլ 1120—21 մարտ 1121)

էջ 293—294

ՎՐԱՅԻՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ ՀԱՐՉԱԿՄԱՆ ԵՎ ՏՓՂԻՍԸ ԳՐԱՎԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (ալ-Քուրջ)²⁸⁶, որոնք ալ-Ջուրզ էլ են կոչվում, հարձակվեցին իսլամի երկրի վրա: Նրանք հնում էլ ասպատակություններ էին կատարել, սակայն դադարել էին Մալիքշահի ժամանակ, մինչև սուլթան Մուհամմադի [իշխանության] վերջը:

Այդ տարում նրանք հարձակվեցին, և նրանց հետ կային նաև զփառչներ (կիֆչակ) և զրացի այլ ժողովուրդներ: Նրանց հարևան [մահմեդական] երկրների ամիրները իրար գրեցին ու հավաքվեցին: Նրանց մեջ էր ամիր Իլդադին, Դուբայս իբն Սադական²⁸⁷, որը նրա մոտ էր, Մալիք Քուրդի իբն Մուհամմադը և նրա աթաբեկ Քինտուզդին: Քուրդիին էին պատկանում Առան երկիրը և Նախճավանը (Նակչուան) մինչև Արաքս (Արաս): Նրանք հավաքվեցին ու դիմեցին վրացիների կողմը, երբ մոտեցան Տփղիսին, մահմեդականների զորքն արդեն բազմամարդ էր՝ երեսուն հազար: Նրանք հանդիպեցին իրար և երկու կողմում էլ դասավորվեցին պատերազմի: Ղփչաղներից երկու հարյուր մարդ դուրս եկավ, և մահմեդականները կարծեցով, որ ուղում են հանձնվել, շղղուշացան նրանցից: Արանք (զփառչները) մտան նրանց մեջ ու սկսեցին նետահարել, և մահմեդականների շարքերում շփոթություն ընկավ: Հետո կանգնածները կարծեցով, որ նահանջը սկսվել է, փախուստի դիմեցին և մարդիկ իրար հետևելով փախան, իրարանցման սաստկությունից իրար էին խփում ու մեծ թվով սպանվեցին: Անհավատները տասը փարսախ հետևեցին նրանց, կոտորելով ու գերեվարելով: Նրանց (մահմեդականների) մեծ մասը ըսպանվեց և չորս հազար հոգի գերի ընկավ: Մալիք Քուրդիլը, Իլդադին և Դուբայսը ազատվեցին:

Վրացիք դարձյալ կողոպտեցին իսլամի երկիրը և պաշարեցին Տփղիս քաղաքը: Կոիվը սաստկացավ նրանում եղած [զորքի] դեմ, դրությունը լրջացավ և բնակիչները ծանր վիճակի մատնվեցին: Պաշարումը տևեց մինչև (հինգ հարյուր) տասնհինգ թվականը (1121—1122), և նրանք բռնի ուժով գրավեցին [քաղաքը]: Երբ բնակիչները զգացին իրենց անհուսալի վիճակը, դատավորին և խաթիրին (քարոզիչ) ուղարկեցին վրացիների մոտ երաշխավորագիր խնդրելով: Սակայն վրացիք կարևորություն չտվեցին նրանց խնդրանքին, հայհոյեցին նրանց և բռնի ուժով մտան քաղաք, քանդեցին ու կողոպտեցին: [Մահմեդական] փախստականները հասան

Քաղաք [հինգ հարյուր] տասնվեց թվականին (12 մարտ 1122—29 փետրվար 1123), օգնություն և պաշտպանություն խնդրելով: Նրանք լսեցին, որ սուլթան Մահմուդը²⁸² Համադանում է և դիմեցին օգնություն խնդրելու: Սա գնաց Ատրպատական ու կանգ առավ Դավրեժում (Տաբրիզ) Ռամադան ամսին և զորք ուղարկեց վրացիների դեմ, որի հետ կատարվածի մասին հիշատակվելու է, եթե ալլահը կամենա:

(22 մարտ 1121—11 մարտ 1122)

էջ 303

ԱՄԻՐ ԱԼ-ՋՈՒՅՈՒՇԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռամադան ամսի 23-ին (5 դեկտեմբեր 1121) սպանվեց ամիր ալ-ջուլուշ (զորաց հրամանատար) Աֆդալը՝ Բադր ալ-Գամալիի (Ջամալի) որդին, որը Եգիպտոսի իշխանության տերն էր (վեզիր) և կառավարիչը:

Նա ձի հեծած գնացել էր զինանոց, որպեսզի, ըստ տոնական օրերի ընդունված սովորության, զենք բաժանի զորականներին: Նրա հետ եկել էր հետիոտն և հեծյալ մեծ բազմություն (զորք): Բայց ասի փոշի բարձրացավ [ամբոխի երթից], և նա հեռացրեց բազմությունը և ինքը մենակ, երկու հոգու ընկերակցությամբ գնաց և երբ հասավ զենք փայլեցնողների շուկան, նրա դիմաց դուրս եկան երկու հոգի, որոնք զանակներով խփեցին նրան ու վիրավորեցին: Եկավ նաև երրորդը ետևից ու դանակով խփեց նրա կողին: Նա ձիուց ընկավ: Նրա մարդիկ եկան ու երեքին էլ սպանեցին, իսկ նրան հոգևորքի մեջ տարան իր բնակարանը:

Նրա մոտ եկավ խալիֆան և ցավակցեց նրան, ապա հարցրեց ունեցվածքի մասին: Նա ասաց՝ ինչ վերարբերում է հայտնի [հարստությանը], այդ մասին տեղյակ է Աբու-լ-Հասան իբն Ուսամա քարտուղարը: Սա Հալեբից էր և նրա հայրը Կահիրեի (ալ-Կահիրա) դատավոր էր եղել: Իսկ թարուն [հարստության] մասին տեղյակ է իբն ալ-Բաթաիհին: Նրանք երկուսն էլ ասացին՝ ճիշտ է:

Երբ մեռավ Աֆդալը, նրա բնակարանից այնքան ունեցվածք տարան, որի մասին միայն ալլահը գիտի: Խալիֆան քառասուն օր մնաց նրա բնակարանում: Քարտուղարները (զրազիրները) նրա մոտ արձանագրում էին բերված իրերը, իսկ անասունները գիշեր ցերեկ փոխադրում էին: Նրա մոտ գտնվեցին այնպիսի արժեքավոր և զարմանահարաշ հազվագյուտ իրեր, որոնց նմանը տեսնված չէր:

Նրա որդիները ձերբակալվեցին: Նա հիսունյոթ տարեկան էր: Իր հորից հետո իշխեց քսանութ տարի:

էջ 304

ՆՓՐԿԵՐՏԸ ԻՂԱՋԻԻՆ ԱՎԱՏ (ԻԿԹԱ) ՏՐՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սուլթան Մահմուդը նփրկերտ քաղաքը, որպես ավատ պարգևեց Իլդազի ամիրին:

Բանն այն է, որ նա իր տասնյոթ տարեկան որդուն՝ Հուսամ ալ-Գին Տիմուրտաշին, ուղարկել էր սուլթանի մոտ միջնորդելու Դուբայս իրն Սադակայի համար և նրա կողմից հայտնելու, որ հնազանդ է լինելու, հարկերը վճարելու է, ձիավորներ է հայթայթելու և ամեն օր Հիլլային²⁸⁵ տրամադրելու է հազար դինար ու ձի: Նրա միջնորդն էր դատավոր Բահա ալ-Գին Արու-լ-Հասան Ալի իրն ալ-Կասիմ իրն ալ-Շահրզուրին, որն այդ հարցով անդադար զբաղվեց, բայց ասպարդուն: Երբ (Հուսամ ալ-Գինը) ուզեց վերագառնալ, սուլթանը նրա հորը, որպես ավատ, պարգևեց նփրկերտ քաղաքը, որը նախապես պատկանում էր Խլաթի տեր ամիր Սուբմանին: Իլդազին վերցրեց այն և մնաց նրա ու նրա որդիների ձեռքում, մինչև որ հինգ հարյուր ութսուն (1184—1185) թվականին Սալահ ալ-Գին Յուսուֆ իրն Այուբը այն գրավեց, ինչպես հիշելու ենք, եթե ալլահը կամենա:

էջ 304

ԲԱՎԱԲ ԻԲՆ ԲԱՀՐԱՄԻ ԵԳԻՍՒԱՆ ՊԱՇԱՐԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՏԻՐՈՋԸ ԳԵՐԵԼԸ

Այդ տարում Իլդազի եղբորորդին՝ Բալաք իրն Բահրամը, շարժվեց Եդեսիա քաղաքի դեմ ու պաշարեց, իսկ այն պատկանում էր Ֆրանկներին:

Նա որոշ ժամանակ պաշարեց, սակայն չկարողանալով հաղթել, հեռացավ: Նրա մոտ եկավ մի թուրքմեն ու հայտնեց, որ Եդեսիայի ու Սարուշի տեր Ջուսլինը (Ջուսլին) ի մի է հավաքել իր ձեռքի տակ եղած զորքերը և որոշել է հանկարծակի նրա վրա հարձակվել: Բալաքի զորքերն այդ ժամանակ ցրված էին և մնացել էր միայն շորս հարյուր ձիավոր: Սակայն նա պատրաստվեց պատերազմի:

Շուտով եկան Ֆրանկները: Բարեբախտաբար Ֆրանկները հասան մի այնպիսի տեղ, ուր հողը նոր էր չրված և նրանց ձիերը ցեխի մեջ խրվեցին, ասպետները իրենց զենքի ծանրության պատճառով չկարողացան

աճապարել ու վազել, իսկ Բալաքի մարդիկ նրանց վրա նետերի տարած տեղացին: Ոչ ոք չկարողացավ փախչել և Ջուսլինը գերի ընկավ: Նրան հրեցին ուղտի մորթու մեջ և վրան կարեցին: Բալաքը նրանից պահանջեց Եդեսիան հանձնել, իսկ սա մերժեց և առաջարկեց հսկայական գումար տալ ու մեծ թվով մահմեդական գերիների աղատ արձակել: Բալաքն այդ առաջարկը մերժեց և նրան տարավ Խարբերդ (Խարտեիրտ) ու բանտարկեց: Նրա հետ գերի էր ընկել նաև նրա մորաբորոջ որդին, որի անունն էր Գիլլում (Գուլիամ): Սա (Ջուսլինը) անհավատների սատանա [առաջ էր միկնեցրից] էր: Բալաքը գերել էր նաև նրա նշանավոր ասպետներից ու բանտարկել:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(12 մարտ 1122—29 փետրվար 1123)

էջ 309

ԻՂԱՋԻԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԴՐԱՆԻՑ ՀԵՏՈ ՀԱԼԵԲԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսին (3 նոյեմբեր—3 դեկտեմբեր), Նըփըրկերտում (Մայլաֆարիկին) մեռավ Իլդազի իրն Ուրտուկը²⁸⁴ և նրա որդին՝ Հուսամ ալ-Գին Տիմուրտաշը, տիրեց Մարդին զղյակը, իսկ Սուլայման որդին՝ նփրկերտը: Հալեբում էր [իշխում] նրա եղբորորդին՝ Բադր ալ-Գաուլա Սուլայման իրն Աբդալ-Ջաբբար իրն Ուրտուկը և նա մնաց, մինչև որ հորեղբորորդին այն վերցրեց նրանից:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(1 մարտ 1123—18 մարտ 1124)

էջ 312—313

ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ԽԱՐԲԵՐԴԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱՆՅԻՑ ԵՏ ՎԵՐՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռաբի Ա ամսին (29 ապրիլ—29 մայիս) Ֆրանկները գրավեցին Խարբերդը (Խարտեիրտ, Խարտաբիրտ)²⁸⁵, որը Դիար Բաբրի գավառներից էր:

Բանն այն է, որ Բալաք իրն Բահրամ իրն Ուրտուկը, որը Խարբերդի տերն էր, պաշարեց Քարբար (Կառկառ) ամրոցը, որը Խարբերդի մոտ էր: Ասորիքի Ֆրանկները այս բանը լսեցին, և Ֆրանկների թագավոր Բալդուինը (Բաղդուին) իր զորքով եկավ նրան դուրս բշելու այգտեղից, վախենա-

լով, որ նրան տիրելով կարող է ուժեղանալ: Երբ Բալաքը լսեց նրա մոտիկ գտնվելը, գնաց նրա դեմ և ընդհարվեցին Սաֆար ամսին (31 մարտ—28 ապրիլ), կռվեցին, և Ֆրանկները նահանջեցին, ու նրանց թագավորը գերի ընկավ մի խումբ մեծամեծ ասպետների հետ, որոնց նա բանտարկեց Խարբերդի ամրոցում: Այդ ամրոցում էին նաև Եղեսիայի տեր Զոսլինը և Ֆրանկ առաջնորդներից ուրիշներ, որոնց նա գերի էր [հինգ հարյուր] տասնհինգ թվականին: Բալաքը Խարբերդից գնաց Խառան Ռաբի Ա ամսին ու գրավեց այն: Ֆրանկները խորամանկութուն գործադրեցին՝ սիրաշահելով որոշ [մահամեղական] զինվորների և հաղթելով, գրավեցին ամրոցը, իսկ Բալաքին թագավորը դիշերը ուղտի վրա հեռացավ իր երկիրը: Լուրջ հասավ [ամրոցի] տիրոջը՝ Բալաքին, որը կրկին եկավ իր գործով, պաշարեց, նեղեց բերդում եղածներին և Ֆրանկների ձեռքից գրավելով, այնտեղ զինվորներ նշանակեց պաշտպանութան համար, իսկ ինքը վերադարձավ:

էջ 313

ՍՈՒԹԱՆ ՄԱՆՄՈՒԳԻՎՐԱՅ ԴԵՄ ՏԱՐԱՍ ԶԱՂԹԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սաստկացան վրաց (քուրջ) շարագործությունները իսլամի երկրում և մարդկանց դրությունը վատացավ, մանավանդ Դարբանդ-Շիրուանի ժողովրդի, որոնց մեծամեծների մի բազմամարդ խումբ գնաց սուլթանի մոտ՝ բողոքելու նրանց ձեռքից իրենց քաջածի մասին: Նրանք պատմեցին իրենց անզորության և երկիրը պաշտպանելու մեջ անկարող լինելու մասին:

Սա եկավ վրացիների դեմ, երբ սրանք հասել էին Շամախի: Սուլթանը կանգ առավ մի այգում, իսկ վրացիք շարժվեցին նրա դեմ: [Սուլթանի] զորքը սաստիկ վախեցավ, և վեղիր Շամա ալ-Մուլք Օսման իրն Նիզամ ալ-Մուլքը խորհուրդ տվեց սուլթանին այստեղից ետ գնալ, սակայն Շիրուանի ժողովուրդը, երբ այս բանը լսեց, դիմեց սուլթանին ու ասաց՝ մենք կկռվենք, քանի դու մեզ հետ ես, իսկ եթե հեռանաս, մահամեղականների ոգին կթուլանա և կկորչեն: Նա ընդունեց նրանց խոսքն ու մնաց իր տեղում և գիշերն անցկացրեց լարված տրամադրությամբ ու կովի վճռականությամբ: Եվ ալլահը հաջողություն բերեց նրանց՝ վրացիների ու ղփշաղների միջև վեճ ու թշնամություն սերմանելով: Նրանք այդ գիշեր կռվեցին ու փախստականների նման հեռացան և այսպիսով «ալլահը հավատացյալներին ազատեց այդ պատերազմից» (Ղուրան, 19, 25):

Սուլթանը որոշ ժամանակ մնաց Շիրուանում, ապա վերադարձավ Համադան և հասավ Զումադա Բ ամսին (27 հուլիս—25 օգոստոս):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(1 հոկտեմբեր 1133—21 հոկտեմբեր 1134)

էջ 343

ԱԹԱԲԵԿ ԶԱՆԳԻԻ (ԶԱՆՔԻ)՝ ԱՄԻԳԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ԵՎ ՍՈՒՐ ԲԵՐԳԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աթաբեկ Զանգին²³⁴ և Մարգինի տեր Տիմուրտաշը հավաքվեցին, դիմեցին Ամիդ քաղաքն ու պաշարեցին այն: Նրա տերը լուր ուղարկեց Հինս Քայֆայի (Քեյֆ) տիրոջը՝ Դաուդ իբն Սուբմանին, օգնության կանչելով: Սա հավաքեց իր և այլոց զորքն ու գնաց Ամիդ, որպեսզի նրանց դուրս բջի: Նրանք հանդիպեցին Ամիդի դուռն մոտ ու ճակատամարտը տեղի ունեցավ Զումադա Բ ամսին (29 մարտ—26 ապրիլ), կռվեցին, և Դաուդը պարտվեց ու փախուստի դիմեց, իսկ զորքի մի մասը կոտորվեց:

Զանգին և Տիմուրտաշը շարունակեցին Ամիդը պաշարել, [շրջակա] ծառերը կտրատեցին, երկիրը ապականեցին և այնտեղից վերադարձան առանց արդյունքի հասնելու: Զանգին գնաց ու պաշարեց Սուր բերդը, որը Դիար Բաքրում է, նեղեց նրա [զորքը] և գրավեց այդ տարվա Ռաշաբ ամսին (27 ապրիլ—26 մայիս):

էջ 344

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մալաթիայի տեր Դանիշմանդը հաղթեց Ասորիքում գրտնրվող ֆրանկներին և նրանցից շատերին կոտորեց ու գերեվարեց:

Այդ տարում խալիֆան հաշտվեց Աթաբեկ Զանգիի հետ:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(22 հոկտեմբեր 1134—10 հոկտեմբեր 1135)

էջ 346—347

ՀԱՍԱՆ ԻԲՆ ԱԼ-ՀԱՖԻԶԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հինգ հարյուր քսանվեց թվականի տակ հիշել ենք, որ Եգիպտոսի տեր (խալիֆա) ալ-Հաֆիզ կիդինիլահն իր որդուն՝ Հասանին, վե-

զիր էր նշանակել և զահաժառանգ հայտարարել: Սա մնաց մինչև այս տարին և մեռավ թունավորված:

.....
Երբ Հասանը մեռավ, Հաֆիզը վեզիր նշանակեց ամիր Տաջ ալ-Դաուլա (տերութեան թագ) Վահրամին (Բահրամ)²⁸⁷, որը քրիստոնյա էր: Սա իշխանութեան տեր դարձավ և հայերին պաշտոնների նշանակեց, իսկ մահմեդականները արհամարհվեցին: Այդ մասին հիշելու ենք հինգ հարյուր երեսունմեկ թվականին, եթե բարձրյալն ալլահը կամենա:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(29 սեպտեմբեր 1136—18 սեպտեմբեր 1137)

էջ 356

ՎԱՀՐԱՄԻ ԶԱՖԻԶԻ ՎԵԶԻՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԱՆՎԵԼԸ ԵՎ ՌԻԳՈՒԱՆԻ ՎԵԶԻՐ ՆՇԱՆԱԿՎԵԼԸ

Այդ տարում Զումադա Ա ամսին (25 հունվար—23 փետրվար) Եգիպտոսի (Միսր) տեր ալ-Հաֆիզ կիդինիլահ ալավի (խալիֆայի) վեզիր Տաջ ալ-Դաուլա Վահրամը (Բահրամը) փախավ:

Նրան վեզիր էր նշանակել իր որդու՝ Հասանի, սպանությունից հետո, հինգ հարյուր քսանինը թվականին (1134—1135): Սա հայ քրիստոնյա էր, կարողացավ երկիրը իր իշխանության տակ առնել, հայերին պաշտոնի նշանակեց, իսկ մահմեդականներին հանեց: Նա և իր նշանակած հայերը վատ վերաբերվեցին, արհամարհեցին [մահմեդականներին] և փափագեցին նրանց [պաշտոնները]:

Եգիպտոսի ժողովրդի մեջ այդ բանից խորշեց Ռիգուան իբն ալ-Ռիհինին, որը զայրանալով և անհանգստանալով մեծ զորք հավաքեց ու քայլեց Կահիրեի (ալ-Կահիրա) վրա: Վահրամը լսելով, առանց կովի ու պատերազմի փախավ Սաիդ (Հարավային Եգիպտոս): Նա դիմեց Ասուան քաղաքը, որի կառավարիչը արգելեց նրան մտնել ու կովեց նրա հետ, իսկ սեամորթները շատ հայերի կոտորեցին: Երբ նա շկարողացավ Ասուան մտնել, լուր ուղարկեց Հաֆիզին երաշխավորագրի խնդրելով: Սա տվեց և նա վերադարձավ Կահիրե ու բանտարկվեց պալատում: Որոշ ժամանակ մնալուց հետո վանական դարձավ ու դուրս եկավ բանտից:

էջ 358

ՌՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԻՐ ԵՐԿՐԻՑ ԱՍՈՐԻՔ ԳԱՂՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նախապես ասվեց, որ Ֆրանկները Կ. Պոլսի (Կուսթանթինիյա) թագավորին լուր ուղարկեցին՝ օգնության կանչելով և հիշեցնելով, թե ինչ էր պահանջում: Նրանք համոզում էին նրան օգնության հասնել այս երկրին, բանի դեռ ուրիշները չէին տիրել և դեռ ավելորդ չէր նրա գալը: Սա պատրաստվեց և ջանասիրությամբ ճանապարհ ընկավ: Սկզբում ծովի վրա [նավ] նստեց և եկավ Ատտալիա (Անթալիա), որը (նախապես) նրան էր ծովի ափին: Այստեղ խարխսի գցեց և մնաց, սպասելով նավերի գալստյանը, որոնց մեջ կային իր բեռները և զենքը: Երբ հասան, այդտեղից նա գնաց Նիկիա, որը պաշարեց, ու նրա տերերը հաշտություն կնքեցին՝ դրամական [հարկ] վճարելու պայմանով: Ասվում է նաև, որ նա նվաճեց այն (առանց պայմանի): Այստեղից նա գնաց Ադանա և Մամեստիա (Մասիսա) քաղաքները, որոնք կիրճերի, ամրոցների տեր հայազգի Լևոնի որդու (իբն Լայուն ալ-Արմանի) ձեռքում էին: Նա երկուսն էլ պաշարեց ու գրավեց: Ապա գնաց Անարզաբա (Այն Զարբա), պաշարեց ու բռնի ուժով գրավեց: Նա տիրեց Տալլ Համզունին և ժողովրդին տեղափոխեց Կիպրոս (Կուրբուս) կղզին: Ապա Ալեքսանդրեկ (Իսթանբուլ) նավահանգստից անցնելով, դուրս եկավ Ասորիք, պաշարեց Անտիոքը, Զուլ-Կադա ամսին (21 հուլիս—19 օգոստոս), նեղեց ժողովրդին, և այնտեղ էր նրա Ֆրանկ տերը՝ Ռայմոնդը (Ռիմունդ): Նրանց միջև դեսպաններ երթևեկեցին, և նրանք հաշտություն կնքեցին: Նա այնտեղից գնաց Բադրաս և դրա վրայով մտավ հայազգի Լևոնի որդու (իբն Լայուն ալ-Արմանի) երկիրը, իսկ վերջինս շատ հարստություն տվեց ու նրան հպատակվեց: Սակայն ալլահը գիտի ճշմարտությունը:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(19 սեպտեմբեր 1137—7 սեպտեմբեր 1138)

էջ 359

ՌՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱՍՈՐԻՔ ԳԱՂՈՒ, ԲՈՒԶԱՆ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՄԱՀՄԵԳՎԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԱՐԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մենք հինգ հարյուր երեսունմեկ թվականի տակ հիշեցինք Ռումի թագավորի²⁸⁸ իր երկրից դուրս գալու և Ֆրանկների ու Լևոնի որդու (իբն Լայուն) հետ ընդհարվելու մասին:

Իսկ այս տարում նա հասավ Ասորիք, և մարդիկ շատ վախեցան: Նա դիմեց Բուզաս, պաշարեց այն: Իսկ սա գեղեցիկ քաղաք էր Հալեբից վեց փարսախ հեռավորության վրա: Եվ ահա Հալեբի մեծամեծների մի խումբ դիմեց Աթաբեկ Զանգիին, որը պաշարել էր Եմեսան (Հիմա), և նրանից օգնություն ու պաշտպանություն խնդրեցին: Սա նրանց բազմաթիվ զորքեր ուղարկեց, որոնք մտան Հալեբ այն պաշտպանելու հռոմեացի պաշարումից:

էջ 363

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Մարդինի տեր Հուսամ ալ-Դին Տիմուրտաշ Իլդազին գրավեց Հատտախ բերդը՝ Դիար Բաքրում: Այն գրավեց ինչ-որ մեկից՝ Մարուանի տոհմից, որի [տոհմը] ամբողջ Դիար Բաքրի տերն էր: Սա նրանց վերջին մնացորդներից էր:

Այդ տարում մեռավ Դիար Բաքրի, Բաղեշ (Բաղլիս) ու Արզն [քաղաքների] տեր Թուղան Արսլանը, որից հետո իշխեց որդին՝ Ֆարսին, որը կարգավորեց գործերը:

Այդ տարում՝ Սաֆար ամսին (19 հոկտեմբեր—16 նոյեմբեր), մեծ երկրաշարժ եղավ Ասորիքում, Զազիրայոնմ, Դիար Բաքրում, Մոսուլում, Իրաքում և այլ երկրներում: Շատ ավերածություն եղավ, և ավերակների տակ շատ ժողովուրդ մնաց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(28 օգոստոս 1139—16 օգոստոս 1140)

էջ 368

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Գանձակում (Քանջա, Գանջա) և Ատրպատականի ու Առանի այլ կողմերում երկրաշարժ եղավ, սակայն ամենաուժեղը Գանձակում էր, ուր շատ տներ կործանվեցին: Անհամար ժողովուրդ զոհվեց, ասվում է, որ մեռածների թիվը երկու հարյուր երեսուն հազար էր: Մեռածների թվում էին երկրի տեր Կարասունկուրի երկու որդիները: Կործանվեց մի ամրոց, որի տերն էր Մուջահիդ ալ-Դին Բիհրուզը, որն այնտեղ մեծ քանակությամբ գանձեր ու ունեցվածք կորցրեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԶԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(17 օգոստոս 1140—7 օգոստոս 1141)

էջ 369

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Արդաբիլ քաղաքում մեռավ Ատրպատականի ու Առանի իշխալի տեր Աթաբեկ Կարասունկուրը, որը հիվանդացել էր թորախտով: Սա Թուղրիլ թագավորի մամլուքներից էր և Ատրպատականն ու Առանը (Առանիյա) հանձնեցին ամիր Զաուլի Քուլդրիլին:

Այդ տարում՝ Ռաշաբ ամսին (10 փետրվար—11 մարտ), Մալաթիայի և այլ վայրերի տեր Դանիշմանը հռոմեացի մի խմբի հաղթեց, որոնց կոտորեց ու ավարի տվեց ունեցվածքը:

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՐ ԹՎԱԿԱՆ

(27 հուլիս 1142—15 հուլիս 1143)

էջ 6

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մալաթիայի ու Սահմանային գոտու (Սաղր) տեր Մուհամմադ իբն Դանիշմանը²⁸⁹, և նրա երկրին տիրացավ Իկոնիայի (Կոնիյա)²⁹⁰ տեր Մասուդ Իբն Կիլիշը, որը սելջուկներից էր:

Այդ տարում Ռումի մեծ զորք եկավ Ասորիք ու պաշարեց Ֆրանկներին Անտիոքում: Դուրս եկավ նրա տերը, հանդիպեց Ռումի թագավորին և իրենց հարաբերությունները բարելավեց ու մտավ իր քաղաքը, իսկ այդ տարվա Ռամադան ամսին (20 մարտ—18 ապրիլ) նա մեռավ:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հուլիս 1143—3 հուլիս 1144)

էջ 7

ԱԹԱԲԵԿԻ ԴԻԱՐ ԲԱՔՐԻ ՈՐՈՇ ՄԱՍԵՐԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Աթաբեկ Զանգին շարժվեց դեպի Դիար Բաքր և մի քանի քաղաքներ ու բերդեր գրավեց: Դրանցից էին Քանջա քաղաքը, ապա Սղերդ (Իսիրդ) ու Հիզան քաղաքները և ալ-Դուկ, Մաթլիս, Բանիսա

(Բատիսիյա), Զու-լ-Կարնայն ամրոցները և ուրիշ վայրեր, ուր իրենից առաջ ուրիշները չէին հասել: Մարզիների շրջանում գրավեց Ֆրանկների ձեռքում եղած Համլին, ալ-Մաուզիր, Տալլ Մաուզիր և այլ բերդեր, որոնք Զոսլինին էին պատկանում: Նա բոլորի դրուժյունը կարգավորեց, պահպանության համար զորք նշանակեց: Ապա դիմեց Ամիր ու Հանի քաղաքները և պաշարեց: Նա մնաց այդ կողմերում, կարգի բերելով իր նվաճած [վայրերը] և պաշարեց շնվաճվածները:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆԻՆԷՒ ԹՎԱԿԱՆ

(4 հուլիս 1144—23 հունիս 1145)

Քչ 8—9

ԵՐԵՍՈՒՆԻՆԷՒ ԵՎ ԶԱԶԻՐԱՅԻ ՈՐՈՇ ՎԱՅՐԵՐԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Զումադա Բ ամսին (29 նոյեմբեր—27 դեկտեմբեր), Աթաբեկ Իմադ ալ-Դին Զանգի իբն Ակսունկուրը Ֆրանկներից դրավեց Եղեսիա քաղաքը, ինչպես նաև նրանց այլ բերդերը Զազիրայում:

Նրանց վնասը համակել էր ամբողջ Զազիրան և շարիքը տարածվել նրանց ասպատակությունները հասել էին ամենահեռավոր անկյունները, մինչև Ամիր, Մժբին (Նասիբին), Ռաս ալ-Այն և ալ-Ռակկա: Նրանց թագավորությունը այդ երկրում տարածվում էր Մարզիների մոտից մինչև Եփրատ, ինչպես Եղեսիա (Ռուհա), Սարուջ, ալ-Բիրա, Սինն իբն Աթիյա, Համլին (Զամլին), ալ-Մաուզիր և Կարադի ու այլ վայրեր: Այս շրջանները, ինչպես նաև Եփրատից արևմուտք ընկած այլ վայրեր, պատկանում էին Զոսլինին, որը մեծ հեղինակություն էր ֆրանկների մեջ և նրանց զորքի հրամանատարը, քանզի քաջ էր ու խորամանկ:

Աթաբեկը գիտեր, որ եթե գնար այն պաշարելու, այնտեղ կհավաքվեին պաշտպան ֆրանկները և անկարելի կլիներ գրավել անառիկության պատճառով: Ուստի զբաղվեց Դիար Բաքրով, որպեսզի այն տպավորությունը թողնի, թե ժամանակ չունի նրանց երկիրը արշավելու: Երբ (ֆրանկները) տեսան, որ նա անկարող է Դիար Բաքրի Ուրտուկիյա [տոհմի] և այլ տեղերի հետ կռիվը կես թողնելու, հանգստացան, և Զոսլինը թողեց Եղեսիան, անցավ Եփրատը՝ դեպի արևմտյան կողմերը: Եկան Աթաբեկի լրտեսներն ու տեղեկացրին կատարվածի մասին: Նա երթի կոչ արեց իր զորքին (հրամայելով), որ մյուս օրը Եղեսիայի կովից ոչ ոք չի շմնա: Ամիրներին իր մոտ հավաքեց ու ասաց՝ ճաշը մատուցեք, և ավելացրեց, իմ սեղանի վրա ինձ հետ թող ուտի միայն նա, ով ինձ հետ կխոցվի Եղեսիայի դռան մոտ: Միայն մի ամիր մոտեցավ նրան, ինչպես

Նաև մի տղա, որի համարձակության և քաջության մասին չգիտեին, մինչև դեռ ոչ ոք չէր կարող նրան հավասարվել պատերազմում: Ամիրն ասաց տղային՝ ի՞նչ գործ ունես դու այստեղ: Աթաբեկն ասաց՝ թող նրան, ալ-լահը վկա, ես տեսնում եմ մի դեմք (մի մարդ), որն ինձանից ետ չի մնալու:

Նրանք զորքի հետ շարժվեցին առաջ և հասան Եղեսիա: Նա առաջինն էր, որ հարձակվեց և տղան էլ նրա հետ: Ֆրանկների հեծելազորից (խայյալա) մի ասպետ (ֆարիս) հարձակվեց Աթաբեկի վրա, իսկ հիշյալ ամիրը նրա առաջը կտրեց և խոցեց ու սպանեց, փրկելով նահատակին* (Աթաբեկին): Նա (Աթաբեկը) քսանութ օր պաշարեց քաղաքը, կովից և բազում հարձակումներ գործեց: Եկան քանդողները և քաղաքի պարիսպը ծակեցին: Նա շտապում էր կովի մեջ, քանզի վախենում էր, որ ֆրանկները կհավաքվեն, կհարձակվեն և կստիպեն թողնել քաղաքը: Եվ ահա փլվեց այն մասը (բաղնա), որ քանդողները ծակում էին և նա քաղաքը գրավեց բռնի ուժով: Նա պաշարեց միջնաբերդը և այն էլ գրավեց: Ապա կողոպտեցին մարդկանց ունեցվածքը, գերեվարեցին երեսաներին և կոտորեցին ռազմիկներին:

Սակայն, երբ Աթաբեկը դիտեց քաղաքը, նրան դուր եկավ և մտածեց, որ նման քաղաքի կործանումը [խելոք] քաղաքականություն չէ: Նա հրամայեց իր զորքին ետ տանել [գերված] տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին իրենց տները, վերադարձնել ավարը՝ կահ-կարասի և այլ պիտույքներ: Ամեն ինչ վերադարձվեց և ոչ ոք ոչինչ չկորցրեց, բացի չնչին բաներից, որ զինվորները մոռացել էին: Քաղաքը վերստացավ իր նախկին վիճակը և նա զորք թողեց այն պաշտպանելու:

Նա (Աթաբեկը) գրավեց Սարուջը և Եփրատից (ալ-Տուրատ) արևելք ֆրանկների ունեցած այլ վայրերը, բացի ալ-Բիրայից, որն ամուր էր և անառիկ Եփրատի ափին: Նա դնաց պաշարեց, սակայն [քաղաքը] շատ մթերք և զորք ուներ, որի շնորհիվ պաշարված դիմացավ, մինչև որ նա հեռացավ այնտեղից, ինչպես պատմելու ենք, եթե այլահը կամենա:

Պատմվում է, որ տոհմաբանությունների և պատմության տեղյակ մի իմաստուն ասել է, Սիկիլիայում կղզու տերը ծովի վրա մի ջոկատ էր ուղարկել արևմտյան Տրիպոլիս (Թարաբոլուս) ու նրա շրջանները և նրանք կողոպտել ու կոտորել էին: Իսկ Սիկիլիայում կար մի գիտուն ու բարեպաշտ մահմեդական, որին կղզու տերը հարգում, պատվում էր, նրա կարծիքը նկատի առնում և նրան նախապատվություն էր տալիս քահանաների ու վանականների նկատմամբ: Այդ պատճառով նրա նահանգի ժողովուրդը ասում էր, որ նա (կղզու տերը) մահմեդական էր: Մի օր սա

* Աթաբեկ Զանգին պատմիչների մոտ կոչվում է շահիդ (նահատակ):

(կղզու տերը) նստած էր մի հյուրասենյակում, որը նայում էր դեպի ծովը և ահա գալիս է մի գեղեցիկ նավ, որի [մարդիկ] պատմում են, որ նրա զորքը մտել է իսլամի երկիրը, կողոպտել, կոտորել և հաղթանակ տարել: Այդ մահամեղականը նստած էր նրա կողքին, սակայն ննջում էր: Ասում է նրան թագավորը՝ ո՞վ այսինչ, չե՞ս լսում, թե ինչ են ասում, ասում է՝ ո՞չ, ասում է՝ նրանք պատմում են այսպես և այսպես, ինչո՞ւ Մուհամմադը (մոռացել) այդ երկիրը և նրա ժողովրդին: Ասաց (մահամեղականը)՝ նա բացակա էր, որովհետև ներկա է եղել Եդեսիայի նվաճմանը, որը մահամեղականները նոր են իրագործել: Ներկա եղող ֆրանկները ծիծաղում են. թագավորն ասում է՝ մի ծիծաղեք, ալլահը վկա, նա միայն ճշմարտությունն է ասում: Մի քանի օրից Ասորիքի ֆրանկներից լուր է հասնում նրա (Եդեսիայի) գրավման մասին: Բարեպաշտ և կրոնասեր մարդկանցից լսել եմ, որ մի բարեպաշտ մարդ երազում տեսել է (Եդեսիայի) նահատակին (Աթաբեկին) և հարցրել նրան, թե ի՞նչ է արել քեզ ալլահը և նա ասել է՝ ներեց (իմ մեղքերը) Եդեսիայի նվաճման փոխարեն:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(24 հունիս 1145—12 հունիս 1146)

էջ 11

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Բուրունկուշ ալ-Ջաբալին՝ Իսֆահանի տերը, որը նույնպես Իրաքում շիհնա²⁹¹ էր (ոստիկանապետ): Սա մի հայազգի էր, որ ծառա էր եղել վաճառականներից մեկի մոտ:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(13 հունիս 1146—1 հունիս 1147)

էջ 13

ԱԹԱԲԵԿ ԻՄԱԴ ԱԼ-ԴԻՆ ԶԱՆԳԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԱՐՔԻ ՈՐՈՇ ԳՄԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

[Զանգիի] իշխանությանը տիրանալուց հետո, թշնամիները շրջապատել էին նրա երկիրը: Ամեն մեկն աչք էր դրել նրա տիրույթներին ու կամենում էր գրավել, իսկ ինքը իր տիրույթները պահպանելուց բացի, տարի շէր անցնում, որ նվաճումներ չկատարեր: Մուստարշիդ Բիլլահ խալիֆայի տիրույթները սահմանակից էին Տաբրիսի կողմից, և նա եկել պա-

շարել էր Մուսուլը: Մյուս՝ Շահրզուրի կողմից նա նկատում էր սուլթան-Մուսուլի [գործունեությունը]: Նույնպիսին էին հարաբերությունները Խըլ-լե-թի տեր Իբն Սուլեյմանի, Հիսն Քայֆայի տեր Դաուդ իբն Սուլեյմանի և Ամիդի ու Մարդինի տիրոջ հետ: Սրան ավելացրեք նաև ֆրանկներին, որոնք սահմանակից էին Մարդինից մինչև Դամասկոս և հենց Դամասկոսի միջիններին: Այս տարբեր նահանգները (իշխանությունները) շրջապատել էին նրա տիրույթները ամեն կողմից, իսկ ինքը մեկ այս կողմից էր հարձակվում, մեկ այն, մեկ գրավում էր, մեկ խորամանկում, այնպես որ ամեն մեկից մի բան նվաճել էր:

էջ 14

ԱԹԱԲԵԿԻ ՄԱՀՎԱՆԻՑ ՀԵՏՈՒ ԵՒԵՍԻԱՅԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ջուլին Ֆրանկը (Ջուլին ալ-Ֆիրինջի)²⁹² Եդեսիայի [նախկին] տերը, իր տիրույթներից, այսինքն՝ Տելլ Բաշիից և դրացի վայրերից նամակ գրեց Եդեսիայի բնակիչներին, որոնք ընդհանրապես հայեր էին, համոզեց նրանց ըմբոստանալու և մերժելու մահամեղականների [տիրապետությունը] և քաղաքն իրեն հանձնելու: Նրանք համաձայնեցին, և նա նշանակեց այն օրը, երբ ինքը կհասնի նրանց մոտ:

Նա իր զորքով գնաց Եդեսիա, գրավեց քաղաքը, սակայն միջնաբերդում գտնվող մահամեղականները դիմադրեցին, և նա կռվեց նրանց հետ: Լուրը հասավ նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Զանգիին, որը Հալեբում էր և սահապարանոք հասավ իր զորքով: Երբ [Զանգիին] մոտեցավ, Ջուլինը դուրս եկավ ու փախավ, վերադառնալով իր տիրույթները: Նուր ալ-Դինը մտավ քաղաք, կողոպտեց ու զերեվարեց ժողովրդին և այս անգամ արդեն [քաղաքը] կողոպտվեց ու դատարկվեց իր բնակչությունից և բշերը մնացին: Այսուհանդերձ, շատերը կարծում են, թե քաղաքը կողոպտվեց այն ժամանակ, երբ (վերոհիշյալ) նահատակը (Աթաբեկը) գրավեց քաղաքը, սակայն սա ճիշտ չէ:

Եդեսիայի ապստամբության լուրը հասել էր Սայֆ ալ-Դին Ղազիին, որը զորք ուղարկեց, սակայն նրան կանխել էր [եղբայրը]՝ ալ-Մալիք Նուր ալ-Դինը, որը մտել էր քաղաք ու կողոպտել, իսկ վերջիններս (Ղազիի զորքը), որոնք դեռ ճանապարհին էին, ետ դարձան:

էջ 15

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում սուլթան Մասուդը բանտարկեց իր եղբորը՝ Սուլայմանին, Տաբրիսի բերդում:

Այդ տարում մեռավ Առանիյայի և Ատրպատականի որոշ մասերի տեր ամիր Զառլի ալ-Թուղրիլին: Նա սկսել էր ապստամբութեան պատրաստվել, բայց մահը հանկարծակի վրա հասավ՝ արյունահոսութեան ունեցավ և մեռավ:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(20 ապրիլ 1151—7 ապրիլ 1152)

էջ 29—30

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԶՈՍԼԻՆԻՅ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԶՈՍԼԻՆԻ ԳԵՐԻ ԸՆԿՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Նուր ալ-Դին Մահմուդն իր զորքը հավաքեց ու գնաց Զոսլին Ֆրանկի երկիրը, որը Հալեբի հյուսիսում էր: Նրանում էին Տալլ Բաշիրը, Այնթապը (Այն Տաբ), Ազազը և այլ վայրեր: Նա որոշեց պաշարել ու զրավել այն: Զոսլինը, ալլահի անեծքը նրա վրա, ֆրանկների անպարտելի ասպետն էր, թե՛ քաջ, թե՛ խելոք: Սա երբ իմացավ այդ մասին, շատ ֆրանկների հավաքեց ու գնաց Նուր ալ-Դինի դեմ: Նրանք բախվեցին ու ընդհարվեցին: Մահմեդականները պարտվեցին, կոտորվեցին, և մեծ բազմություն գերի տարվեց:

Գերի ընկածների մեջ էր Նուր ալ-Դինի զինակիրը (սիլահգար): Զոսլինը վերցրեց նրան ու Նուր ալ-Դինի զենքերը և ուղարկեց Իկոնիայի և Ակսարայի տեր ալ-Մալիք Մասուդ իբն Կիլիշ Արսլանին, ասելով՝ սա քո փեսայի զենքերն են և հետագայում սրանից ավելին էլ է գալու:

Երբ Նուր ալ-Դինը այս մասին իմացավ, շատ վիրավորվեց և հնարներ մտածեց Զոսլինի դեմ, իր հանգիստը կորցրեց վրեժի մասին մտածելով: Նա թուրքմենների ամիրների մի խումբ կանչեց, լավ վարձատրեց, պայմանով, որ Զոսլինին բերեին ու հանձնեին սպանված կամ գերի բռնված, քանզի գիտեր, որ եթե ինքը անձամբ գնար, նա կպաշտպանվեր իր զորքով ու բերդերով:

Թուրքմենները նրա (Զոսլինի) վրա լրտեսներ նշանակեցին: Երբ սա որսի դուրս եկավ, սրանցից մի խումբ հասավ նրա ետևից ու բռնեց նրան: Նա դրամ խոստացավ նրանց, և սրանք համաձայնեցին բաց թողնել, եթե դրամը [անմիջապես] բերվեր: Նա մարդ ուղարկեց բերելու: Սակայն նրանցից մեկը գնաց Հալեբ Նուր ալ-Դինի տեղակալ (Նաիր) Աբու Բաբր իբն ալ-Պայայի մոտ ու տեղեկացրեց դեպքերի մասին, և նա զորք ուղարկեց: Սա վրա հասավ թե՛ թուրքմեններին, թե՛ Զոսլինին, որին գերի բռնեց և նրա (Նուր ալ-Դինի) մոտ տարավ:

Նրա (Զոսլինի) գերի բռնվելը մեծագույն նվաճումներից էր, որովհետև սատանա էր, շարագործ, մահմեդականների համար սպանակիք և դաժան՝ սրտով: Այսպիսով ամբողջ քրիստոնեությունը մեծ վնաս կրեց: Երբ սա գերի ընկավ, Նուր ալ-Դինը եկավ ու կարճ ժամանակում գրավեց նրա բերդերը՝ Տալլ Բաշիր, Այնթապ (Այն Տաբ), Ազազ, Տալլ Խալիդ, Կուրուս, ալ-Ռավանդան, Բուրջ ալ-Ռուսաս, Հիսն ալ-Բարա, Քաֆր Սուդ, Քաֆր Լասա, Տլուք (Գուլուք), Մարաշ, Նահր ալ-Ջաուզ և այլ վայրեր՝ նրա կալվածներում:

Ամեն անգամ, որ Նուր ալ-Դինը մի բերդ էր գրավում, այնտեղ էր տանում տաս տարվա անհրաժեշտ ամեն ինչ բերդերի համար: Սա էր նրա սովորությունը, քանզի վախենում էր, որ ֆրանկների կողմից որևէ շարիք կհասնի մահմեդականներին և երկիրը անպաշտպան կմնար թշնամու դիմաց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(8 ապրիլ 1152—28 մարտ 1153)

էջ 37

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մարդինի ու Նիքիեբուտի տեր Հուսամ ալ-Դին Տիմուրտաշը: Նրա իշխանությունը երեսուն տարուց ավելի տևեց: Նրան հաջորդեց որդին՝ Նաջմ ալ-Դին Ալբին (Ալփի):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(29 մարտ 1153—17 մարտ 1154)

էջ 43

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Հայաստանում վրացիների (բուրջերի) և Կարնո քաղաքի (Արզան ալ-Ռում)²⁶³ տեր Սալդուկի միջև սաստիկ պատերազմ եղավ, Սալդուկը պարտվեց: Վրացիները նրան գերեցին և ապա ազատ արձակեցին:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(7 մարտ 1155—24 փետրվար 1156)

էջ 47

Այդ տարում Անի քաղաքում²⁶⁴ Հայոց կրոնավորները (քահանաներ) ապստամբեցին և այն գրավելով ամիր Շադդադից, հանձնեցին եղբորը՝ Յադլունին:

(31 դեկտեմբեր 1160—20 դեկտեմբեր 1161)

էջ 73

ԻՔՆ ԱԿՍՈՒՆԿՈՒՐԻ ԵՎ ԵԼՏԿՈՒՉԻ ԶՈՐՔԻ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ հաշտութիւն կայացավ Ելտկուզ (Իլդիզուզի)²⁹⁶ և Ինանչի²⁹⁶ միջև, նա (Ելտկուզը) [մարդ] ուղարկեց, Մարաղայի տիրոջ Իրն Ակսունկուր ալ-Ահմադիլիին հրավիրեց՝ գալ, հպատակութիւն հայտնել սուլթան Արսլան շահին²⁹⁷: Սա հրաժարվեց այդ բանից, ասելով՝ ինձանից հրաժարվեք, ես սուլթան (տիրակալ) ունեմ:

Ելտկուզը զորք հավաքեց իր որդու՝ Բահլավանի, հետ մեկտեղ: Լուրջ հասավ իրն Ակսունկուրին, որը իմաց տվեց Խլաթի տեր Շահ Արմանին, զաշնակցեց նրա հետ, ու՝ ձեռք ձեռքի տվեցին: Շահ Արմանը մեծ զորք ուղարկեց ներսըստիւն խնդրելով, որ ինքը չի գալու, որովհետև գտնվում էր (իշխում էր) մի սահմանային ամրութիւնում (սազր), որը թողնել չէր կարող: Այսպիսով, իրն Ակսունկուրը ուժեղացավ, նրա զորքը մեծացավ ու գնաց Բահլավանի դեմ: Նրանք ընդհարվեցին Ասբիուզ գետի վրա ու կռիվը սաստկացավ: Բահլավանը ամենախայտառակ ձևով փախուստի դիմեց և նա ու իր զորքը հասան Համադան՝ տխուր վիճակում: Նրա մերձավորների մեծ մասը երաշխավորագիր խնդրելով [հանձնվեց] իրն Ակսունկուրին, և վերջինս հաղթական վերադարձավ իր երկիրը:

էջ 75

ՍԱԼԻՀ ԻՔՆ ՌՈՒՋՋԻՔԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՈՐԴՈՒ՝ ՌՈՒՋՋԻՔԻ ՎԵՋԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսին, սպանվեց հայազգի ալ-Մալիք ալ-Սալիհ Արու-լ-Ղարատ Թալաի իրն Ռուզվիբ²⁹⁸ Եգիպտոսի տեր ալավի (շխայական) ալ-Ազիզ [խալիֆայի] վեզիրը:

Նրա սպանութիւն պատճառն այն էր, որ նա տերութիւն մեջ մեծ բռնակալ էր դարձել և իր ձեռքն էր վերցրել հրամայելու, արգելելու և հարկերը տնօրինելու [իրավունքը], քանի որ Ազիզը փոքրահասակ էր և հենց ինքն էր նրան նշանակել: Նա ճնշեց մարդկանց, շատ մեծամեծների հեռացրեց ու ցրեց երկրում, որպեսզի չապստամբեն իր դեմ, իսկ իր դստերն ամուսնացրեց Ազիզի հետ: Պալատի կանայք նրան թշնամի էին, իսկ Ազիզի հորաքույրը դրամ ուղարկեց Եգիպտոսի իշխաններին և հրավի-

բեց նրանց սպանելու [Սալիհին]: Այս հարցում նրա ամենամեծ թշնամին մի մարդ էր, որը կոչվում էր Իբն ալ-Դաի: Նրանք (զավազիրները) սպասեցին նրան պալատի մի դահլիճում: Երբ մտավ [դահլիճ], հանկարծակի խփեցին դանակներով և մահացու վերքեր հասցրեցին: Նրան տարան իր տունը դեռ կենդանի վիճակում: Նա լուր ուղարկեց Ազիզին, մեղադրելով, որ հակառակ նրան մատուցած իր ծառայութիւնների համաձայնվել էր իրեն սպանել տալ: Ազիզը երդվեց, որ բոլորովին տեղյակ չէ և ոչ մի համաձայնութիւն չի տվել: [Սալիհը] ասաց՝ եթե իրոք անմեղ ես, ապա քո հորաքույրը ինձ հանձնիր, որպեսզի վրեժս լուծեմ: [Ազիզը] հրամայեց ձերբակալել և ուղարկել նրան: [Սալիհը] բռնի բերել տվեց նրան իր մոտ և սպանեց, իսկ վեզիրութիւնը կտակեց իր որդուն՝ Ռուզվիբին, որը կոչվեց ալ-Ազիլ (արդար): Հոր մահից հետո սա ստանձնեց իշխանութիւնը:

Սալիհը լավ, ճարտար լեզվով բանաստեղծութիւններ ունի, որոնք վկայում են նրա հարուստ արժանիքների մասին:

էջ 77

ՎՐԱՅԻՆԵՐԻ՝ (ՔՈՒՐՁ) ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շաբան ամսին (26 հուլիս—23 օգոստոս), վրացիք (քուրջ) հավաքվեցին իրենց թագավորի շուրջ ու շարժվեցին դեպի Անի քաղաք՝ Առան (Արման)²⁹⁹ երկրում, գրավեցին³⁰⁰ ու շատերին կոտորեցին:

Երբ տեղեկացավ Խլաթի տեր Շահ Արման իրն Իբրահիմ իրն Սուբմանը, հավաքեց զորքը, նրա հետ հավաքվեցին նաև մեծ թվով կամավորներ: Եկավ նրանց դեմ, հանդիպեց նրանց, ու կռվեցին: Մահմեդականները պարտվեցին, նրանց մեծ մասն սպանվեց, շատերը գերի ընկան, իսկ Շահ Արմանը պարտված հեռացավ և նրա հետ իր զորքից վերադարձավ միայն չորս հարյուր ձիավոր³⁰¹:

էջ 77

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիների (քուրջ) և Կարնո քաղաքի (Արզան ալ-Ռումի) տեր ալ-Մալիք Սալդուկ իրն Ալիի միջև կռիվ ու պատերազմ տեղի ունեցավ, որի մեջ Սալդուկը և իր զորքը պարտվեցին, իսկ ինքը գերի ընկավ: Նրա Շահ Բանուար (Բանու) քրոջ հետ ամուսնացել էր Խլաթի տեր Շահ Արման իրն Սուբման Իբն Իբրահիմ իրն Սուբմանը: Սա (քուրջը)

մի թանկարժեք նվեր ուղարկեց վրաց (քուրջ) թագավորին, խնդրելով նը-
րանից ազատել իր եղբորը: [Թագավորը] ազատ արձակեց, և սա վերա-
դարձավ իր երկիրը:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(21 դեկտեմբեր 1161—9 դեկտեմբեր 1162)

Էջ 79—80

ՄԱՀՄԵՒԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՎՐԱՅ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շաաբան ամսին (16 հուլիս—13 օգոստոս), վրացիք
(քուրջ) հավաքվեցին մեծ բազմությամբ՝ երեսուն հազար ռազմիկ, և մը-
տան մահմեդականների երկիրը ու դիմեցին Դուխն³⁰² քաղաքը Ատրպա-
տականում: Գրավեցին այն, կողոպտեցին և նրա ու շրջակայքի բնակիչ-
ներից տաս հազար մարդ կոտորեցին, նրանց կանանց հափշտակեցին ու
շատերին գերեվարեցին: Կանանց մերկացրին և բոբիկ ու մերկ քայլել
տվեցին, վառելով նաև գլխավոր մզկիթը և [այլ] մզկիթներ:

Երբ իրենց երկիրը հասան, վրացի կանայք դատապարտեցին մահմե-
դականների կանանց նկատմամբ արածը, ասելով՝ դուք մահմեդականնե-
րին ստիպում եք մեր նկատմամբ անել այն, ինչ որ դուք արել եք նրանց
կանանց և հազցրեցին նրանց:

Երբ լուրը հասավ Ատրպատականի, Ջաբալի ու Սպահանի տեր Շամս
ալ-Դին Իլդիզուդին, հավաքեց իր զորքն ու կուտակեց. նրան միացավ
Խլաթի տեր Շահ Արման իբն Սուբման ալ-Կութբին, Մարաղայի տեր իբն
Ակսունկուրը և ուրիշներ: Հավաքվեց մի մեծ զորք, որի թիվը հիսուն հա-
զար ռազմիկից ավելի էր և շարժվեց դեպի վրաց (քուրջ) երկիրը (հինգ
հարյուր) հիսունութ թվականի Սաֆար ամսին, կողոպտեցին, հափշտա-
կեցին կանանց ու երեխաներին, գերեվարեցին տղամարդկանց: Վրացիք
(քուրջ) նրանց դեմ ելան, և սաստիկ ճակատամարտ եղավ, որի ընթաց-
քում երկու կողմերն էլ դիմացան և նրանց միջև պատերազմը մեկ ամսից
ավելի տևեց: Մահմեդականները հաղթեցին, իսկ վրացիք փախուստի
դիմեցին և շատերն սպանվեցին, ինչպես նաև գերի ընկան:

Պարտության պատճառն այն էր, որ վրացիներից մեկը եկավ Իլդի-
զուդի մոտ, ընդունեց մահմեդականությունը և ասաց՝ տուր ինձ զորք, որ
ես իմ իմացած ճանապարհով տանեմ ու ետևի կողմից հասցնեմ վրաց
ճամբարը այնպես, որ նրանք այդ բանը չկռահեն: [Իլդիզուդը] վստահեց
նրան, տվեց զորք և նշանակեց վրաց [ճամբարը] հասնելու օրը: Երբ այդ

օրը հասավ, մահմեդականները հարձակվեցին վրացիների վրա և երբ
կոպում էին, հասավ մահմեդականացած վրացին զորքի հետ միասին, գո-
ռացին ալլահ աբբար և թիկունքից հարձակվեցին վրացիների վրա: Սը-
բանք պարտվեցին ու շատերը կոտորվեցին, իսկ մահմեդականները նրանց
ունեցվածքից անհաշիվ ավար տարան, քանզի [վրացիք] հույս դնելով
իրենց թվի վրա, վստահ էին իրենց հաղթանակին, իսկ ալլահը հուսա-
խափ արեց նրանց: Մահմեդականները երեք օր ու գիշեր հետապնդում,
կոտորում ու գերեվարում էին և հաղթական վերադարձան:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ

(18 նոյեմբեր 1164—6 նոյեմբեր 1165)

Էջ 91

ԿԻԼԻՋ ԱՐՍԼԱՆԻ ԵՎ ԻԲՆ ԴԱՆԻՇՄԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում թշնամություն ընկավ Իկոնիայի (Կոնիյա) և Ռումի
երկրից իրեն հարևան [հողերի] տեր ալ-Մալիք Կիլիջ Արսլան իբն Մա-
սուդ իբն Կիլիջ Արսլանի³⁰³ և Մալաթիայի ու Ռումի այլ մասերի տեր
Յադի Արսլան իբն Դանիշմանդի միջև և սաստիկ պատերազմ տեղի ու-
նեցավ:

Բանն այն է, որ Կիլիջ Արսլանը ամուսնացել էր ալ-Մալիք Մալուդի
իբն Ալի իբն Աբու-լ-Կասիմի դստեր հետ: Հարսը տարվեց Կիլիջ Արսլանի
մոտ մեծ օժիտով, որի արժեքը չգիտենք: Մալաթիայի տեր Յադին հար-
ձակվեց նրա վրա, հափշտակեց հարսին իր ամբողջ ունեցվածքով և կա-
մեցավ ամուսնացնել նրան իր եղբորորդու՝ Զու-լ-Նուն իբն Մուհամմադ
իբն Դանիշմանդի հետ: Նա հրամայեց հարսին հրաժարվել մահմեդակա-
նությունից և ամուսնացրեց իր եղբորորդու հետ:

Կիլիջ Արսլանը հավաքեց իր զորքը և շարժվեց իբն Դանիշմանդի
դեմ: Նրանք իրար հանդիպեցին, պատերազմեցին ու պարտվեց Կիլիջ Արս-
լանը: Նա օգնություն խնդրեց Ռումի թագավորից, որը մեծ զորք ուղար-
կեց նրան:

Այդ օրերին մեռավ Յադի Արսլան իբն Դանիշմանդը և Կիլիջ Արսլանը
տիրեց նրա երկրի մի մասին: Նա հաշտվեց Մալիք Իբրահիմ իբն Մուհամ-
մադ իբն Դանիշմանդի հետ, որը տիրացել էր երկրին հորեղբոր՝ Յադի
Արսլանի [մահվանից] հետո: Զու-լ-Նուն իբն Մուհամմադ իբն Դանիշ-
մանդը տիրացավ Կեսարիա (Կայսարիյա) քաղաքին, իսկ Շահան Շահ
իբն Մասուդը՝ Կիլիջ Արսլանի եղբայրը, տիրացավ Անկիրիոն (Անքուրիյա)

բաղաբին և նրանց միջև հարաբերությունները կարգավորվեցին, ու համաձայնություն գոյացավ:

Հին Գ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(7 նոյեմբեր 1165—27 հոկտեմբեր 1166)

էջ 94

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (բուրջ) մեծ զորքով դուրս եկան և ասպատակեցին տարբեր գավառներ, մինչև որ հասան Գանձակ (Քանջա, Գանջա) կոտորեցին, գերեցին, շատերին գերեվարեցին և անհաշիվ կողոպտեցին:

Հին Գ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(5 հոկտեմբեր 1168—24 սեպտեմբեր 1169)

էջ 101

ԱՍԱԳ ԱԼ-ԴԻՆ ՇԻՐՔՈՒՂԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

.....
Ինչ վերաբերում է նրա (Շիրքուհի) գործունեության սկզբնավորմանը և նուր ալ-Դինի մոտ ծառայության մտնելուն, ապա (պիտի ասենք), որ նա և եղբայրը՝ Նաջմ ալ-Դին Այյուբը՝ Շաղիի երկու որդիները, Ատրպատականի (sic) Դուին քաղաքից են: Նրանք ծագում են քրդական ալ-Ռավադիյա [ցեղից], իսկ այս ցեղի մարդիկ ամենաազնիվ քրդերից են: Նրանք եկան Իրաք ու ծառայության մտան Բաղդադի շիհնա (ոստիկանապետ, կառավարիչ) Մուշահիդ ալ-Դին Բիհրուդի մոտ:

Հին Գ ՀԱՐՅՈՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(23 օգոստոս 1172—11 օգոստոս 1173)

էջ 119

ԼԵՎՈՆԻ ՈՐԳԻ ՄԼԵՂԻՆ՝ ՌՈՒՄԻ ԳԵՄ ՏԱՐԱՆ ԶԱՂԹԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Զուլմադա Ա ամսին (19 դեկտեմբեր—18 հունվար), Հալեբին հարևան լեռնանցքների երկրի տեր հայազգի Լևոնի որդի Մլեհը

(Մալիհ իբն Լայուն) հաղթեց Կ. Պոլսի (Կուսթանթինա) Ռումի զորքին: Բանն այն է, որ հիշյալ Մլեհը ենթակա էր նուր ալ-Դինին, որը նրան ավատական ընդարձակ տիրույթներ (իկթա) էր տվել և միաժամանակ նուր ալ-Դինի ծառայության մեջ էր, ֆրանկների դեմ նրա պատերազմների կազմակերպիչն ու ընկերակիցը: [Նուր ալ-Դինի] այս վերաբերմունքը հետևանք էր խելացիության: Երբ նուր ալ-Դինին ասացին, թե ի՞նչ իմաստ ունի նրան ծառայության ընդունելը և Ասորիքում տիրույթներ շնորհելը, նա պատասխանեց՝ նրան օգտագործում եմ իր կրոնի (միլատ)³⁰⁴ մարդկանց դեմ պայքարելու համար և այդ միջոցով իմ զինվորների մի մասը ազատում եմ դրացի երկրների վրա հարձակվելու [պարտականությունից]: Սակայն Մլեհն (Մալիհ)³⁰⁵ էլ իր հերթին հենվում էր նուր ալ-Դինի վրա դրացի հայերի և հոռոմների դեմ [պայքարելու համար]: Ադանա, Մամեստիա (Մասիսա) և Տարսոն (Թարսուս) քաղաքները Կ. Պոլսի տիրոջ՝ Ռումի թագավորի ձեռքում էին, իսկ Մլեհը վերցրեց նրանից, որովհետև դրանք իր երկրին հարևան էին: Ռումի թագավորը մեծ զորք ուղարկեց նրա դեմ, (հրամանատար) նշանակելով իրեն ազգական մի քանի հայտնի պատրիկներին: Մլեհը նուր ալ-Դինի զորքերի հետ նրանց դեմ դուրս եկավ պատերազմի և համառ կռից հետո հոռոմները պարտվեցին, շատերն սպանվեցին ու գերի ընկան: Մլեհի ուժն ավելացավ, իսկ հոռոմները իրենց հույսը կտրեցին այդ երկրից: Մլեհը նուր ալ-Դինին ուղարկեց իր ավարի զգալի մասը և երեսուն հոգի [հոռոմների] նշանավոր ու երևելի մարդկանցից: Նուր ալ-Դինը սրա մի մասը ուղարկեց ալ-Մուստադի Բիամր-Իլլահ խալիֆային և գրեց նրան, հպարտանալով ձեռք բերված հաղթանակով [որպես իրենը ներկայացնելով], քանի որ իր զինվորներն էլ էին այն իրագործել:

էջ 120

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԿԻԼԻՉ ԱՐՍՆԱՆԻ ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ ՀԱՐՉԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Զանգին շարժվեց դեպի Իզդ ալ-Դին Կիլիջ Արսլան իբն Մասուդ իբն Կիլիջ Արսլանի թագավորությունը, որի մեջ են Մալաթիա, Սերաստիա (Սիվաս), Ակսարա և այլ վայրեր, պատերազմելով չրավելու նպատակով:
Բանն այն էր, որ Կիլիջ Արսլանը հարձակվել էր Մալաթիայի ու Սերաստիայի տեր Զուլ-Նուն իբն Գանիշմանդի վրա, գրավել նրա երկիրը և բռնել նրան՝ թողնելով վտարված ու միայնակ վիճակում: Սա եկավ ասպատանեց նուր ալ-Դինին և օգնություն խնդրեց նրանից: Նուր ալ-Դինը հյուրընկալեց նրան, լավ վերաբերվեց, արքայավայել պատիվներ

ցույց տալով, օժանդակութիւն ու օգնութիւն խոստացաւ՝ նրա իշխանութիւնը վերականգնելու համար: Ապա նա լուր ուղարկեց Կիլիշ Արսլանին միջնորդելով, որ վերադարձնի [Իբն Դանիշմանդի] թագավորութիւնը, բայց նուր ալ-Դինը պատասխան չտացաւ և շարժվեց նրա դեմ: Նա սկսեց Քեսունի, Բահասնիի, Մարաշի ու Մարդուբանի և նրանց միջև ընկած վայրերի նվաճումով: Մարաշը գրավեց Զու-լ-Կադա ամսի սկզբին, իսկ ապա մնացածը:

Դրանից հետո իր զորքի մի մասը ուղարկեց Սերաստիա (Սիվաս), որը նվաճեց: Երբ նուր ալ-Դինը այդ երկիրն էր մտել, Կիլիշ Արսլանը Ասորիք տանող ճանապարհներինց ետ քաշվելով, գնացել էր իր երկրի միջին մասը և այնտեղից նամակ ուղարկել նուր ալ-Դինին՝ սիրաշահելով ու հաշտութիւն խնդրելով: Նուր ալ-Դինը կանգ առավ և հանուն այս խնդրի առանց պատերազմի կարգավորմանը, հրաժարվեց իր նպատակից: Այդ ժամանակ անհանգստացնող լուրեր եկան ֆրանկների կողմից և նա համաձայնեց հաշտութիւն կնքել՝ պայմանով, որ [Կիլիշ Արսլանը] օգնական զորք տար պատերազմի համար: Նա (նուր ալ-Դինը) ասաց նրան՝ դու դրացի ես հուսմաններին և շնո հարձակվում դրանց վրա, մինչդեռ քո ձեռքում է գտնվում իսլամի երկրի մի ընդարձակ մասը, ուստի պետք է ինձ հետ մասնակցես այս արշավանքին: Վերջինս ընդառաջեց նրան, իսկ Սերաստիան մնաց նուր ալ-Դինի տեղակալների ձեռքում որպէս Զու-լ-Նունին ենթակա [քաղաք] և զորքը նույնպէս մնաց Զու-լ-Նունի ժառանգութեան մեջ, մինչև նուր ալ-Դինի մահը: Դրանից հետո [նուր ալ-Դինի] զորքը ետ դարձավ և Կիլիշ Արսլանը նորից գալով տիրացավ [Սերաստիային] և նրա որդիների ձեռքում մնում է մինչև օրս՝ վեց հարյուր քսան երկու թվականը (1225):

Երբ նուր ալ-Դինն այս արշավանքից վերադարձավ, Բաղդադից նրա մոտ եկավ Քամալ ալ-Դին Աբու-լ-Ֆադլ Մուհամմադ իբն Արդալլահ իբն ալ-Շահրդուրիի դեսպանը, բերելով խալիֆայի հրովարտակը՝ [նրան պարգևելու] Մոսուլը, Ջազիրան, Արբելան (Իրբիլ), Խլաթը (Խիլաթ), Ասորիքը, Կիլիշ Արսլանի երկիրը և Եգիպտոսը:

էջ 121—122

ՏԱՐԻՆԻ ԳԵՊԵՆԻ ՄԱՍԻՆ

Այս տարում [թուրքմենները] ասպատակեցին Համադանի գավառները, կողոպտեցին Դինավարը, կանանց գերեվարեցին, իսկ Ելթկուզը (Իլդիզիզ), որն այդ ժամանակ նախճավանում (Նախջուան) էր իր զորքով, շտապ հարձակվեց:

Այդ տարում նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Զանգին դեսպան ուղարկեց խալիֆայի մոտ: Սա տանում էր մի նամակ, որի մեջ [նուր ալ-Դինը] հիշատակում էր իր ժառանգութիւնները [արքունի] դիվանին, իր մղած կռնական պայքարը (չիհադ) անհավատների դեմ և նրանց քաղաքների քանդումը, խնդրելով, որ իր իշխանութիւնը հաստատվի իր ձեռքում եղած երկրների՝ Եգիպտոսի, Ասորիքի, Ջազիրայի, Մոսուլի և իրեն ենթակա Դիար Բաքրի վրա, ինչպէս նաև այս բոլորին դրացի Խլաթի ու Կիլիշ Արսլանի երկրի նկատմամբ: Խնդրում էր, որ իրեն տրվեն նաև իր հոր Զանգիի ստացած պարգևական տիրույթները Իրաքի Սավադում (սևահող):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈՒՆԱՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(19 հունիս 1178—7 հունիս 1179)

էջ 145

ԹԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՄԱՃԱՐԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում անձրևները բոլորովին դադարել էին ամբողջ Ասորիքում, Ջազիրայում, Իրաքում, Դիար Բաքրում, Մոսուլում, Ջիրալում, Խլաթում և այլ վայրերում. տիրեց թանկութիւնը և դա ընդհանուր էր բոլոր երկրներում:

Մարդիկ աղոթքով անձրև հայցեցին, սակայն անձրև չտեղաց, սնունդ չէր ճարվում և մարդիկ մեռնելներ էին ուտում: Այսպէս տեղ մինչև [հինգ հարյուր] յոթանասունհինգ թվականի վերջը: Ապա սկսեց նաև ուժեղ և ընդհանուր համաճարակ ու շատերը մահացան: Հիվանդութիւնը հիմնականում մեկ տեսակ էր՝ ուղեղապատակի բորբոքում (մենինգիտ, սիրսամ) և մարդիկ չէին հասցնում մեռնելները թաղել: Որոշ երկրներ ավելի վատ վիճակում էին, քան մյուսները:

Ապա ալլահը ողորմեց իր ժառանգներին, երկրներին ու անասուններին անձրևներ ուղարկեց ու գնբը իջեցրեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈՒՆԱՍՈՒՆԶԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(8 հունիս 1179—27 մայիս 1180)

էջ 148

ԱՂ-ՄՈՒՍԱԳԻ ԲԻԱՄՐ ԻՂԱՇԻ ՄԱՇԸ ԵՎ ԱՂ-ՆԱՍԻՐ ԼԻԳԻՆ ԻՂԱՇԻ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒՆՅՈՒՆԸ

Այդ տարում Զու-լ-Կադա ամսին (դեկտեմբեր) վախճանվեց իմամ (խալիֆա) ալ-Մուստադի Բիամր-Իլլահը, այսինքն՝ հավատացելուց իշ-

խան Աբու Մուհամմադ Հասան իբն Յուսուֆ ալ-Մուստանջիդը: Նրա մայրը հայազգի ստրկուհի էր (ուժ վալադ), որը կոչվում էր Ղադղա (Թարմ, Նուրբ):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(28 մայիս 1180—16 մայիս 1181)

էջ 151

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՀԱՅԱՋԳԻ ԼԵՎՈՆԻ ՈՐԴՈՒ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սալահ ալ-Դինը հարձակվեց հայազգի Լևոնի որդու (իբն Լայուն ալ-Արմանի)³⁰⁶ երկիրը, Կիլիզ Արսլանի հետ զորքը վերջացնելուց հետո:

Բանն այն է, որ հայազգի Լևոնի որդին մի խումբ թուրքմենների հրավիրել էր իր երկիրը, դրամական նվերներ տվել ու հրամայել, որ իրենց հոտերը արածացնեն իր երկրում, իսկ իր երկիրը ամրակուռ էր, ամբողջովին ծածկված անառիկ բերդերով և այնտեղ մտնելը դժվար էր, քանզի [չբազմապատկած էր] լեռնանցքներով ու անանցանելի լեռներով: Սակայն հետո նա դավաճանեց նրանց, կանանց գերեվարեց, ունեցվածքը խլեց, իսկ տղամարդկանց՝ տարիքավորներին կոտորելուց հետո, մի մասին գերեվարեց:

Սալահ ալ-Դինը³⁰⁷ իջավ Ասուադ (Սև) գետի մոտ և սկսեց նրա երկիրը ասպատակել: Լևոնի որդին անհանգստացավ լեռան գլխին գտնվող իր մի բերդի համար [վախենալով], որ կգրավվի, ուստի քանդեց ու հրկիզեց այն: Երբ Սալահ ալ-Դինը այդ մասին լսեց, շտապեց նրա մոտ և հասավ նախքան նա կհասցնեք գանձերն ու պարենը տեղափոխել: Նա կողոպտեց, և մահմեդականները ավար վերցրեցին: Լևոնի որդին լուր ուղարկեց, [խոստանալով] ազատ արձակել իր մոտ եղած գերիներին, գերեվարած [կանանց] և վերադարձնել փողերը, պայմանով, որ հեռանալին իր երկրից: Սալահ ալ-Դինը ընդունեց և դրուժյունը կարգավորվեց: Գերիներն արձակվեցին և ունեցվածքը վերադարձվեց, իսկ Սալահ ալ-Դինը այնտեղից հեռացավ Ջումադա Բ ամսին (23 հոկտեմբեր—20 նոյեմբեր):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(7 մայիս 1182—25 ապրիլ 1183)

էջ 157—158

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՄՈՍՈՒԼԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Սալահ ալ-Դինը նվաճեց Մծրինը (Նասիրին), իր մոտ խորհրդակցելու հավաքեց ամիրներին ու: մեծամեծ խորհրդականներին, թե ո՞ր

երկրից սկսի և ո՞րի վրա հարձակվի՝ Մոսուլի՞, Սինջարի՞, թե՞ Ջազիրա տ իբն Ումարի: Նրանց միջև տարակարծություն եղավ: Մուհամմադ ալ-Դին-Քաուբաբի իբն Ջայն ալ-Դինն ասաց՝ պետք է սկսել Մոսուլից, քանի որ դա մեր ձեռքում է և արգելող չկա, իսկ Իզդ ալ-Դինն ու Մուջահիդ ալ-Դինը երբ լսեն մեր գալստյան մասին, կթողնեն այն և կհեռանան լեռնային ամրոցները: Նրա ասածը հաստատեց [Սալահ ալ-Դինի] հորեղբոր Շիրքուհի որդին՝ Նասիր ալ-Դին Մուհամմադը: Սա մեծ նվերներ էր տվել Սալահ ալ-Դինին, որպեսզի Մոսուլը գրավելուց հետո իրեն պարզևի [որպես տիրույթ], իսկ Սալահ ալ-Դինը ընդունել էր, քանի որ համակրում էր նրան: Եվ շարժվեց Սալահ ալ-Դինը դեպի Մոսուլ, իսկ նրա տեք Իզդ ալ-Դինը և տեղակալ Մուջահիդ ալ-Դինը մեծ զորք էին հավաքել Մոսուլում:

Սուրհանդակներ ուղարկվեցին Իզդ ալ-Դինին և Մուջահիդ ալ-Դինին՝ հաշտության համար: Իզդ ալ-Դինը պահանջեց վերադարձնել այն հողերը, որ նրանից գրավել էին, իսկ Սալահ ալ-Դինը պատասխանեց, որ այդ դեպքում պետք է Հալեբը իրեն տրվեր: Իզդ ալ-Դինը և Մուջահիդ ալ-Դինը հրաժարվեցին: Ապա [Սալահ ալ-Դինը] զիջեց և համաձայնեց վերադարձնել իր գրաված հողերը, պայմանով, որ [Մոսուլի տեքը] հրաժարվեր Հալեբի տիրոջը օգնելուց: Սակայն այս ևս չընդունվեց և Իզդ ալ-Դինը ասաց՝ նա իմ եղբայրն է և ունի ինձ հետ դաշնագրեր ու պայմանագրեր, որոնք չեմ կարող խախտել: Սուրհանդակներ ուղարկեցին նաև Ատրպատականի տեք Կիլիզ Արսլանը և Խաթի տեք Շահ Արմանը, նույն այս առթիվ, սակայն գործերը չկարգավորվեցին ու հաշտություն չկայացավ: Երբ Սալահ ալ-Դինը տեսավ, որ Մոսուլում ոչ մի արդյունքի չի հասնում և, բացի նեղությունից ու հոգնությունից, ոչինչ չի ստանում, և որ Սինջարում գտնվող մոսուլական զորքերը իր զորքի ու մարդկանց ճանապարհն են փակում, Մոսուլից այնտեղ դիմեց:

էջ 159

ԻԶԶ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԵՎ ՇԱՀ ԱՐՄԱՆԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարվա Զուլ-Հիջա ամսին (28 մարտ—25 ապրիլ) Մոսուլի տեք Աթաբեկ Իզդ ալ-Դինը և Խաթի տեք Շահ Արմանը միացան Սալահ ալ-Դինի դեմ պայքարի համար:

Բանն այն էր, որ Իզդ ալ-Դինի սուրհանդակները եկել էին Շահ Արմանի մոտ՝ օգնություն և օժանդակություն խնդրելու Սալահ ալ-Դինի դեմ: Շահ Արմանը մի քանի սուրհանդակներ էր ուղարկել Սալահ ալ-Դինին՝ միջնորդելու համար, որ հրաժարվի Մոսուլից և ընդհանրապես Իզդ ալ-Դինին

[հանգիստ թողնի]: Սակայն [Սալահ ալ-Գինը դրական] պատասխան չէր տվել և նույնիսկ կոպտել էր նրան: Վերջին անգամ [Շահ Արմանը] ուղարկեց նրան իր մամուլը Սայֆ ալ-Գին Բաքտամուրին, որը [հետագայում] Շահ Արմանից հետո տիրեց իլաթին: Սա եկավ [Սալահ ալ-Գինի] մոտ, երբ նա պաշարում էր Սինջարը և պահանջեց նրանից, որ թողնի պաշարումը և հեռանա: [Շահ Արմանը] ասել էր, որ նա առաջարկի հեռանալ, այլապես պետք է սպառնար, որ կհարձակվի ու կպատերազմի: Բաքտամուրը այս առաջարկը հաղորդեց [Սալահ ալ-Գինին], բայց սա ձգձգեց պատասխանը, հույս ունենալով, որ շուտով կգրավի [Սինջարը]: Երբ Բաքտամուրը այս տեսավ, հաղորդեց նրան սպառնալի առաջարկը և ղայրացած հեռացավ, շրջառնելով նրա նվիրած զգեստները կամ ընծաները: Նա տեղեկացրեց իր տիրոջը և վախեցրեց, որ վատ կլինի, եթե ինքը անհոգ ու անտարբեր գտնվի Սալահ ալ-Գինի նկատմամբ: Շահ Արմանը շարժվեց իլաթից, որի գրտում իր վրաններն էր խփել և զնաց Մարդին, իսկ սրա տերն էր Կուլթե ալ-Գին իբն Նաջմ ալ-Գին Ալբին, որը Շահ Արմանի քննորդին էր և Իզզ ալ-Գինի քննու որդին ու [միաժամանակ] նրա աները, քանի որ Իզզ ալ-Գինը ամուսնացել էր Կուլթե ալ-Գինի դստեր հետ: Շահ Արմանի հետ եկել էր նաև Բազլեջի (Բազլիս) և Արզանի տեր Գառուլատ Շահը, իսկ Աթաբեկ Իզզ ալ-Գինը Մոսուլից եկավ իր զորքով, առանց բեռների:

Սալահ ալ-Գինը գրավել էր Սինջարը և այնտեղից գնացել Խառան (Հառան) ու ցրել իր զորքերը: Երբ լսեց նրանց միավորման մասին, լուր ուղարկեց իր եղբորորդուն՝ Տակի ալ-Գինին, որը Համայում էր, հրավիրելով նրան: Սա արագ հասավ ու խորհուրդ տվեց հեռանալ, սակայն ուրիշներ զգուշացրին այդ բանից: Իսկ Սալահ ալ-Գինը ցանկություն ունեց հեռանալ և նա գնաց Ռաս Այն: Երբ լսեցին նրա հեռանալը, բաժանվեցին: Շահ Արմանը վերադարձավ իլաթ, պատճառաբանելով, թե ուզում է զորք հավաքել ու նորից գալ, Իզզ ալ-Գինը վերադարձավ Մոսուլ, իսկ Կուլթե ալ-Գինը մնաց Մարդինում: Սալահ ալ-Գինը մի քանի օր կանգ առավ Զաուլամում՝ Մարդինից ոչ հեռու:

Հինգ շարժումի Ռիթ-Սոնի ԹվԱԿԱՆ

(14 ապրիլ 1184—3 ապրիլ 1185)

էջ 166—167

ՄԱՐԳԻՆԻ ՏԻՐՈՋ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ՈՐԳՈՒ ԻՇԵՆԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Մարդինի տեր Կուլթե ալ-Գին Իլզազի իբն Նաջմ ալ-Գին իբն Ալբի իբն Տիմուրտաշ իբն Իլզազի իբն Ուրտուկը, և նրանից

հետ իշխեց որդին՝ Հուսամ ալ-Գին Բուլակ Արսլանը, որը մանուկ էր: Նրա դաստիարակությունը ու իշխանության տնօրինմամբ զբաղվեց նրա հոր մամուլը Նիզամ ալ-Գին ալ-Բուկուլը: Իսկ իլաթի տեր Շահ Արմանը, որը Կուլթե ալ-Գինի մորեղբայրն էր, իշխեց նրա պետության մեջ և ինքն էր, որ նշանակեց ալ-Բուկուլին՝ որդու հետ միասին:

Հինգ շարժումի Ռիթ-Սոնի ԹվԱԿԱՆ

(4 ապրիլ 1185—23 մարտ 1186)

էջ 167—169

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԳԻՆԻ՝ ՄՈՍՈՒԼԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ԵՎ ԱՊԱ ՇԱՀ ԱՐՄԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՀԵՌԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Սալահ ալ-Գին Ցուսուֆ իբն Այյուբը երկրորդ անգամ պաշարեց Մոսուլը:

.....

Այստեղ նա մնաց Ռաբի Բ ամսի (3 հունիս—1 հուլիս) սկզբից մինչև ամսի վերջը: Ապա այնտեղից նա գնաց Նիփրկերտ (Մայլաֆարկին):

Բանն այն էր, որ իլաթի տեր Շահ Արմանը մեռավ Ռաբի Բ ամսի իննին, և մահվան լուրը հասավ նույն ամսի քսանին, իսկ նա (Սալահ ալ-Գինը) որոշեց գնալ ու տիրանալ [նրա երկրին], քանզի Շահ Արմանը չէր թողել ո՛չ որդի, ո՛չ էլ որևէ մեկը իր ընտանիքից, որպեսզի իրենից հետո տիրի երկրին: Նրանից հետո տիրացավ նրա մամուլը, որի անունը Բաքտամուր էր և մականունը՝ Սայֆ ալ-Գին: Սալահ ալ-Գինը խորհրդակցեց իր ամիրներին ու վեզիրներին հետ, որոնք տարբեր կարծիքներ ունեին: Մի մասը համոզում էր, որ մնա ու շարունակի Մոսուլի պաշարումը, իսկ ով որ դեմ էր (Մոսուլի) ամբարեկներին տանը վնաս հասցնելուն, համոզում էր, որ հեռանա, ասելով, թե իլաթի նահանգը ավելի ընդարձակ է և մեծ, անտեր է և իշխող չկա և ահա ինքը կարող էր դառնալ նրա տերը, պահպանել ու պաշտպանել, մասնավաճ, որ եթե տիրեր (իլաթին), սրա (Մոսուլի) գրավման գործը կդյուրանար և այլն: Իսկ (Սալահ ալ-Գինը) տատանվում էր և ահա այնպես պատահեց, որ իլաթի (իլաթ) մի քանի երևելի բնակիչներից ու ամիրներից նամակներ եկան, հրավիրելով նրան քաղաքը գրավելու:

Նա շարժվեց Մոսուլից, իսկ այն նամակները, որ դրել էին, ծուղակ էր և խորամանկություն: Բանն այն է, որ Ատրպատականի, Համադանի և այդ երկրի տեր Շամս ալ-Գին ալ-Բահալվան իբն Իլդիգուլը գալիս էր

այդ երկիրը գրավելու: Դրանից առաջ նա իր աղջկան ամուսնացրել էր Շահ Արմանի հետ, թեկուզ վերջինս մեծահասակ էր, որպեսզի այդ ճանապարհով տիրի հլաթին (Խիլաթ) ու նրա գավառներին: Երբ (հլաթում) լսեցին նրա մերձենալու մասին, գրեցին Սալահ ալ-Դինին, հրավիրելով, որ ստանձնի երկրի իշխանությունը, որպեսզի նրա միջոցով հաղթեն Բահլավանին, իսկ նրան էլ ետ մղեն Բահլավանի միջոցով, և երկիրը իրենց կամար:

Շարժվեց Սալահ ալ-Դինը ու նրա առաջապահ զորքի գլխին էր հորեղորորդին՝ Նասիր ալ-Դին Մուհամմադ իբն Շիրքուհը, Մուզաֆֆար ալ-Դին իբն Զայն ալ-Դինը և ուրիշներ: Նրանք գնացին հլաթ (Խիլաթ), իջան Թուանայի³⁰⁸ մոտ՝ հլաթից ոչ հեռու, և Սալահ ալ-Դինը շարժվեց դեպի Նփրկերտ: Իսկ Բահլավանը գնաց հլաթ (Խիլաթ) և գնում էին սուրհանդակները հլաթի բնակչության ու նրա, ինչպես նաև [հլաթի] ու Սալահ ալ-Դինի միջև: Վերջապես նրանք (հլաթի ժողովուրդը) իրենց գործերը կարգավորեցին Բահլավանի հետ և դարձան նրան կողմնակից ու հպատակության խուժբա տվեցին:

էջ 169

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԵՓՐԿԵՐՏԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Սալահ ալ-Դինը գալիս էր հլաթ, իր ճանապարհը թեքեց դեպի Նփրկերտ, ցանկանալով գրավել այն, քանզի նրա տերը՝ Մարդինի տեր Կուլթ ալ-Դինը, ինչպես հիշեցինք, մահացել էր և իշխում էր նրա մահահասակ որդին: [Այս երկիրը] Շահ Արմանի և նրա զորքի իշխանության տակ էր և երբ վերջինս մահացավ, Սալահ ալ-Դինը ցանկություն ունեցավ գրավել այն:

Երբ տեղ հասավ, տեսավ, որ [քաղաքը] լի է ռազմիկներով և այնտեղ էր հանգուցյալ Կուլթ ալ-Դինի կինը իր աղջիկների հետ, իսկ սա Հիսն [Քալֆայի] տիրոջ՝ Նուր ալ-Դին Մուհամմադի քույրն էր: Սալահ ալ-Դինը պաշարեց այն Զումադա Ա ամսի (31 հուլիս—29 օգոստոս) սկզբին: [Դիմադրող] զորքի հրամանատարն էր մի ամիր, որի անունն էր Բուրունկուշ, իսկ մականունը՝ Ասադ ալ-Դին: Սա քաջարի էր և լավ էր պաշտպանում քաղաքը: Կռիվը սաստկացավ, գործի դրվեցին քարանետ (մանջանիկ) ու խորտակիչ մեքենաներ (առադատ), սակայն Սալահ ալ-Դինը իր նպատակին չհասավ:

Երբ այս տեսավ, հրաժարվեց բռնի ուժից ու պատերազմից և դիմեց խորամանկության: Նամակ ուղարկեց Կուլթ ալ-Դինի կնոջը, որ քաղաքում էր, ասելով, որ Ասադ ալ-Դին Բուրունկուշը համաձայնել է քաղաքը մեզ

հանձնել, իսկ մենք կճանաչենք քեզ որպես եղբորդ՝ Նուր ալ-Դինի, իրավունքների [ժառանգորդ] նրա մահվանից հետո և կուղենանք, որ դու բաժին ունենաս այդ գործում: Իսկ ես քո աղջիկներին կամուսնացնեմ իմ որդիների հետ և, այսպիսով, նփրկերտը և մյուս վայրերը կմնան քո իշխանության տակ: [Միաժամանակ] գրեց Ասադին՝ իմաց տալով, որ եաթունը (քաղաքի տիրուհին) արդեն հակված է մերձենալու սուլթանին (Սալահ ալ-Դինին), իսկ հլաթի [մեծամեծները] գրել են իրեն, թե պատրաստ են հանձնվելու, ուստի լավ մտածիր: Պատահաբար [այդ ժամանակ] հլաթից սուրհանդակ հասավ [տեղեկացնելով], թե պատրաստ են հպատակվելու և հրավիրում էին նրան (Սալահ ալ-Դինին), ինչպես մի ժամանակ արել էին: Սալահ ալ-Դինը հրամայեց սուրհանդակին մտնել Նփրկերտ: Վերջինս ասաց Ասադին՝ դու ո՞ւմ համար ես կուլում, ահա ես եկել եմ հլաթը հանձնելու Սալահ ալ-Դինին: Սրա ուժերը թուլացան և մարդ ուղարկեց [Սալահ ալ-Դինին], առաջարկելով իր կալվածները և հարստությունը: Նա ընդունեց և քաղաքը հանձնվեց Զումադա Ա ամսին (31 հուլիս—29 օգոստոս): Նրա որդիներից մի քանիսը ամուսնացան եաթունի (տիրուհու) մի քանի աղջիկների հետ, իսկ նրան տրվեց Հատտախ ամրոցը, որպեսզի ինքը և մնացած աղջիկները այնտեղ ապրեն:

էջ 170—171

ՋԱԶԻՐՍՅՈՒՄ ԵՎ ՄՈՍՈՒԼՈՒՄ ԹՈՒՐԿՄԵՆՆԵՐԻ ՈՒ ՔՐԴԵՐԻ ԽՈՒՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում խոտվություն սկսեց թուրքմենների ու քրդերի միջև Զազիրայում, Մոսուլում, Դիար Բաքրում, հլաթում, Ասորիքում, Շահրըզուրում և Ատրպատականում: Անհաշիվ մարդ սպանվեց, մի քանի տարի տևեց, ճանապարհները կտրվեցին, մարդկանց ունեցվածքը կողոպտվեց, արյուն հոսեց:

Բանն այն է, որ մի թուրքմեն ամուսնացել էր մի թուրքմեն կնոջ հետ և [իր տան] ճանապարհն անցնում էր Անձևացիքի (Զավազան) քրդերի մի ամրոցի մոտով: Եկան բնակիչները և թուրքմեններից պահանջեցին, որ իրենք ևս [մասնակցեն] հարսանեկան խնջույքին, սակայն սրանք ընդունեցին: Նրանք սկսեցին վիճել և բանը հասավ կովի: Բերդի տերը իջավ և սպանեց փեսային: Սկսվեց խոտվությունը, թուրքմենները կովի ելան և քրդերից մեծ բազմություն կոտորեցին: Ոտքի ելան քրդերը և նրանք ևս թուրքմեններին կոտորեցին: Չարիքը տարածվեց ու շարունակվեց: Վերջապես, Մուշահիդ ալ-Դին Կայմազն իր մոտ հրավիրեց քրդերի ու թուրքմեն-

ների գլխավորներին, հաշտեցրեց, պատվական պատմունճաններ, զգեստներ և այլ բաներ նվիրեց, շատ դրամ պարգևեց: Այսպիսով, վերջ գտավ խոռվությունը և ալլահն ազատեց [երկիրն] այդ շարիքից և վերստին տիրեց վստահությունն ու ապահովությունը:

Հին Գ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(13 մարտ 1187—1 մարտ 1188)

էջ 188

ԽՈՒՈՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱՅԱՏ ԼԵՌԱՆ ՄՈՏ ԵՎ ԻՐՆ ՄՈՒԿԱԳԻԱՄԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս տարում Արաֆատի տոնի օրը սպանվեց Շամս ալ-Դին Մուհամմադ իրն Աբդ ալ-Մալիքը, որը ծանոթ է իբն Մուկադդամ անվամբ և Սալահ ալ-Դինի հայտնի ամիրներին էր:

Նա սպանվեց հետևյալ պարագաներում: Երբ մահմեդականները նվաճեցին Երուսաղեմը (բայտ ալ-Մակդիս), նա Սալահ ալ-Դինից խնդրեց, որ ուխտագնացութուն կազմակերպի Երուսաղեմ:

Նրան թույլատրվեց և այդ տարին ուխտավորներ հավաքվեցին Ասորիքից մեծ բազմությամբ, Իրաքից, Մոսուլից, Ջաղիրայից, Խլաթից, հոսոմների երկրից, Եփրատից և այլ վայրերից, որպեսզի միաժամանակ այցելեն Երուսաղեմ ու Մեքքա:

Իբն Մուկադդամը ուխտագնացության վերակացու նշանակվեց:

Հին Գ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԶՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(2 մարտ 1188—18 փետրվար 1189)

էջ 195

ԲԱՂՐԱՍԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ապա [Սալահ ալ-Դինը] Դարբ Սաքից (Դարբասք) գնաց Բաղրաս բերդը ու պաշարեց: Այն պաշարելու մասին տարբեր կարծիքներ կային իր զորականների մեջ: Ոմանք համաձայն էին, իսկ ոմանք էլ՝ դեմ: [Վերջիններս] ասում էին, թե ամուր բերդ է և անառիկ ամրոց, մոտ է Անտիոքին (Անթաքիա) և տարբերություն չկա, սա կամ Անտիոքը պաշարելու մեջ: [Բոլոր դեպքերում] անհրաժեշտ է, որ զորքերի մեծամասնությունը լինի Անտիոքի դիմաց հսկողի (յազաթ)²⁰⁹ դերում և քանի որ այդպիսին է դրությունը, ապա քիչ կլինի կողոնների թիվը և անկարելի կլինի այնտեղ հասնել: Սակայն աղոթքով ապավինելով բարձրալն ալլահին, [Սալահ ալ-

Դինը] շարժվեց և զորքերի մեծ մասը դարձրեց հսկող (յազաթ)՝ Անտիոքի դիմաց: Նրանք ասպատակում էին շրջակա գավառները, սակայն զուգընթաց էին, վախենալով Անտիոքի բնակիչներից, քանի որ շատ մոտ էր: Սալահ ալ-Դինը մի խումբ ձիավորների հետ կոչում էր (Բաղրաս) ամրոցի առջև: Նա քարանետ մեքենաներ դրեց, սակայն չկարողացավ վնասել, քանի որ [բերդը] շատ բարձր էր: Երբ բերդի գրավումը ուղացավ, գերակշռեց այն տեսակետը, թե գրավելը անկարելի է, և մահմեդականները նեղվեցին իրենց մոտ ջրի պակասութունից: Սակայն Սալահ ալ-Դինը հրամայեց ջրավաղաններ կառուցել ու ջուրը բերել լցնել, և այսպիսով, նրանց գործը թեթևացավ:

Այսպիսին էր դրությունը, երբ ամրոցի դարպասը բացվեց ու դուրս եկավ մի մարդ, որը երաշխավորագիր (աման) էր խնդրում: Նրան ընդառաջեցին և թույլ տրվեց մոտենալ: Նա մոտեցավ ու խնդրեց բերդում գտնվողներին երաշխավորագիր տալ, մինչև որ բերդը հանձնեն այնտեղ եղած ամեն ինչով՝ ըստ Դարբ Սաքի անձնատվության պայմանների: [Սալահ ալ-Դինը] համաձայնեց, իսկ պատգամավորը վերադարձավ, իր հետ տանելով մահմեդական զորոշները, որոնք բարձրացվեցին ամրոցի կատարին: Ներսում եղածները իջան, իսկ մահմեդականները ստանձնեցին բերդը նրանում եղած գանձերով, հարստությամբ ու զենքով: Սալահ ալ-Դինը հրամայեց քանդել [բերդը] և իրոք քանդեցին: Իսկ սա մեծ վնաս էր մահմեդականներին, քանզի Հայոց տեր (Սահիբ ալ-Արման) Լևոնի որդին (իբն Լայուն), որը սահմանակից էր, իր երկրից եկավ, նորոգեց նրա կառուցվածքը, կատարելագործեց և այնտեղ նշանակեց իր զինվորների մի խումբ, որն այնտեղից ասպատակում էր դրացի երկիրը և սրանից շատ տուժեց Հալեբի շրջակայքի ժողովուրդը: Այն մինչև օրս նրանց (հայերի) ձեռքում է:

էջ 195

ՄԱՀՄԵԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ԱՆՏԻՈՔԻ ՏԻՐՈՋ ՄԻՋԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Սալահ ալ-Դինը գրավեց Բաղրասը, որոշեց գնալ Անտիոք ու պաշարել այն: Նրա տեր Բուհեմունդը (Բիմունդ) վախեցավ այդ բանից և [մարդ] ուղարկեց Սալահ ալ-Դինի մոտ ու հաշտություն խնդրեց, խոստանալով իր մոտ եղած բոլոր մահմեդական գերիներին արձակել: Սալահ ալ-Դինը իր մեծամեծների հետ խորհրդակցեց և մեծ մասը խորհուրդ տվեց համաձայնել, որպեսզի զինվորները վերադառնային, հանգստանային ու կարգավորեն իրենց գործերը: Նա համաձայնեց և հաշտություն կնքեց

ութ ամսվա համար, որի սկիզբը Տիշրին Ա (հոկտեմբեր) ամսի³¹⁰ մեկն էր, իսկ վերջը Այլար (մայիս) ամսի վերջին օրը: Նա իր պատգամավորին ուղարկեց Անտիոքի տիրոջ մոտ, որպեսզի նրան երզվել տա և նրա մոտ եղած գերիններին ազատի:

Այդ ժամանակ Անտիոքի տերը ֆրանկների մոտ ամենաբարձր հեղինակություն և ամենամեծ տիրույթներն ուներ: Ֆրանկները Կոմսի (Կոմս) մասվանից հետո նրան էին հանձնել Տրիպոլիսը (Քարաբուլուս) իր բոլոր գավառներով, բացի արդեն ունեցածից, քանզի կոմսը տղա զավակ չունեց, և երբ [Բոհեմոնդին] հանձնեցին Տրիպոլիսը, սա իր ավագ որդուն այնտեղ տեղակալ նշանակեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ

(8 փետրվար 1190—28 հունվար 1191)

էջ 207

ԳԵՐՄԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ՝ ԱՍՈՐԻՔ ՀԱՍՆԵԼՈՒ ԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում գերմանների (ալմանների) թագավորը³¹¹ դուրս եկավ իր երկրից: Սրանք ֆրանկների մի տեսակն են, ամենաբազմամարդը և ամենաուժեղը նրանց մեջ: Նրան (գերմանների թագավորին) հուզում էր մահամեղականների Սուրբ քաղաքը (ալ-Բայտ ալ-Մուկադդաս) գրավելը: Նա հավաքեց իր զորքը, կարիքները ապահովեց և իր երկրից շարժվեց դեպի Կ. Պոլիս (Կուսթանթնիսյա): Ինչպիսի թագավորը սուրհանդակ ուղարկեց Սալահ ալ-Դինին՝ իմաց տալով և նշելով, որ ինքը նրան (գերմանների թագավորին) չի թողնելու, որ իր երկրից անցնի, Բայց երբ գերմանների թագավորը հասավ Կ. Պոլիս, սրա թագավորը չկարողացավ արգելել նրան անցնելու, քանի որ գերմանները մեծ բազմությամբ էին: Սակայն արգելեց նրանց պարեն տալ և թույլ չտվեց, որ իր հպատակներից որևէ մեկը նրանց ուղածը տա:

Սրանք պարենի ու մթերքի մեծ պակաս ունեցան, մինչև որ անցան Կ. Պոլիսի ծոցը և մտան իսլամի երկիրը, որը Կիլիջ Արսլան իրն Մասուդ իրն Կիլիջ Արսլան իրն Կուտուլմիշ իրն Սալուկի թագավորությունն էր: Երբ նրա սահմանը հասան, նրանց դեմ դուրս եկան թուրքմենները և հետապնդում ու կոտորում էին նրանց, հենց որ միայնակ էին գտնում, կողոպտում, ինչքան որ կարող են: Ժամանակը ձմեռ էր և ցուրտը այս երկրում շատ խիստ է լինում, իսկ ձյունը կուտակվում է: Յուրտը, անոթությունը և թուրքմենները կոտորեցին նրանց և թիվը պակասեց (նրանք նվազեցին):

Երբ Իկոնիա (Կոնիա) քաղաքին մերձեցան, նրանց դեմ դուրս եկավ Կուլթը ալ-Դին Մալիքը իրն Կիլիջ Արսլան թագավորը, որ կանգնեցնի նրանց, սակայն չկարողացավ ու վերադարձավ Իկոնիա՝ հոր մոտ: Այս օրերին իր հորը չեղբացրել էր [իշխանությունից], և որդիները տարածվեցին երկրում ու ամեն մեկը մի կողմին տիրացավ: Երբ Կուլթը ալ-Դինը վերադարձավ նրանց (գերմանների) մոտից, վերջիններս նրա ետևից եկան ու հասան Իկոնիա և բանակ դրեցին: Նրանք նվեր ուղարկեցին Կիլիջ Արսլանին և ասացին նրան՝ մենք քո երկիրը չէ, որ եկել ենք և այն չէ, որ ցանկանում ենք, այլ մեր նպատակն է գնալ Սուրբ քաղաքը (ալ-Բայտ ալ-Մուկադդաս): Նրանք խնդրեցին, որ թույլ տա իր հպատակներին, որ դուրս բերեն ինչ որ իրենց պետք է՝ ուտեստեղեն և այլ բաներ: [Կիլիջ Արսլանը] թույլատրեց և նրանք ստացան ինչ որ կամենում էին, կշտացան, պաշար հավաքեցին ու շարժվեցին առաջ: Նրանք պահանջեցին Կուլթը ալ-Դինից, որ իր հպատակներին հրամայի իրենց չհետապնդել, ինչպես նաև իրենց հանձնել որոշ ամիրների՝ որպես պատանդ: Սա վախենալով նրանցից (գերմաններից), հանձնեց քսանից ավելի ամիրների, որոնց ատում էր, և նրանք տարան: Սակայն ավազակները և ուրիշներ շփոթարվեցին նրանց հետապնդելուց ու նեղելուց, իսկ գերմանների թագավորը բռնեց նրանց ու շղթայեց և ոմանք մեռան գերություն մեջ, ոմանք էլ փրկվազնով ազատվեցին:

Առաջ խաղաց գերմանների թագավորը, մինչև որ հասավ Հայոց երկիրը (Բիլադ ալ-Արման), որի տերն էր Լեոնի որդի Ստեփաննի որդի Լեոնը (Լաֆուն իրն Իսթիֆանա իրն Լայուն): Սա պարենավորեց նրանց մրթերքով ու անասնակերով, իր երկրում տեղ տվեց և հպատակություն հայտնեց: Ապա շարժվեցին դեպի Անտիոք և նրանց ճանապարհին կար մի գետ, որի մոտ իջան նրանք: Թագավորը մտավ գետը լողանալու և խեղդվեց այնպիսի տեղում, ուր ջուրը մաքուր մեջքին չի հասնի և ալլահը ազատեց (մեզ) նրա շարիքից:

Նրա մոտ էր որդին, որը դարձավ թագավոր և քայլեց դեպի Անտիոք³¹²: Նրան ընկերակցողները այլևս չէին ենթարկվում: Ոմանք նախընտրեցին վերադառնալ իրենց երկիրը և թողեցին նրան (թագավորին), ոմանք կամեցան նրա եղբորը թագավորեցնել և նույնպես վերադարձան, իսկ ովքեր, որ նրան կողմնակից էին, եկան միասին և նրանց թիվը քառասուն հազարից ավելի էր: Սրանց մեջ համաձայնակ ու մահ տարածվեց և երբ նրանք Անտիոք հասան, կարծես գերեզմանից դուրս եկած լինեին: Անտիոքի տերը նեղվեց նրանցից և հեշտացրեց նրանց երթը դեպի Ակրան (Աքքա) պաշարող ֆրանկների մոտ: Նրանք անցան Զաբալա, Լաոդիկե (Լադակիսյա) և այլ վայրերից, որոնք մահամեղականները գրավել էին: Նրանց դեմ դուրս եկան Հալեբի և այլ վայրերի զորքեր, շատերին գերեցին,

որոնց մեծ մասը մեռավ: նրանք հասան Տրիպոլիս (Քարաբուլուս), մի քանի օր մնացին, սակայն մահացումներն այնքան շատացան, որ միայն մոտավորապես հազար մարդ մնաց: Այս ժողի ճամփով գնացին Ակրա-տում (Աքքա) գտնվող ֆրանկների մոտ: Երբ հասան, իմացան, թե (վերջին-ներս) ինչ փորձանքներից էին անցել ճանապարհին և ինչպիսի տարակար-ծությունների մեջ էին, իրենք էլ վերադարձան իրենց երկիրը, սակայն նրանց նավերը ընկղմվեցին և ոչ ոք չփրկվեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(29 հունվար 1191—17 հունվար 1192)

էջ 212—213

ՏԱԿԻ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԵՓՐԱՏԸ ԱՆՅՆԵԼԸ, ԽԱՌԱՆ ՈՒ ԶԱԶԻՐԱՅԻ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐԻՆ ՏԻՐԱՆԱԼԸ, ԵՐԹԸ ԴԵՊԻ ԽԱՌ ՈՒ ՄԱՀԸ

Այդ տարում՝ Սաֆար ամսին (28 փետրվար—28 մարտ), Տակի ալ-Դինը Ասորիքից գնաց Զազիրայի Խառան (Հառան), Եղեսիա (Ռուհա) քաղաքները, որոնք իր հորեղբայր Սալահ ալ-Դինը Մուզաֆֆար ալ-Դինից առնելուց հետո, պարզեց էր նրան որպես տիրույթ (իկթա), բացի այն տիրույթներից, որ արդեն ուներ Ասորիքում: Նա նրա (Սալահ ալ-Դինի) հետ որոշեց, որ երկիրը ավատ (իկթա) տրվի ռազմիկներին և նրանք իր հետ վերադառնան, որպեսզի նրանց միջոցով կարողանա ճնշել ֆրանկներին: Երբ անցավ Եփրատը և երկրի վիճակը կարգավորվեց, գնաց նիբր-կերտ, որն իրենն էր: Սակայն երբ այնտեղ հասավ, իր մեջ նորից ցանկու-թյուն առաջացավ զրացի երկրները ևս նվաճելու: Նա գնաց Հանի քաղա-քը, որը Դիար Բաքրի մեջ էր, պաշարեց և իր յոթ հարյուր ձիավորներով տիրեց:

Երբ Խալիֆի տեր Սաֆ ալ-Դին Բաքտամուրը լսեց նրա՝ Հանին գրա-վելը, զորք հավաքեց ու գնաց նրա դեմ: Նրա զորքը հասավ շորս հազար ձիավորի: Սակայն երբ ընդհարվեցին, Խալիֆ զորքը չդիմացավ Տակի ալ-Դինի [զորքերին] և փախուստի դիմեց, իսկ Տակի ալ-Դինը հետապնդեց նրան (Խալիֆի տիրոջ) ու մտավ նրա երկիրը: [Մինչ այդ] Բաքտա-մուրը բռնել էր իր տիրոջ՝ Շահ Արմանի վեզիր Մաջդ ալ-Դին իբն Ռաշիկին ու բանտարկել մի բերդում, սակայն երբ պարտվեց, գրեց բերդապահին՝ հրամայելով սպանել իբն Ռաշիկին: Սուրհանդակը հասավ այն ժամանակ, երբ Տակի ալ-Դինը պաշարել էր բերդը: Վերջինս վերցրեց նամակը, տի-րեց բերդին և ազատ արձակեց իբն Ռաշիկին: Այս գնաց Խալիֆ ու պաշա-

րեց, սակայն, բավարար բազմությամբ զորք չունենալով, չկարողացավ իր նպատակին հասնել և դարձավ դեպի Մանազկերտ, որը պաշարեց, բնակիչներին նեղեց ու երկար մնաց: Երբ [բնակիչները] նեղվեցին, նրա-նից մի քանի օր ժամկետ խնդրեցին և նա համաձայնեց: Սակայն Տակի ալ-Դինը հիվանդացավ ու մեռավ նախքան ժամկետի լրանալը՝ երկու օր առաջ, իսկ նրա զորքը ցրվեց: Նրա որդին ու մերձավորները նրան մեռած վիճակում տարան նիբրկերտ, իսկ Բաքտամուրը վերականգնեց իր դիրքը, ուժեղացավ և իշխանությունը կայունացավ, մինչդեռ ոչնչացման սպառ-նալիքի առջև էր: Այս այն պարագան էր, երբ ասվում է «թեթևացում՝ դառնությունից հետո», քանզի իբն Ռաշիկը մահվանից ազատվեց, իսկ Բաքտամուրը գերի ընկնելուց փրկվեց:

էջ 218

ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այտ տարում Ռումի տեր Մուհիզդ ալ-Դին Կայսար Շահ իբն Կիլիջ Արսլանը Ռամադան ամսին (22 սեպտեմբեր—21 հոկտեմբեր) եկավ Սալահ ալ-Դինի մոտ:

Նրա գալստյան պատճառն այն էր, որ հայրը՝ Իզդ ալ-Դին Կիլիջ Արսլանը, իր թագավորությունը որդիների միջև բաժանելիս, այս որդուն տվել էր Մալաթիան, իսկ Կութբ ալ-Դին Մալիբ Շահ որդուն՝ Սեբաստիան: Սակայն Կութբ ալ-Դինը հարձակվել էր հոր վրա, ձերբակալել, խեղազար հայտարարել ու խլել նրա իշխանությունը: Նա [որոշել էր] ստիպել նրան (հորը) վերցնել Մալաթիան իր եղբորից և իրեն հանձնել:

Մուհիզդ ալ-Դինը վախեցած գնաց Սալահ ալ-Դինի մոտ ապավինելով ու ապաստանելով նրան: Սալահ ալ-Դինը նրան պատվեց և ամուսնացրեց իր եղբոր՝ ալ-Մալիբ ալ-Ադիլի, աղջկա հետ: [Այն ժամանակ] Կութբ ալ-Դինը հրաժարվեց իր ծրագրից, իսկ Մուհիզդ ալ-Դինը վերադարձավ Մա-լաթիա Զու-Կադա ամսին (20 նոյեմբեր—19 դեկտեմբեր):

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(18 հունվար 1192—6 հունվար 1193)

էջ 220

ԱՅԳԱԼԻ ԵՎ ԱԳԻԼԻ ԶԱԶԻՐԱ ԳՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հիշել ենք Տակի ալ-Դին Ումար իբն Սալահ ալ-Դինի մահվան և նրա որդու՝ Նասիր ալ-Դին Մուհամմադի՝ Զազիրան գրավելու մասին: Երբ սա գրավեց, լուր ուղարկեց Սալահ ալ-Դինին՝ խնդրելով հաստա-

տել իր իշխանութունը այդ, ինչպես նաև Ասորիքում իր հոր ունեցած երկրամասերի վրա: Սակայն Սալահ ալ-Դինը հարմար շտեպով, որ այդքան երկիր հանձնվի մի տղայի և շքնորունք:

Սա որոշեց այլևս չենթարկվել [Սալահ ալ-Դինին], քանի որ վերջինս զբաղված էր ֆրանկների հետ: Եվ ահա, ալ-Աֆղալ Ալի իբն Սալահ ալ-Դինը խնդրեց իր հորից, որ իրեն, որպես տիրույթ, պարզեի այն, ինչ որ Տակի ալ-Դինը ուներ, բացի Դամասկոսից (Դիմաշկ) և նա (Սալահ ալ-Դինը) ընդառաջեց նրան ու հրամայեց գնալ [իր նոր կալվածները]: Սա իր զորքով եկավ Հալեբ, իսկ Սալահ ալ-Դինը գրեց արևելյան երկրամասերի տերերին, ինչպես Մոսուլի, Սինջարի, Ջազիրայի, Դիար Բաքրի և այլ վայրերի տերերին, հրամայելով զորք տալ իր որդուն՝ Աֆղալին:

Երբ Տակի ալ-Դինի որդին այս բոլորը տեսավ, իմացավ, որ ինքը անզոր է նրանց դիմաց և նամակ գրեց իր հոր հորեղբորը՝ ալ-Մալիք ալ-Ադիլին³¹⁵, խնդրելով շտկել իր հարաբերությունները Սալահ ալ-Դինի հետ: Սա համաձայնեցրեց Սալահ ալ-Դինի հետ, հարաբերությունները բարելավեց և որոշեցին, որ այն, ինչ նրա (Նասիր ալ-Դինի) հորն էր պատկանում Ասորիքում, նրան մնա, իսկ Ջազիրան վերցվի նրանից: Այդպես էլ արվեց: Այսպիսով, Ջազիրան, այսինքն հառանք, Եզեսիան, Սամոսատը, Նփրկերտը և Հանին Սալահ ալ-Դինը տվեց Ադիլին և նրան ուղարկեց Տակի ալ-Դինի որդու մոտ, որպեսզի նրանից ստանա այդ երկիրը, նրան էլ ուղարկի իր մոտ, իսկ Աֆղալին՝ որտեղ հանդիպի, ետ վերադարձնի:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ՈՒԹՍՈՒՆԻՆՆ ԹՎԱԿԱՆ

(7 հունվար—26 դեկտեմբեր 1193)

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՈՒ ՎԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

էջ 225

Նախքան հիվանդանալը նա իր մոտ կանչեց որդուն՝ ալ-Աֆղալ Ալիին և եղբորը ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Աբու Բաքրին և խորհուրդ հարցրեց, թե ինչ անի, ասելով՝ ֆրանկների հետ մեր գործերը վերջացրել ենք և այս կողմերում մեզ զբաղեցնող չկա: Ո՞ր կողմը հարձակվենք: Եղբայրը՝ Ադիլը, խորհուրդ տվեց հարձակվել Խլաթի վրա, քանզի նա խոստացել էր նրան պարգևել, եթե նվաճի: Որդին՝ Աֆղալը, խորհուրդ տվեց հարձակվել Ռումի երկիրը, նրա այն մասը, որ Կիդիլ Արսլանի որդիների ձեռքում է գտնվում, ավելացնելով՝ թեև այդ երկիրը ունի շատ քաղաքներ, զորք, ունեցվածք, այսուհանդերձ դյուրին կնվաճվի: Միաժամանակ ցամաքի կողմից ֆրանկների ճանապարհի վրա է և եթե զրավենք, նրանց թույլ չենք տա միջով անցնել:

Ասաց [Սալահ ալ-Դինը] երկուսդ էլ սխալ եք ու համարձակություններից զուրկ: Ես կգամ նախ հոռոմների երկիրը, իսկ դու, ասաց եղբորը, կվերցնես իմ որդիներից մի քանիսին և իմ զորքի մի մասը ու կգնաս Խլաթ և ես երբ վերջացնեմ գործերս հոռոմների երկրում, կգամ քեզ մոտ և կշարժվենք դեպի Ատրպատական ու կմտնենք Պարսից (Աջամ) երկիրը, ուր մեզ դիմադրող չկա:

Ապա իր եղբորը՝ Ադիլին, հրամայեց գնալ Քարաք (ամրոցը), որն իրեն էր պատկանում և ասաց՝ պատրաստվիր ու սպասիր երթի: Սակայն, երբ վերջինս մեկնեց Քարաք, Սալահ ալ-Դինը հիվանդացավ ու մեռավ:

էջ 228—229

ԽԼԱԹԻ ՏԵՐ ԲԱՔՏԱՄՈՒՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ջոմադա Ա ամսին (5 մայիս—4 հունիս), սպանվեց Սայֆ ալ-Դին Բաքտամուրը՝ Խլաթի տերը: Նրա սպանության և Սալահ ալ-Դինի մահվան միջև երկու ամիս կար: Նա շափազանց ուրախություն ցուցաբերեց Սալահ ալ-Դինի մահվան առթիվ, սակայն ալլահը նրան երկար ապրել չտվեց: Երբ Սալահ ալ-Դինի մահը լսեց, այնչափ ուրախացավ, որ մի գահ պատրաստեց, վրան նստեց և իրեն հռչակեց ալ-Սուլթան ալ-Մուազզամ Սալահ ալ-Դին: Նրա պատվանունն էր Սայֆ ալ-Դին, սակայն փոխելով իրեն անվանեց Աբդ ալ-Ազիզ: Նրա մոտ խանգարում ու շփոթություն առաջացավ և պատրաստվեց գնալ արշավանքի Նփրկերտ (Մայյաֆարիկին), այն պաշարելու նպատակով, սակայն մահը վրա հասավ:

Նրա սպանության պատճառն այն էր, որ Զահիր ալ-Դին Շահ Արմանի մամլուքներից մեկը՝ Հազարդինարին, ուժեղացել էր, շատ կողմնակիցներ ուներ և ամուսնացել էր Բաքտամուրի աղջկա հետ: Եվ ահա նա ցանկացավ իշխանությունը տիրանալ և մարդ ուղարկելով սպանել տվեց նրան: Նրա սպանությունից հետո Խլաթի քաղաքների վրա իշխեց Հազարդինարին:

Բաքտամուրը ողորմած էր խստակյացներին (սուֆի)³¹⁴:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(23 հոկտեմբեր 1199—11 հոկտեմբեր 1200)

էջ 249—250

ԱԼ-ՄԱԼԻԲ ԱԼ-ԱԳԻԼԻ՝ ԵԳԻՊՏՈՍԻՆ ՏԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Եկավ [Սալահ ալ-Դինի եղբայր] Ադիլը և պաշարեց Կահիրեն (ալ-Կահիրա), իսկ [Սալահ ալ-Դինի որդի] Աֆղալը հավաքեց ամիրներին ու

խորհրդակցեց, բայց տեսնելով նրանց թուլութիւնը, դեսպան ուղարկեց իր հորեղբորը, հաշտութիւն կնքելու և երկիրը (Եգիպտոս) նրան հանձնելու համար, փոխարենը տիրույթներ պահանջելով: Նա պահանջեց Դամասկոսը, սակայն պատասխան չստացավ, պահանջեց Խառանն ու Եդեսիան, նույնպես պատասխան չստացավ, ապա պահանջեց Նփրկերտը, Հանին ու Ճապաղ ջուրը (Զարալ ջուր) և հորեղբայրը համաձայնեց ու հաշտութիւն կնքեցին:

Աֆղալը Կահիրեից (Եգիպտոսից) գուրս եկավ և Ռաբի Բ ամսի 18-ի (փետրվար 7) շաբաթ օրվա գիշերը, Ադիլի հետ հանդիպելուց հետո, գնաց Սարխադ [Դամասկոսի մոտ], Ադիլը մտավ Կահիրե նույն Ռաբի Բ ամսի 18-ի շաբաթ օրվա ցերեկը:

Երբ Աֆղալը հասավ Սարխադ, մարդ ուղարկեց վերցնելու համար Նփրկերտը, Հանին ու Ճապաղ ջուրը, սակայն նաջմ ալ-Դին Ալյուբ իրն ալ-Մալիբ ալ-Ադիլը հրաժարվեց հանձնել Նփրկերտը, իսկ մյուսները ավեց:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(12 հոկտեմբեր 1200—30 սեպտեմբեր 1201)

էջ 255

ՌՈՒՔՆ ԱԼ-ԴԻՆԻՒ ՄԱԼԱԹԻԱՆ ԻՐ ԵՂԲՈՐԻՑ [ԽԵԼՆՈՒ] ԵՎ ԿԱՐՆՈ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսին (5 հունիս—5 հուլիս), Ռուքն ալ-Դին Մուլալման իրն Կիլիչ Արսլանը գրավեց Մալաթիա քաղաքը, որն իր եղբոր՝ Մուլղղ ալ-Դին Կայսար Շահին, էր պատկանում: Նա գնաց ու բաղում օրեր պաշարելուց հետո գրավեց և այնտեղից գնաց Կարնո քաղաք (Արգան ալ-Ռում), որը պատկանում էր ալ-Մալիբ իրն Մուհամմադ իրն Սալդուկի տղային: Նրա տոհմը երկար ժամանակ տիրում էր Կարնո քաղաքին: Երբ այնտեղ գնաց ու մոտեցավ, նրա տերը, վստահելով նրան, դուրս եկավ հաշտութիւն կնքելու՝ Ռուքն ալ-Դինի ուղած պայմաններով, սակայն վերջինս ձեռքակալեց նրան, իր մոտ բանտարկեց ու գրավեց երկիրը: Սա վերջինը եղավ իր տոհմի այն մարդկանցից, որոնք իշխեցին [այդ քաղաքում]:

էջ 255

ԱՄԻԴԻ ՏԵՐ ՍՈՒԿՄԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԵՂԲՈՐ՝ ՄԱՀՄՈՒԴԻ, ԹԱԳՍՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Ամիդի և Հիսն Քայֆայի տեր Կութբ ալ-Դին Մուլման իրն Մուհամմադ իրն Կարա Արսլան իրն Դաուդ իրն Մուլմանը: Նա մեռավ ընկնելով պատշգամբից (ջառուսակ), որը նրա Հիսն Քայֆա բերդի դրսում էր: Նա իր եղբորը (Մահմուդին) սաստիկ ատում էր ու խորշում նրանից: Նրան հեռացրել ու տարել էր Հիսն Մանսուր՝ իր տիրույթների ծայրամասում: Նա Ալյաս անունով մի մամլուբի ամուսնացրել էր իր քրոջ հետ, և սաստիկ սիրում էր նրան և իր իշխանութիւն ժառանգորդ էր դարձրել:

Երբ մեռավ, իրենից հետո մի քանի օր իշխեց [մամլուբը] և սկսեց սպառնալ Կութբ ալ-Դինի վեզիրին ու պետութիւն այլ ամիրներին: Սրանք գաղտնի լուր ուղարկեցին եղբորը՝ Մահմուդին, հրավիրելով իրենց մոտ: Նա ջանասիրութեամբ ճանապարհ ընկավ, հասավ Ամիդ, որտեղ իրենից առաջ իր եղբոր մամլուբ Ալյասն էր հասել, սակայն վերջինս շփոթեց դիմադրել: Մահմուդը ստանձնեց ամբողջ երկիրը, իշխեց ու բանտարկեց մամլուբին: Որոշ ժամանակ բանտում մնալուց հետո Ռումի տերը միջնորդեց նրա համար, և սա բանտից արձակվեց ու գնաց Ռում, դառնալով նրա ամիրներից մեկը:

ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐ ԻՆՆՍՈՒՆԻՆԸ ԹՎԱԿԱՆ

(20 սեպտեմբեր 1202 — 9 սեպտեմբեր 1203)

էջ 260

ՎՐԱՅԻՆՆԵՐԻՒ ԳՈՒԻՆՆՑՑՑ ԳՐԱՎԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (բուրջ)³¹⁵ գրավեցին Դուին քաղաքը, որն Ատրոպատականում էր, կողոպտեցին, անկարգութիւններ արեցին, բնակիչներից շատերին կոտորեցին: Սա, ինչպես նաև ամբողջ Ատրպատականը (Աղարբայջան), պատկանում էր ամիր Աբու Բաքր իրն Բահլավանին, որն, ըստ իր սովորութիւն, գիշեր-ցերեկ զբաղված էր խմելով, ո՛չ զգաստանում էր, ո՛չ սթափվում, ո՛չ էլ թագավորութիւն, հպատակների ու շորքի գործերով էր զբաղվում, ամեն ինչ հեռու էր վանել իր սրտից և այնպես էր պահում իրեն, կարծես այդ բոլորը իրեն չէր վերաբերում:

Այդ երկրի (Դուինի շրջակայքի) բնակիչները հաճախ էին օգնութիւն
դիմում, նրան տեղեկացնելով վրացիների (քուրջ) հարձակվելու ցանկու-
թիւն մասին, բայց կարծես խուլ ժայռի դիմաց էին գոռում:

Երբ այդ տարում վրացիք (քուրջ) Դուին քաղաքը պաշարեցին, մի
խումբ մարդիկ օգնութիւն խնդրելու գնացին, սակայն նա օգնութիւն
չցուցաբերեց: Ամիրների մի մասը զգուշացրեց, թե նրա անտարբերու-
թիւնը, անփութութիւնը և իր ասածի վրա համարելը վատ վախճան
կունենան, սակայն չլսեց նրանց:

Երբ այս վիճակը երկարեց, մարդիկ թուլացան և շփմացան, իսկ
վրացիք (քուրջ) սրով նվաճեցին [երկիրը] և արեցին այն, ինչ որ վերևում
հիշեցինք: Ապա, երբ վիճակը կայունացավ, վրացիք (քուրջ) բնակիչների
մնացորդի հետ լավ վերաբերվեցին: Թող ալլահը հսկի մահմեդականներին
և նրանց ուժ տա պաշտպանելու սահմանային ամրութիւնները (սուղուր),
որոնք պաշտպանութիւն կարիք ունեն, մանավանդ այս երկիրը: Հիրավի
մենք ալլահին ենք պատկանում և նրա մոտ էլ կվերադառնանք: Այն, ինչ
արել էին վրացիք (քուրջ) Դուինի ժողովրդին՝ սպանութիւն, գերեվարու-
թիւն և այլ շարագործութիւններ, ապա այդ մասին միայն լսելիս մար-
դու մարմինը կզոզա:

ՎԵՑ ՀԱՐՑՈՒՐ ՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(29 օգոստոս 1204—17 օգոստոս 1205)

էջ 268

ԱՄԻԳԻ ՏԻՐՈՋ՝ ԽԱՐԲԵՐԴԸ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ՈՒ ՎԵՐԱԳԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Խարբերդը (խարտբիրտ, խարտաբիրտ) Իմադ ալ-Դին իրն Կարա Արս-
լանին էր պատկանում: Նրա մահվանից հետո տիրեց որդին՝ Նիզամ ալ-
Դին Արու Բաքըրը, որն ապավինեց [Ռումի տեր] Ռուբն ալ-Դին իրն Կիլիզ
Արսլանի [հովանավորութիւնը], իսկ նրանից հետո եղբորը՝ Ղիյաս ալ-
Դինին, որպեսզի պաշտպանվի իր հորեղբորորդուց՝ Նասիր ալ-Դին Մահ-
մուդ իբն Մուհամմադ իրն Կարա Արսլանից և իրոք պաշտպանվեց:

Ամիրի տերը ապավինել էր ալ-Մալիք ալ-Աղիլի հովանավորութիւնը
և հպատակ էր նրան: Վերջինս եկավ իր որդու՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի,
հետ Մոսուլի տիրոջ կովին մասնակցելու, այն պայմանով, որ սա զորք
ուղարկի խարբերդը գրավելու: Նա [խարբերդը] գրավելու ցանկութիւն
էր ունեցել Ռուբն ալ-Դինի մահվանից հետո:

Երբ այս տարին հասավ, պահանջեց այն, որ որոշված էր: Նրա հետ
գնացին ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը և Զազիրայի զորքերը՝ Սինջարից, Զա-

զիրատ իբն Ումարից, Մոսուլից և այլ վայրերից: Նրանք պաշարեցին
[բերդը] Շաբան ամսին (24 մարտ—22 ապրիլ), իսկ Ռամադանին
(22 ապրիլ—22 մայիս) գրավեցին նրա արվարձանը (ուբադ)³¹⁷: Նրա
տերը միացել էր Ղիյաս ալ-Դինին, երբ վերջինս Ռումի երկրի տերն էր
դարձել, հպատակ դառնալով նրան, ուստի, երբ Ամիրի տերը պաշարեց
խարբերդը, նրա տերը դիմեց Ղիյաս ալ-Դինին՝ օգնական զորք խնդրելով,
որ հեռացնի [թշնամուն]: Սա մեծ զորք պատրաստեց՝ վեց հազար ձիա-
վորից բաղկացած և ուղարկեց Սամոսատի (Սումայասթ) տիրոջ՝ ալ-Մա-
լիք ալ-Աֆղալի հետ: Երբ զորքը Մալաթիա հասավ, Ամիրի տերը և նրա
ընկերակիցները խարբերդից հեռացան, իջան դաշտը, պաշարեցին այն
լիճը, որը կոչվում էր Սահնինի լիճ, ուր երկու բերդ կար՝ մեկը Ամիրի
տիրոջը, իսկ մյուսը՝ խարբերդի տիրոջը: Սա պաշարեց ու գրավեց Զուլ-
Հիջլա ամսի երկուսին (21 հուլիս): Խարբերդի տերը Ռումի զորքերով ե-
կավ դեպի խարբերդի կողմերը, Ամիրի տերը հեռացավ լիճից, ամրացրեց
իր գրաված բերդը, սակայն հիվանդութիւն պատճառով նահանջեց մեկ
օրվա ճանապարհ (մարհալա) ու կանգ առավ: Սուրհանդակների միջոցով
Ռումի զորքը պահանջում էր վերադարձնել լիճը, իսկ Ամիրի տերը հրա-
ժարվում էր: Երբ խնդիրը երկարեց, բերդը մնաց Ամիրի տիրոջ ձեռքում և
երկու զորքերը բաժանվեցին ու ամեն մեկը վերադարձավ իր երկիրը:

էջ 269

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ՝ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ԱՍՊԱՏԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) Ատրպատականի կողմից արշավեցին
Իսլամի երկիրը, բռնութիւններ ու ավերածութիւն գործելով, կողոպտե-
լով ու գերեվարելով, ապա ներխուժեցին Խալթի գավառը, որը Հայաս-
տանում էր, երկրի խորքերը մտան, մինչև որ հասան Մանազկերտ: Մահ-
մեդականներից ոչ ոք կովի դուրս չեկավ նրանց դեմ և նրանք տարածվե-
ցին երկրում, կողոպտելով, գերեվարելով և ինչքան առաջ էին գնում,
մահմեդական զորքերը այնքան նահանջում էին: Ապա նրանք ետ դարձան:
Թող ալլահը հոգ տանի Իսլամի երկրին ու ժողովրդին, ուժ տա նրա պաշտ-
պաններին, պահպանի սահմանային ամրութիւններն ու հարվածի թշնա-
միններին:

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) հարձակվեցին Խալթի երկիրը, հասան
Արճեշ (Արշիշ) ու նրա գավառները կողոպտեցին, գերեվարեցին, ավերե-
ցին երկրն ու գնացին Խալթ գավառում գտնվող ալ-Տին բերդը, որը
Կարնո քաղաքին (Արդան ալ-Ռում) մերձավոր էր: Խալթի տերը հավաքեց
իր զորքը և դիմեց Թուղրիլ Շահին՝ Արդանի տիրոջ Կիլիզ Արսլանի որդուն,

օգնութեան կանչելով նրան վրացիների (քուրջ) դեմ: Սա իր ամբողջ զորքըն ուղարկեց և նրանք [բոլորը] եկան վրացիների (քուրջ) դեմ, բախվեցին նրանց հետ, կռվեցին և վրացիք (քուրջ) պարտվեցին: Սպանվեց փոքր Զաքարեն (Զաքարի)³¹⁸, որը նրանց գլխավոր առաջնորդներից էր և վրացիների այս զորքի առաջնորդն ու հրամանատարը: Մահմեդականները տիրացան նրանց ունեցվածքին, դենքերին, ձիերին և այլ բաներին, նրանցից մեծ բազմութուն կոտորելով ու գերեզմարելով: Ապա նա [Խյաթի տերը] վերադարձավ իր երկիրը:

ՎԵՑ ՀԱՐՑՈՒՐ ԵՐԿՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(18 օգոստոս 1205—7 օգոստոս 1206)

Էջ 282

ՄԱՐԱՎԱՅԻ ՏԻՐՈՋ ՈՒ ԱՐԲԵԼԱՅԻ ՏԻՐՈՋ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՎՐԱ

Այդ տարում Մարաղայի տերը՝ Ալա ալ-Դինը, համաձայնեց Արբելայի (Իրբիլ) տեր Մուզաֆֆար ալ-Դին Բաբարիի հետ, որպեսզի հարձակվեն Ատրպատականի վրա ու գրավեն այն նրա տիրոջ՝ Աբու Բաբր իբն իբն ալ-Բահլավանի, ձեռքից, որը գիշեր-ցերեկ զբաղված էր հարբեցողութեամբ, թողել էր պետական գործերը, զորքի ու հպատակների հսկողութունը:

Արբելայի (Իրբիլ) տերը եկավ Մարաղա ու միանալով նրա տիրոջ՝ Ալա ալ-Դինի հետ, գնացին Դավրեժի (Տաբրիզի) կողմը: Երբ նրա տեր Աբու Բաբրը իմացավ, լուր ուղարկեց Զաքարի, Համադանի, Իսֆահանի ու Ռայիի և դրանց միջև ընկած երկրների տիրոջը՝ Իտղամիշին, որն իր հոր՝ Բահլավանի մամուլքներից էր, Աբու Բաբրին հպատակ, սակայն [ըստ էության] դարձել էր երկրի տերը և հաշվի չէր նստում Աբու Բաբրի հետ: Ահա սրան լուր ուղարկեց Աբու Բաբրը, օգնութեան կանչելով և դրութունը բացատրելով, իսկ վերջինս այն ժամանակ Իսմաիլիների³¹⁹ (Իսմաիլիյա) քաղաքում էր: Երբ լուրը հասավ, մեծ զորքով եկավ ու հասնելով լուր ուղարկեց Արբելայի (Իրբիլի) տիրոջը, ասելով՝ մենք քո մասին լսել էինք, որ սիրում ես գիտութեան մարդկանց ու բարեգործներին և բարյացակամ ես նրանց նկատմամբ: Հետևաբար, քո մասին կարծում էինք, որ բարեգործ ու բարեպաշտ ես: Արդ, տեսնում ենք հակառակը, [քանի որ] դու հարձակվել ես իսլամի երկրի վրա, ուղում ես կոտորել մահմեդականներին, կողոպտել նրանց ունեցվածքը և խոտվություն բարձրացնել: Եթե

այդպիսին ես, ուրեմն դու անխելք ես: Կինելով մի գյուղի տեր, հարձակվում ես մեզ վրա, որ իշխում ենք Խորասանի դուներից մինչև Խլաթ (Խիլաթ) և Արբելա (Իրբիլ): Ենթադրենք, որ սրան (Աբու Բաբրին) պարտութեան մատնեցիր, չգիտե՞ս, որ նա ունի մամուլքներ, որոնցից մեկը ես եմ: Եթե նա ամեն մի գյուղից մի ջոկատ (շիհնա) վերցնի և կամ ամեն մի քաղաքից տասը հոգի, ապա նրա մոտ քո զորքից մի քանի անգամ ավելին կհավաքվի: Քեզ համար ավելի լավ է, որ վերադառնաս քո քաղաքը: Այս ամենը ասում եմ քեզ խնայելու համար:

Այս նամակից հետո նա շարժվեց նրա դեմ և երբ Մուզաֆֆար ալ-Դինը կարգաց ու իմացավ, որ Իտղամիշը առաջ էր շարժվել, որոշեց ետ դառնալ: Սակայն Մարաղայի տերը ամեն կերպ փորձեց նրան տեղում հաստատ պահել, համոզելով, որ զորքն իրեն հանձնի: Վերջինս ասաց նրան՝ նրա բոլոր ամիրները ինձ գրել են, որ հենց հարձակվեմ, իմ կողմը կանցնեն: Սակայն Մուզաֆֆար ալ-Դինը չընդունեց այս խոսքերը, վերադարձավ իր քաղաքը և վախենալով հետապնդումից ընթացավ դժվարանցանելի ճանապարհներով, կիրճերով ու բարձր լեռնանցքներով:

Ապա Աբու Բաբրը և Իտղամիշը գնացին Մարաղա, պաշարեցին և ապա նրա տիրոջ հետ հաշտություն կնքվեց, այն պայմանով, որ նա Աբու Բաբրին հանձնի մի բերդ, որը կովախնձոր էր, իսկ Աբու Բաբրը նրան տվեց Իստավա և Ուրմիա քաղաքները ու հեռացավ:

Էջ 282

ԼԵՎՈՆԻ ՈՐԴՈՒ ՀԱԼԵՐԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ԳԵՄ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում կիրճերի տեր հայազգի Լևոնի որդին (իբն Լայուն ալ-Արմանի) մի քանի անգամ արշավեց Հալեբի նահանգի վրա, կողոպտեց հրկիզեց, գերեց և գերեզմարեց: Հալեբի տեր ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Ղազի իբն Սալահ ալ-Դին Յուսուֆը հավաքեց իր զորքը և այլ թագավորների օգնութեան կանչելով, հավաքեց բազմաթիվ հեծյալ ու հետիոտն [զորք] ու Հալեբից գնաց Լևոնի որդու կողմը: Իսկ Լևոնի որդին իր երկրի մի այնպիսի մասում էր, Հալեբի երկրից այն կողմ, ուր գնալու համար ճանապարհ չկար, քանզի նրա ամբողջ երկիրը գնալու համար չկար այլ ճանապարհ, բացի քարքարոտ լեռներից ու դժվարանցանելի կիրճերից և իրենցից զատ ոչ ոք չէր կարող մտնել: Ճանապարհը անանցանելի էր մանավանդ Հալեբի կողմից:

Չահիրը կանգ առավ Հալեբից հինգ փարսախ հեռավորության վրա: Նա իր զորքի մի մասը առաջապահ նշանակեց մի մեծ ամիրի գլխավոր-

րությամբ, որն իր հոր մամուլներէից էր ու կոչվում էր Մայմուն ալ-Կաս-
րի (պալատային), Եգիպտոսի Ալափի (Ֆաթիմյան) խալիֆաների պալատի
(կասր) անունով, քանզի հայրը նրանցից (Ֆաթիմյաններից) էր ստացել
այդ [մամուլքին]: Զահիրը սննդամթերք և զենք ուղարկեց իր մի բերդը,
որը դրացի էր Լևոնի որդուն և կոչվում էր Դարբ Սաք: Նա լուր ուղարկեց
Մայմունին, որ իր զորքի մի մասը ուղարկի այս ռազմամթերքին ընկե-
րակցելու համար մինչև Դարբ Սաք: Այդպես էլ արեց նա և իր զորքի մեծ
մասն ուղարկեց, իսկ ինքը մնաց փոքր զորամասով: Լուրը հասավ Լևոնի
որդուն, որն շտապ հասավ ու, գտնելով նրան փոքրաթիվ զորքով, կովի
բռնվեց նրա հետ: Երբ կռիվը սաստկացավ, Մայմունը լուր ուղարկեց Զա-
հիրին իմաց տալով այդ մասին, սակայն սա հետու էր նրանից: Պատե-
րազմը երկարեց, իսկ Մայմունը պաշտպանում էր իր անձն ու բռնները
փոքրաթիվ մահմեդականներով մեծաթիվ հայերի դեմ: Մահմեդականները
փախուստի դիմեցին, իսկ թշնամին հաղթեց, կոտորեց ու գերեվարեց:
Մահմեդականները ևս երկարատե կովի ընթացքում սպանեցին հայերի:
Հայերը վերցրեցին մահմեդականների բռնները, ավարի տվին ու տարան:
Ճանապարհին նրանց պատահեցին այն մահմեդականները, որոնք զինա-
մթերքի հետ գնում էին Դարբ Սաք, սակայն չհասկացան ինչ էր կատար-
վել և միայն զգուշանում էին թշնամուց: Թշնամին հարձակվեց նրանց
վրա, սրի քաշեց և կռիվը խիստ սաստկացավ: Այստեղ ևս մահմեդական-
ները փախուստի դիմեցին, իսկ հայերը ավարի հետ միասին վերադարձան
իրենց երկիրը և ամրացան իրենց լեռներում ու բերդերում:

էջ 283

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՎԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) մեծ բազմությամբ ներխուժեցին Խալիֆի
նահանգը Հայաստանում, կողոպտեցին, կոտորեցին մեծ թվով, գերեցին
[զորքը] ու գերեվարեցին [մահմեդական ժողովրդին], տարածվեցին
երկրով մեկ, առանց վախի և Խալիֆի [երկրից] ոչ ոք նրանց դեմ դուրս
չեկավ կանգնեցնելու: Նրանք շարունակեցին կողոպտել, գերեվարել, իսկ
երկիրը մնացել էր անտեր, անպաշտպան, քանզի նրա տերը մանուկ էր,
իսկ իրական կառավարողը իշխանություն չունեի զորքի վրա:

Երբ մարդկանց դժբախտությունը սաստկացավ, ըմբոստացան, սկսե-
ցին իրար դրդել, և այդ նահանգի մահմեդական զորքերը հավաքվեցին:
Նրանց վրա ավելացան նաև բազմաթիվ կամավորներ և բոլորը միասին
վախով լցված գնացին վրացիների (քուրջ) դեմ: Բարեպաշտ սուֆիներից
մեկը երազում տեսավ Շայխ Մուհամմադ ալ-Բուստիին, որը մաքրակրոն

մարդկանցից էր և մեռած, սուֆին ասաց նրան՝ քեզ այստեղ եմ տեսնում,
ասաց նրան՝ եկել եմ մահմեդականներին օգնելու թշնամիների դեմ: Սա
ուրախությամբ զարթնեց և քանի որ Բուստին երևելի տեղ էր գրավում
Խալիֆային աշխարհում, եկավ զորքի հրամանատարի ու [Խալիֆի տի-
րոջ] գործերի կառավարչի մոտ ու պատմեց իր երազը: Սա շատ ուրա-
խացավ և որոշեց անպայման գնալ վրացիների (քուրջ) դեմ: Նա իր զոր-
քով գնաց և մի տեղում կանգ առավ:

Լուրը հասավ վրացիներին (քուրջ), որոնք որոշեցին հանկարծակիի
բերել մահմեդականներին ու հովտից դեպի վեր տեղափոխվեցին, ուր մնա-
ցին, որպեսզի զիջերը հանկարծակի հարձակվեն մահմեդականների վրա:
Մակայն մահմեդականները իմացան և հարձակվեցին վրացիների (քուրջ)
վրա և կիրճի գլուխն ու ելքը բռնեցին, իսկ այդ կիրճը բացի այդ երկու
[անցքից] այլ ճանապարհ չունեի: Երբ վրացիք (քուրջ) այդ տեսան,
հասկացան, որ կորած են և իրենց ձեռքերը թուլացան: Մահմեդականները
համարձակություն ստացան ու նեղեցին նրանց, կովեցին, շատերին կո-
տորեցին ու նույնքան էլ գերեցին: Վրացիներից (քուրջ) միայն քչերին
հաջողվեց փախչել: Այսպիսով, այլաճը մահմեդականներին ազատեց
նրանց շարիքից, մինչդեռ նրանք կործանման էին դատապարտված:

էջ 284

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ռումի տեր Արչաս ալ-Դին խոսքով Շահը հարձակվեց
Տրապիզոնի (Քարաբղուն) վրա ու պաշարեց նրա տիրույթը, որը դուրս էր
եկել նրա հնազանդությունից, նա նեղեց նրան և այսպիսով, կտրվեցին
ճանապարհները Ռումի, ռուսների, զիչաղների (կիֆչակ) և այլ երկրնե-
րից, թե՛ ցամաքից, թե՛ ծովից և ոչ ոք այնտեղից չեկավ Արչաս ալ-Դինի
երկիրը: Մեծ վնաս հասավ մարդկանց, քանզի այդ երկրների հետ առև-
տուր էին անում ու մտնում էին նրանց երկիրը: Գալիս էին վաճառական-
ները [նաև] Ասորիքից, Իրաքից, Մոսուլից, Ջազիրայից և այլ երկրներից:

Մրանցից (վաճառականներից) մի մեծ խումբ հավաքվել էր Սեբաս-
տիայում (Սիվաս), բայց քանի որ ճանապարհը չէր բացվել, մեծ վնաս
կրեցին և բախտավոր էր համարվում նա, ով կարողանում էր գոնե իր
գրամազուխը ազատել:

Այդ տարում Ատրպատականի ու Առանի տեր Աբու Բաքր իբն ալ-
Բահլավանը ամուսնացավ վրաց (քուրջ) թագավորի աղջկա հետ:

Բանն այն էր, որ վրացիք հաճախ էին արշավում նրա երկրի վրա՝
տեսնելով նրա թուլությունը, հարբեցողությունը, խաղամոլությունը ու

նման բաներով տարվելը, թագավորութան գործերը վարելուց և երկիրը պաշտպանելուց հրաժարվելը: Ինքն էլ այդ բանն զգաց, սակայն շունք արժանապատվություն և պատվասիրություն, որպեսզի, զզվելով այդ մոլորություններից, թողնեք այն, ինչ որ վնասակար էր իր համար: Տեսնելով, որ չի կարող երկիրը պաշտպանել [սրով], նա դիմեց penis-ով պաշտպանվելու գաղափարին: Նա նշանվեց ու ամուսնացավ նրանց թագավորի աղջկա հետ, իսկ վրացիք (քուրջ) հրաժարվեցին կողոպտելուց ու ասպատակելուց: Այսպիսով, պատահեց այն դեպքը, որի մասին ասվում է «Իր սուրը պատյան դրեց ու մերկացրեց իր penis-ը»:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(8 օգոստոս 1206—27 հուլիս 1207)

էջ 288

ՂԻՅԱՍ ԱԼ-ԴԻՆ ԲԱՅ ԽՈՒՍՐՈՒԻՒ ԱՆԹԱԼԻԱ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում, Շաբան ամսի երեքին (5 մարտ), Իկոնիայի (Կոնիա) և Ռումի երկրի տեր Ղիյաս ալ-Դին Քայ Խուսարուը³²¹ երաշխավորագրով (աման) գրավեց Անթալիա³²² քաղաքը, որը ծովի ափին էր և պատկանում էր Հոռոմներին:

Բանն այն է, որ այդ թվականից առաջ նա պաշարել էր, երկար մնացել, նրա պարսպի մի քանի աշտարակներ քանդել և մնում էր միայն սրով գրավել այն և ահա նրանում գտնվող Հոռոմները լուր ուղարկեցին մերձակա Կիպրոս (Կուբրուս) կղզու ֆրանկներին, օգնության կանչեցին: Երբ սրանց զորքը հասավ, Ղիյաս ալ-Դինը հուսահատվեց ու հեռացավ: Նա իր զորքի մի մասը թողեց իր և նրանց երկրի միջև գտնվող լեռներում ու հրամայեց նրանց պարենի [ճանապարհը] կտրել: Այսպես շարունակվեց, մինչև որ քաղաքի ժողովուրդը նեղության մեջ ընկավ և երբ նրանց վիճակը ծանրացավ, պահանջեցին ֆրանկներից, որ դուրս գան և ետ մղեն մահմեդականներին, [փրկելով] նրանց ճնշումից: Ֆրանկները կարծեցին, որ Հոռոմները ուզում են այս ձևով իրենց դուրս բերել քաղաքից: Անհամաձայնություն սկսեց նրանց մեջ և ընդհարվեցին: Հոռոմները լուր ուղարկեցին մահմեդականներին, խնդրելով, որ վերցնեն քաղաքը: Սրանք հասան ու նրանց հետ միանալով սկսեցին կռվել ֆրանկների դեմ: Ֆրանկները փախուստի դիմեցին, մտան միջնաբերդը ու պատսպարվեցին:

Մահմեդականները լուր ուղարկեցին, կանչելով Ղիյաս ալ-Դինին, որը գտնվում էր Իկոնիա քաղաքում: Սա մի զորամասի հետ աճապարանք առաջ շարժվեց, հասավ Շաբան ամսի երկուսին, և համաձայնություն կայացավ նրա ու Հոռոմների միջև: Ամսի երեքին նա ստանձնեց քաղա-

քը, պաշարեց միջնաբերդը, ուր ֆրանկներն էին, այն էլ գրավեց և բոլոր ֆրանկներին կոտորեց:

էջ 288

ԽԱԼԻԻ ՏԵՐ ԲԱՔՏԱՄՈՒՐԻ ՈՐԴՈՒ ՀԵՌԱՅՄԱՆ, ԲԱԼԱՆԻ ՏԵՐ ԴԱՌՆԱԼՈՒ, ՄԱՐԴԻՆԻ ՏԻՐՈՋ ԽԱԼԻ ԳՆԱԼՈՒ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Խլաթի (Խիլաթ) զորքը ձեռքակալեց իր տիրոջը՝ Բաքտամուրի որդուն, և տեղ դարձավ Բալբանը (Բալբան)՝ Շահ Արման իբն Մուքամանի մամուլը: Խլաթի ժողովուրդը գրեց նասիր ալ-Դին Ուրտուկ իբն Իլդազի իբն Ալբի Տիմուրտաշ իբն Իլդազի իբն Ուրտուկին՝ հրավիրելով իրենց մոտ:

Բանն այն է, որ Բաքտամուրի որդին դեռ տղա էր ու անփորձ: Նա ձեռքակալել էր Շահ Արմանի մամուլներից ամիր Շուշա ալ-Դին Կուտբուզին, որը նրա աթաբեկն էր ու երկրի կառավարիչը և լավ վերաբերմունք ուներ զինվորների ու հասարակ ժողովրդի նկատմամբ: Երբ սրան սպանեց, զինվորները և հասարակ ժողովուրդը զժգոհեցին, իսկ ինքը (Բաքտամուրի որդին) զբաղված էր հաճույքներով, խաղամոլությամբ, հարքեցողությամբ: Եվ ահա Խլաթի ժողովրդից ու զինվորներից մի խումբ գրեց Մարդինի տիրոջը՝ նասիր ալ-Դինին, հրավիրելով իրենց մոտ: Ներքանք գրեցին հենց նրան և ոչ այլ թագավորների, որովհետև նրա հայրը՝ Խալի ալ-Դին Իլդազին, Շահ Արման իբն Մուքամանի քեռորդին էր: Շահ Արմանը իր կենդանության ժամանակ մարդկանցից հպատակության երզում էր վերցրել նրա համար, քանզի ինքը տղա շունք: Արդ, երբ այս գեղքը պատահեց, հիշեցին այդ երզումը և ասացին՝ հրավիրենք և տեղ դարձնենք, քանի որ Շահ Արմանի ընտանիքից է: Գրեցին ու հրավիրեցին նրան:

Սակայն Շահ Արմանի մամուլներից մեկը, որի անունն էր Բալբան, Բաքտամուրի տղայի նկատմամբ թշնամական դիրք բռնեց և, ըմբոստանալով նրա դեմ, Խլաթից հեռացավ Մանազկերտի երկիրը, տիրացավ նրան, զորք հավաքեց մեծ բազմությամբ ու գնալով Խլաթի դեմ, ուղեց գրավել այն:

Սա զուղաղիպեց Մարդինի տիրոջ զալստյանը, իսկ վերջինս կարծում էր, որ ոչ ոք չի խանգարի իրեն, և քաղաքը կհանձնեն: Սա կանգնեց Խլաթին մոտիկ վայրում մի քանի օր, և Բալբանը նրան [լուր] ուղարկեց, ասելով՝ Խլաթի ժողովուրդը ինձ մեղադրում է, թե ես քեզ համակրում եմ, իսկ նրանք արարներից խորշում են: Լավ կլինի, որ դու մեկ օրվա ճանա-

պարհ ետ գնաս ու սպասես, եթե քաղաքն ստանձնեմ, քեզ կհանձնեմ, քանզի ես չեմ կարող նրան տիրել: Մարդինի տերը այդպես էլ արեց և երբ իւրաքանչեւ հեռացավ, [Բալբանը] լուր ուղարկեց, ասելով՝ վերադարձիր քո երկիրը, ապա թե ոչ կհարձակվեմ քեզ վրա ու կկոտորեմ քեզ և քո ընկերակիցներին: Սա քիչ զորք ուներ, ուստի վերադարձավ Մարդին:

Խառանի ու Զապիրայի տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսա իբն ալ-Ադիլ Աբու Բաքր իբն Ալլուբը, երբ լսեց, որ Մարդինի տերը ուզում է գնալ Խըլաթ, լուր էր ուղարկել նրան, ասելով՝ եթե գնաս Խլաթ, ես էլ քո երկրի վրա կհարձակվեմ, քանզի վախենում էր, որ սա իւրաքանչեւ տիրանալով իրենց վրա գերակշռություն կունենա:

Ուստի, երբ սա իւրաքանչեւ, Աշրաֆը զորք հավաքեց ու դիմեց Մարդին նահանգը, իւրեց նրա [հարկերի] հասույթը ու կանգ առավ Գունայ-սարում, մինչև որ փողերը հավաքի: Այս բանը վերջացնելուց հետո նա վերադարձավ Խառան: Սակայն Մարդինի տիրոջ նման ինքն էլ, ինչպես ասում են, զուրս եկավ երկու կոտոջ գտնելու, սակայն վերադարձավ առանց ականջների:

Բալբանը զորք հավաքեց ու պաշարեց իւրաքանչեւ, նեղեց բնակիչներին: Այնտեղ էր Բաքրամուրի տղան, որը քաղաքում եղած զինվորներին ու հասարակ ժողովրդին հավաքելով զուրս եկավ նրա դեմ: Նրանք ընդհարվեցին և Բալբանը իր հետ եղածներով միասին փախուստի մատնվեց ու վերադարձավ այն վայրերը, որոնք արդեն իր ձեռքում էին, այսինքն՝ Մանազկերտ, Արճեշ և այլ բերդեր: Նա շատ զորք հավաքեց ու կրկին պաշարեց իւրաքանչեւ, նեղեց բնակիչներին և ստիպեց նրանց լքել Բաքրամուրի որդուն, [տարիքով] փոքր լինելու, կառավարման մեջ անփորձության և հաճույքներով ու խաղամոլությամբ զբաղվելու համար: Սրանք բանտարկեցին նրան ամբողջում և լուր ուղարկեցին Բալբանին, երգվել տալով իրենց պայմանները ընդունել և համաձայնեցին քաղաքն ու Բաքրամուրի որդուն [հանձնել նրան]: Սա տիրացավ իւրաքանչեւ իր ընտանիքին, բանտարկեց Բաքրամուրի որդուն այնտեղի մի բերդում, և ամրապնդվեց նրա իշխանությունը: Օրհնչալ լինի նա, որը երբ որևէ բանի հաջողությունը կամենում է, նախադրյալներ է պատրաստում: Դեռ երեկ Շամս ալ-Դին Մուհամմադ իբն Բազլավանը և Սալահ ալ-Դին Յուսուֆը հարձակվել էին, սակայն ոչ մեկը չկարողացավ զրավել, իսկ այժմ այս թույլ մամուլը, որը շուներ ո՛չ զորք, ո՛չ տիրույթներ, ո՛չ ունեցվածք, հեշտությամբ տիրեց:

Ապա նիփրկերտի տեր Նաջմ ալ-Դին Ալլուբ իբն ալ-Ադիլը շարժվեց դեպի իւրաքանչեւ, որի բազմաթիվ բերդեր զրավել էր, ինչպես Մուսայի (Մովսես) բերդն ու քաղաքը: Երբ իւրաքանչեւ մոտեցավ, Բալբանը ան-

զոր ձևացավ նրան դիմադրելու, իսկ սա ոգևորվեց և առաջ խաղաց: Բալբանը նրան ճամփան կտրեց, կովի բռնվեց ու պարտության մատնեց: Սրա ռազմիկներից բերք փրկվեցին, այն էլ վիրավոր վիճակում, իսկ ինքը նիփրկերտ (Մայաֆարիկին) վերադարձավ:

էջ 289

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ՝ ԿԱՐՍ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԹԱԳՈՒՂՈՒ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) դրավեցին Կարս բերդը, որը իւրաքանչեւ գավառներում էր: Նրանք պաշարեցին երկար ժամանակ, նեղեցին բնակիչներին և այդ գավառի մի քանի տարվա հարկը վերցրեցին, իսկ իւրաքանչեւից շեղվեցին շէին օգնում նրանց և շէին ձգտում թեթևացնել նրանց վիճակը: Տեղի կառավարիչը սուրհանդակներ էր ուղարկում օգնություն ու պաշտպանություն խնդրելու վրացիների (քուրջ) դեմ, սակայն ոչ մի պատասխան չէր ստանում: Երբ խնդիրը երկարեց ու տեսավ, որ ոչ ոք չէր օգնում, հաշտություն կնքեց վրաց (քուրջ) հետ՝ [պարտավորվելով] ամբողջ հանձնել և (փոխարենը) նրանցից ստանալ շատ ունեցվածք և փրույթներ (իկթա): Այսպիսով, [Կարսը] դարձավ բազմաստվածյանների³²³ (հեթանոսական) երկիր այն բանից հետո, երբ միաստվածյանների ներկիր էր:

Մենք ալլահինն ենք և նրանն ենք դառնալու. թող ալլահը հաղթություն պարգևի իսլամին ու նրա ժողովրդին, քանզի մեր ժամանակի թագավորները տարվել են իրենց զվարճություններով, խաղամոլությամբ, անիրավությամբ [և մոռացել] սահմանային ամբողջությունները պահպանել, ներկիրը պաշտպանել: Սակայն բարձրալի ալլահը տեսնելով իսլամի պաշտպանների սակավությունը, ինքն ստանձնեց [նրա պաշտպանությունը], նա մահ բերեց վրաց (քուրջ) թագուհուն, որից հետո նրանց միջև տաքակարծություններ սկսվեցին և այդպիսով ալլահը վերջ տվեց նրանց շարագործություններին մինչև տարվա վերջը:

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՉՈՐՄ ԹՎԱԿԱՆ
(28 հուլիս 1207—15 հուլիս 1208)

էջ 296

ՆԱԶՄ ԱԼ-ԴԻՆ ԻԲՆ ԱԼ-ՄԱԼԻՔ ԱԼ-ԱԴԻԼԻ՝ ԽԼԱԹԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ալ-Մալիք ալ-Աուհադ³²⁴ Նաջմ ալ-Դին Ալլուբ իբն ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Աբու Բաքր իբն Ալլուբը զրավեց իւրաքանչեւ քաղաքը:

Բանն այն է, որ նա տիրում էր նփրկերտ քաղաքին՝ հոր կողմից [նշանակված]։ Սակայն, երբ լսեց Բալբանի՝ հլաթը գրավելու մասին, ինչպես հիշեցինք, ինքը գնաց Մուշ քաղաքը պաշարեց ու գրավեց այն, ինչպես նաև հարևան այլ քաղաքներ։ Բալբանի դիրքը չէր ամրացել, որ կարողանար նրան դիմադրել։ Այն (Մուշը) գրավելուց հետո, [նաջմ ալ-Դինը] ցանկացավ հլաթը ևս գրավել և առաջ շարժվեց։ Բալբանը պարտության էր մատնել նրան, ինչպես արդեն հիշել ենք։ Սա վերադարձավ իր երկիրը, զորք հավաքեց, հայրը նույնպես նրան զորք ուղարկեց և [այսբանով] նա հարձակվեց հլաթի վրա։ Նորից Բալբանը ելավ նրա դեմ, ընդհարվեցին ու կռվեցին, Բալբանը պարտվեց, իսկ նաջմ ալ-Դինը գրավեց այդ երկիրը և շատ այլ վայրեր։ Բալբանը մտավ հլաթ և պատըսպարվեց ու դեպպան ուղարկեց Արզան ալ-Ռուսի տեղ Մուշիս ալ-Դին Ռուդրիլ Շահ իբն Կիլիշ Արսլանին՝ օգնության կանչելով նաջմ ալ-Դինի դեմ։ Սա եկավ անձամբ իր զորքով և նրանք միասին պարտության մատնեցին նաջմ ալ-Դինին, պաշարեցին Մուշը և արդեն պետք է գրավեին, երբ իբն Կիլիշ Արսլանը դավաճանեց հլաթի տիրոջը և սպանեց նրան՝ ցանկանալով նրա երկիրը։ Սպանելուց հետո նա գնաց հլաթ, սակայն բնակիչները դիմադրեցին նրան և նա գնաց Մանազկերտ, որի բնակիչները նույնպես ետ մղեցին նրան ու հրաժարվեցին նրան [հնազանդվելուց]։ Երբ տեսավ, որ երկրի ոչ մի մասը չկարողացավ [գրավել], իր երկիրը վերադարձավ։

Այդ ժամանակ հլաթի բնակիչները նաջմ ալ-Դինին լուր ուղարկեցին հրավերելով, որպեսզի իշխանությունը նրան հանձնեն։ Նա եկավ ու տիրեց հլաթին ու նրա գավառներին, բացի մի փոքր մասից։ Դրացի թագավորները չէին ուզում նրա իշխանության հզորացումը, քանզի վախենում էին նրա հորից։ Նրանից վախենում էին նաև վրացիք (քուրջ) և ատում նրան։ Նրանք անընդհատ հարձակումներ էին գործում հլաթի գավառների ու նրա երկրի վրա։ Նաջմ ալ-Դինը մնում էր հլաթում՝ չկարողանալով հեռանալ այնտեղից, իսկ մահմեդականները այդ բանից շատ վնաս կրեցին։ Հլաթի զորքերից մի մաս հեռացավ ու գրավեց Վան ամրոցը, որը մեծագույն և ամենից անառիկ բերդերից էր։ Նրանք (անջատված զորքերը) ըմբոստացան նաջմ ալ-Դինի դեմ։ Նրանց շուրջը զորք հավաքվեց և նրանք գրավեցին Արճեշ (Արջիշ) քաղաքը։

Նաջմ ալ-Դինը լուր ուղարկեց իր հորը՝ ալ-Մալիք ալ-Ադիլին, տեղեկացնելով վիճակը և օգնություն ու զորք խնդրելով։ Սա զորքի հետ ուղարկեց նաև նրա եղբորը՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ իբն ալ-Ադիլին։ Այսպիսով, երկուսը միասին մեծ զորք հավաքեցին ու պաշարեցին Վան ամրոցը, ուր խլաթեցիք (ալ-խիլաթիյա) էին [ամրացել] և համառ կռիվներից հետո սրանք այլևս չկարողացան դիմադրել, հաշտությամբ հանձ-

նեցին ամրոցը և այնտեղից դուրս եկան։ Նաջմ ալ-Դինը գրավեց այն, և ամրապնդվեց նրա իշխանությունը հլաթում ու նրա գավառներում, իսկ եղբայրը՝ ալ-Աշրաֆը վերադարձավ իր երկիրը՝ Խառան (Հառան) և Եդեսիա (Ռուհա)։

Էջ 297

ԽԱՍԹՈՒՄ ԽՈՌՈՎՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻՑ ՇԱՏԵՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ ալ-Մալիք ալ-Աուհադ նաջմ ալ-Դին ալ-Ադիլը գրավեց հլաթն ու նրա գավառները, այնտեղից գնաց Մանազկերտ, որպեսզի այնտեղ ևս կարգ հաստատի և անի ինչ որ անհրաժեշտ էր։ Երբ հլաթից դուրս եկավ, բնակիչներն ըմբոստացան տեղի զորքի դեմ և դուրս բռնեցին։ Նրանք ապստամբեցին, պաշարեցին ամրոցը, որտեղ ալ-Աուհադի մեծազորներն էին և Շահ Արմանի նշանաբանով կոչ արեցին, թեպետև նա վաղուց մեռած էր։ Սրանով ուզում էին ասել, թե պետք է իշխանությունը վերադարձնել [նախկին] տերերին ու նրանց մամուլներին։

Լուրը հասավ ալ-Մալիք ալ-Աուհադին, որը վերադարձավ նրանց մոտ։ Մինչ այդ նա զորք էր ստացել Ջազիրայից, որի շնորհիվ ուժեղացավ ու պաշարեց հլաթը։ Բնակիչների մեջ տարածայնություն կար՝ մի մասը հակվեց նրա կողմը՝ ի հեճուկս ուրիշների։ Նա տիրեց [հլաթին] և բնակիչներից մեծ բազմություն կոտորեց, մեծամեծների մի խումբ գերեց ու տարավ նփրկերտ, ընդ որում ամեն օր մարդ էր ուղարկում ու մի մասին սպանել տալիս և միայն բռնող փրկվեցին։ Այս դեպքից հետո հլաթի բնակչությունը ստորացած վիճակում էր, իսկ երիտասարդների մեջ տարակարծություն կար։ [Նախապես] նրանց ձեռքում էր իշխանությունը և [այժմ] մարդիկ ազատվեցին նրանց շարադործությունից, քանզի մեկին թագավոր էին նշանակում, մյուսին՝ սպանում, իսկ պետությունը հեղինակություն չունեց, որովհետև ամբողջ իշխանությունը նրանց ձեռքում էր։

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(16 հուլիս 1208—5 հուլիս 1209)

Էջ 299

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻՒ ԱՐՃԵՇԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) զորքով մտան հլաթի նահանգը և գլխեցին դեպի Արճեշ քաղաքը, պաշարեցին ու սրով գրավե-

ցին, կողոպտեցին ամբողջ ունեցվածքը, ապրանքները և այլ բաներ: Նրանք ժողովրդին գերեզմանեցին, [քաղաքը] հրկիզեցին և ամբողջովին կործանեցին: Բնակիչներից ոչ ոք չմնաց, այնպես որ դարձավ ամայի «Կարծես դեռ երեկ հարուստ չէր եղել» (Ղուրան, Բ, 261, Ժ, 25): Հայաստանի տեր³²⁵ Նաջմ ալ-Գին Ալյուբը հլաթ քաղաքում էր՝ բազմամարդ զորքով, սակայն որոշ պատճառներով չգնաց վրացիների (քուրջ) դեմ, ինչպես, օրինակ, [վրացիների] շատութունը և իր վախը հլաթի ժողովրդից, որոնց նա շատ կոտորել ու վնաս էր պատճառել: Նա վախենում էր, որ եթե դուրս գա [քաղաքից], այլևս չի կարող վերադառնալ: Եվ քանի որ դուրս չեկավ անհավատների դեմ կռվի, սրանց ոչ ոք չխանգարեց և ապահով վերադարձան իրենց երկիրը:

Այս բոլորը թեև շատ ծանր էր իսլամի ու նրա ժողովրդի համար, այսուհանդերձ չնչին բան է համեմատելով այն պատահածի հետ, որ հիշելու ենք վեց հարյուր տասնչորս (1217—1218) և տասնյոթ (1220—1221) թվականների միջև³²³,

ՎԵՑ ՀԱՐՑՈՒՐ ՏԱՍՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(10 ապրիլ 1217—29 մարտ 1218)

Էջ 317

ՄԱՀՄԵԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՄԻԹԸ ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ՉԵՈՒՔԻՑ ԳՐԱՎԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ ֆրանկները տիրեցին Դամիսթին (Դիմիաթ) ու հաստատվեցին, իրենց ձեռովոր չոկատները սփռեցին բոլոր շրջակա գավառները:

Ալ-Մալիբ ալ-Քամիլը անընդհատ նամակներ էր ուղարկում իր երկու եղբայրներին՝ Դամասկոսի տեր Մուազզամին և Ջադիրայի ու Հայաստանի տեր ալ-Մալիբ ալ-Աշրաֆին և այլոց, խնդրելով օգնություն հասնել ու համոզելով անձամբ ներկայանալ, իսկ եթե հնարավոր չէ, միայն զորք ուղարկել:

ՎԵՑ ՀԱՐՑՈՒՐ ՏԱՍՆՀԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(30 մարտ 1218—18 մարտ 1219)

Էջ 324—325

ՀԱՔՔԱՐԻՅԱՅԻ ԵՎ ԱՆՉԵՎԱՅԻՔԻ ԲԵՐԳԵՐԻ ՎԵՐԱԳՐԱԶՎԵԼԸ ԲԱԳՐ ԱՆ-ԳԻՆԻՆ

Երբ Ջանգին³²⁷ տիրեց Հաքքարիյայի ու Անձևացիքի (Ջավազան) բերդերին, նրա բնակիչներին չվերաբերվեց այնպես, ինչպես նրանք ենթադրում էին, բարեգործություն և ողորմածություն չցուցաբերեց, այլ, ընդ-

հակառակը, նեղեց նրանց: Նրանք [բնակիչները] լսել էին Բաղր ալ-Գինի ու իր զորքի՝ հպատակների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին՝ բարեգործությունը, դրամ չխնայելը, և ցանկանում էին վերադարձնել նրան [երկիրը], սակայն վախը խանգարում էր նրանց՝ նկատի ունենալով անցյալի դեպքերը: Սակայն այժմ դալթանալով նրա (Ջանգիի) գործերից, վեց հարյուր տասնյոթ թվին, Մուհամամ ամսին լուր ուղարկեցին Բաղր ալ-Գինին, առաջարկելով [բերդերը] հանձնել նրան: Նրանից խնդրեցին երդում ու ներում իրենց համար, հիշելով, որ որոշ տիրույթներ իրենցը պետք է լինեին: Նա ընդունեց և լուր ուղարկեց ալ-Մալիբ ալ-Աշրաֆին, թույլտվություն խնդրելով, սակայն սա թույլ չտվեց:

Ջանգին վերադարձավ Աշրաֆի մոտից, մեծ զորք հավաքեց, պաշարեց Իմադիյա բերդը, սակայն արդյունքի չհասավ: Սրանք (բնակիչները) կրկին գրեցին Բաղր ալ-Գինին [բերդերը] հանձնելու մասին: Սա [նորից] գրեց ալ-Մալիբ ալ-Աշրաֆին այդ մասին, նվիրեց ևս մի բերդ, Մծրինը (Նասիբին) և մի գավառ երկու գետերի միջև, որպեսզի թույլ տա, և նա թույլ տվեց: Նա ուղարկեց իր տեղակալներին, որոնք վերցրեցին բերդերը և լավ վերաբերվեցին ժողովրդին: Ջանգին հեռացավ, իսկ Բաղր ալ-Գինը իր խոստումը հարգեց:

Երբ մյուս բերդերի գինվորները այս բանը լսեցին, թե ինչ լավ վերաբերմունքի էին [այդ բերդերը] արժանացել, ցանկացան իրենք ևս հանձնելով: Եկան տեղակալները, և բնակիչները համաձայնվեցին հնազանդվել ու հպատակվել:

Ջարմանալին այն է, որ երբ զորքեր էին եկել Ասորիքից, Ջավիրայի Գիար Բաբրից, հլաթից և այլ վայրերից բերդերը գրավելու համար, չբարոզացան այն վերցնել, իսկ երբ ցրվեցին, իրենք բնակիչները եկան ու խնդրեցին, որ վերցվեն [բերդերը]: Այսպիսով, ամեն ինչ վերջացավ հաշտությամբ, առանց բռնություն:

Էջ 326—327

ԱՆ-ՄԱԼԻԲ ԱՆ-ԱԳԻԼԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ՈՐԳԻՆԵՐԻ ԹԱԳՍՎՈՐԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նրա տարիքը յոթանասունհինգ էր ու մի քանի ամիս, քանզի ծնվել էր հինգ հարյուր քառասուն թվականի Մուհամամ ամսին:

Նա Դամասկոսի (Դիմաշկ) տիրացավ հինգ հարյուր իննսուներկու թվականի Շաբան ամսին՝ [վերցնելով] իր եղբորորդի Աֆգալի ձեռքից, իսկ Եգիպտոսի (Միսր) տիրացավ հինգ հարյուր իննսունվեց թվականի Ռաբի Բ ամսին՝ դարձյալ նրա ձեռքից:

Աղիլն իր կենդանութեան օրոք երկիրը բաժանել էր զավակների միջև, ընդ որում Եգիպտոսը տվել էր ալ-Մալիք ալ-Քամիլ Մուհամմադին, Դամասկոսը (Դիմաշկ), Սուրբ քաղաքը (ալ-Կուդս, Երուսաղեմ), Թաբարիան Լորդանանը (ալ-Ուրդուն), ալ-Քարաքը և այլ հարևան բերդեր՝ իր որդուն՝ Մուսազամ Իսային, Ջալիրայի մի մասը, Նիբկերտը և Նալթը իր զավակներով՝ իր որդուն՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսային, Եդեսիան՝ իր որդուն՝ Շիհաբ ալ-Դին Ղադիրին, իսկ Ջաբար բերդը՝ իր որդուն՝ ալ-Հաֆիզ Արսլան Շահին:

Երբ մեռավ, ամեն մեկը իր հոր տված թագավորության մեջ հաստատվեց և շատ համերաշխ էին: Նրանց միջև վեճ չկար, ինչպես լինում է թագավորների որդիների միջև՝ իրենց հայրերից հետո, այլ մեկ մարդու նման էին, մեկը մյուսին վստահում էր, այնպես որ մեծակ, առանց զորքի մեկը մյուսի մոտ էր գնում անվախորեն, և, բնականաբար, հզորացավ նրանց թագավորությունը, և նրանց գործերը ավելի լավ ընթացան, քան իրենց հոր [ժամանակ]:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄԵՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(19 մարտ 1219—7 մարտ 1220)

Էջ 327—328

ՔԱՅ ՔԱՌԻՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԵՂՐՈՐ՝ ՔԱՅ ԿՈՒԲԱԴԻ, ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մեռավ Իկոնիայի, Ակսարայի, Մալաթիայի և նրանց միջև ընկած Ռումի երկրների տեր ալ-Մալիք ալ-Ղալիք (նվաճող թագավոր) Իզդ ալ-Դին Քայ Քաուս իբն Քայ Նուսրաու իբն Կիլիշ Արսլանը:

Նա իր զորքերը հավաքել էր ու գնացել Մալաթիա՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի երկիրը, արշավելու նպատակով, ըստ այն պայմանավորվածության, որ կար նրա և Ամիդի տեր Նասիր ալ-Դինի ու Արբելայի (Իրբիլ) տեր Մուզաֆֆար ալ-Դինի միջև: Վերջիններս իրենց երկրում նրան էին խուժբա տվել և նրա անունը դրոշմել դրամի վրա: Նրանք որոշել էին հարձակվել ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի և Մոսուլի [տեր] Բադր ալ-Դինի վրա:

Քայ Քաուսը շարժվեց դեպի Մալաթիա, որ խանգարի ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին գնալ Մոսուլ, նրա տիրոջը՝ Բադր ալ-Դինին, օգնելու, այն հույսով, որ գուցե Մուզաֆֆար ալ-Դինը Մոսուլում հաջողության հասնի: Սակայն նա թորախտ ունեւր և երբ հիվանդությունը սաստկացավ, վերադարձավ ու մեռավ:

Նրանից հետո թագավորեց Եղբայրը՝ Քայ Կուբադը, որին բանտարկել

էր Քայ Քաուսը, երբ երկրի տերն էր դարձել: Որոշ մերձավորներ հանձնարարել էին սպանել նրան, սակայն նա այդ բանը չարեց: Երբ նա մեռավ, որդիները, մանկահասակ լինելու պատճառով, հարմար չէին թագավորության և ահա զինվորները [բանտից] դուրս բերեցին Քայ Կուբադին ու թագավորեցրին:

Ասվում է նաև, որ երբ հիվանդությունը սաստկացավ, Քայ Քաուսը բանտից բերել տվեց նրան [Եղբորը] և թագավորությունը նրան կտակեց ու մարդկանց ստիպեց [հավատարմության] երդում տալ:

Երբ սա թագավորեց, նրա դեմ դուրս եկավ հորեղբայրը՝ Կարնո քաղաքի (Արզան ալ-Ռում) տերը: Բացի դրանից, [Քայ Կուբադը] վախենալով նաև իրեն հարևան հոռոմներից, լուր ուղարկեց ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, հաշտություն կնքեց և նրանք բարեկամության, իրար օգնելու պայման դրեցին և խնամիացան: Այսպիսով, Աշրաֆը ազատվեց այդ կողմից եկող շարիքից և զբաղվեց իր ձեռքում եղած [երկրները] բարեկարգելով:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄԵՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆ

(8 մարտ 1220—24 փետրվար 1221)

Էջ 329—330

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ՝³²⁹ ԻՍԼԱՄԻ ԵՐԿԻՐԸ ՄՏՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երկար տարիներ չէի կամենում հիշել այս դեպքերը, սարսափ ու զրգվանք զգալով: Երկար տատանվում էի, և ո՞ւմ համար հեշտ է գրել իսլամի ու մահմեդականների ողբը և ո՞վ կարող է հանգիստ գրել այդ մասին: Ո՛հ, երանի թե մայրս ինձ չծներ և մեռած լինեի նախքան այս (դեպքերը) ու մնայի բոլորից մոռացված:

Սակայն որոշ ընկերներ ինձ համոզեցին գրել այդ մասին, իսկ ես տատանվում էի, սակայն տեսա, որ այդ գործից հրաժարվելն անօգուտ է:

Բանն այն է, որ խոսքը մեծ դեպքի և ահռելի դժբախտության մասին է, որի նմանը օրերն ու գիշերները չեն ծնել: Դա հասավ բոլոր մարդկանց և մասնավորապես մահմեդականներին: Եթե որևէ մեկը ասեր, թե այն օրվանից, որ ալլահը ստեղծել է Ադամին, մինչև օրս աշխարհը նման դժբախտության չի հանդիպել, ճշմարիտ կլիներ, քանզի տարեգրությունները չունեն ոչ մի նման կամ մոտավոր բան:

[Պատմական] գրույցների մեջ որպես մեծ իրադարձություն հիշատակվում է, թե ինչ էր արել Նաբուգոդոնոսորը (Բուխտունուսուր) Իսրայելի որդիներին: Նա կոտորել էր և ավերել Սուրբ քաղաքը (ալ-Բայտ ալ-Մուկադդաս, Երուսաղեմ): Սակայն ինչ էր Սուրբ քաղաքը, համեմա-

տելով այն բանի հետ, որ այդ անիծյալները երկրներ քանդեցին, որոնց ամեն մի քաղաքը Սուրբ քաղաքից մի քանի անգամ մեծ է, իսկ ինչ են Իսրայիլի որդիք այն սպանվածների համեմատությամբ, քանզի մի քաղաքում սպանվածների թիվը ավելի շատ էր, քան Իսրայիլի որդիք: Գուցե մարդկությունը մինչև դարի վախճանը և աշխարհի վերջը այլևս չի տեսնի նման իրադարձություն, բայց եթե միայն Գոգի (Յաջուջ) ու Մագոգի (Մաջուջ) ժամանակ: Նույնիսկ Դաջալը (Նեո, հակաքրիստոս) խնայում է իր հետևորդներին և ոչնչացնում միայն իրեն շտոգներին: Իսկ սրանք (Թաթարները) ոչ ոքի չէին խնայում, կոտորում էին կանանց, տղամարդկանց ու երեխաներին, հղի կանանց որովայնը ձեղքում ու սպանում սաղմը: Ճշմարիտ է, որ մենք այլահին ենք պատկանում և նրան ենք վերադառնալու:

Այս ի՞նչ ազետ էր, որի կայծերը թռան ու տարածվեց շարիքն ամենուրեք և քամուց բշտած ամպի նման լցրեց երկիրը: Չինաստանի (ալ-Սին) կողմից դուրս եկած մարդիկ հասնում են մինչև Թուրքիստան, ինչպես Քաշգար և Բալասաղուն, ապա այնտեղից դեպի Մավարաանահ, ինչպես Սամարկանդ, Բուխարա և այլ վայրեր, տիրում են և նրա ժողովրդին անում այն, ինչ որ հիշելու ենք: Ապա նրանց մի մասը անցնում է հորասան, լրիվ նվաճում, կործանում, կոտորում ու կողոպտում: Անցնում են Ռեյ, Համադան և ալ-Ջաբալ և այնտեղ եղած երկրները մինչև Իրաքի սահմանը, ապա դիմում են Ատրպատական ու Աղվանք (Առանիյ-յա), ավերում ու մեկ տարուց պակաս շրջանում ժողովրդի մեծ մասին կոտորում են, այնպես որ հազվագեպ փրկվում է միայն փախստականը: Սա չլսված բան է:

Ապա, երբ վերջացրին գործը Ատրպատականում և Աղվանքում, զընացին Դարբանդ-Շիրուան, տիրեցին նրա քաղաքներին, բացի այն բերդից, ուր նրանց թագավորն էր: Այնտեղից գնացին Ալանաց (ալ-Լան) երկիրը և ալ-Լաբղ և այնտեղ եղած տարբեր ցեղերին լրիվ կոտորեցին, կողոպտեցին ու ավերեցին [երկիրը], ապա ուղղվեցին դեպի Ղփչաղների (Կիֆչակ) երկիրը, որոնք թուրքերի մեջ ամենաբազմամարդն են, և ում որ հանդիպեցին, կոտորեցին: Մնացածները փախան անտառներն ու լեռների գագաթները, թողնելով իրենց երկիրը, իսկ Թաթարները նվաճեցին: Նրանք այս բանն արեցին ամենակարճ ժամանակում, պարզապես արշավի ժամանակ:

Մի ուրիշ խումբ գնաց Ղազնա և նրա շրջաններն ու դրացի երկրները՝ Հնդկաստան (ալ-Հինդ), Սիբիստան, Քիրման և այնտեղ արեցին նույնը և դեռ ավելի վատ:

Սա նմանը չլսված բան է: Ալեքսանդրը (Իսքանդար), որի համար

պատմիչները ասում են, որ տիրեց ամբողջ աշխարհին, նման արագությամբ չի տիրացել, այլ մոտավորապես տասը տարվա ընթացքում: Նա ոչ ոքի չի սպանել, այլ մարդկանցից պահանջում էր միայն հպատակություն: Սրանք (Թաթարները) մոտավորապես մեկ տարում տիրեցին աշխարհի մեծագույն մասին, ամենալավ, ամենաքաղաքակիրթ, ամենախիտ բնակեցված և ամենակիրթ ժողովուրդ ունեցող երկրներին: Իսկ այն երկրներում, որ նրանք չէին նվաճել, ամեն մարդ վախով էր քնում, սպասում ու հետևում, թե երբ կգան:

Նրանք (Թաթարները) կարիք չունեն պարենի և օգնության, քանզի նրանց հետ են իրենց հոտերը, կովերը, ձիերը և այլ կենդանիներ: Միայն նրանց միսն են ուտում, իսկ իրենց հեծած անասունները սմբակներով դեպին են փորում և ուտում բույսերի արմատները ու չգիտեն գարին: Այս պատճառով, երբ նրանք որևէ տեղ իջևանում են, դրսից որևէ բանի կարիք չեն ունենում:

Ինչ վերաբերում է նրանց կրոնին, ապա նրանք պաշտում են արեգակը իր ծագած ժամանակ: Նրանք ոչ մի բան արգելված չեն համարում և ուտում են բոլոր կենդանիներին, նույնիսկ շներ, խոզեր և այլն: Չգիտեն ամուսնությունը, այլ մեկից ավելի տղամարդիկ կարող են մոտենալ մի կնոջ և, երբ երեխան ծնվում է, չգիտի իր հորը:

Այս ամբողջ ընթացքում իսլամը և մահմեդականները այնպիսի պատուհասների հանդիպեցին, որոնց նմանը ոչ ոքի չի պատահել: Այս Թաթարները, ալլահը նրանց այլանդակի, եկան արևելքից ու գործեցին այն, ինչից լսողը սարսափում է և կկարգաս [ով ընթերցող] մանրամասն բացատրված, եթե ալլահը կամենա:

Նման (ազետ) էր, օրինակ, ֆրանկների, ալլահի անեծքը նրանց վրա, դուրս գալը արևմուտքից դեպի Ասորիք (Շամ) և ապա Եգիպտոս (Միսր), Դամիեթի (Դիմիաթ) ամրությունները զրավելը: Նրանք կամենում էին [ամբողջովին] զրավել Եգիպտոսն ու Ասորիքը, եթե չլինեք ալլահի ողորմածությունը և նրա օժանդակությունը նրանց դեմ: Այս բոլորը մենք հիշել ենք վեց հարյուր տասնչորս թվականի տակ:

Մի [ազետ] էլ այն էր, որ ովքեր այս երկու խմբերից (Թաթարներից ու ֆրանկներից) ազատ են, նրանք էլ իրար դեմ սուր են բարձրացնում և խռովությունը միշտ առկա է: Այս էլ ենք նշել:

Հայցում ենք ալլահից, որ իսլամին ու մահմեդականներին հաղթանակ շնորհի, քանզի այլևս չկա իսլամի պաշտպան, զորավիճ ու պահապան:

Բանն այն է, որ Թաթարները կարողացան այս բոլորն անել, քանզի չկար արգելող և դրա չլինելու պատճառն այն էր, որ Մուհամմադ խորեզմ

Շահը տիրել էր ամբողջ երկրին, սպանելով մյուս թագավորներին և ինքը մենակ մնացել էր երկրի սուլթան (տիրակալ): Երբ նրանցից (թաթարներից) պարտվեց, ոչ ոք չմնաց երկրում, որ կանգնեցնի նրանց ու պաշտպանի երկիրը:

էջ 335—336

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՀԱՍՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ ձմեռը վրա հասավ, թաթարները Համազանում ու Զաբալ նահանգում խիստ ցրտի հանդիպեցին և շատ ձյուն տեսան, ուստի գնացին Ատրպատական: Ծանապարհին գլուզեցում ու փոքր քաղաքներում կոտորեցին ու կողոպտեցին, ինչպես նախապես արել էին [այլ վայրերում] և ավերելով ու վառելով հասան Դավրեժ, ուր կար (իշխում էր) Ատրպատականի տեր Ուլբեք իբն ալ-Բահլավանը: Սա դուրս չեկավ նրանց դեմ, ոչ էլ մտածեց նրանց հետ կովելու մասին, քանզի, ինչպես միշտ, զբաղված էր անվերջ հարբեցողությանը, զիշեր ու ցեբեկ, առանց սթափվելու: Սակայն նա մարդ ուղարկեց ու հաշտության կնքեց՝ դրամ, զգեստներ ու կենդանիներ (գրաստ) խոստանալով և այս բոլորը ուղարկեց: Նրանք հեռացան այնտեղից դեպի ծովի ափերը, քանի որ այնտեղ ցուրտը պակաս էր և ուզում էին ձմեռել, մանավանդ որ այնտեղ արոտավայրեր շատ կային իրենց կենդանիների համար:

Նրանք հասան Մուղան, ապա շեղվեցին դեպի վրաց (քուրջ) երկիրը: Նրանց դեմ ելավ վրացիների (քուրջ) մեծ զորք՝ մոտավորապես տասը հազար ռազմիկ: Կռիվը տեղի ունեցավ և վրացիք փախուստի մատնվեցին, մեծ մասը կոտորվեց: Վրացիք Ատրպատականի տեր Ուլբեքին լուր ուղարկեցին՝ առաջարկելով նրան միասին դիմադրել թաթարներին: Նրանք համաձայնեցին հավաքվել ձմեռն անցնելուց հետո: Լուր ուղարկեցին նաև Խլաթի ու Զաղիրալի տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ իբն ալ-Մալիք ալ-Ադիլին, խնդրելով նրանից համաձայնել իրենց հետ: Նրանք բոլորը կարծում էին, որ թաթարները ձմեռը կհամբերեն մինչև գարուն: Սակայն այդպես չեղավ, այլ [թաթարները] շարժվեցին ու գնացին դեպի վրաց երկիրը: Նրանց միացավ Ուլբեքի մամլուքներից մի թուրք մամլուք, որի անունն էր Ակուշ: Սա հավաքեց այդ երկրի լեռների ու դաշտերի (անապատների) բնակիչներից թուրքմենների ու քրդերի և այլոց: Այսպիսով մեծ բազմություն հավաքվեց: Նա թաթարների հետ թղթակցեց՝ նրանց միանալու նպատակով: Նրանք ընդառաջեցին այդ բանին ու համակրեցին նրան իրենց ցեղային հարազատության պատճառով:

Նրանք հավաքվեցին ու գնացին վրաց (քուրջ) երկիրը թաթարների զորքի առջից: Գրավեցին նրանց բերդերից մեկը, ապա քանդեցին երկիրը, կողոպտեցին ժողովրդին, ունեցվածքը կողոպտեցին, մինչև որ հասան Տիֆլիսի մոտ: Վրացիք հավաքվեցին ու դուրս եկան լրիվ սպառազինությամբ: Սկզբում Ակուշը ընդհարվեց նրանց հետ այն մարդկանցով, որոնց հավաքել էր իր շուրջը: Սաստիկ կռիվ եղավ, որի ընթացքում երկու կողմերն էլ դիմացան և Ակուշի մարդկանցից շատերը սպանվեցին: Վրա հասան թաթարները, երբ վրացիք արդեն հսկել էին կռիվը: Նրանցից շատերը կոտորվեցին ու չդիմացան թաթարների առջև՝ խայտառակ պարտության կրելով և ամեն կողմից սրի մատնվելով: Նրանք անթիվ անհամար կոտորվեցին: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ այդ տարվա Զու-լ-Կադա. ամսին (28 դեկտեմբեր—26 հունվար): Ապա նրանք կողոպտեցին երկրի այն մասերը, որոնք նախապես չէին կողոպտվել:

Այս թաթարների հետ կատարվեց այնպիսի բան, որի նմանը չի եղել ո՛չ հին և ո՛չ էլ նոր ժամանակներում: Մի խումբ մարդիկ դուրս եկան Զինաստանի սահմաններից և մի տարի շանցած նրանց մի մասը հասավ Հայաստան աշխարհը այս կողմից, իսկ Համադանի կողմից հարևան դարձան Իրաքին: Ալլահը վկա, որ մեզանից հետո եկողները շատ ժամանակ անց, երբ կարդան այս դեպքերի մասին գրված տողերը, չեն հավատա, կկասկածեն և իրավունք ունեն [կասկածելու]: Ով կկասկածի, թող կարդա այն, ինչ գրել ենք մենք և բոլոր նրանք, ովքեր հավաքել են պատմական դեպքերը մեր օրերում, մի ժամանակ, երբ բոլորը՝ գիտուն, թե անգետ, լավ գիտեն այս դեպքերը, քանզի դրանք հանրահայտ են:

Թող ալլահը մահմեդականներին և իսլամին պարզեցի այնպիսի մարդիկ, ովքեր կկարողանան պահպանել ու պաշտպանել նրանց: Նրանք (մահմեդականները) նման հզոր թշնամու հետ գործ ունեցան այնպիսի ժամանակ, երբ ունեին մահմեդական թագավորներ, որոնց հետաքրքրությունը իրենց որովայնից ու հաճույքներից այն կողմ չէր անցնում: Մարգարի երևան եկած օրից ի վեր, մինչև այսօր մահմեդականները չեն տեսել այսպիսի ցավ ու նեղություն, ինչպիսին նրանց պատճառեցին այս անհավատ, թշնամի թաթարները: Նրանք ոտք դեբցին Մավարաանահը երկիրը, գրավեցին, ավերեցին, իսկ սա մի ընդարձակ երկիր է: Նրանց մի մասն անցավ գետը (Ամու Դարիա), մտավ Խորասան, գրավեց և այնտեղ արեց նույնը, ապա գրավեց Ռեյը, ալ-Ջաբալ երկիրը, Ատրպատականը: Վերջապես նրանք հասան վրաց (քուրջ) երկիրը և նվաճեցին այն:

Մյուս թշնամին ֆրանկներն են, որոնք իրենց երկրից գալով հայտնվեցին Ռումի երկրի ծայրում՝ հյուսիս արևմտյան կողմում: Նրանք

հասան Եգիպտոս, գրավեցին Դամիեթը (Դամիաթ), ուր և մնացին: Իսկ մահմեդականները չկարողացան նրանց հեռացնել այնտեղից և դուրս մղել: Եգիպտոսի մնացած մասերը նույնպես վտանգի տակ են:

Մահմեդականների համար ամենասարսափելին այն է, որ նրանց սուլթան Խորեզմ (Խուրիզմ) Շահ Մուհամմադը անհայտացել էր և ոչ ոք չգիտեր, թե իրոք ինչ էր պատահել նրան: Մերթ ասվում է, որ մեռել է Համադանում և թաքուն են պահում նրա մահը, մերթ ասվում է, թե Պարսից (Ֆարս) երկիրն է մտել, այնտեղ մահացել և այդ բանը ծածկել են, որպեսզի թաթարները չհետապնդեն: Մերթ էլ ասվում է, թե գնացել է Թաբարիստան, նավ է նստել և ապա մահացել այնտեղի կղզիներից մեկում: Մի խոսքով նա մահացել է: Վերջապես ճշտվեց նրա՝ Թաբարիստանի ծովում մեռած լինելու լուրը: Սա սարսափելի է այն պատճառով, որ Խորասանը, Իրաքը, Պարսկաստանը (Աշամ) մնացին լքված, անպաշտպան, առանց որևէ տիրակալի, որը պահպաներ նրանց: Իսկ թշնամին շրջում էր երկրում, խլելով իր ուղածը և շուղածը թողնելով: Նրանք քաղաք չթողեցին որ չկործանեն, ինչի կողքով անցնում էին, հրկիզում ու կողոպտում էին, իսկ ինչ որ իրենց պետք չէր, վառում էին: Նրանք կույտերով հավաքում էին մետաքսը, նույնպես և այլ ապրանքներ ու կրակ էին տալիս:

էջ 339

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒ, ԱՐԴԱԲԻԼԻՆ ՏԻՐԵՂՈՒ ԵՎ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ թաթարները Համադանի [գրավումը] վերջացրին, գնացին Ատրպատական, հասան Արդաբեյլ, տիրեցին, շատ կոտորեցին, մեծ մասը ավերեցին և այնտեղից գնացին Դավրեժ (Տաբրիզ), որը կառավարում էր Շամս ալ-Դին ալ-Թուղրաին: Նա բնակիչներին համախմբեց, մինչդեռ նրա տեղ Ուղբեք իրն Բահլավանը հեռացել էր: Սա մի անփութ ամիր էր, որը շարունակում էր գիշեր-ցերեկ գինարբուքով զբաղվել: Նա մեկերկու ամիս չէր երևում մարդկանց և երբ որևէ ահազանգ էր լսում, սարսափահար էր լինում: Նրան էր պատկանում ամբողջ Ատրպատականն ու Առանը, սակայն նա այլահի ամենաթույլ արարածն էր, որն ի վիճակի չէր երկիրը պաշտպանելու հարձակվող թշնամուց:

Երբ նա լսեց թաթարների գալուստը Համադանից, թողեց Դավրեժը (Տաբրիզ) ու գնաց Նախճավան (Նակչուան), իսկ իր ընտանիքն ու կանանց ուղարկեց Խոյ (Խուայ), որպեսզի իրենից հեռու լինեն:

Հիշյալ ալ-Թուղրաին իր ձեռքը վերցրեց քաղաքի կառավարումը, միավորեց բնակիչներին և քաջալերեց, որ չհանձնվեն՝ զգուշացնելով ըն-

կըճվելու ու անփութության հետևանքներից: Նա իր ջանասիրությամբ ու կարողությամբ ամրացրեց քաղաքը: Երբ թաթարները մոտեցան ու լսեցին, թե ինչպես քաղաքի ժողովուրդը միահամուռ կերպով պատրաստ է կովի և որ ամրացրել են քաղաքը, նորոգել պարիսպներն ու խրամանները, լուր ուղարկեցին, պահանջելով [միայն] դրամ և ղզեստներ: Նրանք իրար միջև համաձայնվեցին, թե ինչ քանակությամբ պետք է տային թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից, [բնակիչները] ուղարկեցին և սրանք վերցնելով գնացին Սարաու քաղաքը, կողոպտեցին, բոլորին կոտորեցին և ապա գնացին Բայլական, որն Առանում է: Իրենց անցած բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը կողոպտեցին, ավերեցին, և բնակիչներից ում որ բռնեցին, սպանեցին:

Երբ Բայլական էին հասել ու պաշարել, բնակիչները խնդրեցին, որ իրենց մոտ մի դեսպան ուղարկվի, որպեսզի նրա հետ խաղաղության պայմանները որոշեն: Սրանք (թաթարները) իրենց մեծամեծներից ու առաջնորդներից մեկին դեսպան ուղարկեցին, սակայն բնակիչները սպանեցին նրան: Թաթարները հարձակվեցին, կովեցին, ապա սրի ուժով գրավեցին քաղաքը [վեց հարյուր] տասնութ թվականի Ռամադան ամսին (30 հոկտ.—28 նոյ.) ու սրի քաշեցին, կենդանի չթողնելով ո՛չ փոքրին, ո՛չ մեծին, ո՛չ էլ կանանց, այն աստիճանի, որ հղի կանանց որովայններն էին պատռում և սպանում սաղմերը: Նախ բռնաբարում էին կանանց, ապա սպանում:

Պատահում էր, որ նրանցից որևէ մեկը ճանապարհին գնալիս հանդիպում էր մի խումբ մարդկանց, բոլորին մեկ-մեկ սպանում էր, սակայն ոչ ոք նրա վրա ձեռք չէր բարձրացնում:

Նրա [Բայլականի] և շրջակայքի կողոպտուն ու ավերումը վերջացնելուց հետո, նրանք գնացին Գանձակ (Քանջա) քաղաքը, որը Առան երկրի մայր [քաղաքն] է, սակայն իմանալով նրա բնակիչների բազմամարդության և վրացիների (քուրջ) դեմ հաճախակի կռիվների ընթացքում ձեռք բերած քաջության ու քաղաքի անառիկության մասին, չհարձակվեցին, այլ լուր ուղարկեցին բնակիչներին՝ պահանջելով դրամ ու ղզեստներ: Սրանք ուղարկեցին ինչ որ պահանջվում էր, և նրանք (թաթարները) հեռացան:

էջ 339

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ՝ ՎՐԱՑ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՍՆԵՂՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ թաթարները իրենց գործը վերջացրին մահմեդական երկրներում՝ Ատրպատականում և Առանում, մի մասը [սրով] նվաճելով, իսկ մի մասը հաշտությանմբ [գրավելով], շարժվեցին դեպի վրաց (քուրջ) երկիրը³²⁹, որը նույնպես այդ երկրամասում է:

Վրացիք (քուրջ) նրանց դեմ պատրաստվել էին և մեծ զորք էին հավաքել իրենց երկրի սահմանային կողմերում, որպեսզի թաթարներին արգելեն ներս մտնել: Եկան թաթարները և ընդհարվեցին նրանց հետ, սակայն վրացիք չկարողացան դիմանալ, փախուստի դիմեցին, սրի քաշվեցին և միայն փախստականը քարողացավ փրկվել: Ինձ տեղեկացրել են, որ [թաթարները] նրանցից մոտավորապես երեսուհի հազար հոգու կոտորել են, կողոպտել նրանց երկիրը և ավերել՝ ըստ իրենց սովորության:

Երբ փախստականները Տփղիս (Տաֆլիս) հասան, ուր նրանց թագավորն էր, այլ զորախմբեր ևս հավաքվեցին և ուղարկվեցին թաթարների դեմ, որպեսզի արգելեն իրենց երկրի միջին մասերը մտնել: Սակայն տեսան, որ թաթարները մտել են երկիրը և այլևս ոչ մի լեռ, կիրճ կամ այլ բան չի խանդարում նրանց: Երբ տեսան նրանց արածը, վերադարձան Տփղիս (Տաֆլիս) և երկիրը դատարկեցին, իսկ թաթարները իրենց ուզածը արեցին երկրում՝ կողոպտեցին, կոտորեցին, ավերեցին, սակայն տեսնելով, որ երկիրը շատ կիրճեր ու լեռնանցքներ ունի, չհամարձակվեցին խորքը ներթափանցել ու ետ դարձան:

Վրացիների սիրտը մեծ վախ ընկավ: Լսել եմ վրաց մեծամեծներից մեկից, որը դեսպան էր եկել և ասում էր՝ եթե որևէ մեկը ձեզ ասի, թե թաթարները պարտվել կամ գերի են ընկել, չհավատարար, իսկ եթե ասեն, թե սպանվել են, հավատացեք, քանզի այդ մարդիկ երբեք չեն փախչում: Նրանցից մեկին գերի էինք բռնել, բայց սա իրեն ձիուց ցած գցեց, գլուխը այնքան խփեց քարին, մինչև որ մեռավ ու այդպիսով գերի չընկավ:

էջ 339—340

ՆՐԱՆՑ ԳԱՐԲԱՆԻ-ՇԻՐՈՒԱՆ ՀԱՍՆԵԼՈՒ ԵՎ ԱՐԱՐՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ թաթարները վրաց (քուրջեր) երկրից վերադարձան, դիմեցին Դարբանդ-Շիրուան, պաշարեցին Շամախի քաղաքը, կովի բռնվեցին բնակիչների հետ, որոնք համառ կերպով դիմացան պաշարմանը: Սակայն թաթարները աստիճաններով բարձրացան պարիսպը: Ասվում է նաև, որ նրանք հավաքեցին ուղտերի, կովերի, ոչխարների և մեռածների դիակներ թե՛ իրենցից, թե՛ ուրիշներից և այս բոլորը իրար վրա գցելով ստեղծվեց մի բլուր, որի վրա բարձրանալով քաղաքի վրա տիրապետող դիրք ունեցան: Կովեցին բնակիչների հետ, սակայն սրանք դիմացան, և երեք օր սաստիկ կռիվ եղավ: Երբ արդեն քիչ էր մնացել, որ [թաթարները] գրավեին, նրանք իրար ասացին՝ սրից ազատում չկա, ուստի ավելի լավ է համբերել ու պատվով մեռնել: Այդ գիշեր նրանք դիմացան:

Գիշերը դիակները նեխեցին ու [կույտը] նստեց և թաթարները այլևս պարիսպի դիմաց բարձր դիրք չունեին և ոչ էլ գերակշռություն կովի մեջ: Սակայն նրանք կրկին գրոհեցին և սկսեցին կովել: Բնակիչները հոգնած, ուժասպառ ու թուլացած էին, ուստի ընկճվեցին, իսկ թաթարները գրավեցին քաղաքը, շատերին կոտորեցին, ունեցվածքը կողոպտեցին և այլանդակություններ գործեցին: Այնտեղ իրենց դործը վերջացնելով՝ նրանք կամեցան անցնել Դարբանդը, սակայն չկարողացան ու լուր ուղարկեցին Դարբանդ-Շիրուանի թագավոր Շիրուան Շահին, որ իրենց դեսպան ուղարկի հաշտության [պայմանագիր] կնքելու համար: Սատար մարդ ուղարկեց իր մերձավոր մեծամեծներից: Սրանք մեկին սպանեցին, իսկ մնացածներին ասացին՝ եթե մեզ ցույց տաք անցնելու ճանապարհը, ձեզ երաշխավորագիր կտանք, ապա թե ոչ, սրա նման կսպանենք: Ասացին՝ Դարբանդը ոչ մի ճանապարհ չունի, այլ կա մի տեղ, որ համարվում է եղած ճանապարհների մեկնահեշտ (անցանելին): Նրանք միասին գնացին այդ ճանապարհով, անցան [Դարբանդը], այն իրենց ետևը թողնելով:

էջ 340

ԹԵ ԻՆՉ ԱՐԵՑԻՆ ՆՐԱՆՔ ԱԼԱՆԱՑ ՈՒ ՂՓՁԱՂՆԵՐԻ ՇԵՏ

Երբ թաթարները անցան Դարբանդ-Շիրուանը, մտան այն գավառները, որտեղ ապրում էին շատ ազգեր (ցեղեր), որոնցից են ալանները (ալ-լան), լաբդերը (ալ-լաբդ) և թուրքերի ցեղեր: Նրանք շատ կողոպտեցին, կոտորեցին լաբդերին, որոնք թե՛ մահմեդական են, թե՛ անհավատ, և այդ երկրում իրենց թշնամի բնակչությանը սրի քաշեցին: Նրանք հասան ալաններին, որոնք բազմաթիվ ազգերից (ցեղերից) են բաղկացած: Սրանք լսել էին նրանց (թաթարների) մասին և ջանասիրտությամբ հավաքել բազմաթիվ ղփչաղների (կիֆչակ): Նրանք ընդհարվեցին, սակայն ոչ մի կողմը մյուսին չհաղթեց:

Թաթարները լուր ուղարկեցին ղփչաղներին, ասելով՝ մենք և դուք մի ցեղից ենք, այդ ալանները ձեզանից չեն, իսկ դուք օգնում եք, ոչ էլ ձեք կրոնը նրանց կրոնին նման է: Մենք ձեզ պայման ենք դնում, որ ձեզ ձեռք չենք տա և կտանք այնքան դրամ ու զգեստ, ինչքան կամենաք, միայն թե մի մտեք մեր և նրանց միջև: Նրանք պայմանավորվեցին տալ դրամ, ըզգեստներ և այլ բաներ և իրոք նրանք (թաթարները) այս բոլորը տարան նրանց մոտ՝ ըստ պայմանավորվածության, իսկ ղփչաղները հեռացան:

Թաթարները հարձակվեցին ալանների վրա, սաստիկ կոտորեցին, կողոպտեցին, գերեվարեցին [ժողովրդին]: Ապա նրանք գնացին ղփչաղ-ներին մոտ, որոնք իրենց ապահով զգալով, ցրված էին, քանի որ պայ-մանագիր ունեին: Սրանք շտափվեցին, մինչև որ [թաթարները] հար-ձակման անցան, մտան նրանց երկիրը և հերթով շարդեցին և խլեցին նրանցից իրենց տվածի երկու անգամից ավելի: Հեռու ապրող ղփչաղները, երբ լսեցին այս մասին, առանց կովի փախան ու հեռացան, ոմանք ա-պաստան գտան անտառներում, ոմանք լեռներում, իսկ մի մասն էլ փա-խավ ոռոսաց երկիրը:

էջ 344—345

ԱՇԵՐԱՅԻՒ ԽԱՍԹԸ ԻՐ ԵՂԻՐՈՐԸ՝ ՇԻՆԱՔ ԱԼ-ԳԻՆ ՂԱԶԻՒՆ ԸՆԱԶՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարվա վերջերին ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսա իբն ալ-Աղիլը իլաթ քաղաքը Հայաստանի բոլոր գավառներով և նփրկերտ քաղաքը Դիար Բաքրից, ինչպես նաև Հանի քաղաքը, որպես տիրույթ, պարզեց իր եղբորը՝ Շինաք ալ-Գին Ղազի իբն ալ-Աղիլին, նրանից վերցնելով Եզե-սիա (Ռուհա) և Սարուջ քաղաքները՝ Ջազիրա երկրում: Նա նրան տարավ իլաթ, վեց հարյուր տասնութ թվականի սկզբին:

Բանն այն է, որ թաթարները՝ վրաց (քուրջ) երկիրը հարձակվելուց, հաղթելուց, կողոպտելուց ու ժողովրդին խիստ կոտորելուց հետո, վրա-ցիք [գնսպան] ուղարկեցին Ատրպատականի ու Առանի տեր Ուզբեքին, առաջարկելով նրան դաշինք ու պայմանագիր կնքել թաթարներին ետ մղելու համար: Նրանք այդ նպատակով [նամակ] ուղարկեցին ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, ասելով բոլորին՝ եթե չհամաձայնեք մեզ հետ այդ մարդ-կանց դեմ կռվել և ետ մղել մեր երկրից, անձամբ ու զորքով մասնակ-ցելով այս կարևոր գործին, ապա մենք նրանց հետ կմիանանք ձեր դեմ:

Գնսպանները հասան Աշրաֆի մոտ այն ժամանակ, երբ նա պատ-րաստվում էր գնալ Եզիպտոս ֆրանկների դեմ կռվելու: Սա նրա համար ավելի կարևոր էր շատ պատճառներով: Առաջին՝ ֆրանկները գրավել էին Դամիեթը (Դիմիաթ), ու Եզիպտոսը նվաճման սպառնալիքի առջև էր և եթև նրանք գրավեին, ապա ո՛չ Ասորիքում, ո՛չ էլ այլուր այլևս [Այյուբ-յանների] ոչ մի տիրույթ չէր մնա: Երկրորդ՝ ֆրանկները ավելի ուժեղ էին և տիրելու ավելի ձգտում ունեին, [քան թաթարները]: Եթե մի գյուղ գրա-վեին, չէին թողնի, մինչև որ համոզվեին, որ այլևս մեկ օր էլ պաշտպան-վելու հնարավորություն չունի: Երրորդ՝ ֆրանկները աչք ունեին Աղիլյան

(Այյուբյան) տան իշխանական [զլխավոր] աթոռին, որը Եզիպտոսն էր, իսկ թաթարները այնտեղ չէին հասել, սրանց (Այյուբյանների) հողերը չէին անցել և իշխանությունը աչք չունեին, այլ նրանց նպատակն էր պարզապես կողոպտել, կոտորել, երկիրը ավերել և այսպես գնալ երկրից երկիր:

Ուստի, երբ նրա մոտ հասան վրաց դեսպանները, պատասխան տվեց, պատճառաբանելով, որ ստիպված էր գնալ Եզիպտոս՝ ետ մղելու ֆրանկ-ներին: Նա ասաց նրանց՝ իլաթ նահանգը ես որպես տիրույթ պարզեցի եմ եղբորս ու նրան այնտեղ հաստատել, որպեսզի ձեզ մոտ լինի: Ես նրա մոտ զորք եմ թողել և, երբ որ օգնություն կարիք ունենաք, նա կգա թա-թարներին ետ մղելու:

Իսկ ինքը, ինչպես ասացինք, գնաց Եզիպտոս:

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՄՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(25 փետրվար 1221—14 փետրվար 1222)

էջ 346—347

ՏԱՐԲԵՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում մահմեդականները ֆրանկների ձեռքից վերագրավեցին Դամիեթը (Դիմիաթ) Եզիպտոսում, ինչպես նախապես մանրամասն նը-կարագրել ենք:

Այդ տարում՝ Սաֆար ամսին (7 ապրիլ—6 մայիս), թաթարները գրավեցին Մարաղան, կործանեցին, հրկիզեցին, բնակիչների մեծ մասին կոտորեցին, ունեցվածքը կողոպտեցին, կանանց գերեվարեցին: Դրանից հետո թաթարները գնացին Համադան, պաշարեցին, բնակիչները կովի ելան, սակայն թաթարները հաղթեցին, անթիվ անհամար կոտորեցին, կողոպտեցին երկիրը: Ապա շարժվեցին դեպի Ատրպատական և նորից կողոպտեցին ու ինչ որ նախորդ հարձակման ժամանակ չէին հափշտակել, այս անգամ տարան:

Նրանք հասան Առան երկրի Բայլական քաղաքը, որը պաշարեցին ու գրավեցին, բնակիչներին կոտորեցին այնքան, որ գրեթե բնաջինջ արեցին: Երկրի մեծ մասի բնակիչներին կոտորեցին, կողոպտեցին ունեցվածքը: Նրանք գնացին Դարբանդ-Շիրուան, պաշարեցին Շամախի քաղաքը, գրավեցին ու բնակիչներից շատերին կոտորեցին, ապա շարժվեցին դեպի ալանաց (ալ-լան) և լաբզերի (ալ-լաբզ) ու հարևան ցեղերի (երկրները) ու կոտորեցին նրանց:

(15 փետրվար 1222—3 փետրվար 1223)

էջ 348—349

ՂՓԶԱՂՆԵՐԻ ՄԻ ԽՄԲԻ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՎՐԱ ՀԱՐԶԱԿԵԼՈՒ, ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ՆՐԱՆՑ ԱՐԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ ՊԱՏԱՀԱՍԾԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ թաթարները գրավեցին զփշաղների (Կիֆշակ) հողը, սրանք ցըրվեցին: Մի խումբ գիմեց Ռուսաց երկիրը, մի այլ խումբ ցրվեց լեռներում: Իսկ մի մեծ խումբ հավաքվեց ու գնաց Դարբանդ-Շիրուան:

Սրանք (զփշաղները) մարդ ուղարկեցին նրա տիրոջը, որի անունն էր Ռաշիդ և ասացին՝ թաթարները տիրել են մեր երկրին, հափշտակել մեր ունեցվածքը, ահա եկել ենք քեզ մոտ, որպեսզի քո երկրում ապրենք, կլինենք քո մամուլները (ստրուկները), քեզ համար երկրներ կնվաճենք, իսկ դու մեր սուլթանը (տիրակալը) կլինես: Սակայն նա շքնդունեց այդ բանը, զգուշանալով նրանցից: Նրանք կրկին նամակ ուղարկեցին, ասելով՝ մեր զավակներին ու կանանց պատանդ կթողնենք քեզ մոտ, պարտավորեցնելով հնազանդ լինել, ծառայել քեզ, հպատակվելով քո իշխանությանը: Նա չպատասխանեց նրանց պահանջին: Այս անգամ խնդրեցին, որ հնարավորություն տա իր քաղաքում ապրենավորվելու, ընդ որում, տասը-տասը [հոգի] պետք է մտնեին և անհրաժեշտը գնելուց հետո, հեռանալին նրա քաղաքից: Նա համաձայնեց և նրանք սկսեցին խմբերով մտնել ուղածը գնել ու դուրս գալ:

Սակայն նրանց (զփշաղների) մեծամեծներից ու երեկիներից մեկը եկավ Ռաշիդի մոտ ու ասաց՝ ես եղել եմ սուլթանի և տրեզորի ծառայության մեջ, ես մահմեդական եմ, իսկ կրոնը ինձ դրդում է քեզ խորհուրդ տալ: Գիտցիր, զփշաղները քո թշնամիներն են, ուզում են քեզ նենգել, թույլ մի տուր, որ նրանք մնան քո երկրում: Ինձ զորք տուր, որ կովեմ նրանց հետ ու դուրս բերեմ երկրից:

Այդպես էլ արեց [Ռաշիդը] ու հանձնեց նրան մի զորամաս, տալով պետք եղած զենքը և այլ բաներ: Նա գնաց ու հարձակվեց զփշաղների մի խմբի վրա, մի մասին կոտորեց, մյուս մասին կողոպտեց: Սակայն զփշաղները տեղից շարժվեցին կովի համար, այլ ասացին՝ մենք ալ-Մալիք (թագավոր) Շիրուան Շահ Ռաշիդի մամուլներն (ստրուկներն) ենք, ուստի չենք կովի նրա զորքի դեմ:

Երբ այս զփշաղ առաջնորդը վերադարձավ, իր հետ ունենալով Ռաշիդի տված զորքը՝ անվնաս վիճակում, [Ռաշիդը] ուրախացավ: Ապա զփշաղները թողեցին իրենց եղած տեղը ու երեք օր գնացին: Այս զփշաղը

ասաց Ռաշիդին՝ զորք եմ ուզում, որպեսզի հետապնդեմ նրանց: Նա հրամայեց զորք տալ ինչքան որ կամենա: Սա հետապնդեց զփշաղներին, շարդեց նրանց վերջապահ [գունդը] ու կողոպտեց: Նրա մոտ եկավ զբիշաղների մի մեծ բազմություն՝ տղամարդիկ ու կանայք, իրենց մաղերը կտրած, արտասովելով և իրենց հետ ունեին մի դագաղ, որը շրջապատել ու արտասովում էին: Ասացին՝ քո բարեկամ այսինչը մահացել է, նա կտակել էր, որ իրեն բերենք քեզ մոտ, որ դու թաղես ուր որ կամենաս, իսկ մենք կլինենք քեզ հետ:

Սա վերցրեց այն, ինչպես նաև նրան ողբացողներին ու վերադարձավ Շիրուան Շահ Ռաշիդի մոտ, տեղեկացնելով, որ հանգուցյալը նրա բարեկամն էր, ուստի բերել է իր հետ, իսկ նրա հարազատները խնդրեցին, որ լինեն իր հետ ու ծառայեն իրեն: Սա (Ռաշիդը) թույլ տվեց, որ քաղաք մտնեն և այնտեղ իջևանեն: Այս մարդիկ եկան այդ առաջնորդի հետ, հեծնում էին նրա հեծնելու հետ միասին և նրա հետ բարձրանում էին միջնաբերդ, ուր Ռաշիդն էր, նստում նրա մոտ և միասին էին խմում թե՛ նրանք, թե՛ նրանց կանայք:

Եվ ահա Ռաշիդը սիրեց այն մարդու կնոջը, որի համար ասում էին, թե մահացել է: Սակայն նա չէր մահացել, այլ այս բանն արել էին, որպես ծուղակ, որպեսզի մտնեին քաղաք, իսկ նա, որին մեռած էին հայտարարում, իրենց հետ էր նստած և Ռաշիդը շէր ճանաչում նրան: Նա զփշաղների ամենամեծ երեկիներից էր: Այսպես մնացին մի քանի օր և ամեն օր տարբեր խմբերով զփշաղներ էին գալիս: Նրանք հավաքվեցին միջնաբերդում և կամենում էին բռնել Ռաշիդին ու երկիրը գրավել: Սա կոահեց, դուրս եկավ միջնաբերդի գաղտնի դռնից ու փախավ Շիրուան:

Ղփշաղները տիրեցին միջնաբերդին ու ասացին քաղաքի ժողովրդին. մենք ձեզ համար Ռաշիդից լավ ենք: Նրանք իրենց մնացած մարդկանց իրենց մոտ բերեցին և քաղաքում եղած ամբողջ զենքը գրավելով տիրացան Ռաշիդի միջնաբերդում եղած ունեցվածքին:

Ապա դուրս գալով միջնաբերդից դիմեցին Կապաղակ (Կաբալա), որը վրացիներին էր պատկանում, իջան այնտեղ ու պաշարեցին: Երբ Ռաշիդը լսեց նրանց միջնաբերդից դուրս գալը, եկավ ու գրավեց, կոտորելով այնտեղ եղած բոլոր զփշաղներին: Կապաղակում եղած զփշաղները այս բանը չկոահեցին և մի զորամաս ուղարկեցին միջնաբերդ, իսկ Ռաշիդը նրանց ևս կոտորեց: Լուրը հասավ զփշաղներին ու նրանք վերադարձան Դարբանդ՝ այլևս հույս չունենալով գրավել միջնաբերդը:

Երբ նրանք պաշարում էին Կապաղակը, նրա տերը լուր էր ուղարկել, ասելով՝ ես [մարդ] կուղարկեմ վրաց թագավորին, որպեսզի ձեզ ուղարկի պատմուճաններ ու զգեստներ և մենք միանալով ձեզ հետ, կտիրենք

երկրին: Սրանք մի քանի օր չկողոպտեցին այդ նահանգը, սակայն շուտով իրենց ձեռքերը երկարեցին, [կրկին] կողոպտեցին ու ապականեցին: Նրանք կողոպտեցին ամբողջ Կապադակի երկիրը և հասան Գանձակ (Գանջա, Քանջա), որը Առան երկրում էր ու պատկանում էր մահմեդականներին: Նրանք կանգ առան այստեղ: Գանձակի ամիրը, որը Ատրպատականի տեր Ուլբեքի մամլուքն էր Քուշխարա անունով, զորք ուղարկեց, որը թույլ չտվեց, որ նրանք մտնեն այդ երկիրը: Նա դեսպան ուղարկեց, ասելով՝ նենգությամբ վարվեցիք Շիրուանի տիրոջ հետ ու գրավեցիք նրա միջնաբերդը, նենգությամբ վերաբերվեցիք Կապադակի տիրոջ հետ և նրա երկիրը կողոպտեցիք, էլ ո՞վ կվստահի ձեզ: Նրանք պատասխանեցին՝ մենք եկել էինք միայն ծառայելու ձեր սուլթանին, սակայն Շիրուան Շահը արգելեց մեզ ձեր մոտ գալու, ուստի գնացինք նրա երկիրը ու գրավեցինք նրա միջնաբերդը, ապա այն լքեցինք, սակայն ոչ վախից: Ինչ վերաբերում է Կապադակի տիրոջը, ապա նա ձեր թշնամին է և եթե ցանկանայինք գնալ վրացիների մոտ, չէինք անցնի Գարբանդ-Շիրուանի ճանապարհով, բանգի դա ամենադժվար, հոգնեցուցիչ ու հեռավոր ճանապարհն է, այլ կմտնեինք նրանց երկիրը սովորական ձևով: Մենք ձեզ ուղարկում ենք պատանդներ:

Երբ [ամիրը] այս բանը լսեց, գնաց նրանց կողմը: Ղփչաղներն իմացան այդ բանը և ահա երկու ձիավոր ամիրներ, որոնք նրանց առաջնորդներից էին, փոքրաթիվ մարդկանցով եկան նրա մոտ, հանդիպեցին ու խոնարհաբար ողջունելով, ասացին՝ մենք եկել ենք ձեզ մոտ փոքր թվով, որպեսզի իմանաք, թե մեր նպատակն է միայն հավատարմություն ու ծառայություն առաջարկել ձեր սուլթանին: Քուշխարան թույլ տվեց նրանց գնալ ու տեղավորվել Գանձակի մոտ: Նա ամուսնացավ նրանցից մեկի դստեր հետ և լուր ուղարկեց իր տիրոջը՝ Ուլբեքին բացատրելով վիճակը: Սա հրամայեց նրանց [նվիրել] պատմուճաններ (խիլա) և տեղավորել Քիլբուն³⁰ լեռան մոտ և այդպես: Էլ արեցին:

Սակայն վրացիք վախեցան այդ բանից ու զորք հավաքեցին, որպեսզի հանկարծակի հարձակվեն նրանց վրա: Լուրը հասավ Գանձակի ամիր Քուշխարային, որը տեղեկացրեց Ղփչաղներին, հրամայելով վերադառնալ և տեղավորվել Գանձակի մոտ: Նրանք եկան և այնտեղ տեղավորվեցին:

Իսկ Ղփչաղ ամիրներից մեկը մի խմբի հետ գնաց վրացիների (քուրջ) դեմ, հանկարծակի բերեց նրանց, շատերին սպանեց ու փախուստի մատնեց, ավարի տվեց նրանց ունեցվածքը, կոտորեց, գերեվարեց և բոլորին փախուստի մատնեց: Ղփչաղները վերադարձան Քիլբուն լեռը և նախկինի նման այնտեղ կանգ առան: Նրանց տեղավորելուց հետո, Ղփչաղ ամիրներ-

քից մի ուրիշը ուզեց վրացիների հետ անել այն, ինչ իր ընկերն էր արել: Երբ Քուշխարան լսեց, լուր ուղարկեց զգուշացնելով շարժվել, մինչև որ պարզի վրացիների (քուրջ) դրությունը: Սակայն սա առանց տեղեկանալու շարժվեց դեպի նրանց երկիրը իր զորքի հետ միասին: Նա կողոպտեց, ավերեց և ավար վերցրեց:

Իսկ վրացիք (քուրջ) եկան մի ճանապարհով, որ միայն իրենք գիտեին ու կանխեցին նրան և երբ սա հասավ, կովի ելան նրա դեմ, նրան ու ընկերակիցներին հանկարծակի բերելով, սրի քաշեցին և շատերին կոտորեցին, նրանցից ետ խլելով ավարը: Նա և իր զորքը ամենախայտառակ վիճակում վերադարձան ու դիմեցին Պարտավ:

Լուր ուղարկեցին Քուշխարային, խնդրելով, որ ինքը զորքի հետ գա, որպեսզի հարձակում գործեն վրացիների (քուրջ) դեմ ու վրեժ լուծեն: Սակայն նա այդպես չարեց և զգուշացրեց նրանց, ասելով՝ դուք ինձ չհնազանդվեցիք և ձեր կարծիքով շարժվեցիք, ես ձեզ նույնիսկ մի ձիավոր չեմ տա: Նրանք լուր ուղարկեցին, խնդրելով ետ տալ պատանդներին, որոնք նրա մոտ էին, սակայն նա չտվեց: Այդ ժամանակ նրանք հավաքվեցին և բազմաթիվ մահմեդականների գերեցին պատանդների փոխարեն: Սակայն երկրի մահմեդականները ապստամբեցին նրանց դեմ, կովի ելան ու շատերին կոտորեցին:

Նրանք (ղփչաղները) վախեցան ու գնացին Շիրուան, ապա անցան ալ-Լաբլ երկիրը: Մահմեդականները, վրացիք, լաբլերը և ուրիշներ համարձակություն ստանալով հարձակվեցին, ոչնչացրին նրանց կոտորելով, կողոպտելով, գերելով ու գերեվարելով, այնպես որ նրանց մի մամլուքը Գարբանդ-Շիրուանում վաճառվում էր շնչին գնով:

էջ 349

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ՝ ԲԱՅԼԱԿԱՆԸ ԱՎԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսին (9 հոկտեմբեր—8 նոյեմբեր), վրացիք (քուրջ) իրենց երկրից գնացին Առան երկիրը ու դիմեցին Բայլական քաղաքը, որ թաթարները ավերել էին ու կողոպտել ինչպես արդեն հիշեցինք:

Երբ թաթարները գնացին Ղփչաղների երկիրը, ողջ մնացածները վերադարձել էին քաղաք ու ինչքան հնարավոր էր, վերականգնել էին պարիսպները: Մինչ այս վիճակում էին, եկան վրացիք, մտան երկիրը, գրավեցին: Մահմեդականները արդեն սովորել էին, որ երբ վրացիք գրավում էին մի քաղաք, նրանց (բնակիչների) հետ լեզու էին գտնում որոշ գումարի դի-

մաց և վերադառնում էին: Այնպես որ, վրացիք լավագույն թշնամիներն էին:

Այս անգամ էլ մահամեղականները կարծեցին, որ նույն բանը կարող են անել և պետք եղած դիմադրությունը շուտաբանեցին և ոչ էլ փախան նրանց ձեռքից: Երբ վրացիք գրավեցին քաղաքը, սրի քաշեցին ժողովրդին, կոտորեցին ու կողոպտեցին թաթարների նման: Այս բոլորը կատարվում էր, իսկ Ատրպատականի տեր Ուզբեք իրն ալ-Բահլավանը, որը Դավրեթ (Տաբրիզ) քաղաքում էր, ո՛չ տեղից էր շարժվում, ո՛չ ազնվության, ո՛չ էլ բարի գործի [ընդունակ էր], այլ տարված էր ուսելով, անվերջ հարեցողություն մը ու անատակություն մը: Թող ալլահը խայտառակի նրան և մահամեղականներին այնպիսի մարդիկ տա, որոնք կպաշտպանեն նրան ու կըպահպանեն երկիրը:

ՎեՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆ ԹՎԱԿԱՆ

(4 փետրվար 1223—23 հունվար 1224)

էջ 350—351

ՄԱՀՄԵՒԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՆ ԿՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շաքան ամսին (30 օգոստոս—28 սեպտեմբեր), Սուրմարի ամրոցի տերը, որը Հայաստանի գավառներից է, գնաց Խլաթ, քանզի հպատակ էր Խլաթի տիրոջ, որն այդ ժամանակ Շիհաբ ալ-Դին Ղազի իրն ալ-Ադիլ Աբու Բաքր իբն Այուբն էր:

Նա եկավ, իր փոխարեն տեղում թողնելով իր ամիրներից մեկին: Սա զորք հավաքեց ու հարձակվեց վրաց (քուրջ) երկրի (Հյուսիսային Հայաստանի) վրա, կողոպտեց բազմաթիվ գյուղեր ու վերագարձավ: Վրացիք (քուրջ) լսեցին այս բանը և Դուխնի տերը, որի անունն էր Շալուա և վրաց (քուրջ) մեծամեծ իշխաններից էր, զորք հավաքեց, շարժվեց դեպի Սուրմարի, այն օրերով պաշարեց, կողոպտեց քաղաքը, նրա շրջակայքը ու վերագարձավ:

Սուրմարիի տերը տեղեկանալով այդ մասին, վերագարձավ Սուրմարի և հասավ այն օրը, երբ վրացիք (քուրջ) հեռացել էին: Նա վերցրեց զորքը ու հետապնդեց նրանց և հարձակվելով վերջապահ [գնդի] վրա, կոտորեց, ավար վերցրեց և փրկեց իր երկրից վերցրած նրանց ավաբը:

Ապա Դուխնի տերը զորք հավաքեց և շարժվեց դեպի Սուրմարի, որպեսզի պաշարի այն: Լուրը հասավ նրա տիրոջը, որը ամրացրեց [Սուրմարին], պաշար և այլ անհրաժեշտ բաներ կուտակեց: Նրան (Սուրմարիի տիրոջը) տեղեկացրին, թե վրացիք (քուրջ) Դուխնի և Սուրմարիի միջև մի

կիրճում են կանգ առել, որը նեղ էր և ահա նա իր ամբողջ զորքով արագ-բնթաց շարժվեց, որպեսզի հանկարծակիի բերի վրացիներին (քուրջ): Նահասավ նրանց գտնված կիրճը առավոտյան արշալույսին, իր զորքը երկու մասի բաժանեց, ընդ որում մի մասը պետք է կիրճի վերևից [հարձակվեք], իսկ մյուս մասը՝ ներքևից: Հարձակվեցին վրացիների (քուրջ) վրա, որոնք անտեղյակ էին, սրի քաշեցին, կոտորեցին ու գերեվարեցին: Գերեվեցաների մեջ էր նաև Դուխնի իշխան (ամիր) Շալուան՝ մեծամեծների մի խմբով: Վրացիներից (քուրջ) ով որ ազատվեց, ամենավատ վիճակում վերագարձավ քաղաք:

Ապա վրաց (քուրջ) թագավորը լուր ուղարկեց Ջաղիրայի տիրոջը՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսա իբն ալ-Ադիլին, որը Խլաթը և գավառները ավել էր ամիր Շիհաբ ալ-Դինին, ասելով՝ կարծում էինք, թե մենք ձեզ հետ խաղաղության մեջ ենք, իսկ Սուրմարիի տերը ահա այսպիսի արարքներ է գործել: Եթե հաշտության մեջ ենք, ցանկանում ենք, որ գերությունից արձակեք մեր մարդկանց: Իսկ եթե խաղաղությունը մեր միջև արդեն խախտված է, ապա հայտնեցեք մեզ, որպեսզի մենք միջոցներ ձեռք առնենք: Աշրաֆը լուր ուղարկեց Սուրմարիի տիրոջը, հրամայելով արձակել գերյալներին և վրացիներին (քուրջ) հետ հաշտությունը վերանորոգել: Այսպես էլ արեց, խաղաղությունը վերահաստատվեց և գերիները ազատ արձակվեցին:

էջ 351—352

ՄԻ ՏԱՐՕՐԻՆԱԿ ԳԵՊՔ, ՈՐԻ ՆՄԱՆՆՂ ՉԻ ԵՂԵԼ

Վրաց (քուրջ) թագավորական ընտանիքից մնացել էր միայն մի կին, որին և փոխանցվել էր թագավորությունը: Սա ստանձնեց այն, տնօրինեց գործերը և կառավարեց: Նրանք փնտրեցին նրա համար մի տրդամարդ թագավորական ընտանիքից, որն ամուսնանար նրա հետ ու որպես տեղակալ տնօրինեք թագավորության գործերը նրա փոխարեն, առկալն նրանց մեջ չկար մի հարմար անձնավորություն:

Այդ ժամանակ Կարնո քաղաքի (Արզան ալ-Ռումի) տերն էր Մուղիս ալ-Դին Թուղրիլ Շահ իբն Կիլիշ Արսլան իբն Մանսուր Կիլիշ Արսլանը, որի տոհմը նշանավոր էր որպես իսլամի մեծագույն թագավորների [ընտանիք], քանզի նրանք սելջուկյան թագավորներից էին սերում: Սա մի մեծ որդի ուներ և վրացիներին լուր ուղարկեց խնդրելով թագուհուն էր որդու հետ ամուսնացնել: Նրանք հրաժարվեցին նրան բավարարել, ասելով՝ չենք կարող այդ անել, քանզի մահամեղականը չի կարող մեր վրա իշխել: Նա ասաց՝ իմ որդին քրիստոնյա կդառնա ու կամուսնանա նրա

հետ: Այն ժամանակ համաձայնեցին: Սա հրամայեց իր որդուն և նա քրիստոնեությունն ընդունեց ու ամուսնացավ թագուհու հետ:

Նա տեղափոխվեց նրա (թագուհու) մոտ և դարձավ վրաց (քուրջ) երկրի տիրակալը ու մնաց քրիստոնյա:

Այս թագուհին սիրում էր իր ստրուկներից (մամլուք) մեկին, իսկ ամուսինը նրա մասին վատ բաներ էր լսում, սակայն իր թուլությունն պատճառով չէր կարողանում խոսել: Մի օր նա մտավ ու տեսավ նրան գտրուկի հետ անկողնում պառկած: Նա վրդովվեց և արգելեց նրան այդ բանը, սակայն նա (թագուհին) ասաց նրան՝ եթե համաձայն չես այս բանին, դու գիտես [անելիքդ]: Ասաց՝ ես համաձայն չեմ այդ բանին: Սա (թագուհին) նրան տեղափոխել տվեց այլ բազար և հանձնարարեց, որ թույլ շտան ազատ շարժվել և արգելափակեց նրան:

Նա (թագուհին) մարդ ուղարկեց ալանաց (ալ-լան) երկիրը, երկու գեղեցկադեմ տղամարդկանց բերել տվեց և մեկի հետ ամուսնացավ, ապա որոշ ժամանակ նրա հետ մնալուց հետո բաժանվեց և մեկ ուրիշին բերել տվեց Գանձակից (Քանչա), որը մահմեդական էր: Նրանից պահանջեց քրիստոնեությունն ընդունել, որպեսզի ամուսնանա նրա հետ, սակայն սա չհամաձայնեց: Ուզեց ամուսնանալ նրա հետ, թեկուզ մնար մահմեդական, սակայն իշխանների բազմությունը և նրանց հետ ի վանեն (Իուանի), որը վրաց (քուրջ) զորքի հրամանատարն էր, ընդդիմացան նրան և ասացին՝ քո արարքներով մեզ խայտառակեցիր թագավորների մեջ, այժմ էլ ուզում ես մահմեդականի հետ ամուսնանալ, այս բանը մենք երբեք թույլ չենք տա:

Այս գործը դեռ անորոշ է մնում նրանց մեջ, իսկ Գանձակից եկած մարդը դեռ նրանց մոտ է, չի ընդունում քրիստոնեությունը, սակայն նա (թագուհին) սիրում է նրան³³¹:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ

(23 հունվար 1224—12 հունվար 1225)

էջ 353—354

ՇԻՀԱԲ ԱԼ-ԴԻՆ ՂԱԶԻԻ ԻՐ ԵՂԲՈՐ ԱԼ-ՄԱԼԻԲ ԱԼ-ԱՇՐԱՏԻ ԳԵՄ
ԱՊՍԱՄԲԸՆԹՅԱՆ ԵՎ ԽԼԱԹԸ ՆՐԱՆԻՅ ՎԵՐՅՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԱԼ-Մալիբ ալ-Աշրաֆ Մուսա իրն ալ-Ադիլ Աբու Բաբր իրն Այյուբը իր եղբորը՝ Շիհաբ ալ-Դին Ղազիին, որպես տիրույթ պարգևել էր Խլաթը և Հայաստանի բոլոր նահանգները, ավելացնելով նաև Նփրկերտը (Մայ-յաֆարիկին), Հանին և Ճապաղչուրը (Ջաբալ ջուր): Սրանով էլ չբավարարվեց [Աշրաֆը] և նրան դարձրեց իր ձեռքի տակ եղած բոլոր երկրների

գահաժառանգ և բոլոր տեղակալներին (նախք) ու զորականներին երզվել տվեց նրան [հնազանդ լինել]:

Երբ [Ղազիին] ստացավ Հայաստանը, եկավ, ինչպես հիշեցինք, և մնաց մինչև վեց հարյուր քսան թվականի վերջը: Ապա սկսեց ըմբոստանալ իր եղբոր՝ ալ-Մալիբ ալ-Աշրաֆի դեմ, չէր հնազանդվում և հրաժարվում էր ենթարկվելուց: Աշրաֆը գրեց նրան, համոզելով և մեղադրելով արածների համար: Սակայն սա չհրաժարվեց իր արարքներից, այլ նույն բանը շարունակեց: Նա համաձայնեց իր մյուս եղբոր՝ Դամասկոսի տեր ալ-Մուադդամ Իսայի և Աբբելայի (Իրբիլ) տիրոջ՝ Մուզաֆֆար ալ-Դինի ֆրն Ջալն ալ-Դինի հետ, ապստամբելու ու միասին կռվելու Աշրաֆի դեմ: Նրանք բացահայտորեն ցուցաբերեցին այս [վերաբերմունքը], և Աշրաֆը իմանալով՝ լուր ուղարկեց իր Եգիպտոսի եղբորը՝ ալ-Քամիլին, տեղեկացնելով այդ մասին, քանզի նրանց միջև համաձայնություն կար: Նա օգնություն խնդրեց նրանից և զորքեր պատրաստելով լուր ուղարկեց իր եղբորը՝ Դամասկոսի (Դիմաշկ) տիրոջը, ասելով՝ եթե քաղաքից շարժվես, կհարձակվեմ ու կգրավեմ այն: Իսկ սա գնացել էր Ջադիրա, ըստ իր և նրա (Աբբելայի) տիրոջ միջև եղած պայմանավորվածության, սակայն, երբ հասավ եղբոր նամակը և իմացավ զորքերի պատրաստման մասին, վերադարձավ Դամասկոս: Աբբելայի տերը հավաքեց զորքերը, գնաց դեպի Մոսուլ և նրա հետ պատահեց այն, ինչի մասին կհիշենք, եթե ալ-լահը կամենա:

Իսկ Աշրաֆը, երբ եղբոր ըմբոստությունը տեղի ունեցավ, զորքեր հավաքեց Ասորիքից (Շամ), Ջադիրայից ու Մոսուլից, գնաց դեպի Խլաթ: Երբ մոտեցավ եղբայրը, Ղազիին վախեցավ և ուժ չունենալով կռվի մեջ նրան դիմադրելու, զորքը ցրեց երկրով մեկ, որպեսզի ամրացնի այն և սպասեց, որ Աբբելայի տերը շարժվի դեպի Մոսուլ ու Սինջար, եղբայրը՝ Դամասկոսի տերը՝ դեպի Աշրաֆի երկիրը՝ Ծփրատի մոտ, այսինքն, Ռակկա, Խառան և այլ վայրեր, իսկ Աշրաֆը այդ ժամանակ ստիպված կլինեք ետ դառնալ Խլաթից: Սակայն Աշրաֆը շարժվեց նրա կողմը դեպի Խլաթ, որի բնակիչները ուզում էին նրան և նրա իշխանությունն էին նախընտրում՝ նրա ունեցած լավ վերաբերմունքի և Ղազիի վատ վերաբերմունքի պատճառով: Երբ նա պաշարեց [Խլաթը], բնակիչներն այն հանձնեցին նրան Ջումադա Բ ամսի տասներկուսին (31 հունիս), երկուշաբթի օրը:

Ղազիին մնաց [քաղաքի] միջնաբերդում ամրացած, սակայն երբ գիշերը վրա հասավ, իջավ իր եղբոր մոտ ներողություն խնդրելու: Աշրաֆը այսպանեց նրան, սակայն թողեց, չպատժեց նրա արարքը, միայն երկիրը վերցրեց նրա ձեռքից, թողնելով սոսկ Նփրկերտը (Մայաֆարիկին):

Արդեն հիշատակել ենք Արքելայի (Իրբիլ) տիրոջ՝ Մուզաֆֆար ալ-Դին Քաուբարբի իբն Ջալն ալ-Դին Ալիի, իւլաթի տիրոջ՝ Շիհաբ ալ-Դին Ղազիի և Դամասկոսի (Դիմաշկ) տիրոջ՝ ալ-Մուազզամ Իսայի, համաձայնությունը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի երկիրը արշավելու մասին:

Ինչ վերաբերում է Դամասկոսի տիրոջը, ապա նա [քաղաքից] հաղիվ մի քանի օրվա ճանապարհ (մարահիլ) էր գնացել, երբ վերադարձավ, որովհետև նրա եղբայրը՝ Եգիպտոսի տերը, [ուր] ուղարկեց նրան, սպառնալով, որ եթե Դամասկոսից հեռանա, ապա ինքը կհարձակվի ու կպաշարի այն: Իսկ Ղազին մնաց իւլաթում պաշարված և, ինչպես հիշել ենք, այն վերջվեց նրանից: Սակայն Արքելայի տերը հավաքեց իր զորքը, գնաց Մուսուլ քաղաքը պաշարեց և այնտեղ կանգ առավ Ջումադա Բ ամսի տասներեքին, երեքշաբթի օրը, հուլյս ունենալով, որ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը հենց որ լսի, թե ինքն այստեղ է, կթողնի իւլաթը, իսկ Ղազին նրան կհետևի և գրությունը կխառնվի ու Դամասկոսի տերը համարձակություն կունենա իր մոտ գալու:

Նա տեղավորվել էր Մուսուլի դիմաց, իսկ նրա տեր Բադր ալ-Դին Լուլուն ամրացրել էր այն, պարիսպների վրա զինվորներ նշանակելով, պաշարման գործիքներ բերելով և պաշար հանվաքելով: Այսուհանդերձ, Արքելայի տերը ցանկացավ պաշարել Մուսուլը, որովհետև այստեղի զորքի մեծ մասը գնացել էր իւլաթ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի հետ և տեղում զորքը քիչ էր: Ամբողջ երկրում թանկություն էր տարածվել, իսկ գները Մուսուլում այնպիսին էին դարձել, որ երեք ձուն մեկ դինար արժեր: Ահա այս պատճառով էր, որ նա որոշեց պաշարել: Գալուց հետո, նա երեք օր մնաց, ապա հեռացավ Ջումադա Բ ամսի վերջից լոթ օր մնացած (10 հունիս 1227), ուրբաթ օրը: Նրա հեռանալու պատճառն այն էր, որ տեսավ, թե ինչպես քաղաքը ամրացված էր և պաշարը այնքան առատ էր, որ երկար ժամանակ կարող էր բավարարել: Նա լսել էր նաև, որ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը տիրել էր իւլաթին: Նա այլևս հուլյս չունեց նրա տիրոջից, ինչպես նաև Դամասկոսի տիրոջից և մնաց մեկ-մեկակ:

Այս լուրերն ստանալուց հետո նա հուսահատվեց, հասկացավ, որ սխալվել է ու վերադարձավ իր քաղաքը, նա կանգ առավ Ջաբի վրա և երկարացրեց իր մնալը Մուսուլի մոտ: Նա շէր կռվում, այլ պարզապես երբեմն նրա թուրք [ուղղմիկներից] ոմանք հարձակվում էին քաղաքի վրա և այնտեղից մի քանի ձիավորներ ու հետիոտն էին դուրս գալիս ու սկզբում էր կարճատև կռիվը, ապա ցրվում էին և ամեն մի խումբ վերադառնում էր իր տիրոջ մոտ:

(13 հունվար 1225—1 հունվար 1226)

Այդ տարում վրացիք (քուրջ) զորքի մեծ բազմությամբ գնացին Գանձակ (Քանջա) քաղաքը՝ Առան երկրում, նպատակ ունենալով պաշարել այն: Նրանք իրենց ամբողջ ուժը գործադրեցին, որովհետև Գանձակի ժողովուրդը բազմամարդ էր, շատ ուժեղ և վրացիների հետ հաճախակի ընդհարումների հետևանքով մեծ քաջություն էր ձեռք բերել: Երբ վրացիք հասան նրանց մոտ, մերձեցան ու մի քանի օր կռվեցին բնակիչների հետ, որոնք պարիսպների ետևում էին և նրանցից ոչ ոք չէր երևում: Սակայն մի օր Գանձակի մարդիկ քաղաքից դուրս եկան իրենց զորքերի հետ միասին և վրացիների հետ սաստիկ ու համառ կռիվ տեղի ունեցավ քաղաքից դուրս:

Երբ վրացիք այս բանը տեսան, համողվեցին, որ իրենք ի վիճակի չեն քաղաքը գրավել և հեռացան այն բանից հետո, երբ Գանձակի բնակիչները նրանց պարտության էին մատնել:

Այդ տարում մեռավ Կարնո քաղաքի (Արզան ալ-Ռում) տեր Մուղիս ալ-Դին Թուղրիլ իբն Կիլիշ Արսլանը: Սա իր որդուն ուղարկել էր վրացիների (քուրջ) մոտ, որը քրիստոնեացել ու ամուսնացել էր վրաց թագուհու հետ: Երբ մեռավ, նրանից հետո որդին թագավորեց:

Այդ տարում մեռավ Երզնկայի (Արդինքան) տերը: Նույն տարում մեռավ նաև Խարբերտի տեր Իզդ ալ-Դին ալ-Խադար իբն Իբրահիմ իբն Աբու Բաքր իբն Կարա Արսլան իբն Դաուդ իբն Սուլեյմանը: Նրանից հետո իշխեց որդին՝ Նուր ալ-Դին Ուրտուկ Շահը, որի օրոք, ինչպես և նրա հոր ժամանակ, պետական գործերի կառավարիչն էր Մուհին ալ-Դին Աբդ ալ-Ռահմանը:

ՇԻՐՈՒԱՆ ՇԱՀԻ ՊԱՇՏՈՆԱՆԿ ԱՐՎԵԼՈՒ ԵՎ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ՝
ՎՐԱՑԻՆԵՐԻՆ ՀԱՂԹԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Շիրուան Շահի դեմ ապստամբեց որդին, հանեց նրան իշխանությունից, երկրից հեռացրեց ու նրա փոխարեն թագավորեց:

Բանն այն է, որ Շիրուան Շահը վատ վարքի տեր էր, ապականիչ, անարդար և հպատակների դրամն ու կալվածներն էր խլում: Ասվում է նաև, որ կանանց ու տղաներին էր ձեռք գցում: Նրա բռնությունները մարդկանց համար անտանելի դարձան և որոշ զորականներ, նրա որդու հետ համաձայնելով, նրան բռնեցին երկրից:

Որդին իշխեց և լավ վերաբերմունք ցուցաբերեց ու նրան սիրեցին զորքն ու հպատակները: Որդին իր հորը [լուր] ուղարկեց, ասելով՝ եթե կամենում ես որոշ ամբողջներ քեզ կթողնեմ, շատ ոռճիկ կտամ քեզ և ում որ կամենաս: Այս քայլին ես դիմեցի քո վատ վարմունքի, երկրի ժողովրդի նկատմամբ անիրավության և ժողովրդի՝ քեզ ու քո տերությունը ատելու պատճառով:

Երբ հայրը լսեց այս բանը, գնաց վրացիների (քուրջ) մոտ, օգնություն խնդրեց, և վրացիք որոշեցին նրան զորք տալ, որի միջոցով կվերականգնեք իր իշխանությունը, իսկ նա խոստացավ նրանց տալ իր երկրի կեսը: Նրան մեծ զորք տվեցին և նա եկավ ու մոտեցավ Շիրուան քաղաքին: Որդին զորք հավաքեց ու բացատրեց դրությունը: Ասաց՝ երբ վրացիք պաշարեն մեզ, գուցե հաղթեն և այն ժամանակ հայրս մեզանից ոչ ոքի չի խնայի, վրացիք կվերցնեն երկրի կեսը, գուցե և ամբողջը, իսկ դա սարսափելի է: Կարևոր է, որ մենք մեկ թափով հարձակվենք ու բխվենք նրանց հետ: Եթե հաղթենք, փառք ալլահին, իսկ եթե նրանք մեզ հաղթեն, ապա պաշարման մեջ կընկնենք:

Նրանք համաձայնեցին նրա հետ և նա իր փոքրաթիվ զորքով՝ հազար ձիավոր, դուրս եկավ ու հանդիպեց վրացիներին, որոնք երեք հազար էին: Ընդհարվեցին ու կռվեցին, Շիրուանի ժողովուրդը դիմացավ, իսկ վրացիք պարտվեցին, շատերը կոտորվեցին կամ գերի ընկան: Ով փրկվեց, վերադարձավ ամենավատ վիճակում և նրանց հետ էր նաև գահընկեց եղած Շիրուան շահը: Վրաց առաջնորդները ասացին նրան՝ քեզանից ոչ մի լավ բան չտեսանք, մենք քեզ չենք մեղադրում, բայց և այնպես մի մնա մեր երկրում: Նա բաժանվեց նրանցից ու մնաց անորոշ վիճակում, չիմանալով ում մոտ ապաստանել:

Իսկ որդին հաստատվեց թագավորության մեջ, զորքին ու հպատակ-

ներին լավ վերաբերվեց, վերադարձրեց մարդկանց կալվածներն ու բռնագրավված ինչքը, և նրանք ուրախացան նրա իշխանությունը:

ԴԱՐՁՑԱԼ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ՝ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻՆ ՀԱՂԹԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում վրացիների (քուրջ) մի զորամաս Տփղիսից դուրս եկավ դեպի Ատրպատական և Ուղբեքի ձեռքում եղած երկրները: Նրանք կանգ առան լեռներում մի կիրճից այն կողմ, որի միջով կարող էր անցնել միայն մեկ ձիավոր իր ձիու հետ: Նրանք տեղավորվեցին, կարծելով, որ ապահով են մահմեդականների [հարձակումից], որոնց նրանք թույլ էին համարում և իրենց ուժեղ էին զգում, ամուր դիրքով, որն անմերձենալի էր:

Սակայն մահմեդականների մի զորամաս ձիեր հեծնելով դիմեց վրաց երկիրը և [այն կողմից] հասավ այդ կիրճը: Նրանք անցան իրենց վրտանդի ննթարկելով, իսկ վրացիք սթափվեցին միայն այն ժամանակ, երբ արդեն մահմեդականները հարձակվել էին նրանց վրա և սրով կոտորում էին: Սրանք կոտորեցին ինչպես ուզում էին, իսկ մնացյալը փախուստի դիմեց, ո՛չ հայրն էր որդուն ուշադրություն դարձնում, ո՛չ եղբայրը՝ եղբորը: Նրանցից մի մեծ խումբ գերի ընկավ:

Այս բանը շատ վիրավորական էր վրացիների համար, որոնք որոշեցին իրենց վրեժը լուծել և պատրաստվեցին Ատրպատական արշավելու ու մահմեդականներին կոտորելու: Նրանք սկսեցին պատրաստվել ըստ իրենց որոշման:

Այն ընթացքում, երբ նրանք զբաղված էին, լուր հասավ Զալալ ալ-Դին իբն Խորեզմ (Խուրիզմ) Շահի՝ Մարաղա գալու մասին, ինչպես կհիշենք, եթե ալլահը կամենա: Վրացիք հրաժարվեցին իրենց նպատակից և լուր ուղարկեցին Ատրպատականի տեր Ուղբեքին, հրավիրելով նրան համաձայնել [միասին] ետ մղելու Զալալ ալ-Դինին: Նրան վախեցրին վրացիք, ասելով՝ եթե մեզ հետ չհամաձայնեք, ապա նախ քո երկիրը կգրավի, հետո մերը:

Սակայն Զալալ ալ-Դինը նրանց կանխեց նախքան համաձայնության գալն ու հավաքվելը և կատարվեց այն, ինչ որ հիշելու ենք, եթե ալլահը կամենա:

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ՝ ԶԱՒԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻՑ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նախորդ տարիների տակ հիշել ենք, թե ինչ էին անում վրացիք (քուրջ) իսլամի երկրում՝ նլաթում ու նրա գալառներում, Ատրպատակա- նում, Առանում, Կարինում (Արզան ալ-Ռում), Դարբանդ-Շիրուանում: Մրանք նահանգներ էին, որ նրանց երկրին դրացի էին, և նրանք մահմե- դականների արյունն էին թափում այդ երկրներում, հափշտակում ու- նեցվածքը, գրավում երկիրը, իսկ մահմեդականները գտնվում էին նը- վաստացման ու ճնշման տակ: Ամեն օր հարձակվում էին, կոտորում նը- րանց և ցանկացած գումարները վերցնում նրանցից: Ամեն անգամ, որ մենք և [բոլոր] մահմեդականները նման բաներ էինք լսում, խնդրում էինք բարձրյալն ալլահից, որ իսլամին և մահմեդականներին տա այնպիսի մարդիկ, որոնք կպաշտպանեին նրանց և նրանց վրեժը կլուծեին:

Իսկ Ատրպատականի տեք Ուզբեքը զբաղված էր իր որովայնի և տոփանքի գոհացումով: Հարբած վիճակից չէր սթափվում և եթե նույնիսկ սթափվում էր, զբաղվում էր ձվի բախտախաղով (զումար): Դեռ չի լավել, որ որևէ թագավոր զբաղված լիներ նման բանով: Նա ոչ մի օգտակար բանով չէր զբաղվում և ոչ էլ ինքնասիրություն ուներ: Այսպիսով, երկիրը անպաշտպան էր, զորքերը կամայականութեամբ էին զբաղված, իսկ ժո- դովուրդը ճնշված էր: Ով կամենար կարող էր մի զորախումբ հավաքելով երկրի որևէ մասը գրավել, ինչպես հիշեցինք Բուզղիի, Այրաք ալ-Շամիի և Իզան Թախիսի մասին:

Բայց բարձրյալն ալլահը այս երկրի ժողովրդին նայեց ողորմած հայացքով և զթաց, ուզարկելով այս Զալալ ալ-Դինին³³², որը շուտով կը- տեսներ, թե ինչպես հաղթեց վրացիներին և իսլամի ու մահմեդականների վրեժը լուծեց:

Զալալ ալ-Դինի և վրացիների (քուրջերի) ընդհարումը տեղի ունեցավ այս տարվա Շաբան ամսին (8 օգոստոս—5 սեպտեմբեր): Բանն այն է, որ առաջին օրվանից, երբ Զալալ ալ-Դինն այս երկրներում երևաց, ասում էր՝ ես ուզում եմ հարձակվել վրաց (քուրջ) երկրի վրա, պատե- րազմել նրանց հետ ու գրավել նրանց երկիրը: Հենց որ տիրեց Ատրպա- տականին, լուր ուղարկեց վրացիներին, հայտնելով [գալիք] պատերազմի մասին, որին նրանք պատասխանեցին՝ մեզ վրա հարձակվեցին թաթար- ները, որոնք [գիտես] թե ինչ արեցին քո հորը, որը թագավորութեամբ ավելի հզոր էր քեզանից, ավելի շատ զորքով և ինչպես գիտես ավելի ուժեղ սրտով: Նրանք գրավեցին ձեր երկիրը, սակայն մենք նրանց վրա ուշադրություն չդարձրինք և ի վերջո նրանք նախընտրեցին մեզ հետ խա- ղաղություն մեջ լինել:

Մրանք (վրացիք) սկսեցին զորք հավաքել և կուտակեցին ավելի քան յոթանասուն հազար ռազմիկ: Նա շարժվեց նրանց դեմ ու գրավեց Դուին քաղաքը, որը վրացիներինն (քուրջ) էր և վերցրել էին մահմեդականներից, ինչպես հիշել ենք: Այստեղից նա գնաց նրանց դեմ: Նրանք ընդհարվե- ցին նրա հետ և սաստիկ ու ահավոր կռիվ տեղի ունեցավ, ընդ որում ամեն մի կողմը դիմադրեց հակառակորդին, սակայն վրացիք պարտվե- ցին: Նա (Զալալ ալ-Դինը) հրամայեց անխնա կոտորել և ոչ որի կեն- դանի շնողներ: Ըստ մեր ստուգումների նրանցից քսան հազար կոտորվեց, ասվում է նաև, թե ավելին [կոտորվեց]: Ասվում է նույնպես, որ բոլորը կոտորվեցին ու ցրվեցին, իսկ մեծամեծներից շատերը գերի ընկան, որոնց մեջ էր Շալուան³³³: Այսպիսով, պարտությունը վերջնական էր:

Փախուստի դիմեց նաև Իվանեն (Իուանի)³³⁴, որը բոլոր վրացիների (քուրջ) առաջնորդն էր, նրանց գլխավորը և զորավիգը: Նրանք թագավոր շունեին, քանզի նրանց վրա կին էր թագավորում: Իրավացի է ալլահի առաքյալը, երբ ասում է. «Հաջողություն չեն ունենա մարդիկ, որոնք կնոջ ձեռքով են ղեկավարվում»: Երբ Իվանեն (Իուանի) փախուստի դի- մեց, նրան հետապնդեցին, իսկ նա բարձրացավ իրենց ամրոցներից մեկը՝ այդ ճանապարհի վրա, և այնտեղ պատսպարվեց: Զալալ ալ- Դինը [զորք] թողեց, որ պաշարի և արգելի նրան իջնելուց, իսկ իր զոր- քերը ցրեց վրաց երկրում, որպեսզի կողոպտեն, կոտորեն, գերեվարեն ու քանդեն և եթե չլինեին Դավրեժից (Տարբիդ) եկած լուրերը, որ նրան ստիպեցին վերադառնալ, ապա առանց դժվարություն և արգելքի կգրա- վեր երկիրը, քանզի ժողովուրդը հյուժված էր, մի մասը սպանված, մյուս մասը գերի, իսկ մնացածը՝ փախստական:

ԶԱՒԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԴԱՎՐԵՃ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ, ԳԱՆՁԱԿ ՔԱՂԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՈՒՋԲԵՔԻ ԿԵՈՋ ՀԵՏ ԱՐՈՒՍՆԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ Զալալ ալ-Դինը վրացիներին փախուստի մատնեց ու մտավ եր- կիրը, այնտեղ տարածեց իր զորքերը: Նա նրանց [զորքերին] հրամա- յեց այնտեղ մնալ իր եղբոր՝ Ղիաս ալ-Դինի հետ, իսկ ինքը վերադար- ձավ Դավրեժ (Տարբիդ):

Նրա վերադարձի պատճառը հետևյալն էր: Իր վեզիր Շարաֆ ալ- Մուլքին նա թողել էր Դավրեժում, որպեսզի քաղաքը պահպանի և հպա- տակների գործերը վարի: Սակայն նրան տեղեկություն հասավ, որ Դավ- րեժի ռախը³³⁵ (պետը) և Շամս ալ-Դին ալ-Թուղրաին, որն առաջին դեմ-

քըն էր քաղաքում և այլ երեկոցներ հավաքվել էին ու համաձայնել՝ շին-
թարկվել Ջալալ ալ-Դինին և քաղաքը վերստին հանձնել Ուզբեքին: Ասում
էին՝ Ջալալ ալ-Դինը գնացել է վրաց երկիրը, սակայն ուժը չի պատի
նրանց: Եթե Ուզբեքն ու վրացիք միաբանեն ու հարձակվեն նրա վրա,
նրա գործերը կփշանան ու կպարտվի: Նրանք այնպես էին հաշվել, որ
Ջալալ ալ-Դինը դանդաղ կընթանա դեպի վրաց երկիրը, զգուշության
համար հաճախ կանգ առնելով:

Երբ այս բանը որոշել էին, լուրը հասավ վեզիրին, որը Ջալալ ալ-
Դինին տեղեկացրեց վիճակի մասին: Նրան (Ջալալ ալ-Դինին) լուրը
հասավ այն ժամանակ, երբ արդեն մոտեցել էր վրաց երկիրն, սակայն
նա ոչինչ ցույց չտվեց, շուտափույթ շարժվեց վրացիների դեմ, ընդհար-
վեց ու պարտության մատնեց նրանց: Երբ վերջացրեց, ասաց իր զորքի
ամիրներին՝ տեղեկացել եմ այսպես և այսպես: Դուք մնացեք ու շա-
րունակեցեք անել այն, ինչ անում էիք, կոտորեցեք, ում որ բռնեք և ավե-
րեցեք նրանց երկիրը, ինչքան կարող եք: Ես զգուշացա այն հայտնել ձեզ,
նախքան վրացիների պարտութունը, որպեսզի ձեզ չպատի թուլութունն ու
վախը:

Նրանք մնացին նույն վիճակում, իսկ ինքը վերադարձավ Դավրեժ,
ձերբակալեց ռախին, ալ-Թուղրախին և այլոց: Հրամայեց ռախին ման
ածել քաղաքում և ով նրանից անիրավութուն էր տեսել, թույլատրեց որ
սիրտը հովացնի, իսկ վերջինս իրոք անիրավ էր եղել: Մարդիկ խիստ
ուրախացան այս բանի համար և այդ նա սպանեց նրան: Մնացածնե-
րին բանտարկեց և երբ այս գործն ավարտել էր ու քաղաքում կարգ ու
կանոն հաստատել, ամուսնացավ սուլթան Թուղրուլի դստեր՝ Ուզբեքի կնոջ
հետ: Այս ամուսնությունը (նիքահ) օրինավոր էր, քանի որ հաստատված
էր, թե Ուզբեքը երգվել էր նրան ապահարզան (թալակ)⁵³⁶ տալ, եթե
ինքն սպաներ իր մամուլքին, որի անունն էր ... որին, սակայն, հետո
սպանեց:

Երբ ապահարզանը այս երդումի շնորհիվ իրականացավ, Ջալալ ալ-
Դինը ամուսնացավ և որոշ ժամանակ Դավրեժում մնալուց հետո, զորքը
տարավ դեպի Գանձակ (Քանչա) քաղաքը, գրավեց, իսկ Ուզբեքը հեռա-
ցավ, մտավ Գանձակի բերդը և ամրացավ: Լսել եմ, որ Ջալալ ալ-Դինի
զորքը կողոպտել էր այս բերդի շրջակայքը ու խլել [մարդկանց] ունեց-
վածքը: Ուզբեքը լուր ուղարկեց Ջալալ ալ-Դինին, բողոքելով և ասաց՝ այս
բանը թույլ չէի տա նույնիսկ իմ բարեկամներին, ես խնդրում եմ ետ քա-
շել այս շրջանի վրա երկարող ձեռքերը: Ջալալ ալ-Դինը զորք ուղարկեց,
որպեսզի [բերդը] պահպանեն թե՛ իր մարդկանցից, թե՛ ուրիշների
ոտնձգությունից:

(2 հունվար 1226—21 դեկտեմբեր 1226)

էջ 366—367

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ՏՓՂԻՍԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռաբի Ա ամսին (2 մարտ—31 մարտ), Ջալալ ալ-Դին
իրն խորեզմ (խուարիզմ) Շահը վրացիներից (քուրջ) գրավեց Տփղիս քա-
ղաքը:

Սա տեղի ունեցավ հետևյալ ձևով: Մենք արդեն հիշատակել ենք վեց
հարյուր քսաներկու թվականի պատերազմը նրա ու նրանց (վրաց) միջև
և նրանց (վրաց) պարտությունն ու նրա վերադարձը Դավրեժ (Տաբրիզ)
այնտեղ պատահած խռովության պատճառով: Երբ Ատրպատականում
կարգ հաստատեց, վերադարձավ վրաց երկիրը այդ տարվա Զուլ-Հիջա
ամսին (4 դեկտեմբեր 1225—1 հունվար 1226), և այդ տարին լրացավ
ու հասավ վեց հարյուր քսաներեք թվականը. նա հարձակվեց նրանց երկ-
րի վրա: Սրանք կրկին զորք էին հավաքել և կուտակել էին իրենց զրացի
ազգերի՝ ալանների, լաբդերի, զփշաղների և այլոց [զորքերը]: Նրանք
հավաքվեցին անհամար բազմությամբ, և սա համարձակություն տվեց
նրանց ու սուտ երազներով իրենք իրենց խաբեցին: Սատանան
նրանց հաղթանակ խոստացավ, իսկ «սատանան (շեյթանը) կտա միայն
սուտ խոստումներ» (Ղուրան, Գ, 119): Նա (Ջալալ ալ-Դինը) տարբեր
տեղերում նրանց համար դարան սարքեց: Նրանք հանդիպեցին, ընդհար-
վեցին և վրացիք փախուստի դիմեցին, ընդ որում եղբայրը մոռացել էր
եղբորը և հայրը որդուն, ամեն մեկին իր անձն էր հետաքրքրում: Մահ-
մեդականների սուրը ամեն կողմից ջարդեց նրանց և շատ քչերը միայն
ազատվեցին:

Ջալալ ալ-Դինը հրամայեց ոչ ոքի չխնայել և բոլորին կոտորել ու
հետապնդել փախուստականներին: Նրա մերձավորները խորհուրդ տվեցին
հարձակվել նրանց թաղավորի նստավայր Տփղիսի վրա, սակայն նա
ասաց՝ (առաջիմ) կարիք չկա, որ մեր զինվորներին պարիսպների տակ
կոտորենք, իսկ երբ ոչնչացնեմ վրացիներին, այն ժամանակ երկիրը
կգրավեմ առանց դժվարության: Զորքերը հետապնդեցին նրանց և հա-
լածեցին, մինչև որ գրեթե ոչնչացրին: Այդ ժամանակ նա գնաց Տփղիս և
բանակ դրեց նրա մոտ:

Մի օր նա իր զորքի մի մասի հետ մոտ գնաց [քաղաքին], դիտելու
և որոշելու հարձակման ու կռիվ կետերը: Երբ մոտեցավ, իր հետ եղած

զորքի մեծ մասը տարբեր վայրերում դարանակալ պահեց, իսկ ինքը մոտավորապես երեք հազար ձիավորով առաջ շարժվեց: Երբ այնտեղ [քաղաքում] գտնվող վրացիք նրան տեսան, համարձակություն ստացան, կարծելով, որ նրա հետ քիչ զորք կա: Զգիտենալով մյուսների (դարանակալ եղածների) մասին, նրանք դուրս եկան ու կովի բռնվեցին, իսկ նա (Ջալալ ալ-Դինը) նահանջեց և նրանք ավելի համարձակ դարձան, կարծելով, որ նահանջում է, ու հետապնդեցին: Երբ [դարանակալ] զորքերի եղած վայրերի մեջտեղում էին, վերջիններս դուրս եկան և սրի քաշեցին նրանց, ընդ որում մեծ մասը կոտորվեց, իսկ մնացածները փախան ու մտան քաղաք: Մահմեդականները հետապնդեցին նրանց և երբ քաղաքին մոտեցան, [քաղաքի] մահմեդականները իսլամի նշանաբանը³³⁷ գոռացին և Ջալալ ալ-Դինի անունը տվեցին: Վրացիք հուսալքվեցին և հանձնվեցին, քանզի նրանց զորքերը վերահիշյալ ճակատամարտերում [մեծ մասամբ] կոտորվել էին, նրանց թիվը նվազել էր, իսկ նրանց սրտերը ահով ու վախով էին լցված:

Մահմեդականները քաղաքը սրով և ուժով նվաճեցին, առանց երաշխավորագիր (աման) տալու, կոտորեցին այնտեղ եղած բոլոր վրացիներին՝ շթողներով ոչ մեծի, ոչ փոքրի, բացի նրանցից, որոնք ընդունեցին մահմեդականությունը և վկայության (շիհադա)³³⁸ երկու խոսքն արտասանեցին: Այսպիսիներին [Ջալալ ալ-Դինը] հրամայեց թլփատել և նրանց ձեռք չտվեցին: Մահմեդականները կողոպտեցին [վրացիների] ունեցվածքը, գերեզարեցին կանանց, ստրկացրին երեխաներին: Մի քիչ վնաս կրեցին նաև տեղի մահմեդականները, ոմանք կոտորվեցին, ուրիշներ կողոպտվեցին և այլն:

Տփղիս [քաղաքը] երկրի ամենալավ պաշտպանված ու անառիկ քաղաքներից է, գտնվում է Կուր գետի երկու կողմերին, որը մեծ գետ է: Այս նվաճումը մեծ ու կարևոր նշանակություն ունի իսլամի երկրներում ու բոլոր մահմեդականների համար, քանզի մինչ այդ վրացիք (քուրջ) նեղն էին զցել [մահմեդականներին] և իրենց ուզածն անում էին: Նրանք ասպատակում էին Ատրպատականի իրենց ցանկացած մասը և ոչ ոք չէր դիմադրում կամ ետ մղում նրանց: Նույնը անում էին նաև Կարնո (Արզան ալ-Ռումի) երկրում, այն աստիճանի, որ նրա տերը հազավ վրաց թագավորի պարզևած պատմունճանը (խիլա), իր գլխի վրա բարձրացրեց մի զրոշ, որի վերջին մասում խաչ կար, իսկ որդին քրիստոնեություն ընդունեց, որպեսզի ամուսնանա վրաց թագուհու հետ, ինչպես պատմել ենք, վախենալով նրանցից ու կամենալով կանխել նրանց շարագործությունները: Նույն բանը կատարվեց նաև Դարբանդ-Շիրուանում: Նրանց ուժը այնքան մեծացավ, որ Իկոնիայի, Ակսարայի, Մալաթիայի ու Ռումի

երկրում մահմեդականներին ենթակա բոլոր երկրների տեր Ռուքն ալ-Դին իբն Կիլիշ Արսլանը հավաքեց իր զորքը և բերեց նաև մեծ թվով այլ զորքեր ու գնաց Կարնո (Արզան ալ-Ռում) կողմը, որը նրա եղբորը՝ Թուրքիլ Շահ իբն Կիլիշ Արսլանին էր պատկանում, սակայն եկան վրացիք, փախուստի մատնեցին նրան և դաժան վերաբերվեցին թե՛ նրան, թե՛ նրա զորքերին: Նույն թշվառության և նեղության մեջ էին նաև, ինչ-թե՛ նրա զորքերին: Այս բոլորը նախապես մանրամասն պատմել ենք: Այս ամրացված երկիրը (Սաղը) դեռ նախքան իսլամը հարևան պարսիկների համար, իսկ հետո իսլամի երևան գալու սկզբից մինչև օրս նաև հարևան մահմեդականների համար ամենավտանգավոր երկրներից է և ոչ ոք չէր համարձակվում նրանց դեմ դուրս գալ այս ձևով (Ջալալ ալ-Դինի նման) և ոչ էլ արել էր այն, ինչ որ նա (Ջալալ ալ-Դինը) արեց:

Վրացիք գրավել էին Տփղիսը (Տաֆլիս) հինգ հարյուր տասնհինգ թվականին (1121—1123), երբ սուլթանն էր Մահմուդ իբն Մուհամմադ իբն Մալիք Շահ ալ-Մալշուկին, որն ամենամեծ դիրքի տեր սուլթաններից էր, ամենաընդարձակ թագավորությանը և ամենաշատ զորքերով: Այսուհանդերձ նա չկարողացավ ետ մղել նրանց՝ հակառակ իր երկրի ընդարձակության, [կայնատարած էր], քանզի նրան էին պատկանում Ռեյը իր գավառներով, Ջաբալը, Ֆարսը, Խուզիստանը, Իրաքը, Ատրպատականը, Առանը, Հայաստանը, Դիար Բաքը, Ջալիրան, Մոսուլը, Ասորիքը (Շամ) և այլ երկրներ, իսկ նրա հորեղբայր սուլթան Սինչարը ուներ Խորասանն ու Մավարաանահը: Այսպիսով, իսլամի երկրների մեծամասնությունը նրանց ձեռքում էր, այսուհանդերձ նրանց՝ [Տփղիսը] գրավելուց հետո, երբ նա հինգ հարյուր տասնինը թվին զորք հավաքեց ու շարժվեց նրանց դեմ, չկարողացավ հաղթել: Նրանից հետո իշխեց նրա եղբայր սուլթան Մասուդը, որը նույնպես [անկարող գտնվեց]: Ապա Իլդիգուլը իշխեց Ջաբալ, Ռեյ, Ատրպատական և Առան [երկրներում], նրան ենթարկվեցին Խաբալ, Ռեյ, Ատրպատական և Առան [երկրներում], նրան ենթարկվեցին Խաբալ, Ռեյ, Ատրպատականի տերերը: Նա զորք հավաքեց, սպառազինեց, սակայն [կոլում] հաղիվ աղատվեց նրանցից (վրացիներից): Ապա նույնը կատարվեց նրա որդու՝ ալ-Բահլավանի օրոք: Նրանց ժամանակ երկիրը ուներ հարստություն և շատ զորք, սակայն նրանք չէին անհան-

գըստանում նրանց (վրացիներին) հաղթելու հարցով: Վերջապես եկավ այս սուլթանը (Ջալալ ալ-Դինը), իսկ երկիրը ավերակ էր, քանզի այն թուլացրել էին նախ վրացիք, ապա այն ավերել էին, ինչպես հիշել ենք, թաթարները, ալլահի անեծքը նրանց վրա, իսկ սա (Ջալալ ալ-Դինը) կատարեց այս գործերը:

էջ 367—368

ՔԻՐՄԱՆԻ ԶԱԼԱ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԴԵՄ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՆՐԱ ԳԱՍՏՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ջումադա Բ ամսին (30 մայիս—27 հունիս), լուր հասավ Ջալալ ալ-Դինին, որ իր նախըը (տեղակալը) Քիրմանում, որը Բալակ Հաջիր կոչված մի մեծ ամիր էր, ապստամբել է նրա դեմ, ցանկացել է երկիրը գրավել ու բռնանալ, քանզի, ինչպես հիշեցինք, Ջալալ ալ-Դինը հեռվում էր, զբաղված էր վրացիներով և ուրիշներով: Սա (նախըը) լուր ուղարկեց թաթարներին տեղեկացնելով Ջալալ ալ-Դինի ուժի և նրա՝ շատ երկրներ գրավելու մասին և [զգուշացնելով], որ եթե մնացած երկրներն էլ գրավի, նրա թագավորությունը կմեծանա, զորքը կբազմապատկվի, ձեռք վրա կհարձակվի ու կգրավի ձեր ունեցած երկրները:

Ջալալ ալ-Դինը այս բանը լսեց այն ժամանակ, երբ արդեն ճանապարհ էր ընկել իր ղեկավար զեմարի համար, սակայն թողեց այն և քայլեց դեպի Քիրման, իր հետ տանելով պատմուճաններ (խիլա), որպեսզի [Քիրմանի նախըը] չզգուշանա և ոչ մի բանից չկասկածելով իր մոտ գա:

Երբ նրա դեսպանը հասավ, նա (նախըը) հասկացավ, որ ծուղակ է պատրաստված, քանզի գիտեր [Ջալալ ալ-Դինի] սովորությունը: Նա վերցրեց ինչ արժեքավոր բան որ ուներ և բարձրացավ մի անառիկ բերդ ու ամրացավ, իսկ մյուս բերդերում թողեց վստահելի մարդկանց: Նա լուր ուղարկեց Ջալալ ալ-Դինին, ասելով՝ ես քո ստրուկն եմ ու մամուլբը և երբ լսեցի քո գալստյան մասին, երկիրը թողեցի, քանի որ բռն է և եթե իմանամ, որ ինձ կթողնես իմ [պաշտոնին], կգամ քո դուռը, սակայն վախենում եմ: Այս ընթացքում դեսպանը երդվում էր նրան, թե Ջալալ ալ-Դինը Տփղիսում է, իսկ սա ուշադրություն չէր դարձնում:

Դեսպանը վերադարձավ, և Ջալալ ալ-Դինը հասկացավ, որ ինքը չի կարող նրա (նախըի) ձեռքում եղած բերդերը վերցնել, քանզի ստիպված պիտի լիներ երկար ժամանակ պաշարել: Նա կանգ առավ Սպահանի մոտ և նրան պատմուճաններ ուղարկելով՝ հաստատեց կառավարիչի (պաշտոնում):

Մինչ դեսպանները գնում գալիս էին (Ջալալ ալ-Դինի ու նախըի միջև), Տփղիսից հասավ Ջալալ ալ-Դինի սուրհանդակը, որը տեղեկացնում էր, թե ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի՝ իսլամում եղած զորքը նրա զորքի մի մասին պարտություն է մատնել ու ջարդել: Նա համոզում էր նրան (Ջալալ ալ-Դինին) վերադառնալ Տփղիս և սա շուտափույթ վերադարձավ:

էջ 368

ԱՇՐԱՖԻ ԶՈՐՔԻ ՈՒ ԶԱԼԱ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԶՈՐՔԻ ՄԻՋԵՎ ԿՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Ջալալ ալ-Դինը գնացել էր Քիրման, Տփղիս քաղաքում զորք էր թողել իր վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքի հետ: Սրանց պարենը պակասել էր և ահա [որոշել էին] արշավել Կարնո (Արզան ալ-Ռում) գավառները, հասել ու կողոպտել էին, գերեվարել կանանց, մեծ և անչափ ավար վերցրել ու վերադարձել: Նրանց ճանապարհը անցնում էր իսլամ նահանգի վրայով և ահա Աշրաֆի նախըը (տեղակալը) իսլամում՝ հաջիր (սենեկապետ) Հուսամ ալ-Դին Ալի ալ-Մաուսիլին լսելով զորք էր հավաքել, շարժվել նրանց կողմը, հաղթել էր նրանց, վերցրել նրանց ձեռքում եղած ավարը և իր զորքի հետ անվնաս վերադարձել:

Երբ այս բանը պատահեց, Ջալալ ալ-Դինի վեզիրը վախեցավ ու լուր ուղարկեց Քիրման՝ իր տիրոջը տեղեկացնելով վիճակի մասին և համոզելով այստեղ գալ, վախեցնելով, որ ուշացման դեպքում դրությունը վտանգավոր կլինի: Սա վերադարձավ և տեղի ունեցավ այն, ինչի մասին խոսելու ենք:

էջ 369

ՔԱՅ ԿՈՒԲԱԿԻ ԵՎ ԱՄԻԿԻ ՏԻՐՈՋ ՄԻՋԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շաբան ամսին (28 հուլիս—25 օգոստոս 1226), Ռումի թագավոր Ալա ալ-Դին Քայ Կուբադ իբն Քայ խուսրու իբն Կիլիշ Արսլանը շարժվեց դեպի Ամիդի տեղ Մալիք Մասուդի երկիրը և տիրեց նրա բազում բերդերին:

Բանն այն է, որ, ինչպես նշել ենք, Ամիդի տեղը համաձայնել էր Ջալալ ալ-Դին խորեզմ (խորիզմ) Շահի, Դամասկոսի տեղ ալ-Մալիք ալ-Մուազզամի և այլոց հետ Աշրաֆի դեմ դուրս գալու համար: Երբ Աշրաֆն այս բանը տեսավ, լուր ուղարկեց Ռումի թագավոր Քայ Կուբա-

դին, որը նրա դաշնակիցն էր, նրանից խնդրելով հարձակվել Ամիդի տիրոջ երկրի վրա և պատերազմել նրա դեմ: Աշրաֆն այդ ժամանակ Մարդինի մոտ էր:

Ռուսի թագավորը շարժվեց դեպի Մալաթիա, որը նրան էր պատկանում և այնտեղ կանգ առավ: Նա զորքեր ուղարկեց Ամիդի տիրոջ գավառները և նրանք գրավեցին Հիսն (բերդ) Մանսուրը և Չմշկածաղի (Շիմիշ-քաղաղ, Շիմքաղաղ)³⁶⁹ բերդը և այլ վայրեր: Երբ Ամիդի տերը այս բանն իմացավ, դրեց Աշրաֆին և կրկին հաշտվեց նրա հետ: Աշրաֆը լուր ուղարկեց Քայ Կուբադին, տեղեկացնելով կատարվածի մասին և ասաց, որ Ամիդի տիրոջը վերագարձնի ինչ որ վերցրել էր նրանից: Սակայն նա այդ բանը շարեց, ասելով՝ ես Աշրաֆի տեղակալը (նախը) շեմ, որ ինձ հրամայի կամ արգելի:

էջ 369—371

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԿԱՐՍ ԵՎ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՊԱՇԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում (1226), Ռամադան ամսին (26 օգոստոս—24 սեպտեմբեր), Ջալալ ալ-Դինը, ինչպես հիշեցինք, վերադարձավ Քերմանից Տրփզիս (Տաֆրիս) և այնտեղից զնաց Անի քաղաքը, որը վրացիներին (քուրջ) էր [պատկանում]: Այնտեղ էր վրաց (քուրջ) բանակի հրամանատար Իվանեն (Թուանի) իր հետ մնացած մյուս մեծամեծների հետ: Նա (Ջալալ ալ-Դինը) պաշարեց և զորքի մի մասը ուղարկեց Կարս քաղաքը, որը նույնպես վրացիներին (քուրջ) էր: Գրանք երկուսն էլ այդ երկրի ամենամուր և անառիկ բերդերից են: Նա եկավ, պաշարեց, կռիվ մղեց այնտեղ եղած [զորքերի] հետ: Նա քարանետ մեքենաներ դրեց և համառ պայքար սկսեց երկուսի համար էլ:

Վրացիք (քուրջ) լավ պաշտպանեցին այն և մեծ շանքեր թափեցին պահպանելու համար, վախենալով, որ իրենց հետ կանեն այն, ինչ որ նախապես արել էին իրենց հավատակիցների հետ Տփղիսում: Նա (Ջալալ ալ-Դինը) մնաց այնտեղ մինչև որ Շավվալ ամսի (25 սեպտեմբեր—24 հոկտեմբեր) մի մասն անցավ. ապա զորքի մի մասը թողեց երկուսն էլ պաշարելու համար, ինքը վերադարձավ Տփղիս, իսկ Տփղիսից շուտափույթ զնաց Աբխազաց երկրի և վրաց մնացորդների դեմ, հարձակվեց նրանց զորքերի վրա, կոտորեց, կողոպտեց, զերեվարեց ու ավերեց երկիրը, հրկիզեց և ամեն ինչ ավարի տալով, նրա զորքը վերադարձավ Տփղիս:

էջ 370

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԽԼԱԹԸ ՊԱՇԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հիշատակեցինք, որ Ջալալ ալ-Դինը Անի քաղաքից վերագարձավ Տփղիս, մտավ Աբխազաց երկիրը: Նրա գալը ռազմական խորամանկություն էր, քանզի նրան տեղեկացրել էին, որ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի նախը (փոխանորդը)՝ հաջիբ Հուսամ ալ-Դին Ալին խլաթում պատրաստվել էր, միջոցներ ձեռք առել ու ամրացրել էր քաղաքը նրա (Ջալալ ալ-Դինի) մոտիկ լինելու պատճառով: Նա վերադարձավ Տփղիս, որպեսզի խլաթի բնակիչները ապահով զգան, թողնելով զգուշությունն ու աշարջությունը և այն ժամանակ ինքը կհարձակվեր հանկարժակի կերպով: Աբխազաց երկրում նրա մնալը տասը օր տևեց: Նա վերագարձավ, ըստ իր սովորության արագ ընթանալով և եթե նրա մոտ չլինեին այնպիսի մարդիկ, որ տեղեկացրին Աշրաֆի նախներին, ապա ինքը [իրոք] անակնկալի կբերեր նրանց: Սակայն նրա մոտ կային [Աշրաֆին] վստահությունը վայելող մարդիկ, որոնք տեղեկացրին ու գրեցին, զգուշացնելով նրան: Լուրը հասավ Ջալալ ալ-Դինի հասնելուց երկու օր շուտ: Նա Մանազկերտ (Մալաղբերդ) քաղաքի մոտ իջավ շաբաթ օրը՝ Զուլ-Կադա ամսի տասներեքին (6 նոյեմբեր), ապա զնաց ու կանգ առավ խլաթ քաղաքի մոտ երկուշաբթի օրը, նույն ամսի տասնհինգին (8 նոյեմբեր): Ապա անմիջապես հարձակվեց և սաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ նրա ու քաղաքի բնակիչների միջև: Նրա զորքը հասավ քաղաքի պարսպին, սակայն շատերը սպանվեցին, ապա երկրորդ անգամ հարձակվեց և խիստ ընդհարվեց քաղաքի բնակիչների հետ: Զորքը մեծ վնաս պատճառեց խլաթի բնակիչներին, հասավ քաղաքի պարսպին, մտավ նրա արվարձանը և սկսեց կողոպտել, հափշտակելով կանանց: Երբ խլաթի ժողովուրդը այս բանը տեսավ, վրդովվեց և մարդիկ սկսեցին իրար ռզևորել, վերադարձան [հարձակվող] զորքի կողմը, կովեցին ու նրանց զուրս բռնեցին քաղաքից: Շատերն սպանվեցին և խորեզմցիների զորքը գերի վերցրեց խլաթի ամիրների մի խումբ, որոնցից շատերին սպանեց: Սակայն Հաջիբ Ալին իջավ ձիուց, կանգնեց թշնամու դեմ-դիմաց և մեծ շարդ տվեց:

Ապա Ջալալ ալ-Դինը, մի քանի օր հանգստանալուց հետո, կրկնեց հարձակումը նախկին օրվա նման: Սակայն (խլաթեցիք) կովեցին ու զորքը հեռացրին քաղաքից: խլաթի բնակիչները համառ կերպով, քաջաբար կռվում էին, պաշտպանելով իրենց անձը, քանի որ տեսան խորեզմցիների վատ վերաբերմունքը, քաղաքի կողոպուտը և նրանց անբարոյական վարմունքը: Նրանք կռվում էին հանուն իրենց անձի, կանանց և ունեցվածքի:

Նա մնաց այնտեղ, մինչև որ ցուրտը ուժեղացավ ու մի քիչ ձյուն եկավ և ապա հեռացավ նույն տարվա Զու-լ-Հիջջա ամսի վերջից յոթ օր մնաց (14 դեկտեմբեր), երեքշաբթի օրը: Նրա հեռանալու պատճառը բացի ձյունից վախենալուց նաև այն էր, որ լուրեր էին հասել, թե Իվախի թուրքմենները ապականություն էին սփռել իր երկրում:

էջ 370—371

ԶԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԻՎԱԽԻ ԹՈՒՐԳՄԵՆՆԵՐԻՆ ՀԱՂԹԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Իվախի (Իուախյա) թուրքմենները Ատրպատականում գրավել էին Աշտար և Ուրմիա քաղաքները ու հարկ (խարաջ) էին վերցրել Խոյի (Խուալլ) բնակիչներից, օրպեսզի նրանց հանգիստ թողնեն: Նրանք օգտվեցին այն առիթից, որ Զալալ ալ-Դինը զբաղված էր վրացիներով, իսկ հետո նաև Խլաթով, և այսպիսով ուժեղացավ նրանց ազահությունը, տարածվեցին Ատրպատականում, կողոպտելով ու ճանապարհները կտրելով: Լուրերը հասնում էին Զալալ ալ-Դինին, սակայն նա կարևորություն չէր տալիս, քանի որ իր կարծիքով ավելի կարևոր գործով էր զբաղված:

Նրանց ազահությունը այնտեղ հասավ, որ նրանք ճանապարհ կտրեցին հենց Դավրեթի (Տարրիզ) մոտ և նրա վաճառականներից շատ բան խլեցին: Սրանք (վաճառականները) Կարինում (Արզան ալ-Ռում) ոչխար էին գնել ու տանում էին Դավրեթ և ահա իվախները, նախքան Դավրեթ հասնելը հանդիպելով նրանց, խլեցին այն ամենը, ինչ ունեին և, ի միջի այլոց, քսան հազար գլուխ ոչխար: Երբ այս բանը մարդկանց համար անտանելի դարձավ և շարիքը մեծացավ, Զալալ ալ-Դինի կինը՝ սուլթան Թուղրիլի դուստրը ու երկրում նրա տեղակալները (նախը) լուր ուղարկեցին նրան, օգնություն կանչելով և տեղեկացնելով, որ իվախները երկիրը ավերել են և եթե [նա] չհասնի, ապա լրիվ կկործանվի:

Եվ քանի որ սրան դուզագրիպեց [Զալալ ալ-Դինի] վախը ձյունից, նա հեռացավ Խլաթից ու գնաց իվախների դեմ, իսկ վերջիններս իրենց վստահ և ապահով էին զգում, քանի որ գիտեին, թե Խորեզմ Շահը Խլաթով է զբաղված և կարծում էին, թե նա այնտեղից չի կարող հեռանալ: Եթե այդ ինքնավստահությունը չլիներ, նրանք կարող էին ապաստանել իրենց անառիկ, բարձրաբերձ լեռները, ուր բարձրանալը խիստ դժվար էր: Պատահել էր, որ որևէ բանից վախենալիս նրանք բարձրացել էին և պատսպարվել:

Սակայն [այս անգամ] նրանք շսթափվեցին, մինչև որ Զալալ ալ-

Դինի զորքերը շրջապատեցին նրանց, ամեն կողմից սրի քաշեցին, խիստ կտորեցին, կողոպտեցին, գերեվարեցին, կանանց ու երեխաներին ստորկացրին: Նրանք այնտեղից տարան անհաշիվ բարիքներ, որոնց մեջ էին նաև շատ ապրանքներ, որ նրանք (թուրքմենները) վաճառականներից էին խլել, դեռ հակերի (կապոցների) մեջ, շքացված վիճակում: Երբ այս գործը վերջացրեց, [Զալալ ալ-Դինը] վերադարձավ Դավրեթ:

էջ 371

ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՈՒԱԶԶԱՄԻ ՈՒ ԱՇՐԱՖԻ ՄԻՋԵՎ

Կսկսենք պատմելով նրանց տարակարծությունների պատճառի մասին: Երբ մեռավ ալ-Մալիք ալ-Ազիլ Արու Բաբր իրն Այլուբը, նրա որդիները իրար հետ համերաշխ էին, այսինքն Եգիպտոսի տեր ալ-Մալիք ալ-Քամիլ Մուհամմադը, Դամասկոսի, Երուսաղեմի և հարակից նահանգների տեր ալ-Մալիք ալ-Մուազզամ Իսան և Զազիրայի ու Խլաթի տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսան, և նրանք համաձայնել էին զուրա քշելու Ֆրանկներին Եգիպտոսից: Մուազզամը երկու անգամ գնաց իր եղբոր Աշրաֆի մոտ Զազիրա, օգնություն խնդրելու ֆրանկների դեմ և համոզելու, որ օգնության հասնի իր եղբորը՝ Քամիլին: Նա մնաց, մինչև որ համոզեց և նրանք միասին գնացին Եգիպտոս և ետ մղեցին ֆրանկներին:

Աշրաֆը նեղ վիճակում էր այն բանի պատճառով, որ Զալալ ալ-Դինը հարևան էր Խլաթի նահանգին, իսկ Մուազզամը Դամասկոսում խանգաբում էր Եգիպտոսի, Հալեբի և Ասորիքի այլ վայրերի զորքերի նրան օգնության գալուն: Աշրաֆը գնաց իր եղբոր՝ Մուազզամի մոտ Դամասկոս Շավվալ ամսին (25 սեպտեմբեր—23 հոկտեմբեր), սիրաշահեց նրան և հաշտվեց նրա հետ: Երբ Քամիլը լսեց, վիրավորվեց, կարծելով, թե նրանց համաձայնությունն իր դեմ է, սակայն նրանք երկուսով գրեցին ու տեղեկացրին, թե Զալալ ալ-Դինը հարձակվել է Խլաթի վրա և գրությունը չլուծելուց բացատրեցին ու նշեցին, որ Ազիլյան տան հզորության համար անհրաժեշտ է համերաշխ լինել:

էջ 371—372

ՅՐԱՆԿՆԵՐԻ ՈՒ ՀԱՅԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԽՈՒՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Անտիոքի տեր ֆրանկ Բրինսը³⁴⁰ (Իշխան) հավաքեց մեծ զորք և շարժվեց հայերի դեմ, որոնք Իրն լայունի (Լևոնի որդու) երկրի կործանում էին [ամրացած] և նրանց միջև սաստիկ պատերազմ տեղի ունեցավ:

Բանն այն է, որ կիրճերի տեր հայազգի Ասոնի որդին (իրն Այուն ալ-Արմանի) զրանից առաջ մահացել էր առանց արու զավակ թողնելու, այլ ուներ մի դուստր և հայերը նրան թագուհի դարձրին³⁴¹: Ապա համոզվելով, որ թագավորութունը չի կարող կնոջ ձեռքով կառավարվել, նրան ամուսնացրին [Անտիոքի] բրինսի որդու հետ: Սա ամուսնացավ, տեղափոխվեց նրանց երկիրը ու մի տարի մնաց թագավորության մեջ: Ապա նրանք (հայերը) զղջացին այդ բանի համար, վախենալով, որ ֆրանկները կարող են իրենց երկիրը գրավել: Նրանք ապստամբեցին բրինսի որդու դեմ, ձերբակալեցին նրան ու բանտարկեցին: Հայրը լուր ուղարկեց, պահանջելով, որ նա ազատ արձակվի ու հաստատվի թագավորության մեջ, սակայն նրանք (հայերը) այդ [պահանջը] չկատարեցին:

Նա լուր ուղարկեց մեծ Հոռոմում (Ռումիա) ֆրանկների թագավոր պապին (Բաբա), թույլտվություն խնդրելով հարձակվել նրանց երկրի վրա, իսկ այս Հոռոմի թագավորի հրամանը ֆրանկների մոտ երբեք չի մերժվի: Սակայն սա արգելեց նրան հարձակվել, ասելով՝ նրանք մեր համայնքին (միլլատ) պատկանող ժողովուրդ են և չի կարելի նրանց երկրի վրա հարձակվել: Սա (բրինսը) շուրջ հնազանդվել ու լուր ուղարկեց Իկոնիայի (Կոնիա), Մալաթիայի ու զրանց միջև գտնվող երկրների թագավոր Ալա ալ-Դին Քալ Կուբադին, հաշտություն առաջարկեց և նրան համոզեց հարձակվել Ասոնի որդու երկրի վրա և այդ բանի համար նրա համաձայնությունը վերցրեց: Նրանք պայմանավորվեցին այդ նպատակի համար և բրինսը զորք հավաքեց, որպեսզի հարձակվի Հայոց երկրի (Բիլադ ալ-Արման) վրա, սակայն ալ-Դաուիյա³⁴² և ալ-Ասբիտար (հյուրընկալ) ասպետները, որոնք ֆրանկների եռանդուն ռազմիկներն են, ասացին, որ Հոռոմի թագավորը մեզ այդ բանն արգելեց: Սակայն եղան ուրիշներ, որոնք հնազանդվեցին նրան (բրինսին) և մտան Հայոց երկրի սահմանները: Այնտեղ քարքարոտ կիրճեր ու լեռներ էին և նա չկարողացավ իր ուզածն անել:

Իսկ Քալ Կուբադը Հայոց երկիրը մտավ իր կողմից, բանզի այստեղից մտնելն ավելի հեշտ էր, քան Ասորիքի կողմից: Նա մտավ վեց հարյուր քսաներկու թվականին (13 հունվար 1225—1 հունվար 1226), կողոպտեց, վառեց, բազմաթիվ բերդեր պաշարեց, որոնցից շորսը գրավեց, սակայն ձմեռը վրա հասավ ու նա այնտեղից վերադարձավ:

Երբ Հոռոմում (Ռումիա) ֆրանկների թագավորը (պապը) լսեց, լուր ուղարկեց Անտիոքի ֆրանկներին, հայտնելով, թե ինքը բրինսին բանազորել էր [այդ բանի համար]: Ալ-Դաուիյա (տաճարական) և ալ-Ասբիտարիյա (հյուրընկալ) և շատ ուրիշ ասպետներ նրա մոտ չէին ներկայանում ու նրա խոսքը չէին լսում, իսկ երբ իրեն հպատակ Անտիոքի ու Տրիպոլիսի

(Քարաբուլուս) ժողովուրդը որևէ տոն էր տոնում, նա (բրինսը) դուրս էր գալիս քաղաքից և միայն տոնակատարությունը վերջանալուց հետո նորից մտնում էր քաղաք:

Ապա նա լուր ուղարկեց Հոռոմի թագավորին (պապին), բողոքելով հայերի դեմ, թե նրանք չեն արձակել նրա որդուն: Սա հրաման ուղարկեց հայերին, որ ազատ արձակեն նրա որդուն և կրկին դարձնեն թագավոր: Եթե այս հրամանը կատարեին՝ լավ, ապա թե ոչ թույլ էր տալիս հարձակվելու նրանց երկրի վրա: Երբ [պապի] նամակը նրանց հասավ, ազատ շարձակեցին նրա որդուն, իսկ բրինսը զորք հավաքեց ու հարձակվեց Հայոց երկրի վրա: Հայերը լուր ուղարկեցին Հալեբի աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դինին օգնության կանչելով և զգուշացնելով, որ վատ կլինի, եթե բրինսը գրավի իրենց երկիրը, քանի որ Հալեբի գավառներին դրացի է: Սա նրանց զորք և զենք ուղարկեց և երբ բրինսը այս բանը լսեց, որոշեց անպայման հարձակվել նրանց երկրի վրա: Նա առաջ խաղաց, պատերազմեց նրանց հետ, սակայն արդյունքի չհասնելով վերադարձավ:

Այս բոլորը ինձ պատմել է քրիստոնյաների խելոք մարդկանցից մեկը, որը եղել է նրանց երկրում և իմացել է նրա վիճակը: Այլ բաներ էլ եմ հարցրել, որոնց մի մասը իմացավ, իսկ մյուս մասը՝ ժխտեց:

ՎԵՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՉՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(22 դեկտեմբեր 1226—11 դեկտեմբեր 1227)

էջ 373

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻՒ ՏՓՂԻՍ ՔԱՂԱՔԸ ՄՏՆԵԼՈՒ ԵՎ ՀՐԿԻՋԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Ռաբի Ա ամսին (19 փետրվար—21 մարտ), վրացիք հասան Տփղիս քաղաքը, ուր չկար մահմեդական զորք, որ պաշտպաններ քաղաքը:

Բանն այն է, որ Ջալալ ալ-Դինը, երբ Խալթից վերադարձավ ու ջարդեց իվախներին (թուրքմեններին), ինչպես նախապես հիշատակեցինք, իր զորքերը ցրեց տաք և առատ արոտավայրեր ունեցող տեղերում, որպեսզի այնտեղ ձմեռեն: Նրա՝ [տեղում մնացած] զորքերը վատ էին վերաբերվել ու նեղել էին Տփղիսի ժողովրդին, որը մահմեդական էր և ահա սրանք գրեցին վրացիներին, հրավիրելով իրենց մոտ, խոստանալով հանձնել քաղաքը: Վրացիք օգտագործեցին այս առիթը, այսինքն՝ քաղաքի ժողովրդի համակրանքը, ինչպես նաև այն [հանգամանքը], որ քաղաքում զորքեր չկային: Հավաքելով Անիում, Կարսում և այլ բերդե-

րում եղած իրենց զորքերը, նրանք շարժվեցին դեպի Տփղիս, որն, ինչպես նշեցինք, դատարկ էր [զորքերից], իսկ Ջալալ ալ-Դինը արհամարհում էր վրաց (քուրջ) ուժը, քանի որ շատ էին սպանվել և հույս չունեք, որ կկարողանան [նորից] շարժվել:

Սակայն նրանք գրավեցին քաղաքը, սրի քաշեցին քաղաքի բնակիչներին մնացորդներին և գիտենալով, որ չեն կարող քաղաքը պաշտպանել Ջալալ ալ-Դինից, ամբողջովին հրկիզեցին: Երբ Ջալալ ալ-Դինը լսեց այս լուրը, իր ունեցած զորքերով եկավ, որպեսզի հասնի նրանց ետևից, սակայն ոչ ոքի չգտավ, քանի որ Տփղիսը վառելուց հետո հեռացել էին:

էջ 374

ԱՇԻՐԱՅԻ ԶՈՐՔԵՐԻՆ՝ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՄՏՆԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐՈՇ ՄԱՍԵՐԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շաարան ամսին (17 հուլիս—15 օգոստոս), հաջիբ Ալի Ղուսամ ալ-Դինը, որը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի նախրն (տեղակալ) էր իլաթում ու նրա զորքերի հրամանատարը, իր մոտ եղած զորքերով շարժվեց դեպի Ատրպատական:

Բանն այն է, որ Ջալալ ալ-Դինի վերաբերմունքը վատ էր ժողովրդի նկատմամբ, և զորքն էլ կողոպտում էր: Նրա կինը սելջուկյան Թուղրիլ բեկի դուստրն էր և Ատրպատականի տիրոջ՝ Ուղբեք իբն ալ-Բահալվանի նախկին կինը, և, ինչպես նշեցինք, Ջալալ ալ-Դինը ամուսնացել էր նրա հետ: Երբ նա Ուղբեքի կինն էր, ամբողջ երկիրը կառավարում էր և ոչ ոք նրա վրա իշխանություն չունեք: Սակայն Ջալալ ալ-Դինը, ամուսնանալուց հետո, արհամարհում էր նրան, ուշադրություն չէր դարձնում և սա սկսեց վախենալ նրանից, դեռ չենք ասում այն ամսին, որ նա զրկվեց իշխելու ու հրամայելու իրավունքից:

Ուստի նա և Խոյի (Խուսայ) ժողովուրդը լուր ուղարկեցին Հաջիբ Ղուսամ ալ-Դինին, հրավիրելով նրան, որպեսզի երկիրը հանձնեն: Սա եկավ մտավ երկիրը՝ Ատրպատական, ու գրավեց Խոյ քաղաքն ու շրջակա բերդերը, որոնք Ջալալ ալ-Դինի կնոջ ձեռքում էին, ինչպես նաև Մարանդը: Նրան գրեցին նաև Նախճավան (Նակչուան) քաղաքի բնակիչները, և երբ եկավ, [քաղաքը] նրան հանձնեցին: Նրանց (իլաթի զորքերի) ուժերը ավելացավ այդ երկրում և եթե մնային, ամբողջ երկիրը կգրավեին, սակայն վերադարձան իլաթ, իրենց հետ տանելով Ջալալ ալ-Դինի կնոջը՝ սուլթան Թուղրիլի դստերը: Նրա մասին եղած տեղեկությունների մնացած մասը կպատմենք [վեց հարյուր] քսանհինգ թվականի տակ:

էջ 375

ՏԱՐԻՆԸ ԳԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում թանկություն եղավ Ջալիրա երկրում և գնեքը քիչ բարձրանում էին ու քիչ իջնում, անձրևը դադարեց ամբողջ Շուբաթ (փետրվար) ամիսը և Ազար (մարտ) ամսի առաջին տասն օրերը...

Մոսուլում ուխարի վաճառքին հսկողն ինձ պատմել է, որ այնտեղ [օրակա՞ն] միայն մեկ ուխար է վաճառվում, հինգ վեց գլուխ, պակաս կամ ավելի: Սա լաված բան չէ և մեր ամբողջ կյանքում նմանը չէինք տեսել, ոչ էլ պատմել էին, քանզի գարունը մսի էթանության ժամանակն է: Բանն այն է, որ թուրքմենները, քրդերը և քիլաքան (գիլաքնե՞ր, գիլանցիներ) իրենց ձմեռանոցներից փոխադրվում են Անձևացիք (Ջավազան) և ուխարն էթան վաճառում են: Ամեն տարի մսի գինը այս եղանակին լինում էր վեց կամ յոթ ռաթլը (լիտր) մի կիրաթ, իսկ այս տարի մեկ ռաթլը երկու հարբա արժի:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՇԻՆԳ ԹՎԱԿԱՆ

(12 դեկտեմբեր 1227—29 նոյեմբեր 1228)

էջ 377

ՔԱՅ ԿՈՒԲԱԿԻ ԵՐԶՆԿԱՆ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Իկոնիայի (Կոնիա), Ակսարայի, Մալաթիայի և Ռումի այլ կողմերի տեր Ալա ալ-Դին Քայ Կուբադ իբն Քայ Խուսարու իբն Կիլիջ Արսլանը գրավեց Երզնկան (Արզինքան)³⁴³:

Գրավելու պատճառն այն էր, որ նրա (Երզնկայի) տեր Բահրամ Շահը, որի իշխանությունը երկարել էր, իսկ ինքը անցել էր վաթսուն տարեկանը մեռավ: Նա գտնվում էր Կիլիջ Արսլանի ու նրանից հետո՝ որդիների իշխանության տակ և, երբ մեռավ, իրենից հետո իշխեց որդին՝ Ալա ալ-Դին Դաուդ Շահը: Քայ Կուբադը լուր ուղարկեց նրան, զորք պահանջելով, որպեսզի միասին գնան Կարինի (Արզան ալ-Ռում) դեմ այն պաշարելու համար, և նա պետք էր զորքի հետ միասին ներկա լիներ: Այդպես էլ արեց ու իր զորքով գնաց: Սակայն, երբ հասավ, [Ալա ալ-Դինը] ձերբակալեց նրան ու գրավեց Երզնկա (Արզինքան) քաղաքը: Սա ունի մի բերդ, որն ամենաանառիկ բերդերից է և կոչվում է Կամախ (Քամախ), ուր Դաուդ Շահի թաքստոցն էր:

Ռումի թագավորը [զորք] ուղարկեց այն պաշարելու, սակայն զոր-

քը շկարողացավ մերձենալ սրա բարձրութեան և անառիկ լինելու պատճառով: Այդ ժամանակ նա սպառնաց Դառու՞ Շահին [նեղել], եթե չհանձնի Կամախը: Սա իր տեղակալին (նախը) լուր ուղարկեց, որ հանձնի, և նա հանձնեց բերդը Քայ Կուբադին:

Քայ Կուբադը ուզեց գնալ Կարին (Արզան ալ-Ռում), որպեսզի գրավի այն, իսկ այնտեղ կար (իշխում էր) իր հորեղբորորդի Թուզրիլ Շահի բնակարանը: Երբ սա լսեց այդ մասին, լուր ուղարկեց իր խնամակալ Աշրաֆի նախը Հուսամ ալ-Գին Ալիին, օգնութեան կանչելով և հպատակութիւն հայտնելով Աշրաֆին: Հուսամ ալ-Գինը իր մոտ եղած զորքով, որը նա հավաքել էր Ասորիքից ու Ջաղիրայից, եկավ: Նա վախենում էր, որ եթե Ռումի (Իկոնիայի) թագավորը տիրի Կարինին (Արզան ալ-Ռում), առաջ կգան ու կհարձակվի իր խնամակալին:

Հուսամ ալ-Գին հաջիբը եկավ Կարին (Արզան ալ-Ռում) ու պատրաստվեց պաշտպանել այն: Երբ Քայ Կուբադը լսեց զորքերի գալուստը, այլևս առաջ չգնաց, այլ Երզնկայից վերադարձավ իր երկիրը: Նրան լուր էր եկել, թե իր երկրի հարևան անհավատ հոռոմները գրավել են մի բերդ, որի անունն էր Մինուպ (Մինուբ): Սա ամենամանառիկ ամրոցներից էր և նայում էր խաղարաց ծովին: Երբ իր երկիրը հասավ, այնտեղ զորք ուղարկեց, պաշտպանեց ցամաքից ու ծովից և վերագրավեց հոռոմների ձեռքից: Ապա գնաց Անթաքիա (Անթալիա)³⁴⁴ իր սովորութեան համաձայն ձմեռելու:

էջ 378

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿՈՂՈՊՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում Ջալալ ալ-Գինը խորհրդով Շահը հասավ իր խնամակալին (խիլաթ) երկիրը, անցավ իր խնամակալին, դեպի Մուշի գաղտնի ճակատով (Ջալալ Ջուր)³⁴⁵ և բոլորին կողոպտեց, կանանց գերեզմանեց, երեսմաներին ստրկացրեց, մարդկանց կոտորեց, գլուղներն ավերեց ու վերադարձավ իր երկիրը: Երբ լուրը հասավ Ջաղիրա երկիրը, խառան, Սարուշ և այլ վայրեր, այն մասին թե նա անցել է իր խնամակալին դեպի ճակատով (Ջուր) և մոտեցել է իրենց, այդ երկրի ժողովուրդը վախեցավ, որ իր դեմ էլ կգա, քանզի ժամանակը ձմեռ էր և կարծում էին, որ նա Ջաղիրա կգա ձմեռելու, որովհետև այնտեղ ցուրտը խիստ շէր: Նրանք որոշեցին իրենց քաղաքներից տեղափոխվել Ասորիք: Սարուշի ժողովրդի մի մասը հասավ Մանբիջ, որն Ասորիքում է: Սակայն լուր ստացան, որ նա երկիրը (Հայաստանը) կողոպտելուց հետո, վերադարձել էր և իրենք ևս վերադարձան:

Նրա վերադարձի պատճառն այն էր, որ իր խնամակալի երկրում ձյունը սովորականից շատ էր տեղացել և նա շտապել էր վերադառնալ:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՎԵՅ ԹՎԱԿԱՆ

(30 նոյեմբեր 1228—19 նոյեմբեր 1229)

էջ 379—380

ՀԱՋԻԲ ԱԼԻԻՆ ՋԵՐԲԱԿԱԼԵԼՈՒ ԵՎ ՍՊԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը իր մամուլը Իզզ ալ-Գին Ալբաքին, որը նրա պետութեան մեջ մեծ ամիր էր, ուղարկեց իր խնամակալով ձերբակալել հաջիբ Հուսամ ալ-Գին Ալի իբն Համմադին, որը իր խնամակալի վերակացուն (մուտավալի) էր և նրա կառավարիչը (հաբիմ) Աշրաֆի փոխարեն:

Ոչինչ հայտնի չէ նրա ձերբակալութիւնը արդարացնող, քանզի նա սրտացավ էր նրան (Աշրաֆին), խորհրդատու էր, նրա երկրի պահպանն էր և ժողովրդի հետ լավ էր վերաբերվում: Այս երկար շրջանում նա դիմադրեց խորհրդով Շահ Ջալալ ալ-Գինին և իր խնամակալ լավ պահպանեց, մի բան, որ ուրիշը չէր կարող անել: Նա հոգատար էր երկրի պահպանութեան հարցում և պաշտպանում էր այն: Մենք արդեն նշեցինք, թե ինչպես նա հարձակվեց Ջալալ ալ-Գինի երկրի վրա ու գրավեց նրա մի մասը, մի բան, որը վկայում է նրա մեծ ընդունակութեան ու կատարյալ քաջութեան մասին: Նա մեծ հեղինակութիւն ստեղծեց իր տիրոջ համար և մարդիկ ասում էին՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի ծառաները դիմադրում են խորհրդով Շահին: Նա, ալլահը ողորմի նրան, բարեգործ էր, ոչ ոքի շարիք չէր գործում և շատ բարի գործեր կատարեց, օրինակ, կառուցեց իջևանատներ ճանապարհների վրա, մզկիթներ երկրի տարբեր մասերում, իսկ իր խնամակալութեան հիմնականում ու մայր մզկիթ: Շատ ճանապարհներ կառուցեց, ինչպես նաև վերանորոգեց քաջբայված [ճանապարհները]:

Երբ Ալբաքը հասավ իր խնամակալին, ձերբակալեց նրան և անմիջապես սպանեց, քանզի նրա թշնամին էր: Բայց հենց որ սպանվեց, երևաց նրա կարողութեան արժեքը, որովհետև Ջալալ ալ-Գինը նրա ձերբակալումից հետո իր խնամակալը պաշտպանեց ու գրավեց, ինչպես հիշատակելու ենք, եթե ալլահը կամենա: Ալլահը շնորհակցեց Ալբաքին, այլ շուտով վրեժ լուծեց նրանից: իր խնամակալի տիրելուց հետո, Ջալալ ալ-Գինը ձերբակալեց Ալբաքին այլ ամիրների հետ: Երբ Աշրաֆը հաշտութիւն կնքեց Ջալալ ալ-Գինի հետ, վերջինս արձակեց բոլորին, սակայն Ալբաքը սպանված էր: Նրա սպանու-

թյան պատճառն այն էր, որ հաշիբ Ալիի մամուլներին մեկը փախել էր Զալալ ալ-Դինի մոտ և երբ Այբաքը գերի ընկավ, այս մամուլը Զալալ ալ-Դինից խնդրեց, որպեսզի թույլ տա իրեն սպանել նրան իր տիրոջ՝ հաշիբ Ալիի փոխարեն: Սա հանձնեց նրան և նա սպանեց:

Ինձ պատմել են, որ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը երազում տեսել էր, որ հաշիբ Ալին մտել էր մի հավաքույթ, ուր կար Այբաքը: Նա մի թաշկինակով կապել էր Այբաքի վիզը, քաշել ու դուրս տարել: Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը դարձնել ու ասել էր, թե մեռավ Այբաքը, քանզի ես այսպես և այսպես տեսա երազում:

էջ 380—381

ՁԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԽԱԹԻՐ ՊԱՇԱՐԵԼՈՒ ԵՎ ՏԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ տարում՝ Շավալ ամսի (23 օգոստոս—21 սեպտեմբեր) սկզբներին, Զալալ ալ-Դին խորեզմ Շահը պաշարեց իլաթը, որը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին էր պատկանում: Նրա զորքը դիմադրեց և նրան օգնեց քաղաքի բնակչուկները, վախենալով Զալալ ալ-Դինի վատ վերաբերմունքից: Նրանք (խաթեցիք) շափազանց նախատեսցին ու հայհոյեցին նրան, իսկ նա կատաղությամբ համառեց և ամբողջ ձմեռը պաշարված վիճակում պահեց նրանց: Սաստիկ ցրտի և առատ ձյան պատճառով նա իր զորքից շատերին ցրեց մերձակա դյուղերն ու քաղաքները, քանզի իլաթը ամենացուրտ և ամենաշատ ձյուն ունեցող քաղաքներից է:

Զալալ ալ-Դինը բացառիկ հաստատակամություն և անհավատալի համբերություն ցուցաբերեց: Նա քաղաքի դեմ բերեց մի քանի քարանետ մեքենաներ և այնքան քարեր նետեց, մինչև որ պարսպի մի մասը քանդեց: Սակայն քաղաքի բնակիչները նորից կառուցեցին այն: Նա համբերատար և համառ կերպով շարունակեց նեղել նրանց մինչև [վեց հարյուր] քսանյոթ թվականի Զումադա Ա ամսի (18 մարտ—17 ապրիլ) վերջերը: Նա իրար հաջորդող գրոհներով, բռնի ուժով զրավեց այն Զումադա Ա ամսի քսանութին (15 ապրիլ), կիրակի օրը:

Այն, դավաճանությամբ, հանձնեցին որոշ ամիրներ (զորավարներ): Երբ նա տիրեց քաղաքին, ներսում եղած ամիրները բարձրացան միջնաբերդն ու պաշտպանվեցին: Նա կովեց նրանց դեմ ու միաժամանակ սրի քաշեց քաղաքի ժողովրդին և ում որ գտավ, սպանեց: Նրանք քիչ էին մնացել, մի մասը վախից փախել էր, ուրիշները սաստիկ սովից հեռացել էին, իսկ մի մասը մահացել էր սննդի սակավությունից կամ բացակայությունից: Մարդիկ իլաթում կերան ոչխարներին, ապա կովերին,

գոմեշներին, ապա ձիերին, էջերին, ջորիներին և, վերջապես, շներին ու կատուններին: Լսել ենք, որ նրանք մկներ էին որսում և ուտում: Նրանք այնպիսի համբերություն էին ցուցաբերել, որի նմանը ոչ ոքի չի հաջողվել:

Նա (Զալալ ալ-Դինը) իլաթի երկրից այլ մասեր չգրավեց: Նրանք (զորքերը) իլաթը կործանեցին, անխնա կոտորեցին, իսկ ով փախավ, ազատվեց, կանանց հափշտակեցեին, տղաներին ստրկացրին ու բոլորին վաճառեցին և այսպիսով [բնակիչները] բզիկ-բզիկ եղան: Նրանք (զորքերը) երկրում տարածվեցին, կողոպտեցին մարդկանց ունեցվածքը և չլաված շարագործություններ արեցին բնակիչներին: Սակայն բարձր-յալն ալլահը շուշացրեց հատուցումը՝ նա (Զալալ ալ-Դինը) պարտության մատնվեց թե՛ մահմեդականներից, թե՛ թաթարներից, ինչպես հիշատակելու ենք, եթե ալլահը կամենա:

ՎԵՏ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՅՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(20 նոյեմբեր 1229—8 նոյեմբեր 1230)

էջ 381

ՁԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԱՏ ԿՈՒՐԱԿԻՅ ԵՎ ԱՇՐԱՖԻՅ

Այդ տարում՝ Ռամադան ամսի քսանութին (13 օգոստոս), շաբաթ օրը Զալալ ալ-Դին խորեզմ Շահը պարտվեց³⁴³ Ռումի երկրի, Իկոնիայի (Կոնիա), Ակսարայի, Սեբաստիայի (Սիվաս), Մալաթիայի և այլ [քաղաքների] տեր Ալա ալ-Դին Քայ Կուբադ իրն Քայ խուսրաու իրն Կիլիզ Արսլանից և Դամասկոսի, Ջազիրայի ու իլաթի տեր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆից:

Բանն այն է, որ Զալալ ալ-Դինին հնազանդություն էր հայտնել Կարնո (Արդան ալ-Ռում) տերը, որը Ռումի թագավոր Ալա ալ-Դինի հորեղբորորդին էր, սակայն նրա և Ալա ալ-Դինի միջև ուժեղ թշնամություն կար: Կարնո (Արդան ալ-Ռում) տերը եկավ Զալալ ալ-Դինի մոտ՝ օգնելու իլաթի պաշարմանը:

Ալա ալ-Դինը վախեցավ այս երկուսից և լուր ուղարկեց ալ-Մալիք ալ-Քամիլին, որն այն ժամանակ խառնում էր, խնդրելով նրանից, որ իր եղբորը՝ Աշրաֆին, բերի Դամասկոսից (Դիմաշկ), քանզի վերջինս այնտեղ էր մնում տեր դառնալուց հետո: Ալա ալ-Դինը իրար հետևից դեսպաններ ուղարկեց այս հարցով, քանզի վախենում էր Զալալ ալ-Դինից: Ալ-Մալիք ալ-Քամիլը Դամասկոսից բերեց իր եղբորը՝ Աշրա-

Ֆին, որն իրոք եկավ: Այլ ալ-Դինը նրանց երկուսին անընդհատ նամակներ էր ուղարկում, համոզելով Աշրաֆին իր մոտ գալ ու խորհրդակցել: Ասվում է, որ մեկ օրվա ընթացքում Քամիլին ու Աշրաֆին հինգ ղեսպան եկավ Այա ալ-Դինից, խնդրելով Աշրաֆի գալուստը՝ թեկուզ մենակ:

Սա հավաքեց Ջադիրայի ու Ասորիքի զորքերը և եկավ Այա ալ-Դինի մոտ: Նրանք հավաքվեցին Սեբաստիայում (Սիվաս) ու շարժվեցին դեպի հլաթ: Ջալալ ալ-Դինը լսելով այդ մասին, շուտափույթ եկավ նրանց դեմ և հասավ նրանց մի վայրում, որը կոչվում էր Բասի Հիմար (Հիմար), որը Երզնկայի (Արզիսյան) գավառներից էր: Այնտեղ նրանք ընդհարվեցին: Այա ալ-Դինը շատ զորք ուներ, ասվում է քսան հազար ձիավոր, իսկ Աշրաֆի հետ կար մոտավորապես հինգ հազար, սակայն ընտիր, քաջ ու պատերազմներում կոփված զորքեր էին, լավ զինված ու արաբական կրակոտ նժույզներով: Նրանց հրամանատարն էր Հալեբի զորքերի ամիրներինց մեկը, որը կոչվում էր Իզզ ալ-Դին Օմար իբն Ալի, որը Հաքքարի քրդերից էր և վերին աստիճանի քաջարի, ընտիր հատկություններով ու ազնիվ բարքի տեր:

Երբ իրար հանդիպեցին, Ջալալ ալ-Դինը ապշեց, տեսնելով զորքի բազմությունը, մանավանդ, երբ տեսավ Ասորիքի զորքը: Ահանատես եղավ նրանց գեղեցկությունը, սպառազինությունը, ձիերին և այս բոլորը վախով լցրեց նրա սիրտը: Ճակատամարտն սկսեց Իզզ ալ-Դին Օմար իբն Ալի՝ Հալեբի զորքի գլուխն անցած: Ջալալ ալ-Դինը շարողացաւ դիմադրել կամ դիմանալ, այլ փախուստի դիմեցին ինքը և իր զորքը: Եղբայրը եղբոր վրա ուշադրություն չէր դարձնում, ցրվեցին նրա մերձավորները և բզիկ-բզիկ եղան: Նա վերադարձավ հլաթ և այնտեղ գտնվող յուրայիններին էլ նրան միանալով վերադարձան Ատրպատական ու կանգ առան խոյ քաղաքի մոտ: Մինչ այդ նրանք (Ջալալ ալ-Դինի զորքը) հլաթի նահանգից միայն հլաթ [քաղաքն] էին գրավել:

Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը եկավ հլաթ և այն գտավ «հիմնահատակ կործանված» (Ղուրան, Բ, 261), դատարկ և՛ բնակչությունից, և՛ ժողովրդից, քանզի նրանց հետ կատարվել էր այն, ինչի մասին արդեն պատմեցինք:

էջ 381—382

Այա Ալ-Դինի՝ ԿԱՐԻՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արդեն հիշեցինք, որ Կարնո (Արզան ալ-Ռում) տերը հլաթի պաշարման ժամանակ միացել էր Ջալալ ալ-Դինին և նրա հետ էլ մնաց ու մասնակից եղավ վերոհիշյալ ճակատամարտին:

Սակայն, երբ Ջալալ ալ-Դինը պարտվեց, Կարնո տերը գերի ընկավ իր հորեղբորորդու՝ Ալի ալ-Դին Քալ Կուբադի ձեռքը: Սա վերցրեց նրան ու գնաց Կարին, որի տերը իր ձեռքով հանձնեց նրան [քաղաքը], իր բոլոր ենթակա բերդերով, գանձերով և այլ բաներով: Ինչպես ասվում է՝ ջալամը գնաց երկու կոտոշ գտնելու, բայց վերադարձավ առանց ականջներին: Այդպես էլ այս թշվառականը, եկավ Ջալալ ալ-Դինի մոտ նոր բան ձեռք բերելու և ինչպես [Ջալալ ալ-Դինն] էր խոստացել Այա ալ-Դինի երկրի մի մասը վերցնելու [հույսով], սակայն վերջինս վերցրեց նրա ունեցվածքը և ձեռքում եղած երկիրը, իսկ ինքը մնաց գերի վիճակում:

էջ 382

ԱՇՐԱՖԻ ՈՒ Այա Ալ-Դինի ԵՎ ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Աշրաֆը հլաթ վերադարձավ, իսկ Ջալալ ալ-Դինը փախավ խոյ (խուայ), նրանց միջև ղեսպաններ փոխանակվեցին և ամեն մեկը համաձայնեց իր ձեռքում եղածը պահել և այսպիսով, հաշտություն գոյացավ ու երդվեցին իրար: Երբ հաշտությունը կայացավ և երգում տվեցին, Աշրաֆը վերադարձավ Սինյար և այնտեղից գնաց Դամասկոս: Ջալալ ալ-Դինը մնաց Ատրպատականի իր նահանգներում, մինչև որ նրա վրա հարձակվեցին թաթարները, ինչպես կհիշատակենք, եթե բարձրալն ալլահը կամենա:

էջ 382

ՇԻՀԱԲ ԱԼ-ԴԻՆ ՂԱԶԻԻ՝ ԱՐԶԵ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ԱՃԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Դիար Բաբրի սահմաններում գտնվող Արզն (Արզան) քաղաքի տեր Հուսամ ալ-Դինը միշտ եղել էր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի ընկերակիցը, խրատողը, ակնատես էր եղել նրա բոլոր պատերազմներին ու իրադարձություններին, իր ունեցվածքը նրան էր տրամադրել և ինքն էլ զորքի հետ օգնել էր նրան, պայքարելով նրա թշնամիների դեմ ու պաշտպանելով նրա բարեկամներին: Այնպես էր պատահել, որ նա հլաթում էր, երբ Ջալալ ալ-Դինը պաշարել էր այն և նրա [Աշրաֆի] հետ նա դիմացել էր բոլոր դժվարություններին ու սարսափներին, համբերել, մինչև որ Ջալալ ալ-Դինը գրավել էր [հլաթը]:

Ջալալ ալ-Դինը նրան գերել էր և ուզում էր նրանից խլել քաղաքը: Նրան պատմել էին, որ նա իշխանական հին, ազնվական ընտանիքից է,

ժառանգել է Արզն [քաղաքը] իր նախնիներից և որ նրանք այլ քաղաքներ ևս ունեցել են, սակայն բոլորը նրանց ձեռքից գնացել է: Նա խղճաց նրան ու մեղքացավ և քաղաքը թողեց նրան, խոստումնագիր ու պայմանագիր առնելով այն մասին, թե իր (Ջալալ ալ-Դինի) դեմ չի կռվելու, և սա վերադարձավ իր քաղաքը ու մնաց այնտեղ:

Երբ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը և Ալա ալ-Դինը եկան Ջալալ ալ-Դինի դեմ կռվելու, Աշրաֆի եղբայր Շիհաբ ալ-Դին Ղազի իբն ալ-Մալիք ալ-Ազիլը, որը տիրում էր Նփրկերտին ու Հանի քաղաքներին, եկավ ու պաշարեց նրան (Հուսամ ալ-Դինին) Արզնում, ապա գրավեց հաշտության պայմաններով և այն փոխանակեց Հանի քաղաքի հետ, որը Դիար Բաքրում էր:

Այս Հուսամ ալ-Դինը առաքինի մարդ էր, լավ վարքի տեր, առատաձեռն, նրա դուռը միշտ բաց է եղել դիմողների հանդեպ, որոնց նա ընդառաջել է: Նա լավ էր վերաբերվում իր նահանգին և ժողովրդին: Հին տնից էր սերում, որը կոչվում էր Թուզան Արսլանի տուն, որին բացի Արզնից պատկանում էին նաև Բազեշը (Բադլիսը), Ոստանը (Վասթան) և այլ վայրեր: Կոչվում էր նաև ալ-Ահմադի տուն և այս քաղաքները Մալիք Շահ իբն Ալբ Արսլան Սալջուկի օրերից նրան էին պատկանում: Իլաթի տեր Բաքրամուրը նրանցից վերցրել էր Բազեշը, Հուսամ ալ-Դինի հորնորո ձեռքից, քանզի վերջինս համակիր էր Սալահ ալ-Դին իբն Ալ-յուրին և այդ պատճառով Բաքրամուրը հարձակվել էր նրա վրա: Իսկ Արզնը նրա (Հուսամ ալ-Դինի) ձեռքում էր մնացել մինչև օրս և ահա սա ևս վերցվեց նրանից:

Ամենայն ինչ ունի սկիզբ ու վախճան: Փառավորյալ լինի նա, որը շունի ո՛չ սկիզբ և ո՛չ էլ գոյություն վախճան:

ՎԵՅ ՀԱՐՅՈՒՐ ՔՍԱՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(9 հոյեմբեր 1230—28 հոկտեմբեր 1231)

էջ 383

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՐԱՐՔՆԵՐԸ

Ջալալ ալ-Դինը հոռի բարքի տեր էր և իր թագավորությունը վատ էր կառավարում: Չկար մի հարևան տիրակալ, որի հետ թշնամական հարաբերության մեջ չլիներ, չհարձակվեր նրա տիրույթների վրա և վատ դրացի չլիներ նրա հետ: Հենց որ Սպահանում հանդես եկավ ու զորք հավաքեց, հարձակվեց Խուզիստանի վրա, պաշարեց Շուստեր (Տուստեր)

քաղաքը, որը խալիֆայինն էր, գնաց Դակուկա, որը նույնպես խալիֆայինն էր ու կողոպտեց, շատերին կոտորեց, ապա տիրացավ Ատրպատականին, որն Ուզբեկին էր պատկանում, հարձակվեց վրացիների (քուրջ) վրա և փախուստի մատնեց ու թշնամական հարաբերությունների մեջ էր նրանց հետ, ապա թշնամացրեց Խլաթի տիրոջը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, հետո, թշնամացավ Ռումի (Իկոնիայի) տեր Ալա ալ-Դինի հետ:

էջ 384

ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ՝ ԱՄՐԻ ՀԱՍՆԵԼՈՒ, ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՏԱՀԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Ջալալ ալ-Դինը տեսավ, թե ինչ էին անում թաթարները Ատրպատականում՝ կոտորում, կողոպտում, շեներն աճեցրում, հարկեր հավաքում, և [հասկացավ], որ նրանք որոշել էին հարձակվել իր վրա ու զգալով իր թույլ, անուժ լինելը, թողեց Ատրպատականն ու գնաց Խլաթ: Նա լուր ուղարկեց ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի նախին (փոխանորդին), ասելով՝ չենք եկել պատերազմի կամ վնաս տալու, այլ պարզապես այս թշնամու վախը մեզ ստիպել է ձեր երկիրը զալ: Նա որոշել էր գնալ Դիար Բաքր ու Ջազիրա, ապա խալիֆայի դուռը՝ թաթարների դեմ օգնություն խնդրելու նրանցից և բոլոր թագավորներից օժանդակություն հայցելու հանուն դիմադրության: Նա [միաժամանակ] ղգուշացնում էր, որ անհոգությունը վատ վախճան կունենա:

Երբ հասավ Խլաթ, տեղեկացավ, որ թաթարները հետապնդում են իրեն և արագընթաց գալիս իր հետևից: Նա գնաց Ամիդ, ու ճանապարհին մի քանի տեղ յազաք (պահակներ) դրեց, վախենալով, որ նրանք գիշերը կհարձակվեն: Եվ ահա եկավ թաթարների մի խումբ, որը հետապնդում էր նրան, և հասնելով ոչ այն ճանապարհով, ուր պահակներ կային, ներանք գիշերով հարձակվեցին, երբ նա Ամիդ քաղաքից այն կողմ էր գտնվում: Նա փախուստի դիմեց, իսկ զորքը ցրվեց ամեն կողմ: Զորքի մի մասը գնաց Խառան, սակայն ալ-Մալիք ալ-Քամիլի զորահրամանատարը՝ ամիր Սավարը, Խառանում իր զորքով հարձակվեց ու խլեց նրա (զորքի) մոտ եղած ունեցվածքը, զենքերն ու հեծնելու անասունները: Մի ուրիշ խումբ դիմեց Մծբին, Մոսուլ, Սինջար, Արբելա (Իրբիլ) և երկրի այլ վայրեր: Թագավորներն (տիրակալներն) ու ժողովուրդը հարձակվում էին նրանց վրա և նրանց կողոպտում էր ամեն մեկը, նույնիսկ գյուղացին,

քուրդը կամ [անապատի] բեզեհն և ուրիշներ: Նրանք ուզում էին վրեժ լուծել նրանցից և պատժել իլաթում ու ալլուր ցուցաբերած վատ վարմունքի, այլանդակ գործերի ու երկրում ապականութիւն տարածելու համար, «քանզի ալլահը չի սիրում ապականիչներին»:

Ջալալ ալ-Գինը գնալով ավելի ու ավելի թուլացավ ու խեղճացավ, քանզի նրա զորքը ցրվել էր և խիստ տուժել: Թաթարները, նրան փախուստի մատնելուց հետո, նորից եկան ետևից, հետապնդելով մտան Դիար Բաքր, քանզի չգիտեին, թե ուր գնաց և կամ որ ճամփով: Փառք նրան, որը նրանց (խորեզմցիների) ապահովութիւնը վախի վերածեց, փառքը՝ նվաստացման, բաշմութիւնը՝ սակավութիւն: Օրհնյալ լինի տիեզերքի տերը, որն անում է ինչ որ կամենում է:

Էջ 334—335

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ԳԻՍՐ ԲԱՔՐ ՈՒ ՋԱԶԻԲԱ ՄՈՒՏՔԻ ԵՎ ԵՐԿՐՈՒՄ ՆՐԱՆՑ ՍՓՈՒՄ ԱՊԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Ջալալ ալ-Գինը թաթարներից պարտվեց Ամիդի մոտ, թաթարները կողոպտեցին Ամիդի, Արզնի ու Նփրկերտի (Մայլաֆարկին) շրջակայքը, ապա դիմեցին Սղերգ (Սիիրգ) քաղաքը, որի ժողովուրդը կովով դիմադրեց: Թաթարները նրանց երաշխավորագիր (աման) առաջարկեցին: Նրանք վստահելով հանձնվեցին, սակայն երբ թաթարները ներս խուժեցին, սրի քաշեցին և այնքան կոտորեցին, որ գրեթե բնաջնջեցին: Ազատվեցին միայն նրանք, որ թաքնվել էին, իսկ այսպիսիները շատ փոքրաթիվ էին:

Ինձ պատմել է մի վաճառական, որն [այդ ժամանակ] հասել է Ամիդ, թե սպանվածների թիվը մոտավորապես տասնհինգ հազարից ավելի էր: Այս վաճառականի հետ կար Սղերգից (Սիիրգ) մի հարձ (ջարիյա), որը պատմել է, թե իր տերը դուրս էր եկել կովի, սակայն նրա մայրը արգելել էր նրան, քանզի ուրիշ տղա չունեիր: Նա շէր լսել նրա խոսքը և նա (մայրը) միասին էր գնացել ու նրանք երկուսով սպանվել էին: Նրան (հարձին) ժառանգել էր մոր եղբորորդին, որը նրան վաճառել էր այս վաճառականին: Նա պատմել է նաև, որ սպանվածների թիվը խիստ մեծ էր և պաշարումը տևել էր հինգ օր:

Ապա այստեղից [թաթարները] գնացին Թանզա քաղաքը և այնտեղ ևս նույն գործը կատարեցին: Թանզայից գնացին նրա մոտ գտնվող մի կիրճ, որը կոչվում էր Կուրայշիների կիրճ, ուր ապրում էր Կուրայշիյա (Կուրայշիներ) կոչված քրդական մի ցեղ: Այնտեղ կային վագրը

չրեր ու շատ պարտեզներ, սակայն գնալու ճանապարհը նեղ էր: Կուրայշիները կովի ելան ու դիմադրեցին նրանց և ետ մղեցին: Նրանցից (թաթարներից) շատ սպանվածներ կային և թաթարները վերադարձան առանց իրենց նպատակին հասնելու: Նրանք շարունակեցին իրենց ընթացքը այդ երկրում, սակայն ոչ ոք չէր դիմադրում և ոչ էլ արգելք էր լինում: Հասան Մարդին և քաղաքում ինչ որ գտան, կողոպտեցին: Իսկ Մարդինի տերը Դունայսարի բնակիչների հետ մնացին Մարդինի ամրոցում, ուր պատսպարվեցին նաև ամրոցի շրջակայքից այլ մարդիկ:

Ապա նրանք հասան Ջազիրայի Մծբին [քաղաքը], որը պաշարեցին մեկ օրից ավելի, կողոպտեցին շրջակա գյուղերը և ում բռնեցին, սպանեցին: Սակայն քաղաքի դռները փակվեցին և նրանք հեռացան Սինջար քաղաքը ու հասան Սինջարի գավառում գտնվող լեռները: Նրանք կողոպտեցին այդ կողմերը, ապա մտան Խաբուր, հասան Արաբան, կողոպտեցին, կոտորեցին ու վերադարձան: Նրանց մի մասը գնաց Մոսուլի ճանապարհով ու հասավ մի գյուղ, որը կոչվում էր ալ-Մունիսա և մեկ օրվա ճանապարհ (մարհալա) հեռավորութիւն վրա էր Մծբինից՝ սրա և Մոսուլի մեջտեղում: Նրանք կողոպտեցին, իսկ բնակիչները պատսպարվեցին մի խանի [կարավանատան] մեջ, սակայն բոլորն էլ կոտորվեցին:

Ինձ պատմել են մի մարդու մասին, որն ասել է, թե՛ նրանցից թաքնվեցի մի տան մեջ, ուր ծղոտ կար և ինձ չգտան, իսկ ես տեսնում էի նրանց տան պատուհանից: Երբ նրանք ուզում էին մեկին սպանել, սա ասում էր՝ լա բիլահ (ո՛չ, ի սերն աստծու), բայց նրանք սպանում էին: Երբ նրանք գյուղի գործը վերջացրին, կողոպտելով ինչ որ կար ու հափշտակելով կանանց, տեսա, որ սկսեցին ձիերին հեծած զվարճանալ խնդալով ու երգում էին իրենց լեզվով, կրկնելով՝ լա բիլահ:

Նրանցից մի խումբ հարձակվեց Ռումի Մծբինի վրա, որը Եփրատի վրա էր և Ամիդի սահմաններում: Նրանք կողոպտեցին այն, կոտորելով բնակիչներին, ապա վերադարձան Ամիդ, հետո գնացին Բաղեշ (Բաղլիս), որի ժողովուրդը պատսպարվեց ամրոցում ու լեռներում: Այստեղ մի մասին կոտորեցին, իսկ քաղաքը հրկիզեցին: Բնակիչներից մեկը պատմել է՝ եթե ունենայինք թեկուզ հինգ հարյուր ձիավոր, թաթարներից ոչ մեկը չէր ազատվի, քանզի ճանապարհը լեռների մեջ նեղ էր և փոքրաթիվ մարդիկ կարող էին մեծ թվով մարդկանց ճանապարհը փակել:

Ապա Բաղեշից գնացին իլաթ ու պաշարեցին իլաթի գավառներում գտնվող մի քաղաք, որը կոչվում է Բերկրի (Բաքրի, Բարբարի) և երկրի ամենաանառիկ վայրերից է: Նրանք ուժով դրավեցին այն, բոլոր բնակիչներին կոտորեցին, ապա գնացին Արճեշ քաղաքը, որը իլաթի սահմաններում էր, մեծ ու հզոր քաղաք էր և նույն գործը այստեղ էլ կատարեցին:

քեցին: Այս բոլորը կատարվեց Զու-լ-Հիջջա ամսին (30 սեպտեմբեր—
28 հոկտեմբեր):

Նրանց մասին ինձ պատմել են շատ բաներ, որ լսողը չի հավատա,
և այս բոլորը այն վախի հետևանքով, որ բարձրյալն ալլահը գցել էր
մարդկանց սրտերը: Ասվում է, որ նրանցից որևէ մեկը՝ ինչ-որ ձիավոր,
մտնելով որևէ գյուղ կամ ճանապարհի վրա հանդիպելով շատ մարդկանց,
մեկը մյուսի ետևից կոտորում էր և ոչ ոք չէր համարձակվում ձիավորի
վրա ձեռք բարձրացնել: Լսել եմ, որ մի թաթար, բռնել էր մեկին ու մոտը
ոչ մի բան չէր եղել նրան սպանելու: Նա ասել էր՝ գլուխդ գետին դիր
և չհեռանաս: Սա գլուխը գետին էր դրել, իսկ թաթարը գնացել էր սուր
քերել ու սպանել նրան: Մի մարդ ինձ պատմել է՝ ես տասնյոթ մարդկանց
հետ ճանապարհի վրա էի, եկավ մի թաթար ձիավոր և հրամայեց մեզ,
որ ամեն մեկս մյուսին կապենք: Ընկերներս սկսեցին անել այն, ինչ
որ հրամայված էր: Ասացի նրանց՝ սա մեկ մարդ է և ինչու մենք չսպա-
նենք նրան ու չփախչենք: Ասացին՝ վախենում ենք: Ասացի՝ չէ որ սա
ուզում է հենց հիմա մեզ սպանել, եկեք մենք սպանենք նրան և ալլահը
կփրկի մեզ: Ալլահը վկա, ոչ ոք չհամարձակվեց այդ բանն անել: Վերցրե-
ցի մի դանակ, սպանեցի նրան և փախանք ու ազատվեցինք: Այսպիսի
օրինակներ շատ կան:

էջ 386

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ՝ ԹԱԹԱՐՆԵՐԻՆ ՉՊԱՏԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նրանց հպատակվելու պատճառն այն է, որ երբ Զալալ ալ-Դինը
Ամիգում պարտվել էր թաթարներից և նրա զորքը ցրվել ու տարբեր մա-
սերի էր բաժանվել, տարբեր մարդկանց ձեռքն ընկնելով, իսկ թաթար-
ները Դիար Բաբրում, Զաղիրայում, Արբելայում և Խլաթում արել էին ինչ որ
կամեցել էին, չկար նրանց կանգնեցնող կամ դիմադրող ուժ, քանզի մահ-
մեղական տիրակալները վախից դողում էին: Բացի այդ, Զալալ ալ-Դինից
ոչ մի տեղեկություն չկար և ոչ ոք չգիտեր, թե նրան ինչ էր պատահել,
ուստի [Ատրպատականի բնակիչները] հուսալքվեցին ու հպատակվեցին
թաթարներին, տալով նրանց ինչ որ կամենում էին՝ դրամ և զգեստներ:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՈՍՈՒԼԻ ԱԹԱԲԵԿՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

(ՏԱՐԻԽ Ա.Լ.-ԴԱՌԻՂԱ Ա.Լ.-ԱՏԱԲԻՔԻՅՅԱ ՄՈՒԼՈՒՒՔ Ա.Լ.-ՄԱՌԻՍԻԼ)

էջ 10—11

Այս գրքում տրված տեղեկությունների մեծ մասը վերցրել էմ հորիցս, որը նրանց (աթաբեկների) լավ գործերի հաղորդողն էր և աղբյուրը նրանց գործունեության ու կյանքի հանդամանքների մասին եղած տեղեկությունների:

[Այս գիրքն] սկսում է [հավատի] վկա (շահիդ, նահատակ)³⁴⁷ մեր տեր Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրի³⁴⁸ պատմութեամբ, քանզի ըստ իմ ունեցած տեղեկության նա առաջինն էր նրանցից, որ իշխեց: Կասիմ ալ-Դաուլան եղել է Ջալալ ալ-Դաուլա Ռուբն ալ-Դին Մելիքշահ իբն Ալբ Արսլան սուլթանի հավատարիմներից:

էջ 13

**ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԴԱՈՒԼԱՅԻ ԵՎ ՖԱԽՐ ԱԼ-ԴԱՈՒԼԱ ԻԲՆ ՋԱՀԻՐԻՄ ՄՈՍՈՒԼ
ԳՆԱԼԸ ՄԵԼԻՔՇԱՀ ՍՈՒԼթԱՆԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ**

Չորս հարյուր յոթանասունյոթ հիշրի (1084—1085) թվականին Մելիքշահ սուլթանը հրամայեց իր վեզիր Ֆախր ալ-Դինին, որը խալիֆայի [նախկին] վեզիր Ջահիրի որդին էր, արշավել Դիար Բաքր (Աղձնիք), այնտեղից դուրս բշխու Մրուանիներին: Այդ մասին խոսել էմ իմ Մուստակաս (լիակատար) կոչված պատմության մեջ:

էջ 14—17

ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԴԱՈՒԼԱՅԻ ՀԱԼԵԲԸ ԵՎ ԱՅԼ ՔԱՂԱՔՆԵՐ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ ժամանակ Հալեբը պատկանում էր Շարաֆ ալ-Դաուլա Մուսլիմին, իսկ Անտիոքը (Անթաքիա)՝ հռոմեներին, որոնք այն նվաճել էին երեք հարյուր հիսունութ հիշրի (968—969) թվականին: Նրանք տիրեցին մինչև չորս հարյուր յոթանասունյոթ հիշրի (1084—1085) թվականը, երբ նրանում իշխող հռոմ Փիլարտոսը (Ֆիրդարուս)³⁴⁹ հեռացավ ու գնաց

Ռուսի երկիրը: Բնակիչներն այդ ժամանակ գրեցին Սուլայման իրն Կուս-լուսիշին (Գթլմուշ):

Վերջապես, շատ դեպքերից հետո վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը [Մելիք-շահ] սուլթանին համոզեց, որ Հալեբը և նրա նահանգը, ինչպես նաև Եպիփանիա (Համա), Մանբիջ և Լաոդիկե (Լադակիա) քաղաքները որպես պարզևական տիրույթ շնորհվեն Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրին: Այս բոլորը նրա ձեռքում մնաց մինչև սպանութունը, շորս հարյուր ութսուն-յոթ հիջրի (1094) թվականին:

էջ 25—26

ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԴԱՌԱՒԱ ԱԿՍՈՒՆԿՈՒՐԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՋ ԱԼ-ԴԱՌԱՒԱ ՏՈՒՏՈՒՇ ԻՐՆ ԱԼԲԱՐՍՆԱՆԻ ՀԵՏ ԵՎ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԱ ԿՈՒՎԱՆԵՐԻՆ

Մելիքշահ սուլթանը իր եղբորը՝ Տաջ ալ-Դաուլա Տուտուշին, որպես պարզևական տիրույթ (իկթա) շնորհել էր Դամասկոսը (Դիմաշկ), շրջա-կա նահանգներով, ինչպես նաև Տիբերիան (Թաբարիյյա) և Երուսաղեմը: Նրա (սուլթանի) մահվանից հետո, երբ երկպառակութուններ սկսեցին մանկահասակ որդիների միջև, Տուտուշը իր գնդերը հավաքեց և շարժվեց դեպի Հալեբ, ուր նստում էր Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրը:

Վերջինս դաշինք կնքեց նրա հետ և նրա անունը հիշեց [ուրբաթ օր-վա] խուժբայի մեջ՝ Հալեբում:

Նույն տարվա Ռաբի Բ ամսին (մայիս 1093) նա (Տուտուշը) շարժ-վեց դեպի Նիփրկերտ (Մայյաֆարիկին) ու գրավեց այն, ինչպես նաև Դիար Բաբրի բոլոր քաղաքները, ապա գնաց Ատրպատական:

էջ 30—33

ԻՄԱԿ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԶԱՆԳԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐ ՀՈՐ՝ ԿԱՍԻՄ ԱԼ-ԴԱՌԱՒԱՅԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ

Սպանութունից հետո Կասիմ ալ-Դաուլան թողել էր միայն մեկ որդի, որը հենց մեր տեր նահատակ (վկա) Իմադ ալ-Դին Զանգին է: Սուլթանը Մոսուլ ուղարկեց ամիր Մաուզուդին և այն պարզևեց նրան իբրև տիրույթ (իկթա): Երբ Մաուզուդը հաստատվեց Մոսուլում, նրա մերձավորներից դարձավ Զանգին, որը մասնակցեց նրա բոլոր կռիվ-ներին:

Այսպես, օրինակ, ամիր Մաուզուդին արշավեց Ասորիք (Շամ) և իր ճանապարհին Շաբուխտանի³⁵⁰ կողմերում նվաճեց բերդեր, որոնք ֆրանկ-ներին էին պատկանում և բոլոր պաշտպաններին կոտորեց: Ապա գնաց և պաշարեց Եդեսիան (Ռուհա), սակայն չկարողացավ գրավել: Այդ պատ-վական ու արժեքավոր մարգարտի նվաճումը ալլահը վերապահել էր Զան-գինի:

Մաուզուդին այստեղից հեռացավ, անցավ Եփրատը, մտավ Ասորիք ու քառասունհինգ օր պաշարեց Տելլ Բաշիրը³⁵¹, սակայն չկարողանալով գրավել, շարժվեց դեպի Մաառատ ալ-Նուման, որը պաշարեց:

էջ 36—37

Երբ ամիր Մաուզուդին սպանվեց, սուլթան Մուհամմադը Մոսուլի և այլ քաղաքների կառավարումը հանձնեց ամիր Զուլուշ բեկին, նրա հետ Մոսուլ ուղարկելով իր որդուն՝ Մասուդին: Ապա սպառազինեց իր զորքը և Ակսունկուր Բուրսուկիի գլխավորությամբ ուղարկեց ֆրանկների դեմ: Նա գրեց Մոսուլի և այլ քաղաքների զորքերին, որ ենթարկվեն նրա հրա-մանատարությանը: Դրանց մեջ էր Իմադ ալ-Դին Զանգին, որին պարս-կական զորքերը կոչում էին Սիրիացի Զանգի (Զանգի ալ-Շամի):

Երբ զորքերը հավաքվեցին Բուրսուկիի մոտ, նա տասնհինգ հազար ձիավորներով շարժվեց դեպի Եդեսիա ու պաշարեց և կռվեց այնտեղ գտնվող ֆրանկների ու հայերի դեմ: Սակայն զորքի պարենը խիստ պա-կասեց և նա դիմեց Մամուսատ (Սումայսաթ), որը նույնպես ֆրանկներին էր պատկանում: Քանդեց նրա քաղաքային մասը [առանց միջնաբերդի] և նույնն արեց նաև Սարուջում: Նա վերադարձավ Շաբուխտան և քանդեց ամեն ինչ, որ ֆրանկներին էր պատկանում:

էջ 40

ՄԵԼԻՔՇԱՀԻ ՈՐԴԻ՝ ՍՈՒԼԹԱՆ ՂԻՅԱՍ ԱԼ-ԴԻՆ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻ ՄԱՀԸ ԵՎ ՈՐԴՈՒ՝ ՄԱՀՄՈՒԴԻ, ՍՈՒԼԹԱՆ ԴԱՌՆԱԼԸ

Ապա սուլթան Մահմուդին իր իշխանության ընթացքում մի պատե-րազմ մղեց հորեղբոր՝ սուլթան Սանջարի դեմ, բայց պարտվեց ու վերա-դարձավ հորեղբոր մոտ, առանց նախապես երաշխավորագրի խնդրելու: Սակայն վերջինս նրան պատվեց և իշխանութուն տվեց Խորասանի սահ-մանից մինչև Դարումը՝ Ասորիքում: Այդ երկրներն էին՝ Համադանը, Սպահանը (Իսֆահան), ամբողջ Զիրբալ նահանգը, Քիրմանը, Ֆարսը,

ևնուզիստանը, Իրաքը, Ատրպատականը, Հայաստանը¹⁰², Դիար Բաքը, Մոսուլի երկիրը, Ջազիրան, Դիար Մուզարը, Դիար Ռաբիան, Ասորիքը (Շամ) և Ռումի երկրի այն մասը, ուր Կիլիզ Արսլանի որդիներն են այժմ իշխում, [տվեց նաև] այս երկրների միջև ընկած բոլոր քաղաքները:

էջ 59—61

ԻՄԱԴ ԱԼ-ԴԻՆ ԶԱՆԳԻՆ՝ ՄՈՍՈՒԿԻՆ ԵՎ ԱՄԲՈՂՋ ԶԱՋԻՐԱՅԻՆ ՏԻՐԱՆԱԼԸ

Նաիրքան պատմելը, թե ինչպես Ջանգին տիրացավ [Մոսուլի] իշխանությունը, մենք պետք է խոսենք այն թույլ և անկարող վիճակի մասին, որի մեջ գտնվում էին մահմեդականները և այն ուժի մասին, որ ունեին բազմաստվածյանները (քրիստոնյաները):

Այն շրջանում, երբ մեր տեր նահատակը (Ջանգին) ձեռնարկեց այս երկրի (Ջազիրայի) տեր դառնալ, Ֆրանկների տիրույթները շատ էին մեծացել: Դրանք տարածվում էին Մարդինից ու Շաբուխտանից մինչև Արիշ՝ Եգիպտոսի սահմանների վրա: Դրանց տիրույթներից դուրս էին մնում միայն որոշ մահմեդական հողեր (քաղաքներ), ինչպես Հալեբը, Եմեսան (Հիմա), Եպիփանիան (Համա) և Ջազիրան մինչև Մծբին ու Ռաս Այն: Ասպատակելով այդ շրջանները, նրանք ժողովրդից վերցնում էին ամբողջ շարժական գույքը և դրամը, իսկ Ռակկայի ու Խառանի բնակչությունը ենթակա էր նվաստացման ու ստորացման:

Դամասկոս տանող բոլոր ճանապարհները կտրված էին, բացի այն ճանապարհից, որն անցնում էր [Ասորիքի] Ռահբայով և անապատով, այնպես որ վաճառականները և ճանապարհորդները հարկադրված էին երկար ու տանջալի ճանապարհորդություն կատարել, որը լի էր վտանգներով: Ստիպված լինելով անցնել վաշկատուն արարների կողքով, նրանց ունեցվածքն ու կյանքը վտանգի տակ էր:

Դրությունն այնպիսի աստիճանի հասավ և շարիքն այնքան մեծացավ, որ Ֆրանկներն իրենց դրացի բոլոր քաղաքներից հարկ և տուրք էին պահանջում, որպեսզի նրանց վրա շարժվեն: Այսբանն էլ բավական չէր, նրանք իրենց ներկայացուցիչներին ուղարկեցին Դամասկոս, պահանջելով այն գերիներին, որոնց մահմեդականները վերցրել էին Ռումի երկրում, Հայոց երկրում և այլ քրիստոնյա երկրներում: Սրանց (գերիներին) առաջարկում էին կամ մնալ իրենց տերերի մոտ կամ վերադառնալ իրենց հայրենի երկիրը, միանալու իրենց ընտանիքներին ու եղբայրներին: Ով ցանկանում էր մնալ, թողնում էին, իսկ ով կամենում էր միանալ ընտանիքին, իրենց հետ էին տանում:

էջ 63

Ջանգին հինգ հարյուր քսանմեկ հիջրի (1127) թվականի Ռամադան ամսին (սեպտեմբեր, հոկտեմբեր) ստացավ Մոսուլի իշխանությունը:

Ապա գրավելով Ջազիրատ իրն Օմարը, շարժվեց դեպի Մծբին: Այն գրավելուց հետո ուղղվեց դեպի Սինջար, որի կայազորը թեթև դիմադրությունից հետո հպատակություն հայտնեց:

էջ 68

ԶԱՆԳԻՆ՝ ԲՈՆԻ ՈՒԺՈՎ ԶԱՋԻՐԱՆ ԳՐԱՎԵԼԸ

Ապա նա (Ջանգին) լուր ուղարկեց Ջուլիսին, որն իշխում էր Եդեսիայում և Ֆրանկների Ջազիրայում նվաճած այլ մասերում, և մի կարճատև հաշտություն (զինադադար) կնքեց նրա հետ: Նա գիտեր, որ այդ ժամանակավոր դադարի ընթացքում կկարողանար Ասորիքի ու Ջազիրայի մնացած մասերը գրավել:

էջ 69

ԶԱՆԳԻՆ՝ ՀԱԼԵԲԸ, ՇՐՋԱԿԱ ՎԱՅՐԵԲԸ ԵՎ ԵՄԵՍԱՆ ԳՐԱՎԵԼԸ

Հալեբի բնակիչները, որոնք ստիպված էին Ֆրանկներին ղլջել իրենց տիրույթների և նույնիսկ քաղաքի պարտեզների դռնից դուրս գտնվող ջրաղացների հասույթների կեսը, երբ լսեցին Ջանգիի մոտիկ լինելը, մարդ ուղարկեցին օգնություն խնդրելով և հպատակության պատրաստակամություն հայտնելով: Նա գնաց նրանց մոտ, անցնելով Եփրատը և գրավելով Մանբիջ քաղաքն ու Բիզաս բերդը, մտավ Հալեբ:

էջ 117

ԶԱՆԳԻՆ՝ ԲԱՋՈՒՄ ՔԱՂԱՔՆԵՐ ՈՒ ԲԵՐԳԵՐ ԳՐԱՎԵԼԸ ԳԻԱՐ ԲԱՔՐՈՒՄ

Հինգ հարյուր երեսունութ հիջրի (1143—1144) թվականին նահատակը (շահիդ) շարժվեց դեպի Դիար Բաքը, այն պաշարելու ու նվաճելու նպատակով: Բազմաթիվ քաղաքներ նվաճեց, ինչպես Թանզան, Սզերդը և Հիզանը, ապա գրավեց ալ-Մադան քաղաքը, ուր մշակվում է Հայաստանում հանված պղինձը, ինչպես նաև ալ-Ջուկ (ալ-Ռուկ), Փաթլիս, Բատասա և Ջու-լ-Կարնայն (երկրտոռչավոր) բերդերը: Գրավեց նաև Մարդինի գավառներից շատ բնակավայրեր, կարգ հաստատեց և կայա-

զորներ նշանակեց իր հեռանալուց հետո այդ վայրերը պահպանելու համար: Նա դիմեց Ամիրդ և Հանի քաղաքները, երկուսն էլ պաշարեց: Տիրեց Հանի քաղաքին, իսկ Ամիրդի շրջակայքը նվաճեց և շարունակեց պաշարել Ամիրդը, սակայն նրա հիմնական նպատակն էր տեղեկություններ հավաքել Եդեսիայի մասին: Նա մի զորամաս ուղարկեց նաև Անա քաղաքի դեմ, որը նվաճվեց:

Էջ 118—124

Հինգ հարյուր երեսունինն հիշրի թվականի Ջուճաղա Ա ամսին (դեկտեմբեր 1144) նահատակը (Ջանգին) Եդեսիան գրավեց ֆրանկներից:

Սա պատկանում էր Ջոսլինին (Ջուլին), որը ֆրանկների հերոսն էր, ոգևորող սատանան, նրանց հետևակի ու հեծելազորի հրամանատարը: Նրանք (ֆրանկները) բոլորը, շատ քաջարի լինելով հանդերձ, նրան հնազանդվում էին և կամքը կատարում:

Պաշարումը տևեց քսանույթ օր և այդ քաղաքը նորից ընկավ մահճեղականների տիրապետության տակ և նրանում գործադրվեցին հավատացյալների օրենքները: Եդեսիան քրիստոնյաների համար ամենապատվական և ամենակարևոր քաղաքներից էր, նրանց [եպիսկոպոսական] աթոռներից: Ֆրանկների ամենապատվական [քաղաքը] Երուսաղեմն էր, ապա Անտիոքը (Անթարիա), Լուսնը (Ռուսիա), Կոստանդնուպոլիսը (Կոստանթինուպոլիս) և Եդեսիան:

Սա իրոք նվաճումների նվաճումն էր և ականատեսների վկայությամբ այն կարելի էր նմանեցնել Բագրի³⁵³ ճակատամարտին: [Ջանգին] կրոնական պատերազմը մղեց ամենահաստատ ձևով: Եթե Քաի ցեղի մարդը³⁵⁴ այս օրերում ապրեր, պիտի ընդուներ, որ նահատակը (Ջանգին) իրենից ավելի մեծ իրավունք ուներ ասելու՝ «սուրն ավելի հատու է, քան գրքերը»:

Այս քաղաքի ֆրանկները մեծ աղետ էին դարձել դրացի մահճեղականների համար և անսահման էր նրանց հասցրած շարիքը: Եդեսիան Ջազիրայի աչքն էր և մահճեղական երկրների անառիկ ամրոցը: Այս քաղաքից բացի [ֆրանկները] տիրել էին բազմաթիվ քաղաքների, նրանց թագավորությունը ընդարձակվել էր և նրանց տիրապետության տակ ձնշվում էր բնակչությունը: Նրանք տիրում էին Մարդինի կողմերից մինչև Եփրատ, Շաբուխտանից անցնող ճանապարհի գծի վրա, ունեին մեծ թրվով բերդեր, ինչպես Մարուշը, ալ-Բիրան, Ջումուլայնը, ալ-Մուազզիրը, ալ-Կուրագին, Սինն իբն Ութայրը և այլն: Նրանց ասպատակությունները հասնում էին մինչև Ամիրդ քաղաքը, Դիար Բաքրում, մինչև Մարդին, Մըծ-

բին, Ռաս Ալն և Ռակկա, իսկ Խառանն անվերջ նվաստացման վիճակում էր, միշտ արշավանքների ենթակա լինելով:

Երբ նահատակը տեսավ այս վիճակը, իր իշխանության պատիվը բարձր պահելու համար որոշեց այլևս չհանդուրժել, որ Եդեսիայում հաստատված անհավատները ասպատակեն մահճեղական երկրները: Սակայն նա լավ գիտեր, որ ոչ մի նպատակի չի հասնի և չի կարողանա անհավատներին ոչնչացնել, քանի այնտեղ կան Ջոսլինն ու նրա ձեռավոր [ասպետները], նրա վիսվորներն ու օգնականները: Գիտեր, որ եթե գնար ու պաշարեր [Եդեսիան], ֆրանկներն ամեն կողմից պիտի հայտնվեին այն պաշտպանելու, ուստի խորամանկության դիմեց, քանզի այս պարագային հնարամտությունն ավելի զորեղ էր, քան ճակատամարտը և խելացիությունն ավելի ազդու, քան քաջությունը: Խելացիությունն առաջին տեղում էր, իսկ քաջությունը՝ երկրորդ տեղում:

Ուստի, փոխանակ հարձակվելու, դիմեց դեպի Դիար Բաքրի քաղաքները, որոնք Եդեսիային մերձակա էին, ինչպես Հանին, Ճապաղ ջուրը (Ջաբալ ջուր) և Ամիրդը, ինչպես արգեն պատմել ենք: Այնտեղ նա դանդաղկոտությամբ էր կռվում, քանզի մտքում այլ նպատակ ուներ: Նա նման էր այն մարդուն, որ սիրաբանում էր մի գեղեցկուհու, բայց ձգտում էր ուրիշին, փաղաքշում էր մեկին, բայց կամենում էր մյուսին:

Նա պահակներ էր նշանակել [Եդեսիայի շրջակայքում], որոնք պարտավոր էին նրան տեղեկացնել, հենց որ Ջոսլինի առյուծները որջից զուրս գային և բերդը մնար առանց զորքի ու պաշտպանների:

Իսկ Ջոսլինը տեսնելով, որ նահատակը զբաղված էր Դիար Բաքրի մարդկանց դեմ կռվելով և կարծելով, թե չի կարող իր վրա հարձակվել, հեռացավ Եդեսիայից դեպի Ասորիքում ունեցած իր տիրույթները, ստուգելու իր կալվածները, ինչպես նաև իր գանձերն ու ունեցվածքը: Նահատակն իր լրտեսների միջոցով տեղեկանալով, որ Ջոսլինը հեռացել է իր զորքով ու յուրայիններով և քաղաքը զուրկ է պաշտպաններից, հրամայեց իր զորքերին ազդանշան տալ, շտապ արշավանքի պատրաստվել և արագ շարժվել, ետ մնացողներին սպառնալով: Նա հայտարարեց, որ ուշացողներից ոչ մի պատճառաբանություն չի ընդունի: Ազեղից արձակված նետի արագությամբ և հորդացող հեղեղի թափով առաջ սլացավ, իսկ զորքերը խումբ-խումբ հետևում էին նրան, մասնակցելով կրոնական պատերազմին, ավելի շատ հավատից զրդված, քան որպես պարտականություն: Նրանք միահամուռ առաջացան հարավային քամուց մղված ամպի նման և արագացրին իրենց ձիերի ընթացքը:

Երբ քաղաքում գտնվող թշնամիները իմացան, որ նահատակը մոտենում է նրանց, սրտները ահով լցվեց, երկյուղը պղտորեց նրանց ար-

յունը, հուսալքումը պատեց նրանց և տեսան, որ կորստյան են դատապարտված: Նրանք ասացին. «Եթե մեր Տերը մեզ չզթա և չների, մենք կկորչենք» (Ղուբան, է, 148): Սակայն ալլահը մերժեց նրանց աղոթքը, քանզի կամենում էր վրեժխնդիր լինել նահատակի սրով և զհեննում հավաքել նրանց ներկաներին ու բացականերին, որպես հատուցում նրանց կատարած սարսափելի շարագործությունների և ահավոր կոտորածների: Ալլահը նրանց վրա ուղարկեց նահատակին, որպես տանջանք ու պատիժ: Ապա «երկիրն, ինչքան էլ որ ընդարձակ է, նրանց համար խիստ փոքր էր» (Ղուբան, Թ, 119): Նրանց հոգիները թուլացան, գլուխները խոնարհվեցին նրա (Չանգիի) ահի դիմաց: Նա եռանդուն մոտեցավ քաղաքին սպառազինված իր միշտ խանդավառ, դինավառ, համախմբված զնդերով և ժաժանվող դրոշներով:

Իր զնդերով գրոհեց զեպի քաղաքը, երկյուղ տարածելով և քաջաբար առաջ խաղալով, երկիրը կարծես գլորում էր, իսկ ցեղեկը գիշերվա խավարով միմուռ էր: Ֆրանկները թեև գիտակցում էին, որ դեպի մահ են գնում, առաջ էին նետվում կովի, ինչպես գիշերային թիթեռներից: Նետվում են կրակի մեջ, կամ ինչպես բանաստեղծն ասել է.

Իմ կյանքը փրկելու համար ես ետ էի քաշվել
Սակայն գտա, որ լավագույնն առաջ գնալն է:

Քաղաքի մոտ հասնելով ու տեսնելով, թե ինչ զեղեցիկ ու ամբակուռ է, նահատակը գրեց բնակիչներին, որ իրեն հանձնվեն երաշխավորագրի դիմաց, ապահով լինելով, որ իրենց պարիսպները չեն քանդվի և տները չեն դատարկվի. նա ափսոսում էր, որ այդպիսի [քաղաքը] հողին հավասարվի ու քարուքանդ լինի: Սակայն նրանք շքնդունեցին երաշխավորագիրը և մերժեցին հպատակվել: Այն ժամանակ նա բարձրյալն ալլահի դատաստանին դիմեց, իր քաջարի ուղիներին առաջ քշեց, քարանետ մեքենաներ գրեց, պարիսպ քանդողների ուղարկեց և կատաղի կռիվ ըսկրսեց: Նա վախենում էր, որ ֆրանկներն ի մի կհավաքեն իրենց զնդերը և կգրոհեն ստիպելու նրան, որ նահանջի և կփրկեն քաղաքը:

Երբ ֆրանկները լսեցին, ելան՝ կրակ ու բոց դարձած, ոտքի կանգնեցին, կազմակերպեցին իրենց հեծելազորն ու հետևակը, երիտասարդներին ու ծերերին, ամենքին ստիպեցին աճապարել, վախենալով, որ կուշանան և քաղաքը ձեռքից կկորցնեն: Ջոսլինը լուրն առնելով անցավ Եփրատի ձախ ափը, հուսալով, որ կկարողանա հասնել կովի դաշտը, կամ օգնություն կհասցնի նրանց (եղեսացիներին), սակայն դժվարությունները խանգարեցին նրան: Եվ ինչպե՞ս կհասնեն այդ նպատակին, երբ իր ախոյանը նահատակն էր: Վերջինս անընդհատ հարձակումներ

գործեց, մինչև որ պարիսպ քանդողները հասան պարսպի տակը, հիմքերը քանդեցին ու հրկիզեցին:

Նա հրով և սրով գրավեց քաղաքը և բնակիչներին ամեն տեսակ նեղություն ու շարիք պատճառեց: Գրավելուց հետո բնակիչներին կողոպտեց, ստորացրեց, խաչերը տապալեց, կոտորեց քահանաներին ու վանականներին, սպանեց քաջերին ու ձիավոր [ասպետներին]: Նրա առջև միայն մեռյալներ ու գերյալներ կային, վիրավորներ ու խեղանդամներ: Նրա զինվորները վերցրին ավար ու գերիներ, ամեն տեսակ թանկարժեք իրեր, սիրուն տղաներ, եղնիկի նման աղջիկներ, որոնց ամենքին գերեվաբեցին:

Սակայն, երբ նահատակը մտավ քաղաք, նրան դուր եկավ տեսարանը, տեսավ նրա առավելությունները և ափսոսաց, որ նման քաղաքը ավերվի և իր իշխանության օրոք այնտեղ իշխի մահն ու ավերածությունը: Նա համոզվեց, որ սխալ է ավերել և բնակիչներին արտաքսել: Ուստի հրամայեց վերադարձնել ամեն ինչ, որ վերցրել էին՝ կահ-կարասի, ունեցվածք, գերյալ կանայք ու տղամարդիկ, մատաղ աղջիկներ ու տղաներ: Ամեն ինչ վերադարձվեց և միայն չնչին կորուստներ եղան: Քաղաքը նորեն շենացավ, այն դեպքում, երբ կորստյան էր մատնվելու: Լցվեց բնակիչներով ու ապահով դարձավ, այն դեպքում, երբ արդեն գայլերի ու բորենիների որջ էր դառնալու:

Նա (Չանգին) քաղաքում կայազոր նշանակելուց հետո, զնաց նվաճելու ֆրանկների ձեռքում գտնված ամեն ինչ՝ քաղաքներ, բերդեր, գյուղեր, ինչպես, օրինակ, Սարուջը: Ամբողջ Ջաղիրան ազատեց ֆրանկների ձեռքում գտնվելու դժբախտությունից և նրանց շարիքից: Բնակիչներին հանգստացրեց նրանց զավերից ու շարունակից և տիրեց ապահովությունը վախի փոխարեն և մարդիկ հանգստացան ապահով անկողինների վրա:

Սա այնպիսի մեծ հաղթանակ էր, որի նմանը մահմեդականները երբեք չէին շահել: Լուրը տարածվեց ամեն կողմ ու բուրմունքը սփռվեց և ամեն մի հավաքույթի խոսակցության նյութը դարձավ:

էջ 129—130

ՅԱՆԱՔ ԲԵՐԻԿ ԳԱՇԱՐԱԻՄԸ

Սա Ջաղիրաթ իրն Օմարին մերձակա բերդ է և մինչև օրս պատկանում է Բաշնավի քրդերին:

Հինգ հարյուր քառասուն հիշրի (1145—1146) թվականին Աթաբեկը հրամայել էր Ջայն ալ-Դինին զորք ուղարկել այս բերդը պաշարելու:

Երբ նահատակն սպանվեց, պաշարումը վերացավ և [պաշտպանները] նեղութունից ազատվեցին: Այս կողմերի տերն ուներ բազմաթիվ բերդեր, որոնք նահատակը վերցրել էր նրանից, ինչպես Հայասմը, Ջաղիզատ նասիբինը (Նոր Մծբին), Շարուն և այլ բերդեր Անձեաքայաց (ալ-Ջավազան) գավառից:

էջ 143—144

ՆԱՀԱՍԱԿ ՏԻՐԱԿԱԼԻ (ՉԱՆԳԻ) ԿՅԱՆՔԻ ՈՐՈՇ ԳԾԵՐԸ

Շրջապատված լինելով թշնամիներով ու մրցակիցներով, որոնք ձգտում էին նրա գավառները խլել, նա քաջարար դիմադրում էր և նույնիսկ ինքն էր մի քանիսից տիրույթներ վերցրել:

Ահա թե ինչ էր պատմել հայրս այս մասին.

Նահատակն իր տիրույթներում շրջապատված էր թշնամիներով ու հակառակորդներով, ինչպես, օրինակ, ալ-Մուստարշիզ բիլլահ խալիֆան: Երբ լարվածությունը նրանց միջև հասնում էր բացահայտ ընդհարման, վերջինս անմիջապես շարժվում էր դեպի Մոսուլ և պաշարում: Նույնպես և [սելջուկյան] սուլթան Մասուդը, որն իշխում էր Զիբալում և Ատրպատականում, այլ կողմից սահմանակից էր նահատակին: Բոլոր [շրջապատող] տիրակալներից նա էր ամենազորեղը, մեծ զորքի տեր էր և ամենաշատն էր ատում նահատակին: Մյուս կողմից կային Հայաստանի նահանգները, որոնք պատկանում էին նրան թշնամի Սուբմանի տանը: Այս տոհմի ներկայացուցիչները շատ զորք ունեին և նրանց բազմաթիվ քաղաքները, ինչպես Հիզանը, Մադանը և այլն, սահմանակից էին նրան: Սուբմանի տան տիրույթների կողքին կային Հիսն Քեյֆի ու Դիար Բաքրի տեր Թուքն ալ-Դաուլա իբն Սուբման իբն Ուրտուկի (Արտուկ) և նրա հորեղբորորդի Մարդինի տեր Հուսամ ալ-Դին Տիմուրտաշ իբն Իլգադի իբն Ուրտուկի հողերը: Սրանց երկուսի տիրույթները մոտիկից սահմանակից էին նահատակի հողերին, ինչպես Ջաղիզատ իբն Օմարը, Մծբինը և հակառակ դրան նա զբաղեց նրանց քաղաքներից շատերը:

Այս բոլորի հետ մեկտեղ Մարդինի մերձակայքից մինչև Դամասկոսի գոները, նրա Ռաս Ալն, Խառան, Հալեբ, Եպիփանիա (Համա), Եմեսա (Հրմս) և Բաալբեբ քաղաքներին սահմանակից էին Ֆրանկների նվաճած հողերը: Սրանք ինչքան էլ որ խիստ հզոր էին և մեծ թվով, համենայն-դեպս նահատակը զբաղեց նրանց քաղաքները, հաճախ պարտության մատնելով նրանց: Ապա կար նաև Դամասկոսի տերը, որը նրան դրացի էր և նույնիսկ նրանից էլ քաղաքներ խլեց:

էջ 156—157

ԵՆԵՍՒՍՅԵ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԻ ՎԵՐԱՆՎԱՃՈՒՄԸ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Երբ նահատակն սպանվեց, Եղեսիայի նախկին տեր Ֆրանկ Ջոսլինը գտնվում էր Եփրատից արևմուտք ընկած իր տիրույթներում՝ Տելլ Բաշիրում և հարևան հողերում: Նամակ գրեց Եղեսիայի բնակիչներին, որոնք ընդհանրապես հայեր էին և խոստացավ, որ մի հարմար օր դալու է նրանց մոտ: Սրանք հավանություն տվեցին, և [Ջոսլինը] իր զորքով եկավ ու տիրեց քաղաքին, սակայն միջնաբերդում եղած մահմեդականները դիմադրեցին ու կռվեցին և նա ևս համառորեն կռվեց: Լուրը հասավ Նուր ալ-Դինին, որն իր հոր սպանությունից հետո իշխում էր Հալեբում և իր մոտ եղած զորքով շարժվեց դեպի Եղեսիա: Ջոսլինը, երբ լսեց նրա գալուստը, դուրս եկավ Եղեսիայից դեպի իր տիրույթները, իսկ Նուր ալ-Դինը մտավ քաղաք, կողոպտեց, գերեվարեց ժողովրդին և այս անգամ արդեն կողոպտվեց ու կործանվեց, բնակչությունից ամայացավ քաղաքը և միայն քշերը մնացին:

Սա Եղեսիայի երկրորդ նվաճումն էր և այն մնաց Նուր ալ-Դինի ձեռքում, իսկ [եղբայրը]՝ Սայֆ ալ-Դինը, շառարկեց նրան:

էջ 181—182

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՋՈՍԼԻՆԵՑ

Հինգ հարյուր քառասունվեց հիջրի (1151—1152) թվականին Նուր ալ-Դինն ասպատակեց Ջոսլինի երկիրը, որն ընդգրկում էր Հալեբից հյուսիս ընկած բերդերը, ինչպես Տելլ Բաշիրը, Այնթապը (Այն Տաբ), Ազազը և այլ բերդեր:

Ֆրանկ Ջոսլինը զորք հավաքեց՝ ձիավոր ու հետիոտն և շարժվեց Նուր ալ-Դինի դեմ: Մաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ, որը վերջացավ մահմեդականների պարտության և ֆրանկների հաղթանակով: Ջոսլինը Նուր ալ-Դինի զինակրին գերի բռնեց և նրանից վերցնելով բոլոր զենքերը, ուղարկեց Իկոնիայի, Ակսարայի և այլ վայրերի սուլթան Մասուդ իբն Կիլիշ Արսլան ալ-Սելջուկիին, որի աղջկա հետ Նուր ալ-Դինն ամուսնացել էր: Չենքերի հետ նամակ էր ուղարկել, որի մեջ գրում էր՝ ուղարկում եմ քո փեսայի զենքերը և սրանից հետո ուրիշ էլ կուղարկեմ: Նուր ալ-Դինը մեծապես վիրավորվեց և, ինչպես կտեսնենք, հնարամտություն գործադրելով Ջոսլինին գերի բռնեց:

ՋՈՍԼԻՆԻ ԳԵՐԻ ԸՆԿՆԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀՈՂԵՐԻ ԵՎԱՃՈՒՄԸ

Նրբ նուր ալ-Դինը լսեց Ջոսլինի արարքը, թե ինչպես իր զենքերն ուղարկել էր աներոջը՝ սուլթան Մահմուդին, այլևս չկարողացավ հանգիստ մնալ և մտածում էր վրեժ լուծելու մասին: Լրտեսներ նշանակեց Ջոսլինի վրա և բերեց թուրքմենների մի խումբ ու նրանց խոստացավ արժեքավոր նվերներ՝ հողային տիրույթներ ու հարստութիւն, եթե նրանք բռնեին ու բերեին Ջոսլինին սպանված կամ գերի: Նա գիտէր, որ եթե մահմեդական զորքերը հավաքեւ ու գնար նրա զեմ, Ջոսլինն իր հերթին կհավաքեր ֆրանկներին ու զգուշութեամբ կպաշտպանվեր: Ուստի հնարամտութեամբ դիմեց. մի օր, երբ Ջոսլինը որսի էր դուրս եկել և փոքրաթիվ մարդկանցով զբոսնում էր, թուրքմենների խումբը հանկարծակի հարձակվեց՝ ու բռնեց նրան: Նա (Ջոսլինը) իրեն բաց թողնելու համար դրամ առաջարկեց և վերջիններս համաձայնեցին, այդ բանը թաքցնելով նուր ալ-Դինից: Ջոսլինը մարդ ուղարկեց զրամբ բերելու, սակայն թուրքմեններից մեկը եկավ նուր ալ-Դինի Հալեբի տեղակալի (նաիր) մոտ ու տեղեկացրեց եղելութիւնը: Սա զորք ուղարկեց և Ջոսլինին խլեցին թուրքմեններից: Իսկ նուր ալ-Դինն այդ ժամանակ եմեսայում (Հիմս) էր:

Ջոսլինի գերի ընկնելը հեշտացրեց նրանց (ֆրանկների) քաղաքների ու բերդերի մեծ մասի նվաճումը, ինչպես, օրինակ, Տելլ Բաշիրը, Այն-թապը (Այն Տաբ), Ազազը, Կիրոսը (Կուրուս), Ռափանդանը, Հիսն Բարան, Տելլ Խալիզը, Քաֆր Լասան, Քաֆր Սուզը, Հիսն Բիսիրֆուսը Բանի Ալիմի լեռներում, Տլուքը (Դուլուք), Մարաշը, Նահր ալ-Ջաուզը, Բուրջ ալ-Ռասասը (Կապարե աշտարակ) և այլ վայրեր:

Ամեն անգամ, որ նուր ալ-Դինը մի բերդ էր զրավում, շէր հեռանում, մինչև որ կայազոր էր նշանակում, տաս տարվա պարենով միասին, քանզի վախենում էր, թե քրիստոնյաները ինչ-որ ձևով կրկին հանկարծակի կհարձակվեն մահմեդականների վրա: Ուստի նրա բերդերը միշտ պետք է պատրաստ վիճակում լինեին և ոչ մի բանի կարոտութիւն չպետք է ունենային:

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՈՒ ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՏԼՈՒՔՈՒՄ³⁵⁵

Երբ նուր ալ-Դինը Ջոսլինի բերդերը նվաճելու նպատակով հարձակվեց, մի մասին տիրեց, իսկ որոշ բերդեր մնացին: Ֆրանկները հավաքվեցին ու գնացին այդ բերդերի կողմը՝ պաշտպանելու և կարծում

էին, որ նուր ալ-Դինը տեսնելով իրենց հավաքված բազմութիւնը, կհրաժարվի հարձակվելու մտադրութիւնից, մանավանդ որ [այդ բերդերը] գտնվում էին իրենց տիրույթների խորքում:

Երբ նուր ալ-Դինն իմացավ, առաջ խաղաց, որոշած լինելով անպայման բախվել նրանց հետ: Նրանք իրար հանդիպեցին Տլուքում ու կռվեցին և երկու կողմերի միջև այնպիսի կատաղի պատերազմ եղավ, որը տեսնելուց երեխայի մազերը կարող էին սարսափից սպիտակել: Սակայն այլահը հաղթանակը պարզեց մահմեդականներին, իսկ ֆրանկներն իրենց մեջքը դարձրին և այնպիսի փախուստի մատնվեցին, որ շատերը կոտորվեցին, իսկ ողջ մնացածները փախան: Նուր ալ-Դինը զրավեց Տլուքը և այլ վայրեր:

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԿԻԼԻՋ ԱՐՄԱՆԻ ԵՐԿԻՒ ՎՐԱ

Հինգ հարյուր վաթսուներեք հիզրի (1172—1173) թվականին նուր ալ-Դինը շարժվեց դեպի մալիք (թագավոր) Իդր ալ-Դին Կիլիջ (Ղլրճ) Արսլան իբն Մասուդ իբն Կիլիջ Արսլան իբն Սուլայման ալ-Սելջուկիի երկիրը՝ Մալաթիա, Սեբաստիա, Իկոնիա և Ակսարա, նպատակ ունենալով պատերազմել ու զրավել նրա երկիրը:

Բանն այն է, որ Կիլիջ Արսլանը հարձակվել էր Մալաթիայի ու Սեբաստիայի և այդ երկրի (Ռումի) այլ մասերի տեր Ջուլ-Նուն իբն Դանիշմանդի վրա, զրավել նրա երկիրը, հեռացրել նրան ու դարձրել վտարանդի թափառական: Վերջինս դիմել էր նուր ալ-Դինին օգնութիւն խնդրելով և նրա հովանավորութեանն ապաստանելով: Նուր ալ-Դինը սիրալիր ընդունել էր, բարյացակամութիւն ցուցաբերել, արքայազայել ընծաներ նվիրել, միաժամանակ խոստանալով օգնել նրան և օժանդակել իր թագավորութիւնը վերականգնելու:

Նուր ալ-Դինը սովորութիւն ունեւ որևէ մահմեդական երկիր շնորհուժել, եթե դա անհրաժեշտութիւն չէր ֆրանկների զեմ պաշքարի կամ էլ այդ երկիրը ֆրանկներից պաշտպանելու համար, ինչպես արեց Դամասկոսում, Եգիպտոսում և այլուր: Ուստի, երբ Ջուլ-Նունը եկավ նրա մոտ, ինքը նամակ գրեց Կիլիջ Արսլանին և առաջարկեց, որ զրաված երկրամասերը վերադարձնի, սակայն վերջինս չպատասխանեց:

Նուր ալ-Դինը շարժվեց նրա կողմը ու զրավեց Քեսունը (Քասուն), Բեհեսնին, Մարաշը, Մարզուբանը, ինչպես նաև նրանց միջև ընկած բերդերը և իր զորքից մի մաս ուղարկելով զրավեց Սեբաստիան: Երբ Կիլիջ Արսլանը լսեց, թե նուր ալ-Դինը մտել է իր երկիրը, Ասորիքին սահմանա-

կից գավառներից հեռացավ իր երկրի կենտրոնը, խիստ վախենալով նրանից և նամակ գրեց սիրտն առնելով, հաշտութուն խնդրելով ու ներողութուն հայցելով: Նուր ալ-Դինը դադարեց առաջ խաղալուց, կամենալով հարցը լուծել առանց պատերազմի, մանավանդ անհանգստացնող լուրեր էր ստացել ֆրանկների գործունեության մասին, ուստի մտահոգվեց և ընդառաջեց նրա հաշտության առաջարկին:

Հաշտությունը կնքվեց, և Նուր ալ-Դինը հեռացավ, զորք թողնելով Սեբաստիայում և Տիսր ալ-Դինը Աբդ ալ-Մասիհին դարձնելով Ջուլի-Նունին ենթակա: Նուր ալ-Դինի մահվանից հետո այս զորքը հեռացավ Սեբաստիայից, իսկ Կիլիզ Արսլանը կրկին տիրացավ նրան:

էջ 307—308

ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՏՅԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ֆրանկների հետ ունեցած հարաբերությունների ընթացքում նա (Նուր ալ-Դինը) հաճախ էր գործադրում հնարամտություն, խորամանկություն ու խաբեություն և մեծ մասամբ այս միջոցներով էր նա տիրացել նրանց հողերին:

Որպես խելամտության մի օրինակ հիշենք նրա վերաբերմունքը Հայոց թագավոր (մալիք ալ-Արման), կիրճերի տեր (սահիբ ալ-դուրուբ) Լեոնի որդի Մլեհի (Մալիհ իբն Լայուն) հետ: Նա խորամանկում էր և սիրաշահում նրան, մինչև որ կարողացավ իր ծառայության մեջ վերցնել նրան թե՛ կոնիսների, թե՛ դադարի (խաղաղության) ժամանակ և միասին կոչում էին ֆրանկների դեմ:

Նա ասում էր. «Ես նրան սիրաշահեցի, քանզի նրա երկիրը ամուր պաշտպանված է դժվարանցանելի կիրճերով ու անմատչելի ամրոցներով և մենք ոչ մի ճանապարհով չենք կարող ներթափանցել, մինչդեռ նա, երբ որ կամենա, կարող է դուրս գալ և ասպատակել մահմեդական երկրները: Եթե որևէ մեկը նրա դեմ հարձակվի, նա (Մլեհը) կարող է փակվել իր սահմաններում, որպես անմատչելի որջ: Տեսնելով այս վիճակը, նրան որոշ տիրույթներ տվեցի վստահություն շահելու համար և նա ենթարկվեց ու մտավ իմ ծառայության մեջ և օգնեց ֆրանկների դեմ»:

Նուր ալ-Դինի մահվանից հետո նրա հաջորդները այլ վերաբերմունք ցուցաբերեցին և արդյունքն եղավ այն, որ Մլեհին հաջորդող Հայոց տիրակալը³⁵⁶ (մուսավալի) մահմեդական երկրներից շատ քաղաքներ ու բերդեր գրավեց և դրանից մեծ շարիք և հսկայական վնաս (կորուստ) հասավ, որը հնարավոր չէ ետ ստանալ:

էջ 325

ԹԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՀԱՄԱՃԱՐԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Հինգ հարյուր յոթանասունչորս հիշրի (1178—1179) թվականին սարսափելի թանկություն եղավ ու տարածվեց Իրաքում, Մոսուլում, Դիար Բաքրում (Աղձնիք) և Ասորիքում ու այլ երկրներում: Սա տևեց գրեթե մինչև հինգ հարյուր յոթանասունհինգ թվականի վերջը: Մարդիկ դուրս եկան ալլահից [անձրև] խնդրելու, սակայն անձրև չեկավ: Ապա ալլահը խղճաց իր ծառաներին և բարյացակամ գտնվելով, հորդառատ անձրևներ իջեցրեց բոլոր երկրների վրա, որի հետևանքով գների իջեցում տեղի ունեցավ:

էջ 365—366

ՆՈՒՐ ԱԼ-ԴԻՆԻ ՄԱՀԸ

Նա ծրագիր էր կազմել հարձակվելու իր դրացի նահանգների վրա, որոնք պատկանում էին ալ-Մալիք ալ-Ադիլին:

Սակայն այնպես պատահեց, որ Նուր ալ-Դինը, առողջության խանգարման պատճառով, նախընտրեց չհարձակվել և հաշտվեց Ադիլի հետ, որն իր հերթին գաղտնի նամակագրություն ուներ նրա հետ սիրաշահելու նպատակով:

Ադիլը տիրում էր Եգիպտոսին, Ասորիքին, Ջազիրային, Հայաստանին (Դիար Արմինիա) և Դիար Բաքրի մի մասին, թեև մյուս մասն էլ նրան հպատակ էր: Նրան կողմնակից էին Սինջարի տերը, Արբելայի (Իրբիլի) տեր ալ-Մալիք ալ-Մուազզամը և Ջազիրատ իբն Օմարի տեր Մուհիզը ալ-Դինը, իսկ հանգուցյալ Նուր ալ-Դինը միշտ կոնիսների մեջ էր սրանց հետ և ասպատակում էր նրանց երկրները:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Հարամ (حرام) նշանակում է արգելված սուրբ վայր (Երուսաղեմ): Հարամ են կոչվում նաև Մեքքան և Մադինան. ավելի հաճախ՝ հարամայն, այսինքն երկու սրբավայրերի:

Haram, Shorter Enc. of Islam, p. 133.

2. Զուդի (جوئی) արաբական անունն է Կորճայք նահանգի Արարադ լեռան, որի վրա, ըստ Դուրանի կանգ առավ Նոյան տապանը:

Le Strange, The Lands, p. 94.

3. Կարզին կամ Կարզան (قردی) արաբական ձևն է Կորդուք անվան: Տե՛ս Հ. Հիւրըման, «Հին հայոց տեղույ անունները», էջ 203, Երևմյան, Աշխարհացույց, էջ 60:

4. Սամանին կամ Քամանին (سَمَانِيْن) հայկական Քաման գյուղն է Արարադ լեռան մոտ: Արարբերեն սամանին նշանակում է ուխտուն: Երևմյան, Աշխարհացույց, էջ 53:

5. Այս տոհմաբանությունը գալիս է դեռ հին Արևելքից (Աստվածաշնչից), ըստ որի, Նոյ նահապետի Սեմ, Քամ և Հաբեթ որդիներից սերել է ամբողջ մարդկությունը: Սակայն արաբական մատենագրության մեջ հիշված տարբերակն ունի իր առանձնահատկությունները: Ըստ Աստվածաշնչի՝ «Որդիք Յարեթի՝ Գամեթ և Մագովզ և Մագա և Յաան և Ելիսա և Քորէլ և Մոսթ և Քիրաս»: Մնունդը, Ժ, 2:

6. Ըստ արաբական ավանդության, այս կանթալի (لنطی) որդիներից են նաև հայերը: Տե՛ս Ա. Տեռ-Ղևոնդյան, Հայերի ծագման գրույցի արաբական տարբերակը, «Բանբեր» համալսարանի, 1971, № 1, էջ 159—165:

7. Սասանյան առաջին արքա Արտաշիրի՝ Հայաստան և այլ երկրներ արշավելու մասին հիշվում է նաև Ֆիրգուսու «Շահնամեում»: Այս տեղեկությունը, ինչպես նաև Սասանյանների մասին բոլոր գրույցները պահպանված մատենագրությունից են անցել արաբներին:

8. Զարալ (جبال) կամ Զիրալ (جبال) նահանգը Համադանի շրջանն է: Հետագայում խալիֆայության մեջ այս անվամբ նահանգ կար:

9. Արաբ մատենագրության մեջ Աղարբալան (ألبغال) տեղանունը օգտագործվում է հիմնականում իրանական Աղրբեջանի համար: Մենք հարմար գտանք այն թարգմանել Ասորպատական, քանի որ դա լրիվ համապատասխանում է արաբերեն Աղարբալանին:

10. Արաբերեն Արմինիա (آرمينية) տեղանունը պատմագրության մեջ օգտագործվում է մի շարք (հիմնականում երեք) իմաստներով՝ բուն Հայաստան, Արմինիա ոստիկանություն, ինչպես նաև իսլամի թագավորություն (հարավային Հայաստան ժԲ—ԺԳ դարերում): Ուսումնասիրողը պետք է զգուշությամբ հետևի և բովանդակությունից եզրակացնի, թե ո՞ր իմաստով է օգտագործված այս անունը: Մենք նախընտրեցինք թարգմանության մեջ այս բառը Հայաստան թարգմանել, թեև հաճախ փակագծերի մեջ տալիս ենք նրա արաբական ձևը:

Արմինիա ոստիկանությունը (նահանգը) բազկացած էր հետևյալ վարչական ստորաբաժանումներից.

ա. Բուն Հայաստանը, որն ընդգրկում էր Այրարատ, Սյունիք, Արցախ, Կուզարք (հարավային մասը), Բարձր Հայք (արևելյան մասը), Տուրուբերան, Վասպուրական, Մոկք և որոշ այլ գավառներ.

բ. Վիրք (արաբ. Զուրզան) կամ արևելյան Վրաստան, Տփղիս (արաբ. Տաֆլիս) կենտրոնով:

գ. Աղվանք (Առան)՝ Պարտավ (Բարդաա) կենտրոնով:

դ. Մերձկասսյան գավառներ (Շրուան, Մասրուֆք, Խայզան և այլն), որոնք Ք դարում կոչվեցին Շիրվան՝ Շամախի կենտրոնով:

ե. Դերբենդ (արաբ. Բաբ ալ-Աբուաբ):

Արմինիայի մայրաքաղաքն էր Նախ Դվինը, ապա Դվինն ու Պարտավը միասին:

Իրն ալ-Ասիրի մոտ հիշատակված են Հայաստանի երեք մեծ գետերը՝ Եփրատ (الفرات), Տիգրիս (التيه) և Արաքս, որը երբեմն կոչվում է ալ-Ռաս (الرمس), երբեմն՝ Արաս (ارسی):

A. Тер-Гевондян, Армения, стр. 155—160.

11. Արաբ մատենագրության մեջ Մագաինը (المداان) ընդհանուր անուն է, որն ընդգրկում է Տիգրոս-Ալեկկիա ամբողջությունը:

12. Բալանշարը (بلانشار) երկիր է Դերբենդից հյուսիս:

Артамонов, История хазар, стр. 200.

13. Երբ ասվում է, թե Քիրա (Խսարով) Անուշիրվանը ամրացրեց Հայաստանը, խոսքը հետագայում Արմինիա ոստիկանության մաս կազմող Դերբենդի կամ Կովկասյան լեռներում այլ վայրերի ամրացման մասին է:

14. Շաբուրանը (الشابوران) Շագորանն է, իսկ Մասկաթը՝ (مسقط)՝ Մագրուֆք: Բաբ ալ-Աբուաբ (بابالابواب), Դոների դուռ, արաբները կոչում էին Դերբենդը:

Կոչվում է նաև Բաբ (դուռ): Տե՛ս Երևմյան, «Պահանկ ճորայ», Աշխարհացույց, էջ 76:

15. Սիասիբին (الميساسيبين) կարծվում է, որ սրանք Սիսականի (Սիւնիք) հայ ազգաբնիկներն էին:

C. Еремян, Сюния и оборона Сасанидами кавказских проходов, Изв. Арм. ФАН, 1947.

Սակայն այս տեսակետին առարկում է Կրամերը:

J. Kramers, The military colonisation of the Caucasus and Armenia under the Sassanids, Bull. of the Sch. of Or. St., London, 1935.

16. Արաբ աղբյուրները Զուրզան (جززان) ասոր. Գուրզան) են կոչում արևելյան Վրաստանը (Վիրք), որը Իբերիա և Քարթլի էլ էր կոչվում:

17. Իրն ալ-Ասիրը, ինչպես նաև որոշ այլ պատմիչներ, խազարներին թուրք են կոչում:

18. Այս ամբողջությունների կառուցման մասին մանրամասն տե՛ս K. B. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М — Л., 1959, стр. 274—287.

19. Շահիրզադը պետք է լինի Խոսրով արքայի զորավար Շահր Վարազը: Հերակլի արշավանքի մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների ընթացությունները, Քննական տեսություն, հ. Բ, Բ մաս, էջ 141—142:

20. Ասորիքի կամ Շամի (الشم) նվաճումը արաբներն իրականացրին Յարմուքի ճակատամարտից (636) հետո: Սակայն Օմար խալիֆայի անբարյացակամ վերաբերմուն-

քի պատճառով հաղթական զորավար խալիֆ իբն ալ-Վալիդը հեռացվեց և հրամանատար նշանակվեց Աբու Ուբայդա իբն ալ-Ջառահը: Գրանից հետո բյուզանդական զորքը լուրջ դիմադրություն ցույց չտվեց և արաբները 637 թվականին գրավեցին Անտիոքը: Ավասիմ վարչական միավորը կազմվեց Աբբասյան շրջանում:

Hitti, History of the Arabs, p. 152—154.

21. Ղանիմա (قنيم) նշանակում է ավար: Ըստ մահմեդական իրավագիտության դա բաղկացած էր թշնամու գեներից, ձիերից և շարժական զույգից, որ գրավվում էր կրոնի դաշտում: Ավարի շորս հինգերորդը բաժանվում էր կավոզ զորքերին, ընդ որում ձիավորը 3 կամ 3 անգամ ավելի էր ստանում հնախոան գինվորից: Ավարի մեկ հինգերորդը պատկանում էր խալիֆային, թեև նվաճումների շրջանում դա տրվում էր մարգարեի ընտանիքին, սրբերին, կարոտյաններին: Այս նույն սկզբունքով էին բաժանվում նաև ստրկացման ենթակա գերիները:

Th. W. Jayneboll, Ghanima, Shorter Enc. of Islam, p. 110—111.

22. Զիզխա (ذيقح) նշանակում է պլանտացիա (կամ ծխահարկ), ծագում է Սասանյան Իրանում գործածվող նույնիմաստ «գեզիտ» բառից: Զիզխա վճարում էին բուրդ ոչ մահմեդականները՝ հրեաները, քրիստոնյաները, զրադաշտականները, սաբիները (Նաուսի հեթանոսները) և սամարացիք (Պաղեստինում): Այն վճարում էին առողջ երիտասարդ տղամարդիկ, իսկ կանայք, երեխաները, ծերերը, վանականները, հիվանդները և աննորմայինները ազատվում էին: Վճարման շափն էր տարեկան 12 դիրհեմ (կամ 1 դինար) աղբատներից (հողագործներ, արհեստավորներ), 24 դիրհեմ (2 դինար) միջակներից (մանր առևտրական և այլն), իսկ 48 դիրհեմ (4 դինար) հարուստներից (հողատերեր, վաճառականներ, զրամափոխներ և այլն): Գլխահարկը վճարվում էր տարեկան մեկ անգամ և մեծ մասամբ կանխիկ դրամով:

C. H. Becker, Djiyza, Shorter Enc. of Islam, p. 91—92.

23. Աման (أمان) էր կոչվում երաշխավորագիրը, որ տալիս էին խալիֆայական իշխանությունները: Է դարում և դրանից հետո ամանը կամ ահզը (أحز) որոշում էին նվաճողների և նվաճվողների փոխհարաբերությունները: Ըստ այդ պայմանագրերի ոչ քրիստոնյա հպատակները պարտավորվում էին վճարել գլխահարկ, հնազանդ լինել և այլն, իսկ փոխարենը խալիֆայությունը պարտավորվում էր հարգել նրանց իրավունքները (սեփականատիրական և այլն):

Աման էր կոչվում մանավանդ ամեն մի երաշխավորագիր, որ խալիֆայությունը տալիս էր, սակնք, հաշտություն խնդրող ապստամբին, լինի մահմեդական կամ ալլախընդ:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները ըստ խալիֆայության պայմանագրերի, ՊՔԷ, 4, 1974, էջ 20—34:

24. Մուհամմադից հետո առաջին խալիֆան Աբու-Բաբրն էր (632—634), իսկ երկրորդը՝ Օմարը (634—644), որի օրոք արաբները նվաճեցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Եգիպտոսը, Միջագետքը և Իրանի մի մասը: Ապա իշխեցին Օսմանը (644—656) և Ալին (656—661), որով վերջ գտավ ընտրովի խալիֆաների շրջանը: Սա կոչվում է «ուղղահավատ» խալիֆաների շրջան, երբ դեռ իշխում էին ցեղային նահապետական կառույցները:

25. Բաթրիկ (بطريق) հունարեն պատրիկիոս բառն է: Արաբ մատենագիրների մոտ պատրիկ են կոչվում քրիստոնյա իշխանները լինեն հույն, հայ, ասորի: Թե վրացի: Պատրիկ էին կոչվում մեծ մասամբ մեծ հողատեր նախարարները, ինչպես նաև Հայոց իշխանը, որը թ դարում արդեն կոչվում էր պատրիկների պատրիկ:

26. Զարաշիմա (الجزايم) անհայտ ծագումով քրիստոնյա մի ժողովուրդ, որն ապրում էր Ամանոսյան լեռներում (արաբ. Լուբամ): Ասորիներն կոչվում էին Գարզումայն, իսկ բյուզանդացի պատմիչների մոտ՝ մարդախոսներ: Կարծվում է, որ այս անունը կազ

մանի հին դարերի Գուրգում տեղանվան հետ, որը մոտավորապես Մարաշի շրջակայքն էր ընդգրկում:

Արաբական նվաճումներից հետո նախ պայմանագիր կնքեցին խալիֆայության հետ, ապա նորից անցան Բյուզանդիայի կողմը: 666-ին գրավեցին Լիբանանի բարձունքները: Մուսլիմ խալիֆան պարտավորվեց տարեկան հարկ վճարել մարդախոսներին: Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի օրոք՝ 688/89 թվին, բյուզանդացիների հետ նորից ասպատակեցին Ասորիքը: Վերջապես մարդախոսների մեծ մասը հաստատվեց Փոքր Ասիայի ներքին դավառներում: Կարծվում է, որ նրանց մի մասը ձուլվեց Լիբանանի մարոնիների հետ:

Hitti, History of the Arabs, p. 204—205.

27. Ասորիքում ու Միջագետքում դեռ Գ—Դ դարերից ապրում էին արաբական ցեղեր, որոնք կիսանկախ երկու իշխանություն էին կազմել՝ Ղասսան ցեղի իշխանությունը Դամասկոսից հարավ-արևելք (Բյուզանդիային ենթակա) և Հիրալի իշխանությունը Միջագետքի հարավ-արևելքում (Սասանյաններին ենթակա): Այս ցեղերը քրիստոնեություն էին ընդունել, սակայն արաբական նվաճումներից հետո խալիֆաները բացասական վերաբերմունք ցուցաբերեցին այդ ցեղերին, որոնք աստիճանաբար բաժարվեցին:

H. B. Пугачевская, Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв., М.—Л., 1964.

28. Հադաս (الحدث) նշանակում է նոր, երիտասարդ, թեև այս տեղանունը ծագում է հունարեն Ադատա ձևից: Արաբները պարզապես չուրովի են ստուգարանել:

Le St. ange, The Lands, p. 118—126.

29. Զադիրա (ذيقح), որը նշանակում է կղզի (այսինքն Միջագետք), ընդգրկում է Վերին Միջագետքը և արաբական խալիֆայության կարևոր նահանգներից էր: Ուներ ասորի, բուրդ, արաբ և մասամբ նաև հայ ազգաբնակչություն: Բաժանվում էր 3 մասի և կոչվում էր այնտեղ հաստատված արաբական ցեղերի անուններով: Այսպես՝ Դիար Ռաբիա (ذيار ربيعة), այսինքն՝ Մոսուլի շրջան, Դիար Բաբը (ذيار بكر) Ամիդ կենտրոնով և Դիար Մուզար (ذيار موز) Եգիպտոս (Ռուհա) կենտրոնով: Զադիրայի կազմում էին հին հայկական Աղձնիք և Կորճայք նահանգները: Ամբողջ նահանգի կենտրոնն էր Մոսուլը, սակայն միշտ չէ, որ Զադիրան մեկ վարչական միավոր էր, այլ Ը դարում բաժանվեց երկու մասի՝ Մոսուլ և Զադիրա:

Նրա նվաճումը առաջին անգամ մանրամասն նկարագրել է Բալազորին:

Beladorsi, 172—183, Le Strange, The Lands, p. 86—114.

30. Չորրորդ Հայաստանը (الارمنية الرابعة), այսինքն՝ Չորրորդ Հայքը լավ ծանոթ է արաբներին: Մեծ Հայքի Մոփս նահանգը այս անունն (Armenia Quarta) ստացավ Հուստինիանոս Ա կայսեր 536 թ. հրովարտակով: Արաբները հենց սկզբից մեծ ուշադրություն դարձրին այս նահանգի վրա՝ Բյուզանդիայի դեմ պայքարում նրա ռազմագիտական կարևոր դիրքի պատճառով: Արաբական արշավանքների նախօրեին Չորրորդ Հայքի կազմում էր Մարտիրոսյուղիսը (Նիփրկերտ):

31. Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի Նիփրկերտ քաղաքը, որը եղել է Տիգրան Բ Մեծի հզոր տերության Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը: Արաբները այն կոչում են Մալլաֆարիկին (مبلافا ريقين), որը ծագում է ասորական Մալֆերկաթ ձևից: Մանոթ է նաև Մարտիրոսյուղիս կամ Մարտիրոսաց քաղաք անվամբ:

32. Արաբները Անձևացիք տեղանունը տալիս են Զավազան (الزوزان) ձևով: Հիշյալ պատերազմի հավանաբար Մահուս Անձևացին էր, որը արաբների՝ Տարոնի վրա հարձակման ժամանակ նրանց կողմն էր անցել:

Յավհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարոնոյ, Երևան, 1941, էջ 285—286:

33. Աղձնիք նահանգում գտնվող Արզն (ارزن) և Բաղեշ (بدليسي) քաղաքները արաբ-ների առաջին նվաճումներից էին: Բաղեշը (ուշ միջնադարում Բիթլիս) գտնվում էր Ջորա պահակ լեռնանցքից հարավ և ռազմագիտական մեծ նշանակություն ուներ:

34. Հայտնի չէ, թե որտեղ է ալ-Այն ալ-Համիդա, ((العين الحامضة)) այսինքն՝ «թթու ջուր» կոչված վայրը: Գուցե Կարնո քաղաքի մոտ գտնվող Զերմուկն է: Երեմյան, Աշխարհագրայն, էջ 53:

35. Կարշ (պետք է լինի Կարխ (خارج) կամ Կարկ (قبرق) նշանակում է Կովկաս: Մագոմ է պարսկերեն Քար ջուհ՝ ձեխց: Արաբներին ծանոթ են Կովկասի բոլոր լեռնական ցեղերը, որոնց մեծ մասը կամ հպատակ էր խալիֆայության, կամ էլ գտնվում էր նրա ազդեցության ոլորտում:

Կովկասյան ցեղերի լավագույն նկարագրությունը տվել է Ժ. Գ. արաբ պատմիչ Մասուդին:

Минорский, История Ширвана, стр. 189—216.

36. Արաբ պատմիչները խալիֆաներին կոչում են ամիր ալ-մուսլիմին՝ հավատացնելոց իշխան կամ խալիֆա՝ Մուհամմադի հաջորդ, ինչպես նաև իմամ՝ առաջնորդ:

Տվյալ դեպքում կրճատ ձևով ասված է ամիր՝ իշխան, հրամանատար:

37. Զարատ (ذڪر) էր կոչվում այն բարեգործական հարկը, որ մահմեդականներն էին վճարում: Սա պարտադիր հարկ էր, որը վճարում էին թե՛ բերքի, թե՛ անասունների համար: Կար նաև սաղակատ (صدقات) կոչված հարկը, որը վճարում էին կամովին, որպես բարեգործություն:

J. Schacht, Zakat, Shorter Enc. of Islam, p. 654—656.

38. Ֆայ (فء) էր կոչվում այն ամենը, որ մահմեդական համայնքը վերցնում էր նվաճված երկրներում թե՛ ռազմական ավարի, թե՛ հարկի ձևով: Սրա մեջ մտնում էր ավարը (չանիմա), գլխահարկը (շիդիա), հողահարկը (խարաջ) և նույնիսկ ոչ մահմեդական վաճառականի վճարած մաքսը: Այնպես որ ֆայ կարելի է թարգմանել պետական եկամտ, հասույթ:

Th. W. Juynboll, Fai', Shorter Enc. of Islam, p. 95—96.

39. Մանուլ (منول) Հայկազն Հերակլ կայսեր զորավարն էր, որը գլխավորեց բյուզանդական զորքերը Եգիպտոս՝ արաբների դեմ: Նրա մասին հիշատակում է Միքայել Ասորին:

Ամրու իրն ալ-Ասը Եգիպտոսը նվաճող զորավարն է:

40. Արաբները Կարնո քաղաքը (Թեոդոսուպոլիս) կոչում էին Կալիկայա (قاليقلا): Այս տեղանունը ծագում է ասորերեն Կալին կայա ձևից (կ-ի անկումով):

Արմինիակոսի (ارمنيائيسى) պատրիկ ասելով արաբ պատմիչները ակնբերորեն նկատի ունեն Հայաստանում գտնվող հույն գորավար Մավրիանոսին, թեև Արմինիակոս անվանումը բնականաբար վերաբերում է բյուզանդական Արմենիակոն բանակաթեմին:

Պատմիչի հիշած վրուցը մի հին հայկական զրուցի արաբական ձևափոխված տարբերակն է: Այս մասին տե՛ս Ա. Տեր-Ասենդյան, Կարին-Թեոդուպոլիսը ավանդության և պատմության մեջ, Ուրբեր հասարակական գիտություններ, 1, 1971, էջ 159—164:

41. Փոքր Հայքի Միլիտին կամ Մալաթիա (ملاطية) և մասամբ Մերաստիա (ميراسية) քաղաքները գտնվում էին արաբաբյուզանդական երկրատե պատերազմների ոլորտում: Հատկապես Միլիտինեն ռազմագիտական շատ մեծ նշանակություն ուներ խալիֆայության զորքերի համար:

42. Մավրիանոս հույն զորավարը Հայաստան եկավ այն բանից հետո, երբ 640 թվականի արաբական արշավանքին դիմադրող Թեոդոսոս Ռշտունին պաշտոնապես Հայոց

Իշխան ճանաչվեց: Նրա հարաբերությունները Հայոց իշխանի հետ խիստ սրված էին և է՛ վերջո նա դուրս բղվեց Հայաստանից:

43. Մարրալան (مرزالا) հավանաբար Մարզադի տեղանվան աղավաղումն է:

44. Խլաթը (خلاط) վարչական մեծ նշանակություն ստացավ է դարից, երբ այն Մամիկոնյանների նստավայրն էր: Այստեղ կար միջնաբերդ և է՛ դարում արաբական կայսրը էր նստում: Մոկս (موكس) նահանգը քիչ է հիշվում արաբական աղբյուրներում և համեմատաբար ինքնուրույնություն էր վայելում Ը—Թ դարերում: Թեև Մոկսը Հայաստանում համարվում էր ինքնուրույն նահանգ, սակայն արաբ պատմիչները այն համարում էին Վասպուրական (صافرجان) ընդարձակ նահանգի մի մասը:

45. Կիրմիղ (قمرق) նշանակում է կարմիր: Պատմիչները նկատի ունեն որդան կարմիրը, իսկ Արտաշատը (ارتاشات) կոչվում էր Կիրմիղի գյուղ:

46. Դվինի արաբական Դաբիլ անունը (دابل) ծագում է ասորական Ադարին ձևից: Բառակերպի ա-ն ընկել է, իսկ վերջին և տառը դարձել է լ: Դվինը Դ—ԺԳ դարերում Առաջավոր Ասիայի գլխավոր առևտրական հանգույցներից մեկն էր և Հայաստանի մայրաքաղաքը Դ—Ժ դարերում, մինչև որ իր տեղը զիջեց Անիին:

47. Շիրակ և Տայք տեղանունները արաբ մատենագիրները շատ հաճախ են միասին հիշատակում, որպես մեկ տեղանուն: Գրվում է (شراج طبر) Միրաջթայր, որը կետերի շփոթության արդյունք է: Պետք է լինի (شراج) (Շիրաջ, Շիրակ) և (طبر) Քայր, Տայք):

Այս շրջանները, ինչպես նաև Բազրևանդը (بغروند) միասին են հիշատակվում հավանաբար իբրև, (տարբեր ժամանակներում) Բազրատունիներին պատկանած կալվածներ:

48. Արաբական աղբյուրները Սյունիք նահանգը միշտ գիտեն Սիսական (Սիսաջան, سيسان) ձևով:

49. Սալման իբն Ռաբիան նախ նվաճեց Աղվանքը (Բայլական, Պարտավ, Կապադակ, Շաբե), իսկ ապա, առանձին արշավանքներով, մերձկասպյան գավառները (որոնք Թ՛ դարից արդեն Շիրվան ընդհանուր անուն են կրում): Իրանալեզու բնակչություն ունեցող մերձկասպյան գավառները [Մազքութթ. (արաբ. Մասկաթ), Շիրվան (արաբ. Շարուան կամ Շիրուան), Խալզան և Դերբենդ (արաբ. Բաբ ալ-Արուաբ)] ինքնուրույն իշխանություններ էին, որոնք նախապես ենթակա էին Ասորպատականի մարզպանին (ավելի ճիշտ՝ Գովկաս Քուստակի կուսակալին), արաբների կողմից նվաճվելուց հետո մտան Արմինիա ոստիկանության մեջ:

Պատմագիտության մեջ շփոթություն կա վերահիշյալ շրջանների բնակչության ծագման և նրանց պատմական ճակատագրի մասին:

Հաճախ կրկնվում է այն սխալ տեսակետը, թե իբր Ե—Է դարերում, ինչպես նաև արաբական տիրապետության տակ մերձկասպյան շրջանները, ինչպես նաև այժմյան Դաղստանը մտել են Աղվանքի կազմում: Իրականում իրանալեզու բնակչություն ունեցող մերձկասպյան շրջաններում մասքթաջ Արշակունիների թագավորության անկումից հետո, առանձին իշխանություններ են եղել, իսկ իրերա-կովկասյան ցեղերով բնակեցված Դաղստանի կողմերում նույնպես եղել են ինքնուրույն լեռնային իշխանություններ, որոնք այս կամ այն չափով ենթակա են եղել Չողա մարզպանին: (Չողա մարզպանի մասին տե՛ս Մովսես Կաղանկատուացի, «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին», 1912, հ. Բ, գլ. Բ, էջ 127):

Արաբական տիրապետության շրջանում Աղվանքը, մերձկասպյան շրջանները և Դերբենդը (Դաղստան) վարչականորեն և, ըստ էության, իրարից բոլորովին տարբեր միավորներ են եղել: Դերբենդում (Բաբ ալ-Արուաբ) իշխում էր տեղական ամիրը, իսկ մերձ-

կասպյան գավառներում (Շիրվան) նույնպես տեղական կառավարիչներ կային, որոնք էնթակա էին Արմինիայի ոստիկանին:

Է դարի Աշխարհացույցը հատակ կերպով տարբերում է Աղվանքը մերձկասպյան գավառներից, որոնց հիշում է Սարմատացվոց աշխարհում, իսկ Աղվանքը՝ Վրաստանի ու Հայաստանի հետ: Երեմյան, Աշխարհացույց, էջ 101, 105:

Մերձկասպյան շրջանների (Շիրվանի) բնիկ իրանական ազգաբնակչությունը, որը Ատրպատականի բնիկների հետ ցեղային մերձակցություն ուներ, մինչև ժԱ դար իր գոյությունը պահպանեց: Սակայն թե՛ քաղաքականապես, թե՛ մշակութային տեսակետից լինելով թույլ միավոր, չկարողացավ դիմադրել ժԱ դարում Շիրվան ներխուժած օղուզ (իուրբան) ցեղերին, որոնք աստիճանաբար թշուրթացրին այս երկիրը:

Շիրվանի իրանական բնիկ ազգաբնակչության միակ մնացորդը զուցե կարելի է համարել այժմյան թաթերին:

Оранский, Введение в иранскую филологию, 239, 326—327.

Ինչ վերաբերում է Առան տեղանվանը, ապա բոլոր արաբ պատմիչների մոտ այդ տեղանունը անորոշ ձևով է օգտագործված և ըստ էության վարչական բովանդակություն չի ունեցել:

50. Սամանը, բացի բուն Աղվանքից (Առան, Կասպական ձեռնարկադարձում) և մերձկասպյան շրջաններից (հետագայում՝ Շիրվան), նվաճեց նաև հայկական Արցախ և Ուտիք նահանգները, որոնց միջով էր հոսում Թարթառ (Տրտու) գետը (الثرتور):

51. Անորդիք կոչված հայկական ցեղերը, որոնք ապրում էին Ուտիք նահանգում, արաբ մատենագիրների մոտ կոչվում են Միլավարդիյա (سماورديّة): Ըստ արաբ պատմիչների Ը դարի վերջում նրանք կործանել են Շամբուր քաղաքը: Կոստանդին Միրանանի «Արարողութեանց մասին» գրքում հիշատակվում է, որ ժ դարում Բյուզանդական արքունիքը նրանց հետ ևս (որպես Բագրատունյաց թագավորության մաս կազմող իշխանություն) նամակագրություն ուներ Պատմիչը նրանց Անորդիք անունը թարգմանում է հունարեն՝ սև որդիներ, Տե՛ս Կոստանդին Միրանանի, էջ 151:

52. Արաբ պատմագիրների մոտ «ռում» (الروم) բառը, որը ըստ անունից է ծագում, բազմաթիվ իմաստներով է օգտագործվում: Դա նշանակում է Բյուզանդիա (որը միշտ էլ կոչվել է Հռոմեական կայսրություն), Փոքր Ասիա, ինչպես նաև հույներ: Այդ անունը տրվում է նաև Իկոնիայի սելջուկ սուլթանությանը, նույնիսկ օսմանյան ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիան կոչվում էր Ռում: Երբ խոսքը բյուզանդական տիրապետության կամ Փոքր Ասիային է վերաբերում, մենք հայերենում պահպանել ենք Ռում արտահայտությունը, բայց երբ ժողովրդին է վերաբերում, ապա օգտագործել ենք հայ մատենագրության մեջ արմատացած հռոմ բառը:

53. Արաբները և Բյուզանդիան մոտավորապես երեք հարյուր տարի Փոքր Ասիայում պայքար մղեցին իրար դեմ: Կոբլին ընթանում էր թե՛ ցամաքում, թե՛ ծովում:

Արաբները հատուկ Սահմանային գոտի ունեին (الشعور), որը վարչական առանձին միավոր էր: Այս գոտին ուներ երկու նահանգ՝ Ասորիքի (Շամիր) Սահմանային գոտի (կենտրոնը Տարսուս, արաբ. Թարսուս) և Ջազիրայի Սահմանային գոտի (կենտրոնը՝ Մեկիտինե, արաբ. Մալաթիա): Ասորիքի Սահմանային գոտուն հարակից էր նաև Ավախիմ կոչված նահանգը հյուսիսային Սիրիայում:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 40—43.

Ասորիքի (Շամ) Սահմանային գոտին (որն ընդգրկում էր Կիլիկիան), բացի Տարսուսից, ուներ Անազարա (عين زربدة), Հարունիյա (ها ونيية), ալ-Քանիսա ալ-Սաուդա (الكينسة السواد), սև եկեղեցի, Մամեստիա (مصيصة), Ադանա (آدنة):

Բայաս (بياس) բերդաքաղաքները: Կիլիկիայից դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը, Տավրոսյան լեռնաշղթայի վրա գտնվում էր Դուունք Կիլիկիո կոչված լեռնանցքը: Լեռնանցքի այս կողմում կար Պոտանդոն կամ Պոզանդի (بندون) բերդը, իսկ այն կողմում կային Լուլուա (لولوة) և Սաֆասֆ (صصاف) բերդերը: Այս բերդերով անցնում էր Տարսուսից Իկոնիա ընթացող ճանապարհը: Սա էր արաբական արշավանքների ճանապարհը Տիանայի (طوانة) և Հերակլիայի վրա հարձակվելու համար:

Ջազիրայի Սահմանային գոտին (որն ընդգրկում էր Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքի Բարձր Հայք ու Մոսիք նահանգների արևմտյան գավառները), բացի Մեկիտինե (Մալաթիա) կենտրոնից, ուներ Խարբերդ (خربرت), Կամախ (كمخ), Դարպասկ (دسك), Գերմանիկ կամ Մարաշ (مرعش), Պեհեանի (پهستان), Հադաթ կամ Հադաս (الحدث), Տարենդե (تندة) և այլ բերդաքաղաքներ: Այստեղից արշավանքները ուղղվում էին Կասպոպոլիս և Փոքր Ասիայի խորքերը:

54. Մուխտար Օմայանների դեմ ուղղված շիայական (Սլիական) շարժման ղեկավարն էր Միջագետքում: Սկզբում նա միացել էր ապստամբ Արդալասի իբն ալ-Ջուբայրին, որը Մեքքայում խալիֆա էր հռչակվել:

683/84 թվականին նա զնաց Քուֆա և իրեն հայտարարեց Մուհամմադի և Ալիի առաքյալ և վերջինիս թոռ: Իբն ալ-Ջուբայրի նշանակած կառավարիչը նախ բանտարկեց նրան, ապա շուտով բաց թողեց: Մուխտարը ապստամբություն պատրաստեց իբն ալ-Ջուբայրի դեմ՝ դաշնակցելով Իբրահիմ իբն ալ-Աշտար զորավարի հետ, որը տատանվում էր:

685/686 թվականին Մուխտարն իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը Միջագետքում և կառավարիչներ նշանակեց: Հայաստանի համար հիշված կառավարիչը ձևական էր, քանի որ Հայաստանը անկախ երկիր էր այդ տարիներին:

Նրա դեմ զորք ուղարկեցին թե՛ Իբն Ջուբայրը (Մուսաբի գլխավորությամբ), թե՛ Օմայան Աբդ ալ-Մալիք խալիֆան: Միջագետքում խլրտումներ սկսվեցին, բայց նա խեղդեց դրանք և կոտորեց Շիաի բոլոր հակառակորդներին: Մուխտարի դեմ եկան իբն ալ-Ջուբայրի ուղարկած զորքերը, որոնք սպանեցին նրան: Իբրահիմ իբն ալ-Աշտարը և մյուսները հանձնվեցին Աբդ ալ-Մալիքին:

Բացի շիայից, սուննա, այսինքն ուղղափառ մահմեդականությունը հակադրվող կրոնական հասարակական մի հոսանք ևս կար, որի մասնակիցներին արաբ պատմիչները կոչում են խարիջիներ (ապստամբներ):

G. Levi della Vida, al-Mukhtar, Enc. of Islam, 1931, III, p. 715—717.

55. Տառնիսի (արաբ. Թիոֆի ٢٥٠٠) լինը Վանա լին է, որից հանվող տառնիս ձուկն արաբների մոտ շատ հայտնի էր: Օմայանները պետականացրին լինը և նրա ձկնների հատուկը: Աբբասյանների օրոք տառնիս մտնում էր Հայաստանի բնահարկի մեջ, ընդ որում տարեկան վերցվում էր 20 հազար տառնիս:

Երեմյան, Աշխարհացույց, էջ 37:

56. Արդ ալ-Մալիք Օմայան խալիֆայի օրերից (685—705) արաբական խալիֆայությունը ունեցել է կայուն դրամական համակարգ: Ոսկեդրամը (4.25 գրամ) կոչվել է գինար, արծաթ դրամը (2.97 գրամ) կոչվում էր դիրհեմ (դիրհամ), իսկ պղնձ դրամը՝ ֆիլս:

57. Հաբբան (حبة) կամ հատիկը մեկ միսկայի $\frac{1}{100}$ մասն է (XIII, 42), իսկ միսկայը (مشقال) կամ մսխալը որոշ երկրներում (օր. Եգիպտոս) 4.68 գրամ է (XIII, 13):

58. Պաշտոնապետ մեկ կերպով (قياض) միակալի $\frac{1}{20}$ մասն է, թեև այլևայլ երկրներում տարբերություներ կան (XIII, 24):

59. Այն տեղեկությունը, թե հարձակումը տեղի ունեցավ հիշքի 82 թվականին (15 փետրվար 701—3 փետրվար 702) համապատասխանում է թե՛ հայ (Ղևոնդ), թե՛ բյուզանդացի պատմիչների տվյալներին: Բոլոր դեպքերում խալիֆայի եղբոր՝ Մուհամմադ իբն Մարուանի, մեծ արշավանքը ընկնում է 701 թվականին, երբ Հայաստանը նվաճվելով կազմավորվեց Արմինիա ոստիկանությունը:

Ինչ վերաբերում է Արու Շայխ իբն Արզալլահ ոստիկանի սպանությանը, ապա դա տեղի ունեցավ 703 թվականին:

Тер-Гевондян, Армения, стр. 73—74.

60. Հայաստանի (Արմինիայի) տերը (صاحباً) Արմինիայի ոստիկանն է, որը պատմիչների մոտ կոչվում է տարբեր անուններով՝ ամիր (իշխան, հրամանատար), ս-միլ (գործակալ) կամ վալի (կառավարիչ):

Արմինիայի ոստիկանը Ասորպատականի, Ջաղիրայի (երբեմն նաև Մահմանային գոտու) ոստիկանների հետ միասին ենթակա էր Հյուսիսի փոխարքային:

Արմինիայի ոստիկանին ենթակա էին՝ Հայոց իշխանը, Վրաց իշխանը, Աղվանից իշխանը և Շիրվանի ու Գերբենդի ամիրները:

Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, p. 176—180.

61. Տվյալ դեպքում Հայաստանի (Արմինիայի) լեռների թագավորները անելով պատմիչը նկատի ունի կովկասյան լեռնական ցեղապետերին:

62. Արարացածոնի առելով պատմիչը հավանաբար նկատի ունի քրիստոնյա արաբներին:

63. Արաբներնում Ասորիքի համար գոյություն ունի Շամ տեղանունը: Շամը վարչական միավոր էր խալիֆայության մեջ: Ընդգրկում էր 3 վարչական միավոր՝ Գիսալ (Գամակոս), Հիմս (Սմեսա) և Կիննասրին: Իսկ Սուրիա անունը, որն այսօր սովորական արտահայտություն է Ասորիքի համար, միջնադարում տրվել է Ասորիքի հյուսիսային մասին, որը ձգվում է գեպի Փոքր Ասիա:

64. Սերաստուպոլիսը գտնվում էր Իռիս գետի վտակ Սկիլաքսի վրա, ընկնելով հոռմեական Առաջին Հայքի արևմտյան սահմանի վրա: Պատմիչի հիշատակած վայրը կարող է լինել Կիլիկիայի Սերաստուպոլիսը, Մարզոբանյանը ստույգ հայտնի չէ: Եղել է Մարզոբան, Եփրատացիք էրկրամասում, Դարպսակի (Պեհեսնիի մոտ) կողմերում: Արուլ-Տիդա «նալբանդյան, Արարական աղբյուրները», էջ 237: Խանջարան Գանգրա Գերմանիկոպոլիսն է, որը գրվում է նույնիսկ Ղանջարա:

Le Strange, The Lands, p. 158.

65. Բուրջ ալ-Համմամը հավանաբար պետք է լինի Եփրատացիք երկրամասում (Եփրատի և Ամանոս լեռների միջև):

66. Հիմս ալ-Մարաան (կնոջ բերդ) գտնվում էր Մալաթիայի մոտ:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 46 n. 1.

67. Ալլունը (اليون) Բյուզանդիայի Առն Գ Իսավրացի կայսրն է (717—741), որը հայտնի դարձավ խալիֆայության դեմ մղած պատերազմներով: Նա իշխանությունը գրավել էր արաբների օգնությամբ, գալով արևելքից:

68. Մարհալա (مرحلة) նշանակում է մեկ օրում անցած ճանապարհ:

69. Նշանակում է սպանեց, սակայն նույն տեղում Քաբարին (որից Իբն ալ-Ասիրը բաղել է այս փաստերը) ունի قتل «ասվել է», որը հավանական է:

Tabari, VI, 616.

70. Ջարմանալի է Ղվաղների (պոլովցիների) հիշատակումը Ը դարի առաջին կեսում, բանի որ պոլովցիները ժ դարում երևան եկան և Ղազախստանից անցան Հյուսիսային Կովկաս: Մ. Արտամոնովը այս արշավների մասին խոսելիս ոչինչ չի ասում այս մասին, թեև օգտագործել է Իբն ալ-Ասիրին: Ըստ երևույթին Իբն ալ-Ասիրը պարզապես նկատի ունի խաղարներին:

Артамонов, История хазар, стр. 205.

71. Երկկոտոշավոր (ذوالقرنين) էր կոչվում Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

72. Արաբները զրեթե ամեն տարի արշավանքներ էին կատարում Բյուզանդիայի դեմ, մեկը մեծ՝ ամառային, իսկ մյուսը փոքր՝ ձմեռային, ընդ որում ամառայինը (الصائفة) ունենում էր ձախ և աչ թևեր (արշավանքներ):

73. Փոստը (البريد) արաբական խալիֆայության մեջ դեռ է դարից լավ կազմակերպված էր: Կային փոստային կայաններ, մղոնաչափ քարեր, փոստային ձիեր և ուղտեր, որոնց շնորհիվ նահանգներում կատարված ամեն ինչի մասին խալիֆան տեղեկանում էր: Мец, Мусульманский Ренессанс, стр. 383—384.

74. Վարդանակերտ (وردان) քաղաք Փայտակարանում (մյուս Վարդանակերտը գտնվում է Այրարատում, ուր ապստամբ հայերը 703-ին հաղթեցին իրենց հետապնդող արաբական կայազորին): Արաբ մատենագիրները գիտեն միայն այս Վարդանակերտը, որը գտնվում էր Արաբսից հարավ:

75. Բաջրավանք քաղաք է Շիրվանում, Կասպից ծովի ափին, Գարբանդից հարավ: Հայերեն՝ Պաներվան:

76. Ջիհադ (جهاد) էր կոչվում սրբազան կրոնական պատերազմը, որին մասնակցելը պարտադիր էր ամեն մի մահմեդականի համար և դարեր շարունակ ոգևորել է մոլեռանդ հավատացյալներին մահմեդական երկրներում: Ըստ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ) աշխարհը երկու մասի է բաժանվում՝ դար ալ-հարբ (պատերազմական կամ թշնամի երկրներ), որոնց դեմ անհաշտ պայքար պետք է մղել ճանուն կրոնի և զար ալ-իսլամ (իսլամի երկիր): Կար նաև դար ալ-սուլհ (հաշտության պայմանագրով նվաճված երկրներ):

D. B. Macdonald, Jihad, Shorter Enc. of Islam, p. 89.

77. Մրվանը (Մարուան) վերջինն էր Օմայան խալիֆաներից: Օմայան խալիֆաներն էին՝

Մուավիա Ա	661—680
Եզիդ (Յազիդ) Ա	680—683
Մուավիա Բ	683—684
Մրվան (Մարուան) Ա	684—685
Աբդ ալ-Մալիք	685—705
Վալիդ Ա	705—715
Մուլայման	715—717
Օմար	717—720
Եզիդ (Յազիդ) Բ	720—724
Հիշամ	724—743
Վալիդ Բ	743—744
Եզիդ (Յազիդ) Գ	744
Իբրահիմ	744
Մրվան (Մարուան) Բ	744—750

78. Այստեղ և շարունակության մեջ հիշված անունները վերաբերում են Կովկասի լեռների արևելյան (մերձկասպյան) կողմերում գտնվող ցեղերին և մանր իշխանություն-

ներին. օրինակ՝ Սարիրի (զահի) տերը, Տուման, Ջարիբերան, Լաբզ: Շիրվան ամրոցը գտնվում էր Կասպից ծովից ոչ հեռու, իսկ Գուգանիյան (Գիգուր) Կախեթիայից հյուսիս գտնվող ցեղերի անունն է:

Минорский, История Ширвана, стр. 132—133.

79. Կարնիսը՝ ըստ Արտամունդի, Լաբզի թագավորը պետք է լինի, որը այլ աղբյուրներում հիշվում է ուրիշ անունով: Բոլոր դեպքերում այստեղ Իրն ալ-Ասիրի մոտ խոսքը Լաբզի նվաճմանն է վերաբերում:

Артамонов, История хазар, стр. 231.

Очерки истории Дагестана, I, Махачкала, 1957, стр. 754.

80. Մախմիր (مخمر) արարերին նշանակում է ստորերկրյա քարայր, նկուշ, պահպան, ցորենի շտեմարան: Այսպես մատենագիրների մոտ այս բառն օգտագործվում էր նապագովիկայում գտնվող մի շարք ամրությունների համար:

A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I, La dynastie d'Amorium, Bruxelles, 1935 (1959), p. 100—101.

81. Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան մասում գտնվող Դումիկ և այլ վայրերի հշտման համար լավագույն աղբյուրն է Մինորսկու ուսումնասիրությունը՝

Минорский, История Ширвана, стр. 131—142.

82. Արաբուհ իբն ալ-Բաթթայը Սուլայման խալիֆայի օրոք (715—717) Բյուզանդիայի դեմ արշավող արաբ զորահրամանատար Մասլամայի պահակախմբի պետն էր: Նա փոքր Ասիայում քաջազործություններ կատարեց և նշանավոր դարձավ որպես «մահմեդականության դատի պաշտպան»: Նա սպանվեց մի արշավների ժամանակ՝ 740 թ.: Միջնագուրյան մահմեդական պատմագրությունը առաջապելական հերոս դարձրեց նրան, իսկ Փոքր Ասիայում հաստատված թուրքերը նրան ազգային հերոս (սայիդ զազի) դարձրին: Նույնիսկ նրա գերեզմանն են ցույց տալիս էսկի Շահիրում:

Hitti, History of the Arabs, p. 203.

83. Արբասյանները սերում էին Մուհամմադ մարգարեի հորեղբայր Աբրասից, ուստի համարվում էին «մարգարեի տան մարդիկ» և նրանց հաղթանակը մահմեդականության հաղթանակն էր համարվում:

A. Мюллер, История Ислама с основания до новейших времен, перевел с немецкого Н. А. Медников, СПб., 1895, II, стр. 147—148.

84. Ալ զրոշակը Աբբասյանների պաշտոնական դրոշն էր: Աբգալլահ իբն Ալին առաջին Աբբասյան՝ Աբու-լ-Աբբասի, հորեղբայրն էր:

85. Հայագզի Փուշանը (ساجد) Չորրորդ Հայքի բնակիչներից էր, մասնակցեց էր Բյուզանդիայի արարների դեմ մղած պատերազմներին: Նրա մասին խոսում են, թե՛ արաբ (Թաբարի, Իրն ալ-Ասիր), թե՛ ասորի (Գիոնիսիոս Տելլմահրաջի) պատմիչները: Ըստ Ահմադյանի, սա հայկական Փուսան անունն է (Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, 510):

Denys de Tell Mahre, p. 56.

750 թվականին սպանված լինելը թյուրիմացություն է, քանի որ նա մասնակցեց 752 թվականին Կարնո քաղաքը նվաճելու արշավներին:

86. Առաջին Աբբասյան խալիֆա Աբու-լ-Աբբասը կոչվում էր Սաֆֆահ, որը նշանակում է արյունարբու, որովհետև Աբբասյանների իշխանությունը հաստատումը իրականացավ հրի ու սրի միջոցով:

87. Կնիբը (خناب) կամ կնիբով մատանին մահմեդական հասարակության մեջ կրում էին ինչ-որ հեղինակություն ունեցող մարդիկ: Այդպիսի մատանիներով կնքում էին տարբեր բնույթի փաստաթղթեր:

88. Հաշիմի է կոչվում Մուհամմադի տոհմը. Հաշիմը Մուհամմադի հոր պապն էր: Իսկ քանի որ Աբբասյանները սերում էին Մուհամմադի հորեղբայր Աբրասից, այս նրանք ևս Հաշիմի էին:

89. Կոստանդին Ե Բյուզանդիայի կայսր (741—775):

90. Թե՛ Օմայան, թե՛ Աբբասյան ժամանակաշրջաններում խալիֆայությունը բաժանված էր նահանգների (վիլայատ). Աբբասյան շրջանում այլևս չի հիշվում Սպանիան (Անդալուս), իսկ հյուսիսային Աֆրիկան (Մաղրիբ) քիչ է հիշվում:

Ավելի շատ հիշվում են արևելյան նահանգները՝ Միսր (Եգիպտոս), Ֆիլասթին (Պաղեստին), Եամ (Ասորիք, մեծ մասամբ իր առանձին մասերով), Ջազիրա (վերին Միջագետք), Արմինիա (Հայաստան և այլն), Ադարբայջան (Ատրպատական), Հիջազ, Յաման (Եմեն), Բասրա (Բահրայնի և Նազդի Նետ), Քուֆա (Իրաք), Ֆարս, Զիբալ, Զիլան, Թարսիստան, Խորասան, Քիրման (և Սինդ), Միջիստան, Մավարաննահար (Սուղդ, Ֆարղանա և այլն) և ուրիշներ: Այս անունները կարելի է գտնել բոլոր հարկացուցականներում:

Սակայն զինվորական հարցերում նահանգները շատ հաճախ միացվում և կամ անջատվում էին: Նահանգների միացումից առաջացած խոշոր միավորները պայմանականորեն կոչում ենք փոխարքայություն: Արևելյան փոխարքայության մեջ էին Խորասանը և իրանական այլ նահանգներ, Արևմտյանի մեջ էին Հյուսիսային Աֆրիկան և այլ նահանգներ, Ռադմադիտական տեսակետից կարևոր դիրք ունեցող Հյուսիսային փոխարքայությունը, որի մեջ էին Արմինիա, Ջազիրա, Ատրպատական և Սուլուր (Սահմանային գոտի) նահանգները:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական խալիֆայության Հյուսիսային փոխարքայությունը, «Միջին և Մերձավոր արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ» 3, Արաբական երկրներ, Երևան, 1967:

91. Աբու Մուսլիմը (727—755), լինելով Աբբասյաններին համակիր, 747-ին պարսիկ հողատեր զեհկանների, Օմայաններից զժգո՛ գյուղացիության և որոշ արաբական ցեղերի գլուխն անցած զեհկավորեց Օմայանների դեմ ապստամբությունը Խորասանում: Աբբասյանների իշխանությունը գլուխ անցնելուց հետո, դարձավ Խորասանի փոխարքա: Վախենալով նրա ազդեցությունից, Մանսուր խալիֆան հրամայեց սպանել նրան:

92. Կալուզիյա բերդը գտնվել է Մավթիայի մոտ: Նրա բուն անունը եղել է Կլավդիա:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 88, n. 2.

93. Ավսախմ նահանգն ստեղծեց Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆան 786 թվականին, Կինեսարին նահանգից մի մաս պոկելով: Ըստ էության Սահմանային գոտուն կից միավոր էր: Նրանում կային Անտիոք, Գարիկ, Մանրիջ քաղաքները:

94. Հաշիմիյա քաղաքը հիմնել է առաջին Աբբասյան Աբու-լ-Աբբասը: Թեև նա խալիֆա էր հռչակվել Քուֆայում, այնուհետև զեհկավորված վստահություն շունքեր նրա շիաական տրամադրություններով բնակչության վրա: Հաշիմիյան գտնվում էր Քուֆայի ու Հիրայի միջև:

Hitti, History of the Arabs, p. 292.

95. Ռավանդիյան պարսկական մի աղանդ էր, որը խալիֆային նույնացնում էր ալլահի հետ: Սրանց ապստամբությունը ճնշվեց 758 թ.:

Hitti, History of the Arabs, p. 290.

96. Ջարջարայա քաղաքը գտնվում էր Տիգրիսի ափին, Ստորին Նահրավանում: Բնակեցված էր պարսիկներով:

Le Strange, The Lands, p. 37.

97. Սարահ կամ Սարատ ջրանցքը թափվում էր Տիգրիս գետը և հենց այդ տեղում էլ կառուցվել է Բաղդադը:

98. Մոխարբիմը հետազայում դարձավ Բաղդադի թաղամասերից մեկը:
Le Strange, The Lands, p. 31, 33.

99. Քասուջ (كاسوج) բառը իրանական փոխառություն է արաբերենում: Միջնադարում հողային տարածության չափ էր Միջագետքում ու Պարսկաստանում: Կարծվում է, որ այս բառը կա նաև հայերենում:

V. Minorsky, Tasudj, Enc. of Islam, 1929, IV, p. 699.
H. Häbschmann, Armentische Grammatik, I Teil, Armentische Etymologie, Leipzig, 1895. S. 266.

Հ. Անտոյան, Արմատական բառարան, Բ, Երևան, 1973, էջ 157:
100. Վասիթը քաղաք է Սուդանի Միջագետքում (Իրաք): Օմայան շրջանում Իրաք նահանգի կենտրոնն էր, իսկ Աբբասյանների օրոք գտնվում էր Բաղդադ—Բասրա առևտրական բանակի նախապարհի վրա:

101. Ջիրա (جيرا), այսինքն կանգուն. երկարության չափ է և տարբեր երկրներում այլևայլ մեծություններ ունի: Միջնադարյան Նաբատուսում զործվածքեղանի կանգունը 58,187 սմ է եղել. այլ երկրներում ավելի մեծ չափի կանգուն է եղել:
Хинц, Меры и веса, стр. 64—65.

102. Ալի խալիֆայի (որի դասն էր պաշտպանում Շիրա շարժումը) սոհմից սերող Մուհամմադ և Իբրահիմ հյաբարների շխայական ապստամբությունը Մանսուր խալիֆան ճնշեց 762-ի վերջին ու 763-ի սկզբին, երկուսին էլ մահապատի ենթարկելով:
Hitti, History of the Arabs, p. 290.

103. Իբն Հուբայրան (Իբն Հուրայրա պալատ) գտնվում էր Բաղդադից ոչ հեռու:
Le Strange, The Lands, p. 290.

104. Խալիֆը կոչվում էր Իբն Բարմաթ, այսինքն Բարմաթի որդի, քանզի հայրը բուլղարական քուրմ էր Բալխ քաղաքում: Հենց Աբու-Աբբասի օրերից աչքի էր ընկել, իսկ Մանսուր խալիֆայի օրոք, ըստ էության, վարում էր վեզիրի պաշտոնը, որն Աբբասյանների ժամանակ սկիզբ առավ խալիֆայության մեջ: Բարմաթյանները ժառանգաբար վարեցին վեզիրի պաշտոնը: Նրա որդին՝ Յահյան, Մահդի (775—785) խալիֆայի վեզիրն էր: Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք հատկապես մեծ հեղինակություն ուներ Զաֆարը՝ Յահյանի բրդին: 803-ին Հարունը այլևս չհանդուրժելով այս պարսիկ շխայական հզոր վեզիրական ընտանիքի վերելքը, պիտատել ավելց Ջաֆարին, իսկ Յահյանին ու նրա մյուս որդուն՝ Տադիին, բանտարկեց և նրանց առասպելական հարստությունը հարջունիս գրավեց:

105. Ռաթլը (رطل), այսինքն՝ լիտրը, Իրաքում մոտավորապես 130 դիրհեմ էր (406,25 գրամ):
Хинц, Меры и веса, стр. 37.

106. Մուհամադի էր կոչվում (محمد) այն պաշտոնյան, որ խալիֆայության քաղաքներում հսկում էր շուկաների ու բարոյականության վրա և համապատասխանում ընդհանրապես ոստիկանապետ հասկացությանը: Հսկում էր կշիռների ու չափերի վրա, արգելում գինի խմելը, գինի վաճառելը: Գոյություն ուներ թե՛ Աբբասյանների ու Նաբատուսի Յաթիմյանների օրոք, թե՛ արաբական Իսլամիայում (Անդալուս):

107. Ռուզբարի (روزباري) պարսկերեն բառ է, նշանակում է օրավարձով աշխատող բանվոր:

Աստարխան Խորեզմցին խաղարների մեծ հեղինակություն վայելող զորավարներից էր, որը կոչվում էր նաև Ռասաարխան, իսկ Ղևոնդի մոտ՝ Ամթարխան:
Ղևոնդ, էջ 163:

Артамонов, История хазар, стр. 244—246.
108. Աբբասյանների օրոք և ընդհանրապես մահմեդական պետություններում Բայա ալ-մալը՝ դրամի տունը (بيت المال) արքունի գանձարանն էր, ուր կուտակվում էին երկրի տարբեր մասերից հավաքված հարկերը: Գանձարանը գտնվում էր հարկային դիվանի ձևերում (դիվան ալ-խարաջ), որի պետը՝ սահիբ ալ-խարաջը, վեզիրից հետո ամենակարևոր անձնավորությունն էր թե՛ Օմայանների, թե՛ Աբբասյանների օրոք: Կար նաև տեղական գանձարան ամեն մի նահանգում, ինչպես, օրինակ, Դվինում:

109. Դարիկը գտնվում էր Ասորիքի հյուսիսում:
110. Վերահսկող դիվանը (ديوان الازمة) կամ ديوان التماج հսկում էր պետության գրամական ծախսերի վրա, որոնք տարբեր նպատակների էին հատկացվում:
Меу, Мусульманский ренесанс, стр. 70.

111. Խալիֆայության մեջ կանոնավոր զորքը (շունդ), որը վարձ (տոճիկ) էր ստանում, կոչվում էր վարձատրված (مرتزقة), կանոնավոր վճարված, իսկ կամավոր (معتقة) էին կոչվում այն ռազմիկները, որոնք վարձ ստանում էին սոսկ ծառայության ժամանակ: Մրանք հավաքվում էին անապատի բեդվիններից, գյուղացիներից և քաղաքային ռազմիկից:
Hitti, History of the Arabs, p. 327.

112. Տաճատ հայազգի պատրիկը (طاجادالازمنى البطريق) կամ Տաճատ Անձևացին, որը կոչվում էր բյուզանդական զորքի շարքերում, Իրինե կայսրուհու հետ ունեցած տարածայնության պատճառով արաբների կողմն անցավ և արաբական զորքի հրամանատար Հարունը (հետագայում խալիֆա) սիրով ընդունեց նրան: Տաճատը նշանակվեց Հալոց իշխան, սակայն նրա և ոստիկան Օսմանի միջև կային թշնամական հարաբերություններ, որոնց զոհ դարձավ նա:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հալոց իշխանը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, ՊՊԶ, 2, 1964, էջ 127:

113. Լուս Դ կայսրը (775—780) մեռավ 780 թվականի սեպտեմբերի 8-ին (История Византии, II, стр. 60): Ըստ Իբն ալ-Ասիրի, այս հարձակումը տեղի ունեցավ 782-ի սկզբին, երբ արդեն կայսեր այրին՝ Իրինեն (Աուգուստա) իշխանությունն էր ձեռք էր վերցրել: Իրինեի և Ռաշիդի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն Բյուզանդական կայսրությունը պարտավորվում էր տարեկան 70 հազար ոսկեդրամ վճարել խալիֆայության:

114. Նիկեփոր կայսրը (802—811) կարծվում է, որ արաբական ծագում ունի և նրա նախահայրն է է դարում Բյուզանդիայի կողմն անցած Զարալան՝ բրիտանոյա Ղասսան ցեղից:

Hitti, History of the Arabs, p. 300 (n. 2).

115. Ասահար ալ-բահի (اصحاب الكهف) կամ քարայրի մարդկանց զրույցը շատ տարածված է արաբ մատենագրության մեջ: Սա ծագում է Արևմուտքում հայտնի «Նիկեսոսի յոթ քնածները» կոչված ավանդությունից և հիշատակվում է թե՛ Ղուրանում, թե՛ արաբ մատենագիրների մոտ:

Փոքր Ասիայի մի հեթանոս քաղաքում մի խումբ բրիտանոյա երիտասարդներ մերժելով հեթանոսական հավատալիքները, քաշվում են մի քարայր և ընում: Մոտավորապես երեք հարյուրամյակ անց նրանք զարթնում են և իրենցից մեկին ուղարկում քաղաք հաց գնելու: Հացթուփը զարմանում է, տեսնելով այն հին դրամը, որ տալիս է երիտասարդը: Ամեն ինչ պարզվում է և քանի որ բրիտանոսությունը արդեն տարածված էր, բոլորը ուրախանում են: Քարայրի մոտ հետագայում եկեղեցի է կառուցվում:

A. J. Wensinek, Ashab al-Kahf, Enc. of Islam, 1913, I, p. 478—479.

116. Կոստանդին Զ կայսրը կտրացվեց և մայրը՝ Իրինեն, 797-ի օգոստոսի 15-ին հռչակվեց միահեծան կայսրուհի: Իրն ալ-Ասիրն այս դեպքը դնում է հիշելի 182 թվականի (798—799) տակ, որը թյուրիմացությունն է:

История Византии, II, стр. 63.

117. Ըստ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ) ոչ մահմեդական ղազաբեակչու-թյունը (զիմմի) պակաս իրավունքներ պետք է ունենար, քան մահմեդականը: Հրեան, քրիստոնյան, զրադաշտականը լիիրավ չէին, նրանք չէին կարող պետական բարձր պաշտոններ ստանալ, բանակի շարքերում բարձրանալ, ինչպես նաև պետք է զոհաստներով տարբերվեին: Այս երևույթը շեշտված ձևով երևան եկավ Աբբասյանների օրոք:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետու-թյան ներքո, «Երբեր», 4, 1975, էջ 74—87:

A. Fattal, Le Statut legal des non-musulmans en pays d'Islam, Beyrouth 1958.

A. Tritton, The Caliphs and their non-muslim subjects, London, 1970.

118. Սա Սաափրակիտս կայսրն է, որը նույն 811-ին մեռավ, ծանր վիրավորված լինելով բուլղարների հետ կովի ժամանակ: Նրան հաջորդեց Միբայել Ռանգարեն (811—813):

История Византии, II, стр. 68.

119. Բյուզանդիայի Կոն Ե Հայկազն կայսրն է (813—820):

120. Խուսամյան շարժումը, որը զլխավորում էր Բարեկը, երկար ժամանակ (816—837) անհանդարտեցրեց էր Աբբասյաններին: Բարեկի շարժումը ոչ միայն մասամբ հասարակության ճեղքված խավերի ընդլզումն էր թալիֆայության դեմ, այլև միաժամանակ կանի բնիկ իրանալուս բնակչության) դիմադարձությունն էր դրսից բերված մահմեդական և արաբական նորամտություններին: Խուսամյաններն իրենց զաղափարախոսու-ղական և արաբական նորամտություններին: Խուսամյաններն իրենց զաղափարախոսու-թյամբ կապված էին Սասանյան շրջանի մազդակյան շարժման հետ:

И. П. Петрушевский, К истории маздакистов в эпоху господства ислама. Народы Азии и Африки, № 5, 1970.

121. Մեծ շափի կաֆիզը (ցորենի շափ է) Իրաքում կշռում էր 48, 75 կիլոգրամ, իսկ փոքրը՝ մոտավորապես 24,108 կիլոգրամ:

Хинц, Меры и веса, стр. 50—52.

122. Կուսա բերդը գտնվում էր Կապադովկիայի կողմերում: Հավանաբար Սունդուար ճա այդ կողմերում էր: Սինադը պետք է լինի Սինադան, որը գտնվում էր Ամորիոնից ոչ հեռու:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 45, 135.

123. Անթիզու բերդը գտնվում էր Կապադովկիայում:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 46.

124. Բյուզանդիայի Թեոֆիլ (Թեոփիլոս) կայսրը (829—842):

125. Շիհադա (شهادة) նշանակում է վկայություն, այսինքն մահմեդականի հե-տևալալ խոսքերը. «Ձկա աստված բացի ալլահից և Մուհամմադը նրա մարգարեն է»:

126. Մանի (مانی) նշանակում է սատանա:

127. Տարուխյան (تاریخ) մահմեդականների ուխտազնացության ութերորդ օրն է:

128. Աբնա (ابن) բառացիորեն՝ որդիներ: Նշանակում է արաբ հոր և պարսիկ մոր զավակներ: Այսպես էին կոչվում եմենում հաստատված պարսիկների հետնորդները: Աբբասյանների օրոք նոր հարստության առաջին հետևորդները կոչվում էին «նոր կոչի որդիներ»:

129. Բնագրում կա لبيك, որը նշանակում է՝ թեզ ենք կանչում, ապավինում: Այս արտահայտությունը օգտագործվում է կրոնական արարողության ժամանակ, երբ դիմում են Աստծուն:

130. Քուհբանի (كوهباني) լեռնային հետախույզ, լրեսու: Մագում է պարսկերեն քուհ (լեռ) բառից:

131. Բնագրում كعك շոր քաղցրահաց, իսկ سويق նշանակում է ցորենի կամ զարու ապուր:

132. Բարեկի (Բարան) շարժումը բարդ էր և հակասական, եթե մի կողմից դա բո-ղոք էր խալիֆայության բռնության դեմ, ապա մյուս կողմից ինքը՝ Բարեկը, հաճախ էր ամենազաժան ձևով ասպատակում, կոտորում ու կողոպտում մերձակա հայկական գավառ-ները: Բավական է միայն հիշել Գեղարքունյաց գավառում 15 հազար բնակչության կո-տորածը և Մաթենոց վանքի կողոպուտն ու հրկիզումը (Ստեփանոս Օրբելյան, Տփղիս, 1911, էջ 159):

Ինչ վերաբերում է արաբ պատմիչի սույն վկայությանը, ապա դա արդեն ցույց է տալիս նրա բարոյական կերպարը, որպես արյանախնդիր ավազակի:

133. Այս տողը ժողովի մոտ սխալ է թարգմանված: Ըստ նրա՝ обратившись к приз-ренному Ибн Сумбату выругал его и сказал ему... (Тарих ал-Камил, 1940, стр. 50).

Հավանաբար, ապստամբության ղեկավարի թշնամուն անպայման վատ ծածկան տա-լու մարմաշով նա ուշադրություն չի դարձրել, որ قبيح (վատ, արհամարհելի) ածական-ը վերաբերում է Բարեկի խոսքերին (վատ խոսք) և ոչ թե Սահլին:

134. Սահլ իբն Սինբաթը կամ Սունբաթը (سبل بن سنباط) հայ պատմիչների մոտ հայտնի է որպես Սահլ Սմբատեան, իսկ արաբ պատմիչները շատ հաճախ նրա անվանը կցում են ալ-արմանի՝ հայազգի բառը: Ն. Աղոնցը և ուրիշներ կարծում են, որ նրա հայրը՝ Սմբատը, Բաղրատունի է:

Նրա մասին տե՛ս.

Ն. Աղոնց, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1946, էջ 134—136:

V. Minorsky, Sahl ibn Sunbat of Shakti and Arran, Caucasia, IV, BSOAS 1953, XV, 3.

Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դդ., Երևան, 1975, էջ 50—64:

135. Պատրիկություն թագ (تاج بطریق) ստանում էր նաև Հայոց իշխանը, մա-նավանդ է դարձում:

136. Իսա իբն Յուսուֆ իբն Իսթիֆանուսը (اصطفاانوس) Արցախի հարավի՝ Գիզակի իշխանն էր, որը հայկական աղբյուրներում կոչվում է Եսայի Աբու Մուսե (Ապումուսե): (Տե՛ս Թովմա Աբժուրնի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 191): Թարսրին, որից բաղել է Իբն ալ-Ասիրը, նրան կոչում է Իսա իբն Յուսուֆ իբն Իս-թիֆանուս, սակայն մեկ անգամ, երբ հիշատակում է 238 թվականին (852—853) Բուլալի գերի տարած նախարարներին, հիշում է նրան որպես «Իսա իբն Յուսուֆ իբն ուխտ Իս-թիֆանուս», այսինքն Իսթիֆանուսի քրոջ որդի: (Tabari, Tarikh, IX, 193):

Սրան համապատասխանում է Մովսես Կաղանկատվացու այն տեղեկությունը, թե երբ Արցախում սպանեցին Ստեփանոս Աբլասաղին, զավառին տիրացավ «Յիսայի անուս-նեալն Աբու Մուսե... քեռորդի Աբլասաղայ»: Մովսեսի Կաղանկատվացու Պատմութիւն, Տփղիս, 1912, (Տ. Գ, զլ. Ի):

Եսային հոր իշխան էր և Բուլալի արշավանքի ժամանակ կատաղի դիմադրություն ցուցաբերեց Քթիչ (Գոխչ) ամրոցում, թշնամու հարձակումները 28 անգամ ետ մղելով:

Վերջապես խալիֆայի հատուկ գրութիւնք նա ամբողջ իշալ ու միացալ Սամաուա տար-վող նախարարներին խմբին:

Բ. Ուլարաքյան, Խալիֆայի իշխանութիւնը, էջ 62—63:

137. Բնագրում եղած احوار ազատներ բառը ուղղակի թարգմանութիւնն է պարսկերէն احوال բառի, որը հայերէն նույնութիւնք օգտագործուիւմ է՝ ազատ: Ազատ էր կոչուիւմ հողատեր ազնւականութիւնը, մանավանդ մանրը, որի պարսկերէն «ղեհկան» հոմանիշը նույն տեղում կա:

138. Բնագրում دار, որը նշանակուիւմ է բնակարան, կացարան, բայց տվյալ գեպքում արքունի պալատ է նշանակուիւմ:

139. Արաբերէն شاح, նշանակուիւմ է սուր կամ սուսերակալ (լանջագոտի):

140. Արաբերէն խալլաթ (خياط) նշանակուիւմ է դերձակ:

141. Մուհամմիթանները (կարմրագեղեսներ) Բարեկի Խուտամյաններն էին, որոնք սլարտութիւնից հետո, Ասորպատականից փախել էին Փոքր Ասիա, կովկաս խալիֆայութիւն թշնամի Բյուզանդիայի հետ:

Н. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII—XV вв., Ленинград, 1966, стр. 248.

142. Դալ ալ-Էալմա (հասարակաց տուն) նշանակուիւմ է խալիֆայական այն պալատը, որ պետական գործերն էին որոշուիւմ: Նույն ձևով կար նաև دار الخلافة խալիֆայական տուն (պալատ) دار الامارة կառավարչի տուն (պալատ):

143. Վակֆ (وقف) նշանակուիւմ է վաճառքն արգելած կալվածք, ունեցվածք, որն իր ձեռքում ունեցողը կարող էր միայն հասույթից օգտուիլ, բայց չէր կարող այն օտարել: Վակֆ են կոչուիւմ այն հողերը, որոնք բարեգործական նպատակներով առհասարակ նվիրված են մահմեդական կրօնական հաստատութիւններին: Վակֆ էին համարուիւմ նաև քրիստոնեական վանքապատկան կալվածները: Խալիֆայութիւն ժամանակ վակֆ էին համարուիւմ նաև այն հողերը, որոնք խալիֆայութիւն կողմից բռնի կամ պայմանագրով վերցուիւմ էին նախկին տերերի ձեռքից, այն պայմանով, որ վերջիններս մնալով իրենց հողերի վրա, օգտագործեն այն վճարելով հողահարկ (խարաջ): Այս կարգի հողերը պետական էին և նմարկուիւմ էին զանձարանին (բայտ ալ-մալ):

Մալիքի դպրոցի իրավագետները Հյուսիսային Աֆրիկայում վակֆի համար օգտագործուիւմ էին հարուս (حريم) բառը:

W. Heffening, Wakt, Shorter Enc. of Islam, 624—628.

144. Մաուլա (مولى) հոգնակի՝ մավալի (مواالي) ունի իրար հակառակ երկու իմաստ: Նախ նշանակուիւմ է տեր և ասուիւմ է նույնիսկ ալլահին: Բառի մյուս իմաստն է ազատագրված ստրուկ: Այդպիսին էին, օրինակ, է դարում գերի ընկած, ստրկացված օտարները, որոնք մահմեդականութիւնն ընդունելով դառնուիւմ էին որեէ ցեղի մաուլա՝ հովանավորալ, ազատագրված ստրուկ:

A. V. Kremor, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Wien 1875, S. 155.

145. Մարջ ալ-Ուսկուֆը գտնուիւմ է Կիլիկիայում Պոտանզոն գետից արևմուտք: L. Strange, The Lands, p. 138.

146. Մոսուլը գտնուիւմ է Տիգրիս գետի արևմտյան ափին՝ Նինվեի ավերակների դիմաց:

Արաբները այն գրավեցին 641-ին և դարձրին նոր նվաճված Ադիաբենե նահանգի (Դիար Բարիա) կենտրոն, իսկ հետագայում նաև ամբողջ Զադիրայի կենտրոն: Նվաճումից անմիջապէս հետո արաբ զաղթականներ հաստատուեցին քաղաքում, որոնք հողեր ստացան նրա շրջակայքում: Ընդհանրապէս ամբողջ դավառում հաստատուեցին Ռաբիա

ցեղի արարներ, որի հետևանքով Վերին Միջագետքի այս մասը կոչվեց Դիար Բարիա: Թե՛ Օմայան, թե՛ մանավանդ, Արբասյան շրջանում Մոսուլը և նրա շրջակայքը եղել են խոտովութիւն բուն՝ արաբական ցեղերի ու կենտրոնական իշխանութիւն, ինչպէս նաև արաբների և քրդական ցեղերի միջև տեղի ունեցող անվերջ ընդհարումների հետևանքով:

147. Այստեղ խոսքը Մուտազիլի կոչված զաղափարական (աստվածաբանական) հոսանքի նշանաբանի մասին է: Տրամաբանութիւնը առաջնակարգ տեղ տվող այս հոսանքը միտում էր Ղուրանի աստվածային հավիտենական ծագումը (որին դավանում է ուղղահասկատ մահմեդականութիւնը՝ սուննի) և այն համարում էր սովորական գիրք: Մամուն խալիֆայի օրոք (813—833) Մուտազիլիների աստվածաբանութիւնը (ուսմունքը) պաշտոնական և պարտադիր բնույթ ստացալ, բայց Մուտավաքբիլ խալիֆան (847—861) վերականգնեց սուննի վարդապետութիւնը:

148. Աշուրան (العاشوراء) տոն է և Մուհամամ ամսի 10-րդ օրն է:

149. Բայա (بيعة) տալ նշանակուիւմ է հովատարմութիւն երգում տալ, ձայն տալ: Ըստ մահմեդական պետական իրավունքի, նոր խալիֆան պետք է ընտրուի մահմեդական մեծամեծների ժողովում, որի մասնակիցները ձայն են տալիս և ընտրում նոր տիրակալին: Այս սկզբունքը իրոք հարգուիւմ էր միայն առաջին շուրս ուղղահասկատ կոչված խալիֆաների օրոք (632—661), իսկ արդեն Օմայաններից առաջինի՝ Մուավիայի ժամանակից ձայն տալը (բայա) դարձալ ձևական մի գործողութիւն, քանի որ իշխանութիւնը արդեն ժառանգական էր:

Hitti, History of the Arabs, p. 184—185.

150. Հիբադի երկու քաղաքները՝ Մեքքան և Մադինան, կոչուիւմ են երկու սրբավայրեր: 151. Զունդ (زند) նշանակուիւմ է ռազմական շրջան: Այսպէս էին կոչուիւմ Ասորիքի (Շամ) շուրս շրջանները՝ Դամասկոս (Դիմաշկ), Եմեսա (Հիմս), Հորդանան (Ուրդուն) և Պաղեստին (Յիլասթին): Եղիզ Ա խալիֆայի օրոք ավելացվեց հինգերորդը՝ Կինեսարին:

Hitti, History of the Arabs, p. 154.

152. Աշուտի որդի Բազարատը (بازوط بن اشوط) հաջորդեց իր հորը՝ Աշուտ Մասկերին, որպէս Հայոց իշխան (826—851): Շուտով Արբասյան խալիֆայից ստացալ իշխանաց իշխան (պատրիկների պատրիկ) տիտղոսը: Նրան ենթակա էր ամբողջ Արմինիա (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դերբենդ) նահանգը: 851-ին խաբուլութիւնը ձեռքարկուիւմ ու տարվեց Սամաուա:

153. Իրն ալ-Ասիրի մոտ ասված է, թե Բազարատը աման (երաշխավորագիր) խընդրեց, իսկ Թաբարու մոտ ասված է, որ նա Ելալ, այսինքն՝ իշխանութիւն, ոստիկանի պաշտոն պահանջեց: Սա համոզիչ է, քանի որ Թովմա Արծրունին ևս վկայուիւմ է, որ Յուսուֆ ոստիկանը Բազարատին խաբուլու նպատակով ոստիկանի պաշտոն էր խոստանում (Թովմա Արծրունի, էջ 118):

Tabari, Tarikh, IX, p. 187.

154. Այստեղ բնագրում կա Նիմատ (نعيم) անունը, որը պարզապէս թյուրիմացութիւն է, քանի որ Թաբարու մոտ նման անուն չկա: Ըստ երևույթին գրչական աղավաղւան առդունք է:

155. Այս եղբորորդին թ դարի արաբ պատմիչ Յակուբի մոտ (աղավաղված) կոչուիւմ է Յունան իբն Տուրնիկ ذونان بن تونيق, այսինքն Հովնան որդի Թունիկի: Սա նույնիցի Հովնանն է, Բազարատ Բազարատունու եղբորորդին:

J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, S. 298, n. 1.

156. Մուսա իբն Զուբարան Արզնի և Բաղեշի արաբ ամիրն էր: 850-ին ընդհարվեց Բազարատ Բազարատունու և Աշուտ Արծրունու ուժերի հետ ու պարտուեց, իսկ 851-ին զգալով խալիֆայութիւն կողմից գալիք վտանգը, միացալ հայ ապստամբներին:

157. Տարոնք (طرون) այս շրջանում բացառիկ նշանակություն ստացավ, բանի որ Հայաստանի և ամբողջ Արմինիայի իշխանաց իշխանի գլխավոր տիրույթն էր և այստեղ էր նրա նստավայրը:

158. Աղբակը (الباق) Արծրունիների տոհմական ժառանգական ուստանն էր: Այստեղ էր նրանց Աղամակերտ (Հաղամակերտ) կենտրոնը և տոհմական գերեզմանոց Ս. Խաչ վանքը:

159. Աշոտ՝ որդի Համգայի, այսինքն՝ Համազասպի (أشوت بن حمزة): Սա Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունին է, որը Բագարատ Բագրատունու հետ 850—852 թվականների ազատամարտության երկու գլխավոր ղեկավարներից էր: Նկան ամբողջում համառ դիմադրությունից հետո, հանձնվեց արաբներին և տարվեց Սամառա: 859-ին վերադարձավ Վասպուրական, վերստացավ իր հողատիրական իրավունքները և իշխեց մինչև մահը (875):

160. Աբու-լ-Աբբաս ալ-Վարիսին (أبو العباس الوارثي) Սմբատ Բագրատունին է՝ Հայոց սպարապետը և ժամանակավորապես նաև Հայոց իշխանը: Հայանի շէ, թե ինչ է նշանակում Վարիսի: Քարաբու մոտ կա ալ-Վասի (الواثي), Հավանաբար, ինչ-որ տեղանվան հետ է կապված այս անվանումը:

Tabari, Tarikh, IX, p. 192.

161. Բնագրում կա աջամ (عجم), որը նշանակում է պարսիկ, ինչպես նաև ընդհանրապես օտար, ոչ-արաբ:

162. Իրն ալ-Ասիրի Կահիրեի սուլթն հրատարակության մեջ զրված է Մուրկուս (مورقس) սակայն այլ հրատարակության մեջ և, մանավանդ Քաբարու մոտ, կա Ռաբադ (ربض) այսինքն արվարձան, որը ճիշտ է:

Tabari, Tarikh, IX, p. 192.

163. Մաղրիբ (արևմուտք) անունը տրվում է հյուսիսային Աֆրիկային:

164. Թովմա Արծրունին պատմում է, որ այս կինը գերի տարվելուց հետո ճիշ է բարձրացնում, թե ինքը վայել է միայն արքային (խալիֆային) և իր նպատակին հասնելուց հետո Բուղայի կորստյան պատճառն է դառնում: Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 174—175:

165. Այս պատրիկը Գարդմանի (الجرديمان) Կարին իշխանն էր:

166. Իրականում Քթիշ (کتيشي) ամրոցի առջև Բուղան հաջողության չհասավ: 28 անհաջող հարձակումներից հետո, ամրոցը անառիկ մնաց: Միայն խալիֆայից հրովարտակ ստանալուց հետո, նսայի Ապու Մուսնն իջավ բերդից և Բուղայի հետ գնաց Սամառա:

Թովմա Արծրունի, էջ 178—185:

167. Այս դեպքում պատմիչը տալիս է նախկինում Աբու-լ-Աբբաս անվամբ հիշված Սմբատ սպարապետին. իսկական անունը Սմբատ որդի Աշոտի (استمبات بن آشوت):

168. Արցախի իշխան Սահլ Սմբատյանի որդի Հովհաննես Մուավիան է (معاوية) և, որը գերի տարվեց Սամառա:

Բ. Ուլուքարյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 73—74:

169. Ալի իրն Յահիա ալ-Արմանին խալիֆայության պատմության մեջ դիրքի հասած բացառիկ հայ գործիչներից է: Նշանավոր դարձավ Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարով: Ուներ կալվածքներ Աղձնիքի կողմերում և հավանաբար այդ նահանգի հայ նախարարներից էր (մահմեդականացած): Նշել է նաև Արմինիայի ոստիկան:

170. Բյուզանդիայի Միքայել Գ (842—867) կայսեր իշխանության սկզբնական շրջանում Երկիրը կառավարում էր նրա մայրը՝ Քեոզորան:

171. Խադիմ (خادم) նշանակում է ներքինի և ծառա:

Мед, Мусульманский ренесанс, стр. 279—280.

172. Շիմշաթը (شمشاط) Մոփաց թագավորության մայրաքաղաքներից Արշամաշտան էր, որը միջնադարում մի ավան էր ու կոչվում էր Աշմուշատ (արաբ. Շիմշաթ):

173. Ուշը (عشر), այսինքն՝ տասանորդը, հողահարկի թեթև տեսակն էր: Ուշը էին վճարում մահմեդական հողատերերը, սահմանամերձ շրջանների բնակիչները, ինչպես, օրինակ, արաբաբյուզանդական Սահմանային գոտում:

A. Grohmann, Ushr, Shorter Enc. of Islam, p. 610—611.

174. Աբրիկը (أبريق) պավլիկյանների Տերիկե ավանն էր: Իրն ալ-Ասիրի մոտ աղավաղվել դարձել է Արին: Ճիշտ ձևը կա նրա աղբյուր Քաբարու մոտ:

Tabari, Tarikh, IX, p. 207.

175. Կարիբասը (قريباس) պետք է լինի Կարբիաս, (قريباس) Կարբեաս, որը Պավլիկյան շարժման նշանավոր ղեկավարն է:

176. Տինիկը եպիպոստոս է, Իրն ալ-Ասիրի մոտ աղավաղվելով դարձել է Միս:

177. Սալսալան հավանաբար նփրկերտից ոչ հեռու մի վայր էր:

178. Աբբասյան պետությունն ունեցավ իր հզորության (750—861) և թուլացման (861—945) շրջանները, որից հետո գալիս է մի շրջան (946—1258), երբ Աբբասյան խալիֆաները մեծ մասամբ սոսկ կրոնական պետեր էին: Միայն 1132—1258 թթ. նրանց իշխանությունը վերականգնվեց Իրաքում:

ա. հզորության շրջան

Աբու-լ-Աբբաս (ալ-Սաֆֆահ)	750—754
Աբու Ջաֆար (ալ-Մանսուր)	754—775
Մահդի	775—785
Հադի	785—786
Հարուն ալ-Ռաշիդ	786—805
Ամին	809—813
Մամուն	813—833
Մուտասիմ	833—842
Ուսսիկ	842—847
Մուսավաթթիլ	847—861

բ. թուլացման շրջան

Մունտասիր	861—862
Մուստաին	862—866
Մուսազզ	866—869
Մուհտադի	869—870
Մուսամիդ	870—892
Մուսադիդ	892—902
Մուքտաֆի	902—906
Մուկտադիր	906—932
Կահիր	932—934
Ռադի	934—940
Մուստակի	940—944
Մուստաթթիլ	944—946

179. Սակալիբա (صقالبة) արաբերենում նշանակում է սլավոններ, երբեմն նաև սպիտակամորթ ստրուկներ:

180. Լուլուան մի բերդ էր, որ գտնվում էր Տավրոսյան լեռնաշղթայի Պոտանդոն (Պոզանդի) լեռնանցքից այն կողմ (դեպի Փոքր Ասիա), Սաֆսաֆ բերդից հետո:

181. Բազելի ու Արզնի տեր Մուսա իրն Զուրարայի որդի Աբու-լ-Մուհլըբ (Աբու-լ-Մաղրա) իշխում էր միայն Արզնում. նրա մայրը Բագարատ Բագրատունու թույրն էր, իսկ ինքն ամուսնացել էր Արծրունի իշխանուհու հետ:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 104—105:

182. Իսա իրն ալ-Շալխը և Իսհակ իրն Քունդաշիկը (Քունդաշ) Արմինիայի վերջին ոստիկաններն էին: Իրն ալ-Ասիրը հիշում է Արմինիայի հետևյալ կառավարիչներին (ոստիկաններ): Փոխարքաներին հասարակ ոստիկաններից տարրերուն համար նշում ենք փակագծերի մեջ. Փոխարքաները (Հյուսիսի փոխարքաներ) ընդհանրապես Արմինիայից բացի իշխում էին նաև Ատրպատականի ու Զաղիրայի (Վերին Միջագետքի), իսկ երբեմն նաև Սասանյանին դոտու վրա:

Մուհամմադ իրն Մարուան (Մրվան) (փոխարքա)	693—709
Աբու Շայխ իրն Աբգալլահ	701—703
Մասլամա իրն Աբգալ-Մալիք (փոխարքա)	709—722
Օմար իրն Հուբայրա	720—721
Ջառահ իրն Աբգալլահ ալ-Հաբամի (փոխարքա)	722—725
Հարիս (Հեթթ) իրն Ամրու ալ-Բաի	724—725
Մասլամա իրն Աբդ ալ-Մալիք (փոխարքա)	725—729
Ջառահ իրն Աբդալլահ ալ-Հաբամի (փոխարքա)	729—730
Մասլամա իրն Աբդ ալ-Մալիք (փոխարքա)	731—732
Մարուան (Մրվան) իրն Մուհամմադ (փոխարքա)	732—744
Աբու Ջաֆար, հետագայում Մանսուր (փոխարքա)	750—754
Յազիդ (եղիդ) իրն Ուտայդ ալ-Մուլամի	752—754
Հասան իրն Կահթարա	754—759
Հարուն, հետագայում ալ-Ռաշիդ (փոխարքա)	780—786
Յազիդ (եղիդ) իրն Մազյադ ալ Շալբանի	787—788
Ուրալդալլահ իրն ալ-Մահդի (փոխարքա)	788—791
Յազիդ (եղիդ) իրն Մազյադ ալ-Շալբանի	799—801
Ասադ իրն Յազիդ ալ-Շալբանի	801—802
Ասադ իրն Յազիդ (երկրորդ անգամ)	809—811
Իսա իրն Մուհամմադ	820—823
Ալի իրն Սադակա, Զուրայկ	824—825
Մուհամմադ իրն Հումայդ ալ-Թուսի	827—828
Աֆշին Հալդար իրն Քաուս (փոխարքա)	835—840
Մուսաադ (փոխարքա)	849—862
Աբու Սաիդ Մուհամմադ ալ-Մարուազի	850—851
Յուսուֆ	851—852
Բուղա	852—855
Ալի իրն Յահյա ալ-Արմանի (փոխարքա)	862—863
Ալա իրն Ահմադ	865—866
Իսա իրն ալ-Շալխ	870
Ջաֆար ալ-Մուֆավիդի	875—883
Իսհակ իրն Քունդաշ	879

183. Վասիլ Ա (867—886) կայսրը, ըստ բյուզանդացի կայսր պատմիչ Կոստանդին Փիրանասենի «Մակեդոնիայից էր, ազգությամբ հայ Արշակունի» (Կոստանդին Փիրանասեն, էջ 33): Իրն ալ-Ասիրը նրան կոչում է սլավոնուհու որդի (իրն ալ-սակաբիլյա):

Միջնադարյան պատմական աղբյուրներում և նոր ուսումնասիրություններում տեղեկություններ չկան նրա մոր ծագման մասին: Գուցե այսպես է կոչվել Մակեդոնիայում ծնված լինելու պատճառով, որը սլավոնական բնակչություն ունի:

Ն. Աղունց, Վասիլ Հալիպան (Մեծագործ կայսր, 867—886), Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:

184. Այստեղ հիշված անունները Իրն ալ-Ասիրի մոտ ազգավարված են, մինչդեռ Թաբարու մոտ կան հիշտ մեներ: Բաղմարը պետք է լինի Յագաման, Յանադինը՝ Կարագիլի (Կապարովիլի), իսկ Բաթիլը՝ ալ-Նաթուլիկ, այսինքն՝ Անատոլիկ: Təbari, IX, 66.

185. Արբասյան Մուսամիդ խալիֆան Սաջյան Մուհամմադ Աֆշինին նշանակեց Ատրպատականի և Արմինիայի ոստիկան, նպատակ ունենալով իրար դեմ գրգռել Սաջյաններին և նոր թագ ստացած Բագրատունիներին: Այդ ժամանակ, ըստ չուբյան, արդեն չկար Արմինիա ոստիկանությունը, այլ գոյություն ունեին Հայոց թագավորությունը և մանր միավորներ: Արբասյանների նպատակն էր այս ձևով Աֆշինին դնել Հայոց թագավորի վրա հսկողի դերում, մանավանդ նրան էր հանձնարարել նաև Հայաստանի վճարած տարեկան ընչին հարկի փոխանցումը խալիֆայական դանձարան:

Тер-Гевондян, Армения, стр. 240—244.

186. Մլեհ մեծը կամ հայազգի Մլեհը (ملبح الارمني) Բյուզանդիայի Ռոմանոս Ա Անկապենոս կայսեր հայազգի զորավարն էր, որն արաբների դեմ կռվում մեծ բաշություններ գործեց Կիլիկիայում և այլուր, եղև է Լիկանդյան բանակաթեմի ստրատեգ: История Византия, II, стр. 190.

187. Արբասյանների թուլացման շրջանում (861—945) վեզիրները մեծ հեղինակություն ձեռք բերեցին և հաճախ նրանք էին կառավարում երկիրը: Հայտնի էին Իրն ալ-Յուրադը, Ալի իրն Բահ և Աբիհչները:

D. Sourdel, Le vizirat Abbasside de 749 a 936, Damas, I, 1959, p. 359—370.

188. Հաջիր (حاجير) նշանակում է արզելոց կամ պահպան: Մոտավորապես համապատասխանում է սենեկապետի պաշտոնին: Խալիֆայության անկումից հետո առաջացած մահմեդական պետություններում հաջիրը պայատի վերակացուն էր և տնտեսական վերատեսուչը, կամ նույնիսկ հսկում էր զինվորական գործերին (օր. մամլուքյան եզրպատոսում): Սպանիայի օմայյանների մոտ հաջիրը վեզիրի դեր էր կատարում: Այս բառը մտել է հայկական միջավայրը հեջուբ ձևով: Զարբայաններն ունեին իրենց հեջուբները: Мец, Мусульманский Ренесанс, стр. 77, 100, 101.

189. Կարնո բաղաբը (Թեոդոսուպոլիս) թե՛ն ձևականորեն մտնում էր Հայոց թագավորության մեջ, սակայն ըստ էության մնում էր Արբասյան խալիֆայության տրամադրության տակ: Այստեղ կար արաբական կայազոր, որը պետք է պայքարեր Բյուզանդական կայսրության դեմ: Խալիֆայության տարրեր երկրներից մահմեդական կրոնի համար կռվող ռազմիկներ (զազի) էին դալիս այս նպատակի համար:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները..., էջ 158—164:

190. Դումուսուուկ (ديموسوك) հունարեն դոմեստիկոս բառից է: Զինվորական բարձր աստիճան էր Բյուզանդիայում: Այստեղ խոսքը Հովհան Կուրկուսի մասին է: Գարբարա (گاربارة) խոյի նման պատերազմական մեքենա էր, որի տակ թաքնվում էին բաղաբը պաշարող զինվորները և այն առաջ տանելով խփում էին պարիսպներին՝ փլվածք առաջացնելու նպատակով:

Դվինի վրա այս հարձակումը հայկական աղբյուրներում չի հիշատակվում, սակայն Ստեփանոս Տարոնեցին նշում է, որ 922-ին Հովհան Կուրկուսը հարձակվել էր Դվինի

վրա, ուր նրան դիմադրություն էին ցույց տվել Հայոց թագավոր Աշոտ Երկաթի և Ասորպատականի Աբուբ ամիրի միացյալ ուժերը:

Ասեփանու Տարունեցի, «Պատմութիւն տիեզերական», էջ 170:

Minorsky, Studies in Caucasian History, 119.

191. Կայսրիկների հողերը (Հարթ, Ապահունիք և այլն), որոնք Հայոց թագավորության հետ թույլ էին կապված, հաճախ ասպատակության էին ենթարկվում բյուզանդական զորքերի կողմից: Սմբատ Ա թագավորի մահվանից (913) մինչև դարի կեսերը Տարոնը, Բենդոսուպոլիսը և Կայսրիկների հողերը, որոնք մտնում էին Բագրատունյաց թագավորության մեջ, դարձան բյուզանդական քաղաքականության հետաքրքրության առարկան: Ի վերջո բյուզանդիան նվաճեց այդ հողերը՝ մտտիկից սպառնալով Բագրատունյաց թագավորությանը:

Ա. Տեր-Ղևազյան, Արարական ամիրությունները..., էջ 143—149:

192. Իբն ալ-Դայրանի (Դերանիկի որդի) էր կոչվում Գազիկ Արծրունին:

193. Ասորպատականը Աբրահամյան խալիֆայությունից անջատվելուց հետո կայուն վիճակ չունեցավ: Տեղական իրանալիզու ազդարնակությունը չկարողացավ իշխանությունն իր ձեռքը վերցնել և ընդհանրապես ոչ մի իշխանական տուն չկարողացավ երկար իշխել (ինչպես, օրինակ, Բագրատունիները Հայաստանում):

Ասորպատականում Թ—ԺԱ դարերում իշխեցին թյուրքական ծագում ունեցող Սաջյանները (889—930), ապա սկսեց խառն վիճակ, երբ հանգես եկան Մուֆթի՛ ալ-Մաջին, Դայամ իրն Իրրահիմ ալ-Քուրդին, Լաշթարին և ուրիշներ: Ապա իշխեցին իրանական (գեմիկյան) ծագում ունեցող Մալարիները (Մուսաֆիրները) (941—983) և, վերջապես՝ արաբ-բրդական ծագում ունեցող Ռավվադիները (983—1071):

Ասորպատականի բնիկ իրանալիզու բնակչությունը, Շիրվանի տեղական իրանալիզու ցեղերի նման, չկարողացավ ստեղծել իր ուրույն մշակույթը և ընդհանրապես ոչ մի ինքնուրույնություն չունեցավ: Այս անորոշությունը հետագայում նպաստեց թե՛ Ասորպատականի, թե՛ Շիրվանի թյուրքացմանը:

Minorsky, Studies in Caucasian History, 112—113 (n. 2).

Оранский, Введение в иранскую филологию, стр. 239.

194. Վազգիրը (Վուզմագիր) Թարախտանի և Վրկանի (Ջուրջան) տեր Չարիների (927—1090) տոհմից էր, իշխել է 935—967 թվականներին:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 135.

195. Դելմիկները (գալլամցիները) Իրանի հյուսիսային Դալլամ նահանգի ռազմունակ բնակիչներն էին: Նրանք հատուկ աշխուժություն ցուցաբերեցին Ժ դարում, կովելով տարբեր տիրակալների համար: Դալլամից են ծագում իրանական Զիլարի (927—1090), Մալարյան կամ Մուսաֆիրի (916—1090) և Բուի կամ Բուվայհի (935—1055) տոհմերը, որոնք պետություններ կազմեցին Իրանի հյուսիսային և հարավային շրջաններում:

196. Հայագի Ատոմը (اطوم الارمني) Անձևացյաց Գուրգեն Արծրունի իշխանի որդի Ատոմն է, որն արաբական ազդրություններում կոչվում է Աթում իբն Ջուրջին:

The Tajarib al-Umam or History of Ibn Miskawayh, in the Eclipse of the Abbaside Caliphate, London, 1920, I, p. 401.

197. Նասիր ալ-Դաուլան իբն Համադանը Համադանյան տոհմի Զազիրայի (Մոսուլի) ճյուղից էր: Իշխել է 929—969 թվականներին:

198. Մուսվին (معاون) նշանակում է օգնական, փոխանորդ:

199. Մարզուբանը Մալարյան (Մուսաֆիրի) տոհմից էր, 941-ին նվաճեց Ասորպատականը և այս տոհմի իշխանությունը հաստատեց: Մալարյանների ժամանակագրությունը հետևյալն է.

Մարզուբան իբն Մուհամմադ	941—957
Զաստան իբն Մարզուբան	957—960
Իրրահիմ իբն Մարզուբան	960—983

200. Ֆատուա (فتوى) է կոչվում մահմեդական իրավական (դատական) դեպքերի վճիռը, որը տալիս էր կրոնապետը կամ իրավագետների ժողովը:

D. B. Macdonald, Fatwa, Shorter Enc of Islam, p. 102.

Ինչ վերաբերում է այդ «թաշկինակին», ապա դա անձեռագործ դաստառակն է: Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները հիմնական դեերով համընկնում են իրենից երեք հարյուրամյակ առաջ ապրած բյուզանդացի կայսր պատմիչ Կոստանդին Միրանածին տվյալներին: «Քրիստոսի անձեռագործ պատկերի մասին» աշխատության մեջ նա նշում է, որ Եղեսիայում էր պահվում Քրիստոսի՝ Աբդար թագավորին ուղարկած անձեռագործ դաստառակը (պատկերը, թաշկինակը): Նա վարչամակը բսել էր դեմքին և արտասպել էր դիմապատկերը:

Եվ ահա Ռոմանոս Լեկապենոս կայսրը (920—944) կամեցավ, որ այս մասունքը բերվի Կ. Պոլիս: Նա գրում է Եղեսիա, մեծ խոստումներ տալով, սակայն եղեսացիք մերժում են:

Վերջապես, աշխարհի արարչագործության վեց հազար շոթ հարյուր հիսուներկու թվականին (944) Եղեսիայի ամիրը պատասխանեց կայսրին, պահանջելով, որ հոռմեացիների (բյուզանդացիների) զորքերը շատասխանեն խալիֆայության սահմանամերձ քաղաքները և ազատ արձակեն երկու հարյուր սարակինոս (արաբ) գերիների, նախկինում առաջարկված արծաթով հանդերձ: Այսպիսով Կ. Պոլիս տարվեց անձեռագործ դաստառակը:

Տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 189—190:

201. Ռուսների՝ Կիևյան Ռուսիայի (Русь) բնակիչների հարձակման մասին խոսում է նաև Մովսես Կաղանկատվացին, ըստ որի այդ ժամանակ երևաց «ի կողմնացն հիստիոյ ալլաղեմ օտարանջան ազգ իմն զոր Ռուզիկ կոչեն»: (Պատմութիւն, հ. Գ, գլ. ԻԲ):

202. Նաիր (نائب) տեղակալ կամ որևէ տիրակալի կողմից նշանակված տեղական կառավարիչ: Մամլուբյան եգիպտոսում նշանակում էր փոխարքա:

203. Այս փոքրիկ հատվածը շափազանց կարևոր է խալիֆայության երկրներում հողատիրության ձևերի զարգացման հարցը ուսումնասիրելու համար: Սա ցույց է տալիս, թե ինչպես պետության քաղաքական կազմավորմանը զուգահեռ պարսկական (իրավակառնորեն՝ պետական) հողերը և այլ պետական կալվածներ աստիճանաբար անցնում են զորականների ձեռքը, որոնք միշտ չէ, որ կարողանում են ապահովել այն, ինչ անհրաժեշտ էր երկրագործության զարգացման համար: Զինվորական պետերը խլում էին ոչ միայն տերունի, պետական (سلطاني), այլև սեփականատիրական (املاك) հողերը:

История стран зарубежной Азии, стр. 146—147.

204. Ավատառու բառի համար բնագրում կա معطوع ավատ ստացած անձնավորություն արտահայտությունը: Համապատասխանում է պարսկերեն իկթադար բառին:

205. Ռուբն ալ-Դաուլա Հասանը (947—977) եղել է Բուայհի տոհմի Զիրայի ճյուղի տիրակալներից:

206. Հայաստանի թագավորներ ասելով (مولا) պատմիչը նկատի ունի Վասպուրականի գավառների իշխաններին: Այս շրջանում թագավոր՝ մալիք (մեխիք) բառն արդեն պարզապես իշխանի նշանակություն էր ստացել: Հետագայում այդ բառը մեխիք ձևով զտագործվել է միջակ և մանր իշխանների համար:

207. Բուխների (Բուվայհիների) պետությունը տևեց 935—1055: Այս պարսկական հարստությունը իշխում էր Իրանի զգալի մասին՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Ասորպա-

տականի հարավային սահմանը, արևելքում հորասանի արևմտյան սահմանը, արևմուտքում ընդգրկում էր Իրաքը, Բաղդադ քաղաքով, իսկ հյուսիս արևմուտքում հասնում էր Զազիրա:

Նախագետ Աբրահամյաններին ենթակա էին, բայց 945-ին այս հարստության հիմնադիր 3 եղբայրները (Ահմադ, Ալի, Հասան) գրավեցին Բաղդադը և փաստորեն վերջ տվեցին Աբրահամյան խալիֆայության գոյությանը (քաղաքականորեն): Մուլիզդ ալ-Դաուլան, Ահմադը և նրա հաջորդները համարվում էին խալիֆայի տեղակալները, սակայն ըստ էության լիակատար իշխանություն ունեին, Այս պետությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Ադուդ ալ-Դաուլա Ֆենևա իսուրովի (իսուրաու) ժամանակ (949—983), որից հետո անկում ապրեց: 977-ից նրանք կոչվում էին Շահինշահ: Նրանց մայրաքաղաքն էր Շիրազը:

Այս իրանական հզոր պետությունը կործանվեց սելջուկների կողմից 1055-ին:

К. Э. Восворт, Мусульманские династии, М., 1971, стр. 138.

208. Այս դեպքերը տեղի էին ունենում Գազիկ Արծրունու ժամանակ (322 հիբրի՝ 933/934), ուստի և անունը պետք է լինի ոչ թե իբն Գայրանի և իբն Զաբիկ՝ որդի Գերանիի և որդի Գազիկի, այլ Զաբիկ իբն Գայրանի՝ Գազիկ որդի Գերանիի, այսինքն՝ իբն (որդի) բառը Գազիկից առաջ ավելորդ է: Գազիկի և Գայրամի հարաբերությունները մասին տե՛ս А. Быхов, Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди, Эпиграфика Востока, XI, 1955:

209. Համդանիների պետությունը (929—991) հիմնադրվել էր Վերին Միջագետքում, մայրաքաղաք ունենալով Մոսուլը: Այս տոհմը արաբական Տաղլիի ցեղից էր սերում: Նրանք 944-ին գրավեցին Հալեբը և մի նոր մյուս հիմնվեց Սայֆ ալ-Դաուլայի կողմից (944—967), որը զուտակեց մինչև 1003 թվականը, Սակայն Սայֆ ալ-Դաուլայի հաջորդներին Սաիֆ ալ-Դաուլան (991—1001) արդեն նդիպտոսի Ֆաթիմյաններին ենթակա էր:

Սայֆ ալ-Դաուլան արաբների թե՛ քաղաքական պատմության, թե՛ մատենագրության մեջ երևելի անձնավորություն է: որպես Բյուզանդիայի դեմ պայքարում մասնագետներության զատի պաշտպան և միաժամանակ բանաստեղծների մեկնեատ:

Թե՛ Մոսուլում իշխող նասիր ալ-Դաուլան (929—969), թե՛ Հալեբում իշխող Սայֆ ալ-Դաուլան միջամտել են Հայաստանի քաղաքական գործերին և ներխուժել հայկական զավառները:

M. Canard, Histoire des Hamdanides de Jazīrah et de Syrie, Paris, 1958.

M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Inst. d'Et. Or. Alger, 1948.

210. Երբ իբն ալ-Ասիբը հիշում է, թե Ատրպատականի այս կամ այն անձնավորությունը ապաստանեց Հայաստան, ապա խոսքը Վասպուրականին է վերաբերում, սակայն Մինորսկին կարծում է, որ այս դեպքում Իրրահիմը Դվին էր գնացել: Դա հավանական չէ: Minorsky, Musafirids, Enc. of Islam, III, 744.

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 175—176:

211. Բնագրում գրված է Արմինիա ܕܝܢܝܝܐ, բայց պետք է լինի Ուրմիա ܕܝܝܝܐ, բանի որ դա Մարաղայի մոտ էր:

212. Հիշյալ Աբու-լ-Վադըր վերջինն էր Սուլայմ արաբական ցեղի իշխող տոհմից, որը հայ պատմագրության մեջ կոչվում է Կայսիկ և իշխում էր Մանազկերտ, Խլաթ, Արժնշ, Արծկն քաղաքներում:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 96—100, 143—149.

213. Բանն այն էր, որ Հայաստանի Կորճայք նահանգի հարավային մասերը ներխուժել էին քրդական ցեղեր և ասպատակ սփռել, իսկ Գազիկ Արծրունի (Վասպուրականի

թագավորը) զսպել էր նրանց և հնազանդեցրել: Պատմիչը Հայաստան ասելով նկատի ունի Վասպուրականը, ուր ամենահարավային մասերում կային հպատակեցված ցեղապետեր: Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, Երևան, 1969, էջ 64—65, 69—70:

214. 969-ին Նիկեիսի կայսեր եղբորորդի Վադր Փոկասը գրավեց Մանազկերտը և պարսիսպները կործանեց:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 185:

215. Ուլղատ ալ-Դաուլա Աբու Տաղլիբը (969—979) Համդանյանների Մոսուլի նուրի ամիրաներից էր:

216. Բատը (Բադ) հիմնադիրն է Մրվանյանների ամիրության, որը տեղից 990—1096: Նրանք հաստատվել էին Աղձնիքում (Ամիգ, Նիսիկերտ) և նվաճել Վանա լճի հյուսիս արևմտյան շրջանները (Խլաթ): Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 193—197:

217. Սամամ ալ-Դաուլա ալ-Բուայհին իշխել է նախ Իրաքում (983—987) և ապա Ֆարսում ու Խուլիստանում (990—998):

218. Քունյա (کُنیا) է կոչվում որդու անունով կազմված մականունը: Տվյալ դեպքում Բատի որդու անունը եղել է Շուշա:

219. Վադր ալ-Ռումին Բյուզանդիայի Ժ դարի պատմության մեջ նշանավոր Վադր Սկլերոսն է, որն ապրտամբել էր Վասիլ Բ կայսեր դեմ: Հայ իշխաններից նրան համակիր էին Տարոնի Գրիգոր և Բագարատ Բագրատունիները և Մոկաց Զափրանիկ իշխանը: Սկլերոսի դեմ դուրս եկավ զորահրամանատար Վադր Փոկասը (Վադրիս իբն Լաուն), որին օգնեց Տալթի կուրապաղատ Դավիթը: Սկլերոսը պարտվեց ու փախավ Բաղդադ, սակայն օգնեց Տալթի կուրապաղատ Դավիթը: Սկլերոսը պարտվեց ու կայսրը միջև: Սկլերոսը վերաջուտով հարաբերությունները լարվեցին Վադր Փոկասի և կայսրի միջև: Սկլերոսը վերագարծավ Բյուզանդիա: Փոկասը նախ համաձայնության եկավ նրա հետ, ապա բանտարկեց նրան: Ռուսների օգնությամբ Վասիլ Բ կայսրը հաղթեց Վադր Փոկասին, որն սպանվեց, իսկ Սկլերոսը մեկուսացած վիճակում մնաց մինչև մահը:

История Византии, II, стр. 217—220.

220. Յամին ալ-Դաուլա Մահմուդը Ղազնևի տոհմի ամենից աչքի ընկնող դեմքն է: Արշավեց Հնդկաստան և մեծ նվաճումներ կատարեց: Սկզբում հովանավորեց պարսիկ մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսուն, որը դրեց Շահնամեն, ապա վատ վերաբերվեց նրան և վերջինս ծաղրեց նրան իր երգիծական բանաստեղծությամբ:

221. Մաչը ալ-Դաուլան (997—1029) Բուայհիների տոհմի Ռեյի մյուզի տիրակալներից էր: Նրա տիրությունները գրավեց Մահմուդ Ղազնևին: Восворт, Мусульманские династии, стр. 137—138.

222. Օղուզները (արաբ. և պարսկ. զուզ) թյուրքական վայրագ ցեղեր էին, որոնց մասը Ժ դարում ընդունած լինելով մահմեդականությունը, ներխուժեց իրանական նահանգներ՝ Բուխարա և Խորասան: Նրանք սելջուկ տոհմի գլխավորությամբ հրով ու սրով ասպատակեցին և ապա նվաճեցին Իրանը, Հայաստանը և, վերջպես, ամբողջ Առաջավոր Ասիան: ԺԳ—ԺԴ դարերում օղուզ (զուզ) անունը ամենուրեք փոխարինվում է թուրքմեն անունով: Պատմագրության մեջ հաճախ նրանց մասին խոսելիս իշխող սելջուկյան տոհմի անունով կոչվում են սելջուկներ:

Օղուզների առաջին արշավանքները Հայաստանում (1016—1063) զուտ կողոպուչական էին և նրանք դեռ հաստատվելու նպատակ չունեին:

Агаджанов С. Г., Юзбашян К. Н., К истории тюркских нашествий на Армению в XI в., Палестинский Сборник, вып. 13(76), 1965.

223. Վահուդյան իբն Մամլանը (1025—1059) Ատրպատականում իշխող Ռավվադյան (քրդացած արաբ) տոհմից էր (984—1071):

224. Աբու-լ-Հալա Իբն Ռաբիբ ալ-Գաուլան Ասորպատականի Վահուդան ամիրի քե-
նորդին էր և տիրում էր Բեհրհրում:

225. Այա ալ-Գաուլա Մուհամմադը (1008—1041) կակույի կամ կակույնի տոհ-
մից (1008—1051) էր, որը զեմիկական ժաղում ուներ և Լեթակա էր Ռեյի Բուայիների
Կակույիներն իշխում էին արևմտյան Իրանում: Մահմուդ Ղազնևիի՝ Ռեյը գրավելուց
հետո, այն անցավ Այա ալ-Գաուլայի ձեռքը և այդ ժամանակ էր, որ հանդես եկան սել-
ջուկները: Նրա մահվանից հետո հետնորդները սելջուկներին հպատակ դարձան:

226. Սելջուկների տոհմը սերում է Սելջուկից, որը ծառայել է Քյուրթ խաքանի մոտ:
Նրա որդու՝ Միթալիի, երկու որդիները՝ Տողրուլը (Քուզրի (1038—1063) և Չաղրին
արշավանքի էլան զեպի Իրան, Սելջուկների առաջնորդությամբ օղուլ-Քուրթմեն վայրագ
ցեղերի աղետալի ներխուժումը Իրան և Հայաստան, տիրապետությունը և հատկապես
Քյուրթական ցեղերի հաստատվելը Առաջավոր Ասիայում Արևելքի պատմության մեծա-
գույն աղետն էր: Գարբի ընթացքում քաջարկով և Քյուրթացնելով իրանական բնակ-
չության ունեցող Միջին Ասիայի (Սուրհան, Ֆերդանա և այլն) մեծ մասը, Ասորպատականը,
Նիքիվանը, Ինչակն և անորոշ փոքր Ասիան (Տունական և հունացած աղաբանակչությամբ)
սելջուկյան և հաջորդ զիյասի պետությունները մաշեցրին և հյուսիսից Արևելքի հին և
բարձր մշակույթի տեր ժողովուրդներին, Հասկապետ Հայաստանի պատմության մեջ
մեծազույն արձավորքն էր, որը լրիվ հեղաշրջեց նրա պատմության բնական ընթացքը:

Այս այս աղետալի արշավանքների ղեկավարներից էր նաև Քուզրիի և Չաղրիի մեկ
ուրիշ կղերջը՝ Իբրահիմ Յանալը: Չաղրի բեկի որդու՝ Ալիարսլանի, և սրա որդու՝ Մե-
լիքչահի, որոնք նորակազմ պետությունը իր հզորության գագաթնակետին հասավ: Մա-
կան ժի դարի սկզբից պետությունը տրոհվեց և սելջուկ տոհմի հյուսիսը իշխեցին նրա
տարբեր մասերում, Գեո ավելի վաղ գոյություն ունեին Քիրմանի (1041—1187), Ասորիքի
(1074—1117), Իկոնիայի կամ Կոնիայի (1077—1307) սուլթանությունները:

227. Հետադարձական է, որ պաշտոնապես մահմեդական համարվող օղուկների ար-
շավանքներից տուժում էին առաջին հերթին մահմեդական երկրները, որոնց տիրակալ-
ները բողոքում են Տողրուլ բեկին, Վերջինս մի կողմից մեղադրում է օղուկներին, իսկ
մյուս կողմից հանդուգն ոճով այգանում է մրվանյան Նասր ալ-Գաուլային (1011—1061),
հիշեցնելով, որ նա իբրև սահմանալին ամրության (սաղր) հրամանատար պարտավոր է
օղուկներին հանդուժելու և օգնելու, քանի որ դա անհրաժեշտ էր «անհավատների» զեմ
մղվող պաշարում: Սելջուկները նենգորեն օգտագործում էին արաբ, պարսիկ, ջուրղ և
այլ մահմեդական ժողովուրդների կրոնական չեթմեապետությունը, հրահրելով կատաղի
մոլեռանդություն այլահավատների դեմ:

228. Աբիդ (أبيد) սարուկներ, ծառաներ արտահայտությունը այստեղ ընդհանուր
իմաստ ունի: Տվյալ ղեկավարմ ճակական ծառա բառի նման նշանակում է հպատակ կամ
ստորադրյալ:

229. Բյուզանդիայի Ռոմանոս Գ կայսրը (1028—1034) մեծ բանակ էր հավաքել
Ասորիք արշավելու նպատակով: Հալբեի ամիրը հաշտություն էր առաջարկել, բայց կայսրը
մերժել էր: 1030 թ. ամռանը կայսրը հարձակվեց: Նրա բանակը նեղվում էր շոգից և
համաճարակներից: Հալբեի մոտ կրած պարտությունից հետո սկսեց նահանջը, որը
վերածվեց խուճապահար փախուստի:

Սակայն հաջորդ տարին բյուզանդական բանակը որոշ հաջողություններ ունեցավ
Ասորիքում, իսկ 1032-ին նվաճեց Սեպիան:

История Византии. II, стр. 268.

230. Չաղրուր (Փաղուր) քրդական Շաղղաղյան տոհմից էր, որի առաջին ներկայա-
ցուցիչը Մուհամմադ Իբն Շաղղաղը 951—954 թվականներին իշխում էր Գվինում: Նրա

տրդիներն ու թոռները իշխում էին Գանձակում, Անիում և այլ վայրերում: Նրա թոռ Աբու-
լ-Ասվարը իշխում էր Գվինում (1022—1049), Բագրատունյաց թագավորության վերջին
շրջանում և Գանձակում (1049—1067):

Հիշյալ Չաղրուր Չաղր Ա-ն է (985—1031), որն իշխում էր Գանձակում:

Վ. Մինորսկին նշում է, որ այս բնագրում ܨܘܪܝܐ «խազարներ» բառի մեջ կետադրման
սխալ կա և պետք է լինի ܨܘܪܝܐ «Ջուրղ»՝ վրացիք, քանի որ ժԱ դարում այլևս խազարներ
չկային այդ կողմերում:

Minorsky, Studies in Caucasian History. 40—45, 42 (n. 3).

231. Բանն այն է, որ մեր պատմիչը թեև խոստացել է հիշել 580 թվականին հիշա-
տակել Սասունցիների բերդերի գրավումը մահմեդականների կողմից, սակայն զարմանա-
լիորեն այդ տարվա զեպերին հատկացված բաժնում նման տեղեկություն չկա:

232. Ռախիյա (راخية) նշանակում է հող, հպատակներ: Նախապես այդ բառը
նշանակել է ընդհանրապես հպատակ աշխատավոր ժողովուրդ, բայց հետագայում, մա-
նավանդ ուշ միջնադարում, այդ բառը ուսյաթ ձևով օգտագործվում էր ոչ մահմեդական
հպատակ ժողովուրդների համար:

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1972, էջ 280—285:

233. Աբխազաց և Վրաց թագավոր Բագրատ Գ-ի (1027—1072) Տիգիսը գրավելու
համար կատարած արշավանքի մասին Վրաց Տարեգրությունը վկայում է, որ քաղաքը
երկու տարի պաշարելուց հետո հաշտություն կայացավ Բագրատ Գ-ի և Տիգիսի ամիր
Ջաֆարի միջև:

Histoire de la Géorgie, SPb., 1849, t. I, p. 317.

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 57.

234. Մա վարա ալ-Նահր (ملاوارا) կամ անդրգետյան նահանգ, այսինքն
Ամու Գարիա (Ջայհան OXUS) գետից այն կողմ գտնվող միջինասիական նահանգները
(Transoxiana): Խորասանից մտնելով այս շրջանները, արաբները աստիճանաբար (մինչև
Ք դարի կեսերը) նվաճեցին իրանական ժողովուրդներով բնակեցված այս երկիրը: Այս-
տեղ առաջին հերթին պետք է նշել Սուլդը (Սոգդիանա) իր Բուխարա և Սամարկանդ
քաղաքներով և Խորեզմը: Այս իրանական նահանգների քաղաքակրթության լավագույն
վկայությունն են Փենջիքեղի պեղումների արդյունքները:

Սակայն մահմեդականության տարածումը և մանավանդ օղուլ (Քուրթմեն) ցեղերի
ներխուժումը կերպարանափոխեց Մավարաննահրը, որը հենարան դարձավ հիշյալ ցե-
ղերի՝ ղեպի Իրան և Առաջավոր Ասիա կատարած ավերիչ արշավանքների: Սուլդի և Խո-
րեզմի իրանական բնիկ ժողովուրդները թույլ գտնվեցին ներխուժող բարբարոս տարիկ
առջև և Մավարաննահրի զգալի մասը ժամանակի ընթացքում թուրքացավ:

Hitti, History of the Arabs, 200—210.

Оранский, Введение в иранскую филологию, стр. 236—243.

235. Պատմիչը տարբերում է Արզան ալ-Ռումը և Կալիկայան, այսինքն Արծնը և
Կարնո քաղաքը (Քեղոսուպոլիս): Սակայն նույն ժամանակ, երբ սելջուկները կործա-
նեցին Արծնը, որի մասին Իբն ալ-Ասիրը չի խոսում, Արզան ալ-Ռում անունը սրվեց
հենց Կարնո քաղաքին:

236. Պատմիչի հիշատակած Աբխազների թագավոր Կարիթը (كاريث) վրաց իշխան
Աիպարիտն է: Ըստ երևույթին պետք է լինի ܨܘܪܝܐ (Լիֆարիթ):
Սելջուկները մտել էին Հայաստան 1047-ին, ապա կրկին ներխուժեցին 1048-ին,
երբ տեղի ունեցավ Կապուտուր բերդի մոտի ճակատամարտը, որը նկարագրում են Արխ-
տակես Լաստիվերտցին և Իբն ալ-Ասիրը:

Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, 39—46:

237. Քուղրիլ բեկի կողմից Մանազկերտի պաշարումը և նրա անհաջողությունը այդ բաղաբի պարիսպների մոտ պատկերավոր ձևով նկարագրված է Մատթեոս Ուտհայեցու մոտ: Երբ Քուղրիլը Վարդգանով գրավել հերոսաբար պաշտպանվող Մանազկերտը, պաշտպանները թշնամուն ծաղրելու համար քարանետ մեքենայի միջոցով մի խող գցեցին նրա առջև և պարսպի վրայից գոռացին՝ «առ այս խողը քեզ կին և մենք Մանազկերտը քեզ օժիտ կտանք»: Քուղրիլը խայտառակված հետացավ Հայաստանից:

Մատթեոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 118—122:

238. Ամիր ալ-ջուլուշ (բանակի հրամանատար) Բաղըր հայտնի է որպես Բաղըր ալ-Պամալի (Ջամալի): Սա մահմեդականացած հայ մամուլը էր, որը Ասորիքում պաշտոն ստացավ, ապա դարձավ Եդիպոսոսի Ֆաթիմյան խալիֆայի զեկիրը: Նրանից հետո վեղորություն պաշտոնը վարեցին որդին՝ Աֆղալ Շահնաշը, և ապա թոռը՝ Ահմադը:

4. Մորքյան, Ականալոր հայեր Եդիպոսոսի մեջ, էջ 23—36:

239. Նակիր (نقيب) նշանակում է ազնվականության գրուս, խալիֆայական տոհմի պետ:

240. Ամիդ (اميد) նշանակում է պետ, կառավարիչ: Հաճախ օգտագործվում է անձնանունների մեջ՝ Ամիդ ալ-Պաուլա (տեղություն վերակացու), Ամիդ ալ-դին (հավատի վերահսկիչ) և այլն:

241. Սովորաբար կարծվում էր, որ Ալիբարսանի արշավանքը Անի (1064) տեղի էր ունեցել Ուտիքի վրայով զեպի Տաշիր, Ջավախք ու Երրակ, ինչպես այդ մատնանշում են Մատթեոս Ուտհայեցին և վրաց տարեգրությունը (Քարթլիս ցխովրեբա): Սակայն Իրն ալ-Ասիրի տեղեկությունները միանալով այլ աղբյուրների վկայություններին, պարզում են, որ Ալիբարսանն ինքը իրոք գնաց այդ ճանապարհով, սակայն որդին՝ Մելիքշահը, և վեղորը՝ Նիզամ ալ-Մուլքը, իրենց զորքով հնացին Նախճավան—Սուրմարի—Մարմաշեն ճանապարհով և վերջում երկու բանակները միանալով ուղղվեցին Անի:

Անիի գրավումը իր ժամանակին ամբողջ Արևելքի համար նշանավոր իրադարձություն է եղել, քանի որ համարվել է բացառիկ կերպով անսովի քաղաք: Այդ մասին խոսել են հայ (Լաստիվերացի, Ուտհայեցի), հույն (Սկիլիցես, Ատտալիատես), արաբ (Իրն ալ-Ասիր, Սադր ալ-Պին ալ-Հուսայնի, Բաֆահանի-Քոնդարի, Իրն ալ-Ջաուզի և այլն) և ասորի (Քար Հեբրեոս) պատմիչները:

Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, Բ, 977:

F. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 133.

Մանանդյան, Քենական տեսություն, Գ, էջ 54—61:

M. Canard, La campagne arménienne, p. 239—259.

Ս. Բոննազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 96—124:

242. Նիզամ ալ-Մուլքի և Մելիքշահի գրաված առաջին ամրոցը, ինչպես նաև Սուրմարիից հետո նվաճվածը, որոնց անունները Իրն ալ-Ասիրը չի օտար, ըստ է. Հոնիգմանի պետք է լինեն Անբերդը և Սուրբ Գրիգորիոսը, իսկ ըստ Յ. Մարկվարտի. պետք է լինեն Բջինի և Կաղզվանը:

Honigmann, Die Ostgrenze, 187.

Markwart, Osteuropäische, 12).

243. Մարիամ Նիշինը (مريم نيشين) ակներևորեն Մարմաշենն է: Ն. Մառը այն նույնացնում էր Անիի հետ, սակայն Յ. Մարկվարտը կասեց, որ դա պետք է լինի Վահրամ Պահլավունու կողմից կառուցված Մարմաշենի ամրակուռ վանքը:

Ինչ վերաբերում է Մարմաշեն անվան ստուգաբանությանը, ապա դա ծագում է ոչ թե Մարմաշեն, այլ Մարիամաշեն ձևից: Ինչպես երևում է վանքի արձանագրությունից,

կառուցմանը եռանդուն մասնակցություն է ունեցել «Ալիխազաց և Հայոց թագուհի» Մարիամը՝ Սենեբերիմ Արծրունու դուստրը:

Մանանդյան, Քենական տեսություն, Գ, 54—61:

244. Քեն Սեն Մարտենը և Յ. Մարկվարտը Սաբիթ Շահը (سابت شاه) Սպիտակ բաղաբ) նույնացնում են Ախալքալաքի հետ, այսուհանդերձ, ավելի հավանական է է. Հոնիգմանի ենթադրությունը, թե դա Մարմաշենից հյուսիս գտնվող Տետրի Ցիխեն է:

St. Martin, Memoires, I, 84, II, 227.

J. Markwart, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Wien, 1928, 48, 51—54.

Honigmann, Die Ostgrenze, 187.

245. Այս اعلا لال (Աալ լալ) անունը, որն աղավաղված ձևով է գրված Իրն ալ-Ասիրի մոտ, թյուրիմացությունների տեղիք է տվել:

Եթե նկատի ունենանք, որ Սադր ալ-Պին ալ-Հուսայնին նույն դեպքերի մասին պատմելիս այդ անունը տալիս է اگلا لال (Աղաք լալ) ձևով, արդեն երևում է, որ խոսքը Ախալքալաքի մասին պետք է լինի, մանավանդ, որ սելջուկների կողմից Ախալքալաքի գրավման մասին իրոք խոսում են Մատթեոս Ուտհայեցին և վրաց տարեգրությունը:

Հավանաբար, արաբական նախնական ձևը պիտի եղած լինի اگلا لال

Sadraddin el-Huseyni, Ahbar ud-Devlet is Selcukiyye, Ankara, 1943, p. 25.

Մատթեոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրություն, 144.

Histoire de la Géorgie, I, St.-Petersbourg, 1849, p. 327.

246. Դաբիլ (կամ Դասիլ) Ուարդա (دوردا) և Նուրա (نورا) վայրերը դեռ անորոշ են: Սեն Մարտենը ենթադրում էր, որ դրանք պետք է լինեն Վարդաշեն և Լոռի: Է. Հոնիգմանը գտնում է, որ դրանք անորոշ վայրեր են Կարս գետի Չլզըր լճի ափունքի մոտ, իսկ Յ. Մարկվարտը հնչում է. որ դրանք պետք է լինեն Վարդաշեն և Նուրաշեն:

Այս տեղանունները նույն ձևով հիշատակվում են նաև Սադր ալ-Պին ալ-Հուսայնիի մոտ և հրատարակիչ Մ. Իկրալը տողատակում ենթադրում է, որ դրանք (առաջին մասում) կարող են լինել Դաբիլ (دبيل) և Բարդաս (بارداس) անունները: Սա թեև գրության ձևով հավանական է, սակայն այդ քաղաքները՝ Դվին և Պարտավ, շատ հեռու են Կարսի կողմերից:

Honigmann, Die Ostgrenze, s. 188.

Markwart, Osteuropäische, s. 122.

Markwart, Südarmentien, s. 27—28.

Sadraddin el-Huseyni, p. 26.

247. Պատմիչի այն հեքիաթանման խոսքերը, թե Անիի պարսպից մի մեծ կտոր փուլ եկավ առանց պատճառի, բացատրվում են Մատթեոս Ուտհայեցու հավաստի տեղեկություններով: Ըստ վերջինիս, Ալիբարսանը արդեն հուսահատվել էր Անիի գրավելուց և ահա այդ ժամանակ քաղաքի իշխանավորները՝ Բազարատը և Գրիգոր Բակուրյանը թողեցին ժողովրդին ու քաղվեցին միջնաբերդ: Ժողովուրդը խուճապի մատնվեց, իսկ թշնամին տեսնելով այդ վիճակը, հարձակվեց, մտավ անպաշտպան քաղաքը և գրավեց այն: Մատթեոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 148:

248. Քուրբերի՝ վրաց, թագավորը Բագրատ Գ-ն է: Նա և Տաշիր Ձորագետի Կորիկն Բագրատունի թագավորը հաշտություն կնքեցին Ալիբարսանի հետ:

249. Օղուկները (թուրքմենները) լինելով զարգացման ցածր մակարդակի վրա զբաղվող հրոսակներ, բնականաբար չէին կարող կաղանկերպված պետություն ստեղծել և

պատահական չէ, որ սելջուկյան լայնածավալ պետությունը շատ կարճատև կյանք ունեցավ: Սակայն նույնիսկ այդքանը պարսիկ տարրի օժանդակության շնորհիվ է, որ հարավոր դարձավ: Հատկապես վճռական դեր խաղաց պարսիկ երևելի պետական գործիչ Նիզամ ալ-Մուլքը, որի շնորհիվ պետությունը որոշ շափով կայունացավ Մելիթըշահի օրոք (1072—1092):

Խոսելով Նիզամ ալ-Մուլքի գործունեության մասին Իսֆահանին (Բոնդարի) մատնանշում է Օմայան Սուլայման խալիֆային վերագրվող հետևյալ խոսքերը. «Ես զարմանում (հիանում) եմ այս իրանցիների վրա: Հազար տարի թագավորություն են ունեցել, մի պահ մեր կարիքը չեն զգացել, իսկ մենք հարյուր տարի է, որ թագավորություն ունենք, թեև ուղ մեկ պահ երանցից անկախ չենք եղել»:

Թեև այս խոսքերը ասված են արաբների՝ պարսիկներից միշտ կախման մեջ լինելու մասին, սակայն առավել ևս դրանք վերաբերում են արաբներից անհամեմատ ցածր մակարդակի վրա գտնվող օղուզ (Յուրթմեն) ցեղերին:

Նիզամ ալ-Մուլքը սելջուկյան պետության գլխավոր ղեկավար ուժն էր և պատահական չէ, որ հենց նրա սպանությունից հետո, մեռավ նաև Մելիթըշահը, և լայնածավալ պետությունը քայքայվեց:

Ս. Բոննալյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 218:

250. Մանազկիրտի ճակատամարտում Ռոմանոս կայսեր զորքի մեջ կոլոդ ժողովուրդների շարքում թեև Իրն ալ-Ասիրը հայերին չի հիշում, սակայն արար այլ պատմիչներ (Իմազ ալ-Դին ալ-Իսֆահանի, Սադր ալ-Դին ալ-Հուսայնի) հիշում են նաև հայերի մասնակցությունը:

Imad ad-Din al-Isfahani, (al-Bondari), Iraq ve Horasan selcuklulari tarihi Istanbul, 1943, p. 37.

Sadraddin el-Huseyni, p. 33.

251. Ռուսներ (الروس) արտահայտությունը գրչական սխալ է: Խոսքը ֆրանկ զորավար Ռուսելի կամ Ուրսելի մասին է: Մանազանգ, որ պատմիչը մատնանշում է, որ զորքը բաղկացած էր հոռոմներից:

Ս. Բոննալյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 149 (ժան. 220):

252. Ըստ Իրն ալ-Ասիրի, մահմեդական զորքը անմիջապես շնչեց հոռոմներին ու ջախջախեց: Սակայն հույն պատմիչ Ատտալիատեսը այլ կերպ է նկարագրում. առաջին հարձակվողը հույներն էին և սելջուկյան զորքին նեղը գցելուց հետո, Ռոմանոս կայսրը հրամայում է այլևս չհետապնդել թշնամուն: Այդ ժամանակ զավաճան Անդրոնիկոս Գուկասը զորքի մեջ լուր տարածեց, թե բյուզանդական առաջապահ զորքը ջախջախված է: Սկսվում է մի խուճապ, որը հնարավոր չէր կանգնեցնել և ահա գերի է ընկնում կայսրը՝ ուրիշ շատերի հետ միասին:

Cl. Cahen, La campagne de Manzikert, p. 636.

Ս. Բոննալյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 155—156:

253. Գուկիան գտնվում է Սեբաստիայի մոտ: Ըստ Իրն ալ-Ջաուզիի, Ռոմանոսը Սեբաստիայում բանակ է կազմակերպում այն հայերից ու հույներից, որոնք ապաստանել էին Սեբաստիայի հայ թագավորի մոտ: Այդ բանակով նա գրավում է Փոքր Ասիայի մի մասը՝ Իկոնիայից մինչև Մելիտինե: Ապա շղուկվում է խնդրում Ալփարալանից, որը խոստանում է զորք ուղարկել:

Cl. Cahen, La campagne de Manzikert, p. 640.

254. Տուտուշը Ալփարալանի որդիներից էր: Նա Ասորիքի կողմերում հիմնեց մի սուլթանություն, որը տևեց 1074—1117:

255. Արշավան (ارجوان) Արշևան ձևով, որպես արական անուն եղել է հայ իրանականության մեջ: Բովում է, թե իրանական փոխառություն է:

Հ. Անատյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, 301:

256. Աֆղալ Շահնշահը որդին էր Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆա Մուստանսիրի վեզիր Բադր ալ-Ֆամալիի: Նա ինքն էլ եղել է վեզիր:

Գ. Մարքյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 37—55:

257. Խաչակրաց ութ արշավանքները տեղի ունեցան 1096—1270 թվականներին: Դրանք եվրոպական միջնադարյան պետությունների և իշխանությունների նվաճողական արշավանքներն էին Արևելքում, ուր սելջուկյան ավերիչ արշավանքների և ապա սելջուկյան պետության քայքայման հետևանքով անկախ լինելու էր ստեղծվել: Հարձակվող զորքերի ռազմիկները խաչակիր էին կոչվում իրենց թիկնոցների վրա խաչի նշանը կրելու պատճառով: Ըստ Իրն ալ-Ասիրի, խաչակրաց առաջին արշավանքն սկսվեց Միկիլիայի Ռոմեր թագավորի և Եգիպտոսի Ֆաթիմյանների զրգմամբ: Վերջիններս նեղվում էին սելջուկներից:

Առաջին խաչակրաց արշավանքի (1096—1099) համար Ուրբանոս Բ պապը կոչ արեց Կլեմենտ 1095 թվականին, որի հետևանքով 100 հազար ռազմիկ հավաքվեց (գլխավորապես ֆրանսիացիներ): Նրանք տարբեր տեղերից 1096-ին ճանապարհ ընկան և անցնելով Հունգարիայի ու Բալկանների վրայով, Գ. Պոլսի կողքով մտան Փոքր Ասիա: Այստեղ բախվելով Ռուսի (Իկոնիայի) սելջուկների հետ, վերջապես հասան Կիլիկիա, ուր Հայոց իշխանապետ Կոստանդինը թույլ տվեց նրանց անցնել: Շարունակելով իրենց ճանապարհը, խաչակիրները մտան Վերին Միջագետք, Ասորիք ու Պաղեստին և նվաճումներ կատարեցին: 1098-ին գրավեցին Անտիոքը, իսկ 1099-ին՝ Երուսաղեմը:

Նրանք հիմնեցին 4 փոքր պետություններ՝ Երեսիայի կոմսությունը, Անտիոքի իշխանությունը, Տրիպոլիի (Տրիպոլի) կոմսությունը և Երուսաղեմի թագավորությունը, որը մյուս երեքի նկատմամբ զահեծեց էր: Այսուհանդերձ Ասորիքի ներքին քաղաքները (Դամասկոս, Հայեր և այլն) մնացին մահմեդականների ձեռքում:

Արար պատմիչները խաչակիրներին կոչում էին ֆրանջ (فرنج) կամ իֆրանջ, այսինքն՝ ֆրանկ:

Խաչակրաց արշավանքների մասին կա հարուստ գրականություն:

St. Runciman, A History of the Crusades, V. 1—3, Cambridge, 1951—1954.
A. Woos, Geschichte der Kreuzzuge, B. 1—2, Freiburg, 1956.

Մատենագիտության համար տե՛ս.

A. S. Atiya, The Crusade, historiography and Bibliography (Bloomington), 1962.

258. Կիլիկիայի հայկական պետությունը արքայապետների մոտ կոչվում է տարբեր անուններով՝ Հայոց երկիր (بلادالارمن), կիրճերի, լեռնանցքների երկիր (بلادالدروب), Առնի որդու երկիր կամ ավելի ճիշտ հայազգի Առնի որդու երկիր (بلادابن ليمون الارمني), կամ Հայի որդու երկիր: Առնի որդի սանյով հավանաբար նկատի ունի Առնի որդի Քորոսին (1145—1168), որը վերականգնեց ու ամրապնդեց Կիլիկիայի հայկական անկախ պետությունը: Իսկ տվյալ ղեպքում խոսքը Կոստանդին Ա-ի մասին է:

259. Անտիոքը խաչակիրների կողմից գրավվեց ութ ամիս պաշարվելուց (21 հոկտեմբեր 1097—3 հունիս 1098) հետո, քաղաքի պարսպի աշտարակներից մեկի հայ հրամանատարի՝ խաչակիրներին օգնելու շնորհիվ:

Hitti, History of the Arabs, p. 638.

260. Մելիտինեի (Մալաթիա) տեղը հայ էր: Գաբրիել կոչված այս հունադավան հայը կառավարիչ էր նշանակվել Փիլարտոսի կողմից:

Receuil des Historiens des croisades, Historiens Orientaux, t. II, 2^e partie, p. 205.

Քասունի, Կիլիկիոյ Հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 79:

261. Գողթրիդ (Ֆր. Գողթրուս) Բուլոնցին խաչակրաց առաջին արշավանքի ամենահայտնի ղեկավարներից էր (Մատթեոս Ուոհայեցու մոտ՝ Կոնդոփրէ, էջ 254): Նա դարձավ Երուսաղեմի թագավորութեան առաջին ֆրանկ տիրակալը, սակայն շուտով սպանվեց: Նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Բալդուին Ա-ն (1100—1118), որը հայկական աղբյուրներում Պաղտին է կոչվում:

H. Lammens, La Syrie, précis historique, Beyrouth, 1921, t. I, p. 213.

262. Դեռ վաղ շրջանից Եղեսիան բնակեցված է եղել հայերով: ԺԱ—ԺԲ դարերում նրա բնակչությունը լրիվ հայերից էր բաղկացած և նրա կառավարիչները լինում էին հայեր: Երբ 1144-ին Եղեսիան (Ուոհ) գրավվեց Մոսուլի աթաբեկի կողմից, քաղաքի պաշտպանները առաջին հերթին հայերն էին: Այս առթիվ ներսես Շնորհալին գրեց «Ողբ Եղեսիոյ» քերթվածը:

Խաչակրաց Եղեսիայի կոմսությունը տևեց 1098-ից 1144: Կոմսությունն ուներ Եղեսիա մայրաքաղաքը և Սամոսատ ու Մելիտինն քաղաքները:

263. Մոսուլի կառավարիչ Մաուդուդը իշխում էր Ատրպատականի որոշ մասերում:

264. Կիզիլ (Կըզլը) Արսլան թուրքերին նշանակում է կարմիր առյուծ, որի արաբերեն թարգմանությունը կողքին տրված է (Սաբ աճմար): Նրա սուճը (Թուզան Արսլան ալ-Ահդաբ) իշխում էր Արզնում ու Սղեբղում: Նա մի քանի տարով գրավեց նաև Դվինը (1105—1118):

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 82, n. 4.

265. Նկատի ունի Մանազկերտի ճակատամարտը, որն այնքան նշանավոր էր, որ առանց անվան չէր հիշատակվում:

266. Աբգան ալ-Ռումի (Արզրումի) տեր Ալին. Սալգուսյան ամիր Իմադ ալ-Դին Ալին է (1105—1145):

267. Սա հայկական աղբյուրներում հիշատակված Մանուչեն է, Անիի առաջին Շաղ-ղաղյան ամիրը, որն իշխեց 1064-ից թիշ անց, մինչև 1118 (մոտավորապես): Հայտնի չէ, թե նրա եղբայր Ֆաղը ինչու է կոչված Ռավվադի: Ատրպատականի Ռավվադիների իշխանությունը տևեց մինչև 1071 թվականը:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 80—83.

268. Սուլթան Մելիթշահի մահվանից հետո, ամբողջ սելջուկյան պետության մեջ սկսեցին երկպառակություններ: Նրա որդիներ Մահմուդը (1092—1094), Բարքիարուկը (1094—1104), Մելիթշահ Բ (1104—1105) և Մուհամմադը (1105—1118), հենվելով այս կամ այն խմբավորման վրա, պայքարում էին հանուն իշխանության: Վերջապես 1118-ին պետությունը երկու մասի բաժանվեց՝ Բրաքի սուլթանությունը (Արևմտյան Իրան, Իրաք և Ատրպատական) Համադան մայրաքաղաքով և մեծ սուլթանությունը (Խորասան, Խորհրդմ, Մավերանահար) Մերվ մայրաքաղաքով: Վերջինս անցավ Մինչարին:

Հատ լուսթյան ԺԲ դարում գոյություն ունեին անկախ բազմաթիվ պետություններ, որոնք ձևականորեն ենթակա էին այս կամ այն սուլթանության:

269. Արաբ պատմիչը Փիլարտոսին (فلادوس الراسي) հոռոմ է համարում: Փիլարտոս Վարաթնուկին հունադավան հայ իշխան էր և զորավար էր բյուզանդական բանակում: Երբ 1071-ին Ռոմանոս կայսրը պարտվեց Մանազկերտի ճակատամարտում, Փիլարտոսն իրեն անկախ հայտարարեց՝ կենտրոն ընտրելով Մարաշը (1077): Տիրեց Անտիոքին ու Եղեսիային և 1086-ին գնաց Մելիթշահի մոտ, ընդունեց մահմեդականությունը և Անտիոքը նրան հանձնեց:

Ջուրեկը (Չուրուբ) Խարբերդը գրավել էր 1085/1086 թվականին: Կամեզգեազի, Փիլարտոս Հայր, Հայեր, 1930:

J. Laurent, Byzance et Antioche sous le couropalate Philarete, REA, IX, 1929, p. 61—72.

C. H. Yarnley, Philaretus, Armenian Bandit or Byzantine General, REA, nouv. ser., IX, 1972, p. 331—353.

270. Սաղական (1086—1108) Հիլլայում ու կենտրոնական Իրաքում իշխող Մաղխադի բեղվինական տոհմից էր սերում, որը Բուվայճիների ենթակա էր: Հիլլան ԺԱ դարում այլևս ճամբար (կայան) չէր, այլ քաղաք: Սաղական իրեն կոչել էր արաբաց թագավոր, սակայն պարտվել ու սպանվել սելջուկյան սուլթան Մուհամմադից:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 85—86.

271. Կոմսը (قحمي) Եղեսիայի (Ռուհ) խաչակիր տեր Բալդուին (Պաղտին) դը Բուրգն է (1100—1118), իսկ թանքերին Անտիոքի իշխան Քանքերտն է (1104—1112):

Բալդուին դը Բուրգը մեծ վնաս հասցրեց մերձեփրատյան շրջանների հայ իշխաններին: Նա գերի ընկավ մահմեդականների ձեռքը, ապա 1108-ին ազատ արձակվեց և սկսեց պայքարը թանքերտի դեմ՝ Եղեսիային տիրանալու համար և իրոր գրավեց: 1118-ին դարձավ Երուսաղեմի թագավոր և հորջորջվեց որպես Բալդուին Բ (1118—1131): Եղեսիայում նրան հաջորդեցին Ջուսին Ա (1118—1131) և Ջուսին Բ (1131—1144):

Քանքերտը (Tancred) խաչակրաց առաջին արշավանքին մասնակից էր: Գալով Փոքր Ասիայի կողմից, նախ գրավեց դաշտային Կիլիկիայի քաղաքները, մասնակցեց Անտիոքի ու Երուսաղեմի պաշարմանը և Երուսաղեմի թագավորության մեջ որոշ տիրություններ ստացավ: Երբ Բոհեմունդ (Պեմունտ) Ա գերի ընկավ, նա տիրեց Անտիոքին, սակայն վերջինիս ազատ արձակվելուն պես, նրան զիջեց քաղաքը: 1104-ին Բոհեմունդի և Բալդուին դը Բուրգի հետ հարձակվեց հառանի վրա, բայց խաչակիրները պարտություն կրեցին: Օգտվելով առիթից նա տիրացավ Եղեսիայի կոմսությունը, իսկ 1105-ին Բոհեմունդը նրան թողեց Անտիոքը: Քանքերտը արշավանքներ կազմակերպեց մահմեդականների և հայկական Կիլիկիայի դեմ: Երբ 1108-ին Եղեսիայի կոմս Բալդուին դը Բուրգը ազատ արձակվեց, Քանքերտը դժվարությամբ զիջեց նրան Եղեսիան: Մեռավ 1112 թվականին:

Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, 127—129:

272. Արաբ պատմիչները հայ իշխան Գուլ Վասիլին կոչում են ګول باسيل (Քուլ Բասիլ), իսկ այստեղ դ տառը ընկած լինելով դարձել է Քուլասիլ: Այս ձևը կա նաև լատին պատմիչների մոտ Covasilus (Ահալյան, Անձնանունների բառարան, Ե, 55): Կոչվում է նաև Վասիլ հայ (ګول باسيل): Կամսարական ցեղից մեծ իշխան էր, տիրեց Քեսունի և Մարաշի կողմերում: Ժամանակակից էր Ռուբեն Ա իշխանապետին: Ընդհարումներ ունեցավ զրաքի ամիրայությունների և խաչակիրների հետ: Մեռավ 1112-ին:

Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 77—78, 114—116:

273. Սուբան ալ-Կուսթին պատկանում էր սելջուկյան ամիրայական տոհմին, որն իշխում էր Խլաթում և Հարավային Հայաստանում 1110—1207/8: Սուբանից հետո ժառանգաբար իշխեցին նրա հետնորդները, կրելով Շահ Արմեն (Թագավոր հայոց) տիտղոսը:

2. Քուրչյան, Շահ Ի Արմեններ, ՊԲԶ, 1969, 4, էջ 117—133:

274. Հայերը Ասկալունում հաճախ են հիշատակվում արաբական աղբյուրներում: Այստեղ կառավարիչ էր եղել Բադր ալ-Գամալին, բայց տեղի բնակչությունը թշնամական վերաբերմունք է ունեցել նրա դեմ:

Մարլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 23:

275. Փարսախ (فارس) իրանական փոխառություն է արաբերենում: Սա մի պարսկական երկարության շափ է, որը հավասար է ձիու մեկ օրվա քայլերով անցած ճանապարհին: Արաբական փարսախը հավասար էր 3 արաբական մղոնին:

276. Կիրճերի տեր հայազգի Վասիլը (Բասիլ ալ-Արմանի) և 508 հիջրի (1114—1115) թվականին հիշատակված Գող Վասիլը (Գուլասիլ) զուցե նույն անձնավորությունն են: Կարելի է նաև ենթադրել, որ նրանցից մեկը Գող Վասիլն է, մյուսը նրա որդեգիր և հաջորդ Տղա Վասիլը:

Քասունի, Կիլիկիայ Հայկական իշխանապետությունը, էջ 138—140:

277. Կարծվում է, որ պետք է լինի Sire Roger-Receuil des Historiens des Croisades, p. 287.

278. Իրն ալ-Ասիրի մեր օգտագործած և եվրոպական (Թորներդի) հրատարակությունների մեջ «Հայոց թագավորներից մեկը» կապակցության փոխարեն կան հետևյալ խոսքերը. «Ֆրանկ ավագանիներից մեկը»: Մենք թարգմանել ենք խաչակիրների մասին արաբական աղբյուրների ժողովածուից, որտեղ տրված է արաբերեն ընդհանուր և ձևազարդ:

Recueil des historiens des Croisades, p. 293.

279. Ակսունկուր ալ-Ռուսուկին սելջուկյան սուլթան Մուհամմադի կողմից (1105—1118) ուղարկվել էր Մոսուլ՝ որպես կառավարիչ: Սակայն տեղ հասնելով տեսավ, որ այնտեղ հաստատվել էր Իմադ ալ-Գին Ջանգի իրն Ակսունկուրը (հետագայում աթաբեկ) և շարունակեց ճանապարհը, իրեն հպատակեցրեց Մարդինի տեր Արուստյան Իլդադին և պաշարեց Եգեսիան, սակայն անհաջող:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 169—170.

280. Քուրը (الكرج) կամ ջուրը (الجرج) նշանակում են վրացիներ (հոգնակի): Սակայն պետք է հատկապես պարզապես, որ այդ բառերը (մանավանդ քուրը) հավասարապես իմաստով են օգտագործված Իրն ալ-Ասիրի մոտ: Քուրը են կոչվում ոչ միայն Վրաստանը, նրա ժողովուրդը և թագավորները, այլև Հյուսիսային Հայաստանը, նրա հայ ազգաբնակչությունը և Ջաբարյան իշխանապետության բոլոր հայ զորավարներն ու ռազմիկները:

Որոշ ժամանակաշրջանի համար (ԺԲ դարի վերջ և ԺԳ դարի առաջին տասնամյակներ) Իրն ալ-Ասիրը Հայաստան (Արմենիա) ասելով հասկանում է միայն Խլաթի Շահ-Արմենների ամիրությունը:

Ահա այս պատճառով վրացի բառի կողքին արաբական ձևը (քուրը) թողել ենք փակագծերի մեջ: Հաճախ Ջաբարյանների հայկական գեղերի հարձակումները և պայքարը Հայաստանի մահմեդականների դեմ որակվում են քուրերի հարձակում Հայաստանի ժողովրդի դեմ:

281. Գուրայա իրն Սադական կենտրոնական Իրաքի Մադիադիներից էր: Իշխել է 1108—1135 թվականներին:

282. Սուլթան Մահմուդը (1118—1131) այսպես կոչված Իրաքի սուլթանների ճյուղից էր, որոնք իշխել են Իրաքում և Արևմտյան Իրանում:

283. Հիլլա (حلا) նշանակում է կայան: Քաղաք է Քաղդադի նահանգում: Հիմնվել է 1101—1102 թվականներին որպես ցեղային կայան և Մադիադիների ամիրության մայրաքաղաքն էր:

284. Արուստյանների (ارتق) թուրքմենական տոհմը (1101—1312) ուներ մի քանի ճյուղ՝ Հիսն Քայֆա, Մարդին և Խարբերդ քաղաքներում: Հիսն Քայֆայի ճյուղը

իշխեց 1101—1232 թվականներին, իսկ Մարդինի ճյուղը՝ 1104—1408: Նրանք ուժեղ պայքար մղեցին Եգեսիայի կոմսության դեմ:

285. Խարբերդում իշխում էր Արուստյանների (Ուրուսուկյանների) մի ճյուղը՝ հիջրի 515 (1121—1122) թվականից մինչև հիջրի 631 (1233—1234), երբ քաղաքն անցավ Իկոնիայի սելջուկ սուլթան Քայ Կուրադ Ա-ին:

286. Ջանգի հարստության (1127—1222) հիմնադիր Աթաբեկ Իմադ ալ-Գին Ջանգի (1127—1146) հայրը սելջուկ Մելիքշահ սուլթանի ստրուկներից էր: Նա հիմնեց մի պետություն, որի սահմանների մեջ էին Մոսուլը, Խառանը, Հալեբը: Շուտով նա դարձավ Միջագետքի ու Ասորիքի ամենահզոր տիրակալը և պայքար սկսեց խաչակիրների դեմ, որի առաջին զոհը դարձավ Եգեսիայի կոմսությունը: 1144-ին, չորս շաբաթվա պաշարումից հետո, նա Ջուլիս Բ-ի ձեռքից գրավեց Եգեսիան:

Ջանգիին հաջորդեց որդին՝ Նուր ալ-Գին Մուհամմադը, որի նստավայրը Հալեբն էր: 1151-ին ավարտեց Եգեսիայի կոմսության նվաճումը՝ գերի վերցնելով Ջուսիս Բ-ին: 1154-ին գրավեց Գամասիուսը, իսկ ապա նաև Անտիոքի իշխանության մի մասը:

Ջանգիների պայքարը խաչակրաց դեմ շարունակեցին նրանց զորավար Շիրբուհի եղբորից սերող Այյուբյանները, որոնք տիրանալով Եգիպտոսին, իրենց սլաքն ուղղեցին Երուսաղեմի թագավորության դեմ:

287. Վահրամ Պահլավունին Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆաների միակ հայ վեզիրն էր, որը չէր ուրացել իր ժողովրդի քրիստոնեական հավատը: Նա ներսես Շնորհալու հորեղբայրն էր: Եղավ Հաֆիդ խալիֆայի (1131—1149) վեզիրը, հետագայից, սակայն խալիֆայի կողմից նորից հրավիրվեց: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս

Մարլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 64—86:

M. Canard, Un vizir chrétien a l'époque fatimide, l'Arménien Bahram, Ann. de l'Inst. des Et. Or., Alger, XII, 1954.

288. Հովհան Բ Կոմենենոս (1118—1143) կայսրը արշավանք կատարեց Կիլիկիա և Ռուբինյան Առն իշխանապետից գրավեց Տարսոս, Ադանա և այլ քաղաքներ: 1137-ին նա պաշարեց Անտիոքը և Բոհեմունդ (Պեմունտ) իշխանն ընդունեց նրա գերիշխանությունը: Կայսրը Ասորիքում նոր հաջողություններ ունեցավ, սակայն շուտով Նուր ալ-Գին Աթաբեկը կարողացավ նրան հտ մղել, իսկ Կիլիկիայում Առնի որդի Թորոսը վերականգնեց հայկական անկախ իշխանապետությունը:

История Византии, II, стр. 321—322.

Г. Микаелян, История киликийского армянского царства, стр. 107—111.

289. Գանիշմանդյան տոհմը հանդես եկավ սելջուկյան պետության քայքայման շրջանում և իշխում էր Սեբաստիայում, Կեսարիայում և Մելիտինեում: Կարծվում է, որ այս տոհմի հիմնադիր Գանիշմանդը մահմեդականություն ընդունած Հրահատ Լիպարիտյանն է: Նրանց հողերի վրա մեծաթիվ հայ ազգաբնակչություն կար, որը հավաքվել էր մանավանդ ԺԱ դարում, երբ Սենեբերիմ Արծրունին իր հետևորդների հետ զաղթել էր Սեբաստիա, Գադիկ Բ Բազրատունի թագավորը՝ Պիզոս, իսկ Կարսի Գադիկ Բազրատունին՝ Մամիզավ:

Գանիշմանդյանները բախվեցին խաչակիրների հետ, սակայն նրանց գլխավոր թշնամին Իկոնիայի սուլթաններն էին, որոնք, ի վերջո, 1180-ին տիրեցին նրանց բոլոր հողերին:

290. Իկոնիայի պետությունը արաբ պատմիչների մոտ կոչվում է Ռումի (Բյուզանդիային տրվող Ռում՝ հռոմ բառից) սուլթանություն: Առաջացավ ԺԱ դ. վերջում սելջուկյան պետության քայքայմանը զուգընթաց: Աստիճանաբար ծավալվեց, նախ 1157-ին գրավելով Գանիշմանդյանների որոշ հողեր (Փոքր Հայքում), 1207-ին Անթալիան և այլն:

Այս ալ-Գին Քայ Կուրպի օրոք (1219—1236) հորուքյան գաղաթնակետին հասավ: Նրա քաղաքներն էին Իկոնիան, Կեսարիան, Սերաստիան և այլն: Մոնղոլական արշավանքներից (1243) հետո դարձավ Իրանի Հուլավյան իլխանության ենթակա, իսկ 1307-ին մանր միավորների տրոհվեց:

291. Շիհնա՛ (شحنه) քաղաքի կարգապահության վերակացուն և կամ ուստի-կանապետը միջնադարյան մասնագրական հասարակության մեջ:

292. Զոսլին Բ (حاجزولين) Նդևիայի վերջին կոմսն էր, որը կոմսության անկու-մից հետո ապաստանել էր Քեսուն և այլ մերձնիփրատյան կողմեր:

293. Արզան ալ-Ռումի (Կարին, էրզրում) ամիրությունը կազմավորվեց սելջուկյան պետության արձումից հետո: Տեղի Սալգուկյան ամիրները պատերազմներ են մղել հայ-վրացական զորքերի դեմ, դաշնակցելով իլաթի տերերի հետ: Որոշ ժամանակ հարկա-տու էին վրաց Բագրատունի թագավորներին: ԺԲ դարի վերջերին այս ամիրությունը ընկնում է Իկոնիայի սուլթանության տիրապետության տակ:

294. Անիում տեղի ունեցած 1156 թվականի ապստամբությունը հիշատակում է նաև ԺԲ դարի արար պատմիչ Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին, որը զրեթե նույն խոսքե-րով է նկարագրում, «քահանաները ապստամբեցին Անիում և այն գրավեցին Ֆարս ալ-Գին Շաղադ իբն Մահմադ իբն Մինուչիհի ձեռքից, ու քաղաքը հանձնվեց նրա ղեկավար Ֆաղուհին»:

«Միջին և Մերձավոր արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ», Արաբական երկրներ, Երևան, 1974, էջ 201:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 87—88.

295. Ուլուկույանները (Իտիզիլյաններ) իշխում էին Ատրպատականում և Հյուսիս-սային Բրանում (1136—1225), Հիմնադիրն էր Շամա ալ-Գին Իլդիզիզը (Սլուկու), որը ծագումով թյուրք սորուկ էր: Նրա որդի Բահլավանի օրոք (1174—1186) մայրաքա-ղաք դարձավ Համադանը: Բուն Ատրպատականում իշխում էր նրա եղբայր Ղզը Արուանը, որը պայքարում էր սելջուկների, Վրաստանի ու Շիրվանի դեմ: Մոնղոլների առաջին արշավանքները և մանավանդ Ջալալ ալ-Գինի արշավանքը վերջ տվեցին Սլուկույաններին իշխանությունը:

296. Ինանը Ռելի սելջուկ տերական էր:

297. Սուլթան Արուան Շահը Իրաքի և Արևմտյան Իրանի սելջուկ սուլթանն էր (1161—1176):

Босworth, Мусульманские династии, стр. 162.

298. Ռուզդիկների ընտանիքը հայտնի է Նդիպտոսի պատմության Ֆաթիմյան շրջա-նում: Թալալ իբն Ռուզդիքը եղել է վեզիր Ադիբ խալիֆայի օրոք (1160—1171) և հայտնի բանաստեղծ: Նրանից հետո վեզիր եղավ նաև որդին՝ Ռուզդիքը: Սրանք մասնագրականու-թյուն ընդունած հայեր էին:

Մարջան, Ականավոր հայեր Նդիպտոսի մեջ, էջ 86—98:

299. Բնագրում գրված է Առան (ارآن), որը գրչական սխալ է. պետք է լինի Արման (ارمان), այսինքն Հայաստան:

300. Անին գրավվեց Գեորգի Գ-ի (1155—1184) կողմից 1161-ին և կառավարչի պաշտոնը հանձնվեց նախ Սաղուն Արծրունուն և ապա Սարգիս իլխան Ջաբարյանին, սակայն շուտ տարի անց քաղաքը վերագործվեց Շաղադյաններին:

Մանենդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 112—113:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 90—100.

301. Իբն ալ-Ասիրը հակիրճ է նկարագրում այս դեպքերը, սակայն նրան նախոր-

դող ԺԲ դարի արար պատմիչ Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին (Նփրկերտցի) ավելի ման-րամասն է նկարագրում:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ֆարիկիի «Նփրկերտի պատմությունը» (ԺԲ դար) Հյուսիս-սային Հայաստանի դեպքերի մասին: «Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», 2, Արաբական երկրներ, Երևան, 1974, էջ 201—204:

302. Գուլին (قولا) ձևը արար պատմիչները գործածում են ԺԲ—ԺԳ դարերի դեպ-քերը նկարագրելիս: Իսկ է—ԺԱ դարերի պատմիչների մոտ միշտ օգտագործվում է միայն Գարիլ ձևը:

303. Իզգ ալ-Գին Կիլիզ (قلاص) Արուանը իշխել է 1156—1192 թվականներին:

304. Միլլատ (ملا) նշանակում է կրոն, ծես, համայնք, ազգ: Ղուրանում օգտա-գործվում է համայնքի իմաստով: Աստիճանաբար այս բառը արդեն օգտագործվում է ընդհանրապես կրոնական առանձին համայնքի իմաստով, մանավանդ ուշ միջնադարում: F. Bahi, Milla, Shorter Enc. of Islam, p. 380.

305. Հայ պատմիչները համակրանքով շնն արտահայտվում Կիլիկիայի իշխանապետ Մեհհի մասին, իսկ Իբն ալ-Ասիրը կանկածանքով է խոսում: Միջնադարյան մասնագր-թյունը հայ քրիստոնյա իշխանի դիմակցությունը մասնագրական հետ խորթ երևույթ էր համարվում թե՛ հայ, թե՛ արար պատմիչների համար:

Մեհհի քաղաքականությունը ուշագրավ երևույթ է հայ ժողովրդի պատմության մեջ. կեղու գտնելով արևելյան մասնագրական դրացիների հետ, նա կարողացավ ուշ միայն դի-մադրել Բյուզանդիայի և խաչակիրների նենգ դավերին, այլև գրավել դաշտային Կի-լիկիայի շատ քաղաքներ, որոնք կենսական նշանակություն ունեին հայկական պետա-կանության ամրապնդման համար:

306. Առն Բ (1187—1219) հայ պատմագրության մեջ իրավամբ կոչվում է Մե-ծագործ: Հաղթեց Իկոնիայի սուլթանին և Հալեբի տիրոջը: 1198-ին մեծ հանդիսավորու-թյամբ օծվեց թագավոր Հայոց: Հաջող պատերազմներ մղեց Արևելքի լատին իշխանու-թյունների դեմ: Լինելով մեծ դիվանագետ և քաղաքականագետ, նա ամրապնդեց Հայոց թագավորությունը և այն հասցրեց տնտեսական ու մշակութային զարգացման բարձր աստիճանի:

Առն Մեծագործն իր ժամանակի մեծագույն քաղաքական դեմքերից էր:

Ղ. Ալիշան, Միսուան, Վենետիկ, 1885:

Микаелян, История киликийского армянского государства, 150—176.

307. Յուսուֆ իբն Ալլուբ իբն Շաղին (1138—1193), որը կրում էր Սալա՛ ալ-Գին պատվանունը, քրդական ծագում ուներ: Նրա պապը Գվինի մոտ գտնվող մի դուռից էր: Նրա հայրը, ինչպես նաև ինքը Հալեբի տիրակալ Նուր ալ-Գինի զորավարներից էին: 1169-ին դարձավ Նդիպտոսի Ֆաթիմյան պետության վեզիր, 1171-ին գրավեց իշխա-նությունը, իսկ 1174-ին, Նուր ալ-Գինի մահվանից հետո, տիրացավ նրա հողերին: 1187-ին Հիթթինի ճակատամարտում հաղթեց Երուսաղեմի թագավորությանը, գրավեց Երուսաղեմը, որից հետո խաչակիրների ձեռքում մնացին Պաղեստինի մերձափյուս քաղաքները: Սալա՛ ալ-Գինը ձգտում էր նաև ներխուժել Կիլիկիա, բայց հաջողություն չունեցավ:

308. Բնագրում թեև գրված է Թուանա (طوانا), սակայն դա անհավանական է, քանի որ Թուանա (Տիանա) քաղաքը Փոքր Ասիայում է գտնվում: Ըստ երևույթի դա պետք է լինի طيطوانا (Պալթուանա), այսինքն Դատվան (Վանա լճի ափին գտնվող քաղաք):

309. Յագաբ (جگ) թուրքերեն նշանակում է առաջապա՛ զորք, ինչպես նաև լրտես:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 81, n. 1.

310. Մահմեդական պատմագրությունը ընդհանրապես օգտագործում է լուսնային ամիսները՝ Մուհամմա, Սաֆար, Ռաբի Ա, Ռաբի Բ, Ջումադա Ա, Ջումադա Բ, Ռաջաբ, Շաբան, Ռամադան, Շավվալ, Ջուլ-Կադա և Ջուլ-Հիջրա: Սրանցից ամեն մեկն ունի 29 կամ 30 օր:

Սեմական ժողովուրդներն սենն նաև արեգակնային ամիսներ՝ Քանուն Բ (հունվար), Շուբաթ (փետրվար), Ադար (մարտ), Նիսան (ապրիլ), Այլյար (մայիս), Հազիրան (հունիս), Տամմուզ (հուլիս), Աբ (օգոստոս), Այլուլ (սեպտեմբեր), Տիշրին Ա (հոկտեմբեր), Տիշրին Բ (նոյեմբեր) և Քանուն Ա (դեկտեմբեր):

311. Խաչակրաց Գ արշավանքը ծագեց որպես նետանք 1187 թվականին Սալաճ ալ-Ռիսի կողմից Նորուսդեմի գրավմանը: Գերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ (Փրեդրիկոս) Շրիվտորտը, Ֆրանսիայի Թագավոր Փիլիպպոս Եղոստոսը և Անգլիայի Թագավոր Ռիկարդոս (Ռիչարդ) Առյուծախիտը կազմակերպեցին այս արշավանքը (1189—1192): Ըստ էության շոշափելի որևէ նվաճում չունեցան իսլամիկները: Միակ արդյունքը Կիպրոսի նվաճումն էր Բյուզանդիայի ձեռքից և Լուսինյանների լատին Թագավորության հիմնումը:

Hitti, History of the Arabs, p. 648—652.

312. Անտիոքի իշխանությունը հիմնվեց 1098-ին Խաչակրները քաղաքը գրավեցին սելջուկ կառավարիչ Յադի Սիլանի ձեռքից, ուժ ամսվա պաշարումից հետո: Քաղաքի անկմանը նպաստեցին նրա աշտարակներից մեկի պաշտպան հայ ռազմիկները, որոնք խաչակրների կողմն անցան: Քաղաքը գրավեց Բահմունը (Պեմունտ, Հարավային Իտալիայի Նորմանական տոհմից), որն իշխանության հիմնադիրը դարձավ (1099—1104):

1137-ին Բյուզանդիայի Հովհան Կոմենենոս կայսրը Կիլիկիայի հետ մեկտեղ ժամանակավորապես նվաճեց նաև Անտիոքը, սակայն շուտով վերականգնվեց թե՛ Կիլիկիայի, թե՛ Անտիոքի անկախությունը: Անտիոքի իշխանությունը սերտ հարաբերության մեջ էր Կիլիկիայի հետ, որին մի ժամանակ ենթակա դարձավ:

ԺԳ դարում խիստ թուլացավ Անտիոքի իշխանությունը, իսկ 1268-ին Եգիպտոսի մամլուք սուլթան Բալբարսը նվաճեց Անտիոքը:

313. Ալ-Մալիք ալ-Ադիբը Սալահ ալ-Դինի եղբայրն էր: Իշխել է Հալեբում (1183-ից), Դամասկոսում (1196-ից), իսկ Եգիպտոսում (1200—1218)՝ որպես Այյուբյան տոհմի գլխավոր ճյուղի ներկայացուցիչ:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 94—95.

314. Սուֆի (صوفي) նշանակում է բարեպաշտ բրդազգեստ անապատական: Սուֆիների միաբանություններ կային մահմեդական շատ երկրներում:

L. Massignon, Tasawwuf, Shorter Enc. of Islam, p. 578—582.

315. Դվինը Հայոց Թագավորության թուլացումից (այսինքն Գագիկ Ա-ի մահվանից՝ 1020-ին) մինչև 1203 թվականը ձեռքից-ձեռք էր անցնում, նախ այնտեղ իշխում էին Շաղապայանները (1022—1130), ապա քաղաքին տիրացան պատահական անձնավորություններ: Վերջապես Դվինը ազատագրեցին հայ-վրացական զորքերը (1162—1163), սակայն շուտով քաղաքն ընկավ Ելտիուլյանների ձեռքը (1163—1203):

1203-ին անապատգրվելուց հետո Դվինը դարձավ Ջաբարյան իշխանապետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը, մնալով Դվանի տիրույթներում: Ինչպես Իրն ալ-Ասիրի այս վկայությունից պարզվում է, Դվինի իշխանը ընդհարումների մեջ էր Սուրմալուի ամիրի հետ:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները, էջ 263—264:

316. Վրաց Բագրատունիների հզորացումը և հայկական ու վրացական գնդերի պայքարը Հայաստանի ազատագրման համար մահմեդական պատմիչի կողմից դիտվում է որպես «սանձաղթյուն» մահմեդական հողերի նկատմամբ և մեծ դժբախտություն Հայաստանում հաստատված մահմեդական ազդարնակչության համար:

Ինչպես արդեն ասվեց, արաբ պատմիչի մոտ Ջաբարյան իշխանապետությունը և հայկական զինված ուժերն իրենց անունով չեն կոչվում, այլ «բուրջ» անվան տակ միացվում են վրացիների հետ: Հյուսիսային Հայաստանը, որն ինքնուրույն իշխանապետություն էր, վճռական դեր խաղաց ամիրայությունների դեմ պայքարում: Հայկական զորքերը Ջաբարե ամիրայության գլխավորությամբ շահախիշ հարված հասցրեցին հայկական հողերը խլած օտար ուժերին:

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 153—145:

317. Ռաբադը رابو միջնադարյան քաղաքի կենտրոնական մասից (Մադինա) (مدینة) դուրս ընկած բաժինն է, արվարձանը: Երբեմն ռաբադը հատուկ անուն էր գանում:

318. Փոքր Ջաբարե մեծ Ջաբարե ամիրայության եղբոր՝ Վահրամի, որդին էր: Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 136, ժան. 1:

319. Իսմայիլականները շիալական ճյուղի մի հոսանքն են ներկայացնում, որ հանդես եկավ Թ—Ժ դարերում: ԺԱ դարում երևան եկան Ասասինները, որոնք ունեին իրենց գաղտնի կազմակերպությունը: Սրանց ահաբեկչների սպանեցին շատ քաղաքական գործիչների (Նիզամ ալ-Մուլք և այլն): Հուլավու (Հուլալու) խանը 1256-ին գրավեց նրանց գլխավոր ամրոց Ալամութը և խեղդեց այս շաքիժումը:

История стран зарубежной Азии, стр. 338—339.

320. Բնագրում Իրն ալ-Ասիրը գրել է՝ անդամ, որը փոխարինել ենք լատիներեն penis բառով:

321. Այդ տարիներին իշխել են Իկոնիայի (Ռում) հետևյալ սելջուկյան տիրակալները՝ Դիյաս ալ-Դին Քեյ խոսրով (1192—1196) Ռուբն ալ-Դին Սուլայման (1196—1204), Իզզ ալ-Դին Ղլըճ Աբսլան (1204—1205), Քեյ խոսրով, կրկին (1205—1210), Իզզ ալ-Դին Քեյ Քաուս (1210—1219), Ալա ալ-Դին Քեյ Կուբադ (1219—1236):

322. Բնագրում կա Անթաթիա (Անտիոք), որը գրչական ազավազում է: Ըստ պատմիչի Դիյաս ալ-Դին Քեյ խոսրովը Իկոնիայից է հարձակվում այդ քաղաքի վրա, որն Անթաթիան (Ատտալիա) է, Կիլիկիայից արևմուտք: Այդ ժամանակ Բյուզանդիան քայքայված վիճակում էր, Խաչակրաց Գ արշավանքը վերջացել էր՝ Կ. Պոլսի և կայսրության մեծ մասի գրավումով ու լատինական կայսրության հաստատմամբ (1204): Իսկ նույն ժամանակ կազմավորված բյուզանդական Նիկիայի կայսրությունը խիստ թույլ էր:

323. Մահմեդական պատմիչը միաստվածյան է համարում միայն մահմեդականներին, իսկ քրիստոնյաները, քանի որ դավանում էին Հայոց, որդին և ս. հոգին, ըստ նրա բազմաստվածյաններ են:

324. Այուբյանները Վերին Միջագետքը (Ջադիրա) նվաճելուց հետո մտան նաև Հարավային Հայաստան և գրավեցին Խլաթը: 1207/1208 թվականին Սալահ ալ-Դինի եղբոր՝ Ադիլի՝ որդին՝ Աուհադը, դարձավ Շահ Արմեն (Թագավոր Հայոց): Աուհադին հաջորդեց եղբայրը՝ Մելիք Աշրաֆը, որն ամուսնացել էր Իվանի գտեր՝ Թամթայի հետ:

325. ԺԲ—ԺԳ դարերում արաբ պատմիչները Հայաստան (Արմինիա) էին կոչում միայն Հարավային Հայաստանը՝ Խլաթի Շահ-Արմենների ամիրությունը: Հայաստանի տեր էին կոչվում Սուրմանյանները և ապա Այյուբյանները, որոնք Շահ Արման (Թագավոր Հայոց) տիրոջն էին կրում:

326. Խոսուով հիշյալ Թվականների դեպքերի մասին, հեղինակն ակնարկում է Խաչկարաց հինգերորդ արշավանքը (1217—1221)։ Եգիպտոսի Ալյուբյան ալ-Քամիլ (1218—1238) սուլթանի իշխանության զույգ անցնելու նախօրին խաչակիրները ցամաք էին դուրս եկել Գամիլի (Գիմիլի) քաղաքի մոտ, Եգիպտոսի հյուսիսարևելյան ափին և գրավել այն։ Այս արշավանքի մեջ կարևոր դեր էին խաղում իտալական քաղաք-հանրապետությունները, որոնց նպատակն էր Եգիպտոսի նվաճման միջոցով իրենց ձեռքը վերցնել Միջերկրականից Հնդկաց օվկիանոս ընթացող ծովային առևտրական ուղին։ Երկու տարի (1219—1221) կռիվուց հետո, Քամիլը կարողացավ խաչակիրներին ետ մղել Գամիլից։

327. Զանգի անվան տակ պատմիչը նկատի ունի նույնանուն տոհմի վերջին ներկայացուցիչը՝ Նասիր ալ-Գին Մահմադին (1219—1222)։ Հիշյալ Բաղդ ալ-Գինը աջ ունեք նրա կալվածներին և ահա վերջինիս մահվանից անմիջապես հետո վերջ տվեց այս տոհմի տիրապետությանը, գրավելով Մոսուլը և բոլոր տիրույթները։ Նա իշխեց մինչև 1259 թ.։

Босворт, Мусульманские династии, стр. 170.

328. Թաթարները կամ մոնղոլները առաջին հարձակումը դործեցին Խորեզմշահերի պետության վրա 1219-ին։ Մուհամմադ Խորեզմշահը պարտություն կրեց, իսկ Բուխարա և Մամարական քաղաքները 1220-ին բացին իրենց դռները բարբարոս հրոսակների առջև։

Խորեզմշահի մահը և նրա պետության քայքայումը ճանապարհը բացին մոնղոլներին առջև, որոնք 20—30-ական թվականներին նվաճեցին իրանը, հասան Հայաստան։ Հյուսիսային Հայաստանը նրանք նվաճեցին 1236-ին, իսկ Հարավային Հայաստանը՝ 1242-ին։ Նվաճումներից հետո կազմվեց Հուլավյանների պետությունը (1256—1335), որի կազմում էր նաև Հայաստանը։

Մոնղոլների պատճառած աննկարագրելի վնասների մասին խոսում են թե՛ հայ, թե՛ արաբ պատմիչները։ Նրանք ձակատաղրական հարված հասցրին արևելյան քաղաքակիրթ երկրներին և այդ շրջանից արդեն զարգացած միջնադարին հաջորդում է ավատատիրական կարգերի քայքայումը, տնտեսության ու մշակույթի անկումը թե՛ Հայաստանում, թե՛ դրացի երկրներում։

329. Թաթար-վրացական ճակատամարտը, ըստ Մանանդյանի, տեղի է ունեցել մոտավորապես 1220-ի հունվար ամսին։ Ըստ հայկական աղբյուրների, երկու բանակները բախվեցին Կոտման գետի ափին, որն ըստ Մանանդյանի, Տավուշ (Թոուզ) գետն է։ Մանանդյան, Քենական տեսություն, Գ, էջ 183։

330. Քիլբուն (کيلبون) տեղանունը հավանաբար Գեղարբունիք (Գեղարբունիք) պետք է լինի։

Գանձակի ամիրը ղվաղներին օգտագործում էր Վրաստանի հետ ունեցած ընդհարումների ժամանակ։

Մանանդյան, Քենական տեսություն, Գ, էջ 183։

331. Խոսքը վերաբերում է Վրաց Ռուսուղան թագուհու (1223—1247)՝ Կարոն Սալգուխյան ամիր Մուղիս ալ-Գինի հետ ամուսնությունը, որի մասին պատմում է նաև Վրաց Տարեգրությունը։ Բացի իրն ալ-Ասիրից, այս գրույցը հաղորդում են նաև արաբ պատմիչներ Աբու-լ-Ֆիղան (ԺԳ դար) և Աբու-լ-Մահասին իրն Տաղիրբիդի (ԺԵ դար)։ Ըստ Մ. Կանարի մահմեդական միջնադարում այս շափառանցված գրույցը պատմվել է նույնիսկ Եգիպտոսում և այլ անուններով մտել է արաբական «Ջատ ալ-Հիմմա» վեպի գրույցների մեջ։

Histoire de la Géorgie, trad. par M. Brosset, S. Petersbourg, 1849, I, p. 501.

M. Cañard, Les reines de la Géorgie dans l'histoire et la légende musulmanes, Extrait de la "Revue des études islamiques", Paris, 1969, p. 11—18.

332. Մուհամմադ Խորեզմշահի որդի Ջալալ ալ-Գինը (1221—1231) մոնղոլների երևան գալու ժամանակ արշավեց արևմուտք։ Ամենաբարբարոս և դաժան կերպով սպառակեց ու ավերեց Առաջավոր Ասիայի բազում երկրներ, որոնց մեջ նաև Հայաստանը։ Սակայն իբն ալ-Ասիրը, որպես մուսուլման մահմեդական, թեև հիշում է նրա շարագործությունները, այսուհանգեթմ, երբ պատմում է քրիստոնյաների (հայերի ու վրացիների) դեմ տարած նրա հաղթանակների մասին, փառաբանում է նրան որպես իսլամի պաշտպան։

Այգպես չէ սակայն նրա եղբոր Դիա ալ-Գին իբն ալ-Ասիրի վերաբերմունքը շարագործի նկատմամբ։ Լինելով վեզիր (մի քանի երկրներում), նա ի հայտ է բերում պետական գործչի ողջախոհություն և իր նորահայտ նամակներում Ջալալ ալ-Գինին դնահատում է որպես շարագործ, իսկ նրա Խորեզմյան զորքը որպես իսկական շարիք իր մտած երկրների համար։ Դիա ալ-Գինը նամակագրական կապի մեջ լինելով Խալիֆ Շահ Աբմեհեների, Ալյուբյան տարբեր տիրակալների և այլոց հետ, ձգտում է կազմակերպել համատեղ պայքարը արյունաբերու բարբարոսների դեմ և իրոք Շահ Աբմեհեների և Իկոնիաչի սուլթանության համատեղ ուժերը ջախջախեցին նրանց։

Իբն ալ-Ասիրի նամակները (Խալիֆ իբն ալ-Ասիր), հրատ. Անիս ալ-Մուկադդասի, Քեյրուք, 1959, էջ 24—31 և այլ էջերում։

333. Շալուան (شالوان) հիշատակվում է նաև Կիրակոս Գանձակեցու մոտ (Շալուէ)։ Ձատնի մոտ կրած այս պարտության մեջ հայ-վրացական զորքերը մեծ զոհեր տվեցին։ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 163, 225։

Մտկիանո Օրբելյան, 1911, էջ 399։

334. Սարգիս Ջաքարյանի որդիներ Ջաքարեն ու Իվանեն կազմակերպեցին հայկական ուժերը և կարողացան ազատարել հյուսիսային Հայաստանը, հիմնելով մի ուժեղ իշխանապետություն, որը դաշնակցային հարաբերության մեջ էր վրաց Բագրատունիների հետ։

Ջաքարեն մեռավ 1212-ին, իսկ Իվանեն՝ 1227-ին։

335. Ռաիս (رايس) նշանակում է պետ։ Որոշ քաղաքներում այս կամ այն համայնքի պետը նույնպես կոչվում էր ռաիս։ Օրինակ, այսպես էր կոչվում Բաղդադում պարսիկների պետը։

Мец, Мусульманский Ренессанс, стр. 326.

336. Թալակ (طلاق) նշանակում է ապահարզան։ Ըստ մահմեդական իրավագիտության տղամարդը կարող է բանավոր խոսքով ապահարզան տալ իր կնոջը և դա բավական է ամուսնալուծման համար։

337. Մահմեդականության նշանաբանն է «ալլահ արբաբ» (մեծ է ալլահը), որը սրբազան կրոնական պատերազմի (ջիհադ) կարգախոսն է այլակրոնների դեմ կռվելու։

338. Վկայությունը (شهادة) այն խոսքերն են, որ ամեն մի մահմեդական պետք է կրկին ըլիկ աստված բացի ալլահից և Մուհամմադը նրա մարդարեն է։

339. Չմշկածաղը (شمشکاد) գտնվում էր Մեծ Հայքի Մոփս նահանգում և հեթանոսության շրջանում այնտեղ եղել է Հերպալիս սրբավայրը։ Չմշկածաղ անունը քաղաքին տրվել է Բյուզանդիայի Նովհան Չմշկիկ (969—976) կայսրից հետո, որպես նրա ծննդավայր։ Այս տեղանունը նույն ձևով հիշատակում է նաև ԺԳ դարի արաբ աշխարհագրագետ Յակուտ ալ-Համավին։

Jacut's Geographisches Wörterbuch, III, S. 320.

340. Բրինս (برنس) պրինց, իշխան: Ինչպես Եղեւսիայի կոմսի համար պատմիչն օգտագործում է կոմս ձևը, այստեղ ևս Անտիոքի իշխանին կոչում է եվրոպական ձևով՝ բրինս: Տվյալ դեպքում խոսքը իշխան Բոհեմոնցի (Պեմոնտ) մասին է:

341. Լեոն Մեծագործը շունք արու զավակ: Սկզբում նա որդեգիր ու ժառանգ էր դարձրել իր թոռանը՝ Ուոլթեն Ռայմունդին (Ռեմունտ), սակայն նկատելով սրա վատ բնավորությունը, զրկել էր զահաժառանգությունից: Լեոնի մահվանից հետո թագուհի դարձավ նրա դուստր Զապելը, իսկ կամբրոնի տեր Կոստանդինը՝ պայլ և խնամակալ: Ռուբեն Ռայմունդը ուզեց տիրանալ զահին, բայց բռնվեց ու սպանվեց: Վերջապես, Զապելն ամուսնացավ Անտիոքի իշխան Բոհեմոնտի որդու՝ Փիլիպպոսի հետ: Վերջինս, սակայն, խիստ անժողովրդական զարձավ և պայլի կարգադրությամբ ձերբակալվեց: Ահա այս է, որ առիթ ծառայեց իրն ալ-Ասիրի հիշատակած դեպքերին:

Վերջապես, 1226-ին Կոստանդինը Զապելին ամուսնացրեց իր որդու՝ Հեթումի հետ, որը դարձավ Հայոց թագավոր (1226—1270):

Микаелян, История киликийского армянского государства, 291—293.

342. Գաուրիյա (الدواية) ասորերեն աղբատ նշանակող բառի ազգավորումն է և նշանակում է տաճարական ասպակ: Սկզբում սրանք կոչվում էին Քրիստոսի աղբատ ասպեաներ: Իսկ Ասորիստարիյա (الاستاريا) Hospitaller հյուրընկալ բառի արարական ազգավորումն է: Գրանք կոչվում էին Ս. Հովհաննեսի ասպեաներ:

Hilli, History of the Arabs, p. 644, n. 3, 4.

343. Երզնկան կամ Արդինքանը (ارزنگان) հենց Մանազկերտի պարսոսությունից հետո անցավ թուրքմեն Մանգուշաք (Մանգուշեք) ամիրի ձեռքը: Սրա հետնորդները իշխում էին, բայցի Երզնկայից, նաև այլ վայրերում: Նրանք կախման մեջ էին Ռումի սուլթաններից, որոնցից Քալ Կուբադը գրավեց Երզնկան 1228-ին:

344. Բնագրում գրված է Անթարիա (انطارية), բայց պետք է լինի Անթարիա (انطارية):

345. Զաբալ շուրը (جبل جور) ձագաղաղուրն է: Արարերենում շաբալ նշանակում է լեռ:

346. Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, Զալալ ալ-Դինի դեմ կոչվում, Ալա ալ-Դինի հետ, մասնակցում էին նաև Կիլիկիայի հայկական զորքերը և Ֆրանկները:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն, էջ 228:

347. Իբն ալ-Ասիրը այս աշխատության (Պատմություն Մոսուլի Աթաբեկների պետության) մեջ Զանգիններին և, մասնավոր, Իմադ ալ-Դին Զանգինի միշտ կոչում է նահատակ (շահիդ, վկա), բանի որ նա հանուն հավատի կռվել է խաչակիրների և ընդհանրապես քրիստոնյաների դեմ:

Սույն աշխատության մեջ հեղինակի կրոնական մոլեռանդությունն առավել շեշտված ձևով է հանդես գալիս:

Այս պատմական երկում Իբն ալ-Ասիրը մեծ մասամբ կրկնում է Լիակատար Պատմության մեջ տրված տեղեկությունները, սակայն կան նաև հետաքրքրական մանրամասնություններ:

348. Զանգիններն իշխեցին 1127—1222 թվականներին: Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրը զեռ շունք տիրակալի իշխանություն, սակայն նրա որդին՝ Իմադ ալ-Դին Զանգին, 1127-ին դարձավ Մոսուլի անկախ տիրակալ: Վերջինիս հաջորդեցին երկու որդիները՝ Սալֆ ալ-Դինը (1146—1149)՝ Մոսուլում և Նուր ալ-Դինը (1146—1174)՝ Լալբում:

349. Բնագրում գրված է Զիրդուս (Зирдурус), որը, ակներևորեն, Զիրդուս (Зи-

լարդուս) ձևի ազգավորումն է, բանզի Փիլարտոս Վարաժնունին այդ ժամանակ իրոք իշխել է Անտիոքում:

Մատթեոս Ռոմայեցի, էջ 213—214:

Քառունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 24:

350. Կարծվում է, որ Շարբուստանի լեռները գտնվում էին Ռաս ալ-Այնի և Խառանի միջև:

Recueil des historiens des croisades, Historiens orientaux, Paris, 1876. t. II, 2^e partie, p. 33 (ժանոթ.):

351. Տեղի Բաշիրը (Տալլ Բաշիր) հայկական աղբուրներում կոչվել է թլպաշար, գտնվել է Այնթապից հարավ-արևելք, Եփրատացիք կոչված երկրամասում: ԺԱ դարում պատկանել է Պահլավունիներին, ապա դարի վերջում այն դրավեցին խաչակիրները և դարձավ ենթակա Եղեւսիայի կոմսությանը:

352. Ինչպես բանիցս նշել ենք, Իբն ալ-Ասիրը ԺԱ—ԺԳ դարերի դեպքերը շարադրելիս Հայաստան (Արմինիա) է կոչում միայն Հարավային Հայաստանը կամ ավելի հիշտ՝ Խլաթի Շահ Արմենների ամիրությունը:

353. Բաղրի ճակատամարտում 624 թվականին Մուհամմադ մարգարեն հաղթեց իր հակառակորդներին Հիջազում: Սա մեծ նշանակություն ունեցավ նոր կրոնի հաջողության համար:

354. Այս նախադասությունը հավանաբար վերցված է արաբական Քաի ցեղին պատկանող բանաստեղծներից որևէ մեկից, ինչպես Հատիմից (որը հայտնի էր առատաձեռնություններով), Աբու Տամմաթից կամ Բուհարիից:

Recueil des historiens des croisades, Historiens Orientaux, Paris, 1876. t. I, 2^e partie, p. 118 (ժանոթ.):

355. Տլուրը (Դուլուր) ԺԱ դարում հայաբնակ բաղաբ էր և պատկանում էր Ապիրատ իշխանին: Սակայն շուտով նրան տիրացան խաչակիրները և մաս կազմեց Եղեւսիայի կոմսությանը:

356. Սա հավանաբար Հայոց իշխանապետ Ռուբեն Գ (1175—1187) է, որը հաջորդեց Մլեհին (1169—1175) և, իրոք, հաջողությամբ ընդարձակեց Կիլիկիայի հայկական պետության սահմանները. Գուցե պատմիչը նկատի ունի նաև Լեոն Մեծագործին (1187—1219), որի օրոք Հայոց իշխանապետությունը (այս թագավորությունը) խիստ հզորացավ:

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Բ

Անառյան, Անձնանունների բառարան—Հ. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա—Ծ, Երևան, 1942—1952:

Բռոնգյան, Հայաստանը և սելջուկները—Ս. Վ. Բռոնգյան, Հայաստանը և սելջուկները, Երևան, 1930:

Երեմյան, Աշխարհացույց—Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ աշխարհացույցի, Երևան, 1963:

Թավմա Արծրունի—Թավմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1888:

Կիրակոս Գանձակեցի—Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք Ծհանջանյանի, Երևան, 1961:

Կոստանդին Միրանաձին—Կոստանդին Միրանաձին, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Բարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970:

Մանանդյան, Քննական տեսություն—Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա, Բ (մասն Ա, Բ), Գ, Երևան, 1944—1952:

Մարկոս Ուոնայեցի—Մարտիրոս Ուոնայեցի, Փամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

Մարյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ—Գ. Մարյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, Կահիրե, 1947:

Նալբանդյան, Արարական աղբյուրներ—Հ. Նալբանդյան, Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965:

ՊԲՀ—Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան:

Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները—Ս. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

Ուլարբյան, Խաչենի իշխանությունը—Թ. Ուլարբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում, Երևան, 1975:

Քասունի, Կիլիկիոյ Հայկական իշխանագետութիւնը—Մ. Ն. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանագետութիւնը մերձավոր Արևելքի քաղաքական հոլովոյթի մեջ, Պեյրուսի, 1974:

Артамонов, История хазар—М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962.

Босворт—К. Э. Босворт, Мусульманские династии, пер. П. Грязневича, Москва, 1971.

История Византии—История Византии, в трех томах (коллектив авторов), М., 1967.

История стран зарубежной Азии—История стран зарубежной Азии в середине века, коллектив авторов, М., 1970.

Meц, Мусульманский ренессанс—Адам Мец, Мусульманский ренессанс, перевод с немецкого Д. Е. Бертельса, М., 1966.

Минорский, История Ширвана—В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербанда X—XI вв., М., 1963.

Микаелян, История Киликийского армянского государства—Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.

Оранский, Введение в иранскую филологию—И. М. Оранский, Введение в иранскую филологию, М., 1960.

Тер-Гевондян, Армения—А. Н. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.

Хинц, Меры и веса.—В. Хинц, Мусульманские меры и веса, с переводом в метрическую систему, перевод с немецкого Ю. Э. Брегеля, М., 1970.

Belaisori—Liber expugnationis regionum auctore al-Beladsori, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866

BSOAS—Bulletin of the School of Oriental and African Studies.

Cahen, La campagne de Manzikert—Cl. Cahen, La campagne de Manzikert d'après les sources musulmanes, Byzantion, IX, 1934.

Canard, La campagne arménienne—M. Canard, La campagne arménienne du sultan seïguide Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064, REA, nouv. ser. II, Paris, 1965, 239—259.

Denys de Tell Mahre—Chronique de Denys de Tell Mahre, tr. J. B. Chabot, Paris, 1895.

Enc. of Islam—Encyclopaedia of Islam, Leyden—London, I—IV, 1913—1936.

Ghazarian, Armenien—M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903.

Hitti, History of the Arabs—Ph. Hitti, History of the Arabs, from the earliest times to the present, sixth edition, London, 1958

Hönigmann, Die Ostgrenze, E. Hönigmann, Die Ostgrenze des Byzantinschen Reiches, Bruxelles, 1935.

Jacut—Jacut's Geographisches Wörterbuch, hrsg. F. Wüstenfeld, Leipzig 1924.

Ibn al-Athir—Ibn al-Athir, al-Kamil fi-t-tarikh, Qahira I—IX.1353 (1934—1935).

Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam—J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919.

Markwart, Osteuropäische—J. Markwart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.

Michel le Syrien—Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche (1166—1199) ed. et trad. par J. B. Chabot, Paris, 1899—1904 (repr. 1963).

Minorsky, Studies in Caucasian History.—V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953.

Recueil des historiens des croisades. Historiens Orientaux. t. I, trad. par de Slane, Paris, 1872.

Shorter Enc. of Islam.—Shorter Encyclopaedia of Islam, ed. by H. A. R. Bibb and J. H. Kramer, Leiden, 1953.

Le Strange, The Lands,—G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate London, 1930

Tabari, Tarikh at-Tabari, edition critique par M. Abu-l-Fadl Ibrahim. t. I—X, Le Caire, 1960—1969.

Ter Ghewondyan—The Arab Emirates,—A. Ter-Ghewondyan, The Arab Emirates in Bagratid Armenia, trans. by N. Garsolan, Lisbon, 1976.

РЕЗЮМЕ

В данном издании даются переводы извлечений из двух сочинений историка XIII в. Изз ад-Дина Абу-л-Хасана Али ибн Мухаммада ибн ал-Асира: «ал-Камил фи-т-тарих» («Полный свод по истории») и «Истории государства атабеков Мосула».

Сведения Ибн ал-Асира об Армении очень богаты и относятся к разным периодам истории Армении начиная с VII по XIII вв.

В сочинении «ал-Камил фи-т-тарих» первые достоверные сведения относятся к периоду завоевания Армении арабами.

В 17 г. х. (638—639) арабы завоевали Джазиру и вторглись в Четвертую Армению (на юго-западе). Была завоевана армянская область Адзник (араб. Диар Бакр) с городами Маййафарикин (арм. Нпркерт, греч. Мартирополь), Бадлис (арм. Балеш) и Арзн. Дальше рассказывается о завоевании Армении арабами в 25 г. х. (645—646) под руководством Хабиба ибн Масламы. Дело в том, что арабы под руководством Хабиба, в 654 г. временно завоевали Армению, но арабские историки путают вышеупомянутый поход в Четвертую Армению с походом Хабиба.

Ибн ал-Асир не рассказывает о событиях в Армении во второй половине VII в., так как в это время Армения пользовалась определенной самостоятельностью. Во всем своем сочинении он приводит те события истории Армении, которые были связаны с арабами или с мусульманским миром.

С конца VII в. наш автор уже систематически рассказывает о политических событиях, связанных с Арменией. В 73 г. х. (692—693) брат халифа Абд ал-Малика Мухаммад ибн Мрван был назначен наместником Армении (провинции Арминия) и Джазиры. Он предпринял целый ряд походов и, наконец, завоевал всю Армению и соседние страны. В 82 г. х. (701—702) Мухаммад назначил правителем Арминии (Армения, Картли, Арран, прикаспийские области и Дербенд) Абу Шайха ибн Абдаллаха, которого армяне убили во время восстания 703 г. В 91 г. х. (709—710) вместо Мухаммада наместником северных провинций (Арминия, Джазира, Адарбайджан) был назначен Маслама ибн Абд ал-Малик, а затем ал-Джаррах ибн Абдаллах ал-Хаками, который был убит в борьбе с хазарами в 112 г. х. (730—731). Хазары про-

никли до Адарбайджана и Армении (до Хлата), но были вытеснены новым правителем Арминии Саидом ал-Хараши.

В 114 г. х. (732—733) Мрван ибн Мухаммад (будущий халиф Мрван II) был назначен наместником северных провинций и организовал борьбу с хазарами, одержав решительную победу в 119 г. х. (737). По сообщению армянского историка VIII в. Гевонда (Левонд) в этом походе приняла участие армянская конница во главе с патриkiem (ишхан, батрик) Армении Ашотом Багратуни.

В первой половине VIII в. борьба обострилась и в Малой Азии, где арабы начиная с середины VII в. совершали набеги и в 98 г. х. (716—717) в третий раз осадили столицу Византии. Основатель Исаврийской династии Лев III (араб. Айлун) сумел остановить натиск сарацинов, а его преемник Константин V (Кустантин) в 133 г. х. (750—751) вторгся в арабские владения и завоевал Малатию (Мелитина) и Карин или Феодосиополь (Каликала) в Армении. Предводителем византийских войск, занявших Карин, был Кушан (Кусан) ал-Армани. Арабы вновь заняли Карин и Малатию, а в 138 г. х. (755—756) восстановили городские стены Малатии, разрушенные византийцами.

Еще в 132 г. х. (749—750) первый аббасидский халиф Абу-л-Аббас назначил наместником северных провинций своего брата Абу Джафара, правившего до 754 г., когда стал халифом (с именем Мансур).

Правитель Арминии Йазид ибн Усайд ас-Сулами восстановил разрушенные византийцами городские стены Карина и в 162 г. х. (778—779) совершил поход в земли Византии.

В борьбе с арабами в рядах византийских войск участвовало много армянских полководцев. В 164 г. х. (780—781) византийские войска численностью 90 тысяч во главе с полководцами Михаилом и Тазадом ал-Армани ал-батриком (патрикий Тачат Армянин) оттолкнули нападение арабов со стороны горного прохода Дарб ал-Хадас (в Киликии). Тазад, или Тачат Андзеваци, в дальнейшем перешел на сторону арабов и был назначен наследником трона Харуном патриkiem Армении (781—785).

Борьба против Византии приняла ожесточенный характер при Харуне ал-Рашиде. В 190 г. х. (805—806) халиф возглавил поход против ромеев (Рум), занял город Ираклию и заставил императора Никифора I платить ежегодную дань.

В годы восстания хуррамитов в Адарбайджане (816—837) халифы назначали общих правителей Арминии и Адарбайджана с целью организовать борьбу против повстанцев. Правитель Афшин в 222 г. х. (836—837) подавил восстание, возглавляемое Бабеком, который убежал в Армению, но был схвачен владетелем области Арцаха (Хачен) Сахлом сыном Смбата и передан властям.

В первой половине IX столетия Армения приобрела самостоятельность, и патрикии Армении почти формально подчинялись власти Аббасидов. Однако халиф Мутаваккил (847—861) предпринял особые меры, чтобы упразднить автономию Армении, отправил правителя Йусуфа ал-Марвази с поручением собрать налоги в максимальном размере и схватить видных феодалов страны. В 237 г. х. (851—852) Йусуф прибыл в Армению, арестовал патрикия патрикиев (батрик ал-батарикиа, ишханац ишхан) Багарата Багратуни (Букрат ибн Ашут), требовавшего должность правителя (имара) Арmini. Вследствие этого восстали горцы Сасуна, убили Йусуфа и истребили его отряды. В том же году Мутаваккил отправил огромное войско во главе с Бугой ал-Кабиром, который схватил владетеля области Васпуракан Ашота Арируни (Ашут ибн Хамза). Огнем и мечом он подавил восстание в Армении, истребив тридцать тысяч человек только в одной области Сасун. В 238 г. х. (852—853) Буга взял город Тбилиси (Тафлис) и затем напал на армянскую область Арцах (Хачен). Однако ему не удалось окончательно подавить восстание.

Начиная с установления Армянского царства Багратидов (Багратуни) в 60-х гг. IX и до второй половины X вв. сведения Ибн ал-Асира касаются, главным образом войн между Византией и странами халифата, причем в X в. перевес был на стороне империи.

В 314 г. х. (926—927) доместик (думустук) Иоани Куркуас и армянский полководец Млах Ментц (Малих ал-Армани) осадили Малатию, являющуюся одним из важнейших пограничных укреплений (сугур) халифата, вторглись в город и хотя не сумели овладеть им, тем не менее причинили большой ущерб. Византийские войска в 315 г. х. (927—928) вторглись в Армянское царство и продвинулись до древней столицы Двин, где арабы еще имели позиции, однако после безуспешной осады вернулись назад. В следующем году они проникли до Хлата и Балеша (Бадлис). Согласно Ибн ал-Асиру, в 319 г. х., (931—932) владетель области Васпуракан Ибн ал-Дайрани (Гагик, сын Дераника, или Дереника) и другие феодалы Армении подстрекнули ромеев вторгнуться в те части Армении, которые находились в руках арабских эмиров. В ответ на нападение византийцев на Беркри и Хлат Муфлих ал-Саджи предпринял ответный поход, опустошив Васпуракан. Наконец в 322 г. х. (933—934) византийцы завоевали Мелитину (Малатию).

Армения подвергалась нападениям разных военачальников, стремившихся установить свою власть в Адарбайджане. Например, в 326 г. х. (937—938) Лашкари ибн ал-Марди проник в южные области Армении и остановился в Андзевацике (аз-Завазан), где начал грабить население. Владетель той области Атом ал-Армани (Атом, сын Гургена Андзеваци) предложил ему уда-

литься, но получив отказ, разбил его отряды и убил самого Лашкари.

Передвижению византийцев дал отпор хамданидский эмир Сайф ал-Даула, который в 353 г. х. (964—965) завоевал земли Кайситов—арабских эмиров Маназкерта и других городов Армении. Но скоро он скончался и его владения в области Алдзник (Диар Бакр) перешли к Буиду Адуд ад-Даула в 367 г. х. (977—978).

Последнее событие Хв., сообщаемое Ибн ал-Асиром, это поход царя ромеев (Рум) Василия II в Армению в 382 г. х. (992—993) и его нападение на города Хлат (Хилат), Маназкерт (Малазкирд) и Арчеш (Арджиш).

В течение последующего сорокалетия наш автор не сообщает никаких сведений об Армении, так как Армянское царство в это время (особенно при царе Гагике II Багратуни, 990—1020) переживало период расцвета и соседние эмираты не в состоянии были его беспокоить.

О появлении сельджукских отрядов в Армении и соседних странах и об их варварских злодеяниях историк говорит подробно. Он описывает, как эти дикие отряды в 420 г. х. (1029—1030) разрушали города Адарбайджана и беспощадно убивали население страны.

В 30—40-х гг. XI в. отряды огузов под предводительством сельджуков опустошали Армению, а византийские войска были заняты лишь завоеванием новых областей и городов Армении. В 425 г. х. (1033—1034) ромей заняли город Беркри в южной Армении, а в 1045 г. упразднили царство Багратидов (Багратуни), захватив столицу Ани. Однако позиции их в Армении были крайне непрочными.

В таких печальных условиях армянские феодальные княжества (особенно горные) самостоятельно выступали против врага. В 427 г. х. (1035—1036) большая толпа народа из разных иранских областей под предлогом паломничества прошла через Армению и совершила бесчинства. Население страдавших армянских областей обратилось за помощью к влиятельному князю Сасуна (малик ал-Санасина), а он разбил отряды мусульман.

В 440 г. х. (1048—1049) сельджукские отряды во главе с Ибрахимом Янналом предприняли первый большой поход в Армению, а византийские и армянские полки не сумели их остановить. Они беспощадно разорили страну и захватили огромную добычу. В 446 г. х. (1054—1055) Тогрул бек вторгся в Армению, но не сумев овладеть сильно укрепленным Маназкертом (Манцикерт) разграбил и разрушил соседние селения. О героическом сопротивлении жителей Маназкерта рассказывает армянский историк XII в. Матфей Эдесский (Маттеос Урхайеци).

Ибн ал-Асир подробно описывает поход Алп Арслана в 456

г. х. (1063—1064) в северные области Армении и завоевание столицы Ани. Жители столицы оказали упорное сопротивление и словами историка «мусульмане отчаялись взять его из-за его недоступности». Однако бездарность византийских полководцев парализовала силы защитников и враг ворвался в столицу. Падение сильно укрепленного Ани открыло путь диким отрядам для проникновения в глубь Армении.

Интересно описывается также знаменитая битва при Маназкерте в 463 г. х. (1070—1071). Огромное византийское войско, включавшее разноплеменных наемников и возглавляемое императором Романом (Арманус) Диогеном было разгромлено. Хотя, по свидетельству Ибн ал-Асира, Алп Арслан накануне сражения не имел никаких надежд на победу, тем не менее благодаря предательству (Андроника Дуки) племена огузов одержали победу.

Трагическое поражение при Маназкерте решило судьбу древних культурных стран Передней Азии и особенно Армении. Тяжелое иго сельджуков и в особенности переселение кочевых племен огузов в этих странах являлись величайшей катастрофой и прервали нормальное историческое развитие этих стран на многие века.

Хотя Ибн ал-Асир подробно описывает варварские злодеяния сельджукских отрядов, однако под влиянием религиозного фанатизма относится с симпатией к деятельности сельджуков, которые с чрезвычайной лукавостью эксплуатировали религиозные чувства арабов, объявив себя защитниками ислама.

Государство сельджуков быстро распалось. В XII в. в Армении царил полная раздробленность. На севере существовали царства Ташир Дзоргет и Сюник, а также княжество Хачен, а на юге Армении находились княжества Сасун и Васпуракан. В разных областях Армении утвердились эмираты. Самым значительным среди них был эмират Хлат, владетели которого назывались Шах Армены (цари Армении).

На протяжении XII столетия армянские князья из рода Закарян (Захариды), владения которых находились в Ташир Дзоргете, вели упорную борьбу за освобождение армянских земель от сельджукских эмиров. Совместная борьба армянских князей и Грузинского царства привела к тому, что вся Северная Армения была освобождена. Ибн ал-Асир рассказывает о восстании 550 г. х. (1155—1156) в столице Ани против эмиров из рода Шаддадидов. В 556 г. х. (1160—1161) она была временно освобождена, а через год в 557 г. х. (1161—1162) был занят и Двин. Однако эти города, а также вся Северная Армения были окончательно освобождены только в конце XII и начале XIII вв. В 699 г. х. (1202—1203) Двин был освобожден и с этого времени армянские полки во главе с князьями Закарян (Закаре и Иване) совершали походы в южную Армению. В 601 г. х. (1204—1205) они дошли

до Маназкерта, Арчеша, но объединенные войска эмира Хлата и владетеля Арзна отразили их натиск. В 602 г. х. (1205—1206) нападение на Хлат было повторено.

В 604 г. х. (1207—1208) эмират Хлата был занят войсками Наджм ад-Дина, сына Адила (брата Салах ад-Дина Айюбида). Но борьба за освобождение южной Армении продолжалась и в 605 г. х. (1208—1209) войска Закарянов двинулись в область Хлата, осадили и взяли город Арчеш, но вернулись назад. В следующем году они совершили еще одно сильное нападение и могли бы обладеть Хлатом, однако князь Иване (Иуани) Закарян по неосторожности попал в плен и было заключено перемирие, чтобы спасти его. Об этом нападении и его подробностях Ибн ал-Асир сообщает в изложении событий 623 г. х. (1226).

Нашествия монголов (араб. татар) коренным образом изменили политическую обстановку в Передней Азии. После сокрушения государства хорезмшахов в Средней Азии они (монголы) в 617 г. х. (1220—1221) опустошили Армению и Грузию. Однако настоящим бедствием для этих стран было появление Джалал ал-Дина, сына Хорезмшаха, который отступил на запад якобы для борьбы против монголов, но в действительности занимался только опустошением и грабежом. В 622 г. х. (1225—1226) войска Северной Армении* и Грузии были разбиты и город Двин был взят врагом. Но нападение Джалал ал-Дина на укрепленные города Северной Армении Ани и Карс в 623 г. х. (1226) кончилось полной неудачей. Он опустошил и южную Армению. В 626 г. х. (1228—1229) занял Хлат, где его войска совершили страшные злодеяния. По выражению Ибн ал-Асира его войска «совершали по отношению к населению неслыханные вещи».

Наконец объединенные войска владетелей Иконии и Хлата в 627 г. х. (1229—1230) разбили силы Джалал ал-Дина.

Рассказ Ибн ал-Асира кончается упоминанием о вторжении монгольских отрядов, пришедших из Маварааннахра в 628 г. х. (1230—1231) в Армению, и разорении городов Балеш (Бадлис), Хлат, Беркри и Арчеш.

Однако сведения Ибн ал-Асира касаются не только Великой Армении. У него мы находим очень интересные сведения об Армянском государстве в Киликии (1080—1375), которое имело связи, с одной стороны, с мусульманскими государствами Сирии, Джазиры и Малой Азии, а с другой—с Византией и государствами крестоносцев.

Во время первого крестового похода в 491 г. х. (1097—1098) франки (ал-фирандж) прошли через страну сына Левона Армянина (билал Ибн Лайун ал-Армани), т. е. через Киликийскую Армению, и отправились в Эдессу (Руха), Антиохию (Антакия) и

* Ибн ал-Асир употребляет общее название Курдж для всего населения Грузии и Северной Армении.

другие города Сирии, где основали свои государства. В Эдесском графстве армяне составляли значительную часть населения, а что касается города Эдессы, то Ибн ал-Асир свидетельствует, что подавляющее большинство населения составляли армяне.

В 500 г. х. (1106—1107) укрепленный город Харберд (Хартбирт, Хиси Зийад) на юго-западе Армении, который принадлежал Филарету (Филардус ар-Руми, арм. Пилартос), армянскому полководцу, халкидониту, служившему в византийском войске, был взят сельджукским эмиром Джабаком. Филарет имел владения еще в Евфратисии (между Евфратом и Киликией), которыми после его смерти овладел армянский феодал Гох Васил (Куवासил). После смерти Гох Васила в 506 г. х. (1112—1113) крестоносцы предъявили претензии на эти земли, и супруга Гох Васила просила о помощи у Аксункура ал-Бурсуки, правителя Мосула, который действительно помог ей. В дальнейшем эти земли перешли к Эдесскому графству.

С другой стороны, на свои бывшие владения в Киликии и Сирии претендовала Византия, и в 531 г. х. (1136—1137) царь ромеев (Иоанн II Комнин) временно овладел Киликией (Армянское государство в Киликии было восстановлено в 1145 г.). Согласно сведениям Ибн ал-Асира, великий князь Киликии Левон подчинился царю ромеев, но армянские источники свидетельствуют о том, что он был взят в плен.

Интересным явлением в истории восточного средневековья был союз великого князя Киликии Млеха с Нур ад-Дином Зангидом владетелем Алеппо и их совместная борьба против Византии и крестоносцев. В своем другом историческом сочинении «История государства атабеков Мосула» Ибн ал-Асир, рассказывая то же самое, объясняет это удивительное для него явление (союз христианского князя с мусульманским эмиром) тем, что Нур ад-Дин старался привлечь Млеха на свою сторону из-за недоступности Киликии, которая давала возможность его владетелям угрожать населению области Алеппо, и желая использовать его (Млеха) в борьбе с иноверцами. В свою очередь Млех пользовался поддержкой Нур ад-Дина, чтобы завоевать города Адана и Тарсе у Византии, что ему и удалось осуществить в 568 г. х. (1172—1173).

В дальнейшем султан Салах ад-Дин Айюбид после завоевания Сирии попытался в 576 г. х. (1180—1181) проникнуть в Киликию, но безуспешно, так как сын Левона Армянина (ибн Лайун ал-Армани), т. е. Рубен III (1175—1187), упорно защищался в своих недоступных горах. Неудачей кончилась и другая попытка Салах ад-Дина в 584 г. х. (1188—1189) уже при Левоне II (1187—1219), целью которой было ослабить позиции Киликийского армянского государства на аманских горах (Лукам).

В 586 г. х. (1190—1191) один из предводителей третьего крестового похода царь «Алман», т. е. Германии (император

Фридрих I Барбаросса, 1152—1190), прибыл в страну Левона, сына Степане (Лафун ибн Истифана), т. е. Левона II, который оказал ему помощь. В 602 г. х. (1205—1206) Левон II, коронованный в 1198 г. в Тарсе «царем Армении», предпринял поход на юг и разбил войска владетеля Алеппо.

О разногласиях и военных столкновениях между Киликийской Арменией и Антиохийским княжеством, возникших после смерти Левона II, рассказывается в событиях 623 г. х. (1226).

С Армянским Киликийским государством были тесно связаны армянские колонии в Сирии и Египте. При фатимидах (969—1171) важную роль в политической жизни Египта играли армянские везиры, среди которых особое место занимает Бадр ал-Гамали (Джамали). Он стал везиром халифа Мустансира в 466 г. х. (1073—1074) и единовластно правил страной. У Ибн ал-Асира много сведений не только о нем, но еще о его сыне Афдале, который занял должность везира при халифе Амине (1101—1130) и был убит в 515 г. х. (1121—1122).

Но среди армянских везиров Фатимидов (их всего 6) исключительное место занимает князь Вахрам Пахлавуни (Бахрам ал-Армани), который, сохранив свою христианскую веру, с 529 г. х. (1134—1135) занимал должность везира при халифе Хафизе (1130—1149).

При последнем Фатимиде Адиде (1160—1171) должность везира занял армянин Талаи ибн Руззик, занимающийся поэзией. Он был убит в 556 г. х. (1160—1161) и его наследовал в этой должности сын—Руззик ибн Талаи.

В «Истории государства атабеков Мосула» Ибн ал-Асир излагает историю династии Зангидов. Что касается сведений об Армении, то они в основном являются повторением того, что было сообщено в большом сочинении «ал-Камил фи-т-тарих», но часто с новыми подробностями.

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Զ Ն Ա Ն Ո Ի Ն Ն Ե Ր 1

Աբբաս 122, 124, 125
 Աբբաս իրն Աբգ ալ-Ջարբար 123
 Աբբաս իրն Մուհամմադ իրն Ալի 98, 99, 106
 Աբրահամ իրն Ջաֆար 114
 Աբրահամ իրն ալ-Վալիդ 66, 67, 68, 69, 70, 73, 91
 Աբրահայաններ 93, 113
 Աբդալլահ 142, 144, 145
 Աբդալլահ իրն Աբգ ալ-Մալիք 65, 72
 Աբդալլահ իրն Աբու Ջաբարիա 71
 Աբդալլահ իրն Աբու Մարիամ 79
 Աբդալլահ իրն Ալի 92, 93, 97
 Աբդալլահ ալ-Բաթթալ 85, 88, 106
 Աբդալլահ իրն ալ-Ջուբայր 64
 Աբդալլահ իրն Քահիր 122, 123, 151
 Աբդալլահ իրն ալ-Հասան 98
 Աբդալլահ իրն ալ-Հարիս 60
 Աբդալլահ իրն Մալիք 117, 118
 Աբդալլահ իրն Մասադա ալ-Յիզարի 59
 Աբդալլահ իրն Շուրալլ 45, 54
 Աբդալլահ իրն Ռաշիդ 168
 Աբդալլահ իրն Սալիհ 109
 Աբդալլահ իրն ալ-Սալլիդ 149, 150
 Աբդալլահ իրն Ուկբա ալ-Յիհրի 78
 Աբդալլահ իրն Օմար 91
 Աբգ ալ-Աղիզ իրն ալ-Վալիդ 68, 69
 Աբգ ալ-Մալիք իրն Աբգ ալ-Մալիք 68
 Աբգ ալ-Մալիք իրն Բիշր ալ-Տալլիքի 92
 Աբգ ալ-Մալիք իրն Մարուան (խալ.) 60, 65, 72, 73, 88, 91

Աբգ ալ-Մալիք իրն Մարուան իրն Մուհամմադ 90
 Աբգ ալ-Մալիք իրն Սալիհ 108, 111, 113
 Աբգ ալ-Ռահման իրն Իսահակ 146
 Աբգ ալ-Ռահման իրն Խալիդ իրն ալ-Վալիդ 59
 Աբգ ալ-Ռահման իրն Մուավիա իրն Հուզայ 78
 Աբգ ալ-Ռահման իրն Ռարիա 48—51, 57, 58
 Աբգ ալ-Վահհաբ իրն Իբրահիմ 99
 Աբգ ալ-Վահհաբ ալ-Իմամ 99
 Աբգ ալ-Քաբիր իրն Աբգ ալ-Համիդ 109
 Աբգու իրն ալ-Ռիհաճ ալ-Վասսանի 90
 Աբու-Աբբաս ալ-Սաֆիհաճ (խալ.) 93, 94, 96
 Աբու-Աբբաս ալ-Վարիսի 158, 159, տե՛ս նաև Սմբատ որդի Աշոտի
 Աբու Աբդալլահ իրն Համզան 185, 205
 Աբու Աբդալլահ Հուսայն իրն Դուստաբ 203
 Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ, տե՛ս Մուսադզ
 Աբու Աբդալլահ ալ-Նախիմի 188, 191, 192
 Աբու Ալի իրն Մարուան 205
 Աբու Ահմադ Մուավիհի 166—167
 Աբու Այյուբ ալ-Անսարի 52
 Աբու-Ասվար 215
 Աբու Առն 96
 Աբու Բաբր Բահլավան 281, 284, 287
 Աբու Բաբր իրն ալ-Դալա 256

1 Յանկերոմ արարական «ալ» որոշիչ հոդի դոյուբյունը հաշվի չի առնվում արբենական դասակարգման մեջ:

Աբու Դուլաֆ 136, 138
 Աբու Դուլանա 47
 Աբու Ջաբարիա Յահիա 104
 Աբու Ջուրբ 52
 Աբու Քահիր (Համզանի) 205
 Աբու Իսա իրն ալ-Ռաշիդ 120
 Աբու Իսահակ ալ-Մուսաբիմի 122
 Աբու-Ասիմ Ալի ալ-Շիմշաթի 216
 Աբու-Ասիմ իրն Մասիթի 197
 Աբու-Ասիմ Սադ 203
 Աբու-Ալ-Հալա (Աբբեյա) 236, 240
 Աբու-Ալ-Հալա ալ-Հադրանի 207
 Աբու-Ալ-Հալա իրն Համզան 199
 Աբու-Ալ-Հալա իրն Ռարիք ալ-Դաուլա 207—212
 Աբու Հանիֆա 101, 102
 Աբու Հաշիմ իրն Ուտրա 47
 Աբու-Ալ-Հասան իրն Մարուան 206
 Աբու-Ալ-Հասան Ուրալլահ 192
 Աբու-Ալ-Հասան իրն Ուսամա 243
 Աբու Հարթ իրն Քուրան 200
 Աբու Հուրայրա ալ-Քուսի 51, 58
 Աբու-Ալ-Մադրա 169
 Աբու-Ալ-Մուխլի իրն Մուսա իրն Ջուբարա 168
 Աբու Մուհամմադ Աբդալլահ 115
 Աբու Մուհամմադ Ալի ալ-Մուբուսի 172
 Աբու Մուհամմադ ալ-Սուֆիանի 91
 Աբու Մուհամմադ ալ-Տամիմի 114
 Աբու Մուսա ալ-Աշարի 45, 46, 48
 Աբու Մուսալիմ 96, 97
 Աբու Յուսուֆ 112
 Աբու Նասր Մուհամմադ ալ-Հանաֆի 222
 Աբու Շալիս իրն Աբդալլահ 65
 Աբու-Շավարիք 160
 Աբու-Շաուբ 118
 Աբու-Ալ-Ջաֆար ալ-Մանսուր (խալ.) 64, 93, 95—97, 100—103, 105—107,
 Աբու Սադ Բահրամ իրն Աբդաշիբ 203
 Աբու Սաիդ Մուհամմադ 126—129, 134, 136, 138—140, 143, 157
 Աբու-Ալ-Սալ 142
 Աբու Սարալա 119
 Աբու Սուլայման 113
 Աբու Տալլիք 199—202
 Աբու-Ալ-Վաղիր Ահմադ 153

Աբու-Ալ-Վարդ 195
 Աբու-Ալ-Վաֆա Քահիր 200—202
 Աբու Ուրալլա 42—46
 Աբու-Ալ-Յադի իրն ալ-Ամիդ 197
 Ադամ 297
 Ադիդ (խալ.) 258
 Ադիլ (ալ-Մալիք ալ-Աղիլ) 277—280, 282, 292, 295, 296, 331, 363
 Ադիլյաններ 306
 Ադին 133, 134, 139, 140
 Ադուդ ալ-Դաուլա 199—203
 Աթթաֆ իրն Սուֆիան ալ-Աղիլ 112
 Ալա իրն Ահմադ 163, 164, 167
 Ալա ալ-Դաուլա 207
 Ալա ալ-Դին Դաուդ Շահ 335—336
 Ալալալաճ միակնանի 127—129
 Ալբ Արսլան (Ալի Արսլան) 217, 219—221
 Ալիդիդ 223
 Ալիքսանդր երկկոտոշալոբ (Մակեդոնացի) 298
 Ալի (խալ.) 51, 103
 Ալի (Աբդան ալ-Ռուս) 233
 Ալի (Մարդին) 234
 Ալի իրն Իսա 115
 Ալի Իբն Իսա (վեզիր) 174, 183
 Ալի Իբն Միսթի 188
 Ալի իրն Մուսա 122
 Ալի իրն Յահիա ալ-Արմանի (հայազգի) 158—163
 Ալի իրն Ջաֆար 183
 Ալի իրն Ռարի ալ-Հարիսի 96
 Ալի իրն Սադակա (Ջուրալ) 121
 Ակուշ 300
 Ակսիս (Աթսիս) 224
 Ակունկուր ալ-Քուրսուկի 236, 241, 351
 Ահմադ իրն Աբու Դուադ 144, 153
 Ահմադ իրն Մուսա իրն Ջուբարա 158
 Ահմադ իրն Քուրան 167, 168, 170
 Ահմադ իրն Իսա իրն ալ-Շալիս 171, 172
 Ահմադ իրն Խալիլ 131, 136, 139
 Ահմադ իրն Մադիադ 119
 Ահմադ իրն Ջուսայդ ալ-Իսթաֆի 121, 145
 Ահմադ իրն Սաիդ 152, 153
 Ահմադ իրն Ուրալլահ 201, 202
 Ահմադ իրն Օմար ալ-Տալլիքի 167

Անճաղիլ 239
 Աղբուտիգին 155
 Ամաչուր 164
 Ամին (խալ.) 119, 125
 Ամիր բիաճքամ իլլաճ (խալ.) 238
 Ամրու իրն ալ-Աս 53
 Ամրու իրն Մուրաբբա 107
 Ամրու իրն Մուսա ալ-Ջահնի 59
 Այազ 233
 Այաս (Ամիդ) 281
 Այբակ ալ-Շամի 320
 Այն ալ-Գաուլա 221, 226
 Անաստասիոս 38
 Անուշիրվան, տե՛ս Խոսրով Ա
 Աշնաս (Իշնաս) 124
 Աշտար, Իբրահիմ 60
 Աշրաֆ, Մուսա իրն ալ-Աղիլ 282, 290, 292—297, 300, 306, 313—316, 327—329, 331, 334, 336—343
 Աշուֆ (Աշոտ) իրն Համզա (Համազասպ) Աբու-լ-Աբբաս 158
 Ասադ ալ-Գին Շիրքուճ 262
 Ասադ իրն Յազիդ իրն Մազիադ 114, 119
 Ասատիբին 165
 Ասաճ ալ-Քահֆ (թարալրի մարդիկ) 213
 Ասլամ 102
 Աստարխան ալ-Խուարիզմի (Խորեզմի) 105
 Արսլանշահ 220
 Ալխի ալ-Կարնի 58
 Ատոմ հայազգի (Աթոմ ալ-Արմանի) 182
 Արզավան (Արշուան), Կուտատ ալ-Այն 227
 Արխուդ իրն Տուլադ 167
 Արմինիակուա 54
 Արտաշիր որդի Բաբակի 39
 Աուճադ, Նաշմ ալ-Գին Ալլուր 262, 280, 290—294
 Աֆղալ Ալի իրն Սալահ ալ-Գին 278—280, 282, 295
 Աֆղալ իրն Բադր ալ-Գամալի 224, 228—230, 235, 238, 239, 243
 Աֆշին 126—144, 147—151
 Բաբեկ 120, 126—136, 140—145, 147, 148, 150

Բազարատ որդի Աշոտի 157
 Բադ ալ-Քուրդի 202, 203, 205
 Բադր ալ-Գամալի (Ջամալի) 216, 221, 223, 226, 228, 235, 243
 Բադր ալ-Գաուլա Մուլայման 245
 Բադր ալ-Գին Լուլու 294—296, 316
 Բադր ալ-Գուշա 216
 Բազմար 170
 Բալակ հաշիբ 326
 Բալաբ իրն Բահրամ 244—246
 Բալրան (Բալարան) 289—291
 Բալզուխի (Պաղտին) Ա 232, 238, 245
 Բալքաշուր 161
 Բախտիար 199
 Բահրամ Գուր 40
 Բահրամ իրն Նաոուխադ 48
 Բահրամ Շահ 335
 Բադի Սիան 299
 Բաշիր ալ-Տուրբի 139, 140
 Բարբա 93
 Բարմաբլաններ 112
 Բարբիարուկ 232—234
 Բարտամուր, Սալֆ ալ-Գին 268, 269, 276, 277, 279, 289, 290, 342
 Բաբբար իրն Մուսլիմ 93
 Բիշր իրն Խուլայմա ալ-Ասադի 92
 Բիշր իրն Հարուն 163
 Բիսր իրն Աբու Արթաա 59
 Բոհեմունդ (Պեմունա) Ա 231, 237
 Բոհեմունդ Գ 273
 Բուան 37
 Բուզան 236
 Բուխարախուդա 134, 136, 137, 139, 140
 Բուկա 207, 208
 Բուղա ավազ 128, 130—133, 149, 158, 159
 Բուղա ալ-Շարաբի 154, 163
 Բուդդի 320
 Բունայլ իրն Նաֆիս 179
 Բուրմարա 143
 Բուրջան 37
 Բուրսուկ 236
 Բուրունկուշ Ասադ ալ-Գին 270, 271
 Բուրունկուշ ալ-Ջաբալի 254
 Բուբայր իրն Արզալլահ 47—49

Գազիկ որդի Գեբենիկի (Ջաշիկ իրն Գայրանի) 183
 Գազիկի որդի (Իբն Ջաշիկ) 189
 Գիլլոմ (Գուլիամ) 245
 Գիմիշտեզին իրն Գանիշմանդ Տիլու 231
 Գոգ (Յաշուջ) 37
 Գոդֆրիդ (Կոնդոֆրե) Բուլոնցի 232
 Գոմեթ (Ջաուսար) 37
 Գահահակ իրն Կայս 55
 Գայսամ իրն Իբրահիմ 181—183, 187—189
 Դանա 207
 Դաշալ (նեո) 298
 Դաուդ 208
 Դաուդ իրն Սուլման 255
 Դաուդ իրն Սուլայման 70, 71
 Դաուդ իրն Իսա իրն Մուսա 117
 Դաուդ Սիահ 131
 Դաուդ իրն Սուբման 247
 Դաուլատ Շահ (Արզն) 268
 Դեբանիկի որդի (Իբն ալ-Գայրանի) 179, 189
 Դիմիանոս 173
 Դիվլադ 171
 Դուբայս իրն Սաղակա 242, 244
 Դուկակ 232
 Ծասվ (Այս) 37
 Զահիր ալ-Գին Շահ Արման 269
 Զահիր Ղազի (Հալիբ) 285, 286
 Զայն ալ-Գին 357
 Զանդի իրն Բուրսուր 239
 Զաբար Փոքր (Ջաբարի ալ-Սաղիր) 284
 Զաֆար իրն ալ-Ալա 134
 Զիադ իրն Ուբայդալլահ 96
 Զիադ իրն Հանդալա 48
 Զիրաբ ալ-Տուրբի 154, 158, 159
 Զու-լ-Կարնայն (Երկկոտոշավոր) Ալեքսանդր 78
 Զու-լ-Խուն իրն Մուհամմադ իրն Գանիշմանդ 261, 263, 264, 361
 Զուրայկ իրն Ալի, տե՛ս նաև Ալի իրն Սաղակա 121, 122, 145
 Զուֆար իրն Ասիմ 109

Թարաբի 106
 Թաի 123
 Թալի իրն Ռուզդիբ 258
 Թանբրեստ 232, 237, 241
 Թարխան 133
 Թեոդոսիոս Գ 38
 Թեոդորա (Կայսերամայր) 160
 Թեոֆիլոս (Տուֆիլ) Կայսր 125, 145, 146
 Թիրադ ալ-Ջայնաբի 217
 Թիրաս 37
 Թուղան 200
 Թուղան Արսլանի տուն (Ահաբ) 250, 342
 Թուղտաբին 217
 Թուրբի բեկ 208, 209, 214—216
 Թուրբի իրն Մուհամմադ 242
 Թուրբի Շահ իրն Կիզիլ Արսլան (Արզան ալ-Ռում) 325, 336
 Թուրբի Շահ իրն Կիզիլ Արսլան (Արզն) 283
 Իմադ իրն Մանսուր 96
 Իմադա իրն Սամիտ 52
 Իբրան իրն Յազիդ իրն Մուհամմադ իրն Մարուան 92
 Իբն Աբու Կայլա 96
 Իբն Աբու-լ-Աս 45
 Իբն Ալխունկուր 260
 Իբն Ալլուր 168
 Իբն ալ-Դաի 258
 Իբն Գահահաբ 176
 Իբն Գաուլա 181
 Իբն Գուկաս (բյուդ.) 210
 Իբն Ջայլատ 153
 Իբն Ջիլադ 60
 Իբն Ջուհայր 216
 Իբն Թարաթթա 119
 Իբն Մասալայճ 125
 Իբն Մուղաբբի 164
 Իբն Մուկադդամ 272
 Իբն Ջաուլան 131, 132
 Իբն ալ-Ռավվադ 127
 Իբն ալ-Սակլաբիլլա (սլավոնուճու որդի), տե՛ս Վասիլ Ա 169
 Իբն Մուբման ալ-Կութբի 260
 Իբն Քադինա 223

Իրն ալ-Ֆուրատ 174
Իբրահիմ իրն ալ-Աբրաս 119
Իբրահիմ իրն Աբդալլահ (շիխ) 102, 104
Իբրահիմ ալ-Իմամ 99
Իբրահիմ իրն ալ-Լայս 121, 145
Իբրահիմ իրն Խազիմ իրն Խուզայմա 111
Իբրահիմ իրն Հարուն 163
Իբրահիմ իրն ալ-Հիշամ 72
Իբրահիմ իրն Մարգուբան 191, 192, 196, 197
Իբրահիմ ալ-Մուալլիզ բիլլահ 155, 156, 164
Իսրահիմ իրն Մուհամմադ իրն Գանիշ-մանչ 261
Իբրահիմ իրն Մուհամմադ իրն ալ-Իմամ 91
Իբրահիմ Յաննայ 208, 213, 214
Իբրահիմ իրն Յաննայ ալ-Տուրքմանի (Ա-միդ) 335
Իբրահիմ իրն Զիբրաիլ 116
Իզրիս ալ-Հիմյարի 165
Իզդ ալ-Գին Ալլաք 337, 338
Իզդ ալ-Գին Աթարեկ (Մոսուլ) 358
Իմադ ալ-Գին Զանգի իրն Ակսուհուր 227, 247, 249—254, 350—358
Իզդ ալ-Գին ալ-Խազար իրն Սուկման (Խարբերդ) 317
Իզդ ալ-Գին Կիլիշ Աբուլան Բ (Ռում) 263, 265, 267, 277, 278, 361
Իզդ ալ-Գին Օմար իրն Ալի 340
Իլդիզուլ 325
Իլենքի իրն Բուրսուք 239
Իլզազի (Մարդին) 240, 242, 244
Իզան Թախի 320
Իմադ ալ-Գին իրն Կարա Աբուլան (Խարբերդ) 282
Իյադ իրն Ղանմ ալ-Ֆիհրի 43—46, 55
Իշնաս 147, 148, 152
Իսա իրն Ալի 98, 107
Իսա իրն Մուսա իրն Զուրարա 158
Իսա իրն Մուհամմադ իրն Աբու Խալիդ 120, 145
Իսա իրն Մուսա 96, 108
Իսա իրն ալ-Մուքտաֆի 191, 192
Իսա իրն Յունիս իրն Իսթաֆանուս (Եսա-լի Աբու Մուսն) 144

Իսա իրն Յուսուֆ (բոխշ) 159
Իսա իրն ալ-Շայխ 164, 168, 169
Իսա իրն Ֆարիսանշահ 164
Իսահակ 37
Իսահակ իրն Ալլուր 169
Իսահակ իրն Անաս 149, 150
Իսահակ իրն Մուհամմադ 110
Իսահակ իրն Մուալլիմ 93
Իսահակ իրն Սայմ ալ-Ուկալլի 87
Իսահակ իրն Սուլայման իրն Ալի 110
Իսահակ իրն Քունդաշ (Քունդաշիկ) 168, 170, 171
Իսահակ իրն Իսմաիլ 159
Իսմաիլ իրն Ալի 96, 100
Իսմաիլ իրն Գանիշմանչ 231
Իսմաիլ իրն Մուսա իրն Զուրարա 158
Իսմաիլ իրն Վահսուդան 197
Իսմաս 127
Իվանն (Զարբարյան) 314, 321, 325, 328
Իսֆանդիար որդի Ֆուսուլիզադի 47
Իտալի 133, 146, 147, 150, 152, 153
Իտալիշ 284
Իրենն (Ռիենի) կայսրուհի 113, 115
Իֆտիխար ալ-Գաուլա 231
Իֆրանչի 236
Լանթա 38
Լաշբարի իրն Մարդի 180, 181
Լաշբարիստան 182
Լուլուլի որդի 210
Լեոն Գ Իսավրացի (Ալլուր իրն Կուսթան-թին) 38, 71, 88
Լեոն Դ 109
Լեոն Ե 119
Լեոն հայազգու որդի (իրն Լաուն ալ-Ար-մանի), Կիլիկյան Հայաստանի տի-րակալ 229, 249, 266, 273, 285, 286, 331
Լեոն որդի Ստեփանենի (Լեոն Մեծագործ) 275
Լուրարա 98

Կազր իրն Ահմադ 167
Խալիդ իրն Աբդալլահ ալ-Կիսրի 64, 104
Խալիդ իրն Բարմաթ 97, 103, 105
Խալիդ իրն Մադան 71
Խալիդ իրն Յազիդ իրն Մուալլիա 63
Խալիդ իրն ալ-Վալիդ 45, 46
Խալիդ իրն Քիսան 68
Խալիֆա 154
Խական ալ-Խազիմ 113, 125, 152
Խականի 174
Խոսրով Ա Անուշիրուան 39, 40, 41, 159
Խոսրով Բ Պարունգ 42
Խուզայմա իրն Խազիմ 114, 119
Խուսարավաճ 170, 171
Խուսարմանենի 113, 118, 123
Կաթր ալ-Նազա 216
Կաթմ Բիսմը իլլահ (խալ.) 216
Կալի 54
Կասիմ ալ-Գաուլա Ակսուհուր (Մոսուլ) 227, 349, 350
Կասիմ իրն Ռաշիդ 112, 114, 116
Կասիմ Մուստամի 119
Կավաթ (Կուրատ) 39, 40
Կարասունկուր 250, 251
Կարրեսա (Կարիրաս) 160, 161
Կարիթ (Լիսյարիտ) 214
Կարվաշ 208
Կաուրտ բեկ 220
Կիլիշ Աբուլան իրն ալ-Սար ալ-Ահմար (Արզն) 233, 233
Կիլիշ Աբուլան Ա իրն Մուլայման (Ռում) 229, 235
Կիլիշ Աբուլան Բ իրն Մանսուր (Ռում) 261, 266, 274
Կոստանդին (բյուզ.) 39
Կոստանդին (Կուսթանթին) 85
Կոստանդին Ե 95, 98, 99
Կոստանդին Զ 113
Կոստանդին Է 39
Կոստանդին որդի Դոմեստիկոսի 189
Կոստանդին որդի Ռոմանոսի 204
Կուլթր ալ-Գին Իլզազի (Մարդին) 268, 270
Կուլթր ալ-Գին Մալիբշահ 275, 277
Կուլթր ալ-Գին Սուկման (Ամիդ) 281

Կուրկուսա (Կուրկաշ) 180
Կուսա իրն Շարիբ 68
Հարեթ (Յաֆիս) 37, 38
Հարիբ իրն Մասլամա 43—46, 48, 49, 51, 54, 55, 57, 58, 88
Հազարդինարի 279
Հազարմարդ 199, 201
Հազկերտ Ա (Յազգաշիրդ) 40
Հազկերտ Բ 39, 40
Համդան իրն Համդան 168
Համդավաճ իրն Ալի 154
Համդա իրն Աբդալլահ իրն Զուրարա 61
Հայաստանի լեոնների թագավորներ 67
Հայաստ ալ-Ղանավի 127—129
Հայոց երկիր (Բիլազ ալ-Արման) 207—211
Հաչչաշ 63
Հաչչաշ իրն Արթուր 101, 104
Հաչչաշ իրն Յուսուֆ ալ-Տիմի 115
Հասան 108
Հասան իրն Կահաբա 97, 99, 106—108
Հասան իրն ալ-Հաֆիդ 247, 248
Հասան իրն Սահլ 131
Հատիմ իրն Նուման ալ-Բահիլի 72
Հարբ իրն Աբդալլահ 103, 105
Հարիս իրն Ամրու ալ-Թաի 77, 78, 79
Հարուն 163
Հարուն ալ-Ռաշիդ 89, 108—113, 115—118, 125
Հարուն իրն Մուսա իրն Զուրարա 158
Հարսամա իրն Այան 117, 118
Հաքամ իրն Կայա իրն Մախրամա 79
Հաֆիզ Աբուլան Շահ Իրն Ադիլ 296
Հաֆիզ լիլիկ իլլահ (խալ.) 247, 248
Հերակլ 38, 42, 44, 45
Հիբատուլլահ իրն Նասիր ալ-Գաուլա 199
Հիշամ իրն Աբդ ալ-Մալիբ (խալ.) 64, 66, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 86, 90
Հիշամ իրն Ամրու ալ-Տաղիբի 92
Հուզայմա իրն Ուսայդ ալ-Ղաֆֆարի 48, 49, 54
Հուսամ ալ-Գին Ալի ալ-Մուսալի 327, 329, 334, 336, 338
Հուսամ ալ-Գին (Ահմար) (Արզն) 341, 342

Հուսամ ալ-Գին Բուլակ Արսլան (Մարդին) 269
Հուսամ ալ-Գին Տիմուրոաշ (Նիկրկերտ) 244, 250, 257, 258
Հուսայն ալ-Նադիմ 164
Հուստինիանոս Ա 38
Հաղղա 266
Համր իրն Ցազիդ 90
Հիլաս ալ-Գին Խոսրով Շահ (Ռուս) 287
Հիաս ալ-Գին 321
Հագոզ (Մաշուք) 37
Հադիար 151
Հալիբ իրն Աբգալահ ալ-Նասամի 104
Հալիբ իրն Աշտար ալ-Նախի 44
Հալիբ իրն ալ-Հայսամ ալ-Նուզաի 100, 103
Հալիբ Մասուդ 240, 241
Հալիբ իրն Մուհամմադ իրն Սալդուկ 280
Հալիբշահ (Մեկիթշահ) 218, 220, 221, 224, 236, 342, 349
Հանդի (խալ.) 108—109
Հանմուդ Բ (խալ.) 243, 244, 246, 325
Հանմուդ Ղադնեի 206, 209
Հանմուդ Նասիր ալ-Գին (Ամիդ) 281
Համուն (խալ.) 89, 117, 120—125
Հայմուն ալ-Կասրի 286
Հայսարա իրն Մահրուկ ալ-Աբսի 44
Հան իրն Ջաիդա 110, 111
Հանի 125
Հանսուր 207
Հանսուր (օղուզների ամիր) 208, 209
Հանսուր (խալ.), տե՛ս Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր
Հանսուր իրն Իսա 164
Հանսուր իրն Ղիզզլի 208
Հանուկ (Մանուխ) 53
Հանբիլուր 148
Հաշդ ալ-Դաուլա 206
Հաշդ ալ-Գին իրն Ռաշիկ 276
Հալամա իրն Աբգ ալ-Մալիբ 38, 66—71, 73, 77, 79, 82, 83, 85, 88
Հասամա իրն Հիշամ 87, 88
Հասուդ իրն Կիլիջ Արսլան 251, 256, 359
Հասուդ (Իրաքի սուլթան) 255, 325, 358

Մավա 37
Մավրիանոս (Մաուրիան) 55
Մարզուբան իրն Բախտիար 200
Մարզուբան իրն Մուհամմադ 182, 183, 185, 186, 188—191
Մարուան իրն ալ-Վալիդ 69
Մարուան իրն Մուհամմադ 76, 83—93
Մարուզուդ (Մուուլ) 232, 236, 239, 246, 350, 351
Մաուրիբ 37
Մինուջիհ 233
Մինուջիհ իրն Կարուս 206
Միքայիլ 38
Միքայիլ պատրիկ 107, 109
Միքայիլ Ա 119
Միքայիլ է Դուկաս 223
Միհ ճայազդի (Մալիհ ալ-Արմանի) 173, 174, 176, 179
Միհ որդի Առնի (Մալիհ իրն Հայուն) 262, 263, 362
Մուսր 37
Մուզղամ Իսա (Դամասկոս) 294, 296, 315, 316, 327, 331
Մուալիխ (խալ.) 46, 47, 51, 52, 54—56, 58
Մուալիխ 142
Մուալիխ որդի Սահլ Սմբատյանի 143, 159
Մուալիխ իրն Հիշամ 78, 82, 84—86
Մուզաֆֆար ալ-Գին իրն Ջայն ալ-Գին 270, 276
Մուզաֆֆար ալ-Գին Քաուրբերի (Աբրեյա) 267, 284, 285, 296, 315, 316
Մուզաֆֆար իրն Քայզար 134
Մուհիզ ալ-Դաուլա իրն Բուայն 186—189, 195, 200
Մուհիզ ալ-Գին Կայսար Շահ իրն Կիլիջ Արսլան 277, 280
Մուհիզ ալ-Գին (Ջազիրատ իրն Օմար) 363
Մուին ալ-Գին Աբգ ալ-Ռահման (Խարբերդ) 317
Մուխտար 60
Մուկտադի Բիամրիլահ (խալ.) 227
Մուկտադի (խալ.) 177, 179
Մուհալաբ 60, 61

Մուհամմադ 38, 191
Մուհամմադ Բուստի 286
Մուհամմադ իրն ալ-Բահի 127, 132, 154
Մուհամմադ իրն Աբգալահ 163
Մուհամմադ իրն Ա Աբգալահ 102
Մուհամմադ իրն Աբգալահ ալ-Սադաֆի 59
Մուհամմադ իրն Աբգալահ ալ-Վարսանի 150
Մուհամմադ իրն Աբգ ալ-Մալիբ 144
Մուհամմադ իրն Աբու-Սաշ 170—172, 181
Մուհամմադ իրն Ալի ալ-Արմանի 167
Մուհամմադ իրն Ահմադ իրն Իսա 172
Մուհամմադ իրն ալ-Աշաս 105
Մուհամմադ իրն Բադլի Սիան 233
Մուհամմադ իրն Դանիշմանդ 217, 251
Մուհամմադ իրն Իբրահիմ 147
Մուհամմադ իրն Խալիդ իրն Ցազիդ 154
Մուհամմադ իրն Հարուն 167
Մուհամմադ իրն Հաֆս 120
Մուհամմադ իրն Հուսայն 121—123, 130, 145
Մուհամմադ իրն Մարուան 62—66, 69 72, 73, 91
Մուհամմադ իրն Մուալիխ իրն Ջուֆար 112
Մուհամմադ իրն Մուսա իրն Ջուրբար 158
Մուհամմադ իրն Յուսուֆ ալ-Թաի 123
Մուհամմադ իրն Նասր 174
Մուհամմադ իրն Ջաբակ ալ-Տուրքմանի 235, 236
Մուհամմադ իրն Սալլիդ իրն Ունս 121, 122
Մուհամմադ իրն Սուլ 92, 94, 96
Մուհամմադ իրն Ուսայր ալ-Աթարիդ 60
Մուհամմադ իրն Օմար 166, 167
Մուհամմադ իրն Փադլ 165
Մուհամմադ Խորեզմշահ 299, 302, 308
Մուհամմադ ալ-Մուստասիր բիլլահ 155
Մուհամմադ (սելջուկ սուլթան) 232, 233
Մուհամմադ Քուտահ 146
Մուհամմադիաներ (խուսամյաններ) 146
Մուհալիբ ալ-Հաշմի 67
Մուստադի (խալ.) 38
Մուղիս ալ-Գին Քուղրիլ (Աբդան ալ-Ռուս) 293, 313, 317

Մունաշիմ ալ-Սուլամի 114
Մունիս 201, 202
Մունիր ալ-Դաուլա 227
Մունջահիդ ալ-Գին Բիհրուդ 250, 262, 267
Մուշահիդ ալ-Գին Կայմադ 271
Մուշահիդ իրն Ջաբր 71
Մուսա իրն Բուլա 166
Մուսա իրն Ջուրբար 157, 158
Մուսա իրն Քաար 93, 95, 96
Մուսաբ իրն ալ-Ջուրբար 60, 61, 64
Մուսայիդ իրն Ջուհայր 105
Մուսալիբ ալ-Շարի 167
Մուստադի բիամրիլահ (խալ.) 263, 265
Մուստալի (խալ.) 228, 229
Մուստանսիր (խալ.) 217, 226—229
Մուստաշիր բիլլահ (խալ.) 191, 192
Մուստարշիդ բիլլահ (խալ.) 254, 358
Մուստադի (խալ.) 171—173
Մուստադի (խալ.) 38, 155, 156, 164
Մուսամիդ (խալ.) 38, 164—166
Մուստասիմ (խալ.) 89, 124—128, 134, 141, 145—152
Մուսավաբբիլ (խալ.) 153—163
Մուստակի (խալ.) 183
Մուքտաֆի (խալ.) 39
Մուքտաֆի 191
Մուֆիհ ալ-Սաշի 178, 179
Յազիդ Բ իրն ալ-Մալիբ (խալ.) 64, 74, 76
Յազիդ իրն Հուս ալ-Աբսի 56
Յազիդ իրն Մադիսադ 56, 109—112, 114
Յազիդ իրն Մուխալադ 117
Յազիդ Գ իրն ալ-Վալիդ 90, 91
Յազիդ իրն Ուսայն 96, 106, 108
Յազիդ իրն Քարշա 69
Յազիդ ալ-Քալիբ 55
Յակուտի (Մարդին) 294
Յահիա իրն Խալիդ իրն Բարմաք 108, 109
Յահիա իրն Մուադ 120, 145
Յահիա իրն Մուհամմադ 94
Յահիա իրն Սաիդ ալ-Հարաշի 112
Յահիա իրն Սուլայման 166
Յալի Արսլան իրն Դանիշմանդ 261
Յունան 38

Յուսուֆ իբն Աբու-լ-Սալ 173, 174, 179
Յուսուֆ իբն Մուհամմադ 157, 158
Յուսուֆ իբն Օմար 64
Նարեզդդոնոսոր (Բուխտունուսուր) 297
Նահմ (Նուամ) 47
Նաշա 194, 195
Նաշմ ալ-Գին Ալթի 257
Նասիր ալ-Գաուլա Աֆտաբին 229
Նասիր ալ-Գաուլա իբն Համդան 178, 182, 185, 186, 189, 195
Նասիր ալ-Գին (Ամիդ) 296
Նասիր ալ-Գին Մուհամմադ Ալլուբի 277
Նասիր ալ-Գին Մուհամմադ իբն Շիրքուհ 267, 270
Նասիր ալ-Գին Ուրտուկ (Մարդին) 289
Նասիր իբն Մարզուրան 191, 193
Նասր ալ-Գաուլա 224
Նասր ալ-Գաուլա իբն Մարուան 208, 209, 211, 213, 215
Նասր իբն Մուհամմադ 336
Նասր Համդանի 178
Նասր Սուբուբի 175
Նասուդի 207, 208
Նեզամ ալ-Գին իբն Աբու Բարր (Խար-բկուդ) 232
Նեզամ ալ-Գին Բուկուլ (Մարդին) 269
Նեզամ ալ-Մուլք 218, 221, 222, 350
Նեզար 228, 229
Նեկեփոր Ա 113, 115—118
Նեկեփա կոմսերի կոմս 109
Նոյ 37, 38
Նուր ալ-Գին իբն Ջանգի 255, 256, 262—265, 359—363
Նուր ալ-Գին Մուհամմադ (Հին Քալֆա) 270
Նուր ալ-Գին Ուրտուկ Շահ (Խարբերդ) 317
Շադդադ 257
Շադդադ իբն Աուա 52
Շալուա 312, 313, 321
Շահ Արման իբն Իբրահիմ իբն Սուբման 259
Շահ Բանուար 259
Շահան Շահ իբն Մասուդ 261

Շահրխար 49, 50
Շահրխարզ 42
Շամս ալ-Գին Բահլավան իբն Բլդիզուդ 210, 269, 279, 290
Շամս ալ-Գին ալ-Թուրաբի (Դավրեժ) 302, 321, 322
Շամս ալ-Խիլաֆա 238, 239
Շամս ալ-Մուլք 246
Շանիֆ (Շունայֆ) ալ-Խադիմ 160
Շարաֆ ալ-Գաուլա Մուսլիմ (Հալեբ) 225, 349
Շարաֆ ալ-Մուլք 327
Շիրլ ալ-Գաուլա (Միրդաս) 210
Շիհար ալ-Գին 333
Շիհար ալ-Գին Ղադի իբն ալ-Ադիլ (Խըլ-լաթ) 296, 306, 312—316, 341, 342
Շիրքուհ 267
Շուրա իբն Սահլ 146
Շուշա ալ-Գին Կուբուլ (Խլաթ) 289
Շուրահիլ իբն Մասլամ իբն Արդ ալ-Մալիք 91, 92
Շուրահիլ իբն Ման իբն Ջալիդա 117
Չուբիբիդ (Չիբիբիդ) 234, 236
Պերոդ (Ֆիրուդ) 39, 40
Ջարակ 236
Ջալալ ալ-Գաուլա իբն Ամմար 229
Ջալալ ալ-Գաուլա իբն Բուսայ 209
Ջալալ ալ-Գին իբն Խորեզմշահ 319—323, 326—331, 333, 334, 336—343, 346
Ջահանֆ 61
Ջամասալ 39
Ջամիլա 202
Ջանահ ալ-Գաուլա 232
Ջանահ ալ-Սուբբարի 131, 132
Ջանահ իբն Աբդալլահ 74—79, 80, 81, 83
Ջաստան իբն ալ-Մարզուրան 191, 192, 193
Ջաստան իբն Շարմազան 191—193, 197
Ջավանա իբն ալ-Հարիս 72
Ջավիդան իբն Սահլ 120, 132
Ջավիդանյաններ 120
Ջաուլի 236, 237
Ջաուլի Թուրքիլի 251, 256

Ջաֆար ալ-Խալլաթ 124, 133, 136—140, 146, 147
Ջաֆար ալ-Մուֆավվադ 166
Ջաֆար իբն Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրի 103
Ջաֆար իբն Գինար 162
Ջաֆար իբն Հանդալա 98
Ջաֆար իբն Ֆահրադ 149, 150
Ջաֆանա իբն Ղասսան 115
Ջիբրաիլ իբն Յահիա 99, 105
Ջուսլին Ա 244—246
Ջուսլին Բ 252, 254—256, 359, 360
Ջուլուլ բեկ 351
Ջունադա իբն Աբու Ումալլա 59
Թարի 104, 108
Թալմոնդ (Անտիոք) 249
Թաշիդ 308, 309
Թավանդիլլա 100
Թասուհ իբն Հասիմ 111
Թիբահ 149
Թիդա 191
Թիդուան 240
Թիդուան (վեզիր) 248
Թոմանոս Բ (Արմանուս) 204
Թոմանոս Գ (Դիսպինես) 221, 223
Թուրքի իբն Բալախ 258
Թուրք ալ-Գաուլա իբն Բուսայ 188, 189, 197
Թուրք ալ-Գաուլա (Արաուկ) 358
Թուրք ալ-Գին իբն Կիլիշ Արսլան (Թում) 282
Թուրք ալ-Գին Սուլայման Բ (Իկոնիա) 280
Սաադի իբն Ասրամ 123
Սաբիտ ալ-Նահրանի 74
Սաբիտ իբն Մուսա 108
Սաբիտ իբն Նահմ ալ-Ջուլամի 90, 91
Սաբիտ իբն Նասր իբն Մալիք 118
Սադակա (Մադիադի) 236
Սաիդ ալ-Հարաշի 79—82
Սաիդ իբն Արդ ալ-Մալիք 77, 89
Սաիդ իբն Ամիր իբն Հուլայմ 45
Սաիդ իբն ալ-Աս 54, 65, 58
Սաիդ իբն Համդան 178—180

Սաիդ իբն Հիշամ 78, 79
Սաիդ իբն Սալմ 110, 112, 114, 117—118
Սալահ ալ-Գին 244, 266, 269, 270, 271, 273, 274, 277, 279, 290
Սալուդի իբն Ալի 257, 259, 261
Սալիհ իբն Ալի 96, 98
Սալմա իբն Կալս ալ-Աշրաֆ 52
Սալման իբն Թարիա ալ-Բահիլի 44, 48, 49, 51, 54, 56, 58
Սալման պարսիկ 58
Սահլ որդի Սմբատի (Սահլ իբն Սինբաթ) 142, 143
Սամալ 176, 178, 179
Սամիր 63, 64
Սամանա ալ-Գաուլա 203, 204
Սալլիդ իբն Ունս 121
Սալֆ ալ-Գաուլա իբն Համդան 187, 189, 190, 193—196, 198
Սալֆ ալ-Գին Ղադի 255, 359
Սարխալա (Սիրջալ) 241
Սաֆուան իբն Մուսթթալ 45
Սելուկ 220
Սեմ 38
Սիմար իբն Խարաշա 47, 48
Սիմթ ալ-Քինդի 42, 43
Սինշար 325
Սինշիրուր 40
Սմբատ որդի Աշոտի (Սինբաթ իբն Աշութ) 159
Ստավրակիոս (Իստիրակ) 118
Ստեփանոս (Իսթիֆանուս) 143
Սուհայլ իբն Ադդի 45
Սուլայման իբն Արդ ալ-Մալիք (Խալ) 38, 70, 71
Սուլայման իբն Ալի 96
Սուլայման իբն Բարմաթ 108
Սուլայման իբն Մուսա իբն Ջուրարա 158
Սուլայման իբն Նուրմուսի 235, 350
Սուլայման իբն Հիշամ 85, 86, 88
Սուլայման իբն Նասր ալ-Գաուլա 208
Սուլայման իբն ալ-Վալիդ 107
Սուլման (Սուլման) ալ-Կուբբի 233, 236, 238—240, 244
Սուլման իբն Ուրտուկ 230, 232, 234
Սուլեյուր Գազար 241

Մուրակա իրն Ամբու 48, 49
 Յուֆիան իրն Աուֆ ալ-Սադի 59
 Սևորդիք (Սիավարդիյա) 56

Վարդաճ 70
 Վաի 112
 Վալիդ 53, 54
 Վալիդ Ա 66, 67, 69, 73
 Վալիդ Բ ալ-Նախիս 89, 90
 Վալիդ իրն Թարիֆ 111, 112
 Վալիդ իրն Կակա 86
 Վալիդ իրն Հիշամ ալ-Մուայթի 69, 91
 Վակիդի 59
 Վահուզան 188, 190—193, 197
 Վահուզան իրն Մամյան 207, 212, 214
 Վահուզան իրն Ջաստան 165
 Վահրամ (Բահրամ) Պահլավունի 248
 Վաշմդիր 180, 181
 Վասիլ Ա (Բասիլ ալ-Մակլարի) 38, 169
 Վասիլ Բ (Բասիլ իրն Արմանուս) 204
 Վասիլ (Բասիլ ալ-Արմանի), տե՛ս Լակ
 Քուվասիլ (Գոլ Վասիլ) 241
 Վասիկ (խալ.) 127, 152, 153
 Վասիֆ 147, 148, 153
 Վասիֆ ալ-Սալի 172, 173
 Վարդ ալ-Ռուժի (Սկիբրոս) 200, 204
 Վարդիս իրն Լաուն (Վարդ Փակոս) 204
 Վարնիս 86

Տակի ալ-Դին իրն Սալահ ալ-Դին 277, 278
 Տակի ալ-Դին 268, 276
 Տաճատ հայազգի պատրիկ (Թաղաղ ալ-Արմանի ալ-Բաթրիկ) 109
 Տուլուն 186
 Տուտուշ իրն Ալբ Արսլան 224, 226, 228, 230, 235, 350

Ուրալդալլահ իրն Աբդ ալ-Մալիք 65
 Ուրալդա իրն ալ-Մահդի 110
 Ուզրեք իրն ալ-Բահլավան 300, 302, 306, 310, 312, 319, 320—322, 334, 343
 Ուկրա իրն Ջաֆար 117
 Ումայր իրն ալ-Հուրաք ալ-Սուլամի 60
 Ումայր իրն Սաադ ալ-Անսարի 46, 47
 Ումարա իրն Ղամրա 105

Ումն Աբդալլահ 55
 Ումմ Իսա 98
 Ումմ Օսման 92
 Ուշայֆ 124, 125, 146, 147
 Ուտբա իրն Ֆարկադ 48, 53
 Ուրտուկ (Արտուխ) իրն Աբսաք 225
 Ուրտուկիյա տոհմ 252

Փիլարտոս հոռոմ (Ֆիլարդոս ալ-Ռումի) 235, 236, 349
 Փիլիպպոս 38

Քամ (Համ) 38
 Քամալ ալ-Դին ալ-Շահրուբի 264
 Քամիլ (ալ-Մալիք ալ-Քամիլ) 294, 296, 315, 331, 339, 340
 Քալ Խուսրաու Ա Ղիյաս ալ-Դին 282, 283, 286
 Քալ Կուրադ Ա Ալա ալ-Դին 296, 297, 327, 328, 332, 335, 336, 339—343
 Քալ Քաուս Ա 296, 297, 342
 Քաուհարային (Գաուհարային) 222
 Քինտուզաի 242
 Քլեբուկա 231
 Քրիստոս (Մասիհ) 183
 Քուլսոմ իրն Իյազ 90
 Քուշան (Գուսան) հայազգի 22, 96
 Քուշարա 310, 311
 Քուվասիլ (Գոլ Վասիլ) 237, 241
 Քուրջ (Վիրք և այլն) 218 passim
 Քուրտաշ 207

Օգոստա (Աղոսթա), տե՛ս Իրենե 109, 113
 Օմայաններ (Բանու Ումայյա) 45, 62, 95, 159
 Օմար Ա (խալ.) 43, 44, 46—50, 52
 Օմար իրն Աբդալլահ ալ-Ակթա 160—163
 Օմար Բ իրն Աբդ ալ-Ազիզ (խալ.) 67, 71, 72, 79
 Օմար իրն Իսահակ 159
 Օմար իրն Հուրայրա 64, 70, 72, 73, 93
 Օմար իրն Սիսիլ 154
 Օմար իրն Ուրալդալլահ իրն Մուհամմադ 61
 Օմար իրն Ֆարջ 153

Օմար ալ-Ֆարդանի 146
 Օսման իրն Աֆֆան (խալ.) 50, 53—55, 57, 68
 Օսման իրն Վալիդ 62

Ֆադլ (պսոտամբ) 111
 Ֆադլ (զորավար) 131
 Ֆադլ իրն Կարին 161
 Ֆադլ իրն Ֆահա 113
 Ֆադլ իրն Սահլ 131, 132
 Ֆադլ իրն Քաուս 132
 Ֆադլուն Գ 211

Ֆադլուն Գ 257
 Ֆադլուն ալ-Ռավվադի 233
 Ֆախր ալ-Դաուլա իրն Ջուհայր 225
 Ֆախր ալ-Դին (վեզիր) 349
 Ֆախր ալ-Դին Աբդ ալ-Մասիհ (Դանիշ-ժանյան) 362
 Ֆառուխ ալ-Խադիմ 118
 Ֆարաջ ալ-Հատիմ 110
 Ֆարզանի 169
 Ֆարնի իրն Թուզան Արսլան 250
 Ֆուրա 37

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Աալ լալ 219
 Արխագոց երկիր 328, 329
 Արրիկ (Տեֆրիկ) 180
 Արուար, տե՛ս Բար ալ-Արուար
 Ադ 41
 Ադանա 161, 190, 195, 196, 249, 263
 Ազազ 266, 257, 359, 360
 Ազրուբիթրան 87
 Ազրուբիյա 68
 Ալանաց զուռ (Բար Ալլան) 40, 41, 78
 Ալանք (Ալլան) 40, 49, 76, 77, 79, 86, 87, 298, 305, 307, 314
 Ալեքսանդրեկ 249
 Ալեքսանդրիա (Իսրահայրիյա) 52, 229
 Ակաարա 55, 256, 263, 296, 324, 335, 339, 361
 Ակոա լնո 161
 Ակրա (Աքրա) 226, 231, 232, 275
 Ակրան 84
 Ահուազ 156, 166
 Աղրակ (ալ-Բակ) 158
 Ամանոս (ալ-Լուրամ) 44
 Ամիդ 39, 46, 111, 160, 168, 169, 171, 172, 177, 198, 199, 201, 202, 205, 225, 234, 235, 247, 252, 255, 281—283, 296, 327, 328, 354, 355
 Ամկ (Մարաշի) 91, 107
 Ամորիոն (Ամմուրիյա) 52, 56, 68, 147, 148, 178
 Այնթապ (Այն Տաբ) 256, 257, 359, 360
 Այն ալ-Համիդա 46
 Այն Վարդա 46
 Անա 256
 Անատոլիկ 170
 Անարզարա (Այն Ջարրա) 112, 117, 194, 249
 Անբար 96, 97, 156
 Անթիզու 124
 Անի 212, 217, 219, 233, 257, 259, 328, 329, 333
 Անկարա, Անկիրիոն (Անբուրիյա) 112, 179, 231, 261
 Անձեացիք (ալ-Ջավազան) 46, 182, 208, 271, 294, 335, 358
 Անտիոք (Անթաքիա) 42—44, 47, 56, 69, 118, 124, 161, 167, 198, 229, 230, 231, 235—237, 239, 241, 249, 251, 272, 273, 274, 275, 331, 332, 349, 354
 Աշբաններ 37
 Աշտար 330
 Աշրուտանա 151
 Աջամ (Պարսիք) երկիր 279, 302
 Առան 40, 56, 159, 234, 242, 251, 256, 287, 298, 303, 306, 325
 Առաջան 39
 Ասարիք 239
 Ասկալոն (Ասկալան) 238
 Ասորիք (Շամ) 38, 44, 46, 49, 54, 56, 67, 69, 74, 78, 79, 84, 88, 90—93, 97, 101, 103, 122, 156, 161, 164, 166, 171, 196, 198, 208, 210, 221, 224, 225, 227—229, 232, 240, 247, 249, 250, 251, 264, 265, 271, 278, 287, 295, 299, 306, 315, 325, 331, 332, 336, 340, 351, 355, 361, 363
 Ասորիքի սահմանային գոտի (սուլուր) 162, 169
 Ասբար ալ-Մահդի 161
 Ասուազ գետ 266
 Ասուան 248
 Ավասիմ 42, 99, 110, 119, 122, 152, 156

Ատիկա 100
 Ատտալիա (Անթալիա) 249, 288, 336
 Ատրպատական (Աղարբալան) 39, 40, 41, 47, 51, 53, 54, 60, 61, 69, 71—73, 77—83, 87, 88, 91, 94—97, 108, 111, 113, 118, 120—122, 127, 141, 148, 150, 154, 156, 157, 162, 166, 172—174, 179—182, 184, 185, 187—192, 207, 208, 210, 211, 213, 217, 221, 226, 228, 233, 234, 250, 251, 256, 260, 269, 281, 283, 284, 287, 300, 306—308, 310, 319, 320, 324, 325, 330, 334, 340, 341, 343, 352, 358
 Արարազ (Ջուղի) 111, 182
 Արաֆատ լեռ 272
 Արաքս (ալ-Ռաս) 40, 56, 78, 81, 181, 217, 219, 242
 Արբեյա (Իրբիլ) 236, 240, 264, 285, 296, 315, 316, 343
 Արդ ալ-Բալդա 45
 Արդարիլ 41, 79, 80, 126—128, 149, 181, 188, 191, 193, 197, 251, 302
 Արդան ալ-Ռում, տե՛ս Կարեն քաղաք, Կալիկալա 200, 214, 215, 233, 257, 259, 280, 283, 292, 297, 313, 317, 320, 324, 325, 327, 330, 335, 336, 339, 340, 341
 Արզն 46, 68, 80, 111, 158, 168, 176—178, 250, 268, 341, 342
 Արիշ 352
 Արենշ (Արշիշ) 203, 205, 233, 283, 290, 292, 293, 325, 345
 Արմենիակոն (Արմինիակ) 147
 Արմինիա, տե՛ս Հայաստան
 Արշակ (զավառակ) 127
 Արտաշատ (Արդաշաթ) 55
 Արենլյան կողմեր (Մաշրիկ) 166
 Աֆրիկա (Իֆրիկա) 90, 155, 166
 Բաալրեկ 358
 Բար, տե՛ս Բար ալ-Արուար
 Բար ալ-Արուար, տե՛ս նաև Դարբանդ 40, 41, 48—51, 56, 57, 69, 74, 75, 83—85, 102, 103, 189
 Բար ալ-Ռարազ (Տփղիս) 159
 Բագավան, տե՛ս Բաջարուան 81
 Բազարվան, տե՛ս Բաջարուան 81
 Բազրեանդ (Բաղրավանդ) 55
 Բաղդ (Բազդ) 120—123, 126, 129—132, 136—138, 141
 Բադր 354
 Բազուրիյա 101
 Բազիրդա (Բազաբդա) 111, 208
 Բալադ 111, 171, 175
 Բալանջար 40, 50, 57, 75, 76, 79, 82, 87
 Բալիս 44, 171, 240
 Բալիկա 47
 Բակիրդա 111
 Բահանի (Բեհենի) 264, 361
 Բահրայն 156
 Բաղասական (Բալասաջան) 56
 Բաղդադ 100—104, 106, 125, 145, 152, 163, 164, 166, 171, 175, 177, 186, 188, 195, 203, 216, 219, 234, 243, 262, 264
 Բաղնշ (Բաղիս) 46, 176, 200, 201, 250, 268, 342, 345
 Բաղրաս 44, 249, 272, 273
 Բալլա 50, 79, 87
 Բալլական 40, 56, 159, 303, 307, 311
 Բալլական գետ 81, 82
 Բանխրա 251
 Բանջար 40
 Բաջարուան 80, 81, 82
 Բաշլայա 203
 Բաշուրմի 156
 Բասի Հիմար (Հիմար) 340
 Բասրա 48, 96, 100, 101, 156
 Բատասա 353
 Բաբդան 108
 Բաբդանդ 81, 127—129, 144
 Բեհ Արդաշիք 39
 Բեբկրի (Բարբարի) 179, 212, 345
 Բիբլոս (Ջուբայլ) 226
 Բիք 54
 Բիրա 252, 253, 254
 Բիբրայն 43
 Բու Սիր 92
 Բուզաս 249, 250
 Բուխարա 298
 Բուկա 43

Բուրջ ալ-Ռասաս 257, 360
 Բուրջան 118
 Բուստան ալ-Նաֆաս 100
 Բուրջան 41
 Բուրջ ալ-Համմամ 69
 Գանձակ (Ջանդա, Քանջա) 215, 250, 262, 303, 310, 314, 317, 321, 322
 Գարդման (Ջարդաման) 159
 Գեղան (Ջիլան) 51, 58
 Գիրան, տե՛ս Քիրան
 Գարիկ 70, 107, 116, 124
 Գակուկա 343
 Դամասկոս 47, 58, 156, 164, 216, 224, 225, 228, 230—232, 255, 278, 280, 294—296, 315, 316, 327, 331, 339, 341, 358, 361
 Դամասկոսի 120
 Դամիթ (Դիմիթ) 294, 299, 302, 306, 307
 Դայլամ 107
 Դասի՛լ (Դարի՛լ) 219
 Դասին լիս 149
 Դասլա (Դասլա) 73, 117
 Դավրեժ (Տարրիզ) 127, 214, 233, 243, 284, 300, 302, 312, 321, 323, 330
 Դանա 45, 93, 111, 198
 Դարբ ալ-Հադաս (Հադասի լեռնանցք) 45, 98, 105, 109, 117, 118
 Դարբ ալ-Սալամա, տե՛ս Դարբ ալ-Հադաս
 Դարբ Սաբ 272, 273, 286
 Դարբանդ, տե՛ս Նաև Բաբ ալ-Արուաբ 305
 Դարբանդ-Շիրուան 246, 304, 305, 307, 310, 320, 324, 325
 Դարուազ 130, 131
 Դարում 351
 Դիմիթիկներ (դայլամիկներ) 181, 182, 184, 185, 187, 188, 203
 Դիար Բաբր (Աղձնիք) 101, 169, 178, 199, 201—203, 208, 210, 215, 225, 226, 235, 239, 245, 247, 250, 251, 265, 271, 276, 278, 295, 306, 341, 342, 344, 346, 349, 350, 352—355, 358, 363
 Դիար Բաբրի սահմանային գոտի 202, 203

Դիար Մուդար 156, 173
 Դիար Ռարիա 156, 168, 178, 179, 199
 Դիդոյք (Դուդանիլյա) 84, 85
 Դինավար 39, 166, 173, 264
 Դլին (Դարիլ, Դուին) 55, 158, 172, 175, 260, 262, 281, 282, 312, 313, 321
 Դուլուք, տե՛ս Տլուք
 Դուկ 251
 Դուկիա 223
 Դունայար 290, 345
 Եդեսիա (Ռուհա) 45, 46, 93, 183, 194, 228, 231, 232, 235—237, 240, 241, 244—246, 252—255, 278, 280, 293, 296, 306, 351, 354, 355, 359
 Եզիպոս (Միսր) 79, 93, 96, 101, 122, 164, 166, 167, 170, 205, 216, 225, 238, 239, 243, 247, 248, 258, 264, 265, 286, 295, 296, 299, 302, 306, 307, 314, 316, 331, 352, 361, 363
 Եմեն 96, 156, 166
 Եմեսա (Հիմա) 46, 47, 51, 92, 156, 250, 358, 360
 Երզնկա (Արզնջան, Արզնբան) 317, 335, 338, 340
 Երուսղեմ, տե՛ս Մուրբ քաղաք
 Երևան (Աֆսուս) 113
 Եփրատ (ալ-Ֆուրատ) 46, 93, 101, 108, 119, 171, 231, 240, 252, 276, 356
 Զաբ 91, 92, 101, 111, 121, 151, 171, 316
 Զապարա (Ջիբաբրա) 89, 145, 146, 147
 Զավազան, տե՛ս Անձնացիք
 Զատ ալ-Լուլում 55
 Զաուրա 100
 Զի-լ-Քիլա 117
 Զինջան 126, 166, 188
 Զուկ (Ռուկ) 353
 Զու-լ-Կարնայն 252, 253
 Թաբարիստան 88, 120, 156, 206, 212, 302
 Թաբարսարան 88
 Թաիֆ 96

Քամանին (Սամանին) 37
 Քայլասան 54
 Քայսաֆուն, տե՛ս Տիզրոն, Մադանին 39
 Քանդա 251, 344, 353
 Քարթաու (Սուրուր) 56
 Քարում 191, 192, 197
 Քիբա 78
 Քուանա (Դատվան) 270
 Քուր Արդին 46
 Քուրբեստան 298
 Իբն Հուբայրա 103
 Իկոնիա 55, 76, 251, 256, 261, 275, 288, 296, 324, 332, 335, 339
 Իլուան Քիսրա 103
 Իսթախր 39
 Իստավա 285
 Իրաբ 45, 51, 61, 73, 84, 85, 120, 192, 200, 208, 215, 250, 262, 287, 301, 325, 363
 Իրաբի Սավադ 265
 Իրաբներ Երկու 51
 Լամիս 113, 152
 Լադիկ (Լազակիա) 161, 275
 Լաբզ 42, 84, 298, 305, 307, 311
 Լեոնի (Հայազգի) որդու Երկիր (քիլադիբն լալուն ալ-Արմանի) Կիլիկիա 229, 241, 249, 266, 331
 Լուրուս 124, 125, 167
 Լեոնրի (Կովկաս) ժողովուրդներ 51
 Խաբուր 156, 178, 241
 Խաբուր ալ-Հուսայնիլյա գետ 203
 Խազարաց Երկիր 74, 79
 Խայլազ 87
 Խանջարա 69
 Խաուան 45, 90—93, 195, 228, 240, 246, 248, 278, 280, 290, 293, 315, 336, 339, 354, 358
 Խարբիք (Հիսն Ջիլադ, Խարտաբիք) 194, 201, 235, 236, 245, 246, 282, 283, 317
 Խարսիանոն (Խարշանա) 82, 168, 190, 193
 Խլաթ 46, 55, 80, 111, 176, 179, 195,

205, 212, 221, 225, 228, 233, 238, 244, 255, 260, 264—265, 267—272, 276, 279, 283, 285, 286, 289—291, 293—296, 306, 312—316, 320, 325—327, 329—331, 333, 334, 336—341, 343—346
 Խլաթի դուր (Մարդինում) 234
 Խոյ (Խուայլ) 217, 221, 233, 302, 330, 334, 340, 341
 Խորասան 96, 108, 112, 117, 118, 145, 151, 156, 166, 195, 209, 212, 217, 285, 301, 302, 325, 352
 Խորեզմ 209, 302
 Խուզիստան 325, 352
 Խուլզ (պալատ Բաղդադում) 100
 Խուշ 127, 128
 Մովսի, տե՛ս Սավահիլ 47
 Կալամիլյա 170
 Կալաուզիլյա (Կլավիթա) 99
 Կալիկալա, տե՛ս Կարնո քաղաք
 Կա՛հրե (ալ-Կահրա) 243, 248, 279, 280
 Կամախ (Քամախ) 60, 76, 95, 335, 336
 Կամունիլյա 68
 Կանդաբիլ 156
 Կաշան 152
 Կապադովկիա 170
 Կապադակ (Կաբալա) 56, 309, 310
 Կառիլյատ 46
 Կասրին 44
 Կատարբուլ 101
 Կարդի (Կարդա) 37, 208
 Կարմասին 118
 Կարնո քաղաք (Կալիկալա, Արզան ալ-Ռում) 54, 55, 61, 65, 96, 98, 108, 174
 Կարս 219, 291, 325, 328, 333
 Կեսարիա (Կայսարիլյա) 45, 77, 79, 84, 262
 Կիլիկիա, տե՛ս Լեոնի որդու Երկիր 47
 Կիննասրին 42, 43, 47, 51, 70, 110, 119, 156, 170
 Կիպրոս (Կուբրոս) 249, 288
 Կիրիսիա 93
 Կոստանդնուպոլիս (Կոսթանթինիլյա) 38,

39, 42, 55, 59, 70, 71, 109, 147,
177, 204, 210, 214, 229, 249, 262,
274, 354
Կովկաս (Կարչ) 156, 166
Կումկում 66
Կուռա (Կուրրա) 114, 124, 170
Կուռատ Քաուքաբ 168
Կուբ (Քուռ) 56, 74, 158, 184, 186, 324
Կուրազի 154
Կուրայիների կիրճ 344
Կուրուս 44, 257, 360

Հագաս լեռնանցք, տե՛ս Դարբ ալ-Հագաս
45, 107, 169, 190
Հագիսա 54, 175
Հագրամաուտ 156
Հալեբ 42, 43, 108, 190, 210, 221, 224, 230,
237, 240, 243, 245, 250, 255, 262,
267, 273, 275, 278, 285, 331, 342,
349, 350, 359
Համա (եպիփանիա) 268, 350
Համադան 89, 126, 181, 221, 239, 243,
247, 264, 269, 298, 300, 301, 302,
307
Համզին 84, 87
Համլին 252
Հալ, հայազի (արմանի) 38, 109, 228,
237, 239, 241, 248, 254, 258, 262,
263, 332
Հալաստան 39, 40—42, 45, 49, 51, 53, 54,
56, 57, 58, 60—62, 65—67, 69, 73,
74, 77, 79, 82, 83, 85—91, 93—
97, 101, 102, 105, 106, 108, 110,
111, 112, 114, 119, 120, 121, 141,
142, 150, 151, 156—159, 162—164,
166, 169, 172—174, 176, 177, 179,
182, 183, 188, 189, 191—193,
195—198, 203, 205, 206, 212, 215,
216, 233, 234, 257, 283, 286, 294,
301, 306, 312, 314, 315, 325, 336,
352, 353, 358, 363
Հալաստան Չորրորդ (Չորրորդ Արմի-
նիա) 45, 92
Հալոց երկիր (Բելադ ալ-Արման) Կիլի-
կիա 275, 332, 333, 352
Հալոց երկիր (Հալաստան) 207, 209, 259

Հալոց կողմեր 223
Հանի 252, 276, 278, 280, 306, 314, 342,
354, 355
Հասանիյա 200, 208
Հատտաի բերդ 250, 271
Հաուրա 47
Հաքթարիյա 294
Հեշտադար 123, 130, 131, 141
Հերակլիա (Հիրակլա) 68, 70, 115, 116,
117, 124
Հիդան (հիդան) 251, 253, 358
Հիլլա 244
Հիմմատ Ազրուիյա 107, 108
Հիլադ 100
Հիսն ալ-Ախրամ 66, 67
Հիսն ալ-Բարա 257, 360
Հիսն Բխրիֆուս 360
Հիսն Բուլակ 66
Հիսն Բուլուս 66
Հիսն Զիլադ, տե՛ս Խարբերդ
Հիսն Կուսթանթին 67
Հիսն ալ-Հադիդ 69
Հիսն Մանուր 281, 328
Հիսն ալ-Մարա 58, 70, 71
Հիսն Սալման 44
Հիսն Քալիֆ (Քելիֆ) 205, 247, 255, 281,
358
Հիտ 156
Հիրա 96
Հնդկաստան (Հինդ) 70, 101, 298
Հորբե (Յաֆա) 232
Հորդանան (Ուրդուն) 47, 296
Հոմ (Ռումիա) 332, 354
Հուլուան 39, 111, 124
Հուսայն բերդ 75
Հուրարա 58

Ղազալա 67, 69
Ղազնա 220, 298
Ղազվին 202, 206
Ղալգա 141
Ղանիկ 63
Ղումիկ 87

Ճապաղ շուր (Ջարալ շուր) 234, 280,
314, 336, 355

Ճորա (Սուլ) 40

Մաառատ Մասրաբ 43, 47
Մադինա 166
Մադաին, տե՛ս Կան Տիգրոն 39, 100,
103, 161
Մադան 353, 358
Մազրուք (Մասկաթ) 41
Մաթամիր 87, 88, 124, 147, 162
Մաթիրա, պալատ Սամաուշում 144
Մաթիլա 251
Մալաթիա 46, 55, 58, 64, 71, 72, 95,
98, 99, 124, 146, 165, 169, 172,
174—177, 179, 180, 204, 231, 247,
250, 263, 277, 280, 283, 296, 324,
328, 332, 335, 339, 361
Մահ ալ-Բասրա 156
Մահ Սուրադան 156
Մահ ալ-Քուֆա 156
Մահնեդականներ passim
Մազրիբ 108, 156, 161, 234
Մազրիբցիներ (ժազարիբա) 159, 164,
234
Մամեստիա (Մասսիսա) 65, 66, 99, 118,
124, 196, 249, 263
Մամուրա 99
Մանաղկերա (Մանաղչիրդ, Մալաղչիրդ)
195, 198, 205, 214, 215, 221, 227,
283, 289, 290, 292, 293, 329
Մանրիդ 44, 124, 336
Մանդիլ 70
Մաառատ ալ-Նուման 351
Մասդարա 87
Մասկաթ, տե՛ս Մազրուք 41, 42, 66
Մասիբդան 126
Մասիսա (Մասա) 69
Մավարանահ՜ր 213, 220, 301, 325
Մատիս 149
Մարադա 133, 185, 192, 207, 233, 239,
260, 284, 285, 307, 319
Մարանդ 154, 217, 334
Մարաշ 45, 63, 107, 117, 118, 169, 173,
187, 241, 257, 264, 360, 361
Մարրալա, տե՛ս Մարդաղի
Մարդաղի 55
Մարդին 46, 93, 171, 234, 240, 245,
247, 250, 252, 255, 257, 258, 268,
289, 290, 328, 345, 353, 354, 358
Մարդուրան, տե՛ս Մարդուրանայն 361
Մարդուրանայն 69, 264
Մարիամ Նիշին (Մարմաշեն) 218
Մարշ ալ-Խիսսիյա 96
Մարշ ալ-Հիշարա 74
Մարշ ալ-Ուսկուֆ 147, 162
Մերվ 220
Մեքքա 96, 97, 125, 166, 272
Միհրաշան Կոզակ 156
Միլազետ Սուրին, տե՛ս Սալադ
Մլի գավառ 76
Մծրին (Նասիրին) 42, 45, 46, 97, 111,
114, 168, 169, 178, 195, 198, 200,
203, 208, 210, 252, 266, 295, 343,
345, 353, 354, 355, 358
Մոկա (Մոքս) 55
Մոսուլ (Մաուսիլ) 37, 39, 42, 46, 51,
54, 60, 61, 79, 91, 92, 94, 96, 97,
100, 101, 103, 105, 110, 111, 112,
119, 121, 122, 124, 149, 150, 151,
156, 158, 165—168, 171, 172, 175,
177, 178, 179, 182, 189, 195, 199,
200, 202, 203, 209, 210, 226, 227,
234—236, 239, 250, 254, 255, 264—
268, 271, 278, 283, 287, 296, 315,
316, 325, 335, 343, 345, 350, 351,
353, 358, 363
Մուազզիբ 354
Մուխարիմ 100
Մուդան (Մուկան) 49, 54, 129, 181, 192,
193, 300
Մուշ 195, 292, 336
Մուսայի բերդ (Հիսն Մուսա) 290
Մուտավաքթիլլա, տե՛ս Շամխոր 56
Մուրբան 156

Յակղար 154
Յամամա 96, 156
Յարդուա 75

Նախճավան (Նակուան) 217, 218, 242,
264, 302, 334
Նահր Բուկ 101
Նահր ալ-Ջաուզ 257, 360

Նիկիա 249
Նիշապուր (Նիշաբուր) 151
Նուրա 219
Նփրկեբու (Մայաֆարիկին) 46, 162, 177, 178, 190, 195, 198—203, 205, 225, 226, 238, 244, 245, 257, 269—271, 276—280, 290—292, 296, 306, 314, 315, 342, 344, 350

Շարուխտան 351, 354
Շամ, տե՛ս Ասորիք
Շահի բերդ 127, 154
Շահրուր 156, 255, 271
Շահրիստան 185
Շամախի 246, 304, 307
Շամխոր (Շամբուր) 56
Շապուրան (Շաբուրան) 56
Շարուան, տե՛ս Շիրուան 84
Շաքի 56
Շիմշաթ 160
Շիրակ Տայր (Սիրաչ Քայր) 55
Շիրուան 40, 56, 130, 246, 247, 309, 311, 318
Շուստեր (Տուստեր) 342

Ոսպան (Վասթան) 212, 342
Զինաստան (Սին) 101, 298, 301
Զմշկածաղ (Շիմիշբաղաղ, Շիմբաղաղ) 328

Պածինականեր (Բաջանակ) 321
Պաղեստին (Ֆիլասթին) 44, 45, 47, 96, 156
Պարսկաստան (Ֆարս) 41
Պարտավ (Բարդաս) 40, 56, 74, 80, 113, 159, 172, 184, 185, 311
Պիրամոս (Ջալհան) 99, 107, 108
Պողանդի (Բուղանդուն) 68, 168
Պողանդի գետ 163

Ջարլա 275
Ջարուր բերդ 296
Ջաղիրա (Վերին Միշաղետք) 42, 44—47, 51, 56, 62, 67, 69, 72, 73, 77, 78, 83—85, 88, 90—98, 105, 109—112,

119, 120, 122, 156, 158, 161, 166, 170, 171, 198, 200, 208, 211, 228, 232, 234, 250, 252, 264, 265, 271, 277, 278, 282, 287, 290, 293—296, 300, 306, 313, 315, 325, 331, 335, 336, 339, 340, 354, 357, 363

Ջաղիրայի սահմանային գոտի 160, 162, 177
Ջաղիրատ իրն Օմար 108, 111, 200, 267, 283, 353, 357, 358, 363

Ջարաչիմա 44
Ջարմիդան լեռ 47
Ջարջարայա 100
Ջարջարումա 44, 46
Ջաուզամ 268
Ջաֆարի բերդ 176
Ջաֆարիյա 162
Ջիրալ (Ջարալ) 39, 96, 101, 126, 156, 163, 181, 188, 206, 208, 260, 284, 300, 301, 325, 358

Ջիսր Մանրիչ 44
Ջումա 43
Ջումալայն 354
Ջուրջան, տե՛ս Վրկան

Ռաաբան 44, 237, 241
Ռակկա 45, 93, 101, 112, 115, 118, 171, 252, 315, 354

Ռահրա 202, 352
Ռահուա 105
Ռահուատ Մալիք 105
Ռան (ալ-Ռան) գետ 75
Ռաս Ալն 46, 178, 252, 268, 355, 358
Ռաս Քալֆա 45
Ռավանդան 257, 360
Ռաֆիկա 171
Ռեյ (Ռալլ) 47, 156, 166, 181, 196, 197, 206—209, 215, 217, 222, 234, 284, 298, 301, 325

Ռիհա ալ-Բաթրիկ 100
Ռուզ ալ-Ռուզ 135
Ռում (Բյուզանդիա) 39, 41, 47, 50, 54, 56, 58, 59, 62, 64—67, 69—71, 73, 77, 78, 85—88, 95, 96, 98, 99, 101, 105, 106, 108, 109, 112, 114—117, 124, 126, 143—147, 168, 174—

180, 182, 187, 189, 198, 200, 204, 206, 212, 213, 221, 229, 230, 235, 249, 251, 261, 263, 278, 289, 328, 335, 336, 339

Ռում (Իկոնիայի սուլթանություն) 283, 324
Ռուլան 120
Ռուսաց երկիր (Ռուսիյա) 204, 308

Սաբիղաշ 219
Սախ (Հարավային Եգիպտոս) 248
Սալզուա 125
Սալմաստ (Սալմաս) 185, 189, 217
Սալսալա 162

Սակալիբն ամրոց 117
Սահնիկ լիճ 283
Սամալու բերդ 108
Սամանդար 87
Սամանին 37
Սամիրամ բերդ 188
Սամառա 144, 147, 148, 149, 154, 156, 163, 166

Սամարղանդ (Սամարկանդ) 298
Սամղան 156
Սամոսատ (Սոմալսաթ) 45, 46, 93, 160, 161, 165, 175, 179, 180, 278, 283, 351

Սավաղ (Սաուաղ, Ստորին Միշաղետք) 39, 101, 111, 124, 156, 166
Սավահիլ, տե՛ս Նաև Սովահի 47

Սարատ գետ 100, 101
Սարաու 303
Սարիխա 190
Սարիբ 42, 84, 87, 159
Սարխաղ 280
Սարմայն 43
Սարուչ 45, 232, 244, 252, 253, 306, 336, 351, 354, 357

Սաուսանա 66
Սաֆսաֆ 112, 116, 147
Սեբաստիա (Սիվաս) 55, 231, 263, 264, 277, 287, 339, 340, 361

Սեբաստոպոլիս (Սիրաստիյա) 69
Սիդոն (Սալդա) 221, 226
Սիկիլիա 253
Սիմլա 78

Սինաղ 124
Սինան 114
Սինդ 96, 156, 166
Սինն գետ 147, 171
Սինն իրն Աթիյա 252
Սինն իրն Ութայր 354
Սինոպ 336
Սինչար 171, 178, 200, 208, 240, 267, 268, 278, 282, 315, 341, 343, 363

Սիշիստան 58, 298
Սիս (Սիսիյա) 194
Սիսական (Սիսադան) 55
Սիֆֆին 58
Սղերդ 251, 344, 353

Սպահան (Իսֆահան, Իսրահան) 126, 156, 166, 220, 254, 260, 284, 326, 342
Սուլ, տե՛ս Ճորա 40
Սոնկ ալ-Ահաղ 150
Սուլղ 41
Սուլղաթիլ 41, 158, 159
Սուլղան 84
Սուղուր (Սահմանային ամրությունների գոտի) 90, 99, 110, 113, 118, 122, 146, 152, 155, 161, 163, 173, 175, 189, 196, 209, 251, 281

Սունդուս ամրոց 124
Սուր 247

Սուրբ քանաք (Բայա ալ-Մակդիս, Երուսաղեմ) 230, 232, 272, 274, 275, 296, 298, 299, 354
Սուրիա 68, 69
Սուրմարի 218, 312, 313

Վաղղահիյա 70
Վան 292

Վալի ուղ 47
Վասիթ 93, 101, 103
Վասպուրական (Բուսթուռան) 55, 158
Վարդանակեբու (Վարսան) 80, 150
Վերին Միշաղետք, տե՛ս Ջաղիրա
Վիրք (Ջուրջան) 41, 51, 55, 56
Վրացիներ, տե՛ս Ջուրջեր, քուրջ
Վրկան (Ջուրջան) 40, 51, 58, 206

Տայր (Շիրակ Տայր) 55

Տալլ Ազադ 44
 Տալլ (Տեյլ) Բաշիր (Քլաշար) 237, 240, 255, 256, 257, 351, 359, 360
 Տալլ Խալիզ 257, 300
 Տալլ Համդուն (Կիլիկիա) 249
 Տալլ Մաուզան 46
 Տալլ Մաուզիր 252
 Տամաուս դեու 101
 Տառեխի լիճ 62
 Տարենտե (Քարանդա) 72
 Տարոն (Քարոն) 157
 Տարոն (Քարոու) 56, 59, 110, 113, 117, 118, 124, 125, 147, 148, 152, 161, 167, 168, 170, 173—176, 178, 182, 190, 194—196, 198, 263
 Տաքրիտ 150, 254
 Տրանա (Քուանա) 66, 67, 117, 125, 126
 Տրեբրիա (Քարբալիս) 296, 350
 Տրեբրիս (Դիլլա) 39, 92, 100, 111, 167, 175, 205
 Տրիբսի շրջան (Քուր Դիլլա) 96, 124, 156, 188
 Տրիբոն, տե՛ս Մադախն
 Տրն (ալ-Տրն) բերդ (Խլաթ) 383
 Տրնեխն 182
 Տրնեխ 161
 Տյուրոս (Սուր) 220, 221, 226, 227
 Տյուբ (Դուրուբ) 44, 257, 360, 361
 Տրապիզոն (Քարաբուզանդա) 61, 214, 287
 Տրիպոլիս (արևմտյան) Քարաբուլուս 253
 Տրիպոլիս (կիլանան) 274, 275, 332
 Տուման 84, 87
 Տփղիս (Տաֆլիս) 49, 51, 56, 79, 105, 158, 159, 213, 242, 300, 303, 319, 323, 324, 326—329, 333, 334

Ուարդա 219
 Ուրմիա 193, 207, 285, 339
 Քանխա ալ-Սաուտա 117
 Քաշգար 298
 Քասրար (Կարկառ) 166, 245
 Քավաշի ամրոց 200, 203
 Քարաշ 166, 207
 Քարաք 279, 296
 Քարխ 104
 Քաֆր Լաուա 257, 360
 Քաֆր Սուզ 257, 360
 Քաֆր Տուսա 46
 Քեսուն (Քալսուս) 237, 241, 264, 361
 Քիլան (Գիլան) սուզ 133, 134
 Քիլուազի 101
 Քիլլուն (Գեղարթունիք) 310
 Քիրան 88
 Քիրաշ 70
 Քիրման 220, 298, 326, 327, 328
 Քոթիշ (Քասիշ) 159
 Քրիստոնյաներ (Նասարա) 217—219, 313, 314, 317, 333, 364
 Քուֆա 50, 53, 58, 96, 100—103, 166
 Օլուրանդար (Օլուզ Բենդեր) 76
 Օման 96
 Ֆաթիխ 353
 Ֆանաք 208, 357
 Ֆարաշ բայտ ալ-Չահար 156
 Ֆարդանա (Ֆերդանա) 41
 Ֆարս 41, 61, 156, 163, 166, 302, 325
 Ֆերդանաքիք 139, 140, 141
 Ֆիլան 88

Յ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

աբխազներ 40, 213, 214
 ալաններ 40, 58, 84
 արարներ 43—45, 55, 185, 198, 208, 210, 224
 Բաշնավի ցեղ 208
 Բաքլիյա տոհմ 240
 Բաքր ցեղ 169
 բուլղարներ 189, 205
 գերմաններ (ալման) 274
 ժմենի (Յամանի) հարավային ցեղեր 121, 169
 զինչիներ (սևամորթներ) 94
 քաթարներ (մոնղոլներ) 297 passim
 Քաի ցեղ 354
 քուրդներ 217, 256, 271, 330, 335
 քուրդեր (խաղարներ) 40, 41, 50, 55, 57, 69, 72, 74, 102, 105
 Իսրայիլի որդիներ 49, 298
 Իյյազ ցեղ 44
 Իվաի քուրդներ 330
 լաթեր 323
 խաղարներ 39—42, 57, 66, 67, 74—76, 79—83, 102, 103
 Կայս ցեղ 61
 Կուրալիյա ցեղ 344
 Հադրանիյա 207
 Համիդիյա ցեղ 202
 հայեր 177, 179, 182, 194, 197, 198, 211—213, 232, 239, 248, 255, 257, 263, 286, 331—333, 351, 359
 Հաշիմի տոհմ 94
 Հարուրիյա տոհմ 93
 հոռոմներ 38, 41, 43, 53—55, 58, 60—63, 67, 71, 73, 89, 95, 98, 107, 110, 113, 117—119, 145, 152, 160, 162—165, 167, 169, 170, 175—177, 179, 180, 187, 189, 190, 193, 194, 196, 198—201, 205, 210, 212, 214, 215, 221, 222, 288, 336
 հրեաներ 143
 Ղասան ցեղ 44
 Ղվազներ (Կիֆլակ) 74, 242, 246, 287, 298, 305, 308—310
 Շալրան ցեղ 121, 171
 պարսիկ (ֆուրս) 325
 չուրդեր (վրացիք) 211, 242
 Թաթիս ցեղ 93, 121, 154, 169
 Թավադիյա ցեղ 262
 ուսներ 184—186, 189, 204, 221, 287
 սակալիբա (սլավոններ և ալլ ստրուկներ) 37, 167
 Սանասինա (Սասունցիք) 212
 Սիասիլին (Սիսականցիք) 41, 42
 սևամորթներ (սուղան) 248
 Տաղիբ ցեղ 169
 Տամիմ ցեղ 119
 Տանուխ 44
 քրդեր 52, 56, 105, 149, 150, 183, 188, 202, 207, 271, 325
 բուրջ (վրացիք և Հյուսիսային Հայաստանի հայեր) 221 passim
 ֆրանկներ 221, 229—232, 235, 238, 239, 241, 244, 245, 249, 263, 274, 288, 299, 301, 306, 331, 332, 351, 354, 355

Ա. Բ. Ա. Կ. Կ. Ա. Յ. Ա. Կ. Ա. Ն.

արիզ (ստորուկներ) 209
 արնա 127, 163
 աթաբեկ 242, 247, 250, 251, 258, 289
 արավի (շիխ) 226
 աղանիսն (շարիյա) 84
 ամիլ Արմինիա (Հայաստանի կառավարիչ) 114, 164
 աման, տնս երաշխավորագիր
 ամիր 47, 50, 58, 75
 ամիզ (կառավարիչ) 217
 ամիր ալ-շուլուշ (զորաց հրամանատար) 216, 220, 223, 224, 225, 226, 228, 238, 243
 ամլբ (կալվածատիրական հողեր) 186
 Աշուրա (տոն) 152
 առադատ (խորտակիչ մեքենաներ) 270
 ասրիտարիյա (հյուրընկալ) ասպետներ 332
 ասպետներ (Ֆուրնան) 246, 253
 ավատառու (մուկթա) 187
 բազմաստվածյաններ 291, 352
 բաթարիկա, տնս պատրիկ
 բաթբար (պատրիարք) 237
 բալա (հավատարմության երգում) 91, 217
 բայտ ալ-Մալ (արքունի գանձադան) 107, 198
 բրինս (պրինց) 331, 332
 Գլխահարկ, տնս ջիզիա
 դատավոր (կազի) 183, 244
 դատավորաց դատավոր (կադի-կուզատ) 160
 դար ալ-Ամմա (հասարակաց պալատ) 146, 166

դար ալ-դար (փողերանոց) 156
 դար ալ-խիլաֆա (խալիֆայության պալատ) 235
 դատիյա (տաճարական) ասպետներ 332
 դեհկան (ազատներ) 144
 դինար (ոսկեդրամ) 45, 63, 64, 78, 109, 117, 206, 215, 316
 դիվան ալ-ազիմմա (վերահսկող դիվան) 107
 դիվաններ 186
 դիրհեմ (արծաթ դրամ) 54, 63, 64, 104, 109, 120, 122, 125, 126, 156
 դոմեստիկոս (դոմոստուկ) 109, 175, 176, 178, 180, 189, 190, 196, 199
 դրոշ խաշուվ 324
 եպիսկոպոս (մուքրան) 267
 երաշխավորագիր (աման) 43, 45, 55, 61, 75, 96, 140, 157, 184, 196, 208
 երկրաշարժ 172
 զանազիկա (անհավատներ) 108
 գաթատ 52
 գիմմա 52, 105, 118, 156
 գիմմիներ 90, 113, 159
 զերա (կանգուն) 102, 104
 Թագավոր արխազաց 214
 Թագավոր (մալիք) 38
 Թագավորներ Հայազգանի (հողատեր իշխաններ) 197
 Թալակ (սպահարդան) 322
 Թասուշ 100, 101
 Թիբաշանյան 84
 Իկթա 186, 230, 244, 276, 350
 Իմամ 222, 237, 265
 Իջևանատուն (խան) 337, 345

Իսրահայդ (սպահակետ) 127, 130, 181
 Եսադիմ (ներքինի) 164
 Եսթուն (տիրուհի) 271
 Եսալիդիյա դրամներ 64
 Եսալիֆա 38, 56, 89, 163
 Եսալիֆայական դիվան 174, 265
 Եսական (Եսթան) 40, 41, 78, 80, 82, 85, 87, 113
 Եսարաշ 56, 117, 165, 198
 Եսարաշիյա (Եսարաշային) 160
 Եսարիշիներ 58, 105, 166
 Եսիլա (պատմունան) 217, 310, 324, 326
 Եսոյ (Պարթարա) 175
 Եսոթբա 170, 206, 214, 215, 229, 234
 Եսարիշիներ ազրակի 61
 Ժուխ (տուն) 45
 Կաֆիզ 120
 Կիրաթ 64, 104
 Կամավոր զորք (մուտաթավիլա) 107, 116
 Կանոնավոր զորք (մուրտազակա) 107, 113, 116
 Կիրճերի տեր (հայազգի Մլեհ) 174, 177
 Կիրճերի տեր (սահիր ալ-զուրուր) Կիլիկիայի տիրակալ 285, 332, 362
 Կիրմիզ (որդան կարմիր) 55
 Կնիք (Խատիմ) 94, 95
 Կոմս (կոմս) 231, 232, 237, 273
 Կոմսերի կոմս (կոմիս ալ-կավամիսա) 109
 հաբբա 64, 335
 համաճարակ 265
 Հայաստանի տեր (սահիր Արմինիա) ոստիկան 66
 Հայոց Թագավոր (մալիք ալ-Արման) Կիլիկիայի 362
 Հայոց Թագավորներ (տիրակալներ) 241
 Հայոց կրոնավորներ (կոսուս) 257
 Հայոց տեր (սահիր ալ-Արման) Կիլիկիա 273
 Հայոց տիրակալ (մուտավալի) Կիլիկիա 362

հաշիր (սենեկակետ) 200, 203, 206, 327, 329, 334, 337
 հավատացելոց իշխան (ամիր ալ-մուսինին) 265, 266
 հավատափոխ (մահմեդականներ) 237
 հատակագիծ 102
 հարկային դիվան (դիվան ալ-Խարաշ) 97
 հարճ (շարիա) 344
 հարիմ (կառավարիչ) 337
 հեծելազոր (խայյալա) 253
 հիլլա (ճամբար) 225
 հիշքի 39
 հիվանդանոց (բիմարիստան) 337
 հրապարակ քաղաքի 159
 հրարձակ զործիքներ 175
 հրովարտակ (մանչուր) 265
 հուրարիյա դրամներ 64
 զազի 174, 197, 198
 զանիմս (ավար) 43, 193
 զուլամ (ծառա) 179, 187, 194, 195, 199, 201, 230
 զոմար (բախտախաղ) 320
 մալիք ալ-Սանասինա (սասունցիների Թագավոր) 213
 մեմլուք 156, 268, 269, 284, 289, 293, 300, 308, 314, 337
 մանդիլ (անձեռագործ դաստառակ) 183
 մանջանիկ (բարանետ մեքենա) 55, 86, 108, 154, 163, 172, 175, 220, 230, 270, 338
 մարհալա (օթևան) 72, 83, 283, 316, 345
 մաուսա 106, 107, 146, 159
 միաստվածյաններ 291
 միլլատ (կրոնական համայնք) 332
 մինբար 176
 միսկալ (մսխալ) 64, 67
 միդն (միլ) 126, 170
 մուհտասիր 104
 մուտազալլի 122
 մուտավալի (վերատեսուչ) 113, 336
 մոզ 120
 մոզ 71, 84, 87

Ճուսմին (օգնական) 182
Ճուկաուկիս 53

չաղաք (հսկող) 272, 343
Յուսուֆիյյա դրամներ 64

Եաիբ (տեղակալ) 184, 211, 231, 256,
315, 326, 328, 334

Եակիբ 217
Եսվթաձիզներ (Եսֆիթաթուն) 159, 165
Եիբաճ 322
Եուլբուղ 130, 165

չահանչահ 39
Եահ Արման 259, 267, 268, 269, 270,
289, 293

չահիգ (նահատակ) 185, 349
Եահնամե 206
չիհադա (վկայություն) 125, 324
չիհնա 254, 262, 285
Շիրուան Շահ 318

պապ (բարա) 332
պատրիկ (բաթրիկ) 43, 54, 55, 58, 92,
100, 109, 117, 142, 157, 158, 159,
168, 214, 223

պատրիկների պատրիկ (բաթրիկ ալ-բա-
թարիկա) 157, 165, 170
պատրիկության թաղ 144
պղինձ (Հայաստանի) 353
չիզիա 43, 44, 45, 49, 52, 54, 56, 77,
106, 117, 220
չիհադ 80, 81, 217, 265
չունդ 156

ռարադ (արվարձան) 85, 283
ռաթլ (լիտր) 104, 215
ռաիյա 212
ռաիս 321, 322
ռաշալա (հետիտոն զորք) 177

ռիբաթ 216
ռիզկ (արզակ) ոսնիկ 186
ռուզբարի 104
ռուստակ (զավառակ) 122, 127, 158, 204

սադակա 156
սահիբ (տեր) 106
սև դրոշ (բշխանություն) 92, 155, 166
սիլահզար (զինակիր) 256
սպիտակ դրոշ (աշխատանքի) 155, 166
ստրկուհի (ուսմ վալադ) 227
սուլթան (տիրակալ) 308
սուլթանի (տերունի) 186
սուֆի 279, 286, 287

վակֆ 146
վահառականներ 287, 330, 331, 344
վեզիր 174, 187, 188, 246, 276, 322, 327
վրաց առաջնորդ զխավոր (Բվանե) 321

Տաչ ալ-Դաուլա 248
տարվիա 126
Տոմանչահ 86, 87

ուշր (տասանորդ) 156
ուստադ 197

փարտախ (ֆարտախ) 50, 81, 113, 123,
126, 285
փոստ (բարիդ) 154
փրկագնում (զերիներ) 98, 113

բարտուղար (քատիր) 243
բրիտոնեություն (նասրանիյա) 314, 324
բուհբանի 135, 136

ֆակիհ (իրավագետ) 183, 222
ֆայ 52
ֆատուա (վճիռ) 183
ֆիլանչահ 42

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Արար պատմագրությունը և Իբն ալ-Ասիրը	5
Լիակատար Պատմություն (Ալ-Քամիլ ֆի-լ-Տարիխ)	35
Պատմություն Մոսուլի Աթաբեկների պետության (Տարիխ ալ-Դաուլա ալ-Աթարի- թիյա Մուլուք ալ-Մոսուլ)	347
Մանոթագրություններ	364
Համառոտագրություններ	408
Ամփոփում (ուսերեն)	410
Ցանկեր	418

ՕՏԱՐ ԱՂՔՑՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

11

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՂՔՑՈՒՐՆԵՐ

Բ

ԻՐՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Գեորգյան
Նկարիչ Յու. Հ. Առաքելյան
Փեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխն. խմբագիր Հ. Մ. Մանուչարյան
Սրբագրիչ՝ Է. Ա. Սոխիկյան

ИБ № 348

Հանձնված է շարվածքի 15.01 1981 թ.: Ստորագրված է տպագրության 1.12 1981 թ.:
ՎՅ 11316 Չափը 60×90¹/₁₆ թուղթ, № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական» բարձր
տպագրություն: Տպագր. 27,75 մամուլ: Հրատ.—հաշվարկ. 23,6 մամուլ: Տպարանակ 2000:
Պատվեր 23: Հրատ. 5496: Գինը 3 ռ. 80 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ:

Издательство АН Арм ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:

Типография Издательства Академии наук АрмССР, Ереван-19, г. Эчмиадзин.

3x 806.

9(-11)
+7-14

h2.